

รายงานวิจัย

การสังเคราะห์ประวัติศาสตร์บอกเล่า

ในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7

โดย

รองศาสตราจารย์ ม.ร.ว. พงุทธิสถาน ชุมพล

เสนอ

พิพิธภัณฑ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

สถาบันพระปกเกล้า

กรกฎาคม 2559

กุลสตรีศรีสยาม สง่างามทุกกาลสถาน

“A Lady of Siam, Ever Serene Everywhere”

หม่อมราชวงศ์ พฤทธิสถาน ชุมพล

สารบัญ

	หน้า
คำชี้แจงรูปแบบการอ้างอิง	ง
1. โหมโรง	1
2. ชูราชธานี	3
• ราไพแสงปกเกล้าบารมี	3
• ร่มพระบารมี “สมเด็จพระเจ้า”	4
3. สิบสี่ปีต้องเป็นผู้ใหญ่เลย	11
• “ทูลกระหม่อมฟ้าน้อย” ที่ภักดิ์ยิ่ง	11
• พระมิ่งขวัญแห่งวังสุโขทัย	15
• ทรงปฏิบัติวิวัฒนาการในแดนฝรั่ง	17
4. ฉากชีวิตที่แปรเปลี่ยน	22
• หนึ่งปีในสายตาของผู้คนที่เฝ้ามอง	22
• “สมเด็จพระบรมราชินี” ทรงสถาปนา	27
5. คู่พระบารมีองค์พระราชปกรารักษ์	45
• สมเด็จพระอัครมเหสี ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน	45
• อาหารราษฎรได้ร่วมพระบรมโพธิสมภาร	58
6. เที่ยงพระองค์ในสากลโลก	69
• สิงคโปร์ ชาว และบาห์ลี	70
• อินโดจีนของฝรั่งเศส	79
• สหรัฐอเมริกา แคนาดา และญี่ปุ่น	85
7. ไกลกังวลริมฝั่งคลื่น	101

● “เมฆวิเศษ” ศรีไกลกัณฑ์	101
● คลื่นการเมืองกระทบฝั่ง: “ตายเสียดีกว่าเสียเกียรติศักดิ์”	111
8. จากราชินีสู่ “เจ้าหญิงแห่งสุโขทัย”	134
● เสด็จฯ ยุโรปเคียงพระองค์ปิ่นสยาม	134
● พระหทัยภักดีทุกพระราชสถานะ	159
● อภิบาลรักษ์ทุกนิเวศน์สถานยามสงคราม	164
9. พระราชสวามีหาไม่แล้ว	185
● น้ำพระทัยไหลรินสู่เพื่อนมนุษย์	186
● ประทับในดวงจิตพระญาติสนิท	194
10. เสด็จฯ คืบถื่นไทยสมศักดิ์ศรี	209
● พระบรมอัฐิพระราชสวามีทรงอัญเชิญมาประดิษฐาน	209
● ประทับ ณ วังสระปทุม แล้วคืนสู่วังสุโขทัย	216
11. วันเวลา ณ จันทบุรี “เชียงใหม่ไทยสามัญธรรมดา”	229
● ทรงแปลงทุ่งหญ้าคาเป็นสวนทดลอง	230
● รมณีสถาน “สวนบ้านแก้ว”	237
● เสือจันทบูร หัตถกรรมชาวบ้านทรงพัฒนา	241
12. การแพทย์การพยาบาลและการศึกษาทรงพระกรุณา	256
● พระเมตตาอนามัยราษฎร	256
● พระราชอุทิศแก่การศึกษา	264
13. พระราชกิจนายนามปัจฉิมวัย	271
● ข้าฯ วังสุโขทัยเย็นศิระเพราะพระบริบาล	271
● ทรงบ่มเพาะอุปนิสัยพระภาคิยะ	278
● “งานหลวงมิได้ขาด งานราษฎรมิได้เว้น”	285
● การกีฬา ทัศนกิจ เยี่ยมราษฎร ทรงผสมผสาน	287

14. แมกไม้และสายลมที่ “ชมดง”	302
15. ชำรงเกียรติพระปรมินทร์ปกประชา	311
16. แสงรำไพลับหล้าเมื่อสายจันทร์	316
17. สถิตเป็นนิรันดร์ในใจราษฎร์	332
กว่าจะเป็นหนังสือเล่มนี้	335
บรรณานุกรม	345
ภาคผนวก: รายพระนามและนามผู้ให้สัมภาษณ์	360

คำชี้แจงรูปแบบการอ้างอิง

เพื่อที่จะเรียบเรียงและอ่าน ได้สะดวก ผู้เขียนขอใช้รูปแบบการอ้างอิงที่ผสมผสานระหว่างการอ้างอิงเป็นวงเล็บในเนื้อความกับการอ้างอิงแบบอธิบายความเป็นเชิงอรรถท้ายแต่ละหน้า ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. การอ้างอิงเป็นวงเล็บในเนื้อความ

ใช้เมื่ออ้างอิงถึงเอกสารหรือหนังสือ และเมื่ออ้างอิงถึงคำให้สัมภาษณ์ วิธีการอ้างอิงถึงคำให้สัมภาษณ์ ใช้ตัวย่อชื่อเอกสารคำสัมภาษณ์ ตามด้วยชื่อผู้ให้สัมภาษณ์และหน้าของเอกสารนั้น เช่น (สร.ถนัดศรี: 15) หมายถึงคำให้สัมภาษณ์ของ ม.ร.ว.ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ใน สมรัักษ์ ชัยสิงห์กานนท์ และคนอื่นๆ 2548

สำหรับข้อมูลบรรณานุกรมของเอกสารคำสัมภาษณ์ โปรดดูบรรณานุกรมท้ายเล่มหนังสือเล่มนี้ การอ้างอิงถึงเอกสารที่มีคำให้สัมภาษณ์ ใช้ตัวอย่างต่อไปนี้

กว. อนุสรณ์หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธ์. 2545.

ทน. ทนง ประสานพานิช. 2555.

พช. คำให้สัมภาษณ์แก่ ม.ร.ว. พฤทธิสาณ ชุมพล เมื่อ พ.ศ. 2558-2559.

มรพ. สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. 2547.

รล. ราชเลขาธิการ, สำนัก. พระราชประวัติสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี. 2528.

สม. สัมมา ธรนิษฐ์. 2543.

สร. สมรัักษ์ ชัยสิงห์กานนท์ และคนอื่นๆ. 2548.

สว. สุวิทย์ ไทพยวัฒน์ (บก.). 2538. (หรือ มสธ. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช)

สำหรับข้อมูลเกี่ยวกับภูมิหลังของผู้ให้สัมภาษณ์ในแต่ละเล่ม โปรดดูภาคผนวกท้ายเล่ม

2. การอ้างอิงเป็นเชิงอรรถแต่ละหน้า

ใช้เมื่อผู้เขียนเห็นควรมีคำอธิบายข้อความในเนื้อความเป็นการเพิ่มเติมเพื่อความกระจ่าง

3. ล้อมกรอบ

ใช้เพื่อให้ข้อมูลรายละเอียดที่ไม่ต้องการให้มารบกวนการอ่านเนื้อความหลัก ใช้หมายเลขตามบทตั้งรายการต่อไปนี้

รายการล้อมกรอบ	หน้า
ล้อมกรอบที่ 2.1 : องค์ต้นราชสกุลสวัสดิวัตน์	3
ล้อมกรอบที่ 2.2 : เจ้าพี่เจ้าน้องร่วมพระมารดาหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี สวัสดิวัตน์	4
ล้อมกรอบที่ 4.1 : พระราชวงศ์ฝ่ายในเชิญเครื่องเฉลิมพระราชมณเฑียรและเครื่องราชูปโภคตามเสด็จเป็นคู่ๆ 8 คู่ ชาย-ขวา	32
ล้อมกรอบที่ 4.2 : นางสนองพระโอษฐ์และนางพระกำนัลในสมัยรัชกาลที่ 7 (ตามลำดับการโปรดเกล้าฯ)	38
ล้อมกรอบที่ 7.1 : กวีนิพนธ์ราชสดุดีในพระบรมมหาราชวัง	118

โหมโรง

เมื่อ พ.ศ. 2492 หลังสงครามโลกครั้งที่สองสงบลง หญิงไทยชาวกรุงคนหนึ่งได้เดินทางกลับมาจากประเทศอังกฤษสู่บ้านเกิดเมืองนอน หลังจากที่ได้ติดตามสามีของเธอไปเมื่อ 15 ปี ก่อนหน้านั้น

ในระหว่างที่พำนักอยู่ที่อังกฤษ สามีภรรยาทั้งคู่ต้องเผชิญกับภัยจากภาวะเบิดกลางเวหาและความยากลำบากด้านอาหารการกินและเครื่องใช้เบ็ดเตล็ดเช่นผู้อื่นที่นั่นไม่ว่าจะเป็นคนอังกฤษหรือคนต่างชาติ

และแล้ว เธอได้กลายเป็นหม้ายเมื่ออายุเพียง 37 ปี แต่เธอก็มิได้ท้อถอย กลับได้แผ่เมตตาและอนุโมทนาต่อคนที่มิคนไทยในอังกฤษ ซึ่งรู้จักกันต่อมาในนาม “คณะเสรีไทยสายอังกฤษ” มุ่งมั่นที่จะกระทำการเสี่ยงชีพเพื่อคงความเป็นเอกราชของชาติไทย ส่วนตัวเธอก็เสี่ยงภัยไปกรุงลอนดอนเพื่อช่วยเตรียมอุปกรณ์สำหรับการพยาบาลผู้บาดเจ็บจากภาวะเบิดด้วยน้ำใจเพื่อแผ่แก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ไม่ถือชาติศาสนา

“ฉันต้องการที่จะมีความเป็นอยู่แบบหญิงไทยสามัญธรรมดา ด้วยการใช้ชีวิตอย่างเรียบง่าย อยู่กับญาติๆ ของฉัน”

เธอกล่าวเมื่อกลับสู่บ้านเกิดเมืองนอน

ด้วยความที่เธอเป็นผู้หญิงที่มีความเข้มแข็งทั้งกายและใจอยู่ภายใต้รูปโฉมที่งามสะดูดตาและอัธยาศัยของกุลสตรี เธอจึงได้เสาะหาที่ดินในต่างจังหวัดไว้ปลูกบ้านอยู่ และในที่สุดเลือกคงหญ้าคาออกเมืองจันทบุรี ซึ่งในสมัยนั้นต้องเดินทางจากกรุงเทพฯ บนถนนลูกรังฝุ่นตลบเป็นหลุมเป็นบ่อ เกือบทั้งวันจึงจะถึง

บังเอิญระหว่างที่กำลังหาที่ปลูกบ้านอยู่นั้น มีคนบาดนิ้วมือของเธอ เธอจึงไปที่โรงพยาบาลประจำจังหวัด เรือนแถวไม้ธรรมดาที่ทรุดโทรม กว่าพยาบาลจะหาพลาสติกปิดแผลให้เธอได้ก็วิ่งวนอยู่พักหนึ่ง นำความสลดใจมาสู่เธอว่าชาวบ้านแถวนั้นเขาลำบากเพียงใด

ญาติๆ ของเธอได้ช่วยกันแผ้วถางหญ้าคา แปลงเป็นไร่เป็นสวน รับชาวบ้านเข้ามาเป็นคนงาน ไม่ใช่เพื่อทำการค้า แต่เพื่อดำรงชีพอย่างพอเพียง และเพื่อแผ่ความรู้การทำเกษตรแบบใหม่ๆ แก่ชาวบ้าน ถ้าการทดลองของพวกเขาเองได้ผลดี

สร้างบ้านให้พออยู่ได้แล้ว เป็นเรือนผนังขัดและหลังคามุงจากในตอนแรก เธอหวนระลึกถึงวันนั้นที่โรงพยาบาล จึงชักชวนญาติสนิทมิตรสหายจัดการแสดงละครพูดแบบฝรั่งขึ้นที่กรุงเทพฯ เพื่อหาเงินบำรุงโรงพยาบาลนั้น สำเร็จเป็นดึกผ้าตัดเล็ก ๆ แต่มีอุปกรณ์การแพทย์ที่ทันสมัย อุทิศกุศลแก่สามีของเธอผู้ล่วงลับ ด้วยใจรักดีมีเสื่อมคลาย

ครั้นไร้อาหารอยู่ตัว เธอได้ตระเวนไปเรียนรู้วิธีการทอเสื้ออกจากชาวบ้าน นำลายผ้าที่เธอเคยคุ้นเคยมา ตั้งแต่เมื่อยังเป็นเด็กมาดัดแปลงทั้งลายและสีของผืนเสื้อ แล้วประกอบเป็นผลิตภัณฑ์สมัยใหม่ เช่น กระเป๋าถือสตรี แผ่นรองจาน ถาด และกล่องกระดาษเช็ดหน้า เพื่อให้ชาวบ้านได้มีอาชีพเสริมและรายได้เข้ามาจุนเจือ เธอใส่ใจและสนุกกับการประดิษฐ์ผลิตภัณฑ์เสื้อนี้สืบต่อมาอีกนาน

ความเมตตากรุณาที่เธอมีมาแต่เดิมได้ส่งผลให้เธอเป็นที่รักใคร่ของชาวบ้านแถบนั้น ความดีความชอบที่เธอมีมาแต่เด็ก ซึ่งได้เพิ่มพูนขึ้นจากการผ่านร้อนผ่านหนาวมานานปีทั้งในประเทศและต่างประเทศ ได้อำนวยให้เธออยู่และรักษาเกียรติของสามีและของเธอเองได้เป็นอย่างดี

เธอผู้นั้น คือ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 หญิงผู้เดียวในดวงพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ได้ทรงพยายามจนสุดความสามารถของพระองค์ที่จะทรงทำหน้าที่ธรรมราชา ปกป้องปวงประชาให้ได้อยู่อย่างมีความสุขภายใต้การปกครองที่เป็นธรรมท่ามกลางสภาพการณ์ที่ท้าทายพระปรีชาญาณและพระขันติธรรมยิ่ง ครั้นไม่สำเร็จ จึงได้ทรงสละราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. 2477 และประทับอยู่ในต่างประเทศต่อไป เพื่อไม่ให้เป็นปัญหา

ตลอดช่วงเวลา 9 ปีในรัชกาลนั้น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ประทับอยู่คู่เคียงอย่างรู้พระราชหฤทัย พระสรวลที่ทรงยิ้มช่วยบรรเทาพระกังวลนานาของพระราชสวามีและประโลมจิตอาณาประชาราษฎร ทั้งยังทรงพร้อมที่จะทรงเผชิญกับอันตรายใดที่อาจบังเกิดมี ด้วยพระราชหฤทัยที่มั่นคงสำนึกในหน้าที่ซึ่งทรงมีในการธำรงพระเกียรติแห่งพระราชวงศ์

พระอุปนิสัยที่อ่อนโยนแฝงไปด้วยความเข้มแข็งเด็ดเดี่ยวได้อำนวยให้ทรงสามารถปรับพระองค์ ดำรงความเป็นกุลสตรีศรีสยามไว้ได้อย่างสง่างามทุกกาลสถาน พระอุปนิสัยเช่นนี้มีที่มาจากแหล่งใด จากการอบรมเลี้ยงดูแต่ยังทรงพระเยาว์ หรือจากสายพระโลหิต หรือทรงเป็นเช่นนั้นเอง เป็นประเด็นเรื่องราวที่หนังสือเล่มนี้จะนำเสนอให้เห็นพร้อมกันไปกับพระราชกรณียกิจนานาที่ทรงประกอบในแต่ละช่วงของพระชนม์ชีพ

ยุวราชนารี

รำไพแสงปกเกล้าบารมี

เมื่ออาทิตย์อุทัยทอดแสงระไรๆ ผ่านกลีบเมฆในเวลาว่างๆของวันอังคารที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2447 ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 หม่อมเจ้าหญิงองค์แรกได้ประสูติแด่หม่อมเจ้าหญิงอภาพรณี (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฯ ในภายหลัง)¹ พระชายาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กรมหมื่นสวัสดิวัตน์วิศิษฏ์ (สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5) องค์ต้นราชสกุลสวัสดิวัตน์ (ดูล้อมกรอบ 2.1) พระนามซึ่งพระธิดาองค์น้อยทรงได้รับในเวลาต่อมาว่า “รำไพพรรณี” (บางครั้งสะกดว่า “รำไพพรณี”) บ่งบอกที่อยู่ในที่ถึงกาลเวลารุ่งอรุณที่ประสูติ ส่วนพระนามลำลอง “ท่านหญิงนา” นั้นเล่าเปรียบเสมือนคำพยากรณ์ต่างๆ ว่า เมื่อทรงเจริญพระชันษาจักประทับอยู่ใกล้ชิดกับชาวไร่ชาวนา

ล้อมกรอบ 2.1

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายสวัสดิโสภณ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฏ์ ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2408 เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) กับเจ้าจอมมารดาเปี่ยม (สมเด็จพระปิยมาวดี ศรีพัชรินทรมาตาในภายหลัง) ทรงมีพระเชษฐา (พี่ชาย) 2 พระองค์ และพระเชษฐภคินี (พี่สาว) 3 พระองค์ ดังต่อไปนี้

1. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายอนุภากรรณอนันตนครไชย ประสูติ พ.ศ. 2399
2. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ประสูติ พ.ศ. 2401
3. สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี (ในรัชกาลที่ 5) ประสูติ พ.ศ. 2403
4. สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี (ในรัชกาลที่ 5) พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าฯ (ในรัชกาลที่ 7) และพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าฯ (ในรัชกาลที่ 8 และที่ 9) ประสูติ พ.ศ. 2405
5. สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ (ในรัชกาลที่ 5) พระบรมราชชนนี พันปีหลวง (ในรัชกาลที่ 6 และที่ 7) ประสูติ พ.ศ. 2406

¹ พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศักดิ์มงคล กรมหลวงพิชิตปรีชากร องค์ต้นราชสกุลศักดิ์มงคล (ในรัชกาลที่ 4) กับหม่อมสุ่น

“ท่านหญิงนา” ทรงเป็นพระธิดาองค์แรกและองค์เดียวในพระมารดา ทรงมีเจ้าพี่ที่เป็นชาย 2 องค์และ
เจ้าน้องร่วมพระมารดาที่เป็นชาย 3 องค์ และที่เป็นหญิง 2 องค์ (ดูล้อมกรอบ 2.2) แต่ทรงมีเจ้าพี่เจ้าน้องหญิงชาย
ต่างพระมารดาอีกหลายสิบองค์ แรกเริ่มเดิมที ท่านหญิงนาประทับอยู่ ณ สถานที่ประสูติ คือวังปทุมวัน ฝั่งส่วน
พระองค์ของพระบิดา (สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล วิทยาเขตปทุมวัน ในปัจจุบัน)²

ล้อมกรอบ 2.2

1. หม่อมเจ้าชายเสรีสวัสดิกรมล สวัสดิวัตน์ (ถึงชีพิตักษัยเมื่อชันษา 10 ปี)
2. หม่อมเจ้าชายโสภณภราโดย สวัสดิวัตน์ (ท่านชายกลาง)
3. หม่อมเจ้าหญิงใหม่ สวัสดิวัตน์ (ถึงชีพิตักษัยเมื่อชันษา 10 วัน)
4. หม่อมเจ้าชายนันทยาวัต สวัสดิวัตน์ (ท่านชายนนท์)
5. หม่อมเจ้าชายอรชุนชิษณุ สวัสดิวัตน์ (ท่านชายน้อย)
6. หม่อมเจ้าหญิงรอตระมาภฎ สวัสดิวัตน์ (ถึงชีพิตักษัยเมื่อชันษา 2 ปี)
7. หม่อมเจ้าชายยุธิษฐิธร สวัสดิวัตน์ (ท่านชายม้า)

ร่วมพระบารมี “สมเด็จพระเจ้า”

จากนั้น พระบิดาได้ทรงนำท่านหญิงนาซึ่งในขณะนั้นมีพระชันษาประมาณ 2 ปี พระวรกายสมบูรณ์
น่ารัก ถวายตัวแก่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ในรัชกาลที่ 5 ผู้ทรงเป็น “สมเด็จพระเจ้า” พระเชษฐภคินี
(พี่สาว) ร่วมพระมารดาในพระบิดา การถวายตัวเช่นนี้เป็นไปตามราชประเพณีในสมัยนั้น เพราะราชสำนัก และ
วังเจ้านายเป็นสถานที่ซึ่งเด็กๆ จะได้รับการอบรม การศึกษา การฝึกฝนนานาประการในยุคที่ระบบโรงเรียนยัง
อยู่ในขั้นเริ่มต้น

ท่านหญิงนา จึงได้ทรงย้ายไปประทับอยู่ภายใต้ร่วมพระบารมีของ “สมเด็จพระเจ้า” พระองค์นี้ ณ พระตำหนัก
สวนสี่ฤดู พระราชวังดุสิต ใกล้กับพระที่นั่งอัมพรสถาน ที่ประทับขณะนั้นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 มีเรื่องเล่ากันว่า ที่หน้าพระตำหนัก มีบ่อบัววิกตอเรีย ซึ่งมีใบใหญ่แผ่กว้างแข็งแรงและท่าน
หญิงนาพระองค์น้อยได้นายพระรูปประทับอยู่บนใบบัวใบหนึ่ง

² สันนิษฐานจากการสอบถามบุคคลในราชสกุลสวัสดิวัตน์

ในช่วงเวลาก่อนหน้านั้นเล็กน้อย คือในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2449 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวในภายหลัง) พระราชโอรสพระองค์สุดท้ายใน “สมเด็จพระเจ้า” หรือที่ข้าราชการท่านพระนามว่า “ทูลกระหม่อมฟ้าน้อย” พระชันษา 13 ปี ได้เสด็จออกไปทรงศึกษาต่อ ณ ทวีปยุโรป

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงโปรดปรานเลี้ยงดูพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าหญิงชายมาหลายรุ่นหลายพระองค์มาช้านาน ทั้งที่เป็นพระภาคิยะพระภาคิไนย (หลานลูกพี่น้อง) แท้ๆ และที่ห่างออกไปทางสายพระโลหิต หนึ่งในจำนวนนั้นคือ หม่อมเจ้าหญิงอาภาภรณ์ พระมารดาของท่านหญิงนา ซึ่งทรงเคยถวายตัวเป็นข้าหลวงอยู่ระยะหนึ่ง (อุทุมพร 2540: 41)

เมื่อแรกถวายตัว “สมเด็จพระเจ้า” โปรดให้หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี และหม่อมเจ้าหญิงพวงรัตนประไพผู้ทรงเป็นลูกพี่ลูกน้องรุ่นราวคราวเดียวกัน ประทับอยู่กับท้าววรคณานันท์ (ม.ร.ว. ปุ้ม มาลากุล) ท้าวนางชั้นสูงในราชสำนักฝ่ายใน ณ ปีกตะวันตกชั้นล่างของพระตำหนักสวนสี่ฤดูที่ประทับของ “สมเด็จพระเจ้า” หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีทรงมีพี่เลี้ยงประจำพระองค์เป็นพนักงานผู้ใหญ่ชื่อว่า “ปริก”

ครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถได้เสด็จฯ แปรพระราชฐานไปประทับที่พระที่นั่งสุทธาศรีอภิมุข ในพระบรมมหาราชวัง ท่านหญิงนาจึงได้เสด็จไปประทับในพระบรมมหาราชวังด้วย ครั้นถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถได้เสด็จฯ ไปประทับรักษาพระองค์ที่วังพญาไท (บริเวณโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้าในปัจจุบัน) ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ในพื้นที่ซึ่งเป็นที่ทุ่ง อากาศดีและปรากฏว่าโปรดที่นั่นมาก จึงได้ประทับอยู่ตลอดพระชนมชีพ ในการนี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระอนุชา พระบิดาของหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี และครอบครัวตามเสด็จฯ ไปประทับอยู่ที่ “ตำหนักโรงนา” ฝั่งตรงข้ามถนนซังฮี (ถนนราชวิถี) พระตำหนักโรงนานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างไว้สำหรับเป็นที่พักผ่อนพระอิริยาบถและเป็นที่พักสำหรับทรงทดลองปลูกข้าวและพืชพันธุ์ต่างๆ (ราชเลขาธิการ 2531: 5-6) ดังนั้น ท่านหญิงนาจึงทรงมีโอกาสได้สนิทสนมกับเจ้าพี่เจ้าน้องของพระองค์ในช่วงนี้⁴

³ หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตนประไพทรงเป็นพระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ องค์ค้ำราชสกุล เทวกุล ผู้ทรงเป็นพระเชษฐาร่วมพระชนนีในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตนประไพ ประสูติก่อนหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีเพียง 2 เดือน ต่อมาทรงเสกสมรสกับหม่อมเจ้าอุปลีสาน ชุมพล

⁴ อนึ่ง สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถเคยทรงพระราชอุปการะพระเชษฐาต่างพระมารดา คือหม่อมเจ้าวิศิษฎ์สวัสดิรักษ์ (อนุสรณ์ฯ ม.จ.วิศิษฎ์ฯ 2532) และหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท (1 ศตวรรษศุภสวัสดิ์ 2543: 19)

ท่านหญิงนาและท่านหญิงพวงได้โดยเสด็จฯ ไปประทับที่วังพญาไทโดยประทับบนพระตำหนักของ “สมเด็จพระป้า” ณ ห้องชั้นล่างทางปีกตะวันตกของพระตำหนักฝ่ายใน ติดกับห้องเสวยและห้องพักผ่อนของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ (พระราชธิดาในรัชกาลที่ 4) ผู้ทรงเคยเป็นพระพี่เลี้ยงพระองค์หนึ่งของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชา (คู่กับหม่อมเจ้าหญิงมนัสวาศดี สุขสวัสดิ์ - พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าฯ ในภายหลัง) ในช่วงแรกที่ประทับ ณ วังพญาไทนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยฯ ซึ่งเสด็จกลับมาจากยุโรปเพื่อทรงร่วมงานพระบรมศพของสมเด็จพระบรมชนกนาถ (รัชกาลที่ 5) ได้เสด็จไปประทับอยู่กับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถที่พระตำหนักฝ่ายหน้า (ฝ่ายชาย) จนกระทั่งได้เสด็จออกไปยุโรปอีกครั้งหนึ่ง (อุทุมพร 2540: 155 และ 197) จึงน่าจะเป็นช่วงแรกที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ พระองค์นั้นได้ทอดพระเนตรเห็นหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี พระชันษา 6-7 ขวบ

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถโปรดที่จะให้ที่ประทับและราชสำนักของพระองค์มีความเป็นระเบียบ ตรงต่อเวลา ในกรณีเจ้านายเล็กๆ ในพระราชอุปการะเลี้ยงดูนั้น หลังจากพนักงานชาวที่ทำความสะอาดห้องแล้ว เวลาประมาณ 7.00 น. ก็จะถวายมือเช้าเป็นอาหารเบา เป็นข้าวต้มเครื่อง หรือข้าวต้มกับอาหารเค็มต่างๆ มือกลางวันเวลาเที่ยงเป็นอาหารธรรมดา ตอนบ่ายมีอาหารคาวหวาน (ราชอาณาจักร 2531: 8)⁵ หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตนประไพทรงเล่าว่า เมื่อยังทรงพระเยาว์มากมักจะโปรดให้พี่เลี้ยงนำขึ้นฝ้าและนำอาหารไปป้อนเฉพาะพระพักตร์ในเวลาประมาณ 17.00 น. (ราชอาณาจักร 2531: 7) การทรงได้รับการฝึกฝนมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์เช่นนี้ ได้ส่งผลให้หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี ทรงมีความตรงต่อเวลาสืบมาจนกระทั่งทรงพระชรามาก (สร. ประอร: 16)

สำหรับการศึกษาเล่าเรียนนั้น เมื่อประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนสี่ฤดูโปรดเกล้าฯ ให้ได้ฝึกเขียน “ก.ไก่ ข.ไข่” เป็นเบื้องต้น ครั้นได้โดยเสด็จฯ ไปประทับในพระบรมมหาราชวัง พระชันษา 6 ปี หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีและเจ้านายเล็กๆ องค์อื่นๆ ได้เสด็จเข้าเรียนที่โรงเรียนราชินี ซึ่งตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2447 เสด็จโดยรถสองแถวของหมวดรถยนต์หลวง มีคุณแต่่าแก่นั่งคุมดูแลไป ทรงเรียนวิชาเลขและภาษาไทย โดยทรงเรียนตั้งแต่เวลา 9.00 น. ถึงเวลา 12.00 น. ทั้งนี้โรงเรียนยังไม่ได้กำหนดเครื่องแบบ ทรงผ้าลาย สีตามวัน ฉลองพระองค์เป็นผ้าดอกตัดแบบเสื้อชั้นในคอสีเหลี่ยมมีลูกไม้ติด ตรงลูกไม้ไม่มีโบว์สีตามวันสอดคล้องไว้ ทั้งนี้หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตนประไพทรงเล่าไว้ (ราชอาณาจักร 2531: 8)

⁵ จาน ชาม ซ้อน ส้อม และถาดที่ใช้ มีตราพระนามาภิไธยย่อ สม. ไข่วัลลภไว้ชัดเจน (อุทุมพร 2540: 206)

เมื่อตามเสด็จฯ ไปประทับที่วังพญาไทแล้ว หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีไม่ได้เสด็จไปทรงศึกษาที่โรงเรียนราชินีอีกต่อไป เพราะโรงเรียนอยู่ไกลจากที่ประทับเกินไปในสมัยที่ถนนหนทางยังไม่ดี ทรงศึกษาวิชาการต่างๆ อยู่ที่วังพญาไทแทน โดยที่มีพระอาจารย์ถวายพระอักษรที่พระตำหนัก เมื่อถึงเวลาสอบไล่ จึงจะเสด็จไปสอบที่โรงเรียนราชินี (ราชเลขาธิการ 2531: 9)

สรุปได้ว่า ในด้านการเรียนหนังสือนั้น หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีทรงได้รับการศึกษาตามควรแก่กาลสมัยและเหมาะสมแก่กุลสตรีกุลบุตรในโรงเรียนราชินี ซึ่งในสมัยนั้นในชั้นเด็กเล็กมีเด็กผู้ชายด้วย ดังปรากฏว่าบรรดาเจ้านายฝ่ายหน้าที่เสด็จร่วมรถสองแถวไปโรงเรียนกับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีมี เช่น หม่อมเจ้ากมลีสถาณชุมพล และหม่อมเจ้ารัตยากร วิสุทธิ ผู้ต่างทรงอ่อนพระชันษากว่าพระองค์ 2 ปี อยู่ด้วย (ราชเลขาธิการ 2535: 8)⁶

ส่วนในด้านการฝึกพระองค์นอกเหนือจากนั้น แม้ว่าตามปกติท่านหญิงนาไม่ได้ทรงงานเย็บปักถักร้อยแต่ท่านหญิงพวงฯ ทรงเล่าว่าทรงเย็บเสื้อผ้าสำหรับตุ๊กตาตัวโปรดด้วยพระองค์เอง ตุ๊กตาตัวนี้ “สมเด็จพระป้า” พระราชทาน เป็น “ตุ๊กตาฝรั่ง” มีแขนและขาที่เคลื่อนไหวได้ สำหรับการละเล่นอื่นๆ ก็เป็นเหมือนกับเด็กทั่วไปในวัยเดียวกันกับพระองค์ในสมัยนั้น คือทรงเล่นหมากเก็บบ้าง มอญซ่อนผ้าบ้าง วิ่งไล่จับกันบ้าง (ราชเลขาธิการ 2531: 9)

ในเรื่องการพระราชทานสิ่งของต่างๆ นั้น หม่อมราชวงศ์พวงแก้ว สุนทรเวช ธิดาในหม่อมเจ้าหญิงพวงรัตนประไพ เล่าว่า มีอยู่ครั้งหนึ่งที่โปรดเกล้าฯ มาว่าให้จัดให้เจ้านายฝ่ายหน้า (ชาย) องค์หนึ่งทรงเลือกก่อน ครั้นถึงลำดับของหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี ได้ทรงเลือกของชิ้นหนึ่ง เจ้านายฝ่ายหน้าองค์นั้นทอดเนตรเห็น คงจะคิดพระทัย และได้ทรงเข้าแย้งชิงจากท่านหญิงนา จึงเกิดปากเสียงกันขึ้น ดังถึงพระกรรมของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีฯ จึงเสด็จฯ มาทรงลงพระอาญาท่านหญิงนา แสดงให้เห็นว่า “สมเด็จพระป้า” มิได้ทรงเข้าข้างหลานสาวแท้ๆ ของพระองค์ กลับทรงเข้าข้างเจ้านายซึ่งสายพระโลหิตห่างออกไป แต่ได้รับสั่งจากพระบิดาให้มาอยู่ในพระราชอุปการะ จึงคล้ายกับว่าเมื่อเป็นเช่นนั้นจึงต้อง “เลี้ยงลูกเขาให้ดี” (พช. พวงแก้ว) แต่ก็อาจทรงเห็นว่าเจ้านายฝ่ายหน้าองค์นั้นอ่อนพระชันษากว่าท่านหญิงนาหลายปีอยู่ก็เป็นได้

⁶ หม่อมเจ้าชายทั้งสองพระองค์นี้ ต่อมา เมื่อพระชันษา 9 ปี ทรงเป็นหนึ่งใน 4 หม่อมเจ้าชายจาก 4 ราชสกุล รุ่นแรกที่ถวายตัวแด่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขทัยธรรมราชาเมื่อครั้งที่เสด็จกลับมา ในพ.ศ. 2458 หลังจากที่ทรงสำเร็จการศึกษาจากประเทศอังกฤษและยังไม่ได้ทรงอภิเษกสมรส

อย่างไรก็ตาม เห็นได้ว่าหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีไม่ได้รับการตามพระทัย ดังที่หม่อมหลวงประอร (มาลากุล) จักรพันธุ์⁷ หลานอาของหม่อมราชวงศ์บุญ มาลากุล (ท้าวสมศักดิ์ในภายหลัง) ข้าหลวงหัวหน้าห้องพระบรรทมผู้อยู่ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ (อุทุมพร 2540: 41) ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี “ทรงถูกกตมา หลานแท้ๆ นี้ (สมเด็จพระเจ้า) ทรงเลี้ยงกตๆ ทรงยกลูกหลานคนอื่นที่ท่านอยากจะเอาใจ ทรงเลี้ยงหลานของพระองค์ให้เป็นลูกน้องเขา” (สร. ประอร: 19)

แต่ทว่า การที่ทรงได้รับการปฏิบัติเช่นนี้ ได้ส่งผลให้หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีทรงมีพระอุปนิสัยอดทนอดกลั้น เป็นคุณแก่การทรงดำรงพระชนมชีพและทรงดำรงพระเกียรติยศของพระองค์เองในเวลาต่อมาอย่างทรงมีพระขันติธรรมโดยแท้

แม้ว่าเจ้านายเล็กๆ จะต้องทรงอยู่ในระเบียบวินัยและทรงวางพระองค์เรียบร้อยต่อพระพักตร์ แต่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ก็ทรงเข้าพระทัยธรรมชาติของเด็กๆ และมีได้ทรงห้ามไม่ให้วิ่งเล่นไล่จับกันตามประสาเด็ก ท่านหญิงนาจึงทรงมีพระวรกายแข็งแรง อย่างที่ต้องนับว่าเป็นพิเศษสำหรับเด็กผู้หญิง ดังที่หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์⁸ ทรงเล่าว่าพระองค์ทรงเป็นเด็กผู้หญิงองค์เดียวหรือในจำนวนไม่กี่องค์ที่ทรงร่วมการเล่นกับเจ้าพี่เจ้าน้องที่เป็นชาย และเมื่อพระชันษาประมาณ 11 ปี ได้เสด็จไปประทับแรมกับพระบิดาและพระมารดาที่บ้านของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี วันหนึ่งเสด็จลงทรงในแม่น้ำเจ้าพระยา และทรงเป็นเด็กผู้หญิงองค์เดียวในหมู่เด็กผู้ชายที่ทรงเกาะหวนกกล้วยวายข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาได้ (ราชเลขาธิการ 2531: 9)⁹

เห็นได้ว่า หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีทรงมีน้ำพระทัยเข้มแข็งเด็ดเดี่ยวมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ พระอุปนิสัยเข้มแข็งเด็ดเดี่ยวนี้ อาจมีที่มาจากสายพระโลหิตด้วยก็ได้ ดังที่หลานป้าและหลานอาของหม่อมเจ้าหญิงรำไพ

⁷ หม่อมหลวงประอร เกิดเมื่อ พ.ศ. 2470 ถวายตัวแด่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เมื่ออายุ 2 เดือน แต่ไม่ได้โดยเสด็จฯ ไปยุโรปเมื่อ พ.ศ. 2476 แต่ต่อมาใน พ.ศ. 2492 ได้กลับมารับใช้ใกล้ชิดพระองค์สืบต่อมาจนเสด็จสวรรคต ม.ล.ประอร สมรสกับหม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ หลังจากหม่อมเจ้าฟ่องผัสมณี ชายา ถึงแก่ชีพิตักษัยแล้ว

⁸ หม่อมเจ้าการวิก ประสูติเมื่อ พ.ศ. 2460 ทรงเป็นโอรสในพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเสวยจุวงษ์วัชรวัธน์ กรมหมื่นอนุพงษ์จักรพรรดิ ทรงถวายตัวอยู่ในพระราชอุปการะของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อแรกทรงครองราชสมบัติ (2468) และประทับอยู่ใกล้ชิดพระองค์และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ที่อังกฤษ ในช่วงหลังจากที่ได้ทรงสละราชสมบัติ และทรงรับใช้สมเด็จพระเจ้าในในประเทศไทย ในกาลต่อมาจนเสด็จสวรรคต ทรงเสกสมรสที่อังกฤษกับหม่อมเจ้าหญิงฟ่องผัสมณี สวัสดิวัตน์ พระชนนีฐานต่างพระมารดาในสมเด็จพระ

⁹ องค์สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เองก็ได้ทรงเล่าพระราชทานนางสาววัง บุญศิริ ข้าหลวงห้องพระบรรทมในสมัยหลังว่า เมื่อทรงพระเยาว์โปรด “ไปว่ายน้ำ...เล่นกับเพื่อน เพื่อนผู้หญิงไม่มี มีแต่เพื่อนผู้ชาย” (สร.วัง ครั้งที่สอง: 15)

พรรณีสองคนให้ความเห็นไว้ โดยให้ความว่า พระบิดาของพระองค์ ผู้ทรงเป็นต้นราชสกุลสวัสดิวัตน์ ทรง “เป็นคนเข้มแข็ง” (สร. รำพือภา: 10 และ สร. ถนัดศรี: 18)

การอบรมสั่งสอน “ให้มีความอดทนทั้งกายและใจ” เป็นสิ่งที่หม่อมเจ้าศุภสวัสดิวงศ์สนิท สวัสดิวัตน์ พระเชษฐา (พี่ชาย) ต่างพระมารดาของท่านหญิงนาทรงเล่าว่าเป็นพระประสบการณ์ซึ่งองค์เองทรงได้รับในราชสำนักสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ นอกจากนั้นยัง “ให้รู้จักใช้ความสังเกต.....” ตลอดจน “ความรู้เบื้องต้นว่า ความสุขและความสบายจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อเราได้ทั้งความยึดมั่นในการเป็นตัวคนของเราที่ใหญ่ยิ่งที่สุดนี้ เสีย โดยสละตัวนี้ทุกเกล็ดๆ ถวายต่อพระเจ้าอยู่หัวและเจ้านายผู้ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูเรา” (1 ศตวรรษ สุขสวัสดิ์ 2543: 20)

เป็นข้อคิดให้ได้คำนึงว่า บุคคลมีบางอย่างในตนเอง ซึ่งอาจมีที่มาจากสายเลือดหรือไม่ก็ได้ เป็นเสมือนความสามารถในการ “เลือกรับ” การอบรมบ่มนิสัย ในกรณีของหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีดูเหมือนว่าทรง “ยึดมั่นในตัวคน” ขององค์เองน้อย จึงทรงรับคติแห่งความอดทน ความกตัญญูรู้คุณและความจงรักภักดีมาเป็นพระอุปนิสัยประจำพระองค์ได้มาก

ดังนั้น การอบรมเลี้ยงดูไม่จำเป็นต้องส่งผลให้ผู้ที่ได้รับมาอย่างเดียวกันในวัยแรกๆ ของชีวิตมีอุปนิสัยเหมือนกันไปทั้งหมด ตัวอย่างเช่น แม้ว่าหม่อมเจ้าหญิงพวงรัตน์ประไพจะทรงมีพระอุปนิสัยสำคัญๆ หลายประการเช่นหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี แต่ก็ทรงมีพระอุปนิสัยบางประการซึ่งแตกต่างออกไป เช่น ทรงเป็นผู้ที่เข้มงวดกวดขันบุตรหลานโดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการเรียนและเรื่องสุขอนามัย ในขณะที่หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีไม่ค่อยทรงกวดขันหลานของพระองค์มากจนออกหน้า เช่นนี้อาจเป็นเพราะท่านหญิงพวงฯ ซึ่งทรงได้ชื่อว่าเป็นคนดุ ทรงเรียนเก่งมาก มีพระทัยเป็นขององค์เอง และเคยทรงเป็นครูโรงเรียนราชินีอยู่ระยะหนึ่ง (ที่ระลึก...พวงรัตน์ 2542: 54-57 และ 62-63)¹⁰ แต่ทั้งสององค์ก็ทรงมีความเมตตากรุณาประจำพระทัยเหมือนกัน ตัวคนและประสบการณ์ชีวิตในช่วงเวลาต่อๆ มาจึงมีอิทธิพลต่ออุปนิสัยด้วย

แต่พระอุปนิสัยที่ทรงมีแตกต่างกันบางประการเหล่านี้ ไม่ได้ขวางกั้นมิให้ท่านหญิงทั้งสองทรงมีความใกล้ชิดสนิทสนมกันมาตลอดพระชนมชีพของทั้งสององค์ ทรงเอื้ออาทรต่อกันเสมอ โดยหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีรับสั่งเรียกหม่อมเจ้าหญิงพวงรัตน์ประไพว่า “พี่พวง” เป็นการยกย่องทุกครา แม้ว่าชันษาจะห่างกันเพียง 2 เดือน นับเป็นความนอบน้อมประจำพระองค์ ในขณะที่หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตน์ประไพไม่เคยทรงตำหนิหม่อมเจ้า

¹⁰ อนึ่ง มจ.พวงรัตน์ฯ ไม่โปรดชีวิตในราชสำนัก โปรดเสด็จไปโรงเรียนราชินีมาก

หญิงรำไพพรรณนี้แม่แต่ครั้งเดียวในชีวิตแม่เมื่อประทับอยู่เป็นการส่วนพระองค์กับบุตรหลานของท่าน
ดั่งที่หม่อมราชวงศ์พวงแก้ว ธิดา เล่าและอธิบายว่าทั้งสององค์ทรง “รักพี่รักน้อง” (พช. พวงแก้ว)

เมื่อพระชันษา 11 ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพิธี
เกศากันต์ (โกนจุก) ตามโบราณราชประเพณีพระราชทานหม่อมเจ้าหญิงทั้งสองและหม่อมเจ้าชาย 3 องค์พร้อม
กัน ซึ่งในสมัยนั้นยังมีเยาวราชวงศ์อยู่มากองค์ การโกนจุกนั้น ก็ยังเป็นประเพณีซึ่งทั้งขุนนางและบุคคลสามัญ
ประกอบกันอยู่ในสมัยนั้น เป็นพิธีกรรมที่นิยมทำเมื่อเด็กผู้หญิงอายุประมาณ 11 ปี เด็กผู้ชายประมาณ 13 ปี ซึ่ง
เป็นวาระที่สตรีร่างกายมีการเปลี่ยนแปลงจากเด็กสู่วัยรุ่น และเป็นอุปนิสัยให้เด็กๆ สำนึกว่าจะต้องวางตนแตกต่าง
จากเมื่อยังเป็นเด็ก มีความรับผิดชอบต่อตนเองและต่อผู้อื่นมากขึ้น ในส่วนของหลวงนั้น พิธีกรรมมีความซับซ้อน
ละเอียดถี่ถ้วนกว่าของบุคคลสามัญ พระราชพิธีโกนจุกพระราชทานเรียกว่า “โสกันต์” สำหรับเจ้านายชั้นพระองค์
เจ้าขึ้นไป และเรียกว่า “เกศากันต์” สำหรับหม่อมเจ้า

ก่อนหน้างานพิธีนี้ประมาณ 1 เดือน สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระราชฐานไปประทับ ณ พระที่
นั่งสุทธารศรีหรือภิรมย์ ในพระบรมมหาราชวัง เพื่อทรงเตรียมงานซึ่งพระราชทานพระบรมราชินูปถัมภ์โดยตลอด
ท่านหญิงทั้งสององค์ได้ตามเสด็จ ด้วย และในวันพิธี สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินี ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
แต่งพระองค์พระราชทานด้วยพระองค์เอง พระราชทานเครื่องประดับมรกตกับเพชร ให้หม่อมเจ้าหญิง
รำไพพรรณทรงและเครื่องทับทิมให้หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตนประไพทรง ครั้นแต่งพระองค์เสร็จ ก็ประทับเสด็จ
มีการแห่เป็นการภายในจากที่ประทับไปยังพระที่นั่งอัมรินทร์วินิจฉัยมโหฬารพิมาน สถานที่ประกอบพิธี ใน
วันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2457 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกในการพิธีนั้น เมื่อเสร็จพิธีแล้ว
ได้มีการฉลองสมโภชอย่างสมพระเกียรติ (ราชเลขาธิการ 2531: 9-10)

หากถือการเข้าพิธีโกนจุกเป็นสัญลักษณ์ หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณนี้ได้ทรงเปลี่ยนผ่านจากวัยเด็กเข้าสู่
วัยรุ่นแล้ว ณ บัดนั้น หากแต่พระองค์เคยรับสั่งในหนหลังว่า “ฉันไม่เคยเป็นเด็ก พออายุ 14-15 ปี ก็ต้องเป็น
ผู้ใหญ่เลย” ซึ่งคงทรงหมายความว่าไม่เคยทรงเป็นวัยรุ่นที่สามารถ “ถือคานอง” ได้กระมัง เหตุใดจึงรับสั่ง
เช่นนั้น?

สิบสี่ปีต้องเป็นผู้ใหญ่เลย

ทูลกระหม่อมฟ้าน้อยที่ภักดิ์ยิ่ง

วันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2558 ในสมัยรัชกาลที่ 6 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา หรือ **“ทูลกระหม่อมฟ้าน้อย”** ของชาวราชสำนัก พระราชโอรสพระองค์สุดท้ายใน สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เสด็จกลับจากประเทศอังกฤษเมื่อทรงสำเร็จการศึกษาวิชาการทหารที่ราชวิทยาลัย ทหาร ณ เมืองวูลิช (Royal Military Academy at Woolwich) และการทรงรับราชการเป็นนายร้อยตรีกิตติมศักดิ์ แห่งกองทัพอังกฤษ ในเวลานั้นสงครามโลกครั้งที่ 1 ได้เริ่มขึ้นแล้วในยุโรป แต่สยามยังวางตัวเป็นกลางใน สงครามนั้น

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนฯ เสด็จเข้ารับราชการกองทัพบกสยามมีพระยศนายร้อยโท ประจำกรมทหารปืนใหญ่รักษาพระองค์ ประทับที่วังท่าเตียน “วังฤดูร้อน” ของสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้า กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ พระเชษฐา แต่ได้เสด็จมาเข้าเฝ้าฯ “สมเด็จพระแม่” อยู่เสมอ บางคราวก็ประทับแรม ที่วังพญาไท จึงได้ทรงพบปะกับบรรดาเยาวราชวงศ์ในพระราชอุปราการจนทรงคุ้นเคย โปรดให้เจ้านายรุ่นเด็กๆ เช่น หม่อมเจ้าคัสตาวัส จักรพันธุ์ หม่อมเจ้ากมลีสถาณ ชุมพล และหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี ตามเสด็จไปในที่ ต่างๆ (ราชเลขาธิการ 2531: 13) ซึ่งในช่วงเวลานี้ ท่านชายทั้งสองและอีก 2 องค์ คือ หม่อมเจ้าทองแถมแก้ว ทอง ใหญ่ และหม่อมเจ้ารัตยากร วิสุทธี ผู้ประสูติในปีมะเมีย พ.ศ. 2449 ทั้ง 4 องค์ ได้ถวายตัวอยู่ในพระอุปการะของ ทูลกระหม่อมฟ้าน้อย และได้ชื่อว่าเป็น **“สี่ม้า”** เด็กผู้ชายรุ่นแรกที่ทรงเลี้ยงดู (ราชเลขาธิการ 2531: 13 และ พช. สุทธิสวัสดิ์) นอกจากนั้น เข้าใจว่ายังมีเด็กชายสินหรั่ง เกตุทัต บุตรพระยาเวียงในนฤบาล (เจ๊ก) กับคุณหญิงเลื่อน (สกุลเดิม จามรมาน) รวมอยู่ด้วย (พช. สุทธิสวัสดิ์ และพช. ปฐมฤกษ์)

ครั้น พ.ศ. 2460 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนฯ ได้ทรงผนวชจำพรรษาอยู่ที่พระตำหนัก ปั่นหย้า วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระอุปัชฌาย์ ทรงปรารภว่าใน ฐานะที่ทรงเป็นพระอนุชาองค์สุดท้ายของรัชกาลที่ 6 ในจำนวนสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายร่วมพระราชชนนีถึง 5 พระองค์ คงไม่มีเหตุจำเป็นที่จะต้องเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงชวนให้ทรงอยู่ในสมณเพศต่อไป เพื่อจะได้เป็น

ใหญ่ในหมู่สงฆ์ แต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ทรงมีพระโรคเบียดเบียน ทั้งทรงมีห้วงกังวลทางฆราวาสวิสัยเสียแล้ว จึงได้ทรงลาผนวช (ราชเลขานุการ 2531: 14-15)

พระโรคเบียดเบียนนั้นน่าจะเป็นด้วยพระนาถิ ส่วนพระเหตุที่ยังกังวลทางฆราวาสวิสัยนั้น ก็พระเหตุที่ยรักใคร่ผูกพันอยู่กับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี

ในเรื่องนี้ หม่อมหลวงประอร (มาลากุล) จักรพันธ์ หลานอาของ ม.ร.ว.ปุ๋ย มาลากุล (ท้าวสมศักดิ์ ในภายหลัง) ข้าหลวงผู้ใกล้ชิดในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีฯ เล่าว่า “โปรดตั้งแต่แรกแล้ว เห็นก็โปรดแล้ว ท่านก็อยากได้แล้ว (แต่) สมเด็จพระพันปีอยากให้เป็นไปได้กับลูกสาวของอีกองค์หนึ่ง...เป็นลูกเจ้านายข้างนอก...เพราะว่าพ่อเป็นใหญ่ จะได้ช่วยราชการทางนี้ คือท่านมีกุศโลบาย...แต่พระเจ้าอยู่หัว (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนฯ) ท่านไม่ยอม ท่านบอกว่ารักคนนี้เสียแล้ว...(ส่วน) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ (หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี) นั้น ท่านเด็กเกินกว่าที่จะคิดว่าใครเขารักใคร่นะ” (สร. ประอร: 9) ส่วนหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุลทรงบันทึกไว้ว่าเมื่อเสด็จกลับมาครั้งก่อน (พ.ศ. 2453) สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนฯ ทรงชอบพอกับหม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล พระชันษา 13-14 ปี ในขณะนั้น และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีฯ ทรงมีพระราชดำริจะให้ได้เสกสมรสกัน ครั้นเมื่อเสด็จกลับมาครั้งหลังใน พ.ศ. 2458 นี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนฯ ต้องพระเหตุที่ยรักใคร่ผูกพันกับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี (พูนพิศมัย 2546: 5-12) ผู้อ่อนชันษากว่าหม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา 7 ปี

หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีนั้น นอกจากจะมีพระสิริโฉมงามเป็นที่ต้องตาแล้ว ยังทรงมีพระจริยวัตร นุ่มนวล แยมพระสรวลอยู่เสมอ ทั้งยังโปรดทรงกีฬาเช่นเดียวกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนฯ และพระทัยเด็ดเดี่ยว เข้มแข็งดังกล่าวแล้ว

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนฯ ได้ทรงมีหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2461 ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตอภิเษกสมรสกับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี (ตามกฎมณเฑียรบาลซึ่งเพิ่งตราขึ้นให้เจ้านายต้องทรงทำเช่นนั้นก่อนจึงจะเสกสมรสได้) ความตอนหนึ่งว่า

“บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ปฏิบัติรักใคร่กับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี ธิดาแห่งเสด็จน้ำ และข้าพระพุทธเจ้าอยากจะใคร่ทำการเสกสมรสกับเจ้าหญิงนั้น แต่เดิมข้าพระพุทธเจ้าได้ชอบพอกับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีตั้งแต่เด็กและผู้ใหญ่ และสมเด็จพระแม่ก็โปรดให้หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีรับใช้ข้าพระพุทธเจ้าอยู่เสมอ...ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูลสมเด็จพระแม่ว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะมีหนังสือกราบบังคมทูลใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเพื่อทราบพระราช

ปฏิบัติ ท่านก็ทรงเห็นด้วยกับข้าพระพุทธเจ้า ส่วนเสด็จนั้น ท่านรับสั่งว่าท่านไม่ทรงเกี่ยวข้องด้วย เพราะท่านได้ถวายหญิงรำไพไว้ขาดแต่สมเด็จพระแม่ตั้งแต่ยังเล็ก ๆ แล้ว...” (อ้างใน ราชเลขานุการ 2531: 15)

ความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณณีต่อพระบิดาด้วยพระองค์เอง และได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดงานพระราชพิธีอภิเษกสมรสขึ้นในวันจันทร์ที่ 26 สิงหาคม พ.ศ. 2461 เวลา 14.00น. ณ พระที่นั่งวโรภาสพิฆาน พระราชวังบางปะอิน พระนครศรีอยุธยา ต่อพระพักตร์

ในการนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้นำแบบอย่างของการสมรสของชาวตะวันตกมาปรับใช้ในบางขั้นตอน คือ การตั้งกระทู้ถามตอบคู่สมรสถึงความสมัครใจ ซึ่งตามธรรมเนียมของคริสตศาสนิกชนบาทหลวงเป็นผู้ถาม แต่ในกรณีของพระราชพิธีนี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้มหาเสวกโท พระจักรปาณิสรีศรีสวัสดิ์ (ลออ ไกรฤกษ์-เจ้าพระยามหิธรในภายหลัง) สมุหพระนิตินาสตร์ ตั้งกระทู้กราบทูลและทูลถาม ดังนี้

“(ชาย) ฝ่าพระบาททรงตั้งพระหฤทัยที่จะทรงรับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณณีเป็นพระชายา เพื่อทรงถนอมทะนุบำรุงด้วยความเสนาหาและทรงพระเมตตากรุณาสืบไปจนตลอดนั้นฤ

(ตอบ) ข้าพเจ้าตั้งใจเช่นนั้น

(หญิง) ท่านตั้งหฤทัยที่จะมอบองค์ของท่านเป็นพระชายาแห่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ด้วยความเสน่หาจงรักสมัครจะปฏิบัติอยู่ในโอวาทแห่งพระสวามีสืบไปจนตลอดนั้นฤ

(ตอบ) ข้าพเจ้าตั้งใจเช่นนั้น”

ต่อจากนั้น เป็นการรดน้ำสังข์ตามประเพณีไทย โดย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏและทรงเจิมสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ และหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณณีตามลำดับแล้ว พระราชทานเข็มพระบรมนามาภิไธยประดับเพชรแด่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ และสร้อยพระศอมีวัชรและอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อภายใต้พระมหามงกุฎประดับด้วยเพชรล้วนกับหีบหมากทองคำ แต่หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณณี และพระราชทานเงินพระคลังข้างที่เป็นทุนด้วย 160,000 บาท (ราชเลขานุการ 2531: 17-18) ซึ่งเท่ากับ 20,000 ชั่งในสกุลเงินโบราณที่เป็นน้ำหนักเหรียญ

จากนั้น องค์กู่ก๊กเอ๊กสมรสได้ทรงลงพระนามใน “**ทะเบียนแต่งงาน**” เฉพาะพระพักตร์แล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลงพระปรมาภิไธยเป็น “**ผู้ผู้ขอตกลง**” และ “**ผู้ทรงเป็นประธาน และพยานในการแต่งงาน**” และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายชั้นพระบรมวงศ์ลงพระนามในสมุดทะเบียนเป็นพยานรวม 12 พระองค์ ในการนี้ หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี ทรงลงพระนามว่า “**รำไพพรรณี**” (ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

ในเวลาค่ำพระราชทานเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ อีกทั้งพระราชทานแหวนทองลงยาประดับเพชรองค์เล็กๆ แต่ผู้ร่วมงานองค์/คน ละ 1 วง เมื่อจวนเสร็จ มีพระราชดำรัสพระราชทานพระพรและทรงชักชวนผู้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทคิ่มถวายพระพรแก่องค์กู่ก๊กเอ๊กสมรส (ราชเลขาธิการ 2531: 18-19)

อนึ่ง สมเด็จพระศรีสวรินทรา บรมราชเทวี (พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าในรัชกาลที่ 8 และ ที่ 9) ทรงลงพระนามเป็นพระองค์แรกต่อจากพระปรมาภิไธยใน “**ทะเบียนแต่งงาน**” สำหรับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถนั้นไม่ได้เสด็จฯ ไปทรงร่วมงานเนื่องจากทรงพระประชวร แต่ได้เสด็จฯ จากวังพญาไทตามคลองสามเสนไปประทับ (เข้าใจว่าบนเรือพระที่นั่งทอดสมอ) อยู่ที่ตำหนักน้ำ วังสุโขทัย วังส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ริมคลองเดียวกันนั้น ที่ซึ่งองค์กู่สมรสได้เสด็จเข้าประทับทันทีหลังจากพระราชพิธีอภิเษกสมรส

สรุปได้ว่า ทรงอภิเษกสมรสกันด้วยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ต้องพระหลุทัยในหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี และทั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงเห็นดีด้วยที่จะได้ทรงอภิเษกสมรส สำหรับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีพระชันษา 14 ปี นั้นทรงคุ้นเคยกับสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ อยู่แล้ว และได้สมัครพระทัยสนองพระมหากรุณาธิคุณสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรม อีกโสดหนึ่ง กล่าวเป็นภาษาธรรมดาสั้นๆ ได้ว่า ทั้งสองพระองค์ทรงชอบพอกันและผู้ใหญ่ก็เห็นดีด้วย จึงได้แต่งงานกัน

อนึ่ง การที่ผู้หญิงอายุ 14 ปี จะแต่งงานนั้นไม่ได้ผิดปกติธรรมดาในสมัยนั้น ดังมีหลายกรณีอยู่ แต่ก็ได้เป็นเช่นนั้นเสมอไป¹¹

¹¹ในกรณีของหม่อมเจ้าหญิงพวงรัตน์ประไพนั้น ได้กราบถวายบังคมทูลลาสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถไปทรงปรนนิบัติพระบิดาและหม่อมพุก พระมารดา ณ วังทะเลเวสม์ เมื่อพระชันษาประมาณ 13 ปี คือ 2 ปีหลังจากพิธีเสกศกกันต์ และทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ทรงประกอบพิธีเสกสมรสพระราชทานกับหม่อมเจ้าอุปปลีสาน ชุมพล เมื่อวันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2470 ที่หัวหิน ขณะพระชันษา 23 ปี

พระมิ่งขวัญแห่งวังสุโขทัย

วังสุโขทัย ซึ่งองค์ “**พระคู่ขวัญ**” ทั้งสองเสด็จเข้าประทับทันทีหลังจากที่ทรงอภิเษกสมรสนี้ เป็นวังส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนสุโขไทยธรรมราชา สร้างขึ้นบนที่ดินผืนที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระองค์ เมื่อเสด็จกลับมาจากยุโรปใน พ.ศ. 2458 ทิศเหนือติดคลองสามเสนก่อนโค้งคู่ม่าน้ำเจ้าพระยา ทิศตะวันออกเป็นถนนสามเสนและทิศใต้เป็นถนนสุโขทัยซึ่งได้ชื่อนี้มาเมื่อสร้างวัง จึงนับว่าไม่ไกลออกจากพระราชวังดุสิตโดยทางบก แม้ว่าจะไกลออกไปอีกหน่อยยังวังพญาไทโดยทางน้ำและทางบก

การสร้างวังเริ่มต้นขึ้นใน พ.ศ. 2459 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวงพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เพื่อการนี้ มีตำหนักหลักๆ อยู่ 3 องค์ คือพระตำหนักใหญ่ ที่ประทับซึ่งเป็นตึก 2 ชั้น ตำหนักไม้คู่เคียงกัน มีสะพานคนเดินระหว่างสององค์ที่ชั้นบน และตำหนักน้ำทางทิศเหนือเป็นท่าเรือริมคลอง ทุกองค์หันหน้าไปทางทิศใต้เพื่อรับลมที่โชยมาโดยสม่ำเสมอ ทั้งสามมีขนาดไม่ใหญ่โต สอดคล้องกับพระราชอัธยาศัยเรียบง่ายขององค์เจ้าของวัง ระหว่างพระตำหนักใหญ่และตำหนักไม้กับกำแพงวังด้านทิศใต้ เป็นสนามหญ้ากว้างใหญ่ มีโถงสุโขทัยทำด้วยหินเผาตั้งอยู่บนฐานก่ออิฐถือปูน มีบันไดสี่ทิศขึ้นไปพอเดินรอบโถงได้ ริมคลองเรือยไปทางทิศตะวันออกของตำหนักไม้เป็นพระราชอุทยานประกอบด้วยสระใหญ่และเขาดินต้นไม้ปกคลุม พร้อมทางเดินและสะพาน ทางทิศใต้ใกล้กับกำแพงวังมีสระครึ่งวงกลมเรียกว่า “**สระพระจันทร์**” สระทั้งสองมีท่อน้ำดินติดต่อกัน วังจึงมีน้ำใช้รดน้ำต้นไม้ในสมัยนั้นที่น้ำประปายังไม่สม่ำเสมอ และหอน้ำประปาที่หลังพระตำหนักใหญ่ (ดูรายละเอียดใน พงศนิทัศน์ 2558 ก.) แสดงว่ามีความละเอียดรอบคอบในการออกแบบทั้งภูมิสถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมให้สอดคล้องกับพระราชอัธยาศัย จะได้ทรงพระสำราญ

ทางทิศตะวันออกของสนามหญ้า ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รื้อย้ายพระตำหนักสี่ฤดู ที่ประทับเดิมของสมเด็จพระพันปีหลวงในบริเวณพระราชวังดุสิต มาปลูกสร้างใหม่เหมือนเดิม ณ วังสุโขทัยนี้ หม่อมหลวงประอร (มาลากุล) จักรพันธ์ บอกล่าแก่ผู้เขียนว่า สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เสด็จฯ ไปประทับที่พระตำหนักสี่ฤดูที่วังสุโขทัยเป็นครั้งคราวในช่วงเวลาสั้นๆ ก่อนที่พระองค์จะเสด็จสวรรคตในพ.ศ. 2462 (ดูรายละเอียดใน พงศนิทัศน์ 2558 ก. และดู อุทุมพร 2540: 252 ด้วย)

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ และพระชายาประทับ ณ ตำหนักใดในระยะเริ่มแรกไม่เป็นที่แน่ชัด¹² แต่ที่แน่ๆ ประทับอยู่ท่ามกลางพระญาติผู้ใหญ่ มีหม่อมเจ้าหญิงมนัสวาสดี สุขสวัสดิ์ (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าในภายหลัง) อดีตพระพี่เลี้ยงในสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ¹³ อีกทั้งหม่อมเจ้าชาย 4 พระองค์เป็นอย่างน้อยผู้ได้ถวายตัวแด่พระองค์ตั้งแต่ พ.ศ. 2458 ดังกล่าวแล้ว ทั้งยังมีพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตรจาตุรนต์ และสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต (สมเด็จพระกรมพระในภายหลัง) พระชายาและพระโอรสธิดาเป็นต้น เสด็จไปเฝ้าทรงเยี่ยมเยียนอยู่เสมอ

ในส่วนของข้าในพระองค์นั้นเล่า สมเด็จพระพันปีหลวงได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยามานพวิตร (ทองเจือทองเจือ – พระยาไพฑูริย์เทพในภายหลัง) ไปเป็นผู้ใหญ่ดูแลวัง พร้อมกับคุณพริ้ง ภรรยา (ท้าวอนงค์รักษาในภายหลัง) (สร. พุ่มทอง: 1) นายจ่าวด (แจ่ม เงินยง – หลวงศักดิ์นายเวร ในภายหลัง) ไปเป็นมหาดเล็กรับใช้ใกล้ชิด ผู้ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ รับสั่งเรียกว่า “แจ่ม” และคุณเชย ภรรยา (นางศักดิ์นายเวรในภายหลัง) ไปเป็นข้าหลวงของพระชายา ผู้รับสั่งเรียกว่า “แม่เชย” ต่อมา เข้าใจว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ น้องสาวของคุณเชย คือคุณชด และคุณม่วย (“แม่ชด” และ “แม่ม่วย”) จึงได้ตามพี่สาวเข้าไปเป็นข้าหลวง และได้แต่งงานกับมหาดเล็ก คือ นายเร่อวรุช (ราชทินนาม) และนายเสนห์หุ้มแพร (ราชทินนาม) ตามลำดับ (สร. ชูดี: 2 และ 7) ทั้งยังมีนายสมสวัสดิ์ โชติกลสิทธิ์ (นายรองสนิทในเวลาต่อมา) ผู้ซึ่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชูปการมาตั้งแต่เล็ก ตามไปเป็นมหาดเล็กของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ด้วย และเมื่อนายรองสนิทได้สมรสกับคุณมนัสก์ จักกะพาก คุณมนัสก์ก็ได้ไปรับใช้พระชายาด้วย แต่ไม่เชิงในฐานะข้าหลวง (สร. สมสวาท และ สมลักษณะ: 1-2) ส่วนห้องเครื่อง (ปรุงพระกระยาหาร) นั้น เข้าใจว่าหม่อมแก้ว ทองใหญ่ หม่อมแม่ของหม่อมเจ้าชายทองแถมแก้ว หนึ่งใน “สี่ม้าว” ที่ถวายตัวต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ ตั้งแต่ พ.ศ. 2458 แล้ว เป็นหัวหน้าดูแล (พช. สุทธิสวัสดิ์) นอกจากนี้ ยังมี ชาวที่ (พนักงานทำความสะอาดและดูแลสวน) อีกจำนวนหนึ่ง ภายใต้การบังคับบัญชาของพระยามานพวิตร (สร. เอิบเปรม: 1)

ที่วังสุโขทัยในช่วงแรกนี้ ทั้งสองพระองค์เสวยพระกระยาหารเข้าร่วมกันที่ชั้น 2 หลังจากนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ เสด็จไปทรงงานที่กองร้อยทหารปืนใหญ่ที่ 1 รักษาพระองค์แถวเกียกกายไม่ไกลนัก ด้วยรถซิงเกอร์ (Singer) คันเล็กซึ่งทรงขับด้วยพระองค์เอง ในระหว่างนี้ บางครั้งพระชายาเสด็จลงทรงอำนวยการปลูกต้นไม้ต่างๆ ในบริเวณพระตำหนักสี่ฤดู ทรงตัดดอกไม้มาทรงปักแจกันตกแต่งพระตำหนักให้สวยงามสดชื่นสำหรับ

¹² สำหรับ “พระตำหนักหอ” ที่ปรากฏในวังสุโขทัยในสมัยหลังนั้นย้ายมาจากวังบางขุนพรหม วังเดิมของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต หลังจากที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ สวรรคตแล้ว จึงไม่เกี่ยวกับพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าฯ โดยตรงแต่อย่างใด

¹³ พระองค์เข้ามณัสวาสดี ทรงมีที่ประทับเป็นต่างหากในวังสุโขทัย

พระสวามี เมื่อ “ทูลกระหม่อม” ของพระองค์เสด็จกลับมา พระชายาจะเสด็จไปปรับเสด็จที่ชั้นล่างพระตำหนัก และเสวยพระสุธารสชา (น้ำชาพร้อมของว่างในช่วงบ่ายๆ เย็นๆ) ในเวลา 17.00 น. และทรงกีฬา เช่น เทนนิส ร่วมกันและกับเจ้านายเล็กๆ ในพระราชอุปการะ หลังจากนั้น เสด็จขึ้น แล้วเสด็จลงเสวยพระกระยาหารค่ำ โดย ถ้าเป็นด้วยกันเพียงสองพระองค์ ก็จะประทับกับพื้นที่พระเฉลียงหลัง เสดวยแบบไทย พระกิจวัตรประจำสัปดาห์ ละครั้งคือการเสด็จลงที่ตำหนักไม้ เพื่อทอดพระเนตรภาพยนตร์โดยโปรดให้เจ้านายเล็กๆ ซึ่งในเวลากลางวันไป โรงเรียนข้างนอก ได้ร่วมในการนี้ด้วย (ราชเลขาธิการ 2531: 21 และ 33)

เห็นได้ว่า เมื่อแรกทรงอภิเษกสมรส หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี พระชันษา 14 ปี ต้องทรงปรับพระองค์ ตามพระราชสถานะ จากเจ้านายรุ่นเยาว์ผู้ตามเสด็จฯ สมเด็จพระพันปีหลวง ไปเป็นพระชายา หรือภรรยาของ เจ้าของบ้านผู้ทรงเป็นถึงสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอชั้นเจ้าฟ้า นับว่าต้องทรงปรับวิธีการวางพระองค์อยู่ในเวลาที่ โดยเสด็จออกงานนอกวัง และโดยที่ไม่ได้ทรงมีอาชีพเป็นของพระองค์เอง ซึ่งก็เป็นธรรมดาของสตรีผู้มีตระกูล ในสมัยนั้นส่วนใหญ่ จึงทรงทำหน้าที่ดูแลตกแต่งพระตำหนักให้เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยในพระสวามีและ ประทับอยู่เคียงข้างพระสวามีด้วยพระอริยาบถอันเรียบร้อยให้ทรงสำราญพระอิริยาบถ ทั้งยังต้องทรงมีพระเมตตา กรุณาดูแลข้าในพระองค์ เป็นบุญบารมีที่ทรงมีพระญาติผู้ใหญ่ คือหม่อมเจ้าหญิงมณีศวาสดี เสด็จมาประทับ ทรงแนะนำ อีกทั้งข้าในพระองค์พระสวามีผู้จงรักภักดีหลายคนรับใช้อยู่ พระองค์จึงทรงมีเวลาได้ทรงสำราญ พระอิริยาบถในสิ่งที่โปรด คือการดูแลต้นไม้ดอกไม้ ท่ามกลางธรรมชาติอันเงียบสงบ อำนวยให้ทรงประกอบ พระกรณียกิจทั้งหลายนั้นได้โดยราบรื่น จึงอาจกล่าวได้ว่าทรงเป็น “พระมิ่งขวัญแห่งวังสุโขทัย”

ทรงปฏิบัติวิวัฒนาการในแดนฝรั่ง

“ทูลกระหม่อม” และ “หญิง” (ดังที่รับสั่งแต่กันและกัน) (สร. ชูลี: 7) ประทับอยู่ ณ วังสุโขทัยเป็นเวลา 2 ปี จากนั้นท่านหญิงนา พระชายาต้องทรงเผชิญกับความท้าทายแบบใหม่ คือต้องโดยเสด็จพระสวามีไป ต่างประเทศยังแดนฝรั่งยุโรป เป็นครั้งแรกในพระชนมชีพ ซึ่งเป็นสิ่งที่สตรีไทยสมัยนั้นน้อยคนจะเคยได้ไป แต่ ด้วยพระอุปนิสัยทรงพร้อมที่จะทรงลองในสิ่งที่ไม่ทรงเคยทำมาก่อน¹⁴ อีกทั้งเป็นการเสด็จไปเคียงพระสวามีผู้ ทรงคุ้นเคยกับแดนฝรั่ง ด้วยเคยทรงศึกษาอยู่ที่ประเทศฝรั่งเศสและประเทศอังกฤษรวมเป็นเวลา 7-8 ปี ความ กังวลพระหฤทัยที่อาจมีคงจะคลายลงได้มาก แต่กระนั้น ก็ย่อมต้องทรงเตรียมพระองค์ในด้านภาษาต่างประเทศ

¹⁴ ม.ร.ว.ปรียาภา (สวัสดิวัฒน์) เค็นท์ พระภคินี (หลานลูกของพี่น้อง) ของพระองค์เล่าว่าทรงแนะนำเรื่องการใช้ภาษาต่างประเทศว่า “ไม่ต้องกลัวนะ มันไม่ใช่ภาษาของเรา เราคิดก็ไม่มีใครว่าเรา เพราะว่าเราไม่รู้” (สร. ปรียาภา: 5)

และด้านฉลองพระองค์ ซึ่งพระรูปถ่ายขณะประทับอยู่ที่ประเทศฝรั่งเศสเป็นประจักษ์พยานว่าทรงแต่งพระองค์ ได้งามสมกาลสถานและพระชันษา

เหตุที่ต้องเสด็จไปในครั้งนั้น เนื่องด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ทรงมีพระโรคเบียดเบียนเกี่ยวกับพระนาภี (ท้องไส้) เรื้อรังมาตั้งแต่เมื่อทรงผนวช และต้องทรงปฏิบัติตามวินัยสงฆ์ ส่งผลกระทบต่อกำลังพระวรกาย และพระเกษมสำราญไม่น้อย แพทย์ฝรั่งประจำพระองค์กราบทูลถวายคำแนะนำให้เสด็จไปรักษาพระองค์ในที่ซึ่งมีอากาศเย็น

ดังนั้น เมื่อทรงได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว “พระคู่ขวัญ” จึงได้เสด็จออกไปยังทวีปยุโรปเมื่อวันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2463 (พ.ศ. 2464 นับตามปฏิทินปัจจุบัน) โดยรถไฟไปทรงลงเรือเดินสมุทรที่เมืองปีนัง (Penang) เสด็จผ่านสิงคโปร์ (Singapore) และเมืองโคลัมโบ (Columbo) ประเทศลังกา จนถึงคลองซุเอส (Suez Canal) ที่เมืองพอร์ตเสด (Port Said) เสด็จไปประทับ ณ กรุงไคโร (Cairo) ประเทศอียิปต์ (Egypt) ประทับพักผ่อนพระอิริยาบถเพื่อรักษาพระโรคอยู่ที่นั่นเป็นเวลาประมาณเดือนเศษ แล้วเสด็จออกไปยังทวีปยุโรปเมื่อวันที่ 23 เมษายน พ.ศ. 2464 ประทับแรม ณ สถานทูตสยามประจำกรุงโรม (Rome) ประเทศอิตาลี ราว 10 วัน แล้วจึงเสด็จโดยรถไฟถึงกรุงปารีส (Paris) ประเทศฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2464 เพื่อตรวจพระอาการประชวร (ราชอาณาจักร 2531: 22-23) รวมระยะเวลาการเสด็จถึงบัดนั้น ทั้งสิ้นประมาณ 4 เดือนครึ่ง

ผลการตรวจพระอาการของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ โดยนายแพทย์เฮปปี้ (Dr. Hepp) มีว่าเนื่องมาจากพระโรคไข้ดำ (Dengue fever) อันเป็นโรคที่มีขุมเป็นพาหะ และมีเชื้อโรคบิดอยู่ แต่ไม่เป็นการร้ายแรงอันใด ประทับรักษาพระองค์อยู่สัก 5-6 สัปดาห์ก็ทรงหายเป็นปกติ (ราชอาณาจักร 2531: 23)

หลังจากนั้น ได้เสด็จพร้อมด้วยพระชายาไปทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ ณ กรุงลอนดอน (London) ประเทศอังกฤษตั้งแต่วันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2464 และได้เสด็จยังประเทศสวิตเซอร์แลนด์ด้วย ระหว่างนั้นประทับแรมที่ห้องเช่าชุดบ้าง โรงแรมบ้าง ในบรรดาผู้ตามเสด็จมีพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ในสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ พระนัดดาของสมเด็จพระพันปีหลวง ซึ่งสมเด็จพระองค์นั้นทรงเล็งดูมาด้วยพระราชหฤทัยรักใคร่ยิ่งที่วังพญาไทในช่วงเวลาเดียวกับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี แต่พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงอ่อนพระชันษากว่าท่านหญิงนา 2 ปีครึ่ง

พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือ เกิดวังปารุสก์ เล่ม 1 ว่า ระหว่างที่ตามเสด็จไปประทับตามห้องชุดหรือโรงแรม “ข้าพเจ้า..เข้าไปคุยกับท่านในห้องบรรทม อ่านหนังสือดั่งๆ ถวายให้ท่านฟัง

ทูลหม่อมอาภัพท่านหญิงนา มักจะเข้าพระที่ ข้าพเจ้าขึ้นนั่งบนปลายพระที่...เวลานั้นกำลังโปรดพระนิพนธ์ รัชกาลที่ 2 เรื่อง “อิเหนา” เมื่ออ่านๆ ไปแล้วก็หยุดถกเรื่องราวกันอย่างสนุกสนานเฮฮา” (อ้างใน ราชเลขาธิการ 2531: 24) พระคู่ขวัญทรงพระตำราญร่วมกันพร้อมญาติใกล้ชิดคฤคนุคคณธรรมดา

เมื่อทรงทราบว่าพระอาการไม่ร้ายแรง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ได้ทรงมีพระหัตถเลขากราบบังคมทูล พระกรุณาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นนั้นแล้ว ทรงต่อไปว่าต้องพระประสงค์จะทรงเข้าศึกษา ในโรงเรียนเสนาธิการทหารบก Ecole de Guerre ของฝรั่งเศสเพราะ “ข้าพระพุทธเจ้าได้มาตริตรองดูรู้สึกว่ ถ้า ข้าพระพุทธเจ้าได้เข้าเรียนจะเป็นประโยชน์แก่ตนเป็นอันมาก เพราะเวลานี้ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกว่ตนเองไม่มี ความรู้พอที่จะรับราชการทหารบกให้เป็นประโยชน์ได้จริงและเป็น *credit* แก่ตน... แต่ถ้าข้าพระพุทธเจ้าได้เล่าเรียนเพิ่มเติม คงจะทำงานได้ดีขึ้นอีกเป็นอันมาก นอกจากนี้ ยังมีประโยชน์อย่างอื่น เช่น ภรรยาข้าพระพุทธเจ้า จะได้เล่าเรียนภาษาฝรั่งเศสได้จริงๆ เป็นต้น...ในการที่จะเล่าเรียนนี้ ข้าพระพุทธเจ้านับว่าเป็นการส่วนตัว เพราะ ฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าว่ จะใช้ทุนทรัพย์ส่วนตัวตลอดไป เพื่อไม่ให้เปลืองเงินหลวง แม้เรียนมาไม่ได้ ประโยชน์ในทางราชการก็ไม่เสียหายอย่างใด...ส่วนกำลังกายนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามหมอแล้วว่จะทนทำ การทหารได้หรือไม่ หมอตอบว่ได้แน่นอนและจะเป็นการดีสำหรับโรคด้วยซ้ำ เพราะต้องการ *exercise* มาก” (รัฐสภา 2524: 35-36)

เมื่อทรงได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ได้เสด็จไปทรงศึกษา ในโรงเรียนเสนาธิการทหารฝรั่งเศสซึ่งมีวิธีการที่แตกต่างไปจากของอังกฤษ โดยได้เสด็จไปประจำกองพันน้อย ที่ 20 (20 Corps d' Armie) ณ เมืองนังซี (Nancy) เป็นเวลา 6 เดือน ระหว่างนั้นพระชายาได้ตามเสด็จไปประทับ อยู่ที่โรงแรมแกรนด์ (Grand Hotel) ด้วย ต่อมาได้เสด็จเข้ากรุงปารีส ที่ตั้งของโรงเรียนเสนาธิการทหาร ประทับ อยู่ที่ตำบลแซงค์คลูด์ (St. Cloud) นอกกรุง พระชายาประทับอยู่ด้วยโดยตลอด ณ ที่ประทับซึ่งเป็นบ้านเช่า มีนาย จำยวด (หลวงศักดิ์นายเวรในภายหลัง) เป็นทั้งมหาดเล็กห้องบรรทม จัดฉลองพระองค์ และทำหน้าที่ชาวที่และ คุณเชยภรรยาทำหน้าที่แม่ครัว (สัมภาษณ์หลวงศักดิ์นายเวร อ้างถึงใน ราชเลขาธิการ 2531: 25 และ 209) มีหญิง ชาวฝรั่งเศสคนหนึ่งเป็นแม่บ้านถวายคำแนะนำพระชายาในเรื่องต่างๆ และในการทรงฝึกซ้อมรับสั่งภาษา ฝรั่งเศส ทั้งยังได้เสด็จไปเรียนกับครูอีกด้วย (ราชเลขาธิการ 2531: 25 และ 209) หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีจึง ทรงมีความสามารถรับสั่งเป็นภาษาฝรั่งเศสได้ไพเราะต่อเนื่องมา (สร. ปรียาภา: 10)

เมื่อพระสวามีเสด็จไปทรงฝึกซ้อมรบ พระชายาได้ตามเสด็จทุกครั้ง คราวหนึ่งพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ตามเสด็จด้วย ประทับอยู่ ณ บ้านที่เมืองอียิปต์ (Yport) เมืองชายทะเลเล็กๆ ในแคว้น นอร์มันดี (Normandy) พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงไว้ในพระนิพนธ์เกิดวังปารุสก์เล่ม 1 ว่า

“บ้านที่อยู่นั้นก็พอใช้ได้ แต่ไม่มีห้องอาบน้ำเลย เมื่อถามดูว่าที่ไหนมีห้องอาบน้ำบ้าง ก็ได้รับคำตอบว่า ทั้งเมืองอียิปต์ไม่มีห้องอาบน้ำเลย ถามว่าถ้าเช่นนั้นอาบน้ำกันที่ไหน เขาก็ชี้ให้ดูไปทางทะเล ท่านหญิงนากับ ข้าพเจ้าก็ยืนยั้นจะอาบน้ำในท้องน้ำให้ได้ เลยต้องขึ้นรถไฟไปเป็นระยะทางถึงราว 20 กิโลเมตรไปยังเมืองเอเตร ตาต์ (Etretat) อันค่อใหญ่กว่าอียิปต์บ้าง ทั้งอยู่โฮเต็ลสมัยใหม่...การอยู่ที่อียิปต์กับท่านหญิงนาครวานั้น สนุกสนานดีมาก เราได้คุยกันเล่นอย่างสนิทสนมเช่นเมื่อครั้งยังเป็นเด็กๆ อยู่ที่พญาไท” (อ้างใน ราชเลขาธิกร 2531: 27)

เป็นเวลาถึง 3 ปีเต็มที่หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีเสด็จติดตามพระสวามีไปทุกหนทุกแห่งในต่างแดน ทรงดูแลเมื่อทรงพระประชวรและในยามที่เสด็จทรงศึกษาวิชาทหาร ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ไม่ทรงคุ้นเคยมาก่อน บางสถานที่กันดารไม่สะดวกสบาย ก็ทรงเลียงและแก้ไขปัญหาคด้วยพระปรีชา มิได้ทรงทำให้พระสวามี ต้องทรงกังวลพระราชหฤทัยห้วงใย แต่ทรงอยู่เคียงคู่ในทุกสถานการณ์ เป็นการร่วมทุกข์ร่วมสุขอย่างแท้จริงใน เวลานั้น

ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ทรงสำเร็จการศึกษาและทรงรับประกาศนียบัตรเป็นนายทหารฝ่าย เสนาธิการเสมอเหมือนนายทหารฝรั่งเศสแล้ว พระคู่ขวัญทั้งสองจึงได้เสด็จกลับโดยเรือเดินสมุทรผ่านทาง สหรัฐอเมริกาและญี่ปุ่น ทั้งนี้ ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งอาจเนื่องด้วยพระ เชษฐาของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ พระองค์นี้ 2 พระองค์ได้ทิวงคตและสิ้นพระชนม์ลง ใน พ.ศ. 2463 และ พ.ศ. 2466 ตามลำดับ ดังนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ พระองค์นี้น่าที่จะได้ทรงเรียนรู้กิจการอื่นๆ อันจักเป็น ประโยชน์แก่ราชการแผ่นดินนอกเหนือจากการทหาร เช่นการเจริญสัมพันธ์ไมตรีและการสัมผัสกับความเจริญ ทางเทคโนโลยีซึ่งกำลังรุดหน้าไปในสองประเทศตะวันตกและตะวันออกนั้น

ทั้งสองพระองค์เสด็จออกจากกรุงปารีสเมื่อวันที่ 16 กันยายน พ.ศ. 2467 และได้เสด็จทอดพระเนตร กิจการต่างๆ รวมทั้งทรงพบปะกับบุคคลหลากหลายและความเจริญทางเทคโนโลยี ทั้งทางฝั่งตะวันออกและ ตะวันตกของสหรัฐอเมริกาซึ่งมีการปกครองในระบบประชาธิปไตยในระบบสาธารณรัฐ มีผู้สื่อข่าวติดตาม รายงานข่าวการเสด็จ ด้วยความสนใจ เพราะไม่ค่อยเคยมีเจ้านายชั้นสูงของสยามเสด็จยังประเทศนั้น แล้วเสด็จ ยังประเทศญี่ปุ่นที่ซึ่งสมเด็จพระยุพราชได้ทรงทูลเชิญเสด็จไปเสวยพระกระยาหารกลางวัน ณ พระราชวังที่

ประทับ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ มีลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชว่า “**พระยุพราช และพระชายาของท่านได้ทรงรับรองข้าพระพุทธเจ้าอย่างสนิทสนมเป็นอันมาก**” (อ้างใน ราชเลขานุการ 2531: 28) และมีพระสหายคหบดีชาวญี่ปุ่นผู้หนึ่งทูลเชิญเสด็จไปเสวยพระกระยาหารญี่ปุ่นที่โรงแรมเกียวโตเมือง โอคุระ ปรากฏพระรูปถ่ายทรงฉลองพระองค์กิโมโนทั้งสองพระองค์ (ราชเลขานุการ 2528: 41) นอกจากนั้น ยังได้เสด็จไปยังเมืองอุเซน ทอดพระเนตรน้ำพุร้อน และทรงกอล์ฟบนภูเขาที่สูงและสวยงามมาก (ราชเลขานุการ 2531: 32) พระราชกิจทั้งสองนี้เริ่มปรากฏแต่เริ่มมาว่าเป็นพระราชนิคม

จากนั้นได้เสด็จออกจากประเทศญี่ปุ่นข้ามทะเลมาทางฮ่องกงสู่สิงคโปร์ ที่ซึ่งประทับรถยนต์ต่อมายัง ปีนัง เพื่อเสด็จโดยรถไฟกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 27 ธันวาคม พ.ศ. 2467 (รัฐสภา 2524: 42)

ฉากชีวิตที่แปรเปลี่ยน

หนึ่งปีในสายตาของผู้คนที่เฝ้ามอง

ไม่นานหลังจากที่ทอดพระบาทลงบนผืนแผ่นดินสยามอีกคำรบหนึ่ง พระชะตาชีวิตของ “พระคู่ขวัญ” ก็เริ่มส่องเค้าว่าอาจแปรเปลี่ยนไป

แม้ว่าทั้งสองพระองค์จะมีพระหฤทัยปิตินดีที่ได้เสด็จกลับมาประทับที่ “บ้าน” ของพระองค์ คือ วังสุโขทัย ตามเดิมอีกครั้ง แต่ภายใน 2 เดือนหลังจากนั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา พระเชษฐาของทูลกระหม่อมฟ้าน้อยพระองค์เดียวที่ยังทรงพระชนม์อยู่วันแต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จทิวคต (สมเด็จพระอนุชาธิราชเมื่อเสด็จทิวคตแล้ว) ดังนั้น ตามกฎหมายเข็รบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. 2467 ซึ่งเพิ่งตราขึ้น ให้การสืบราชสันตติวงศ์เป็นไปโดยนับสายของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีเป็นลำดับแรก ดังนั้น จึงเป็นไปได้ว่า หากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงมีพระราชโอรส (ลูกชาย) ทูลกระหม่อมฟ้าน้อยผู้ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์สุดท้ายในสมเด็จพระพันปีหลวง ก็จะทรงเป็นองค์รัชทายาท

ทูลกระหม่อมฟ้าน้อยได้ทรงมุ่งแต่การทรงศึกษาฝึกฝนพระองค์ให้ทรงประกอบราชการทหารให้ได้ดีที่สุดเท่าที่จะทรงทำได้ แทบจะไม่ทรงมีพระประสพการณ์ในราชการงานเมืองอันเลย มาบัดนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้ได้ทรงศึกษาราชการแผ่นดินเป็นการด่วน และในเวลาที่ไม่ได้ประทับอยู่ในพระนครให้ทรงสั่งราชการและประทับเป็นประธานในที่ประชุมเสนาบดีสภาด้วย (รัฐสภา 2542: 42)

พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ตัวพิมพ์ดีดลงวันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2467 ซึ่งทูลกระหม่อมฟ้าน้อยทรงมีไปพระราชทานหม่อมเจ้ากมลีสถาน ชุมพล ผู้ได้ตามเสด็จไปยุโรปตั้งแต่ พ.ศ. 2463 แต่ได้โปรดให้อยู่ศึกษาเล่าเรียนต่อไปที่ประเทศอังกฤษ บ่งบอกถึงความในพระราชหฤทัยในช่วงนี้ได้ไม่น้อย กล่าวคือเมื่อทรงลงวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ. 2467 ในพระราชหัตถเลขาฉบับเดียวกันนั้น ทรงเล่าถึงพระอาการประชวร และทิวคตอย่างค่อนข้างกระตั้นหันของ “พีเอียด” (ทูลกระหม่อมอัษฎางค์-ผู้เขียน) และต่อไปถึงข่าวลือต่างๆ นานาเกี่ยวกับการ

นั้นและการสืบราชสันตติวงศ์ “ว่าใครจะเป็นรัชทายาทต่อไป...คือเมื่อเร็วๆ นี้มีกฎหมายเรียบลอกใหม่เรื่องสืบราชสันตติวงศ์ แต่กฎนั้นไม่ชัดเจนเลย อาจจะทำให้เข้าใจได้ว่าลูกขุนหม่อมตัว (ทูตกระหม่อมจุฑาทุฑฯ พระเชษฐาพระองค์ถัดขึ้นไป-ผู้เขียน¹⁵) จะเป็นเจ้าแผ่นดินต่อไปหรืออาจจะแปลว่าฉันก็ได้...” (พระราชธิปก 2467 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ เน้นข้อความโดยผู้เขียน)

จากนั้นทรงเล่าว่า “เวลานี้ที่บ้านกำลังแก้ไขหลายอย่าง คือจะเอาห้องพระเดิมเป็นห้องนอน¹⁶ เพราะห้องเก่าร้อนมาก ห้องข้างล่างที่เป็นห้องตาแจ่มเคยทำงาน จะแก้เป็นห้องหนังสือใหม่และเป็นห้องเขียนหนังสือของฉัน เพราะเวลาพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไม่อยู่กรุงเทพ ฉันจะต้องทำราชการแผ่นดินแทนพระองค์” และ

“สนามหญ้าที่หน้าเรือนเวลานี้กำลังงามมาก เขาว่าเป็นดีที่สุดในกรุงเทพ ใครมาก็ชมทั้งนั้นว่ามีสนามงามจริง...เวลานี้ฉันแปลละครมหรสพราชการ แต่จะแปลอะไรต่อไปอีกนั้นไม่ทราบ เวลาบ่ายๆ ฉันเล่นเทนนิสหรือแบดมินตันทุกวัน... ว่าถึงใครร้ายใช้เจ็บของฉันเวลานี้ มันก็ไม่มีอะไรนอกจากย้ายห้องเสียนั้นมันกลับเกิดขึ้นอีกบ้างแล้ว เมื่อปลายปีนี้ไปซ้อมรบก็เกิดไปลงท้องขึ้น พระเจ้าอยู่หัวเลยทรงไล่ให้กลับมาเสียน เวลานี้ก็ยังต้องกินแห้งกินแล้งอยู่...” (ตัวสะกดตามต้นฉบับ- คือต้องระวังอาหารอยู่ เน้นข้อความโดยผู้เขียน)

หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี ทรงมีลายพระหัตถ์ลงวันที่ 13 มีนาคม พ.ศ. 2467 ประทานไปในซองจดหมายอากาศไปรษณีย์เดียวกัน ทรงเล่าว่า มีงานพระศพเจ้านายหลายพระองค์ที่ต้องเสด็จไปร่วมหลายวาระ จึงไม่ค่อยทรงมีเวลาจะส่งข่าวประทาน ทรงต่อไปว่าพระสวามีเสด็จกระทรงตั้งแต่เช้า “บ่ายๆ ถึงกลับมาแล้วก็เล่นเทนนิสบ้างแบดมินตันบ้าง” ขณะนั้น “เสด็จไปซ้อมรบ จะกลับในราววันที่ 14 (เดือนมีนาคมซึ่งเป็นเดือนสิ้นปีตามปฏิทินสมัยนั้น – ผู้เขียน) เมื่อกลับมาแล้ว บางทีจะไปหัวหิน เพราะยังไม่ได้เห็นเลยตั้งแต่กลับมา” (จากฝรั่งเศส – ผู้เขียน)... “อากาศเมืองไทยเวลานี้เริ่มร้อนแล้ว เวลาร้อนเข้า ออกจะรู้สึกคิดถึงเมืองนอก อยู่ที่นี่ไม่ค่อยจะสนุกสนานนัก แต่ก็ยังไม่รู้สึกเบื่อถึงกับร้องกรี๊ดๆ อยากไปเมืองนอก อย่างบางคนเขาบ่นกันในเวลานี้...” (รำไพพรรณี 2467 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ เน้นถ้อยคำโดยผู้เขียน)

¹⁵ หมายถึงหม่อมเจ้าวรานนท์ธวัช พระชันษา 3 ปีครึ่งในขณะนั้น (พระวรราชเธอ พระองค์เจ้า ในวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2470) ส่วนพระเจ้าวรราชเธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์นั้น ตามกฎหมายเรียบลอกดังกล่าว ทรงหมกสิทธิในการสืบราชสันตติวงศ์แน่นอนเพราะพระบิดาทรงมีหม่อมเป็น “นางต่างตัวนอกจากชาวไทยโดยแท้” ซึ่งเป็นหนึ่งในข้อห้ามมิให้สืบราชสันตติวงศ์ทั้งเชื้อสายโดยตรง ทั้งนี้มาตรา 10 ของกฎหมายเรียบลอกนั้นระบุไว้ด้วยว่า “เจ้านายที่จะสืบราชสมบัติได้ ควรเป็นที่นับถือของมหาชนโดยเดิมที่และเขาเป็นที่พึงได้โดยความสุขใจ ถ้าชนหมู่มากเห็นว่าเป็นที่น่ารังเกียจก็ควรจะให้พ้นนอกหนทางที่จะได้สืบราชสันตติวงศ์” (ชงทอง 2553: 77-79)

¹⁶ เข้าใจว่าเดิมห้องพระบรรทมอยู่ทางทิศเหนือคือด้านหลังพระตำหนักชั้นบนของห้องที่ทรงว่าจะทรงปรับเป็นห้องทรงงาน

แสดงว่าในช่วงนั้น ทั้งสองพระองค์ทรงมีพระกังวลถึงอนาคต แต่กระนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนฯ ก็ยังทรงงานการทหารอย่างเต็มที่ตามปกติ แม้พระนางก็จะเริ่มมีปัญหาขึ้นอีก จึงทรงกีฬาโดยสม่ำเสมอเช่นเคย เพื่อบำรุงพระพลานามัย ทรงภูมิพระทัยที่มีผู้ชมว่าสนามหญ้าที่วังส่วยงามยิ่ง และกำลังต้องทรงปรับปรุงพระตำหนักให้เหมาะแก่งานที่ต้องทรงเพิ่มขึ้น และจะได้ทรงพระสำราญกว่าเดิมเพราะอากาศเริ่มร้อนอบอ้าวแล้ว แต่ก็ยังทรงสำนึกรับผิดชอบว่าต้องประทับอยู่ในประเทศ โดยอาจเสด็จไปทรง “ตากอากาศ” ที่หัวหินซึ่งทรงคิดถึงสักพักหนึ่ง นับว่าทรงพยายามดำเนินชีวิตของพระองค์ให้เป็นปกติให้มากที่สุดเท่าที่จะทรงทำได้ แม้ว่าจะทรงรู้สึกได้ว่ากำลังทรงตกอยู่ในสายตาของผู้คนที่เฝ้ามอง

กีฬาอีกอย่างหนึ่งที่ทรงในช่วงเวลาที่เสด็จกลับมาจากฝรั่งเศสแล้วนี้ คือกอล์ฟ ซึ่งพระชายาเริ่มทรงเพื่อสนองพระราชนิมิตใหม่นี้ในพระสวามี และปรากฏว่าพระองค์เองโปรดอย่างยิ่งคู่ไปกับเทนนิส ทั้งสองพระองค์เสด็จไปทรงที่สนามกอล์ฟราชกรีฑาสโมสร หรือ Royal Bangkok Sports Club ในกรุงเทพฯ และที่สนามกอล์ฟหลวงเมื่อใดที่เสด็จหัวหิน (พฤษภาคม 2558) หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล หนึ่งในบรรดาสตรีไทยจำนวนไม่กี่คนในสมัยนั้น ทรงไว้ว่า ครั้งหนึ่งทูลกระหม่อมฟ้าน้อยเสด็จไปทรงกอล์ฟที่ราชกรีฑาสโมสร และต้องพระประสงค์จะทรงใช้เด็กแคดดี้ (Caddy แบกถุงกอล์ฟ) ซึ่งท่านหญิงพูนฯ ทรงใช้ประจำ แต่แคดดี้ผู้นั้นตอบว่า **“ผมไปไม่ได้ นายผมจะมา”** ทูลกระหม่อมฟ้าน้อยตรัสถามว่า **“ใครเป็นนายเอง”** เขาทูลว่า **“ท่านหญิงพูน”** ทูลกระหม่อมฟ้าน้อยรับสั่งเพียงว่า **“อ้อ”** แล้วทรงเลือกผู้อื่นแทน (พูนพิศมัย 2546: 16-17) แสดงให้เห็นถึงพระราชอุปนิสัยไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ทรงถือพระองค์เป็นใหญ่

ครั้นวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระเกียรติยศของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า กรมขุนฯ เป็น “กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา” ด้วยได้ทรงปฏิบัติราชการด้วยพระวิริยอุตสาหะอันแรงกล้าและพระสติปัญญาอันสุขุมคัมภีรภาพ สมควรไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งบัดนั้นยังทรงเป็น “สมเด็จพระโสทรานุชาธิบดี” (น้องชายแม่เดียวกันของพระราชฯ) อยู่แต่พระองค์เดียว (อ้างใน รัฐสภา 2524: 58)

วันรุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรหนักกระทั่งหันหันคือเสียดพระอุทร (ท้อง) ทรงพระอาเจียนแล้วทรงมีพระอาการไข้สูง ขณะนั้นประทับอยู่ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานในพระบรมมหาราชวัง โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวีพระครรภ์แก่ตามเสด็จไปประทับอยู่ที่

พระที่นั่งเทพสถานพิลาศติดๆ กัน ด้วยต้องพระราชประสงค์ให้เจ้าฟ้าพระองค์แรกของพระองค์ประสูติในพระมหามณเฑียร ณ เขตพระราชฐานชั้นใน (วินิตาและชัชพล 2555: 42 และ 29-30)

วันที่ 24 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 เวลา 12.55 น. เจ้าฟ้าพระองค์น้อยได้ประสูติ เป็นพระราชธิดา¹⁷

จึงชัดเจนขึ้นอีกชั้นหนึ่งว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชาจักเป็นองค์รัชทายาท

ตลอดระยะเวลาที่ทรงพระประชวรอยู่นี้ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ และหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี พระชายา ได้เสด็จไปเฝ้าพระอาการอยู่เป็นนิจ พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงบันทึกเล่าว่า

“ในวันที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 เสด็จสวรรคตทรงนั่งกันอยู่บนชานพักด้วยกัน พอไม่มีใครแล้วหญิงรำไพฯ ก็เข้ามาพูดกับข้าพเจ้าว่า “โธ่นี่ใครๆ คงเห็นว่าดิฉันที่พูน อัยการมีบุญนะไม่สนุกเลย” (พูนพิศมัย 2546: 17)

แสดงให้เห็นชัดว่าหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี พระชายาในองค์ผู้ซึ่งใกล้ราชบัลลังก์เข้าไปทุกที ยังทรงวางพระองค์เป็นกันเองและเสด็จมาทรงปรับทุกข์กับพระญาติผู้พี่อย่างไม่ทรงถือพระองค์ ทั้งยังไม่ได้ทรงหลงพระองค์ว่าทรงมีบุญ กลับทรงเห็นว่าอาจเป็นทุกข์ด้วยซ้ำ ทรงเจริญพระสติปัญญา รู้ซึ่งซึ่งความเป็นจริงแห่งชีวิตว่า ย่อมมีสุขและทุกข์ระคนกันไป ในขณะที่พระชันษากำลังย่างเข้า 21 ปี

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตกลางดึกใกล้ตีสองของคืนวันที่ 25 ซึ่งนับเป็นวันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 ตามคติสากล (วินิตาและชัชพล 2556: 49)

แต่ก่อนหน้านั้น ได้ทรงบันทึกสิ่งเสนาบดีกระทรวงวัง ความว่า ต้องพระราชประสงค์ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชาสืบราชสันตติวงศ์ต่อจากพระองค์ นอกจากว่าจะทรงมีพระราชโอรสก็โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯ ทรงเป็นประธานคณะสำเร็จราชการต่างพระองค์ระหว่างที่พระเจ้าแผ่นดินยังทรงพระเยาว์ (รัฐสภา 2524: 58)

¹⁷ สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 พระราชทานพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ในการสมโภชเดือนและขึ้นพระอู่เมื่อวันที่ 30 ธันวาคม 2468

กลางคืนของวันที่ 26 พฤศจิกายนนั่นเอง พระบรมวงศ์และเสนาบดี มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงเป็นประธานได้ประชุมปรึกษาหารือปัญหาการสืบราชสมบัติ และได้พิเคราะห์ กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์ พ.ศ. 2467 และพระราชหัตถเลขานิติกรรมในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เห็นพ้องต้องกันว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงสุโขทัยควรทรงรับราชสมบัติ แต่องค์สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ เองนั้นไม่ได้เต็มพระทัยจะทรงรับ ทรงอ้างว่าไม่ทรงเคยแก่ราชการเพียงพอ เจ้านายที่อาวุโสก็ยังไม่จะมี แต่ที่ประชุมลงความเห็นเป็นเอกฉันท์ไว้วางใจในพระองค์ จึงกราบบถวายบังคมอัญเชิญเสด็จขึ้นทรงราชย์ (ธานี นีวัต 2492)¹⁸

เมื่อทรงรับราชสมบัติเป็น “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา” (บรรเจิด 2537: 3) แล้ว หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีได้รับการบันทึกในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันของหลวงว่าทรงเป็น “พระราชชายา” บ้าง “พระมเหสี” บ้าง (บรรเจิด 2537: 12 และ 43 เป็นต้น – ตัวสะกดตามต้นฉบับ) ไม่เป็นที่แน่นอน แต่ที่แน่นอนก็คือบัดนี้ “พระคู่ขวัญ” ได้ทรงเป็น “คู่พระบารมี” ประทับเคียงพระองค์ ณ พระที่นั่งบรมพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งทรงย้ายไปประทับอยู่ก่อนที่จะมีการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียรเป็น “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” การนั้นเป็นการสะดวกแก่การเสด็จไปทรงเป็นประธานในพระราชพิธีต่างๆ อันเกี่ยวเนื่องแก่พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทซึ่งอยู่ใกล้ๆ กันทุกวัน

ในวันรุ่งขึ้น ได้โปรดให้ตั้งการพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในการผลัดแผ่นดินใหม่ ณ พระอุโบสถวัดพระแก้วสำหรับเจ้านายข้าราชการฝ่ายหน้า (บุรุษ) และที่พระที่นั่งพิมานรัตยาสำหรับเจ้านายข้าราชการฝ่ายใน (สตรี) ตลอดจนหม่อมห้าม (ภรรยา) ในเจ้านายและภรรยาข้าราชการ (บรรเจิด 2537: 7) หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณียอมได้ทรงถือน้ำด้วย ทั้งๆ ที่ทรงมีความจงรักและภักดีในองค์พระสวามีอย่างแน่วแน่นอยู่แล้วนับตั้งแต่ทรงอภิเษกสมรส แต่การทรงถือน้ำเป็นการทรงถือสัตย์ปฏิญาณว่าจักทรงรักภักดีต่อพระเจ้าผู้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทั้งนี้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับเสวยน้ำพิพัฒน์สัตยาตั้งแต่แรกเริ่มพระราชพิธีที่พระอุโบสถวัดพระแก้วแล้ว

แม้ว่าจะได้เสด็จไปประทับ ณ พระที่นั่งบรมพิมานก็ตาม ทั้งสองพระองค์ยังทรงอาลัยวังสุโขทัย “บ้าน” ส่วนพระองค์และได้ทรงหาเวลาปลีกพระองค์จากพระราชกิจมากมายที่ทรงประกอบด้วยพระขัตติยะมานะเสด็จไปยังวังสุโขทัยเป็นครั้งคราว เช่น ในวันที่ 3 ธันวาคม พ.ศ. 2468 เวลา 17.15 เสด็จไปประทับเสวยที่นั่น

¹⁸ คำว่า “พระบาท” จะใช้ก็ต่อเมื่อทรงพระบรมราชาภิเษกแล้วเท่านั้น

และประทับอยู่บนเตียงคืนจึงเสด็จกลับพร้อมกัน แล้วเสด็จไปที่พระมหาปราสาท ทรงสักการะพระบรมศพ วันที่ 10 ธันวาคม เสด็จไปที่นั่นเป็นเวลา 3 ชั่วโมง ระหว่างเวลา 15.00 น. ถึง 18.00 น. ซึ่งน่าจะเป็นเพื่อทรงเทศน์นิส หรือแบบมิตันต์ดังที่เคยทรงปฏิบัติมา วันที่ 13 ธันวาคม “เสด็จออกวังสุโขทัย”¹⁹ ทรงรับพระสุพรรณบัฏกรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา” และวันที่ 24 ธันวาคม ก็เสด็จวังสุโขทัยอีกครั้งหนึ่ง ตั้งแต่เวลา 15.00 น. ถึง 21.00 น. เป็นต้น (บรรเจิด 2537) การเสด็จวังสุโขทัย ส่วนใหญ่จึงเป็นเวลาที่จะได้ทรงสำราญพระราชหฤทัยและพระหฤทัยร่วมกันอย่างเป็นทางการส่วนพระองค์จริงๆ ดังแต่ก่อน

อนึ่ง เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงประกอบพระราชกรณียกิจในพระราชสถานขององค์พระประมุข และหัวหน้ารัฐบาล เช่น ในการทรงเป็นประธานในที่ประชุมอภิรัฐมนตรีสภา²⁰ และเสนาบดีสภา หรือในการเสด็จออกให้ทูตานุทูตเฝ้าฯ เป็นต้น หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีไม่ได้เสด็จออกด้วย แต่ได้โปรดให้อัครราชทูตฝรั่งเศสเฝ้า ณ ห้องทอง หลังจากที่เฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ท้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีเพื่อถวายอักษรสาส์นของประธานาธิบดี และในวันที่ 20 กุมภาพันธ์ “เสด็จออกพระที่นั่งบรมพิมานพร้อมด้วยพระมเหสี ทรงรับภรรยาอัครราชทูตญี่ปุ่น และอัครราชทูตฝรั่งเศสเป็นการภายใน” (บรรเจิด 2537: 43 และ 45) เป็นต้น

ในช่วงเวลาประมาณหนึ่งเดือนก่อนพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จไปทรงพักผ่อนพระอิริยาบถที่หัวหิน ประทับ ณ ตำหนักแสนสำราญ ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ สถานที่ซึ่งเคยเสด็จไปประทับในกาลก่อน เสด็จทรงกอล์ฟที่สนามกอล์ฟของกรมรถไฟหลวงแทบทุกวัน ตั้งแต่วันที่ 24 มกราคม จนเมื่อ วันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2468 (พ.ศ. 2469 นับตามปฏิทินปัจจุบัน) จึงได้เสด็จกลับกรุงเทพฯ เพื่อเตรียมพระองค์ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก (บรรเจิด 2537: 36 และ 40)

“สมเด็จพระบรมราชินี” ทรงสถาปนา

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก เป็นพิธีสำคัญที่สุดของประเทศ คำว่า “อภิเษก” หมายถึงการรดน้ำ การบรมราชาภิเษกจึงเป็นการถวายน้ำอภิเษกเฉลิมพระเกียรติว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์โดยสมบูรณ์ พระราชพิธีนี้เป็นขนบประเพณีที่มีสืบต่อกันมาช้านาน สะท้อนให้เห็นว่าไทยเราไม่ใช่ป่าเถื่อน ทั้งนี้มีสองส่วน คือ หนึ่ง บรมราชาภิเษกซึ่งเป็นพิธีพราหมณ์ที่มาจากศาสนาฮินดู แต่นำพิธีทางพระพุทธศาสนาเข้ามาประกอบด้วย และสอง

¹⁹ ตัวสะกดในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในช่วงนี้เป็น “วังสุโขทัย” โดยใช่ ส. เสือ โดยตลอด

²⁰ องค์การซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นี้ได้ทรงตั้งขึ้นเป็นคณะที่ปรึกษาประกอบด้วยเจ้านายชั้นบรมวงศ์ 5 พระองค์
ดูรายละเอียดในพุทธศาสนา 2558 ก.

เฉลิมและเถลิงพระราชสมภพคือ การเสด็จเข้าประทับบรมมเป็นปฐมฤกษ์ ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ในหมู่พระราชสมภพ หรือที่ประทับที่เป็นทางการขององค์พระมหากษัตริย์ ในพระบรมมหาราชวัง ส่วนนี้เป็นพิธีพุทธ (Dhani Nivat 2492)

พระราชพิธีบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ 7 จัดขึ้นเป็นเวลาหลายวันในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2468 (พ.ศ. 2469 นับตามปฏิทินปัจจุบัน) สามเดือนหลังจากที่ทรงรับราชสมบัติเป็น “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” ดังกล่าวแล้ว ในครั้งนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นไปตามราชประเพณีแต่โบราณเป็นส่วนใหญ่ แต่ให้ปรับรูปแบบให้พอเหมาะพอสมแก่กาลสมัย และดำเนินการโดยประหยัดเนื่องจากสภาพเศรษฐกิจยังไม่ฟื้นตัว (Dhani Nivat 2492 และดู ฉัตรบงกช 2558 ก. ในรายละเอียด)

วันที่สำคัญที่สุดของการพระราชพิธีนี้ คือ วันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2468 ซึ่งมีการบรมราชาภิเษก คือเสด็จยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พราหมณ์และราชบัณฑิตเฝ้าฯ ทั้ง 8 ทิศ ถวายน้ำสังข์อภิเษกขณะประทับพระราชอาสน์พระที่นั่งอัฐทิศ (ที่นั่งแปดเหลี่ยม) ภายใต้วรรณเสวตฉัตร กราบบังคมทูลจาก 8 ทิศ กราบบังคมทูลขอ “พระองค์ทรงแผ่ความปกครองและยังพระราชอาญาให้เป็นไปแก่ประเทศ...” แล้วเสด็จไปประทับพระที่นั่งภัทรบิฐในพระที่นั่งไพศาลทักษิณเช่นกัน หัวหน้าพราหมณ์กราบบังคมทูลเฉลิมพระปรมาภิไธยเป็น “พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว” ตามที่จารึกบนพระสุพรรณบัฏ (แผ่นทอง)²¹ และถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์สมพระราชอิสริยยศ ทรงรับแล้วทรงสวมหรือทรงวางไว้ตามแต่กรณี ซึ่งในกรณีของพระมหาพิชัยมงกุฎนั้นทรงรับมาสวมด้วยพระองค์เอง ต่างจากกรณีของประเทศตะวันตก เช่น อังกฤษ ที่ซึ่งอัครสังฆราชเป็นผู้ถวายสวม ทั้งหมดนี้เป็นสัญลักษณ์ว่าเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการเป็นประดมว่า

“ดูกรพราหมณ์ บัดนี้เราทรงราชภาวะ ครองแผ่นดินโดยธรรมสม่ำเสมอ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและสุขแห่งมหาชน เราแผ่ราชอาณาจักรเหนือท่านทั้งหลายกับโลกสมบัติ เป็นที่พึงจัดการปกครองรักษาป้องกันอันเป็นธรรมสืบไป ท่านทั้งหลายจงวางใจอยู่ตามสบาย เทอญฯ (ราชกิจจานุเบกษาพิเศษ 2468: 31)

พึงสังเกตว่า ไม่ได้ทรงสัญญาว่าจะทรง “ครองแผ่นดินโดยธรรม” เท่านั้น หากแต่ในเมื่อทรงเป็นพระมหากษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์ ผู้มีอำนาจเต็ม จึงจักทรง “เป็นที่พึงจัดการปกครอง” ด้วย (พฤทธิสถาน 2558 ง.)

²¹ ใช้ “ปรมินทร” เมื่อเป็นรัชกาลเลขคู่ และ “ปรเมนทร” เมื่อเป็นรัชกาลเลขคู่

จากนั้นทรงหลังพระเต้าทักษิโณทก (น้ำจากเต้า) “ทรงตั้งสัตยาธิษฐาน” (หรือสาบาน) “ตั้งพระราช
หฤทัยดำรงทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตรจรรยา และอื่นๆ ตามพระบรมราชประสงค์” แล้ว เสด็จขึ้นพระที่นั่ง
จักรพรรดิพิมานองค์ในสุดของพระมหามณเฑียร จากนั้นเป็นพิธีพุทธ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ถวายอดิเรก
(ถวายพระพร) พิเศษ พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณองค์กลางแล้ว ออกมาที่พระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัยองค์นอกสุด สวดคาถา ดับเทียนชัย เป็นอันเสร็จพิธีช่วงเช้า

**การพระราชพิธีในช่วงบ่ายของวันบรมราชาภิเษกเป็นส่วนที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มขึ้นมา
จากเดิม เป็นพิธีสถาปนาหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี เป็นสมเด็จพระบรมราชินี**

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฉลองพระองค์เช่นเมื่อทรงบรมราชาภิเษก แต่ทรงพระชฎา
มหากฐิน ซึ่งมีน้ำหนักน้อยกว่าพระมหาพิชัยมงกุฎ เสด็จฯ ยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ องค์กลางของพระมหา
มณเฑียร ซึ่งเป็นท้องพระโรงฝ่ายใน (สตรี) ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ พระราชบัลลังก์ประจำพระที่นั่งไพศาลฯ
ซึ่งในช่วงเช้าประทับทรงรับการเฉลิมพระปรมาภิไธยและเครื่องราชกกุธภัณฑ์

ธรรมเนียมใหม่ที่มีขึ้นโอกาสนี้ คือ โปรดเกล้าฯ ให้ทอดพระราชอาสน์สำหรับหม่อมเจ้ารำไพพรรณี
พระชายา ไว้เบื้องซ้ายพระราชบัลลังก์ เพื่อประทับเป็นต่างหากจากพระราชวงศ์ทั้งหลาย แล้วทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ (พระยศขณะนั้น) เสนาบดีกระทรวงมหรธาธร ทรง
อ่านประกาศพระบรมราชโองการสถาปนา หม่อมเจ้ารำไพพรรณี พระชายา ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมราชินี ความ
บางตอนในประกาศนั้นว่า

**“หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีได้ทรงดำรงพระยศเป็นพระชายามาจนบัดนี้และทรงศักดิ์เป็นอุภโตสุ
ชาติขัตติยนารี สมควรจะสถาปนาเป็นสมเด็จพระอัครมเหสี ตามโบราณราชประเพณีได้ประการ 1”**

แปลความได้ว่า ทรงเป็นหญิงผู้มีกำเนิดดีในตระกูลกษัตริย์ และ

**“อีกประการ 1 ตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอภิเษกกับหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีมา ได้ทรงประจักษ์
แจ้งความซื่อตรงจงรักของหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีอันมีต่อพระองค์ ได้ตั้งพระหฤทัยสนองพระเดชพระคุณ
ทั้งปฏิบัติวัฏฐากในเวลาเมื่อทรงเป็นสุขสำราญและรักษาพยาบาลในเวลาเมื่อทรงประชวร แม้เสด็จไปประทับอยู่
ในทุระสถานต่างประเทศ ก็อุตสาหโดยเสด็จติดตามไปมิได้ย่อท้อต่อความลำบาก ควรนับได้ว่าได้เคยเป็นคู่ร่วม
ทุกข์สุขกับพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาเป็นนิจนิตน จะหาผู้ใดเสมอเหมือนมิได้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้**

เถลิงถวัลยราชสมบัติก็สมควรที่จะทรงสถาปนาหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีขึ้นเป็นสมเด็จพระมเหสี เพราะความชอบความดีซึ่งได้มีต่อพระองค์มาแต่หนหลังด้วยอีกสถาน 1”

กระแสนพระราชดำริทั้งนี้ ได้ทรงปรึกษาพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ก็ทรงยินดีเห็นชอบพร้อมทั้งตั้งพระราชบริหาร จึงมีพระบรมราชโองการมา ณ พระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้ประกาศเฉลิมพระนามหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี พระบรมราชินีและให้มีเกียรติยศเป็นพระอัครมเหสีสมบูรณ์ตามพระราชกำหนดกฎหมายและพระราชประเพณี จงทุกประการ.” (อ้างใน **ราชอาณาจักร 2531: 39** –ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

จบแล้ว หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี ทรงพระทิวารา (tiara) มงกุฎกระบังหน้าแบบของเจ้านายตะวันตก แม้ว่าจะทรงพระภูษา (ผ้าจีน) จีบแบบไทยและฉลองพระองค์แบบไทยประยุกต์มีผ้าทรงสะพักยาวเป็นพิเศษ ห้อยไปเบื้องหลังพระองค์ (ดูใน **ราชอาณาจักร 2528: 46**)

ดังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ทรงนิพนธ์ให้เห็นภาพไว้ใน โคลงกิติติบมราชาภิเษก²²ว่า

- อับสะราภรณ์เฟ่งเพ็ญ พิศวง วิลาสแม่
- เยียรบับสีฟ้าผะจง จีบช้อย
- อุไรรัตน์รดองค์ทรง ตระเบงสะพัก สุพรรณเอย
- โอบอุกะยังสาห้อย ระยาบเพ็ยเปลือยชายฯ
- เพร็ดพรายสายสะอั้งพัช ชีราเฉลิม สอแม่
- วะลัยเพชรเกยูรเสริม ฟ่าหู้แพ้ว
- พระประวิขวิเชียรระเริ่ม สรุงคุลิต วิไลเอย
- ละม้ายสุรางค์นางแก้ว กษัตริย์เจ้าจักรพรรดิฯ
- เฉดฉันจุพะเทศม้วน เมาศิศ ฉลวยเอย
- เฉลิมพัคตร์เพชรรุณหิศ รัตเกล้า

²² ตีพิมพ์พระราชทานเมื่อ พ.ศ. 2472 มีพระราชนิพนธ์ค่านำทรงชื่นชมไว้ ในที่นี้คัดจาก พระผู้ฟังจากไป กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน. พิมพ์ครั้งที่ 3. มิถุนายน 2527. หน้า 31

ฉลองขงฆ์เข้มชะวาลิต	กุไฮย์เลห์ ฉวีฤา
ฉลองบาทดัจจะมาศเย้า	เนศร์ฟ้าผวาชมฯ
● สมสวยสมศักดิ์ทั้ง	สมวงศ์ แม่เอา
สมคู่ฤๅระเรศทรง	ศักดิ์เกล้า
สมสิ่งมิ่งอุมามง	กุกฤษต์-รีเอย
สมอย่างยอดนางแก้ว	เกศหล้าราชินีฯ

เสด็จจากพระราชอาสน์ไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน
น้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัตรแล้วทรงเจิมที่พระนลาฏ (หน้าผาก) พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี
บรมราชวงศ์กับเครื่องราชอิสริยาภรณ์พรัตนราชวราภรณ์อันเป็นโบราณมงคล อีกทั้งเครื่องราชูปโภคสำหรับ
ตำแหน่งพระอัครมเหสีด้วย แล้วสมเด็จพระบรมราชินีเสด็จกลับไปประทับพระราชอาสน์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉันทประภา (กรมหลวงทิพรัตนกิริฎกุลินี) ผู้ทรงกำกับราชการฝ่าย
ใน กราบบังคมทูลถวายพระพรชัยมงคลในนามสตรีสันนิบาต คำกราบทูลบังคมทูลนั้น มีความตอนหนึ่งว่า

**“อนึ่ง ในวาระนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี พระวรราช
ชายา ขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินี ที่พระอัครมเหสี ยิ่งทวีความชื่นชมโสมนัสแห่งข้าพระพุทธเจ้า
ทั้งหลาย เป็นที่สมหมายในการที่ได้ประมุขแห่งเหล่าสตรีไทยในพระองค์ผู้ทรงสุนทรลักษณ์งามทั้งพระโฉม
พระมรรยาท พระเกียรติและพระคุณเป็นอดุลยรัตนชาติราชนาถี ควรเป็นที่เคารพอิศริยยศ จักเป็นศรีสง่า
ปรากฏไปทั่วความธรณีดิน”** (ราชกิจจานุเบกษาพิเศษ 2468: 61 - ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

นับเป็นประจักษ์พยานว่าเจ้านายฝ่ายในทั้งปวงทรงยินดีมีความนิยมในพระอุปนิสัยของสมเด็จพระนาง
เจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี และทรงพร้อมที่จะถวายความเคารพในฐานะที่ทรงเป็นเอกในบรรดาเจ้านายฝ่าย
ใน เป็นศรีสง่าไปทั่วแผ่นดิน

จึงไม่เป็นการเกินเลยไป ที่จะเปรียบเปรยว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ทรงเป็น
“กุลสตรีศรีสยาม” หรือ หญิงผู้เกิดในตระกูลดีทั้งทรงมีความประพฤติดี เป็นสิริมงคลแก่สยามประเทศ

จากนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชดำรัสตอบ ความตอนหนึ่งว่า

“ยิ่งได้ฟังคำยกย่องชมเชยสมเด็จพระบรมราชินี ยิ่งเพิ่มพูนความปิติยินดีขึ้นเป็นอันมาก เพราะเป็นที่ตระหนักแก่ใจของเรา ว่าในการที่ได้สถาปนาหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีขึ้นเป็นสมเด็จพระอัครมเหสีนั้น เป็นที่ตื้นใจของท่านทั้งหลายด้วยกัน” (ราชกิจจานุเบกษาพิเศษ 2468: 63 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

แล้วเสด็จจากพระที่นั่งภัทรบิฐ สมเด็จพระบรมราชินีทรงประคองขันบรรจูดอกพิกุลทองพิกุลเงิน ถวายให้ทรงโปรยพระราชทานพระราชวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในเก็บเป็นที่ระลึก

ขั้นตอนการสถาปนาสมเด็จพระบรมราชินี หรือพระอัครมเหสีในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนี้ไม่เคยมีมาก่อนเลย อย่างน้อยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ก็น่าจะได้ทรงอนุโลมตามพระราชพิธีเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงสถาปนา สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอัครราชเทวีเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถและเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในระหว่างที่เสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรปใน พ.ศ. 2440 ซึ่งน่าจะมิวัตถุประสงค์เป็นการสถาปนาผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์มากกว่าการสถาปนาสมเด็จพระมเหสี และในครั้งนั้นไม่ได้เป็นในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก (ดินาร์ 2550: 8-9)

อีกขั้นตอนหนึ่งที่ได้ปรับรูปแบบให้เหมาะแก่กาลสมัยเพื่อนับบทบาทสำคัญในฐานะองค์อัครมเหสี คือ ขั้นตอนการเฉลิมพระราชมณเฑียรในเวลาค่ำของวันที่ 25 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2468 เช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะในรัชกาลก่อนๆ นั้น ไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระอัครมเหสีหรือพระภรรยาเจ้าพระองค์ใดได้รับพระบรมราชานุญาตให้ร่วมพระราชพิธีนี้ด้วย แต่ในครั้งนี้สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีโดยเสด็จพระราชดำเนินในกระบวนเฉลิมพระราชมณเฑียรเข้าบรรทมที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานด้วย ทรงประคองขันบรรจูดอกพิกุลทองพิกุลเงินเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรย และเป็นครั้งแรกที่โปรดเกล้าฯ ให้พระราชวงศ์ฝ่ายในชั้นพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าล้วนๆ ซึ่งยังมีได้ทรงเสกสมรสรวม 8 คู่ ตั้งกระบวนเชิญเครื่องราชูปโภคและเครื่องเฉลิมพระราชมณเฑียรตามเสด็จสมเด็จพระบรมราชินี พระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าหญิงทั้งหลายนี้เป็นพระราชนัดดาในรัชกาลที่ 4 บ้าง รัชกาลที่ 5 บ้าง (ดูล้อมกรอบ 4.1) แล้ว “ทรงเฉลิมพระราชมณเฑียรคู่กันในฐานะ “พระราชาและพระราชินี” อันเป็นแนวคิดการครองคู่แบบสากล มิใช่การเฉลิมพระราชมณเฑียรของพระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียวเช่นในสมัยจารีต” นับเป็น “วิถีใหม่” (ดินาร์ 2550: 10)

ล้อมกรอบ 4.1 พระราชวงศ์ฝ่ายในเชิญเครื่องเฉลิมพระราชมณเฑียรและเครื่องราชูปโภคตามเสด็จ เป็นคู่ๆ 8 คู่
ซ้ายขวา

1. เชิญพระแสงดาบฟักทองเกลี้ยง พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงศวิจิตร ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต

-เชิญพระแสงขรรค์องค์น้อย พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต

2. เชิญธารพระกรศักดิ์สิทธิ์และอุ้มไก่อ่าว พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ามยุรฉัตร ในกรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธิน

-เชิญพระแสงข้างเผือก กับอุ้มไก่อ่าว พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิษฐสมบัติ ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต

3. เชิญศิลาบด หม่อมเจ้าดวงทิพย์โชติ ในกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

-เชิญพานพีชน์ หม่อมเจ้าพัฒนคนณา ในกรมพระจันทบุรีนฤนาถ

4. เชิญกุญแจทอง หม่อมเจ้าจารุพัศตราในกรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์

-เชิญจันทมาททอง หม่อมเจ้าสวาทวัธโนดม ในกรมหลวงปราจิณกิติบดี

5. อุ้มวิฬาร์ (แมว) หม่อมเจ้าสุริยันทนา ในกรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส

-เชิญพานพิก หม่อมเจ้าพรรณเพ็ญแข ในกรมหมื่นพิไชยมหินทรโรดม

6. เชิญพานพระศรี หม่อมเจ้าดวงจิต ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วดีวงศ์

-เชิญพระสุพรรณศรี หม่อมเจ้ารำไพประภา ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

7. เชิญพานพระรัตนกัณฑ์ หม่อมเจ้าพวงรัตนประไพ ในสมเด็จพระยาเทวะวงศัวโรปการ

-เชิญพานพระกล้อง หม่อมเจ้าไขใจรัส ในสมเด็จพระยาเทวะวงศัวโรปการ

8. เชิญพานดอกไม้ หม่อมเจ้าสุสดีวิลาส ในกรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฎ์

-เชิญพานรูปเทียน หม่อมเจ้ารัสสาทิศ ในกรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฎ์

ที่มา: ราชกิจจานุเบกษาพิเศษ 2468 หน้า 38-39

วันรุ่งขึ้นที่ 26 กุมภาพันธ์ เวลา 16.00 น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทเบื้องบูรพทิศ ทรงรับอัครราชทูตพิเศษที่มาช่วยงานแทนพระองค์ พระราชาธิบดีและแทนตัวประธานาธิบดีที่ละนาเย รวม 8 ประเทศ แล้วเสด็จออกห้องพระโรงกลางพระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้คณะทูตานุทูตที่ประจำการในสยามเฝ้าฯ พร้อมกัน หัวหน้าคณะกรรมาธิการทูตถวายพระพรชัยแล้ว มีพระราชดำรัสตอบ การนี้เป็นไปตามธรรมเนียมพิธีการทูตแบบสากล

สมเด็จพระบรมราชินีโดยเสด็จฯ อีกครั้งหนึ่งในการเสด็จออกมหาสมาคม ณ มุขเด็จพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทให้พระราชารายกรทั้งเด็กและผู้ใหญ่ชายและหญิงเฝ้าฯ ที่สนามหญ้าและลานหน้าพระที่นั่งอย่างแน่นขนัด สมุหพระนครบาลกรรมาธิการทูตพระกรุณาทูลเกล้าฯ ถวายดอกไม้ธูปเทียนแทนพระราชารายกร แล้วมีพระราชดำรัสตอบ การปรากฏพระองค์คู่กันในชั้นตอนนี้ไม่เคยมีขึ้นมาก่อนเช่นกัน (ดิเนอร์ 2550: 11)

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีจึงได้ทรงมีโอกาสปรากฏพระองค์ทั้งแก่พระราชารายกรสยามและแก่ผู้แทนพระประมุขและประมุขของต่างประเทศคู่กับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงพระองค์เป็นเอกกุลสตรีศรีสยามในแทบทุกสถานหนแห่งแต่บัดนั้นมา นับเป็นการคลี่คลายโบราณราชประเพณีเข้าสู่รูปแบบสากลอย่างมีนัยสำคัญ

หากแต่ในการเสด็จเสียบพระนครทางสถลมารค (บก) ในวันที่ 1 มีนาคม และทางชลมารค (เรือ) ในวันที่ 3 มีนาคม ในขบวนพยุหยาตราชั้น สมเด็จพระบรมราชินีไม่ได้โดยเสด็จฯ สำหรับในการเสด็จเสียบทางสถลมารคนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับทอดพระเนตรกระบวนที่ห่อพระสมุดสำหรับพระนคร (บรรเจิด 2537: 69)

การที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปรับรูปแบบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเช่นนี้ เป็นไปตามที่ทรงแสดงพระคติในการทรงครองแผ่นดินไว้ว่า

“ควรพยายามแลดูการล่องหน้า แต่ก็ควรเหลียวหลังดูประเพณีและหลักการที่ล่องไปแล้วด้วยเหมือนกัน”

ซึ่งปรากฏในพระราชนิพนธ์คำนำของพระองค์ สำหรับหนังสือพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์ขึ้นเมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2470 (ดู พฤทธิสถาน 2558 จ. ด้วย)

ในพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันถวายพระเพลิงวันที่ 24 มีนาคม พ.ศ. 2468 (พ.ศ. 2469 นับตามปฏิทินปัจจุบัน) สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีประทับพระวอสีวิกากาญจน์ช่อฟ้าหลังคาทองตามเสด็จในกระบวนจากพระที่นั่งบรมพิมานไปยังพระเมรุท้องสนามหลวงเพื่อถวายพระเพลิงในเวลาบ่าย และเคียงพระองค์โดยรถยนต์พระที่นั่งในเวลากลางคืนเพื่อถวายพระเพลิงจริง และในการเก็บพระบรมอัฐิในเช้าวันรุ่งขึ้นก็ได้ตามเสด็จในกระบวนราบเช่นกัน

ต่อมาได้โดยเสด็จในงานนอกเขตพระราชฐานประเภทต่างๆ เคียงพระองค์เช่นกันบ่อยครั้ง (ดู บรรณเจด 2537: 88-116) ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะได้ทรงครองชีวิตคู่และทรงร่วมทุกข์ร่วมสุขกันมาตั้งแต่ยังไม่ได้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์และสมเด็จพระบรมราชินี ทั้งในประเทศและในต่างประเทศ จึงเข้าพระทัยบทบาทความเป็น “สามีภรรยา” ในวัฒนธรรมสากลที่มีความเคารพให้เกียรติซึ่งกันและกัน และถือเป็นมารยาทที่จะต้องออกสังคมในโอกาสต่างๆ ด้วยกัน

เมื่อถึงคราวที่ต้องทรงรับพระราชภาระ จึงไม่ทรงนิยมการปฏิบัติพระองค์แบบจารีตที่พระมหากษัตริย์และพระอัครมเหสีแยกกันประทับ แยกกันปฏิบัติพระราชภารกิจ อีกทั้งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี “หญิง” พระองค์นี้เป็นหญิงเดียวในพระราชหฤทัย ทั้งสองพระองค์จึงทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่างๆ เคียงคู่กันเป็นส่วนมากทั้งในและนอกเขตพระราชฐานยกเว้นในกรณีที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกประทับในพระราชสถานะหัวหน้ารัฐบาล อีกทั้งในการพระราชพิธี สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ก็ได้เสด็จออกประทับเคียงพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว แทนที่จะประทับฝ่ายๆ อยู่ในพระฉากหรือในที่ต่างหากของฝ่ายในตามพระราชประเพณีแต่โบราณ แม้ว่าการนี้จะเคยปรากฏมาบ้างในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่น้อยมาก (ดิเนอร์ 2550: 14-15)

อนึ่ง ไม่กี่วันก่อนพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีประกาศกระทรวงวังลงวันที่ 18 มีนาคม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งนางสนองพระโอษฐ์และนางพระกำนัลรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 43 หน้า 421 วันที่ 22 สิงหาคม 2469) ความสำคัญว่า

“ราชเลขาธิการ รับพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯ สั่งว่า มีพระราชประสงค์จะพระราชทานวโรกาสให้ฝ่ายนารีอันมีศักดิ์ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณบ้าง เพื่อเป็นที่เชิดชูเกียรติยศแก่วงศ์สกุล แต่ราชการฝ่ายนารีไม่สู้มีมากนัก จึงทรงพระราชดำริให้เห็นสมควรให้ผลัดเปลี่ยนกันตามโอกาส อาศรัยเหตุนี้จึงได้ทรง

พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งนางสนองพระโอรสและนางพระกำนัลขึ้น เมื่อวันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2468 ดังแจ้งใบประกาศเสนาบดีกระทรวงวังนั้นแล้ว...” (ตัวสะกดตามต้นฉบับ) แสดงว่าต้องพระราชประสงค์จะพระราชทานโอกาสให้สตรีได้มีบทบาทอันมีเกียรติในที่สาธารณะ

ประกาศดังกล่าวระบุลักษณะเพิ่มเติมของนางสนองพระโอรสและเพิ่มเติมของนางพระกำนัลที่แตกต่างกัน แต่ทั้งสองแบบมีอักษรพระนามาภิไธยสมเด็จพระบรมราชินี ย่อ ร.พ. ปรากฏอยู่ จึงเป็นที่แน่ชัดว่ามีหน้าที่เกี่ยวเนื่องแก่ราชการในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี

ครั้นในวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2470 ได้มีประกาศวางระเบียบตำแหน่งหน้าที่นางสนองพระโอรสและนางพระกำนัล (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 43 หน้า 421 วันที่ 12 มิถุนายน 2470) ความสำคัญว่า ให้นางสนองพระโอรสและนางพระกำนัลอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของท้าวนางผู้หนึ่ง ให้ผู้ซึ่งทรงพระกรุณาเลือกสรรให้รับราชการในตำแหน่งนางสนองพระโอรสและนางพระกำนัลนั้นตระหนักว่าตนเป็นผู้ซึ่งทรงไว้วางพระราชฤทัยในความจงรักภักดีเป็นพิเศษ ให้ฟังบังคับบัญชาของท้าวนางผู้หนึ่ง “ตามระเบียบการในเรื่องเข้าเวรประจำการหรือเรื่องใดๆ อันเป็นหน้าที่ราชการแห่งตน” ตามธรรมเนียมให้อยู่ในตำแหน่งประจำการมีกำหนดเพียง 2 ปี แต่จะพระราชทานให้รับราชการต่อไปอีกก็ได้ ทั้งนี้ หากท้าวนางผู้บังคับบัญชานำความขึ้นกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยถึงเหตุแห่งความประพฤติ ถ้าสมควรก็จะได้โปรดเกล้าฯ ให้ปลดออกเสีย โดยผู้บังคับบัญชาคือท้าวสมศักดิ์ (ม.ร.ว.ปยุ มาลากุล)

จึงชัดเจนว่า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เกิดความมีระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับนางสนองพระโอรสและนางพระกำนัลสำหรับถวายงานสมเด็จพระบรมราชินี ให้มีลักษณะเป็นตามแบบสากลในราชสำนักประเทศตะวันตก คือ lady-in-waiting และ maid-of-honour ตามลำดับ เป็นครั้งแรกในประเทศ โดยการแต่งตั้งเป็นโดยพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ แต่เดิมมาในสมัยรัชกาลที่ 5 สมเด็จพระมหาธีรราชวงศ์ต่าง ๆ ทรงมีคุณข้าหลวง ซึ่งเป็นคุณท้าวมีราชทินนาม หรือเจ้านายฝ่ายในผู้เยาว์ตามเสด็จฯ ในงานพระราชพิธี แต่การเรียกท่านเหล่านี้ว่า “นางสนองพระโอรส” นั้นน่าจะเป็นการใช้ในความหมายที่ว่าเป็นผู้รับรับสั่งหรือพระราชเสาวนีย์ไปแจ้งแก่ผู้อื่น มากกว่าที่จะเป็นไปตามแบบแผนใหม่นี้ (ดูเช่น อุทุมพร 2540: 159)²³ และในรัชกาลที่ 6 ธรรมเนียมของตะวันตกในเรื่องนี้ยังไม่ได้ถูกนำมาใช้อย่างสม่ำเสมอหรือเป็นทางการเช่นในสมัยรัชกาลที่ 7

²³ อุทุมพรกล่าวถึง “1. เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์เป๊ว มาลากุล นางสนองพระโอรสผู้รับสั่ง 2. หม่อมราชวงศ์ปยุ มาลากุล นางสนองพระโอรสหัวหน้าห้องพระบรมมหาราชวัง” ในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง (ในสมัยรัชกาลที่ 6) ทั้งๆ ที่รายชื่อ 2 เป็นโสค

การที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นางสนองพระโอษฐ์และนางพระกำนัลอยู่ได้บังคับบัญชาของท้าวนาง นับเป็นพระราษฏศโลบายให้มีความเชื่อมต่อบริเวณประเพณีเดิมกับประเพณีใหม่

นางสนองพระโอษฐ์นั้นเป็นสตรีผู้มีศักดิ์ซึ่งสมรสแล้ว ส่วนนางพระกำนัลเป็นสตรีผู้มีศักดิ์ที่ยังเป็นโสด (สร. พวงทอง: 6-7) และเมื่อทำการสมรสก็จะกราบถวายบังคมทูลลาออก โดยไม่ได้ทรงเลื่อนขึ้นเป็นนางสนองพระโอษฐ์ ส่วนที่ปรากฏมีอดีตนางพระกำนัลบางท่านเข้าเฝ้าฯ อยู่บ่อยๆ นั้น เป็นไปตามความใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทของแต่ละบุคคล สตรีผู้มีศักดิ์ที่ทรงเลือกนั้นเป็นราชินิกุล (คือมีกำเนิดในราชสกุล) แต่ไม่ได้เป็นเจ้านาย หรือไม่ก็เป็นภรรยาและบุตรของข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และโดยมากเป็นผู้ที่รู้ภาษาและวัฒนธรรมตะวันตก อีกทั้งพึงทราบที่ท่านเหล่านี้ไม่ได้พำนักอยู่ในพระราชวังหรือวังที่ประทับ แต่เข้าไปปฏิบัติหน้าที่ราชการตามหมายเรียก (มสธ. กอบแก้ว: 43) ซึ่งโดยปกติก็เพื่อตามเสด็จพระราชดำเนินสมเด็จพระบรมราชินีไปในงานพระราชพิธี งานที่มีความเป็นทางการนอกเขตพระราชฐาน รวมทั้งในการเสด็จเลียบมณฑลหรือประพาสหัวเมือง และการเสด็จเยือนต่างประเทศ ในการตามเสด็จนั้น จะมีนางสนองพระโอษฐ์คนหนึ่งกับนางพระกำนัลหนึ่งหรือสองคนคู่กันไป (นิธิ 2552: 102)²⁴

และกล่าวถึงผู้อื่นซึ่งเชื่อฟังท่านในฐานะผู้ใหญ่ว่าเป็น “ข้าหลวง” รุ่นใหญ่และรุ่นเล็กตามลำดับ โดยอุทุมพรเป็นหนึ่งใน “ข้าหลวงรุ่นเล็ก”

²⁴ ในการปฏิบัติหน้าที่นี้ เมื่อต้องเชิญพระกระเป่าทรง (กระเป่าถือ) จะต้องเชิญด้วยสองมือไว้หน้าตน ไม่ใช่หัว หากเชิญพระกลด (ร่ม) ก็ต้องเชิญโดยให้ปลายกลดชี้ขึ้นข้างบน และระหว่างตามเสด็จฯ จะเกาะราวบันไดไม่ได้เลย (ม.จ.เสด็จดำรง ชุมพล ทรงเล่าประทานและม.ล.ประอร จักรพันธุ์ เล่าให้ผู้เขียนฟัง)

ล้อมกรอบที่ 4.2: นางสนองพระโอษฐ์และนางพระกำนัลในสมัยรัชกาลที่ 7 (ตามลำดับการโปรดเกล้าฯ)

18 มีนาคม 2468

นางสนองพระโอษฐ์

- หม่อมพริ้ว (บุษราค) กฤดากร ณ อยุธยา

หม่อมในหม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร สมุหราชองครักษ์ ต่อมาหย่าขาดจากกันแล้ว หม่อมพริ้วสมรสใหม่ใน พ.ศ. 2473 กับหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฯ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ในภายหลัง) และเป็นที่รู้จักกันต่อมาในนามหม่อมพริ้วสุพิน วรวรรณ ณ อยุธยา

- หม่อมหลวงคลอง ไชยันต์

ราชสกุลเดิม สนิทวงศ์ คู่สมรสในหม่อมเจ้าถาวรมงคลวงศ์ ไชยันต์ แพทย์ประจำพระองค์

นางพระกำนัล

- หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ เทวกุล*

ธิดาพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์ (กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการในภายหลัง) เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ต่อมา ม.ร.ว.พันธุ์ทิพย์ เสกสมรสกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏพงษ์บริพัตร (กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต ในภายหลัง) จึงเป็นที่รู้จักกันในเวลาต่อมาในนาม หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ บริพัตร

- คุณประยงค์ สุขุม**

บุตรเจ้าพระยามราช (ปั้น สุขุม) อดีตเสนาบดีตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 จนถึง 11 มีนาคม พ.ศ. 2468

- คุณคุณหญิงไกรฤกษ์**

บุตรเจ้าพระยามหิธร (ลออ ไกรฤกษ์) ราชเลขาธิการ ต่อมาสมรสกับหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล และจึงเป็นที่รู้จักกันต่อมาในนามท่านผู้หญิงคุณหญิงมาลา มาลากุล ณ อยุธยา

- **คุณพโยม ณ นคร**

บุตรี พลเอก เจ้าพระยาบดินทรเดชาอนุชิต (แย้ม ณ นคร) ต่อมาลาออกเมื่อสมรสกับพันเอก พระยาเสนา
ณรงค์ฤทธิ์ (ม.ล.เล็ก สนิทวงศ์) จึงเป็นที่รู้จักกันในเวลาต่อมาในนามคุณหญิงและท่านผู้หญิงพโยม เสนี
ณรงค์ฤทธิ์ ตามลำดับ

7 มิถุนายน 2470

นางสนองพระโอษฐ์

- **คุณหญิงเนื่อง บุรีนวรราชฐ์ (เนื่อง สิงหเสนี)**

ราชสกุลเดิม สนิทวงศ์ ภรรยาพระยาบุรีนวรราชฐ์ (ชวน สิงหเสนี) อดีตราชทูตประจำประเทศอังกฤษ
และสหรัฐอเมริกาซึ่งถึงแก่อนิจกรรมก่อนสมัยรัชกาลที่ 7 คุณหญิงเนื่องเป็นมารดาของหม่อมเสมอ
สวัสดิวัตน์ ใน หม่อมเจ้าสุภสวัสดิวงศ์สนิท สวัสดิวัตน์

นางพระกำนัล

- **หม่อมหลวงบัว สนิทวงศ์**

บุตรีเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ (ม.ร.ว.สท้าน สนิทวงศ์) ต่อมาเสกสมรสกับหม่อมเจ้านักขัตรมงคล
กิติยากร (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฯ กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถในภายหลัง) และมีพระธิดาเป็นหม่อม
ราชวงศ์สิริกิติ์ กิติยากร ผู้ต่อมาในรัชกาลที่ 9 ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินี
และพระบรมราชินีนาถ ตามลำดับ หม่อมหลวงบัวจึงเป็นที่รู้จักกันในภายหลังในนาม ท่านผู้หญิงบัว
กิติยากร

17 มีนาคม 2470 (ปลายปี)

นางสนองพระโอษฐ์

- **หม่อมหลวงคลอง ไชยันต์ (วาระที่ 2)**

นางพระกำนัล

- หม่อมราชวงศ์พันธุทิพย์ เทวกุล (วาระที่ 2) ลาออกเมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2471 เมื่อเสกสมรส

28 มีนาคม 2470 (ปลายปี)

นางสนองพระโอษฐ์

- **คุณหญิงมโนปกรณ์นิติธาดา (นิത്യ หุตะสิงห์)**

ภรรยาพระยามโนปกรณ์นิติธาดา (ก้อน หุตะสิงห์) ธิดาพระยาวิสูตรโกษา (ฟัก สาณะเสน)

นางพระกำนัล

- **คุณสลับ บุนนาค**

บุตรหลวงเมธีพฤตกร (สดวก บุนนาค) และจึงเป็นหลานปู่ของเจ้าพระยาพิชัยญาติ (ดั่น บุนนาค)

ผู้เป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมและเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ตามลำดับ

และหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เป็นผู้รับพระราชทานรัฐธรรมนูญ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2475 จากพระราชหัตถ์ในฐานะประธานสภาผู้แทนราษฎร

28 พฤศจิกายน 2471

นางพระกำนัล

- **คุณกอบแก้ว วิเศษกุล*****

บุตรพระยาสุรินทรราชา (นกยูง วิเศษกุล) อธิบดีกรมนคราทร คุณกอบแก้วตามเสด็จเยือนสิงคโปร์ ชาว

และบาหลี เมื่อ พ.ศ. 2472 ต่อมาลาออกเมื่อเสกสมรสในปีเดียวกันกับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า

อาทิตย์ทิพอาภา (พระเจ้าวรวงศ์เธอฯ ในภายหลัง) คุณกอบแก้ว จึงเป็นที่รู้จักกันในนามหม่อมกอบแก้ว

อากาศกร ณ อยุธยา

8 เมษายน 2472

นางพระกำนัล

- **คุณวรินทร์ บุนนาค**

บุตรีพระยาสุริยวงศ์วิวัฒน์ (เตี้ยม บุนนาค) กรมวังประจำพระองค์สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ และสมุหพระราชมณเฑียร ทั้งสองตามเสด็จเยือนอินโดจีนของฝรั่งเศส ใน พ.ศ. 2473 คุณวรินทร์สมรสกับร้อยโทหม่อมหลวงสฤษฎ์ จัตรกุล เมื่อ พ.ศ. 2482 จึงใช้นามว่า คุณวรินทร์ จัตรกุล ณ อยุธยาแต่นั้นมา

1 มิถุนายน 2472

นางสนองพระโอษฐ์

- **คุณหญิงเนื่อง บุรีนวราชฐ์ (วาระที่ 2)**

ตามเสด็จเยือนสิงคโปร์ ชวา และบาหลี พ.ศ. 2472

นางพระกำนัล

- **หม่อมหลวงเรียม อิศรเสนา**

บุตรีเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา) เสนาบดีกระทรวงวัง

20 มีนาคม 2472 (สิ้นปี)

นางสนองพระโอษฐ์

- **คุณหญิงมโนปกรณนิติธาดา (วาระที่ 2)**

ถึงแก่อนิจกรรมด้วยอุบัติเหตุรถยนต์ระหว่างตามเสด็จเยือนอินโดจีนแห่งฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2473 ครั้นหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 พระยามโนฯ เป็นประธานกรรมการราษฎร หรือ นายกรัฐมนตรีคนแรก

นางพระกำนัล

- คุณสดับ บุนนาค (วาระที่ 2)

26 มีนาคม 2473 (สิ้นปี)

นางพระกำนัล

- คุณวันดี บุนนาค (วาระที่ 2)
- หม่อมหลวงเรียม อิศรเสนา (วาระที่ 2)

14 เมษายน 2474

นางสนองพระโอษฐ์

- คุณหญิงเนื่อง บุรีนวราชฐ์ (วาระที่ 3)

3 พฤษภาคม 2475

นางสนองพระโอษฐ์

- หม่อมหลวงคลอง ไชยันต์ (วาระที่ 3)

นางพระกำนัล

- คุณสดมภ์ บุนนาค

บุตริหลวงเมธีนฤปกกร (สดวก บุนนาค) และจึงเป็นหลานปู่เจ้าพระยาพิชัยญาติ (คั่น บุนนาค)
เช่นเดียวกับคุณสดับ บุนนาค

28 พฤษภาคม 2475

นางสนองพระโอษฐ์

- คุณหญิงอภิบาลราชไมตรี (รี้น บุนนาค)

บุตริพระยาจ่านงค์การ (เทพ บุนนาค) อดีตอัครราชทูตประจำกรุงโตเกียว และเอกภรรยาคนที่สองของ
พระยาอภิบาลราชไมตรี (ต่อม บุนนาค)

1 มิถุนายน 2476

นางสนองพระโอษฐ์

- หม่อมหลวงคลอง ไชยันต์ (ครั้งที่ 4)

ทั้ง ม.ล. คลองและ ม.จ. ถาวรมงคลวงศ์ คู่สมรสตามเสด็จประพาสุยุโรป พ.ศ. 2476-2477
(ไม่มีนางพระกำนัลตามเสด็จฯ)

นางพระกำนัล

- หม่อมหลวงเรียม อิศรเสนา (วาระที่ 2)
- คุณวันดี บุนนาค (วาระที่ 3)

ที่มา: ราชกิจจานุเบกษา เล่มต่างๆ สำหรับข้อมูลการโปรดเกล้าฯ

หมายเหตุ:

- * หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ บริพัตร หนึ่งในนางพระกำนัล 4 ท่านแรก บันทึกไว้ในอัตชีวประวัติของท่าน
ว่า โดยที่ท่านได้ใช้ชีวิตแต่ยังเยาว์มากในต่างประเทศสมัยที่ท่านพ่อของท่านเสด็จไปเป็นอัครราชทูต
จนกระทั่งอายุประมาณ 9 ปีจึงได้กลับสู่สยามและได้ศึกษาจนจบชั้นมัธยม ท่านมีความประสงค์จะศึกษา
ต่อ หากแต่ในเวลานั้น ยังไม่มีมหาวิทยาลัยในประเทศและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์
ไม่โปรดที่จะให้หลานสาวของพระองค์ไปเรียนเมืองนอกโดยไม่มีผู้ดูแลใกล้ชิด อีกทั้งอาชีพที่สตรีใน

สมัยนั้นทำอยู่ก็มีแต่การเป็นพยาบาลกับการเป็นครู ซึ่งท่านเองไม่นิยมจะทำ ดังนั้น ท่านจึงโล่งอกมากที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งท่านเป็นนางพระกำนัลและแล้วได้พบกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏพงษ์บริพัตร และได้เสกสมรสกัน (พันธฺุทธิพทย์ 2512: ซ.)

** คำว่า “คุณ” ใช้เป็นคำนำหน้านามนางพระกำนัล เพื่อแสดงความมีศักดิ์ เหมือนกับที่ใช้ในกรณีสตรีสามัญชน ผู้ได้รับพระราชทานตราจุลจอมเกล้า โดยในสมัยนั้น การใช้คำว่า “คุณ” เพื่อเรียกบุคคลทั่วไปไม่ว่าสตรีหรือบุรุษ เพื่อแสดงความยกย่อง ยังไม่เป็นที่นิยม

สำหรับนางสนองพระโอษฐ์และนางพระกำนัลที่เป็นหม่อม (คู่สมรสของเจ้านายตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไป) หม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวงใช้คำนำหน้านามตามฐานันดรศักดิ์เช่นเดิม แต่ในภาษาพูด มักใช้ “คุณหญิง” และ “คุณชาย” สำหรับหม่อมราชวงศ์ และ “คุณ” สำหรับหม่อมหลวง

คำว่า “หม่อม” ใช้เป็นคำนำหน้านามสตรีสามัญชนคู่สมรสของเจ้านาย และเป็นราชทินนามสำหรับความดีความชอบในราชการ เช่น หม่อมทิววงศ์ถวัลยศักดิ์ (ม.ร.ว.เฉลิมลาภ ทิววงศ์)

*** หม่อมกอบแก้วฯ ให้สัมภาษณ์ว่าหม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร สมุหราชองครักษ์ทอดเนตรเห็นคุยกับฝรั่ง ได้ดิบรถไฟไปหัวหิน จึงได้ทรงนำความกราบบังคมทูลว่าพบคนที่จะแทนหม่อมหลวงบัวในหน้าที่นางพระกำนัลได้แล้ว วันรุ่งขึ้นสมเด็จพระเจ้าฯ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ไปเฝ้าฯ (มสธ. กอบแก้ว: 42)

คู่พระบารมีองค์พระราชปกราชัน

สมเด็จพระอัครมเหสี ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอัครมเหสีรำไพพรรณี ประทับ ณ พระที่นั่งบรมพิมาน จนกระทั่งวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2469 จึงได้เสด็จประทับ ณ วังสุโขทัย ครั้นเดือน สิงหาคม พ.ศ. 2469 จึงได้เสด็จเข้าประทับ ณ พระที่นั่งอัมพรสถานในบริเวณพระราชวังดุสิต

พระที่นั่งองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเป็นที่ประทับและได้ประทับอยู่เป็นเวลาประมาณ 3 ปี ก่อนที่จะเสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. 2453 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 ไม่โปรดที่จะประทับที่นั่นเป็นการถาวร ครั้นเมื่อผลัดแผ่นดินเป็นรัชกาลที่ 7 จึงต้องมีช่วงเวลาในการซ่อมแซมเตรียมการให้พระที่นั่งอัมพรฯ อยู่ในสภาพที่เหมาะสมที่พระมหากษัตริย์จะทรงใช้เป็นที่ประทับและทรงงาน

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ คงจะพอทรงรำลึกได้ถึงวันเวลาเมื่อยังทรงพระเยาว์มากประทับอยู่ในพระราชอุปการะของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระตำหนักสวนสี่ฤดูใกล้ๆ กับพระที่นั่งอัมพรสถาน หากแต่ว่าไม่น่าจะทรงคุ้นเคยนักกับองค์พระที่นั่ง มาบัดนี้ พระองค์จะต้องเสด็จเข้าประทับเคียงพระองค์พระราชสวามี ณ ที่นั่น สถานที่ซึ่งใหญ่โตโรฐานและมีระเบียบพิธีการกว่า “บ้าน” วังสุโขทัยยิ่งนัก แต่โดยที่มีต้นไม้ดอกไม้ นานาพันธุ์ประดับอยู่ยิ่งกว่า จึงนับว่าสมพระราชอัธยาศัยและอำนวยแก่การทรงพระสำราญ

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอัครมเหสีพระองค์เดียวของพระองค์ ได้ทรงปรับพระองค์และการทำงานสถานที่ต่างๆ ซึ่งมีอยู่แล้วในบริเวณนั้นอย่างไร เป็นสิ่งที่น่าสนใจ

ในการพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร ณ พระราชวังดุสิต วันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2469 ทั้งสองพระองค์ทรงรถยนต์พระที่นั่งจากวังสุโขทัย เวลา 17.25 น. เสด็จออกห้องอาวุธ พระที่นั่งอัมพรสถาน เริ่มต้นด้วยพิธีสงฆ์ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีทรงมีบทบาทเฉพาะพระองค์ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันบันทึกไว้ว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

“ทรงประเคนผ้าไตรยามแก่พระสงฆ์ 15 รูป สมเด็จพระบรมราชาธิทรงประเคนไตรยามแก่พระสงฆ์ใน
ห้องพระบรรทมอีก 5 รูป พระสงฆ์ออกไปครองผ้ามานั่งที่ห้องอาวูร 10 รูป พระแท่นสมเด็จพระบรมราชาธิ 5
รูป ทรงเครื่องนมัสการห้องอาวูรและห้องพระบรรทม สมเด็จพระบรมราชาธิทรงเครื่องนมัสการกระบะถม
สมเด็จพระสังฆราชเจ้าถวายเป็นเศวตฉัตร 3 แห่ง สมเด็จพระบรมราชาธิทรงประเคน 5 รูป พระสงฆ์
ถวายเป็นเศวตฉัตร สมเด็จพระสังฆราชเจ้าถวายเป็นเศวตฉัตร²⁵ สมเด็จพระวันรัตถวายเป็นเศวตฉัตร เจ้าพนักงานนิมนต์
พระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ประนมอัญชลีไปรับทั่วพระราชมณฑล

เวลา 6 นาฬิกา 51 นาที 51 วินาที หลังเที่ยง เป็นประณมฤกษ์ เสด็จขึ้นเถลิงพระแท่นบรรทมเป็นพระ
ฤกษ์พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชาธิ มีประโคมแตรสังข์ดุริยดนตรีตามราชประเพณี

จากนั้นเจ้าพนักงานตั้งบายศรีแก้วทองเงินเครื่องสมโภช พราหมณ์เบิกแว่น ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน
เวียนเทียนสมโภชพระราชมณฑลแล้ว²⁶ ประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยเจ้านายฝ่ายหน้า สมเด็จพระบรมราชาธิ
เสวยพร้อมด้วยเจ้านายฝ่ายใน โปรดให้เลี้ยงราชบริพารทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในแล้ว และมีการฉายภาพยนตร์ เสด็จ
ประทับทอดพระเนตรตามสมควรแก่เวลาแล้วเสด็จขึ้น” (บรรณคดี 2537: 142 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ เน้น
ข้อความโดยผู้เขียน)

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในการเสวยพระกระยาหารในวโรกาสนี้ ประทับแยกกันเป็นฝ่ายหน้าฝ่ายในตามราช
ประเพณีเดิม และการพระราชพิธีนี้จัดเป็นโดยสังเขปและเป็นการภายใน มีการฉายภาพยนตร์ตามพระราชนิยม
ของพระองค์แทนการแสดงมหรสพ

ห้องพระบรรทมนั้น ไม่ใช่ห้องพระบรรทมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ชั้นสาม แต่น่าจะ
อยู่ที่ชั้นสอง (ศิริน 2556: 135) และจากที่บันทึกไว้ข้างต้นนี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงมีพระแท่น
บรรทมอยู่ในห้องพระบรรทม ซึ่งน่าจะเป็นห้องชุดมีพระทวาร (ประตู) เปิดเข้าสู่กัน ให้พอทราบบางส่วนใดเป็น
เขตฝ่ายหน้าส่วนใดเป็นเขตฝ่ายใน

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงมีคุณชายเป็นข้าหลวงมาตั้งแต่ทรงอภิเษกสมรสและได้ตามเสด็จ
ไปประเทศฝรั่งเศสด้วย ครั้นเสด็จกลับมา คุณชายได้พาคุณชายและคุณม่วยเข้ามาถวายตัวเป็นข้าหลวงอีก 2 คน

²⁵ อติเรก เป็นคาถาพิเศษที่พระสงฆ์ใช้ในการถวายพระพรพระมหากษัตริย์

²⁶ ฟังสังเกตการผสมผสานพิธีไทยเดิมคือการตั้งบายศรี เข้ากับพิธีเวียนเทียนแบบพราหมณ์ ซึ่งคือการถือแว่นเวียนเทียนปักเทียนหนึ่งดอก
ตัวเลขเป็นวงกลม ส่งเทียนเวียนขวา ผู้ทำการเวียนเทียนรับแว่นเวียนเทียนมา เวียนขึ้นออกจากตัว 3 รอบ แล้วปักควันเทียนออกจากตน
เป็นการสมโภช ไม่ใช่การเดินเวียนรอบโบสถ์

ทั้งสามสมรสกับมหาดเล็กมีราชทินนาม ดังที่ได้เกริ่นไว้แล้วในบทที่ 3 นอกจากนั้น พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ามนัสสวาสดี ก็ยังคงประทับเป็นผู้ใหญ่อยู่ด้วย และหม่อมเจ้ารัสสาทิส สวัสดิวัตน์ พระชนนีฐานต่างพระมารดา และอ่อนชันษากว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 4-5 ปี ได้ถวายตัวเข้ามาประทับ “เป็นเพื่อน” อยู่ที่พระที่นั่งอัมพรสถานนี้ โดยอาจเป็นตั้งแต่เสด็จกลับมาจากฝรั่งเศสแล้ว ก็เป็นไปได้²⁷

ส่วนพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงพระราชอุปการะเลี้ยงดูเด็กชายมาตั้งแต่ก่อนอภิเษกสมรส มีหม่อมเจ้าสี่องค์ประสูติปีมะเมีย พ.ศ. 2449 อ่อนชันษากว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพียง 2 ปี เป็นรุ่นแรกดังกล่าวแล้ว โดยในรุ่นนั้น มีเด็กชายพงษ์ทอง ทองเจือ บุตรพระยาไพฑูริย์เทพ (สร. พุ่มทอง: 8) และเด็กชายสินหรั่ง เกตุทัต บุตรพระยาเวียงไฉนฤบาล (เจ๊ก) กับคุณหญิงเลื่อน (สกุลเดิม จามรมาน) ด้วย (พช. สุทธิสวัสดิ์ และ พช. ปลุ่มฤกษ์) และต่อมาทรงรับเข้ามาอีก 4-5 องค์/คน เท่าที่ทราบมีหม่อมเจ้าอิศรานวงษ์ สุขสวัสดิ์ (ท่านเดิม) โอรสพระเจ้าบรมเธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช หม่อมเจ้าพิรพงศ์ภาณุเดช (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฯ เมื่อ พ.ศ. 2470) พระโอรสในสมเด็จพระราชปิตุลา เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้เป็นอาแท้ๆ ของพระองค์ และหม่อมราชวงศ์พงศ์อมร กฤดากร (คุณสติ๊ก) บุตรหม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร ผู้เสด็จออกไปทรงจัดกำหนดการเสด็จกลับจากฝรั่งเศส มาบัดนั้น พ.ศ. 2469 ท่านเหล่านี้ได้เจริญชันษาและวัยเพียงพอ จึงได้มีพระมหากรุณาธิคุณให้เสด็จและไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศแล้ว หรือในอีกไม่นานต่อมา

เมื่อเสด็จประทับพระที่นั่งอัมพรสถาน ซึ่งมีพระที่นั่งอุดรภาคเชื่อมต่อกันด้วยสะพานที่ชั้นสอง แล้ว ได้ทรงรับเข้ามาในพระราชอุปการะผู้เยาว์หลายองค์และคน ส่วนหนึ่งเพื่อเป็นการทดแทน ส่วนหนึ่งเป็นเพราะทรงมีความกตัญญูทดเวทิตาเป็นอย่างยิ่ง (สร. ประอร: 8) อีกส่วนหนึ่งเพื่อให้สัมพันธ์ภาพระหว่างกรุงเทพฯ กับนครเซี่ยงไฮ้และมณฑลพายัพที่มีความแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น กล่าวคือทรงรับหม่อมเจ้าวรานนท์วัช (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฯ ใน พ.ศ. 2470) ชันษา 4 ปี กำพร้าพระบิดา สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราไชย (กัลยาณิวัฒนา 2533: พระประวัติพระองค์เจ้าวรานนท์ฯ) และเจ้านายฝ่ายหน้าชันษา 8-9 ปีเท่าๆ กันอีก 4 องค์ คือ หม่อมเจ้าจรัสศักดิ์สุประภาต (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฯ ใน พ.ศ. 2470) พระโอรส

²⁷ หม่อมเจ้าหญิงรัสสาทิส ทรงเป็นพระธิดาในหม่อมเจ้าวิวิธย์ (คัลนางค์) สวัสดิวัตน์ ผู้ทรงเป็นชนนีฐานต่างพระมารดาเดียวกันกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอภาภรณ์ พระชนนีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ท่านหญิงรสฯ ทรงเสกสมรสใน พ.ศ. 2478 กับหม่อมเจ้าสมัยเฉลิม กฤดากร สถาปนิกผู้ทรงควบคุมการก่อสร้างวังไกลกังวลต่อจากหม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ พระเชษฐาผู้ทรงออกแบบ ท่านสมัยฯ ทรงเป็นผู้ออกแบบศาลาเฉลิมกรุง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเป็นโรงพยาบาลนครที่ทันสมัยพระราชทานแก่ราษฎรในโอกาสฉลองกรุงฯ 150 ปี และต่อมา ทรงออกแบบพระราชนิเวศน์ในรัชกาลที่ 9 อีกหลายแห่ง

พระองค์สุดท้ายในสมเด็จพระราชปิตุลาฯ เพื่อทดแทนหม่อมเจ้าฟิรพงศ์ภาณุเดช²⁸ หม่อมเจ้าอัชฌา จักรพันธุ์ (ท่านโต๊ะ) และหม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ (ท่านหวาน) โอรสในพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเสวยธวัชวารีวัตร กรมหมื่นอนุพงษ์จักรพรรดิ ซึ่งนับได้ว่าเป็นพระญาติใกล้ชิดด้วยองค์ต้นราชสกุลทรงเป็นพระอนุชาแท้ๆ พระองค์หนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าอุษิษิฐิธร สวัสดิวัตน์ (ท่านม่า) พระอนุชา (น้องชาย) พระมารดาเดียวกันกับสมเด็จพระเจ้าไชยชนะ ฌ เชียงใหม่ ผู้เป็นเจ้านายฝ่ายเหนือ²⁹ อีกทั้งเจ้านายฝ่ายในชั้นยา 8-9 ปีก่อนหนึ่ง คือ หม่อมเจ้าหญิงสิดาจารย์ สวัสดิวัตน์ (ชมพูนในภายหลัง)³⁰ พระขนิษฐา (น้องสาว) ต่างพระมารดาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระราชอุปการะอย่างใกล้ชิด³¹

เหตุที่ทรงรับเด็กผู้หญิงคนเดียวเข้ามาอยู่นี้ หม่อมเจ้าหญิงสิดาจารย์ทรงไว้ในอัตชีวประวัติของท่านว่า เมื่อท่านประทับอยู่กับพระสุจริตสุดา (เบรื่อง สุจริตกุล) พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ที่พระราชวังพญาไท ครั้งหนึ่งมีการประกวดแต่งแฟนซีหน้าพระที่นั่ง “คุณพี่” พระสุจริตสุดาแต่งกายมีผ้าคลุมผมซึ่งมีผ้าทอดยาวลงมาเบื้องหลังให้ท่านหญิงและเด็กหญิงปืมปืม (น้อย) บุณนาค น้องสาวคนเล็กของพระสุจริตฯ ถู้อตามไปบนเวทีประกวด และแล้ว....

“ทูลกระหม่อมฟ้าน้อยได้ทอดพระเนตรเห็นฉันเข้าก็รู้สึกโปรดทันที พอดีมารดาของฉัน (หม่อมเจ้าหญิงฉวีวิไลย์ สวัสดิวัตน์) ได้นั่งดูอยู่ ณ หลังพระเก้าอี้ที่ประทับ ท่านจึงทรงหันไปถามมารดาของฉันว่า “นั่น ลูกใคร? น่าเอ็นดูมาก” มารดาของฉันทูลตอบว่า ลูกหม่อมฉันเอง เพคะ” จึงรับสั่งทันทีว่า “ขอฉันเถอะ” แต่มารดาฉันได้ทูลตอบทันทีเหมือนกันว่า “ถวายไม่ได้เพคะ เพราะหม่อมฉันให้แก่พระสุจริตฯ แล้ว” เรื่องก็เลยจบไปในตอนนั้น” (สิดาจารย์ 2533: 42)

ต่อมาเมื่อผลัดรัชกาลแล้ว พระสุจริตสุดาเรลลิกได้ถึงเรื่องนี ซึ่งหม่อมเจ้าหญิงฉวีวิไลย์ทรงเล่าประทานตั้งแต่ครั้งนั้นแล้ว จึงได้ตัดสินใจจะนำหม่อมเจ้าหญิงสิดาฯ ซึ่งบัดนั้นชั้นยา 8-9 ปี พอๆ กับหม่อมเจ้าชายที่กำลังทรงพระราชอุปการะอยู่ ไปถวายตัวแต่พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่ โดย “คุณพี่” อธิบายแก่ท่านหญิงสิดาฯ ว่า “ที่

²⁸ เมื่อทรงสละราชสมบัติใน พ.ศ. 2477 แล้ว ได้ทรงจดทะเบียนพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจิรศักดิ์ฯ เป็นพระราชโอรสบุญธรรม

²⁹ เจ้าไชยชนะตามเสด็จฯ มาจากเชียงใหม่เมื่อเสด็จฯ เลียบมณฑลพายัพ เรียกว่า “มากับข้างเผือก” พ.ศ. 2469 (สร. อุดม: 3)

³⁰ พระมารดาคือหม่อมเจ้าหญิงฉวีวิไลย์ สวัสดิวัตน์ พระขนิษฐา พระมารดาเดียวกันกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอากาพรรณี หม่อมเจ้าหญิงสิดาจารย์ เสกสมรสใน พ.ศ. 2478 กับหม่อมเจ้ากมลสิลาฯ ชมพูน หนึ่งในหม่อมเจ้า 4 องค์แรกที่ทรงเลี้ยงดูมา

³¹ ต่อมาภายหลัง ได้ทรงรับหม่อมเจ้าชายนางกุลสวัสดิ์ สวัสดิวัตน์ (ท่านนาง) เจ้าน้องแท้ๆ ของ ม.จ. สิดาจารย์ และเด็กชายพานทอง ทองเจือ (หนู) บุตรพระยาไพฑูริย์เทพ เข้ามาในวาระก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เล็กน้อย (สร. อุดมและระพี: 3; พานทอง 2520: 3-4 และ พช. ปรากฏพิทย์)

ถวายไปนี้ไม่ใช่เพราะว่าคุณพี่ไม่รัก แต่เป็นเพราะคุณพี่รักท่านหญิงมาก และเชื่อว่าท่านหญิงจะไปได้ดี มีความสุขกว่าอยู่กับคุณพี่ จึงได้ถวายไป และสมเด็จฯ ก็ทรงเป็นที่สาวของท่านหญิงด้วย” (เสียดำรง 2533: 42)

การที่ท่านหญิงเสียดำรง ได้ถวายตัวจึงเป็นไปตามพระราชประสงค์แต่เดิมเมื่อท่านหญิงยังเป็นเด็กน้อย และเนื่องด้วยสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ประกอบกัน

ในวันถวายตัว ท่านหญิงเสียดำรง ประทับเรือพายจากตึกที่พำนักของพระสุจริตสุดาในบริเวณ “เกาะกวาง” ทิศเหนือของพระที่นั่งวิมานเมฆ ตามคลองเล็กๆ ในพระราชวังดุสิตไปขึ้นบกที่ท่าหน้าของตำหนัก “เรือนต้น” แล้วดำเนินไปยังพระที่นั่งอัมพรสถาน

“ฉันได้เฝ้าสมเด็จฯ (พี่หญิง) ก่อน แล้วพี่หญิงจึงทรงพาฉันเดินออกไปยังเขต “ข้างหน้า” ซึ่งเป็นเขต... ซึ่งจะไม่มียศเข้าไปในเขตนั่นได้เลย เว้นแต่ข้าหลวงห้องบรรทมของสมเด็จฯ 3 คน ซึ่งมีสามีแล้วเท่านั้น...

ฉันเข้าไปคอยเฝ้าฯ พระเจ้าอยู่หัวในห้องประทับเล่นเล็กๆ ห้องหนึ่ง...พระเจ้าอยู่หัวทรงพระสนับเพลา (กางเกง) แพรจิ้นและฉลองพระองค์ (เสื้อ) ชั้นในหรือกุยเฮงสีนวล ทรงมีพระวรกายเล็ก มีพระมัสสุ (หนวด) พระฉวีผ่อง พระเนตรฉายแววแจ่มใส แสดงถึงว่ามีน้ำพระทัยดี เต็มไปด้วยเมตตากรุณา ท่านเสด็จมาประทับลงตรงพื้นใกล้ๆ ที่ฉันนั่งอยู่ สมเด็จฯ ทรงเตือนให้ฉันเปิดกรวยกระถางดอกไม้ธูปเทียน และกราบถวายตัว พระเจ้าอยู่หัวรับสั่งกับฉันว่า “เสียดำรงจะมาอยู่ด้วยกันแล้วหรือ?” ฉันยิ้มแหยๆ ไม่ตอบเลย แล้วท่านก็เสด็จพระราชดำเนินออกจากห้องนี้เพื่อเสวยพระกระยาหารกลางวัน ณ ที่อื่น ก่อนเสด็จผละไป พี่หญิงรับสั่งกับฉันว่า “เข้าไปกินข้าวข้างในนะ” แล้วข้าหลวง ซึ่งฉันเข้าใจว่าเป็นแม่ม่วย ก็พาฉันไปกินอาหารกลางวันข้างใน” (เสียดำรง 2553: 43)

ท่านหญิงเสียดำรง ประทับอยู่กับท่านหญิงรัชสาทิสในเขต “ข้างใน” ซึ่งผู้ชายที่ไม่ใช่เด็กจะเข้าไปไม่ได้เลย เว้นแต่ชาวที่ คือเจ้าหน้าที่ทำความสะอาดสถานที่ ซึ่งจะเข้ามาได้เป็นเวลา และจะมีผู้หญิงผู้ใหญ่ (โขน) คอยเข้ามาทุกครั้ง... “พี่รัสนั้นดูเหมือนว่าท่านมีอำนาจในที่นั้นอย่างมากมาย ฉันก็เลยพลอยกลัวท่านไปด้วย ทั้งๆ ที่ท่านก็ไม่ได้โอ้อวดอะไรฉันมากมายนัก...” (เสียดำรง 2533: 43-44) ส่วนเจ้านายเล็กๆ ฝ่ายหน้าประทับที่อีกปีกหนึ่งของพระที่นั่ง (เสียดำรง 2533: 44)

เป็นภาพลักษณะให้เห็นได้ชัดว่า ยังมีการแยกเป็นเขตชายเขตหญิงบนพระที่นั่งและมีระเบียบและเจ้าหน้าที่ควบคุมให้เป็นไปตามราชประเพณีพอสมควร

ในขณะที่เด็กๆ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีหลายองค์หลายคน ส่วนใหญ่อายุ 8-9 ปี เมื่อถวายตัวเข้ามา เด็กของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีอยู่คนเดียว คือหม่อมหลวงประอร มาลากุล บุตรีพระยาชาติเดชอุดม (หม่อมราชวงศ์โป๊ะ มาลากุล) กับคุณหญิงเพ็ญ หม่อมหลวงประอรเล่าเองว่า หม่อมเจ้ารัสสาทิสไปรับสั่งขอไว้ตั้งแต่เธออยู่ในครรภ์มารดา เพื่อถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว “เพราะว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท่านกำลังอยากเล่นเด็ก...ท่านยังไม่มีหลานๆ ของท่านเลย...ถวายตั้งแต่อายุ 2 เดือน...ข้าวังไปทุกคนเรียกว่าลูกเลี้ยงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท่านเรียกดิฉัน “ยายเด็กลูกหญิง” (สร. ประอร: 2-3)³²

หม่อมหลวงประอรถวายตัวเมื่อประทับอยู่ที่พระที่นั่งอัมพรสถานในช่วงปลาย พ.ศ. 2470 ต้น พ.ศ. 2471 (นับศักราชตามเดิม) ซึ่งถึงวันที่ 1 เมษายน เป็นวันขึ้นปีใหม่³³

“เท่าที่จำได้ ก็ขึ้นไปเฝ้าวันละครั้งสองครั้ง...ท่านก็อุ้มไปอุ้มมา...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเด็กที่พูดไม่ได้...พอเริ่มพูดได้บ้าง จะซัก..ซัก..ซัก ท่านก็รำคาญคนซักท่าน เพราะว่าท่านเป็นคนนิ่งๆ เงียบๆที่นี้เวลาไม่ซัก ท่านก็เล่นด้วย เล่นแบบเด็กๆ นะ

...พอโตหน่อยชนิดที่ขี่จักรยานได้ ท่านก็ซื้อจักรยานให้ แล้วลงไป...พระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงไปประทับที่สนามข้างล่าง จะมีไม้ใหญ่ๆ อันหนึ่ง แล้วก็ให้หมอนขวางเป็นพระเขนย...ดิฉันก็ถือบรอลอยู่แถวนั้นแหละ...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่รู้จักอะไรเลย ใครจะกวาดซักรั้วท่านหญิงรัชฯ นี้แหละ (สร. ประอร: 2 และดูพระบรมฉายาลักษณ์ใน สีดาตำรว 2553: 56)

นอกจากพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ามนัสสวาสดีและหม่อมเจ้าหญิงรัสสาทิสแล้ว พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาภาพรณี พระชนนีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งไม่ได้ประทับอยู่กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงไปขอให้หม่อมราชวงศ์หญิงปุย มาลากุล อาของหม่อมหลวงประอร ผู้ซึ่งเคยรับใช้ใกล้ชิดสมเด็จพระพันปีหลวงมาก่อน เข้ามาช่วยถวายคำแนะนำเรื่องอัญมณีเครื่องประดับฉลองพระองค์ เป็นต้น ซึ่งม.ร.ว.ปุย (โปรดเกล้าฯ ให้เป็นท้าวสมศักดิ์ในเวลา

³² อันที่จริง เมื่อโตขึ้น ม.ล.ประอรไม่ได้ให้ผู้ใดที่ไม่ได้อยู่ในสมัยนั้นทราบเรื่องนี้ จนให้สัมภาษณ์แก่สมรภัทร์ เมื่อ พ.ศ. 2548

³³ หม่อมหลวงประอรเกิดเมื่อต้นเดือนธันวาคม พ.ศ. 2470 เป็นหลานป้าของท้าววรคณานันท์ (ม.ร.ว.ป้อม มาลากุล) ท้าวทรงกันดาร (ม.ร.ว.แป้ม มาลากุล) และหลานอาของท้าวสมศักดิ์ (ม.ร.ว.ปุย มาลากุล) คุณท้าวในราชสำนักของสมเด็จพระพันปีหลวง และเมื่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จกลับมาจากอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2492 ม.ล.ประอร ซึ่งบัดนั้นเป็นสาวแล้ว ได้เข้าไปรับใช้ใกล้ชิดที่วังจุฑาธุชและสวนบ้านแก้ว จันทบุรี ที่ประทับตลอดมา ม.ล.ประอรสมรสแล้วหย่ากับ ม.ร.ว.ฉัตร สวัสดิวัตน์ และสมรสอีกครั้งกับหม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ ภายหลังจากที่หม่อมเจ้าหญิงผ่องแผ้วสมรสกับ ชาติ ถึงชีพิตักษัยแล้ว ม.ล.ประอรจึงใช้ราชสกุล จักรพันธุ์ ตั้งแต่นั้นมา (ดู สร. พุ่มทอง: 6 ด้วย)

ต่อมา ก็ยินดีไปทำถวายเรื่อยมาจนชรา เพราะ “ท่านรักสมเด็จพระมาก ความจริงสมเด็จพระก็รักมาก รักๆ กลั้วๆ” (สร. ประอร: 4) ด้วยคุณท้าวเป็นผู้ใหญ่ซึ่งดูแลพระองค์มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์

สำหรับพระราชจริยวัตรนั้น แม้ว่า หม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร สมุหราชองครักษ์จะได้ทรงบันทึกไว้ว่า ทั้งสองพระองค์ประทับเสวยเครื่องเข้าพร้อมกัน (อ้างถึงใน พานทอง 2520: 25) แต่หม่อมเจ้าหญิงเสด็จจารจร ทรงเล่าว่า “ในตอนเช้าพอสมควรฯ เสด็จเข้าข้างใน ก็เป็นเวลาของพวกเด็กๆ ไปเฝ้าฯ ในห้องบรรทม เสวยพระกระยาหารเข้าในนั้น” (เสด็จจารจร 2533:45) ซึ่งหมายถึงเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงว่า ไม่ได้ประทับเสวยด้วยกัน สมเด็จพระฯ จึงน่าจะประทับเสวยในเขตฝ่ายใน (ซึ่งอาจเป็น โอกาสที่มีผู้นำเด็กน้อย หม่อมหลวงประอรเข้าเฝ้าฯ) และทรงประกอบพระราชกิจส่วนพระองค์ มีข้าหลวงทำพระเกศา (ผม) ถวาย เป็นต้น ดังที่แพทย์หญิงชูลี ถาวรเวช บุตรีของคุณเชย (นางศักดิ์นายเวร) ข้าหลวงห้องพระบรรทมเล่าว่า

“แม่เป็นคนตัดพระเกศาถวายสมเด็จพระฯ เอาสิมร้อนเผาไฟ” (เพื่อให้พระเกศาเป็นลอน) แม่เรียนตัดผม ตอนตามสมเด็จพระฯ ไปเมืองนอกครั้งแรก (ที่ฝรั่งเศส) ...บางทีก็ทำมวยกลั้วหอม” (สร. ชูลี: 4-5) และเกี่ยวกับฉลองพระองค์ว่า

“แม่เรียนตัดเสื้อยับเสื้อ (ที่ฝรั่งเศส) สำหรับมาตัดฉลองพระองค์พระองค์ถวาย ... ถ้าชุดออกงาน (สมเด็จพระฯ) ท่านเลือกเอง แต่ถ้าเสื้อทรงเล่นธรรมดา แม่จะเลือกแบบ รับแคตตาล็อกจากต่างประเทศ ท่านทรงสีตามวัน ถ้าออกงานหูกฟูฟ้า งานใหญ่ จะให้ร้านเฟมิน่าตัด”³⁵ (สร. ชูลี: 4-5 และ สร. พุ่มทอง: 9) แพทย์หญิงชูลีแสดงความรู้สึกเมื่อได้เฝ้าฯ สมัยคุณหมอยังเป็นเด็กว่า

“...ต้องบอกว่าสมเด็จพระฯ งามจริงๆ งามมาเรื่อยๆ เลย ตั้งแต่ฉันลืมตาจำความได้... ตั้งแต่เรียกว่าหลานได้ ...ท่านไม่ค่อยดุค่ะ ท่านน่ารัก (จะมีก็แต่รับสั่งว่า) ไม่เอาอะอันนั้นไม่ทำนะ อะไรเท่านั้น ท่านไม่ดุมาก แต่ว่าเราก็เกรงท่านนะ ไม่ดูลูกขึ้นมาเกรี้ยวกราด อย่างนั้นไม่เคย” (สร. ชูลี: 4 และ 7)

คุณพุ่มทอง (ทองเจือ) เทวกุลฯ ซึ่งเข้าเฝ้าฯ พร้อมกับท้าวอนงค์รักษา (พริ่อง ทองเจือ) มารดา เมื่อเธออายุ 16 ปี ในพ.ศ. 2469 ตั้งข้อสังเกตว่า “ฉันว่าสมเด็จพระฯ งามที่สุด งามด้วยธรรมชาติ ท่านไม่ได้แต่งหน้า ใส่เครื่องสำอางอย่างสมัยนี้... พระกิริยามารยาทนุ่มนวลน่ารัก ไม่เคยเห็นกริ้วใครเลย” (สร. พุ่มทอง: 2)

³⁴ สิมร้อนนี้มีใช้มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์แล้ว ดังที่ ม.ร.ว.พวงแก้ว (ชุมพล) สุนทรเวช เล่าว่า “สมัยก่อนจะเข้าเฝ้าฯ สมเด็จพระฯ พันทปีฯ ต้องตัดผมสิมร้อนซึ่งแม่ (หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตนประไพ-ผู้เขียน) ไม่ชอบ แต่สมเด็จพระฯ ไม่ทรงเถียงเลย แม้ไม่โปรดก็ตาม...(พช. พวงแก้ว)

³⁵ ร้านเฟมิน่าอยู่ถนนเจริญกรุง มีเฟมินา โรสันเบิร์ก ชาวอิสราเอลเป็นเจ้าของ (สร. พุ่มทอง: 9 เจริญรัตน์ 1)

หม่อมเจ้าอมรทัตทรงบันทึกไว้ด้วยว่า “ถ้าไม่มีพระราชกิจที่จะต้องเสด็จไปไหนในเวลาเช้า ก็เสด็จลงเสวยเช้าพร้อมพระกระยาหารกลางวันทีเดียวเวลา 10.30 น.” แล้วทรงหนังสือราชการที่ราชเลขาธิการเข้าเฝ้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึงเวลาเสวยเครื่องว่างเวลาบ่าย ประมาณ 16.00 น. ซึ่งเสวยพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ (อ้างถึงใน พานทอง 2520: 25-26)

เกี่ยวกับวาระนี้ หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ เจ้านายเล็กๆ องค์หนึ่ง ทรงเล่าว่า

“พอดต่อกบ่ายราว 4 โมง ก็เปลี่ยนสวมเสื้อโปโล นุ่งกางเกงขาสั้นแบบฝรั่ง ใส่ถุงเท้ารองเท้า ตามเสด็จไปทรงเทนนิสหรือกอล์ฟ” (การวิก 2545: 49)

โดยกอล์ฟนั้นเป็นปกติเสด็จฯ ไปทรงที่สนามส่วนพระองค์ที่สวนจิตรลดา ซึ่งมีอยู่ 9 หลุม นอกจากนั้นบางทีเสด็จฯ เวียนตามสโมสรอย่างราชกรีฑาสโมสร และราชตฤณมัยสมาคม อีกทั้งที่สนามกอล์ฟหัวหินสำหรับที่วังสุโขทัยนั้น ไม่มีสนามกอล์ฟ แต่มีสนามเทนนิส 2 สนามโดยทรงกอล์ฟพร้อมกัน แต่ไม่ได้ทรงเทนนิสคู่กัน “นานๆ อาจทรงคู่กันสักครั้ง” เพราะ “โดยมากพระเจ้าอยู่หัวจะทรงรุนแรงหน่อย” ส่วนกอล์ฟนั้น (พระเจ้าอยู่หัว) “ทรงอ่านตำราเอง แล้วก็เมืองไทยสมัยนั้นมีแค่นี้หน่อยๆ วัลรุ่น 15-16 ชื่อนายทิม (กันภัย-ผู้เขียน) รับสั่งว่าเขามีพรสวรรค์ เก่งนักหนาเลย ตอนนั้นอาจจะยังสอนไม่เก่ง...เวลาเสด็จไปทรงกอล์ฟจะให้ นายทิมตามเสด็จถือถุงกอล์ฟถวายเลย แล้วพอทรงไม่ได้ดีก็บอก เอ๊ะ ทำไงนี่ แล้วทิมก็ตีถวายทอดพระเนตร ลูกเหินไปตรงและไกล (มสธ. การวิก: 67)

การทรงออกกำลังกายพระวรกายนี้ หม่อมเจ้าอมรทัตทรงไว้ว่ามีสควอชแร็กเก็ต (squash racket) ด้วย (อ้างถึงใน พานทอง 2520: 26) ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ไม่ทรงด้วย เพราะเป็นกีฬาในท้องพิเศษเล็กๆ ในร่มที่ต้องใช้กำลังและความว่องไวมาก อีกอย่างหนึ่งคือ การว่ายน้ำ ดังที่หม่อมเจ้าหญิงเสด็จดำรง ทรงไว้ว่า

“สมัยนั้นยังไม่มีสระว่ายน้ำในบ้าน ที่พระที่นั่งอัมพรฯ มีเป็นสระแรกในเมืองไทย เครื่องกรองน้ำและเคมีค่าเชื้อก็ยังไม่ มี ก็ยังโปรดทรงเล่นน้ำในสระนี้กับพวกเด็กๆ เสมอ แม้ว่าน้ำจะสกปรกมีกบเขี่ยกลงไปไข่เต็ม ท่านก็ทรงสนุกสนามกับพวกเราได้เสมอ” (เสด็จดำรง 2533: 45 และดู การวิก 2545: 51 ด้วย) ทั้งนี้อาจหมายรวมถึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ด้วยก็เป็นได้ ดังที่เสนอให้ทราบแล้วว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงว่ายน้ำเก่ง

ในช่วงที่เสวยเครื่องว่างในตอนเย็นนั้น แม้ว่าจะไม่มีเจ้านายเล็กๆ ทรงเล่าไว้ แต่มีพระบรมฉายาลักษณ์ให้เห็นว่าบางครั้งประทับเสวยที่สะพานชั้นบนระหว่างพระที่นั่งอัมพรสถานกับพระที่นั่งอุดรภาค โดยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับ (นั่ง) ราบบนตั่งไม้ มีเด็กๆ ล้อมรอบ แต่ละองค์แต่ละคนมีถาด

หลุมเฉพาะตัว สมเด็จพระประทับที่พื้นห่างออกไปเล็กน้อย บางครั้งเสด็จลงประทับที่สนามข้างล่าง ดังที่หม่อมหลวงประอร เล่าไว้

สำหรับช่วงคำ หม่อมเจ้าการวิกทรงเล่าว่า

“ตอนคำก็จะพากันไปรอที่หน้าห้องพระบรรทม...เพื่อเข้าเฝ้าฯ พระเจ้าอยู่หัว...หลังจากที่สร่งน้ำเสร็จระหว่างแต่งพระองค์ก็จะทรงเล่านิทานแฝงคุณธรรมที่ทรงอ่านจากหนังสือพระราชทานแก่เด็กๆ ซึ่งทุกคนก็ชอบกันมาก เช่น เรื่องทาร์ซาน...ทรงทำเสียงประกอบตามบทบาทของตัวละครด้วย...” (การวิก 2545: 49 และคู่มือลำดับวงศ์ 2535: 45 ด้วย) บางวันก่อนสร่งน้ำ ก็โปรดให้เด็กๆ แจวเรือจากคลองในสวนดุสิตออกไปที่เขาดินวนาตอนเย็นและกลับตอนค่ำ” (คู่มือลำดับวงศ์ 2535: 45)

ในช่วงหนึ่งทุ่ม (19.00 น.) ของวันเสาร์ โปรดเกล้าฯ ให้นายภาพยนตร์ “ทั้งสองพระองค์ประทับบนโซฟา มีเด็กๆ นั่งอยู่โดยรอบ มีอาหารใส่ถาดเสิร์ฟเป็นชุด ตกคึกมีไอศกรีมโซดา เด็กๆ คนไหนหลับก็ถูกแย่งกินเสียหมด” (การวิก 2545: 50) ในการทอดพระเนตรภาพยนตร์นี้ได้โปรดเกล้าฯ ให้เด็กๆ บุตรข้าราชการใกล้ชิดได้เข้าไปดูด้วยดังที่ศาสตราจารย์ระพี สาคริก บุตรพระมหาเทพกษัตริย์สมุห (เนื่อง สาคริก) อธิบดีกรมพระตำราวงหลวง เล่าว่า “ผมมีนะ นั่งตักพระนางรำไพฯ มานานแล้วหละ...เพราะว่าแม่ (คุณสนธิ อมรกุล) เป็น classmate (พระสหายที่โรงเรียนราชินี-ผู้เขียน)...ท่านก็จับมาอุ้มเลย” (สร. อุดมและระพี: 8) แต่ผู้ที่จะนำได้ประทับพระเพลาของสมเด็จพระ บ่อยๆ ในสมัยนั้นเห็นจะเป็นพระองค์เจ้าวรานนท์รัช องค์กรเล็กสุด (สร. เอิบเปรม: 5)

ประมาณ พ.ศ. 2470 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงประดิษฐไพเราะ (ศร ศิลปบรรเลง) และหลวงไพเราะเสียงซอ (อุ่น ดุริยชีวิน) เข้าไปถวายคำแนะนำในการทรงดนตรีไทยเดิม และสอนเด็กๆ ด้วย บางคราวทั้งสองพระองค์เสด็จฯ ลงทรงดนตรีด้วย (คู่มือลำดับวงศ์ 2533: 48 และ การวิก 2545: 50) และต่อมาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะโปรดทรง “ขอตุ้ม ขออุ้มกันสั้นนิดเดียว ราวสักหนึ่งฟุตครึ่ง ซึ่งท่านพระองค์หญิงศิริรัตนบุษบง³⁶ ทูลเกล้าฯ ถวายในวันเฉลิม” คลอไปเวลาทอดพระเนตรภาพยนตร์ “ขอนี้ทรงนำไปอังกฤษ (เมื่อ พ.ศ. 2476-ผู้เขียน) ด้วย และได้ทรงอยู่บ้าง แต่เมื่อสมเด็จพระ เสด็จฯ กลับเมืองไทย...ขอนี้จึงหายไปแล้ว สมเด็จพระ ทรงบ่นเสียดายขอตุ้มนี้อยู่เสมอ” (คู่มือลำดับวงศ์ 2533: 48) ส่วนสมเด็จพระ นั้นทรงซอด้วง (มธศ. การวิก: 79) ที่พระที่นั่งอัมพรสถานนี้ มีวงดนตรีหลวง 2 วง คือวงมโหรีหลวงฝ่ายหน้ากับวงดนตรีหลวงฝ่ายใน

³⁶ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงศิริรัตนบุษบง พระธิดาพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

บรรเลงระหว่างเสวยพระกระยาหารค่ำทุกวันพฤหัสบดี วงฝ่ายหน้า ส่วนใหญ่เป็นชาย และบางครั้ง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดนตรีด้วย ส่วนวงฝ่ายใน นักดนตรีเป็นหญิงล้วน เช่น คุณท้วม ประสิทธิ์กุล และหม่อมเจ้ารัสสาทิศ เป็นต้น เป็นนักร้อง (มสธ. การวิก: 79) แต่ไม่ทรงปรากฏพระองค์ทรงดนตรีในที่สาธารณะหรือในรูปภาพ (สิริน 2556: 136 และ 137 ภาพบน ซึ่งปรากฏแต่พระราชอาสน์ที่ประทับทอดอยู่) แต่มีข้อมูลเชิงลึกว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงกีตาร์ (guitar) เพลง “แคลิฟอร์เนีย เฮีย ไอคัม” (California here I come) อยู่ข้างใน ครั้งหนึ่ง ท่านไม่เล่นให้เห็น (มสธ. ชิดชนก: 91)

หม่อมเจ้าหญิงสีดาตำรวจ (สีดาตำรวจ 2533: 48) ทรงเล่าว่า

“วงอัมพรฯ นี้ได้ออกไปบรรเลงในวันประสูติพระองค์หญิงอาภาฯ ซึ่งเป็นวันขึ้นพระตำหนักใหม่ของ ท่านด้วย³⁷ ดังคำร้องถวายพระพร (ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระเจ้าอยู่หัว) ในวันนั้น ดังนี้

พวกเรา มโหรี วงอัมพรฯ

สโมสรร ปลื้มเปรม เกษมสานต์

มาบรรเลง เพลงกล่อม อยู่พร้อมกัน

เนื่องในวัน ขึ้นตำหนัก พักสำราญ

ขออำนาจ พระพร สุนทรสวัสดิ์

ภัยพิบัติ เพิ่มสวัสดิ์ วัฒนสาร

ขอพระองค์ อาภาฯ พระชนม์นาน

ยืนยงผ่าน เกินขอบ ห้ารอบปี

ให้โอรส ธิดา ได้มาพร้อม

เฝ้าห้อมล้อม อิมเอม เกษมสานต์

ถวายน้ำสรง สำนึก ด้วยภักดี

ทุกทุกปี สมจิตร คิดไว้เอย”

³⁷หมายถึงวังถนนพระอาทิตย์ ซึ่ง โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาภาภรณ์ ทรงเข้าปรับปรุงเป็นที่ประทับ

นับเป็นพระอัจฉริยภาพอีกอย่างหนึ่งนอกจากพระราชนิพนธ์ทำนองเพลงไทยเดิม และเป็นการทรง
แสดงความกตัญญูกตเวทิตาแด่พระชนนีของสมเด็จพระมหาลีลาของพระองค์ พระชายาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
วดีวิศิษฎ์ องค์ต้นราชสกุลสวัสดิวัตน์

ทั้งหมดนี้ ช่วยให้เห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี
พระบรมราชินี ทรงประกอบพระราชกรณียกิจส่วนพระองค์ด้วยกันเป็นส่วนใหญ่ และประทับอยู่โดยมีเด็กๆ ใน
พระราชอุปการะห้อมล้อม เถกเช่นครอบครัวทั่วไป ทั้งยังพระราชทานความใกล้ชิดสนิทสนม เข้าพระราช
หฤทัยในธรรมชาติของเด็กๆ ไม่ได้ทรงเข้มงวดกวดขันเกินจำเป็น แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจะ
ได้พระราชทานความใกล้ชิดกับเด็กๆ ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นชาย มากกว่าสมเด็จพระ

สำหรับพระกระยาหารค่ำในเวลา 20.30 น. นั้นเด็กๆ ไม่ได้ร่วมด้วย ทั้งสองพระองค์เสด็จลงเสวยพร้อม
ด้วยราชบริพารที่เป็นผู้ใหญ่ บางวันโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่บางท่านเข้าเฝ้าฯ
รับพระราชทานร่วมโต๊ะเสวย สัปดาห์ละ 2 ครั้ง เสวยเสร็จแล้ว ประทับปฏิบัติสนธยาแต่ลำพังกับแขก จนเวลา
ประมาณ 23.00 น. จึงเสด็จขึ้น (อมรทัต อังโน พานทอง 2520: 26)

แน่นอนที่สุดว่า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกประทับเป็นประธานในการประชุม
อภิรัฐมนตรีสภาตามปกติสัปดาห์ละ 1 ครั้ง ที่พระที่นั่งอัมพรสถาน ในการประชุมเสนาบดีสภาสัปดาห์ละ 2 ครั้ง
ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ซึ่งในการประกอบพระราชกรณียกิจในพระราชสถานะหัวหน้ารัฐบาลเช่นนี้หรือแม้แต่
ในการเสด็จออกให้ทูตจากต่างประเทศเข้าเฝ้าฯ อย่างเป็นทางการ เช่น ในการทูลเกล้าฯ ถวายพระราชสาหรหรือ
อักษรตราตั้งขององค์พระประมุขและประมุขต่างประเทศ สมเด็จพระ ไม่ได้เสด็จออกด้วย แต่ทูตเข้าเฝ้าฯ สม
เด็จพระ เป็นการเฉพาะพระองค์ในวันเดียวกันนั้นหลังจากนั้นที่พระที่นั่งอัมพรสถาน โดยภริยาทูตเข้าเฝ้าฯ สมเด็จพระ
ในอีกวันหนึ่ง (พฤทธิสถาน 2556: 17) แต่มีอยู่ครั้งหนึ่งที่พระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรซึ่งสมเด็จพระ ต้องเสด็จ
ออกแทนพระองค์ในงานสวนสนามของทหารรักษาพระองค์ที่ลานพระราชวังดุสิต สมเด็จพระ ประทับบรมม้า รับสั่ง
ตามธรรมเนียมว่า “**เป็นสุขหรือทหาร?**” แต่พระสุรเสียงเบา...ทุกคนคอยคู่มือเสนาบดี แล้วกราบบังคมทูลตอบ
ว่า “**เดชะพระบารมีปกเกล้าฯ**” (มสธ. ชิดชนก: 94)

สำหรับในวโรกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในช่วงวันที่ 8
พฤศจิกายนของทุกปีนั้น นอกจากพระราชพิธีในพระบรมมหาราชวังแล้ว ในตอนค่ำของวันที่ 9 เสด็จออกที่พระ
ที่นั่งอัมพรฯ ในการพระราชทานเลี้ยงพระกระยาหารค่ำแก่เจ้านายฝ่ายหน้าฝ่ายใน ในขณะที่กระทรวงการ
ต่างประเทศจัดเลี้ยงคณะทูตที่พระราชวังสราญรมย์ ที่ทำการของกระทรวงในขณะนั้น แล้วทั้งสองพระองค์เสด็จ

ออกที่พระที่นั่งอนันตสมาคม มีพระราชปฏิสันถารกับคณะทูตานุทูตและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ตามสมควรแล้ว พระราชทานเลี้ยงบรรดาผู้ที่มาสโมสรสนนิบาต (บรรเจิด 2537: 145-149)

น่าจะเป็นในวโรกาสเช่นนี้ที่นาย เอฟ. เค. เอ็กเซลล์ (F.K. Exell) ชาวอังกฤษผู้เข้ามาเป็นครูลูกจ้างชาวต่างประเทศของกระทรวงธรรมการอยู่ที่โรงเรียนปทุมคงคาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 6 เขียนไว้ในหนังสือของเขาว่า ในช่วงต้นรัชกาลที่ 7 เขาได้รับเชิญไปในงานสโมสรสนนิบาต ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม เข้าแถวตามสังกัดคอยเฝ้าฯ อยู่ เขาบรรยายความรู้สึกของเขาเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“เป็นไปได้โดยที่จะไม่สรรเสริญบุคคลผู้มีร่างกายที่ด้อยและอิริยาบถสบายๆ นี้ ผู้ซึ่งได้ยอมรับภารกิจหน้าที่ซึ่งเขาไม่เคยอยากได้ เขาน่าจะสบายอกสบายใจกว่าเป็นอันมากหากได้ใช้เวลาศึกษาหาความรู้เชิงวิชาการ และอยู่กับภรรยาที่เขารักยิ่ง... เขาเป็นผู้มีปัญหาในระดับสูงมาก...สำหรับข้าพเจ้าแล้ว ดูจะมีบางสิ่งบางอย่างที่ทำให้รู้สึกได้ถึงความเศร้าหมองในใจของเขา แต่สิ่งนั้นก็มลายหายไปทันทีที่เห็นเขายิ้ม เขามีเสน่ห์ในอิริยาบถชนิดที่ชาวสยามมักจะมิ”

ตามมาทันทีด้วยข้อสังเกตเกี่ยวกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีว่า

“สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีนั้นแล้ว ทรงเป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่น่าชื่นชมในเจ้าหญิงสยาม ซึ่งยอมคาดเดาได้ในเมื่อทรงเป็นผู้สืบสายโดยตรงจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสรวลที่ทรงยิ้มแสดงมิตรจิตระไมตรีอย่างไม่มีการเสแสร้ง และพระเสน่ห์นั้นแล้วก็สอดคล้องต้องกันกับพระจริยวัตรของพระราชสวามี” (Exell 1963: 77-78)

ความรู้สึกของชาวต่างประเทศผู้มีได้มีตำแหน่งหน้าที่ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทแต่อย่างไรก็ตามผู้ที่ทำให้มั่นใจได้ว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงเป็น **“อตุลยัตติยนารีศรีสยาม”** และคู่พระบารมีแห่งองค์พระราชปราชันโดยแท้³⁸

สอดคล้องกับความรู้สึกของคุณกอบแก้ว วิเศษกุล เมื่อแรกเข้าไปถวายตัวเป็นนางพระกำนัล โดยคุณหญิงเนื่อง มารดา เป็นผู้พาเข้าไปเฝ้าฯ ที่พระที่นั่งอัมพรสถาน เมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ. 2471 ที่ว่า **“ก็ยังคงล้วยอยู่ แต่ที่แท้สมเด็จพระท่านแสนน่ารัก แทนที่จะประทับบนพระเก้าอี้ ท่านประทับกับพื้น แหม ตั้งแต่ตรงนั้นก็**

³⁸ นายเอกเชลล์กลับคืนสู่ประเทศอังกฤษใน พ.ศ. 2479 และตีพิมพ์หนังสือซึ่งเขาเขียนที่อังกฤษเล่มนี้ใน พ.ศ. 2506 พันสมัยรัชกาลที่ 7 แล้วเป็นเวลา 28 ปี จึงไม่มีความจำเป็นใดๆ ที่เขาจะต้องขอพระเกียรติเงินเกินความจริง

impress (ประทับใจ) เลย...ท่านไม่ถือพระองค์เลย ทรงกันเองแล้วทรงยิ้ม...เราก็ดวายดอกไม้รูปเทียน ท่านก็ถือว่าเป็นนางพระกำนัล ทรงรับแล้ว ท่านก็ทรงคุยกับคุณแม่” (นิธิ 2552: 106)³⁹

วันนั้น เป็นการเฝ้าฯ ที่เขตฝ่ายใน พระเจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จออก หากแต่เมื่อเสด็จออกหรือเสด็จพระราชดำเนินไปในงานพระราชพิธีก็ดี หรือในงานพิธีการอื่นๆ ตามสถานที่ต่างๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้เสด็จฯ เที่ยงพระองค์เป็นส่วนใหญ่ เช่น ในการพระราชทานน้ำพระมหาสังข์และทรงเจิมพระยาแรกนาที่พระที่นั่งอภิเษกคูสิต และการแรกนาขวัญที่ทุ่งพญาไท ในการเปิดหอพระสมุดวชิรญาณและพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร การเฉลิมพระราชมณเฑียรพระราชวังบางปะอิน การเสด็จโรงโชนหลวงสวนมิสกะวันทอดพระเนตรโชนหลวง การพระราชกุศลที่สวนสิวาลัยและโปรดให้มีการรื่นเร็นักขัตตฤกษ์วิสาขบูชาแก่เขาวราชวงศ์

ทั้งยังได้ทรงโดยเสด็จฯ ยังวังเจ้านายในวันประสูติและในโอกาสอื่นๆ เช่น งานเสกสมรสครบ 25 ปีของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตกับหม่อมเจ้าหญิงประสงค์สม บริพัตร ที่วังบางขุนพรหมเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2471 ในโอกาสนั้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ มีพระราชดำรัสแสดงความยินดี และได้ทรงเปรียบเปรยว่า

“ในบรรดาเจ้านายเจ้าพี่เจ้าน้อง ทูนม่อมชายเป็นพระองค์แรกๆ ที่ได้เลือกคู่เอง แล้วอยู่ด้วยกันมาด้วยความสุขถึง 25 ปี และมีลูกน่ารักหลายคน ข้าพเจ้าก็ได้เลือกคู่เองเหมือนกัน แต่ไม่มีลูก จึงขอสารภาพว่ารู้สึกอิจฉาทูนม่อมชาย” (ศิริรัตนบุษบง 2524: 45)

เจ้านาย ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชนจึงมีโอกาสมากหลายที่จะได้ยลพระโฉมและชื่นชมพระอิริยาบถอันงามเป็นธรรมชาติของพระคู่ขวัญราไพบรณี พระบรมราชินี ผู้ทรงเลือกเอง หากแต่น่าเสียดายที่ไม่มีกาลใดที่จะได้เห็นความน่ารักน่าเอ็นดูของพระราชโอรสหรือพระธิดา ด้วยไม่ทรงมี กระนั้น องค์รัชทายาท อัมพรองค์นี้ ก็ทรงเป็นหญิงเดียวในดวงพระกมลขององค์พระราชปิตราชั้นต่อมาโดยตลอด

การเสด็จฯ ยังวังเจ้านายในวันประสูติและในโอกาสอื่นๆ เป็นต้น จึงเป็นโอกาสมากหลายให้ประชาชนทั้งในพระนครและหัวเมืองไกลๆ ได้ยลพระโฉมและชื่นชมในพระอิริยาบถอันงามเป็นธรรมชาติของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี

³⁹ การเสด็จลงประทับกับพื้นเมื่อใดที่ผู้มาเฝ้าฯ เป็นผู้ที่มิวัชวุฒิมากกว่าพระองค์แม้จะเป็นสามัญชน เป็นสิ่งที่ผู้เขียนเองสังเกตเห็นว่าทรงปฏิบัติในช่วงหลังแห่งพระชนมชีพ

อาทรรายฎรไต้ร้บพระบรมโพธิสมภาร

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า พระองค์ทรงราชการระครองแผ่นดินโดยธรรม เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและสุขแห่งมหาชนไม่เฉพาะในพระนครแต่ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร จึงมีพระราชดำริเสด็จพระราชดำเนินเทียบหัวเมืองมณฑลน้อยใหญ่เพื่อที่จะได้ทรงทราบด้วยพระองค์เองถึงถิ่นฐานบ้านเมืองตลอดจนชีวิตความเป็นอยู่ของประชาราษฎรไต้ร้บพระบรมโพธิสมภารให้ทั่วถึงเท่าที่การคมนาคมจะอำนวย สำหรับประกอบพระราชดำริดัดแปลงสิ่งทีพ้ันสมัย ผดุงสิ่งทีดีอยู่แล้วให้คงดีตลอดไปและพยายามให้ดียิ่งขึ้น

ในการเสด็จเทียบและประพาสเหล่านี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เสด็จฯ เคียงพระองค์โดยตลอด

เสด็จพระราชดำเนินเทียบมณฑลฝ่ายเหนือ (ภาคเหนือตอนล่างในปัจจุบัน) และมณฑลพายัพ (ภาคเหนือตอนบนในปัจจุบัน) ระหว่างวันที่ 6 มกราคม ถึงวันที่ 5 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2469 (พ.ศ. 2470 นับตามปฏิทินปัจจุบัน) กล่าวคือราว 1 ปีหลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษก หม่อมหลวงคลอง ไชยันต์ เป็นนางสนองพระโอษฐ์ หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ เทวกุล เป็นนางพระกำนัลตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าในครั้งนั้น (กมล 2558: 5)

ที่เมืองพิษณุโลก ศูนย์กลางของมณฑลฝ่ายเหนือ ทันททีที่เสด็จถึง เสด็จไปยังวัดพระศรีมหาธาตุ วรมหาวิหาร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงระพักทรงทองเป็นพุทธบูชา ณ พระพุทธชินราช พระพุทธรูปสำคัญของประเทศและต่อมาในพิธีสมโภชถวายต้นไม้ทองเงินหนึ่งคู่ อีกทั้งได้ประทับเคียงพระองค์พระราชสวามี ทอดพระเนตรการประชุมของชุมนุมสหกรณ์ ซึ่งเป็นกิจการทีมีพระบรมราโชบายสนับสนุนอย่างแข็งขัน เป็นต้น (กมล 2558: 44-47)

สำหรับมณฑลพายัพนั้น ยังไม่เคยมีพระเจ้าแผ่นดินกรุงรัตนโกสินทร์เสด็จฯ มาก่อนในช่วงที่ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน มาบัดนั้นทางรถไฟได้ตัดถึง จึงสะดวกขึ้นทีจะเสด็จฯ แต่น่าสังเกตว่าได้เสด็จฯ โดยรถยนต์พระที่นั่งตามถนนทียังไม่ดีนัก เลยไปยังเมืองเชียงรายได้ห่างไกลจนถึงเมืองเชียงแสนริมฝั่งโขง ณ ขอบขัณฑสีมาเหนือสุด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โดยเสด็จฯ ไปยังทูลสถานแห่งนั้นด้วย ปราบกภูมิพระบรมฉายาลักษณ์และพระฉายาลักษณ์คู่ประทับสัมผัสน้ำในแม่น้ำด้วยพระหัตถ์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เฝินพระพักตร์เยี่ยมพระสรวลทรงแสดงความชื่นพระราชหฤทัยมาทางตากล้อง (ราชเลขาธิการ 2528: 64)

ที่นครเชียงใหม่ พระราชชายา เจ้าดารารัศมี (ในรัชกาลที่ 5) ผู้ซึ่งทรงคุ้นเคยอยู่แต่ทรงพระเยาว์แล้ว ได้ทรงเป็นที่ปรึกษาสำคัญในการจัดการรับเสด็จฯ อย่างยิ่งใหญ่ มีขบวนแห่ช้าง ประทับบนหลังช้างเข้าเมือง “ช้างสมเด็จพระบรมราชินี ผูกเครื่องทองเจ้าผู้ครองนครลำพูน มีปกตะพองห้อยหู พู่จามรีห้อยข้างซองหาง ผูกกุบจำลองทอง” (กมล 2558: 92)

เมื่อเสด็จฯ ถึง มีพิธีทูลพระขวัญเป็นขบวนเจ้านายพื้นเมืองฝ่ายชาย 7 คู่ และฝ่ายหญิง 7 คู่ ฝ่อนถวายหน้าพระที่นั่ง มีขบวนแห่ของทูลเกล้าฯ ถวายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ หลากหลายผู้อาศัยอยู่ภายใต้พระบรมโพธิสมภาร อีกทั้งการเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทของพ่อค้าชาวจีน แขก ฝรั่งเศส ข้าราชการและประชาราษฎร์ทุกหมู่เหล่า (ฉัตรบงกช 2558 ข.) มีพระราชดำรัสตอบคำกราบบังคมทูลเชิญพระขวัญ ความบางตอนว่า

“ทั้งตัวเราและสมเด็จพระราชินีขอขอบใจท่านทั้งหลายที่พร้อมกันมาทำพิธีเชิญขวัญ เพื่ออวยชัยให้พรแก่เราทั้งสองในวันนี้ เรารู้สึกว่าเป็นสิริมงคลและความยินดี...จนมาได้เห็นการที่จัดการรับรอง ณ เมืองเชียงใหม่ เป็นการใหญ่โตครึกครื้นสมกับเมืองอันเป็นโบราณราชธานี และเป็นที่บังคับการมณฑลในปัจจุบัน ก็ยิ่งพูนเพิ่มความโสมนัสทั้งตัวเราและสมเด็จพระราชินี ด้วยเห็นความจงรักภักดีไมตรีจิตต์ของท่านทั้งหลาย... ขอจงได้รับความขอบใจของเราทั้งสองอย่างยิ่งให้ทั่วกัน...” (กมล 2558: 108-112 –ตัวสะกดตามต้นฉบับ เน้นข้อความโดยผู้เขียน)

ทรงแสดงความเป็น “พระคู่ขวัญ” โดยแท้ ทั้งยังทรงยกย่องสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในพระราชดำรัส เฉกเช่นพระเจ้าแผ่นดินในประเทศตะวันตกทรงทำ เป็นการทรงเชื่อมโยงธรรมเนียมประเพณีเดิมเข้ากับของสมัยใหม่ได้อย่างสนิท

ต่อมา เสด็จออกรับชาวเขาเผ่าละวะ (ละว้าหรือลัวะ) ซึ่งได้จัดหาดอกเอื้องแซะ กล้วยไม้ป่าหายาก และของอื่นๆ พื้นถิ่นมาทูลเกล้าฯ ถวายตามประเพณีที่มีมาแต่โบราณ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบขอบใจ โดยทรงเอย์ถึงดอกเอื้องแซะเป็นการเฉพาะ แล้วทรงอวยพรให้ปลูกข้าวถั่ววงษ์ัญญาหาร ได้ผลดีทุกเมือง (กมล 2558: 120-121) ดอกเอื้องแซะนี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงชื่นชมเฉกเช่นเดียวกับที่ปรากฏพระฉายาลักษณ์ทรงสัมผัสดอกกุหลาบดอกใหญ่อย่างทะนุถนอมเมื่อเสด็จทอดพระเนตรสวนกุหลาบของพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ที่บวักห้า ดอยสุเทพ (ราชเลขาธิการ 2528: 73)

ณ ที่นั้นได้ทอดพระเนตรระบำและการขับร้องทำนองพื้นเมืองของนักชอชาวเมืองและครูนักเรียนชายหญิงจำนวน 100 คน บทร้องตอนหนึ่งถวายพระพรให้ **“ทรงเจริญพระชนมายุสุขพลา วัฒนายินยงสะอ่าง ทั้ง**

บรมราชินีเทวีที่ยิ้มข้าง ห้อยจางริญยั้งยืนไป ภัยร้ายจงหลีกหนีไ้ ห้อมมีไชยโชคจ้างใหญ่ฯ” (กมล 2558: 125 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ เน้นข้อความโดยผู้เขียน)

พระราชกรณียกิจอื่นๆ มีที่เสด็จพระราชดำเนินพร้อมกันทรงเยี่ยมโรงพยาบาลและโรงเรียนหลายแห่ง มีโรงพยาบาลโรคเรื้อนเกาะกลาง และโรงพยาบาลแมคคอมิค โรงเรียนคาราวีทยาลัย โรงเรียนสตรีมณฑล และโรงเรียนปรีนส์รอแยล เสด็จทอดพระเนตรห้องเรียนจนรอบ แสดงชัดถึงความสนพระราชหฤทัยในการศึกษา และที่โรงเรียนคาราวีทยาลัย พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสทรงเน้นถึงการศึกษาสำหรับสตรีว่าสำคัญ **“เพราะเมื่อผู้หญิงมีความรู้ ทั้งทางวิชา อ่านหนังสือและทั้งในทางเย็บปักถักร้อย ทำครัว การบ้าน ก็ย่อมจะทำให้เกิดความสุขในบ้านของบิดามารดา หรือเมื่อมีบ้านของตัวเอง จะได้รู้จักสั่งสอนบุตรหลานให้ดียิ่งขึ้นไป ทำให้ความสุขสบายมาสู่บ้านของคนทุกๆ แห่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ย่อมจะทำให้เกิดความสุขแก่คนทั่วไป...”** (กมล 2558: 143 –ตัวสะกดตามต้นฉบับ) สมเด็จพระราชทานเงินบำรุงโรงเรียนนี้และโรงเรียนสตรีมณฑล (ราชเลขาธิการ 2531: 46) อาจารย์โรงเรียนปรีนส์รอแยลน้อมเกล้าฯ ถวายหีบพระโอสถมีคำจารึกแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภรรยา น้อมเกล้าฯ ถวายตลับทองแด่สมเด็จพระบรมราชินี (กมล 2558: 148-149)

นอกจากนั้น ยังได้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรการแสดงศิลปหัตถกรรมในบริเวณโรงเรียนยุพราชวิทยาลัย มีร้านของช่างพื้นเมือง เช่น ช่างทอ ช่างเงิน ช่างปั้น ช่างเงิน ช่างเคลือบ เป็นต้น ราว 50 ร้าน รวมทั้งร้านต้นไม้และอาหารด้วย ทรงซื้อสิ่งของต่างๆ และเจ้าของร้านน้อมเกล้าฯ ถวายสิ่งของ

ในส่วนของการทรงพระตำราญจริงๆ นั้น มีน้อย เท่าที่สังเกตได้ชัดมีที่น้ำตกห้วยแก้วและสโมสรนครรัฐ ซึ่ง ณ แห่งหลังนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงลงถนนนิส สมเด็จพระบรมราชินีทรงแบคมินตัน (กมล 2558: 168)

หม่อมเจ้าสีดาตำรวจ ทรงบันทึกเล่าว่า เมื่อเสด็จกลับมา⁴⁰

“สมเด็จพระฯ ทรงได้รับของถวายมากมาย กองอยู่เต็มห้องเย็บฉลองพระองค์ของท่าน มีชิ้นใหม่และชิ้นฝ้ายเย็บใหม่ผืนเล็กๆ ด้วย” ท่านหญิงสีดาฯ จึงได้รับพระราชทานชิ้นผืนเล็กๆ เหล่านั้นให้ทรงแทน **“กางเกงติดกัน”** ที่เคยทรง **“ฉันเลยต้องเดินตัวมเตี้ยมไปพักหนึ่ง เพราะกลัวว่าชิ้นจะหลุด!”** (สีดาตำรวจ 2533: 46)

⁴⁰ หม่อมเจ้าหญิงสีดาตำรวจ (สวัสดิวัฒน์) ชุมพล ไม่ได้ตามเสด็จฯ ในครั้งนั้น เจ้านายเล็กๆ ซึ่งตามเสด็จฯ มีแต่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิรพงศ์กานุกุเดช (กมล 2558: 5)

ส่วนชิ้นใหม่นั้น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ น่าจะได้ทรงเอง เพราะโปรดทรงขึ้นอยู่เป็นส่วนมาก เมื่อประทับอยู่ในวังและในประเทศตลอดพระชนมชีพ จะมีเว้นก็เมื่อทรงพระดำเนินตรวจงานที่สวนบ้านแก้ว จันทบุรี หรือเมื่อเสด็จไปยังท้องที่ซึ่งต้องการความคล่องแคล่วในพระอิริยาบถ หรือเมื่อทรงกอล์ฟในสมัยหลัง

ต่อมา อีก 2 เดือน คือ ระหว่างวันที่ 16 เมษายน ถึงวันที่ 6 พฤษภาคม พ.ศ. 2470 ได้เสด็จพระราชดำเนินยังหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก (ของอ่าวไทย) โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี (บรรเจิด 2537 ก. และ พฤทธิสถาน 2558 ฉ.) ซึ่งทรงใช้เป็นที่ประทับแรมเกือบตลอดทางที่เสด็จฯ ยังศรีราชา ชลบุรี เกาะต่างๆ เช่นเกาะเสม็ด จันทบุรี และตราด แล้วตัดข้ามอ่าวไทยไปประทับบนเรือทอดสมอที่ชายฝั่งหัวหินที่ซึ่งกำลังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวังไกลกังวลอยู่ 5 วัน จึงเสด็จฯ ต่อไปยังเกาะสมุยและไร่บางเบิดและเกาะสีชัง นับเป็นโอกาสที่ได้ทอดพระเนตรกิจการและความเป็นอยู่ที่หลากหลายของราษฎรทุกชั้น อีกทั้งสำราญพระราชอิริยาบถ

พระราชกรณียกิจในการเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ มีส่วนต่างๆ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับพระราชประวัติของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทั้งในอดีต ในเวลานั้นและในกาลต่อมาอยู่หลายประการ กล่าวคือการเสด็จโรงเลื่อยบริษัทศรีราชาของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ซึ่งบ้านของท่านผู้นี้ที่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา พระองค์เคยเสด็จไปประทับทรงว่ายน้ำข้ามไปอีกฝั่งเมื่อทรงพระเยาว์ แล้วประทับรถยนต์ทรงทอดพระเนตรการตัดไม้ในป่า โดยต่อมาในช่วงหลังแห่งพระชนมชีพ สมเด็จพระนางเจ้าฯ ได้ทรงมีบริษัททำการทำนองนี้อยู่ระยะหนึ่ง (สร. ๑๓๓๓: 10 และ 16) ส่วนที่ชลบุรีนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าคัคณางค์คุณากร กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จตา เคยทรงทำสวน ปลูกมะพร้าว และเลี้ยงสัตว์ เช่น โค อยู่ที่ตำบลหนองมด ในบ้นปลายของพระชนมชีพ โดยหม่อมสุ่น คู่ชีวิตแต่ผู้เดียวของท่านได้บากบั่นทำต่อมาอีกหลายปี (พิชิตปรีชากร 2548: (22) และ (16))

ส่วนจังหวัดจันทบุรีนั้นเล่า จะว่าไปก็มีความเกี่ยวข้องกับบริบททางประวัติศาสตร์กับช่วงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชสมภพใน พ.ศ. 2436 (ร.ศ. 112) เมื่อฝรั่งเศสได้เข้ายึดเมืองนี้เป็นหลักประกันให้สยามปฏิบัติตามสัญญาสงบศึก ซึ่งมีลักษณะที่ทำให้สยามเสียเปรียบ ขอมยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ และฝรั่งเศสได้ยึดครองเมืองจันทบุรีต่อมาอีก 11 ปี จนเดือนมกราคม พ.ศ. 2447 (นับศักราชตามปัจจุบัน) (ปิยนาด 2549: 27) อันเป็นปีที่หม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณีประสูติ มิใช่ต้องกล่าวล่วงหน้าถึงกาลเวลา

ในช่วงหลังแห่งพระชนมชีพที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ตัดสินพระราชหฤทัยทรงซื้อที่ดินนอกเมืองไว้
ทรงสร้างที่ประทับ และทรงทำไร่ทำสวนเฉกเช่นเสด็จตาและหม่อมยายของพระองค์⁴¹

ที่จันทบุรีนี้ แน่แน่นอนว่าทั้งสองพระองค์เสด็จประพาสน้ำตก (สี) พลิวเชิงเขาสะบาปด้านตะวันตก เสด็จ
ขึ้นไปบนไหล่เขาที่น้ำตก พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจารึกพระบรมนามาภิไธย ปปร. 2470 ไว้ อีก
แห่งหนึ่งซึ่งทรงทำอย่างเดียวกันคือที่น้ำตกธารมะยมบนเกาะช้าง จังหวัดตราด การทรงจารึกพระบรม
นามาภิไธยนี้ทรงทำในพระราชสถานะพระมหากษัตริย์คล้ายกับการปักธงชาติแสดงพระราชอาณาเขตให้ปรากฏ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงจารึกด้วย ทั้งนี้ จังหวัดตราดเองนั้น ฝรั่งเศสได้ยึดครองต่อจากที่ได้ยอมปล่อยจันทบุรี และ
ได้มีกองทหารอยู่ในเมืองตราดต่อมาจนวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2450 (ปิยนาด 2549: 53)

ในเมืองทุกเมืองและบนเกาะทุกเกาะที่เสด็จฯ มีประชากรราษฎรเฝ้าฯ ถวายของบ่อยครั้ง เสด็จ
ทอดพระเนตรตลาดและการทำมาหากินอื่นๆ ของชาวบ้าน เช่น การตีอวน รวมทั้งได้ทรงมีโอกาสเสด็จลงทรง
น้ำทะเลมากกว่าหนึ่งครั้ง ซึ่งน่าจะเป็นที่สำราญพระราชหฤทัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และต่อมาที่หัวหิน ได้เสด็จลง
ประทับเรือฉลอมของราษฎรเพื่อทอดพระเนตรอ่าวจากทะเล นับเป็นพระราชกรณียกิจที่ทรงประกอบอย่าง
ใกล้ชิดกับราษฎรในท้องถิ่นหลายสถานภาพ

การเสด็จฯ พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ยัง “นาบางเบิด” ของหม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร ผู้ทรงบุกเบิกการเกษตร
แผนใหม่และทรงทำไร่แดงโมอยู่นั้น นับเป็นโอกาสที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้ทอดพระเนตรวิธีการปลูกแดงโม และต่อมา
ในช่วงหลังแห่งพระชนมชีพ ได้รับสั่งขอให้ “พีสิทธิพร” เสด็จไปทรงสาธิตวิธีการปลูกแดงโมที่สวนบ้านแก้ว
จังหวัดจันทบุรี ที่ประทับ เมื่อพระราชทานความใกล้ชิดกับชาวบ้านแถบนั้นผู้ทรงรับเข้าเป็นข้าหลวง มหาดเล็ก
และคนงานทำสวนทำไร่ ทอเสื่อ

พระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ในช่วงที่ทรงเป็นสมเด็จพระมหาลีนาในพระมหากษัตริย์ผู้ทรงราชสมบัติอยู่
จึงเป็นพื้นฐานของพระราชกรณียกิจในกาลเวลาต่อมาไม่น้อย

ครั้นศักราชต่อมา ระหว่างวันที่ 14 ถึงวันที่ 30 เมษายน พ.ศ. 2471 ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จฯ ยังหัวเมือง
ชายทะเลฝั่งตะวันตกของอ่าวไทยเป็นการเฉพาะ (บรรเจิด 2537 ก.: 386-391) เสด็จจากเรือพระที่นั่งมหาจักรีขึ้น

⁴¹ หม่อมสุ่นยังมีชีวิตอยู่ใน พ.ศ. 2472 และได้อยู่ร่วมอยู่ในภาพหมู่ราชสกุลสวัสดิวัฒน์ ในภาพพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวฯ

บกที่เกาะพังัน จังหวัดสุราษฎร์ธานี มณฑลนครศรีธรรมราช 2 วัน แล้วเสด็จต่อไปยังปัตตานี ยะลา สายบุรี นราธิวาส ในมณฑลปัตตานี สงขลา ในมณฑลนครศรีธรรมราช และเกาะสมุยในจังหวัดสุราษฎร์ธานี ตลอดจน เกาะต่างๆ ในช่องอ่างทอง

พระราชกรณียกิจในการเสด็จฯ ครั้งนี้มีความหลากหลายมาก ทั้งการเสด็จเยือนโรงเรียนประจำจังหวัด โรงเรียนสตรี โรงเรียนกสิกรรม โรงเรียนสอนภาษามลายู วัดและมัสยิดที่สำคัญ และยังได้ทอดพระเนตร การละเล่นต่างๆ ของชนพื้นเมือง เช่น การชนแกะ รำกฤษ โนรา หนังตะลุง ระเบ้ารองเงง การชนไก่ ลิงเก็บผล มะพร้าวและการเก็บรังนกนางแอ่น นับว่าได้ทรงทราบจริงๆ ถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่และประเพณีของประชาราษฎร์ในดินแดนปักษ์ใต้ที่ห่างไกล

ในช่วงท้ายๆ ของระยะทางเสด็จพระราชดำเนิน ได้ทรงมีเวลาทรงสำราญพระอิริยาบถและทรงออก กำลังพระวรกาย ด้วยการทรงกอล์ฟที่สงขลา และการเสด็จยังน้ำตกที่เกาะสมุย พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงม้า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงเก้าอี้หามไปยังน้ำตก เสด็จประพาสธารน้ำตกถึงยอดเขา องค์พระ ประมุขทรงลงพระปรมาภิไธยตามทางถึง 3 แห่ง

เมื่อเสด็จฯ ผ่านหัวหินกลับถึงพระนครในวันที่ 1 พฤษภาคม ตอนบ่ายวันนั้นเอง เสด็จฯ ยังพระที่นั่ง อภิเษกคุณิต พระราชวังคุณิต ทรงประกอบพระราชพิธีพืชมงคลแรกนาขวัญ ซึ่งการแรกนากระทำหน้าพระที่นั่ง ในเช้าวันรุ่งขึ้น ณ ท้องสนามหลวง มีเมล็ดข้าวแรกนาขวัญ “บรรจขອງฯ ละ 1 ทนาน ซึ่งมีประมาณจะต้นกล้าปลูกดำ ได้เนื้อที่ประมาณครึ่งงาน พอที่จะใช้สำหรับขยายพืชพันธุ์ให้แพร่หลายในปีต่อๆ ไปได้” (บรรเจิด 2537 ก.: 391-392) นับเป็นการทรงอาทรราษฎรในอีกรูปแบบหนึ่ง การโดยเสด็จฯ ยังทุ่งพญาไท เป็นโอกาสที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ คงได้ทรงระลึกถึงเมื่อพระองค์ประทับอยู่ที่วังพญาไท

ครั้นวันที่ 3 และ 4 พฤษภาคม เสด็จฯ ทรงประกอบพระราชกุศลวิสาขบูชา ทรงพระดำเนินเวียนรอบ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามในวันแรก และรอบพระอุโบสถพระพุทธรัตนสถานในเขตพระราชฐาน ชั้นในของพระบรมมหาราชวัง ก่อนหน้านั้นในเวลา 16.00 น. โปรดให้มีการพระราชกุศลและการรื่นเริงนักขัต ฤกษ์วิสาขบูชาที่สวนศิवालย์ใกล้ๆ เป็นการภายใน เจ้าหน้าที่และบุตรข้าราชการที่ยังเยาว์ ใฝ่ฯ รับพระราชทาน สิ่งของของเครื่องเล่นทั่วกัน (บรรเจิด 2537 ก.: 394) ปีนั้นเป็นปีแรกที่โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนจากของเล่นเป็น หนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็ก ขนาดพอเหมาะที่จะพกไว้ในกระเป๋าเสื้อราชปะแตน (ดู พุทธศาสนา 2558 ข.) สมเด็จพระประทีปพระราชทานเคียงพระราชสวามี นับเป็นการทรงร่วมกันแผ่พระเมตตากรุณาคุณแก่ผู้เยาว์ ทั้งเจ้านายและข้าราชการ ในบรรยากาศที่สุขกายสบายใจด้วยรสพระพุทธรธรรม

การเสด็จเลียบมณฑลครั้งต่อไปเป็นการเสด็จเลียบมณฑลภูเก็ต ทางชายทะเลฝั่งอันดามันระหว่างวันที่ 24 มกราคม ถึงวันที่ 11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2471 (พ.ศ. 2472 นับตามปฏิทินปัจจุบัน) โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีรถไฟและรถยนต์พระที่นั่งตามสภาพภูมิประเทศ โดยเสด็จยังพัทลุง ตรัง ระนอง ภูเก็ต พังงา และตรัง แล้วเสด็จโดยรถไฟจากตรังคืนเข้ากรุงเทพมหานคร (ศิลปากร. 2543 และ พงศพิศกมล 2558 ข.) สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีโดยเสด็จฯ เช่นเคย หม่อมหลวงคลอง ไชยันต์ ทำหน้าที่นางสนองพระโอษฐ์ และหม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ เทวกุล ทำหน้าที่นางพระกำนัล เจ้านายเล็กๆ ในพระราชอุปการะที่ตามเสด็จฯ มี 2 องค์ คือ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจิรศักดิ์สุประภาศ และหม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์

พระราชกรณียกิจนอกเหนือจากที่เป็นทางการ ส่วนมากเป็นการทอดพระเนตรกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลักในมณฑลคือการทำเหมืองแร่ดีบุก ซึ่งสนพระราชหฤทัยทอดพระเนตรทุกประเภทโดยละเอียด สมเด็จพระเสด็จฯ เสด็จฯ เที่ยงพระองค์ไปโดยมิได้ทรงย่อท้อ ทั้งที่ระนอง ภูเก็ต และพังงา ในขณะเดียวกันมีพระราชปฏิสันถารกับทั้งข้าราชการ นายเหมืองฝรั่ง และพ่อค้าชาวจีน อินเดีย ตลอดจนประชากรราษฎร ที่ระนองมีพระมหากรุณาธิคุณเสด็จยังฮวงซุ้ยสกุล ณ ระนอง ซึ่งมีสมาชิกรับราชการและประกอบกิจการต่างๆ ปกครองดูแลผู้คนในท้องถิ่นมาหลายชั่วคนด้วยความจงรักและภักดี

ที่ภูเก็ตเมื่อเสด็จยังอยู่ในเตี้ยคลับ พ่อค่านายเหมืองฝรั่งเฝ้าฯ กงสุลอังกฤษหัวหน้าคณะอ่านถวายชัย ความตอนหนึ่งชื่นชมพระบารมีสมเด็จพระเสด็จฯ ว่า

“พระองค์ สมเด็จพระบรมราชินีเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระอภัยอักษรณ์งาม เป็นที่จงรักภักดีแห่งไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั่วไป และได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจร่วมกับใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยความสว่างามสมกับที่ได้ทรงดำรงพระอิสริยยศอันสูงศักดิ์” (ศิลปากร 2543: 221) ครั้งนี้เป็นอีกครั้งหนึ่งที่สมเด็จพระเสด็จฯ ได้ประทับทอดพระเนตรการแข่งขันเทนนิส แต่มิได้ทรงมีโอกาสเสด็จลงแข่งขัน

วันรุ่งขึ้นที่ 6 กุมภาพันธ์ ทรงว่างจากพระราชกิจ จนกระทั่งเวลา 16.15 น. จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้พ่อค้าประชากรราษฎรเฝ้าฯ ถวายของ พระราชทานเสมาเงินแก่เด็กชายหญิงที่มาเฝ้าฯ ทูลเกล้าฯ (บรรเจิด 2537 ก.: 485)⁴² แสดงว่าทรงแผ่พระเมตตาตามมหากรุณาธิคุณแก่เด็กไม่ว่าจะเป็นบุตรผู้ใด

⁴² “เสมาเงิน” นี้ทำด้วยโลหะสีเงิน ฉลุเป็นพระปรมาภิไธยย่อ “ปปร” ซึ่งแม้ว่าจะเบาแต่สวยสดงดงามและคงทน

วันต่อมา เสด็จฯ ถึงพังงา และได้ทรงทราบว่า เมื่อการทำเหมืองแร่มีมากขึ้น น้ำพัดทรายที่ล้างออกมาจากแร่ตามเหมืองไหลลงมาตามทางเดินเรือ มีพระราชดำรัสตอบว่า **“เมืองพังงามีทั้งภูเขาและเกาะงามน่าดู ผิดกับเมืองอื่น”** เสมือนว่าทรงคาดการณ์ได้ว่าต่อไปจะเป็นสถานที่ท่องเที่ยวยอดนิยม สำหรับทางน้ำที่เดินเงินนั้น **“เราก็จะคิดพยายามขุดให้คืนดีด้วยวิธีประสานงานกับการที่ได้อนุญาตให้ขุดแร่ดิบๆด้วยเครื่องจักร”** ส่วนทางหลวงที่ได้ทำมาจากภูเก็ทและมีแพขนานยนต์ข้ามมานั้น จะได้โปรดให้สร้างต่อไปถึงเมืองตรงทางทิศใต้ (ศิลปากร 2543: 178-181) เห็นได้ว่า แม้จะทรงส่งเสริมการพัฒนาเศรษฐกิจ แต่ก็ตั้งพระราชหฤทัยให้ได้คู่กับการรักษาสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติด้วยการให้ผู้ที่ทำความเสียหายรับผิดชอบ

ครั้นตกเย็น เสด็จลงเรือพระที่นั่งซึ่งทอดอยู่หลังเกาะปันหยี มีเรือมหรสพมาลอยลำเล่นถวายทอดพระเนตร และมีเรือแต่งโคมรูปสัตว์ต่างๆ ด้วย แล้วเสด็จยังหาดฟ้าเรือ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถ่ายภาพเกาะปันหยี ซึ่งมีหมู่บ้านชาวประมงปลูกสร้างลงในน้ำ อาศัยเกาะที่เป็นก้อนสูงกลมเป็นที่กำบังลม ไร่ด้วย (ภาพใน ศิลปากร 2543: 173) ชะรอยสมเด็จพระสังฆราชประสงค์จะทรงทราบถึงการดำรงชีวิตของชาวบ้านบนเกาะนั้นในครั้งนั้น อีกทั้งมีพระราชดำริพ้องด้วยพระราชสวามีถึงความงดงามของภูมิประเทศแถบนี้ จึงเมื่อพระชนมพรรษา 68 พรรษา ได้เสด็จฯ ไปอีกครั้งเป็นการส่วนพระองค์ ทรงพระดำเนินตามสะพานไม้ไผ่ราวเกาะที่ทอดอยู่เหนือน้ำเพื่อที่จะได้ทรงเยี่ยมชาวเลในหมู่บ้านบนเกาะนั้นจริงๆ (พระฉายาลักษณ์ใน ราชเลขาธิการ 2531: 167 และดู บทที่ 13)

วันรุ่งขึ้นที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2471 เสด็จลงเรือยนต์พระที่นั่ง เสด็จถ้าลอด แล้วเสด็จทอดพระเนตรการแข่งเรือ เสด็จสู่เรือพระที่นั่งมหาจักรี เคนจักรเคลื่อนไปทางสายในอย่างช้าๆ เพื่อทอดพระเนตรหมู่เกาะตามระยะทาง เสมือนว่าทรงบุกเบิกการท่องเที่ยวเชิงธรรมชาติ

วันที่ 9 กุมภาพันธ์ ทรงเรือยนต์พระที่นั่งออกจากเกาะลิบง เข้าลำน้ำจังหวัดตรัง เทียบท่ารถไฟกันดั๋ง แล้วเสด็จดำบลสระพัง ประทับเสวยที่พลับพลาทอดพระเนตรสระใหญ่ที่มีป่าล้อมรอบ เป็นที่สำราญพระราชหฤทัยทั้งสองพระองค์ ต่อมาเสด็จทอดพระเนตรทางหลวงที่กำลังก่อสร้างจากกระบี่ถึงพังงา แล้วเสด็จถ้าปีนะอำเภอห้วยยอด วันที่ 12 เสด็จโดยรถไฟสู่กรุงเทพมหานคร

ในปีถัดมา จะมีปรากฏการณ์สุริยุปราคาเต็มดวงแลเห็นได้ที่ปัตตานี จึงมีคณะนักดาราศาสตร์ของชาวต่างประเทศขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเข้ามาตั้งกล้องสำรวจ และกราบบังคมทูลเชิญเสด็จ

ทอดพระเนตร จึงได้เสด็จยังปัตตานีอีกครั้งหนึ่งเพื่อการนี้ ระหว่างวันที่ 8-10 พฤษภาคม พ.ศ. 2472 เพียงหนึ่งปีกว่าหลังจากการเสด็จฯ ครั้งแรก เรือพระที่นั่งทอดสมอที่อ่าวหน้าจังหวัด ประทับเรือกรรเชียงมีเรือยนต์จูงจนเมื่อใกล้ถึงฝั่งจึงเสด็จลงประทับเรือเกาะและ (กอและ) เข้าเทียบท่าสุลกษสถาน ทอดพระเนตรพิพิธภัณฑสถานแล้ว เสด็จยังสถานีสำรวจของนักดาราศาสตร์อังกฤษ ซึ่งเป็นคณะแรกที่ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตมาที่สนามหน้าโรงเรียนประจำมณฑล แล้วเสด็จไปยังสถานีสำรวจของนักดาราศาสตร์เยอรมันและของกรมแผนที่และกรมชลประทานที่โคกโพธิ์ ทอดพระเนตรเครื่องมือสำรวจโดยทั่วแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรถวายของเสด็จฯ ทอดพระเนตรการแข่งขันเทนนิส พระราชทานรางวัล ครั้นวันจริงคือวันที่ 9 ตอนบ่ายเสด็จยังสถานีสำรวจของอังกฤษ ประทับประรำทอดพระเนตรสุริยุปราคา แต่มีเมฆบัง มีผู้คน ซึ่งบางส่วนเดินทางโดยรถไฟ ขบวนพิเศษไปจากกรุงเทพร่วมดูประมาณ 25,000 คน สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จเคียงพระองค์โดยตลอด รวมทั้งทรงร่วมทรงรับคณะนักดาราศาสตร์ในการพระราชทานเลี้ยงพระกระยาหารกลางวันบนเรือพระที่นั่งในวันที่ 10 พฤษภาคม

ระหว่างทางเสด็จกลับกรุงเทพทรงแวะที่เกาะพัง ในวันถัดมาทรงพระดำเนินขึ้นไปยังชั้นยอดของน้ำตกแล้วเสด็จกลับลงมาสร่งน้ำ ณ ชารเสด็จชั้นล่าง จึงเป็นไปได้มากว่าเป็นในครั้งนี้ที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างภาพยนตร์เรื่อง “แหวนวิเศษ” ขึ้นโดยใช้ภูมิประเทศของเกาะพังแห่งนี้เป็นฉาก หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ เจ้านายผู้ยังเยาว์ในขณะนั้นซึ่งตามเสด็จฯ และทรงมีบทบาทในภาพยนตร์เรื่องนี้ทรงเล่าไว้เช่นนั้น (นิทานของลุงเรื่อง “แหวนวิเศษ” 2530: 23)⁴³ ซึ่งหากพิจารณาลำดับการดำเนินเรื่องของภาพยนตร์ ดูจะสอดคล้องกับเส้นทางที่ทรงพระดำเนิน

ภาพยนตร์ขาวดำไร้เสียงเรื่องนี้เป็นนิทานสอนใจไม่ให้ลุ่มหลงในเวทย์มนต์คาถาที่แหวนวิเศษซึ่งเด็ก ๆ ได้มาจากนางพรายน้ำ (นางเงือก) สามารถเสกได้ 3 ครั้ง แต่ให้กลับใจมีเมตตาแก่พ่อเลี้ยงใจร้ายผู้ตั้งใจจะพาเด็กไปหลงบนเกาะ เสกเขากลับจากสุนัขเป็นคนที่ใจดี แล้วแหวนก็ตกน้ำหายไป “ของผีของสาว หายไปก็ดีแล้ว” เด็กหญิงในเรื่องเตือนสติพี่ๆ

ผู้แสดงส่วนใหญ่เป็นเด็ก ๆ ในพระราชอุปการะ โปรดให้แสดงตามบุคลิกของแต่ละคน แต่บทภาพยนตร์เน้นให้ช่วยเหลือดูแลกันให้พ้นจากภัยธรรมชาติและจากพ่อเลี้ยงใจร้าย ผู้แสดงใช้ชื่อแบบชาวบ้าน

⁴³ หม่อมเจ้าการวิกทรงเล่าไว้ในอีกที่หนึ่งว่าเป็น “เมื่อราว พ.ศ. 2470” แต่ทรงกล่าวถึงการเสด็จฯ ทอดพระเนตรสุริยุปราคา (การวิก 2545: 53) หม่อมเจ้าหญิงสิดาตำรวจทรงเล่าไว้ว่า “หลังจากเสด็จกลับจากเชียงใหม่แล้วไม่นาน” (สิดาตำรวจ 2533: 46) ซึ่งทำให้คิดว่าเป็นใน พ.ศ. 2470 เช่นกัน แต่การเสด็จฯ ปัตตานีใน พ.ศ. 2472 นี้เป็นครั้งที่ปรากฏภาพหม่อมเจ้าทั้งสององค์ตามเสด็จฯ และมีบทบาทในภาพยนตร์ แต่กระนั้นก็เป็นไปได้ว่าเป็นเมื่อ พ.ศ. 2471 ที่เสด็จฯ ปัตตานีครั้งที่ 1

ทั้งหมด เช่น “อ้ายชน” แสดงโดยเด็กชายเอียด แสงสว่าง (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจิรศักดิ์สุประภาต) “อ้ายเก้ง” แสดงโดยเด็กชายถ้วน ปิปนันท (หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธ์) “หนูแหวน” แสดงโดยเด็กหญิงสาดี สุขเจริญ (หม่อมเจ้าหญิงสีดาตำรวจ สวัสดิวัตน์) “นางพรายน้า” แสดงโดย นางสาวประทุม ชิดเชื้อ (หม่อมหลวงบัว สนิทวงศ์) นางพระกำนัล เป็นต้น แม้ว่าสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จะไม่ได้ทรงรับบท แต่สุนัขชื่อ “ขุนช้าง” ได้รับการระบุว่า เป็นของนางนา ศรีศักดิ์ โดยนายน้อย ศรีศักดิ์ (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเป็น “ผู้แต่งเรื่อง ผู้ลำดับฉาก ผู้อำนวยการทั่วไป และผู้บงการ” หม่อมหลวงบัว (สนิทวงศ์) กิตติยากร ให้สัมภาษณ์ไว้เมื่อ วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2529 ว่า **“ขณะที่แสดงเรื่องนี้อายุประมาณ 17-18 ปี ดำน้ำแต่ละครั้งไม่นาน แต่ดำหลายครั้งกว่าจะถ่ายเสร็จ”** ส่วนหม่อมเจ้าการวิกรับสั่งไว้ตอนหนึ่งบนเวทีเดียวกันที่หอวิชาจุฬาลงกรณ์ว่า **“นึกว่าถ้าถ่ายเป็นหนังสือได้คงจะสวยมากเลย”** เพราะธรรมชาติบนเกาะพังนั้นสวยงามมาก (นิทานของลุงเรื่อง “แหวนวิเศษ”: 25-26) และแน่นอนที่สุด สมเด็จพระขอมได้ทรงพระดำเนินโดยเสด็จทอดพระเนตรการถ่ายทำไปตลอดทาง

การเสด็จเลียบมณฑลและประพาสตามสถานที่ต่างๆ จากเหนือจรดใต้ รวมทั้งหมู่เกาะในอ่าวไทยเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ทรงมีพระราชมานะยิ่งในการเสด็จไปทรงอาทรราษฎรให้มากที่สุด แม้แต่ป่ากะเหรี่ยงต้นน้ำเพชรก็เคยเสด็จฯ ใน พ.ศ. 2476 จะมีก็แต่ดินแดนทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ คืออีสาน ซึ่งไม่ได้เสด็จฯ ไปถึงด้วยทางรถไฟเพิ่งมีไปถึงอุบลราชธานี เมื่อ พ.ศ. 2472 และถนนหนทางเลนนครราชสีมาไปก็ยังไม่สะดวก จึงได้โปรดเกล้าฯ ทำถนนต่อไปตามกำลังงบประมาณที่มี (พอพันธ์ 2558: 103)

การทรงอาทรราษฎรคู่กันนั้น มิได้มีแต่ในการเสด็จเลียบมณฑลและประพาสหัวเมืองต่างจังหวัด แต่ยังมีในกรุงเทพฯ เอง และยังจังหวัดใกล้เคียง ในที่นี้ ขอยกมากล่าวถึงแต่เพียงกรณีของการแพทย์ การพยาบาล ซึ่งปรากฏว่าสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงสนพระราชหฤทัยสนับสนุนกิจการในกาลต่อมาและทรงอุทิศเป็นพระราชกุศลถวายพระราชสามีผู้ล่วงลับ

ในส่วนของสภากาชาดสยามนั้น เนื่องด้วยสมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ พระพันวัสสาฯ มาตุจฉาเจ้า (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์) ทรงเป็นองค์สภานายิกาต่อเนื่องมาแต่สมัยรัชกาลที่ 6 แล้ว สมเด็จพระองค์นั้น จึงทรงมีหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณาอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งบรมราชูปถัมภก และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีทรงดำรงตำแหน่งสมาชิกพิเศษแห่งสภากาชาด

สยามและบรมราชูปถัมภ์กาแห่งอนุสภากาชาดสยาม ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจในกิจการสภากาชาดสยามและโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์หลายครั้ง (วิกัลย 2558 ก. และ ราชอาณาจักร 2528: 81)

ในส่วนของโรงพยาบาลศิริราช ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดตึกอัยฎางค์ ตึกผู้ป่วย 2 ชั้น ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินจากพระราชมรดก สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงนครราชสีมาใช้ในการสร้าง ทั้งยังได้พระราชทานพระราชทรัพย์เพื่อใช้ในการสร้างตึกตรีเพชรและตึกจุฬาฯ เป็นหอผู้ป่วยสำหรับสูติ-นารีเวช (วิกัลย 2558 ก.)

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานประกาศนียบัตรพยาบาลผู้สำเร็จการศึกษาประจำปี พ.ศ. 2472 ณ ตึกตรีเพชร เป็นการทรงสืบทอดพระราชกรณียกิจจากสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถและสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า สมเด็จพระป้าทั้งสองของพระองค์ (วิกัลย 2558 ข.) นับเป็นพระราชกรณียกิจอาทรราษฎร์โดยอ้อมซึ่งได้ทรงประกอบแม้ว่าจะไม่ได้ทรงดำรงตำแหน่งองค์สภานายิกาของสภากาชาดสยาม หากได้ทรงดำรงตำแหน่งนั้น น่าจะได้ทรงแสดงบทบาทด้านนี้ให้เป็นที่ประจักษ์ได้มากกว่านี้ในรัชกาลของพระราชสวามี

สามปีต่อมา เนื่องในวันพระราชสมภพวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2475 สมเด็จพระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า ได้ทรงพระเมตตาถวายบัตรอวยพรสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ พระภาคิยะ (หลานป้า) ความว่า (วิกัลย 2550: 27)

“ป้าขอถวายพร	องค์บังอรยอดนารี
จงทรงสวัสดิ์	พระฉวีวรรณผ่องใส
พระชนม์จงยืนนาน	ทรงสำราญไร้โรครภัย
ขององค์อภัย	ศักดิ์ยิ่งใหญ่วัฒนา” ⁴⁴

เป็นพระพรซึ่งปรากฏผลเป็นจริงต่อเนื่องมาอีกหลายทศวรรษ

⁴⁴ ฟังสังเกตว่าทรงเลือกใช้คำว่า “สวัสดิ์” “วัฒนา” เพื่อเชื่อมโยงให้เห็นว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ พระราชสมภพในราชสกุล “สวัสดิ์วัฒน์” และอย่างเชื่อมโยงกับพระนาม “สว่างวัฒนา” ของพระองค์เอง

เคียงพระองค์ในสากลโลก

เมื่อได้เสด็จพระราชดำเนินทรงอาหารราษฎรภายในประเทศแล้ว จึงได้ทรงเริ่มเสด็จฯ สองพระองค์คู่เคียงกันเยือนต่างประเทศยังดินแดนบ้านใกล้เรือนเคียง ซึ่งต่างยังเป็นอาณานิคมหรืออยู่ภายใต้การรักษาของชาติตะวันตกในเวลานั้น คือ สิงคโปร์ อาณานิคมของอังกฤษ และชวาและบาห์ลี อาณานิคมของ เนเธอร์แลนด์ ซึ่งปัจจุบันเป็นส่วนสำคัญของประเทศอินโดนีเซีย และอีกครั้งหนึ่งยังดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศส เฉพาะที่เวียดนามและกัมพูชา จากนั้นจึงได้เสด็จฯ ไกลออกไปถึงญี่ปุ่น สหรัฐอเมริกาและแคนาดา สำหรับประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรปนั้น เสด็จฯ เยือนหลังจากที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. 2475 เมื่อพระราชสถานะเปลี่ยนเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบรัฐธรรมนูญแล้ว ในบทนี้จึงจะพิจารณาเฉพาะการเสด็จฯ 3 ครั้งก่อนหน้านั้น เพื่อให้เป็นไปตามการเรียงลำดับช่วงต่างๆ ในพระชนมชีพของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ

อันที่จริง พระราชประสงค์มีตั้งแต่ พ.ศ. 2470 ที่จะเสด็จประพาสนครวัดในกัมพูชาก่อนอื่น ซึ่งอาจเป็นเพราะสนพระราชหฤทัยในโบราณคดีและเป็นการหยั่งท่าทีของฝ่ายฝรั่งเศสไปพร้อมกันว่าจะปรับความสัมพันธ์ซึ่งไม่ราบรื่นมาแต่กาลก่อนอย่างไรกันแน่ และก็ปรากฏว่าทางฝรั่งเศสประสงค์จะให้เสด็จฯ ยังกรุงไซ่ง่อน ศูนย์กลางการปกครองของฝรั่งเศสในอินโดจีนด้วย แต่ที่สำคัญคือให้สยามยอมรับว่าพระเจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งฝรั่งเศสยังคงต้องอาศัยในเชิงอิทธิพลเชิงวัฒนธรรมต่อชนพื้นเมืองกัมพูชา ว่าทรงมีฐานะเท่าเทียมกับพระมหากษัตริย์สยาม การนี้ทางสยามยังไม่เห็นชอบด้วย จึงยังไม่สามารถตกลงกันได้ในขณะนั้นในเรื่องการเสด็จฯ เยือนอินโดจีนของฝรั่งเศส

ดินแดนบ้านใกล้เรือนเคียงแห่งแรกซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเยือนจึงเป็นสิงคโปร์ ชวา และบาห์ลี (ฉัตรบงกช 2558 ก: 16-17) นับเป็นการ โดยเสด็จพระราชดำเนินเคียงพระองค์ในสากลโลกครั้งแรกของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ในพระราชสถานะสมเด็จพระบรมราชาธิบดีที่ว่า “ในสากลโลก” ก็เพราะเป็นการเจริญพระราชไมตรีกับประเทศตะวันตกเจ้าอาณานิคมเป็นสำคัญ แต่ก็ได้ทรงสืบสานความสัมพันธ์อันมีแต่กาลก่อนกับเจ้านายชาวพื้นเมืองเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วยกันผู้ยังคงมีอิทธิพลเชิงวัฒนธรรมต่อผู้คนในดินแดนนั้นๆ อยู่ ไปด้วย หากมองจากสายตาปัจจุบันสมัย จะกล่าวว่าได้ทรง “เปิดประตูสู่ประชาคมอาเซียน” ก็พอได้

สิงคโปร์ ชาว และบาห์ลี

เสด็จพระราชดำเนินระหว่างวันที่ 31 กรกฎาคม ถึงวันที่ 21 ตุลาคม พ.ศ. 2472 อันที่จริงจะได้เป็นตั้งแต่เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2471 แล้ว แต่ต้องเลื่อนมา ด้วยสมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุขที่วังคต และเกือบจะเลื่อนอีกครั้งหนึ่งเนื่องด้วยสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงสงขลานครินทร์ องค์รัชทายาทตามกฎหมายนิตย์ยธาบาศฯ ทรงพระประชวรหนัก (อิมทิพย์ 2558: 5-6) การที่เสด็จเป็นเวลาเกือบ 3 เดือนเช่นนี้ เนื่องด้วยนอกจากการเสด็จฯ อย่างเป็นทางการแล้ว ต้องพระราชประสงค์จะเสด็จฯ อย่าง “ไม่ทรงแสดงพระองค์” (incognito) เพื่อทอดพระเนตรภูมิสถานบ้านเมือง วัฒนธรรมประเพณี และความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีในดินแดนอาณานิคม นั้นๆ ด้วย เพื่อจะเหมาะสมที่จะนำมาทรงประกอบพระราชดำริในการนำความเจริญมาสู่สยามประเทศ

ความสนใจในที่นี้คือเรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ผู้ซึ่งโดยเสด็จฯ เกือบจะโดยตลอด แต่แน่นอนว่า ที่สิงคโปร์เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว อดีตนายทหารอังกฤษเสด็จฯ เสดยพระกระยาหารกลางวัน ณ สโมสรกรมทหารเวลซ (Welsh Regiment) นั้นสมเด็จพระนางเจ้าฯ ย่อมไม่ได้โดยเสด็จฯ (ดำรงศ ดำรงศ 2504: 11)

ในการเสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีเป็นส่วนใหญ่นี้ คุณหญิงเนื่อง บุรินวราชฐ์ เป็นนางสนองพระโอษฐ์ คุณกอบแก้ว วิเศษกุล เป็นนางพระกำนัล เขวราชวงศ์ที่ตามเสด็จฯ มี 2 องค์ คือ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจิรศักดิ์สุประภาต และหม่อมเจ้าหญิงสีดาคำรวง สวัสดิวัตน์ และมีพระยาไพชยนต์เทพ หลวงและนางศักดิ์นายเวร ตามเสด็จฯ ด้วยตามเคย

ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระธิดาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งมีพระราชปรารภว่า “เมื่อตัดตอนและเรียบเรียงแล้ว ก็อาจจะพิมพ์แจกญาติมิตรเล่นได้” (พระราชปถ 2492: ง. –ตัวสะกดตามต้นฉบับ) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ว่า ในระหว่างที่ประทับบนเรือพระที่นั่งยังสิงคโปร์นั้น “ถ้าไม่มีเด็กมาด้วย เห็นจะเจียมมาก สำหรับฉันเองนั่งดูเด็ก เล่นอะไรบ้าง ก็สบายพอแล้ว เวลาเย็นก็เล่นนิทานให้เด็กฟัง...สำหรับหญิง (สมเด็จพระนางเจ้าฯ-ผู้เขียน) เห็นจะเบื่อกหน่อย เพราะพวกผู้หญิงที่มาด้วยไม่ใช่พวกที่คุ้นจริงๆ” (พระราชปถ 2492: 2)

เมื่อเสด็จถึงสิงคโปร์ เซอร์ฮิวห์ คลิฟฟอร์ด (Sir Hugh Clifford) ผู้สำเร็จราชการพระเจ้ากรุงอังกฤษรับเสด็จฯ บนเรือ ทรงไว้ว่า “ฉันกับหญิงอื่น “งาม” อยู่ในห้องรับรองที่หัวเรือ” (พระราชปถ 2492: 4) เสด็จฯ ลงเรือกลไฟเทียบท่า ที่ซึ่งตั้งพระ “เก้าอี้พักสูงไว้ข้างซ้าย” แสดงให้ทราบว่าจะพระเก้าอี้ของสมเด็จพระนางเจ้าฯ อยู่เบื้องขวา ตาม

ธรรมเนียมอังกฤษดั้งเดิมที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยืนยันกับข้าราชการก่อนหน้านั้นว่า เป็นเช่นนั้นแน่ (พระราชธิปก 2492: 6)

ประทับยืนหน้าพระเก้าอี้พระราชทานพระราชวโรกาสให้นำข้าราชการต่างๆ เข้าเฝ้าฯ

พวกที่มาเฝ้าฯ นั้น “มองดูหญิงกันมาก และยิ้มแย้มแจ่มใส เห็นจะเผลอตามเคย” (เผลอเป็นศัพท์ในราชสำนักของพระองค์ แปลว่า “หลงรัก” - ผู้เขียน) สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีทรงสร้างความรู้สึกที่ดีทันทีที่ปรากฏพระองค์

จากนั้นเสด็จฯ โดยรถยนต์ไปยังทำเนียบผู้สำเร็จราชการที่ประทับ “ตามถนนมีคนคอยดูแน่นไปหมด... กลางทางมีเสียงตบมือและฮูเรอบ้างเล็กน้อย” (พระราชธิปก 2492: 7) เซอร์อิวิห์และเลดีคิลิฟฟอร์ดรอรับเสด็จฯ อยู่ที่หน้าตึกทำเนียบ ห้องที่จัดไว้เป็นที่ประทับเป็นห้องชุด มีห้องประทับทรงพระสำราญองค์ละห้อง “แต่ 2 ห้องนี้เราเกือบไม่ใช้เลย เพราะพะเยอยู่ที่ห้องนอนสบายกว่า ห้องนอนจัดเป็น 2 ห้อง เปิดถึงกันได้” (พระราชธิปก 2492: 7) แสดงว่าโปรดที่จะประทับอยู่ด้วยกัน เปลี่ยนฉลองพระองค์จากเต็มยศเป็นสูท เสด็จฯ ลงไปเสวยพระกระยาหารกลางวันกับเจ้าของบ้านและภรรยาเป็นการภายใน ช่วงบ่าย เสด็จฯ พร้อมกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี และเขาวราชวงศ์ 2 องค์ไปประพาสตามห้าง โดยพระองค์และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีประทับรถคันเดียวกัน ซึ่งทางสิงคโปร์ “ออกจะเห็นแปลก... พวกผู้หญิงไปซื้อหมวก” (พระราชธิปก 2492: 8)

หลังเสด็จฯ กลับและเสวยพระสุธารสชาวยามบ่ายแล้ว เสด็จฯ ลงทรงกีฬา พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเทนนิสคู่กับนายเซอร์ซิลล์ (Churchill) เลขาธิการเซอร์อิวิห์ แข่งกับข้าราชการที่เป็นฝรั่ง 2 คน ในที่สุดฝ่ายพระองค์ชนะ 2 เซ็ต “นับว่าพอไม่เสียพระเกียรติยศ” ภายหลังแอบไปได้ยินฝรั่งพูดว่า “ไม่ได้ดีกว่าใคร จะเล่นได้ดีถึงเพียงนั้น” ทั้งๆ ที่ทรงรู้สึกเหนื่อยมากและทรงไม่ได้ดีเต็มที่ ส่วนสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีทรงกอล์ฟกับเซอร์อิวิห์ “ได้ความว่าหญิงเล่นดีพอใช้ แต่แพ้เซอร์อิวิห์ 2 หลุม” (พระราชธิปก 2492: 8-9)

ครั้นตกค่ำ ทรงฉลองพระองค์เต็มยศอีกครั้งสำหรับการเลี้ยงรับรอง (banquet) อย่างเป็นทางการและเป็นพิธีการ ทรงพระดำเนินผ่านแขกผู้เวทียกพื้น พระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้แขกเดินผ่านถวายคำนับ แล้วเซอร์อิวิห์ “จงหญิงนำหน้า...ฉันจงเลดีคิลิฟฟอร์ด เป็น 2 คู่ตามแบบอังกฤษ” (พระราชธิปก 2492: 9)

วันรุ่งขึ้น นอกจากเสด็จฯ ทรงตรวจพลสวนสนาม โดยสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพร้อมเลดีคิลิฟฟอร์ดล่วงหน้าและประทับที่พลับพลาสำหรับสตรีเป็นต่างหากไปจากพลับพลาสำหรับบุรุษที่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับยืนทรงรับการสวนสนามของทหาร หม่อมเจ้าลีลาวดีดำรงผู้ตามเสด็จสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี บวรณเปิดประตูโดย

ประทับเก้าอี้พับตรงข้ามพระองค์ ทรงเล่าว่า “สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ สิ้นน้ำเงินเข็ม งามมาก” (เสด็จดำรง 2533: 9)

จากนั้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เสด็จยังสโมสรทหารดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จพระกระยาหารกลางวันกับเลดีคลิฟฟอร์ดและเจ้านายเล็กๆ ที่ทำเนียบฯ ครั้นตกเย็น เสด็จงานอุทยานสโมสรแล้ว ประทับทอดพระเนตรการแข่งขันเทนนิส พระราชทานรางวัลทั้ง 2 คู่ เป็นกำลังใจ

วันที่ 2 สิงหาคม พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เข้าอยู่หัวเสด็จฯ แต่พระองค์เดียว ไปยังฐานทัพเรือทอดพระเนตรอยู่ลอยและที่ซึ่งกำหนดไว้ว่าจะสร้างฐานทัพเรือ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ กลับเรือพระที่นั่ง แล้วพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงเรือบินกลับมา⁴⁵ ลอยลงบนทะเลใกล้เรือพระที่นั่งแล้ว เสด็จขึ้นเรือพระที่นั่งทรงรำล้าแล้วเรือถอนสมอใช้จักรออกจากท่า (ดำรงเสด็จ 2504: 12-13)

ในการโดยเสด็จฯ ที่สิงคโปร์นี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จึงต้องทรงปฏิบัติตามธรรมเนียมในงานพิธีที่เป็นทางการของอังกฤษ บางครั้งเป็นต่างหากจากพระราชสวามี ทรงวางพระองค์ได้สง่างามในโอกาสนั้นๆ แต่ในขณะที่เดียวกันนั้นก็ได้ทรงแสดงพระองค์เป็นกุลสตรีร่วมสมัยในการทรงกอล์ฟกับสุภาพบุรุษผู้แทนองค์พระประมุขของอังกฤษ และมีพระราชปฏิสันถารเป็นการส่วนพระองค์กับกุลสตรีผู้เป็นภรรยาของเขาในบางโอกาส แสดงว่าทรงเรียนรู้ได้เร็ว แม้ว่าพระราชสวามีจะได้พระราชทานคำแนะนำเป็นการล่วงหน้าถึงธรรมเนียมการปฏิบัติของอังกฤษซึ่งผิดแผกแตกต่างออกไปจากที่ปฏิบัติอยู่ในราชสำนักสยาม ซึ่งได้อนุโลมตามตะวันตกไปบ้างแล้วก็ตาม สิ่งหนึ่งที่ไม่ทรงคุ้นชินนัก คือการทรงพระมาลา และคงจะทรงพระกังวลว่าจะทรงมีไม่พอแก่การที่จะทรงเปลี่ยนไปตามโอกาสต่างๆ ที่เสด็จพระราชดำเนินในต่างประเทศ จึงได้เสด็จฯ ไปทรงหาซื้อ ทั้งนี้เพราะในสมัยนั้น สตรีชาวตะวันตกยังนิยมสวมหมวกทั้งนอกและในอาคาร (เช่น เมื่อไปโบสถ์ เป็นต้น) พระมาลาที่ทรงนั้น ส่วนมากจะเป็นทรงกลมๆ เหมาะกับพระเศียร มีปีกเล็กน้อยหรือแทบไม่มีเลย (ดูพระฉายาลักษณ์ใน ราชเลขาธิการ 2558: 96, 104, 107, 109 และ 125 เป็นต้น) ขับพระพักตร์ซึ่งงามอยู่แล้วให้ฉายออกมาแทนที่จะบดบัง

⁴⁵ ทรงไว้ว่าเป็น “เครื่องเซาะซัมปตันซีเพลน” (Southampton seaplane) และว่า “ฉันสนุกมาก...ออกรู้สึกไม่พอ อยากบินให้รอบเกาะ” (ประชาธิปไตย 2492: 17) หนังสือพิมพ์สิงคโปร์ลงว่าเป็นการประทับเรือบินชนิดนี้เป็นครั้งแรก (อ้างใน อิมพิทีย์ 2558: 17)

เมื่อเสด็จถึงบะตาเวีย (Batavia กรุงจาการ์ตา Jakarta ในปัจจุบัน- ผู้เขียน) บนเกาะชวา รัฐบาลอาณานิคมของประเทศเนเธอร์แลนด์จัดการรับเสด็จฯ ยิ่งใหญ่ มีวิธีการคล้ายกับที่สิงคโปร์จัด ประทับรถไฟเข้าเมือง แล้วประทับรถม้า คราวนี้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับทางขวา **“เพราะรู้สึกว่ามีอำนาจข้างซ้าย พวกวิลันดาจะเห็นเป็นปรีณซ์คอนสอร์ต”** (พระราชธิปก 2492: 25-26) คือเป็นพระสวามีของพระราชินี องค์พระประมุขของประเทศเนเธอร์แลนด์ในขณะนั้น เสด็จฯ ยังวังโกนิงสเปลน (Koningsplein) ที่ประทับซึ่งขณะนั้นใช้สำหรับแขกเมือง แต่ปัจจุบันเป็นทำเนียบประธานาธิบดี ชื่อว่า อิสตานา เมอร์ดิกา (Istana Merdeka) (อิมทิพย์ 2558: 22) ห้องประทับเป็นห้องชุด มีห้องทรงพระสำราญหนึ่งห้อง และห้องพระบรรทมสองห้อง (พระราชธิปก 2492: 27)

ในการเสด็จฯ ไปทรงตรวจพลสวนสนามที่สนามวอเตอร์ลู (Waterlooplein) สมเด็จพระเสด็จฯ พร้อมด้วยคุณหญิงภรรยาผู้สำเร็จราชการของเนเธอร์แลนด์ล่วงหน้า แต่ประทับพลับพลาเดียวกันกับพระราชสวามี ซึ่งแตกต่างจากที่สิงคโปร์ แสดงว่าวิธีการของประเทศในทวีปยุโรปก็ไม่เหมือนกันทีเดียว

ในเวลา 16.00 น. เสด็จฯ ยังสนามของสายการบิน KNLM ประทับเครื่องบินประเภท **“ฟอกเคอร์ (Fokker) สามเครื่องยนต์ คนนั่งได้ 8 คน มันขึ้นกับหญิง จีร์ตักดีและลีดา”** และคนอื่นๆ ไทยและเทศอีก 4 คน **“ออกจะสนุกดี”** (พระราชธิปก 2492: 36) ทรงถ่ายภาพยนตร์ขณะที่สมเด็จพระเสด็จฯ ขึ้นประทับ แล้วพระองค์จึงเสด็จขึ้นประทับ บนเหนือเมืองออกไปทางท่าเรือจนถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรี แล้วเสด็จกลับที่ประทับ (อิมทิพย์ 2558: 28) ครั้งนี้น่าจะเป็นครั้งแรกที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ประทับเครื่องบิน เพราะการบินพลเรือนยังไม่เป็นที่แพร่หลายในโลกยุคนั้น คำวันดังกล่าว เสด็จฯ ไปยังทำเนียบผู้สำเร็จราชการ เสด็จพระกระยาหารค่ำ แล้วเสด็จฯ ไปในงานสโมสรสันนิบาตที่สโมสรคอนคอร์ดีย (Concordia) **“หญิงกับคุณหญิงไปรถคันหนึ่ง มันกับกาวะเนอร์ (ผู้สำเร็จราชการ-ผู้เขียน) อีกคันหนึ่ง”** (พระราชธิปก 2492: 37)

การเสด็จเยือนอย่างเป็นทางการนับว่าเสร็จสิ้นในวันรุ่งขึ้น ซึ่งเสด็จฯ โดยรถไฟไปยังเมือง บุยเตนซอร์ค (Buitenzorg) หลังจากนั้นไปอีกประมาณ 2 เดือน ถือเป็นเสด็จประพาสแบบ “ไม่เปิดเผย” ถึงกระนั้น รัฐบาลอาณานิคมของเนเธอร์แลนด์ก็ยังมอบหมายให้นายเอเมนต์ (Resident Ament)⁴⁶ เป็นผู้ประจำพระองค์และร้อยเอกมิลิอุส (Kapitein Milius) เป็นทหารอารักขาตลอดเวลา (อิมทิพย์ 2558: 28)

⁴⁶ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ว่า “เราเรียกเจ้าพนักงานพาที่ขื่อนี้ว่า “เจ้าคุณสาธุ” เพราะแกชื่อกว่า “Ament” เหมือนคำว่า “Amen แต่เดิม” (พระราชธิปก 2492: 46)

ที่นุยเตนซอร์คประทับใจที่ทำเนียบผู้สำเร็จราชการ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงไว้ว่าเป็น “วัง” ซึ่งสบายกว่าที่บะดาเวียมาก “เพราะสวนของเขาดีเหลือเกินน่าอิจฉาเต็มที วังนี้อยู่ติดกับสวนพฤกษศาสตร์ ออกหลังวังก็เป็นสวน บริเวณวังกว้างใหญ่มากและมีกวางดาวเต็มไป...ข้างหลังวังมีสระบัวใหญ่ มีหงษ์และเป็นต่างๆ น่าสบายมาก” แม้ “ตัววังเองไม่สู้สบาย” (พระราชปิก 2492: 39-40) และในวันรุ่งขึ้นเวลาเช้าได้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรสวนพฤกษศาสตร์ ทรงบรรยายไว้มากเกี่ยวกับดอกไม้ต้นไม้ และวิธีการดูแล (พระราชปิก 2492: 42)⁴⁷ แสดงให้เห็นว่าโปรดธรรมชาติและสวนอย่างยิ่ง หม่อมเจ้าหญิงสิดาจารย์ทรงไว้ว่า “ฉันจำได้ว่าที่สวนในวังนี้ได้ทรงถ่ายภาพยนตร์พระองค์จรัสศักดิ์กับฉันเดินเล่นอยู่ในสวนนี้...ภาพยนตร์ตอนนั้นได้ดูคนเดียว ป่านนี้คงสูญไปแล้วกระมัง?” (สิดาจารย์ 2533: 50)⁴⁸

ที่นุยเตนซอร์คนี้ ทั้งสองพระองค์เสด็จฯ ทอดพระเนตรรอบเมือง พิพิธภัณฑสถานฯ สวนฯ สวนยางที่ซึ่งมีการถวายช่อดอกไม้แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ มากจนทรงถือไว้ไม่ไหว (พระราชปิก 2492: 44) โรงไฟฟ้าพลังน้ำ รวมทั้งยังตำบลจิโซลอค (Tijisolok) เชิงเขาทางขึ้นไปยังน้ำพุร้อนจิปานาส (Tijipanas Hot Spring) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงม้า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงเก้าอี้ห้ามบนทางแคบริมแนวเขา ทางที่เสด็จฯ ไปสู่ตำบลนี้เป็นถนนดิน ฝุ่นฟุ้งกระจายเมื่อแล่นรถไป (พระราชปิก 2492: 46-47 และ ดำรัสดารงค์ 2504: 23 และดูภาพใน สิดาจารย์ 2533: 61 ภาพบน)

ต่อมา เสด็จจากนุยเตนซอร์คไปยังเมืองบันดุง (Bandung) ประทับที่โรงแรมโฮมันน์ (Hotel Homann) ตกกลางคืนประทับอยู่เพียงสองพระองค์ เพราะข้าราชการต่างก็เข้าห้องของตน “หญิงกับฉันให้เกิดมีอาการ ‘เบื่อโลก’ ขึ้นมา นั่งเปลี่ยทั้ง 2 คน รู้สึกหงอยเหลือเกินไม่มีใครคุย...เห็นจะเป็นได้มาอยู่โอเทลเป็นคนๆ เป็นครั้งแรก ทำให้เรานึกถึงเมื่อเรายังเป็นคนอยู่ ไม่ใช่ตัวแมง...แล้วข้า คนที่มาด้วยก็เป็นพวกที่เห็นเราเป็นแมงเสียโดยมาก...เลยคิดถึงเมื่อครั้งเป็นคนร้องกรี๊ดๆ...” (พระราชปิก 2492: 52) แสดงว่าบัดนั้นทรงคุ้นชินกับการทรงมีข้าราชการห้อมล้อม จึงทรงรู้สึกหงาย แต่ความรู้สึกนั้นได้ทำให้ทรงหวงระลึกถึงเมื่อยังไม่ได้ต้องทรง “แสดง” เป็นพระราชอาและพระราชินีให้ผู้เฝ้าแทนซึ่งไม่ถนัดจะทรงคุ้นเคยได้ชมพระบารมี จะได้ทรงสนุกสนานได้บ้างตามประสามนุษย์ปุถุชน จึงทรงต่อไปว่า “พอมองไปทางหน้าโอเทลก็มีคนมามุงคอยแน่น...มุงอยู่อย่างนั้นตั้งแต่เช้ามีดจนเที่ยงคืน จะหาทางหนีทีไรไปเที่ยวอย่างล่าลงไม่ได้เลย” (พระราชปิก 2492: 52)

⁴⁷ การเสด็จฯ ทอดพระเนตรสวนแห่งนี้ น่าจะเป็นสาเหตุหนึ่งของการที่ได้ทรงมีพระราชดำรินำทำนุบำรุงเขาดินวนา พระราชอุทยานในพระราชวังดุสิตให้ตีแล้วเปิดให้ประชาชนเข้าไปใช้พักผ่อนหย่อนใจได้ เป็นที่มาของสวนสัตว์ดุสิต (www.dusitzoo.org)

⁴⁸ ผู้เขียนเข้าใจว่าหากภาพยนตร์ (องค์การมหาชน) อนุรักษ์และอัดสำเนาภาพยนตร์สีพระหัตถ์นี้ไว้ได้

อันที่จริงการเสด็จ “เที่ยวเล่น” ไม่ได้เป็นพระราชประสงค์หลักของการเสด็จประพาส แต่เป็นเพื่อที่จะได้ทอดพระเนตรและทรงศึกษาสิ่งต่างๆ ซึ่งฝรั่งได้อำนวยให้เกิดมีขึ้นในดินแดนอาณานิคมของเขานี้ ไม่ว่าจะเป็นวิธีการบ่มใบชา การรีดและการแปรรูปยาง การเลี้ยงโคนมเพื่อผลิตนมและเนยการจัดการพิพิธภัณฑสถาน การปั่นไฟฟ้าด้วยพลังน้ำ การจัดการหอดูดาว การปลูกต้นซิโคนาเพื่อนำไปบดกลั่นเป็นยาควินินไว้แก้ไข้จับสั่น การรักษาสัตว์และทำเซรุ่ม (serum) เป็นต้น เพื่อที่จะทรงใช้ประกอบพระราชดำริในการนำความเจริญมาสู่สยาม อีกทั้งเพื่อทอดพระเนตรปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่แปลกสำหรับคนไทย เช่น ภูเขาไฟ ซึ่งทางขึ้นไปถึงเป็นถนนดินและถนนกรวดคดเคี้ยวเวียนขึ้นไปมีโค้งถึง 46 โค้ง และวิถีชีวิตของผู้คนธรรมดา ดังมีภาพยนตร์ทรงถ่ายในการเสด็จฯ คราวนี้ว่า เมื่อมีชาวบ้านหาบของมาขายก็ได้โปรดให้พระองค์จี้รถม้า และท่านหญิงเสด็จเข้าไปทอดพระเนตรว่าเขาขายสิ่งใด

ในบ่ายวันเดียวกัน วันที่ 15 สิงหาคม จึงทรงพอ “ว่าง ไม่มีอะไรทำ เลยไปถ่ายรูป ถ่ายรูปหมู่ด้วยฉันกับหญิงไม่เคยถ่ายด้วยกันมานานแล้ว จึงตกลงถ่ายวันนี้ เขาจัดให้ยืนกระแจะกันอย่างกับคู่อันนี้มุมรู้สึกเรียและเป็นจะตายทั้งสองคน แต่รูปออกจะดี ออกจากร้านรูปไปเที่ยวห้างอีกนิดหน่อย” (พระราชปึก 2492: 65)⁴⁹

คืนวันนั้นต้องพระราชประสงค์จะเสด็จฯ ไปทอดพระเนตรภาพยนตร์ที่โรงอย่าง “ตัน” หรือเป็นการส่วนพระองค์ไม่ให้ผู้ใดทราบ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ไปซื้อตั๋วไว้

“กินข้าวแล้วเลยแต่งตัวธรรมดาเสื้อแพร แล้วขึ้นรถเปิดประทุนธรรมดาที่เขามาให้เราใช้ รถเหล่านี้มีพิเศษแต่ที่ปีกธงกระทรวงวังข้างหน้า และที่ปากคนขับมีสีไตรรงค์ เฌอท์ให้รถไทรทศ⁵⁰ ไปข้างหน้า พวกคนดูงงๆ หน่อยๆ ถึงโรงก็ให้หมอ⁵¹ ออกหน้า ขึ้นไปชั้นบน ที่ไหนได้ เจอกำอ้ออาร์มแชร์ ตั้งเคียงกันไว้สองตัวแล้ว เลยเฌอท์ให้ไทรทศกับแม่เนื่อง⁵² เป็น “พระองค์” เจ้าพวกฝรั่งที่ไปกับเรออกจะตลิ่ง แต่ภายหลังเห็นชั้น⁵³ เรานั่งเป็นมหาดเล็ก

⁴⁹ พระบรมฉายาลักษณ์คู่องค์หนึ่งในจำนวนนี้ตีพิมพ์ในราชเลขานุการ 2528: 96 ทรงถ่ายที่ร้านถ่ายรูป ฮ. โบดอม (H. Bodom) (ตำราสารคดี 2504: 32)

⁵⁰ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าไทรทศประพันธ์ (กรมหมื่นเทววงศวิโรทัย) เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศซึ่งโดยเสด็จฯ ใน “กระบวนพิเศษ” ไม่ใช่ “ในกระบวนเสด็จทางราชการ”

⁵¹ หม่อมเจ้าถาวรมงคลวงศ์ ไชยันต์ แพทย์ประจำพระองค์

⁵² คุณหญิงเนื่อง บุรินวราชฐ์ นางสนองพระโอษฐ์

⁵³ ชั้นแปลว่า “ข้า”

สบายมาก โรงหนังก่อเป็นตึก ไม่สู้ดีเหมือนโรงที่ดูวันก่อน แต่ก็ดีกว่าที่กรุงเทพฯ ลึกซึ้ง สอาดกว่ามาก...โรงหนังของเราเมื่อไรจะมีดีๆ เสียบ้างก็ไม่ทราบ เงินก็ได้เป็นกอง เดือนนี้ออกจะขายหน้าเต็มที ไม่สมควรกับเมืองหลวงของประเทศที่ “ชีวิไลส์” เลย... ที่เราชนกันวันนี้ถ้าตาปอง⁵⁴ อยู่เห็นจะไม่ยอม แต่เราออกเห็นสนุก” (ประชาธิปไตย 2492: 65-66)

หากเป็นในพระราชอาณาจักร คงไม่ทรงมีโอกาสที่จะทรงสำราญพระราชหฤทัยเช่นนี้ และการได้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรภาพยนตร์ในโรงภาพยนตร์ที่ชาวเป็นที่มาของการที่เมื่อเสด็จฯ กลับสู่สยาม ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างโรงภาพยนตร์ศาลาเฉลิมกรุงที่ทันสมัยพระราชทานด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ มีหม่อมเจ้าสมัยเฉลิม กฤดากร สถาปนิกผู้ทรงสำเร็จการศึกษาจากฝรั่งเศส ทรงออกแบบ ผู้แทนพระองค์ประกอบพิธีเปิดฉายภาพยนตร์ในวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2476 (พฤษภาคม 2558 ณ.)

ที่เมืองโวโนโซโบ (Wonosobo) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรเป็นไข้มาลาเรีย (ไข้จับสั่น) เล็กน้อย เจ็บด้วยหลอดลมอักเสบ ต้องเลื่อนการเสด็จฯ เมืองโซโล (Solo) หรือสุรการ์ตา (Surakarta) ไป 4-5 วัน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงมีลายพระหัตถ์ เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2472 พระราชทานหม่อมเจ้ากมลีสาน ชุมพลถึงพระอาการประชวรว่า “เป็นมาเลเรียและบรองไคติส⁵⁵ แต่ยังไม่มากมาย ปรอทอย่างสูงเพียงร้อยหนึ่งกว่านิดหน่อยเท่านั้น⁵⁶ เวลานี้ปรอทไม่ขึ้นแล้ว แต่วยังต้องอยู่ในห้องไม่ให้ถูกลมมาก ตามที่หมอมพูดกันว่าบางทีวันที่ 3 หรือ 4 ก็เห็นจะไปต่อได้” แล้วทรงต่อไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างคุณกอบแก้วกับพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ซึ่งได้หมั้นกันก่อนที่คุณกอบแก้วจะได้ตามเสด็จฯ ในฐานะนางพระกำนัลว่า “เรื่องจอด⁵⁷ ออกจะน่าสงสารมากตามที่ได้ข่าวจากกรุงเทพทุกคนเห็นว่าเพี้ยนกันทั้งนั้น⁵⁸ กอบแก้วอยู่ทางนี้ก็ไม่สบายใจเลย ได้รับจดหมายจากกรุงเทพที่ไร้ร่องไร้ทาบทุกที ที่ร้องไห้นั้นได้ความว่าสงสารจอดด้วยและก็มีแค้นด้วยเหมือนกัน เพราะจอดต่อ

⁵⁴ หม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร สมุหราชองครักษ์ในอดีต

⁵⁵ หลอดลมอักเสบ

⁵⁶ องศาฟาเรนไฮต์ (Fahrenheit)

⁵⁷ จอดหรือ George เป็นพระนามลำลองของพระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ

⁵⁸ “เพี้ยน” หมายถึง อ่อนใจ (กับพระอาการประชวรของพระองค์เจ้าอาทิตย์ฯ)

ว่าต่อขานมาต่างๆ ซึ่งทำให้เจ็บใจ คุณพวกแมลม”สมัยใหม่นี้ช่างยุ่งกันเสียจริงๆ ไม่พอใจไปเสียหมด ไม่ว่าอะไร
หวังว่าท่านจะไม่เป็นเช่นนั้นบ้าง เวลาที่ถึงเวลาของท่านบ้าง... (ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างใกล้ชิด แต่ก็ยังทรง
เอาพระทัยใส่ในทุกข์สุขของข้าราชการในกระบวนเสด็จฯ ทรงพยายามเข้าใจพระทัยในความรู้สึกของคนรุ่น
ใหม่ ทั้งยังทรงมีวิธีการขำเล่น “ท่านเล็ก” กมลีสาน ซึ่งทรงรู้จักมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ด้วย

ระหว่างทางเสด็จฯ ยังโซโล ทรงแวะเสวยพระกระยาหารที่บ้านนายเบฮวดกุน (เบ กวักกุน) (Be Kwat
koen) ที่เมืองซาลาดิกา (Salatiga) เศรษฐีน้ำตาลชาวจีนฮกเกี้ยนผู้เคยเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว “เขาให้ฝ่ายเรานั่งข้างหนึ่ง ล้นกับหญิงเคียงกัน...ข้างฝ่ายเขาตรงกันข้ามกับเรา การเดินโต๊ะนั้น
สำหรับฉันและหญิง ลูกสาวเจ้าของบ้าน 3 คนเป็นคนตั้งเครื่องเองตลอดเวลา” (พระราชพิธี 2492: 82 ภาพใน
ราชเลขาธิการ 2558: 100)

ที่โซโลได้มีพระราชปฏิสันถารอย่างเป็นทางการเป็นกันเองหลายครั้งกับสุสุฮุนัน (Soesohunan) หรือสุลด่าน ปาโก
โบโวโนที่ 10 (Pakoe Boewono X) ผู้เคยเฝ้าสมเด็จพระปิยมหาราชเช่นกัน เมื่อเสด็จฯ ยังวังของท่าน ทรงพระ
ดำเนินเคียงกับท่าน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ เที่ยงกับผู้สำเร็จราชการ ทรงจูงกันไป (พระราชพิธี 2492: 89) เสวยพระกระยาหาร
และทอดพระเนตรการแสดงพื้นเมืองต่างๆ ซึ่งทรงบรรยายไว้อย่างละเอียด สุสุฮุนันถวายเครื่องดนตรีกามาตัน
(Gamalan) ของโบราณหนึ่งชุด และระตูปสมาส ซาชา ถวายพระสุพรรณภรณ์และพระสุพรรณศรี⁶⁰ ฝีมือพื้นเมือง
แต่สมเด็จพระบรมราชินี เป็นต้น (คำรัสดำรงค์ 2504: 61) วันหนึ่งมีคนนำของมาขาย ณ ที่ประทับแรม ได้ทรง
ซื้อผ้าบาติก (batik) โสร่ง ผ้าห่ม ผ้าปูโต๊ะต่างๆ ซึ่งเป็นฝีมือในวังของสุสุฮุนัน (คำรัสดำรงค์ 2504: 68) ซึ่งน่าจะ
เป็นในโอกาสนี้ซึ่งทรงฉายพระรูปคู่ทรงฉลองพระองค์แบบพื้นเมืองของชวา (พระบรมฉายาลักษณ์ใน
ราชเลขาธิการ 2528: 105) ทรงเจริญพระราชไมตรีเชิงการทูตสาธารณะ (public diplomacy) และวัฒนธรรมไป
โดยตลอด แต่ตามปกติในระยะทางเสด็จฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงฉลองพระองค์แบบตะวันตก ไม่ได้ทรงขึ้นคังเช่นที่ทรง
ขณะประทับอยู่ในเมืองไทย

จากสุรการ์ตาเสด็จฯ ไปยังเมืองยอกยา (ยอกยาการ์ตา-Yogyakarta) ราชธานีเดิม ที่นั่น สุลด่านแห่งยอก
ยาเจิญเสด็จฯ ยังวัง ในพิธีรับเสด็จฯ สุลด่านถวายกฤษทองประดับเพชรแก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ
ถวายพัดทองคำด้ามลายนาคราชแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (คำรัสดำรงค์ 2504: 73-74) วันรุ่งขึ้นที่ 9 กันยายน เสด็จฯ

⁵⁹ “แมลม” เป็นศัพท์ในราชสำนัก แปลว่า กำลังตกหลุมรัก

⁶⁰ ภรณ์สำหรับพระกระยาหารทำด้วยทอง และกระโถนทองตามลำดับ

ทอดพระเนตรสุสานที่ฝังศพปฐมวงศ์ของตระกูลมาตารามและสุสานของตระกูลสุสุสุนันแห่งสุรคาร์ตา ตามลำดับ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระดำเนินขึ้นบันได 527 ขั้นไปสู่ยอดเขาที่ตั้งสุสาน สมเด็จพระเจ้าอภัยมณี ที่ยอดเขามีตุ่มสุโขทัย 4 ใบ ซึ่งสุลต่านอางุง (Sultan Agung, 1613-1645) ได้มาจากกรุงสยาม เมื่อ 316 กว่าปีมาแล้ว ใช้ใส่น้ำมันต์ (ตำรับตำรับ 2504: 75) คำวันนั้น เสด็จฯ ยังวังสุลต่านอีก เสดวยพระกระยาหารและทอดพระเนตรละคอนอยู่จนดึกเกินเที่ยงคืน และมีงานเลี้ยงจนดึกเช่นกันในวันถัดมา ครั้นวันที่ 11 เสด็จไปทอดพระเนตรปูชนียสถานโบราณ 3 แห่ง แห่งหนึ่งคือโบโรพุทโธ (Borobudur) ในช่วงเช้าถึงเที่ยง

หลังจากที่ทรงประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ เหล่านี้ติดต่อกันมาหลายวันได้ทรงไว้ในพระราชหัตถเลขาหลวงวันที่วันนั้นว่า

“ฉันจะต้องฟ้องว่าเราเป็นคนแก่ไปเสียแล้วทั้ง 2 คน หลุยส์นั้นนั่งเก้าอี้นานๆ เข้า เลือดลมบาทบาทวมหมด “บัว”⁶¹ ไหม? ส่วนฉันเองไปที่วังสุลต่านยกยา ท้องพระโรง...เพดานคลุมลงไปมากจนอากาศเกือบเข้าไม่ได้และเล็กด้วย เวลานั้น นั่ง “งำ”⁶² ดูพะโคโย⁶³ อยู่ ฉันเกิดความร้อนและอับเหงื่อทน ไปประจวบลมกลางคืน ออกจะยุ่งอลเวงมากอยู่ ต้องไปพักที่ห้องแต่งตัวอันหนึ่ง ให้ไปเอายามจากโฮเตลมาหวยคือๆ “บัว” อีกเหมือนกัน แต่บางทีก็จะเป็นเพราะยังเพลีย เนื่องจากเจ็บมาใหม่ๆ แล้วต้องเหนื่อยมาก นอนน้อยมาหลายวันติดๆ กันแต่เดี๋ยวนี้หมดพิษแล้ว เห็นจะไม่เจ็บอีกหรอก” (พระราชปิก 2492: 105) แสดงให้เห็นว่าทรงทราบในพระราชหฤทัยถึงความห่วงใยซึ่งพระญาติและแน่นนอนสมเด็จพระ ทรงมีเมื่อทรงพระประจวบ

วันที่ 12 กันยายน เสด็จฯ จากยกยาไปทอดพระเนตรโบราณสถานบรัมบานัน (Prambanan) แล้วเสด็จยังบ้านและโรงงานน้ำตาลของเศรษฐีชาวจีนอีกผู้หนึ่ง เสด็จฯ ต่อไปยังเมืองเกดิริ (Kediri) และเมืองซงกอริติ (Songoriti) ตามลำดับ ทอดพระเนตรโบราณสถานต่างๆ สถานที่ทดลองผสมพันธุ์ปลา ไร่กาแฟ การวิวัฒนาการจำลอง เป็นต้น เสด็จฯ ต่อไปถึงเมืองสุรบายา (Surabaya) แล้วประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรีไปยังเกาะบาหลีถึงเมืองสิงารารา (Singaraja) ในวันที่ 5 กันยายน ณ ที่นั้นทรงทราบข่าวการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์ (สมเด็จพระมหิตลาธิเบศ อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนกในรัชกาลที่ 8 และที่ 9)

⁶¹ “บัว” เป็นศัพท์วังบางขุนพรหม แปลว่า ส้าสม้ย

⁶² “งำ” แปลงมาจากคำว่า “งาม”

⁶³ พะโคโย เป็นการเดินรำประเภทหนึ่ง มักสะกดเป็นไทยว่า “บาคาโจ” เขียนว่า Bedoyo อ่านว่า บโคโย ที่ทรงไว้จึงค่อนข้างถูกต้อง (อิมทิพย์ 2558: 91)

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงไว้ในพระราชหัตถเลขาฉบับสุดท้ายจากที่นั่นว่า “เมื่อเข้าได้ข่าวที่แดง แล้วข้าร้อนมาก มีนเต็มที ต้องขอจบ...อีก 2-3 วันก็จะพบกัน แต่ออกจะเป็นการกลับบ้านที่เส้าอยู่สักหน่อย ที่แดงท่านคอยอยู่ได้เป็นนาน นึกว่าจะกลับไปพบอีก แต่นี่พบพบไปแล้ว รู้สึกเปลี่ยเต็มทีทั้งที่คาดว่าจะได้ข่าวอย่างนี้ทุกวัน” (พระราชปึก 2492: 150) พระราชหฤทัยสลดอาลัยพระเชษฐาผู้ทรงสนิทสนมมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ยิ่ง แต่กระนั้นก็ยังได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจทอดพระเนตรการทำนาเกลือ หอสมุดโบราณ ยอดเขาที่ขุนศึกและระบำ ซึ่งโปรดให้ดำเนินการเพราะเตรียมการไว้แล้ว

ประทับอยู่บนเกาะบาหลินถึงวันที่ 4 ตุลาคม จึงประทับเรือพระที่นั่งกลับสู่สยาม ระหว่างนั้นได้ทอดพระเนตรศิลปวัฒนธรรมแบบวัดกับวังปนกัน ณ เทวสถานฮินดูต่างๆ และวังของเจ้าแห่งนครและเมืองต่างๆ รวมทั้งถ้ำฤๅษี หรือที่ชาวเมืองเรียกว่าถ้ำช้าง (Pura Goa Gajah) เพราะมีรูปพระพิฆเนศวรอยู่ภายใน ซึ่งมีดีและขึ้นมาก (ดำรงดํารงค์ 2504: 122 และ อิมทิพย์ 2558: 69) แล้วเสด็จฯ ไปทรงพระดำเนินลงไปในหุบเขาตามชันบันไดที่บางแห่งชันมาก สมเด็จฯ ทรงเก้อห้ามอีกครั้ง เป็นต้น

เสด็จฯ กลับผ่านเมืองสุรabayaอีกครั้ง สมเด็จพระบรมราชินีทรงทำพิธีเคลื่อนเรือประภาคาร ที่สร้างขึ้นใหม่ลงน้ำด้วยการทรงตัดเชือกด้วยขวานเงิน ซึ่งเจ้าหน้าที่ทูลเกล้าฯ ถวายไว้เป็นที่ระลึก (ดำรงดํารงค์ 2504: 128) เรือพระที่นั่งมหาจักรีดอนสมอและใช้จักรออกจากน่านน้ำเมืองสุรการ์ตาในวันที่ 4 ตุลาคม ไปยังเมืองปีนังที่ซึ่งในวันที่ 10 เสด็จฯ ถึง แล้วประทับรถยนต์พระที่นั่งไปยังอำเภอสะเดา แล้วเสด็จฯ โดยรถไฟจากสถานีหาดใหญ่ถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ 11 ตุลาคม พ.ศ. 2471 เป็นอันเสร็จสิ้นการเสด็จประพาสสิงคโปร์ ชวา บาหลิ

อินโดจีนของฝรั่งเศส (เวียดนามและกัมพูชา)

การเสด็จประพาสอินโดจีนของฝรั่งเศสของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี มีขึ้นได้เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้รับสั่งอย่างไม่เป็นทางการกับอัครราชทูตของฝรั่งเศสว่าเป็นพระราชประสงค์ ทางฝรั่งเศสจึงได้หาทางจัดการกับปัญหาข้อขัดข้องเกี่ยวกับวิธีการที่พระเจ้ามณีนวศพระเจ้ากรุงกัมพูชาพระองค์ใหม่จะได้เฝ้าฯ (ธีระ 2559 ก.: 249-250) นับเป็นครั้งแรกที่พระราชินีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้เสด็จยังดินแดนนั้นด้วยพระราชกรณียกิจที่ไม่ใช่ในการสงคราม

เสด็จพระราชดำเนินเมื่อวันที่ 6 เมษายน ถึงวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2473 คุณหญิงมโนปรัณณิศาเป็นนางสนองพระโอษฐ์ คุณวรินทร์ บุณนาค เป็นนางพระกำนัล เจ้านายเล็กๆ ที่โดยเสด็จฯ มีพระวรราชธิดา

พระองค์เจ้าจิรศักดิ์สุประภาต หม่อมเจ้าหญิงสีดาคำรวง สวัสดิวัตน์ และ หม่อมเจ้าอัชฌา จักรพันธุ์ เสด็จฯ โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีเป็นเบื้องต้น ทรงแวะประทับแรมที่หัวหิน 5 คืน แล้วเสด็จฯ อ้อมแหลมไปยังเมืองไซ่ง่อน (Saigon) ในเวียดนาม ซึ่งเมืองนี้เป็นศูนย์กลางการปกครองของฝรั่งเศสเหนืออินโดจีน ประกอบด้วยเวียดนาม กัมพูชา และลาว ผู้สำเร็จราชการของฝรั่งเศสจัดพิธีรับเสด็จฯ สมพระเกียรติ ในวาระนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประทีป (พระฉายาลักษณ์ ใน **วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 23**) เสด็จฯ ประทับที่วังของผู้สำเร็จราชการซึ่งสวนมีความร่มรื่นสวยงาม ผู้สำเร็จราชการทูลเกล้าฯ ถวายสมุดปกหนังเรื่องนครวัด 2 เล่มแก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและโตะแด่พระองค์แต่สมเด็จพระบรมราชินี ที่เมืองโกสัว เสด็จฯ ยังโรงเรียนเพาะช่าง 2 โรง

ครั้นเสด็จฯ ถิ่นสู่ไซ่ง่อน เสด็จฯ ไปทรงวางพวงมาลา ณ อนุสาวรีย์ที่ระลึกทหารฝรั่งเศสที่เสียชีวิตในสงครามโลกครั้งที่ 1 ประทับรถยนต์แยกกัน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประทีปและพระมาลาเสด็จฯ เข้ากันมีแถบสีอ่อนคาด (พระฉายาลักษณ์ ใน **วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 18-19**) แล้วเสด็จฯ ยังสโมสรทหารบก ทรงมีพระราชดำรัสเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า ไม่ทรงลืมสมัยที่ทรงเป็นนักเรียนเสนาธิการฝรั่งเศส ยังความประทับใจแก่บรรดาทหารที่เฝ้าฯ อยู่เป็นอันมาก ในการนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประทีปไม่ได้เสด็จฯ ด้วย (**วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 38**) แต่ในช่วงบ่ายได้โดยเสด็จฯ ยังพิพิธภัณฑสถานและเมืองโฮลอง (Cholon) ซึ่งผังเมืองและสถาปัตยกรรมเรียบร้อยสวยงาม เสด็จฯ เยือนโรงพยาบาลแล้วเสด็จฯ กลับไปไซ่ง่อนไปในงานเลี้ยงรับรองใหญ่ แล้วทอดพระเนตรละครกลางแจ้งเนื้อเรื่องเป็นประวัติศาสตร์ฝรั่งเศส ในโอกาสเช่นนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประทีปได้ทรงมีพระราชปฏิสันถารเป็นภาษาฝรั่งเศสซึ่งรับสั่งได้ดี พระราชกรณียกิจวันนี้มีมากหลาย พระอุปนิสัยตรงต่อเวลาทั้งสองพระองค์อำนวยให้เป็นไปได้

วันรุ่งขึ้นที่ 16 เมษายน เสด็จฯ ยังสถานปาสเตอร์ (Pasteur) โรงเรียน 2 แห่ง เรือรบฝรั่งเศส และทอดพระเนตรการแข่งขันฟุตบอลระหว่างทีมไทยจากกรุงเทพฯ กับทีมไซ่ง่อน ฝ่ายไทยชนะ 4 ประตูต่อศูนย์ ตอนค่ำเสวยแล้วเสด็จฯ ยังงานราตรีสโมสร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประทีป โดยเสด็จฯ โดยตลอด

อนึ่ง ในพระราชดำรัสตอบทุกคราว รับสั่งว่า “สมเด็จพระราชินีและข้าพเจ้า” ตามลำดับนั้นตามแบบตะวันตกซึ่งยกย่องผู้อื่นก่อนตน (ดู **วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 47-48** เป็นต้น)

วันที่ 17 เมษายน ตอนพลบค่ำ เรือพระที่นั่งออกเดินทางสู่เมืองตูราน (Tourane) แล้วปรากฏว่าพายุเข้าไม่ควรเดินทางต่อไป จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เดินทางกลับ แต่ก็ทรงเกรงใจฝ่ายเจ้าภาพ แต่ทางเขาก็ได้รับเสด็จฯ อย่างดีเมื่อเสด็จกลับถึงไซ่ง่อนในบ่ายวันรุ่งขึ้น ในเมื่อทรงว่างจึงเสด็จฯ ทอดพระเนตรภาพยนตร์ที่โรง แต่บรรทมบนเรือ

รุ่งขึ้นเสด็จฯ ยังร้านถ่ายรูป สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงซื้อของต่างๆ ส่วนพระองค์ เสด็จฯ ไปเสวยที่ร้านอาหารฝรั่งเศสในช่วงเวลากลางวัน คำวันนั้นเสด็จฯ ตามเส้นทางที่เปลี่ยนใหม่โดยรถไฟขบวนพิเศษซึ่งทางบ้านเมืองจัดถวายไปยังเมืองเนียบตรัง (Nha Trang) ผ่านอ่าวคัมรัน (Bay of Cam-Ranh) แบ่งข้าราชการเป็น 2 ขบวน ขบวนหนึ่งล่วงหน้าไปก่อน ทั้งสองพระองค์เสด็จประพาสหมู่บ้านและทุ่งนาไปยังตุยฮั่ว (Tuy Hao) ที่ประทับแรม วันรุ่งขึ้นเสด็จฯ ถึงกินอน (Quinonh) ผู้ว่าราชการและภริยาพร้อมขุนนางฉวยรับเสด็จฯ ผู้ว่าราชการทูลเกล้าฯ ถวายตุ๊กตาที่ทำที่เมืองนี้และทูลเกล้าฯ ถวายแพรวฉนวนแค้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ช่วงบ่ายเสด็จฯ ต่อไปยังกวางหงายและวันรุ่งขึ้นยังเมืองตูราน (Tourane) ริมแม่น้ำ แล้วเสด็จฯ โดยรถไฟได้ไหลเขาใกล้ทะเลไปยังเมืองเว้ (Hue) การเปลี่ยนวิธีการเดินทางเช่นนี้ ได้ทำให้การขนถ่ายเครื่องใช้มีปัญหาลุกขลักบ้าง สำเร็จไม่ทันเวลาบ้าง ก็ทรงแก้ปัญหาได้ตามเคย

เช้าวันแรกที่เว้ ทั้งสองพระองค์เสด็จฯ ทอดพระเนตรเมืองและทรงซื้อของต่างๆ ตามร้านฉนวน ตกเย็นเสด็จฯ ยังพระราชวังของพระเจ้าจักรพรรดิฉวน แต่พระเจ้าจักรพรรดิเบาได๋ (Bao-dai) พระชนม์ม 16 พรรษาอยู่ระหว่างการทรงศึกษาต่ออยู่ที่ประเทศฝรั่งเศส ผู้สำเร็จราชการฉวนออกมารับเสด็จฯ สมเด็จพระบรมราชินี ทรงแยกไปเยี่ยมพระแม่เจ้า (Queen Mother) พร้อมกับหม่อมเจ้าหญิงเสียดาฯ คุณหญิงมโนปกรณ์ฯ คุณวรินดับ และพระยาสุรวงศ์ฯ (กรมวังประจำพระองค์) พระแม่เจ้านี้ทรงเป็นพระมเหสีของอดีตพระเจ้าจักรพรรดิ และนับได้ว่าทรงเป็นพระอัยยิกา (ย่า) ตามกฎหมายของพระเจ้าจักรพรรดิเบาได๋ จึงเป็นโอกาสที่เจ้านายฝ่ายในของสยามกับฉวนได้ทรงพบกันแม้ว่าอาจไม่ได้ทรงพระราชปฏิสันถารกันมากนัก ด้วยพระแม่เจ้ารับสั่งเบามาก และก่อนข้างทรงอายุเพราะไม่เป็นธรรมเนียมที่จะทรงรับแขกบ่อยนัก ส่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้นประทับอยู่ที่ฝ่ายหน้ากับผู้สำเร็จราชการฉวนก่อน ซึ่งก็พูดแต่ภาษาฉวน การกราบบังคมทูลและการพระราชดำรัสตอบจึงต้องผ่านล่ามแปล มีการดื่มอวยพรซึ่งกันและกันแล้ว เสด็จฯ เข้าไปยังเขตฝ่ายในผ่านทางที่มีประตูกันหลายประตู ทรงเยี่ยมพระแม่เจ้า ผู้ทรงขอบพระทัย (ผ่านล่ามอีก) ในการเสด็จฯ มาเป็นเกียรติยศแก่วัง ทรงตอบตามพระราชอัชฌาศัยและว่าทรงยินดีที่ได้มีโอกาสทอดพระเนตรวังอันสวยงาม วังนี้ไม่มีใครได้มีโอกาสเข้าชมได้ตลอด ครั้งนี้เป็นพิเศษอย่างยิ่ง

ในวังมีต้นไม้ชนิดหนึ่งเรียกว่า Ngo-Dom ลำต้นสูงใหญ่ ดอกคล้ายดอกกระถิน แต่เล็กกว่า เป็นดอกไม้ชมพูอ่อนเมื่อออกดอกจะไม่มีใบเลย สมุหราชมณฑลฉวนทูลเกล้าฯ ถวายเมล็ดต้นไม้นี้ แต่สมเด็จพระบรมราชินี และอธิบยาว่าแก้พิษงูได้ (วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 77-84) ะรอยว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ได้รับสั่งชื่นชมดอกไม้สีวันพระราชสมภพนี้ สิ่งปลูกสร้างในวังเป็นชั้นเดียวทั้งสิ้น ยกพื้นสูงประมาณ 1 ศอกตามแบบจีน องค์กรที่องพระโรง

เป็นสีแดงลายทอง มีเครื่องหยกจัดแสดงอยู่ภายใน พระที่นั่งอังกศเป็นที่เก็บพระป้าของพระเจ้าจักรพรรดิ พระองค์ก่อนๆ เป็นต้น เสด็จฯ ทอดพระเนตรโดยทั่วทั้งสองพระองค์ เสด็จฯ กลับเวลา 17.40 น.

วันรุ่งขึ้น เสด็จฯ ทอดพระเนตรพิพิธภัณฑ์ไคดิน (Khai-Dinh) และสโมสรแห่งเมืองเว้ ทอดพระเนตร หนังสือต่างๆ และโบราณวัตถุฝีมือญวน อีกทั้งเครื่องดนตรี พระเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงสีซอดังญวน แสดงความ ทรงเป็นนักดนตรีให้ปรากฏ แล้วเสด็จฯ ยังที่ฝังพระศพอดีตพระเจ้าจักรพรรดิหลายองค์ ต่อมาอีกวัน ทั้งสอง พระองค์เสด็จฯ วัตถุประสงค์วัดญวนริมแม่น้ำและในช่วงบ่ายเสด็จฯยังที่ฝังศพอีกแห่ง ที่ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ มิได้โดยเสด็จฯ ด้วย กลางคืนเสด็จฯ ทั้งสองพระองค์ยังพระราชวัง มีการรำโคมถวายที่ลานหน้าพระที่นั่งองค์กลาง (วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 99-100)

สำหรับเด็กหญิงอายุ 12 ปีอย่างหม่อมเจ้าหญิงสิดาฯ การโดยเสด็จฯ *“เที่ยวนี้ฉันไม่รู้สักคนเดียว เพราะ เสด็จทอดพระเนตรแต่โบราณวัตถุและหตุมสังคห”* ส่วนคุณวรินดับ นางพระกำนัลอายุราว 18 ปีนั้น รู้สัก อย่างไรไม่ทราบ แต่ท่านหญิงสิดาฯ ทรงเล่าว่า เจ้าคุณพ่อ ซึ่งรักเธอมาก ต้องคอยช่วยเธอเชิญพระกลดของ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ อยู่เสมอ เพราะเกรงว่าลูกสาวจะลืมทิ้งไว้ ณ ที่ใดที่หนึ่ง *“แต่ฉันเป็นผู้คอยหาพระกลดและคอยบอกเจ้า คุณ...”* (เสด็จฯ 2533: 50)

วันที่ 26 เมษายน เสด็จฯ โดยรถยนต์จากเมืองเว้ไปเมืองตุรานซึ่งระหว่างทางต้องไต่ภูเขา ถนนดีแต่แคบ กลางทาง “ทอดพระเนตรรถไฟมีหัวรถจักรและรถพ่วง 2 คันเกิดอุบัติเหตุ พลัดตกจากรางล้มตะแคงอยู่ เหตุนี้ได้ เกิดขึ้นในตอนเช้าวันนั้นเอง ทางบ้านเมืองสงสัยว่าเกิดจากพวกคอมมิวนิสต์ถอดตะปูควงบังคับราง ภายหลังได้ สอนได้ความว่าพวกคอมมิวนิสต์คิดว่าจะเสด็จฯ ตุรานทางรถไฟ ทรงถ่ายภาพยนตร์แล้วเสด็จฯ ขึ้นรถเดินทาง ต่อไป” (วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 103) เป็นไปได้ว่าขบวนการของชาวเวียดนามซึ่งเคลื่อนไหวเพื่อเอกราชจาก ฝรั่งเศสอยู่ในสมัยนั้น ต้องการจะสร้างความอับอายแก่ทางการฝรั่งเศสระหว่างการรับเสด็จฯ มากกว่าที่จะหวัง ให้ทรงประสบอุบัติเหตุ ด้วยบุคคลสำคัญในขบวนการนั้นก็ได้รับบาดเจ็บอยู่ทางฝั่งสยามอยู่เนื่องๆ

เมื่อถึงตุรานเสด็จฯ ไปพิพิธภัณฑ์เก็บโบราณวัตถุของชนชาติจาม (Cham) ตกเย็นเสด็จฯ ลงเรือพระที่นั่ง มหาจักรีซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้มาคอยรับเสด็จฯ ขากลับอยู่ที่เนี้ยตรงเสด็จฯ ทอดพระเนตรโบสถ์จาม สถาปัตยกรรม ทางทะเล ผู้จัดการทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือเกี่ยวกับสภาพ นี 2 เล่ม และทูลเกล้าฯ ถวายคอรัล (coral) สีแดง กับเขียว จัดบนฐานไม้แดงเป็นรูปต้นไม้มีเกาะตราครุฑที่ฐานมีหีบฝากระจกคล้ายคู่มือหนังสือแต่สมเด็จพระ บรมราชินี ฝีมือเรียบร้อยและงามดีมาก (วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 108-109)

วันรุ่งขึ้นเสด็จฯ ออกจากเนย์ตรังมุ่งสู่ดาลัต (Dalat) ตามถนนซึ่งบางช่วงเป็นป่าเปลี่ยวและขึ้นเขาชันคดเคี้ยว ที่ดาลัตอากาศเย็นจึงปลูกดอกไม้ฝรั่งได้หลายชนิดงามไม่แพ้ในทวีปยุโรป อีกวันหนึ่งเสด็จฯ ยังน้ำตกปองโก (Chute de Pongou) น้ำแรง งามน่าดูมาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก (พระฉายาลักษณ์ใน **วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 117**) บ่ายๆ เย็นๆ พวกชาวเขาเผ่าม็อย (Mois) ชายหญิงมาเฝ้าฯ “ชายรูปร่างดำสัน หญิงมีผ้าพันเบื้องล่างสั้นเพียงหัวเข่า ส่วนบนเปิดหมด” ทูลเกล้าฯ ถวายสิ่งของต่างๆ เป็นผ้าทอ หอกดาบ มีดหวดหญ้าแคนขนาดเล็ก หน้าไม้ ลูกศร กระบุงสานลายเสื่อสีขาวขอบแดง และกล้องคูคู เป็นต้น แสดงฝีมือการยิงหน้าไม้ถวายทอดพระเนตร เป่าแคนร้องรำทำเพลงด้วย พระราชทานรางวัลตามสมควร (**วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 115**)⁶⁴

วันที่ 2 พฤษภาคม เสด็จฯ ทอดพระเนตรฟาร์ม เดอ คามลี (Ferme de Camly) ซึ่งมีโรงโค การแยกหัวนมและหางน้ำนม การทำเนยและเนยแข็ง และการปลูกผักและผลไม้เมืองหนาวต่างๆ ตามทางเห็นต้นไม้ป่าคล้ายโรโดเดนดรอน (Rhododendron) แล้วเสด็จฯ ยังบ้านที่มีสวนปลูกต้นไม้ขาย มีพรรณดอกไม้ต่างๆ เหมือนในยุโรป สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก (พระฉายาลักษณ์ใน **วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 119**) บ่ายวันนั้นเสด็จฯ ต่อไปยังฟานเพียต (Phanthiet) เมืองชายทะเลที่ดูคึกครื้นแต่กลับล้อมรอบไปด้วยป่าที่มีสัตว์ป่าเสด็จฯ ต่อไปยังไซ่ง่อนโดยรถไฟ

ที่ไซ่ง่อนในวันที่ 3 พฤษภาคม เวลา 14.00 น. “**พระเจ้ามณเฑียรวงศ์แห่งกรุงกัมพูชาเสด็จมาเฝ้าเป็นการไปรวบ (ส่วนพระองค์) ทรงมีพระราชปฏิสันถารด้วยตามสมควร สังเกตว่าพระเจ้ามณเฑียรวงศ์แสดงความเคารพเป็นอย่างดี**” (**วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 121**) ด้วยทางการฝรั่งเศสได้แก้ปัญหาโดยการให้เสด็จมายังไซ่ง่อนโดยบังเอิญ ในขณะที่ประทับอยู่ วันรุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ จึงได้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรนครวัดสมพระราชประสงค์ หากแต่ระหว่างทางผ่านป่าใหญ่ใกล้จะถึงกัมปงจาม (Kampong Cham) รถยนต์คันที่พระยาสุรวงศ์ฯ คุณหญิงมโนปกรณ์ฯ และคุณวันฉัตรนั่งตามรถพระที่นั่งมานั้นแล่นขึ้นไปบนกองเนินหินสำหรับซ่อมถนน จนเสาโทรเลขข้างทาง คว่ำลงในท้องนา พระยาสุรวงศ์ฯ และคุณวันฉัตรมีบาดแผลเล็กน้อย ส่วนคุณหญิงมโนปกรณ์นิติธาดาบาดเจ็บสาหัส ศิริยะพาดสลบแน่นิ่งไปทันที ไปโรงพยาบาลไม่ทันและได้สิ้นชีพในเวลา 12.35 น. (**วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 124-125**)

ความทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระราชทานพระราชโทรเลขแสดงความสลดพระราชหฤทัยไปยังพระยามโนปกรณ์นิติธาดา (ก้อน หุตะสิงห์) ที่กรุงเทพฯ และเนื่องจากคุณหญิงได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นที่พอ

⁶⁴ ภูเขาไฟ ภาพนิ่งจากฟิล์มภาพยนตร์รัชกาลที่ 7. กรุงเทพฯ: สถาบันพระปกเกล้า, 2547. หน้า 43-45.

พระราชหฤทัยยิ่ง และเป็นที่เชิดชูพระเกียรติยศแก่ชาวต่างประเทศ ทั้งต้องมาเสียชีวิตลงในระหว่างปฏิบัติหน้าที่ราชการ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มเกียรติยศในการศพขึ้นอีกชั้นหนึ่ง เป็นพิเศษกว่าธรรมดา (วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536: 126) และโปรดเกล้าฯ ให้ร่นระยะเวลาเสด็จฯ กลับสู่กรุงเทพฯ ให้เร็วขึ้น และงดงานรื่นเริงต่างๆ ตามระยะทาง

เสด็จฯ จากกัมปงจามไปนครวัด ถึงที่นั่นเวลา 21.30 น. ประทับที่บังกะโล วันรุ่งขึ้นที่ 5 พฤษภาคม เวลา 10.00 น. เสด็จฯ ยังปราสาทหินนครธม (Angkor Thom) จนถึงเวลา 13.30 น. จึงประทับเสวย แล้วเสด็จฯ ทอดพระเนตรนครวัด ซึ่งอยู่หน้าบังกะโลที่ประทับ มีผู้คนคอยเฝ้าฯ อยู่ส่นหลาม มีเวลาประทับได้น้อยก่อนดวงอาทิตย์ลับขอบฟ้า (ภาพใน วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536 ระหว่างหน้า 130 กับ 131) หากไม่ต้องลดทอนระยะเวลาเสด็จฯ ย่อมจะได้ทรงมีเวลาทอดพระเนตรนานและมากกว่านั้นให้สมกับที่มีพระราชประสงค์แต่แรก ในคำวันดังกล่าวทางเจ้าภาพจัดการแสดงดนตรีเขมรถวายและหลวงประดิษฐไพเราะ (ศร ศิลปบรรเลง) ผู้ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้เดินทางไปสมทบกับขบวนเสด็จฯ และอยู่ต่อไปเพื่อแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมการดนตรีในราชสำนักกัมพูชา ได้ร่วมเล่นระนาด

วันรุ่งขึ้น เสด็จฯ แวะที่กัมปงจามระหว่างทางไปยังกรุงพนมเปญ (Phnom Penh) ถึงที่นั่นเวลา 18.20 น. วันต่อมาเสด็จฯ ยังวังพระเจ้ามณีนวรงค์ ผู้ทรงคอยรับเสด็จฯ อยู่ที่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนา ถวายฯ เครื่องดนตรีซึ่งทำขึ้นในวัง พระราชทานหีบทองคำ มีอักษรพระปรมาภิไธยย่อฝงเพชรเป็นการทรงตอบแทน แล้วเสด็จฯ นมัสการพระพุทธรูปที่วัดพระแก้ว โปรดให้นายภาพหมู่ที่หน้าวัด (ดูภาพใน วิบูลย์สวัสดิวงศ์ 2536 ระหว่างหน้า 138) เสด็จฯ ต่อยังหอสมุดและพิพิธภัณฑสถาน สมเด็จพระที่นั่งเครื่องเงินและผ้าต่างๆ แล้วเสด็จฯ กลับไปเสวยกลางวัน

เวลา 16.30 น. เสด็จฯ โดยรถยนต์ออกจากพนมเปญสู่พระตะบอง (Battambang) ประทับแรมที่นั่น พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน พร้อมด้วยพระราชชายา เจ้าดารารัศมี เสด็จออกมาคอยรับเสด็จฯ เข้าเฝ้าฯ

วันที่ 8 พฤษภาคม เสด็จฯ โดยรถยนต์แต่เช้า เมื่อเข้าพระราชอาณาเขตมีซุ้มรูปช้างชูงวงถือจักร กับปะรำสวดถวายชัยมงคล เสด็จฯ ถึงสถานีอรัญประเทศ เวลา 11.15 น. เสด็จฯ โดยรถไฟพิเศษเสด็จฯ ยังกรุงเทพฯ รถอยู่ที่ 2 สถานี มีราษฎรมาคอยรับเสด็จฯ อยู่ เสด็จฯ ถึงสถานีจิตรลดา เวลา 17.40 น. นับว่าเป็นการเสด็จฯ โดยทางรถไฟสายนี้และแถบนี้เป็นครั้งแรกและครั้งเดียวใน 9 ปีแห่งรัชกาล

ในการโดยเสด็จฯ ครั้งนี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงทำหน้าที่เบิกทางเสด็จฯ เข้าสู่ฝ่ายในของเวียดนาม และการนี้ น่าจะได้โน้มนำให้ทางฝรั่งเศสเห็นว่าสยามนั้นมีความเป็นสากลกว่าดินแดนที่เป็น

อาณานิคมของเขาในแง่ของการปรับเปลี่ยนธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ที่เป็นชาวตะวันตกด้วยกัน อีกทั้งด้วยพระอิริยาบถที่นุ่มนวล ทรงเสริมพลังการแสดงตัวตนเป็นชาติที่เสมอภาคกับนานาอารยประเทศ ซึ่งเป็นพระบรมราโชบายที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินอยู่อย่างละมุนละม่อมโดยทั่วไป และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในการเสด็จประพาสในสากลโลก (ค.ศ. 2559 ก. และ 2559 ข. ด้วย) ถึงความตอนหนึ่งในพระราชดำรัสตอบผู้สำเร็จราชการชาวฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 15 เมษายน พ.ศ. 2473 แสดงอยู่ในที่ถึงพระบรมราโชบายนี้

“จากการที่ประเทศของเรทั้งสองมีความสัมพันธ์อันดีมีเอกภาพเดียวกันโดยมีเส้นเขตแดนอันยาวไกล ดังที่ ฯพณฯ ได้กล่าวขึ้นเมื่อสักครู่ ข้าพเจ้าใคร่ขอเพิ่มเติมด้วยว่า จากความทรงจำหลายประการของการร่วมอารยธรรมเดียวกันได้ทำให้พวกเรามีความสนใจกันต่อการพัฒนา เพื่อประโยชน์สุขแห่งประเทศของเรา...

...และความมั่งคั่งดังกล่าว ทั้งในด้านเศรษฐกิจและด้านวุฒิปัญญา ขึ้นอยู่กับการทำงานด้วยความไวเนื้อเชื่อใจและการมีเจตน์จำนงอันดีซึ่งกันและกัน” (บรรเจิด 2536: 176 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ เน้นข้อความ โดยผู้เขียน)

อนึ่ง หลังจากการเสด็จประพาสครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงพระราชนิพนธ์เพลงไทยเดิมสำเนียงเขมร คือ “เขมรละออองค์เถา” เป็นสัญลักษณ์แห่งความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมด้วย (รัฐสภา 2524: 73)

สหรัฐอเมริกา แคนาดา และญี่ปุ่น

การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ มีเหตุมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระอาการต่อกระจกในพระเนตรทั้งสองข้าง แต่ต่อในพระเนตรซ้ายนั้นจำเป็นต้องและสุกงอมพอที่จะได้รับการผ่าตัด ซึ่งในสมัยนั้นยังทำในประเทศไม่ได้ จึงได้มีพระราชดำริจะเสด็จฯ ยังประเทศสหรัฐอเมริกาเพื่อการนั้น⁶⁵ ทั้งนี้ มีความจำเป็นทางการแพทย์และการรักษาพยาบาลหลังการผ่าตัดที่จะต้องทรงพักฟื้นเป็นระยะเวลาราวหนึ่งเดือนด้วย จึงได้มีพระราชดำริว่า ในเมื่อต้องเสด็จฯ สู่อเมริกาเช่นนี้แล้ว ก็ควรที่จะได้ทรงใช้โอกาสนั้นเจริญพระราช

⁶⁵ มีข้อมูลบางประการว่า เดิมจะเสด็จยังประเทศในทวีปยุโรป แต่ได้เปลี่ยนมาเป็นสหรัฐอเมริกา เพราะหากเสด็จไปยุโรป จะทรงมีเวลาพักผ่อนน้อยด้วยต้องทรงเยี่ยมพระราชวงศ์ของเขา

ไมตรีและทอดพระเนตรความเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านเทคโนโลยีในประเทศนั้นและที่ประเทศแคนาดาและประเทศญี่ปุ่นซึ่งต้องเสด็จฯ ผ่าน จะยังประโยชน์ยิ่งขึ้น (ดู ภาพสีทึบที่ 2558: 71-78)

ในการเตรียมการเสด็จฯ นั้น มีความจำเป็นต้องจัดหาที่ประทับซึ่งไม่ใช่โรงแรมเป็นประการสำคัญประการหนึ่ง นอกจากนั้น ด้วยสหรัฐอเมริกาและแคนาดาเป็นประเทศซึ่งยังไม่เคยมีพระมหากษัตริย์สยามเสด็จฯ ไปถึงมาก่อนในขณะที่ทรงราชย์ และผู้คนที่นั่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่สหรัฐอเมริกา ซึ่งปกครองในระบบสาธารณรัฐ ไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน ย่อมไม่ค่อยคุ้นชินกับกษัตริย์ราชวงศ์หรือแม้แต่มีความรู้ความเข้าใจที่แท้จริงเกี่ยวกับสยามประเทศ จึงได้โปรดเกล้าฯ เป็นการส่วนพระองค์และพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ให้นาย เรมอนด์ บี. สตีเวนส์ (Ramond B. Stevens) ที่ปรึกษาการต่างประเทศของรัฐบาลสยามชาวอเมริกัน ได้ล่องหน้าไปบริหารจัดการการประชาสัมพันธ์ประเทศและพระองค์ด้วย เป็นที่มาของเอกสารกฤตภาค (ข่าวตัดหน้าหนังสือพิมพ์) ซึ่งเขาและคณะได้จัดทำทุกเกล้าฯ ถวายทอดพระเนตรตลอดระยะเวลาทางเสด็จพระราชดำเนิน (หจข. 2474) ซึ่งนับว่าเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญยิ่งเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจในการเสด็จฯ ครั้งนี้ (ภาพสีทึบที่ 2558: 5-7)

ทั้งสองพระองค์เสด็จประพาสสหรัฐอเมริกา แคนาดาและญี่ปุ่นตั้งแต่วันที่ 19 มีนาคม พ.ศ. 2473 ถึงวันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ. 2474 เป็นเวลานานถึง 7 เดือน นับรวมเวลาเดินทางโดยเรือเดินสมุทร และโดยรถไฟข้ามทวีปอเมริกาเหนือทั้งขาไปและขากลับ ประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรีไปเสด็จลงเรือ “ซีแลนเดีย” (Selandia) ของบริษัทอีสเอเชียติก (East Asiatic Company) ที่เกาะสีชัง (ภาพสีทึบที่ 2558: 72-86) ทรงแวะที่ฮ่องกง (Hong Kong) หนึ่งวันเต็ม แล้วเสด็จลงเรือเอ็มเพรส ออฟ แจแปน (Empress of Japan) ไปยังเซี่ยงไฮ้ (Shanghai) ที่ซึ่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศของสาธารณรัฐจีนเฝ้ารับเสด็จฯ ในนามประธานาธิบดีเจียงไคเช็ค (Chiang Kai Chek) วันรุ่งขึ้น เสด็จฯ ต่อไปยังประเทศญี่ปุ่นถึงเมืองโกเบ (Kobe) ในวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2474 วันรุ่งขึ้นเสด็จฯ ยังเมืองโยโกฮามา (Yokohama) ที่ซึ่งมีการรับเสด็จฯ อย่างสมพระเกียรติ เสด็จฯ โดยรถไฟไปยังกรุงโตเกียว (Tokyo) เจ้าชายรัชทายาทและเจ้าหญิงชิชิบุ (Chichibu) ทรงรับเสด็จฯ ไปงานเลี้ยงรับรองที่วังแห่งหนึ่ง แล้วในวันรุ่งขึ้นเสด็จฯ ทรงเยี่ยมสมเด็จพระจักรพรรดิและจักรพรรดินี ซึ่งเสด็จมาทรงเยี่ยมตอบ ณ โรงแรมที่ประทับ นับเป็นการเจริญพระราชไมตรีในระหว่างองค์พระประมุขของประเทศทั้งสอง

ช่วงบ่ายเสด็จฯ ไปงานฉลองวันประสูติของพระพุทธเจ้าที่สวนหิบิยะ (Hibiya Park) ศาลเจ้ายาสุกุนิ (Yasukuni Shrine) และศาลราชสกุลเมจิ (Meiji Shrine) เสวยพระกระยาหารค่ำกับสมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิที่พระราชวังหลวง แล้วเสด็จฯ ทอดพระเนตรละครกาบูกิซะ (Kabukiza Theatre) วันรุ่งขึ้น เสด็จฯ โดยรถไฟไป

ยังเมืองกะมาคุระ (Kamakura) ทอดพระเนตรพระพุทธรูปไดบุตสึ (Daibutsu) องค์ใหญ่ที่สุดในญี่ปุ่น นับเป็นการทรงใช้วัฒนธรรมเป็นตัวเชื่อมสัมพันธ์เชิงการทูตสาธารณะ แล้วเสด็จฯ ขึ้นยังท่าเรือโยโกฮามา เรือออกจากท่าในบ่ายวันนั้นมุ่งสู่ชายฝั่งตะวันออกของประเทศแคนาดา (ภาพสีทึบ 2558: 87-93 และดูภาพใน ราชอาณาจักร 2558: 119-122)

ในการเสด็จพระราชดำเนินในครั้งนี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ มีแต่หม่อมหลวงคลอง ไชยยันต์ ตามเสด็จฯ เป็นนางสนองพระโอษฐ์ ไม่มีนางพระกำนัล โดยหม่อมเจ้าถาวรมงคลวงศ์ต้องโดยเสด็จฯ ในฐานะแพทย์ประจำพระองค์อยู่แล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาภาภรณ์ พระชนกชนนีในสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี พระองค์เจ้าอาภาภรณ์ พระชนกชนนีในสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี โดยเสด็จฯ ด้วย ค่าใช้จ่ายในการเสด็จฯ ส่วนใหญ่เป็นจากพระคลังข้างที่ มีแต่เงินค่ารักษาพระองค์จำนวน 100,000.- บาทที่เบิกจ่ายจากพระคลังมหาสมบัติ และ “มีหลักฐานว่าทรงใช้จ่ายอย่างประหยัด เช่น ฉลองพระองค์ของสมเด็จพระบรมราชินีก็ตัดเย็บเป็นแบบตะวันตกในประเทศสยาม” ยกเว้นบางรายการที่ไม่มีจำหน่ายในประเทศซึ่งต้องทรงจัดหาในสหรัฐอเมริกา (ภาพสีทึบ 2558: 74-77)

วันที่ 16 เมษายน เสด็จฯ ถึงเมืองวิกตอเรีย (Victoria) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรไข้หลอดลมอักเสบ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จึงได้เสด็จออกแทนพระองค์ให้คณะผู้แทนรัฐบาลแคนาดาเฝ้าฯ

ดอโรธี แบรินดอน (Dorothy Brandon) ผู้สื่อข่าวหญิงผู้เคยทำงานอยู่กับหนังสือพิมพ์บางกอกเดลีเมล์ของพระคลังข้างที่รายงานว่า

“สมเด็จพระบรมราชินีแห่งสยามประเทศทรงเป็นศูนย์กลางความสนใจและตกตะลึงของบรรดาผู้เข้าเฝ้าฯ พระองค์ในฉลองพระองค์สีเทาอ่อนคลุมด้วยขนสัตว์ ทรงพระดำเนินอย่างราบเรียบขึ้นบันไดกว้างของเรือเอ็มเปรสออฟแจแปนมาเพื่อให้ผู้คนจำนวนร้อยได้เฝ้าฯ ตามระเบียงและห้องโถงซึ่งเป็นทางผ่านเข้าไปยังห้องรับรองสีทองกับแดงชาดอันหรูหรา บนพระดั่งนี้ (นิ้วมือ) พระธำมรงค์เม็ดเดียวส่องประกายอยู่ พระอูระ (หน้าอก) ประดับด้วยเข็มกลัดฝังเพชรหลายเม็ด ไม่มีเพชรนิลจินดาเครื่องประดับอื่นใดเลย สมกับที่ทรงมีพระราชนิยมในความพอเหมาะพอควรมาตลอด และแน่นอนว่า ทรงเยี่ยมพระสรวล...

พระอิริยาบถไม่แสดงพระอาการกระดากกายแม้แต่น้อย แม้ว่าแท้จริงแล้ว สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีทรงเป็นบุคคลที่ค่อนข้างจะจ้อขำ ทรงพระดำเนินตรงไปยังข้าราชการชาวแคนาดาผู้แต่งเครื่องแบบสีทองกับแดงเข้มซึ่งยืนส่งอยู่เป็นแถว ตากล้องกดชัตเตอร์เปิดแฟลชส่องแสงแวววาว สมเด็จพระเจ้าไม่ได้ทรงสะทกสะท้านแต่อย่างใด กลับทรงพระดำเนินต่อไปอย่างสง่างามสู่ผู้ที่เข้าแถวรออยู่ ทรงทักทายแต่ละคนพร้อมแย้มพระสรวล แล้วทรงพระดำเนินต่อไปที่ประตู” (“Vancouver greets first ruling Oriental Monarch to set foot in Canada,” Vancouver Daily 4/17/31 ใน หจช. 2474 มีพระฉายาลักษณ์)

สมเด็จพระเจ้า ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจแทนพระองค์ด้วยพระราชอัธยาศัยยิ้มแย้มสง่างาม ด้วยความมั่นพระทัย ไร้ที่ติ นับเป็นครั้งแรกในแคนาดาในพระราชสถานะสมเด็จพระบรมราชินี และยังได้ทรงฉายผ่านฉลองพระองค์ซึ่งพอเหมาะแก่พระราชสถานะและกาลเทศะให้เห็นตัวคนอันเป็นอารยะของสยามประเทศไปพร้อมกัน

สองวันต่อมา ผู้สื่อข่าวหญิงรายเดียวกันรายงานในหนังสือพิมพ์อเมริกันว่า ถือได้ว่า สมเด็จพระเจ้า ทรงเป็น “สตรีที่สวยงามที่สุดในโลก”

“พระชนมพรรษาน้อยกว่า 30 พรรษา พระองค์ยังคงไว้ซึ่งพระเสน่ห์และความอ่อนวัยสดชื่นไร้มลทิน พระวรกายนั้นย่อมเช่นเดียวกับหญิงไทยทุกคน แต่พระพักตร์มณฑลพระเนตรเรียวเล็กน้อย พระลักษณะ (characteristics) แสดงเด่นชัดออกมากด้วย พระเกศาฉนิลที่ดกยาวซึ่งได้รับการจัดแต่งอย่างมีศิลปะ

พระสรวลที่ทรงแย้มอย่างนุ่มนวลอ่อนหวานและพระอิริยาบถที่ไร้การเสแสร้งของราชานารีพระองค์นี้เป็นที่ทราบกันดีทั่วไป ทรงสามารถรักษาพระอารมณ์ไว้ได้ดีแม้เมื่อต้องทรงประกอบพระราชกรณียกิจในพระราชพิธีที่น่าเบื่อเป็นเวลานานหลายชั่วโมง ทั้งยังทรงเป็นสตรีผู้มีความสามารถไม่น้อยเลยในการกีฬา กอล์ฟเป็นกีฬาโปรด และไม่ควรจะเข้าใจว่าทรงอย่างขอไปที เล่าลือกันว่าแม้จะทรงถวายแด่พระราชสวามีหลายแด้มก็ตาม ก็ยังทรงเอาชนะพระองค์ได้ แต่เสียงเล่าลือนี้เป็นสิ่งที่ไม่อาจยืนยันได้ ด้วยทรงกอล์ฟที่สนาม 18 หลุมส่วนพระองค์ในที่ซึ่งพ้นจากสายตาของผู้คนภายนอก (ที่จริงมี 9 หลุม-ผู้เขียน)

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ยังทรงสามารถขับเรือเร็วกำลังสูงของพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้ด้วยพระปรีชาสามารถเป็นที่น่าสังเกต ทั้งยังทรงเล่นกลล่องถ่ายรูปได้อย่างชำนาญ.....

พระองค์รับสั่งภาษาอังกฤษได้ดีมาก รวมตลอดถึงภาษาฝรั่งเศส...ด้วยก่อนที่พระราชสวามีจะขึ้นครองราชสมบัติประทับอยู่ด้วยกันในประเทศนั้น...จึงเข้าใจได้ในทันทีว่าเหตุใดพระราชนิยามด้านการแต่งพระองค์จึงเป็นแบบฝรั่งเศส หากแต่ว่าเมื่อประทับอยู่ในประเทศสยาม พระองค์จะทรงพระภูษาขึ้นกับฉลองพระองค์ (เสื้อ) แขนงุดองค์ค่อนข้างยาว โปรดทรงฉลองพระบาท (รองเท้า) สั้นสูง แต่ไม่ทรงมีสิ่งใดคลุมพระเกศา (ผม) ที่งามสลวยเมื่อเสด็จออกให้ราษฎรของพระองค์เฝ้าฯ อากาศในสยามร้อนเกินกว่าที่จะสวมแม้เสื้อนอกผ้าไหม เหตุดังนี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงทรงแต่งพระองค์อย่างเรียบง่าย” (“Queen Barni is Siam’s most beautiful woman,” Journal (East St. Louis, Ill.), 4/19/31 ใน หจข. 2474)

เป็นการนำเสนอพระโสม พระอริยาบถ พระราชนิยามและพระราชอัจฉริยภาพให้คนอเมริกันได้ทราบเป็นการล่วงหน้าอย่างถี่ถ้วน เป็นคำบรรยายที่อธิบายอยู่ในตัวว่า ทรงปรับพระองค์ตามกาลสถานและภูมิอากาศ

ครั้นเมื่อจะเสด็จจากแวนคูเวอร์โดยรถไฟขบวนพิเศษ แม้ว่าจะยังไม่ทรงหายจากพระอาการประชวร พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ได้ทรงเสด็จนำพระราชหฤทัย โปรดเกล้าฯ ให้หยุดรถยนต์พระที่นั่ง เพื่อให้สื่อมวลชนได้มีโอกาสฉายพระรูป

เสด็จฯ โดยรถไฟเป็นเวลา 2 วัน วันที่ 19 เมษายน จึงเข้าเขตสหรัฐอเมริกา และที่เมืองพอร์ตทอลล์ (Portal) มลรัฐนอร์ทดาโกต้า (North Dakota) นายสติมสัน (Stimson) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศสหรัฐอเมริกา ได้ขึ้นไปบนขบวนรถไฟรับเสด็จฯ ในนามประธานาธิบดีฮูเวอร์ (Herbert Hoover) และภริยา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ “ทรงเยี่ยมพระสรวลแก่คณะผู้แทนแสดงพระราชหฤทัยไมตรี ซึ่งเป็นสัญญาณว่าจะทรงเป็นที่นิยมชมชอบยิ่งในสหรัฐอเมริกา...พระสิริโฉมงดงามในฉลองพระองค์สีกรมท่า พระเกศาตัดเป็นลอนเล็กน้อย พระเนตรสีนิล พระฉวีผ่องสีผลอลีฟ (olive) หาทิเปรียบเทียบไม่ได้ เป็นภาพตรึงตาไม่มีรู้ลืม” นายอเล็กซานเดอร์ โจนส์ (Alexander Jones) ผู้สื่อข่าวรายงานไว้

ส่วนพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ นั้นเล่า เขารายงานว่าพระวรกายสั่นทวด พระน้ำหนักเพียง 98 ปอนด์ พระอริยาบถละมุนละม้าย และเป็นทีที่กล่าวขานว่าทรงมีพระอารมณ์ขันอย่างดี และทรงเป็นกันเองตามแบบฉบับ

ของประชาธิปไตยกับผู้ที่ไปเฝ้าฯ (“Siam’s King reaches US. via Portal, N.D.; Ill but still smiling,” Tribune, 4/20/31. หจข. 2474)

ในรายงานเดียวกัน นายโจนส์นำเสนอ “เพื่อให้ทรงทราบ” ว่า บัดนั้นผู้คนในเมืองพอร์ตทาลทราบดีกว่าเมื่อคืนก่อนว่า พระองค์ไม่ได้ทรงช้างเผือก หรือทรงมีพระสนมนางในเป็นร้อยแต่อย่างใด หากแต่ว่าพระองค์ทรงเป็นบุรุษผู้นำทัพ และอาจมีบันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ว่า ทรงเป็นพระราชายุ่งใหญ่ผู้สร้างสรรค์ราชอาณาจักรของพระองค์ด้วยแรงบันดาลใจ และเข้าใจแล้วว่า ทรงมีพระราชหฤทัยจงรักในสมเด็จพระบรมราชินีพระโสมงามแต่พระองค์เดียว ได้ทรงสร้างทางรถไฟผ่านป่าเขาลำเนาไพร สะพานข้ามแม่น้ำ และสถาปนากิจการไปรษณีย์อากาศที่มีประสิทธิภาพ สนับสนุนการศึกษา พระราชทานสิทธิแก่สตรีและเสรีภาพอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อน

ที่สถานีสการ์บาระห์ (Scarborough) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงจากรถไฟเป็นพระองค์แรก “**บุรุษร่างเล็ก ผิวคล้ำ สูงไม่ถึง 5 ฟุตกระมัง ว่ากันว่าน้ำหนักเพียง 98 ปอนด์**” หนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งรายงาน “**พระราชินีรำไพพรรณี สตรีร่างย่อมแต่มีเสน่ห์ แต่งตัวอย่างอนุรักษ์นิยมด้วยชุดผ้าซาติน (satin) ขาวดำ สวมหมวกสักหลาดสีดำขนาดย่อม ก้าวลงตามมา โปริยยิ้มคล้ายว่าแสดงความพึงพอใจขณะที่รับดอกกล้วยไม้ช่อใหญ่ช่อหนึ่งจากนางอลวอเตอร์ (Mrs. Allwater) ภรรยาคนสุดท้ายมปรจจำนครนิวยอร์ก**” และเมื่อทรงรับช่อดอกไม้ป่าฤดูใบไม้ผลิช่อหนึ่งจากเด็กนักเรียนหญิงอายุ 8 ขวบทรงสัมผัสมือและทรงแตะไหล่เธอซึ่งได้ทำให้ “**เธอมีความภูมิใจยิ่งกว่าใคร**” จากนั้นทรงพระดำเนิน “**พร้อมช่อดอกไม้ทั้งสองช่อในหัตถ์แต่ละข้าง**” ไปเพื่อให้ช่างภาพฉายพระรูปคู่กับพระราชสวามี และเมื่อเสด็จฯ ขึ้นรถยนต์ไปยังที่ประทับ สมเด็จพระแยมพระสรวลซึ่งทรงเสน่ห์ด้วยรักยิ้ม และทรงโบกพระหัตถ์คล้ายเสมือนกับจะทรงส่งสารว่าพอพระราชหฤทัยยิ่ง (“Warm greeting for royal pair at Ophir Hall,” The Sun, 4/22/31 หจข. 2474)

ทรงวางพระองค์ได้อย่างเหมาะสม เป็นที่ประทับใจของผู้สื่อข่าวผู้เฝ้าสังเกตตั้งกองอยู่อย่างละเอียดทุกกระเบียดนิ้ว ในนาทีแรกๆ ที่ประทับพระบาทลงบนพื้นแผ่นดินสหรัฐอเมริกาประชาธิปไตย โดยนายโจนส์ตั้งข้อสังเกตต่อไปว่า “**เป็นการเข้าสู่สหรัฐอเมริกาของบุคคลสำคัญจากต่างประเทศที่สงบเสงี่ยมที่สุดเท่าที่เคยมีมา**”

คฤหาสน์โอฟีร์ ฮอล (Ophir Hall) ใกล้เมืองไวท์เพลนส์ (White Plains) เขตปกครองเวสเชสเตอร์ (Westchester County) มลรัฐนิวยอร์ก (New York State) นั้น นางไวท์ลอว์รีด (Whitelaw Reid) ภรรยาหม้ายของเอกอัครราชทูตสหรัฐฯ ประจำอังกฤษถวายเป็นที่ประทับโดยไม่คิดค่าเช่า เป็นคฤหาสน์หลังใหญ่และที่สำคัญมีบริเวณกว้างขวาง รั้วรอบขอบชิด ทางการอเมริกันจัดเวรยามถวายความอารักขาอย่างดี ไม่ให้บุคคลภายนอกเข้า

ไปรบกวณ มีอาคารต่างหากไว้ใช้เป็นสำนักงานสำหรับการรับส่งวิทยุโทรเลขติดต่อราชการกับทางกรุงเทพฯ ทั้งยังมีสนามกอล์ฟไว้ให้ได้ทรงพระสำราญ ห้องชุดที่ประทับทางปีกทิศใต้ มองออกไปจะเห็นสวนสวยที่จัดไว้อย่างเป็นระเบียบ (ภาพใน ราชเลขาธิการ 2528: 123-124)

การรับเสด็จฯ ณ คฤหาสน์นี้จัดเป็นการภายใน ไม่มีคำกราบบังคมทูลหรือพระราชดำรัส ทั้งนี้เพราะผู้ว่าการมลรัฐนิวเจอร์ซีย์ได้ส่งผู้แทนไปรับเสด็จฯ ตั้งแต่บนรถไฟแล้ว ซึ่งในโอกาสนั้นได้ตรัสตอบว่า **“เราได้มาถึงที่ซึ่งจะเป็น “บ้าน” ของเราในช่วงระยะเวลาส่วนใหญ่ ของการทำงานอยู่ในสหรัฐอเมริกาแล้ว...เรารู้สึกประทับใจอย่างยิ่งซึ่งกับความปรารถนาดีทั้งหลายทั้งปวงที่ได้ เห็นมาตลอดทาง...”**

ครั้นวันที่ 27 เมษายน หนึ่งวันก่อนที่จะเสด็จไปยังกรุงวอชิงตัน ดี.ซี (Washington D.C) เพื่อมีพระราชปฏิสันถารกับประธานาธิบดีเฮร์เบิร์ต ฮูเวอร์ (Herbert Hoover) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้ผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์อเมริกัน 4 ราย เข้าเฝ้าฯ ขอพระราชทานสัมภาษณ์ ณ โอฟิศ สอล หนังสือพิมพ์รายงานอย่างละเอียดในเช้าวันรุ่งขึ้น นับเป็นการวางจังหวะการประชาสัมพันธ์อย่างดียิ่ง นายเฮโรลด์ เอ็น. เด็นนี่ ผู้สื่อข่าว The New York Times รายงานว่า

“เป็นที่ประจักษ์แต่แรกว่าทรงมีความรู้และความสนพระราชหฤทัยกว้างขวางไม่ธรรมดา (extraordinary) ทั้งปรัชญาการปกครอง เบสบอลล์ นักแสดงตลก ชาลี แชลลิน ไปจนถึงเสรีภาพในการนับถือศาสนาในสยามประเทศ ทรงมีพระสมานธิ สติ ปัญญา บ่งบอกออกมาด้วยสายพระเนตรที่เปล่งประกาย...ทรงตอบคำถามอย่างแคล่วคล่อง และดูเหมือนว่าทรงพระสำราญมากกับการนั้น” (Harold N. Denny, “Suffrage for Siam planned by King to test democracy. His brother dies in Paris,” The New York Times, April 28, 1931
สำเนาใน สนธิ 2545: 151-157)

ทรงอธิบายว่า ในสยาม พระราชามีหน้าที่ช่วยเหลือประชาชนและดำเนินการให้เขามีความสุข ต่อคำถามที่ว่า บังเอิญบุคคลไม่มีเสรีภาพในระบบกษัตริย์ที่มีผู้ปกครองคนเดียวเท่ากับในระบบประชาธิปไตย ซึ่งมีผู้ปกครองหลายคน รับสั่งว่า ในฐานะที่ทรงเป็นองค์พระประมุขของประเทศสมบูรณาญาสิทธิราชย์ประเทศหนึ่ง พระองค์ไม่ควรจะตอบ แต่ได้รับสั่งว่า **“ระบอบการปกครองที่ดีที่สุดก็คือระบอบที่เหมาะสมแก่ผู้คนที่อยู่ภายใต้ระบอบนั้น”**

แต่ได้ทรงถือโอกาสนั้นแถลงให้ทราบว่ “กำลังทรงดำเนินการด้วยความสมัครพระทัยในการจำกัดพระราชอำนาจอย่างเป็นขั้นเป็นตอนโดยการให้สิทธิเลือกตั้ง (suffrage) แก่ประชาชนของพระองค์ มีเป้าหมายบั้นปลายคือการสถาปนาระบบการปกครองแบบมีการแทน (representative government) เมื่อประชาชนได้รับการฝึกหัดให้ทำเป็นแล้ว การนี้จะเกิดขึ้นโดยการให้ประชาชนได้ใช้สิทธิออกเสียงเลือกผู้แทนสู่เทศบาลเป็นลำดับแรก วัตถุประสงค์ประการหนึ่งของการเสด็จฯ มายังอเมริกานี้ก็เพื่อที่จะได้ทรงทราบว่าประชาธิปไตยดำเนินการกันอย่างไร” (Denny ใน สนธิ 2545: 351) โดยได้รับสั่งว่า

“ข้าพเจ้ามีความสนใจยิ่งเกี่ยวกับการใช้สิทธิออกเสียงเลือกตั้ง...ข้าพเจ้าต้องการจะดูว่าการนั้นแสดง ออกซึ่งเจตนารมณ์ของคนส่วนใหญ่จริงๆ หรือไม่ ข้าพเจ้าต้องการจะเรียนรู้เกี่ยวกับรูปแบบของวิธีการเลือกตั้ง และว่าการณรงค์ทางการเมืองนั้นดำเนินการกันอย่างไร...” (Denny ใน สนธิ 2545:151)

รับสั่งด้วยว่า “ข้าพเจ้ามีความสนใจอย่างยิ่งเกี่ยวกับความก้าวหน้าในอเมริกาด้านเครื่องยนต์กลไกและอุปกรณ์ผ่อนแรงต่างๆ ซึ่งช่วยให้การดำเนินชีวิตง่ายสะดวกสบายขึ้น...ซึ่งสยามได้นำไปใช้อยู่บ้างแล้วมากสิ่ง...” แต่ก็ทรงเน้นย้ำว่า

“วิธีการของเราคือการประยุกต์ใช้ ไม่ใช่การเอาไปใช้ทั้งดุ้น” (“to adapt, not to adopt”)

ทรงเชื่อว่าอิทธิพลของตะวันตกมีประโยชน์ตรงที่ “เปิดสมองคนให้กว้างขึ้น” และจึงทรง “แนะนำให้พิจารณาพิจารณาความคิดใหม่ๆ เหล่านั้นให้ดี และไม่นำมาใช้หากไม่แน่ใจว่าจะเป็นประโยชน์” (Denny ใน สนธิ 2545: 154)⁶⁶

ทรงยกตัวอย่างว่า อิทธิพลของตะวันตกได้ส่งผลให้สตรีสยามเริ่มแต่งตัวคล้ายกับสตรีตะวันตก เช่น เริ่มไว้ผมบ๊อบซึ่งก็ “เข้ากับเขาได้ดี ทำให้เขาดูงาม” แล้วทรงพระสรวลสนุกสนาน (Denny ใน สนธิ 2545: 154) ซึ่งน่าจะเป็นที่รู้กันว่าส่วนหนึ่งเป็นการรับสั่งถึงสมเด็จพระบรมราชินี

แม้ว่าจะรับสั่งถึงสตรีไทยเช่นนั้น แต่เมื่อผู้สื่อข่าวทูลขอให้พระราชทานความเห็นเกี่ยวกับสตรีอเมริกัน รับสั่งว่าไม่ทรงทราบเรื่องนี้ และรับสั่งต่อไปว่า สตรีสยามไม่ได้อยู่แต่ในบ้านแล้ว บางคนกำลังศึกษาวิชาแพทย์อยู่ในกรุงเทพฯ (Denny ใน สนธิ 2545: 155)

⁶⁶ ตรงนี้รายงานข่าวของหนังสือพิมพ์อีกฉบับหนึ่งในชุดกฤตภาค (Associated Press ใน หจข. 2474) ใช้คำต่างออกไป แต่โดยทั่วไปใจความเดียวกัน

เสร็จสิ้นการพระราชทานสัมภรณ์แล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงพานักข่าวออกไปเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ และพระชนนีที่ห้องทรงพระตำราญ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ออกมาทรงร่วมด้วย

“สมเด็จพระบรมราชินีในพระอิริยาบถสำรวมแต่เงินอายเล็กน้อย ทรงฉลองพระองค์ชุดไหมสีเนื้อลูกนัท (nut-brown silk ensemble) พระภูษาสเกิร์ตยาว (long, full skirt) กับฉลองพระองค์คลุม (jacket) สั้น เป็นที่กล่าวขานกันว่า ทรงเป็นหนึ่งในบรรดาสตรีสวยที่สุดในตะวันออก และทรงมีพระเสน่ห์อีกด้วย...

ทรงก้มพระเศียรรับคำนับของผู้สื่อข่าวแล้วทรงยื่นพระหัตถ์มาให้จับ ทอดพระเนตรออกไปยังสนามที่ซึ่งลมกำลังพัดแรง แล้วรับสั่งว่า

“อากาศไม่ดีสำหรับเล่นกอล์ฟนะ” (Denny ใน สนธิ 2545: 155-156)

มีพระราชปฏิสันถารอยู่สักครู่หนึ่ง แล้วสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ⁶⁷ ทรงพานักข่าวออกจากห้องนั้นไป ประทานพระราชกระแสแถลงการณ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแก่นักข่าวตามที่เขาได้ขอพระราชทานไว้ล่วงหน้า ความโดยสรุปว่า ทั้งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ และพระองค์สนพระราชหฤทัยยิ่งในตั้งกฤตภาคที่มีการตัดทอนมากมาย ซึ่งแสดงถึงการค้นคว้าที่ได้ทำและบางทีออกจะตกพระทัยกับรายละเอียดที่เป็นจินตนาการ (fanciful detail) ทรงขอใจต่อมวลชนสำหรับการต้อนรับที่ได้กรุณาถวายอย่างเป็นมิตร ทรงขอฝากไว้ว่า **“หวังว่าท่านจะเสริมสร้างรากฐานของการมีสื่อมวลชนที่มีเสรีภาพในอเมริกานี้ให้แข็งแรงยิ่งขึ้นไป และจะไม่เพียงบันทึกสิ่งที่เกิดขึ้นในปัจจุบันสมัยอย่างตรงตามความเป็นจริงและด้วยมารยาทอันดีเท่านั้น แต่จะำทำตนเป็นกลไกที่มีบทบาทยิ่งขึ้นไปในการอำนวยให้เกิดความเข้าใจ ความอดกลั้น (ต่อความแตกต่าง) เพื่อให้เกิดสันติภาพระหว่างประเทศในที่สุด”** (ตีพิมพ์เต็มฉบับใน Denny ใน สนธิ 2545: 156) เท่ากับว่าได้พระราชทานกำลังใจและคำเตือนสติแก่สื่อมวลชนในขณะเดียวกัน ซึ่งสอดคล้องกับที่ทรงปฏิบัติต่อสื่อมวลชนในประเทศในภาพรวม (ดู พงศปฏิสาณ 2558 ฉ.)

วันรุ่งขึ้นที่ 28 เมษายน ทั้งสองพระองค์เสด็จฯ โดยรถไฟขบวนพิเศษถึงสถานีรถไฟยูเนียน (Union Station) กรุงวอชิงตัน ดี.ซี. รองประธานาธิบดีเคอร์ทิส (Vice-President Curtis) และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการ

⁶⁷ เป็นที่ปรากฏไม่แต่ในโอกาสนี้เท่านั้นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ได้ทรงมีบทบาทในการดำเนินความสัมพันธ์กับผู้สื่อข่าวในช่วงการโดยเสด็จฯ นี้ โดยได้ประทานสัมภรณ์แก่ผู้สื่อข่าวและตามสโมสรรต่างๆ อยู่เนืองๆ เกี่ยวกับประเทศสยาม ทั้งยังทรงมีส่วนในการประสานงานการพระราชทานสัมภรณ์

ต่างประเทศstimสัน รับผิดชอบ รับผิดชอบ 2 แถวตามทางทรงพระดำเนิน เป็นการรับ
เสด็จฯ อย่างย่อ เนื่องด้วยเป็นเวลาค่ำ เสด็จฯ ไปประทับแรมที่บ้านของนายและนางลาร์ซ แอนเดอร์สัน (Mr. and
Mrs. Larz Anderson) อดีตนักการทูตอเมริกันบนถนนแมสซาชูเซตส์ (Massachusetts Avenue) ผู้จัดถวายโดยไม่
คิดค่าเช่าเช่นเดียวกับนางไวท์ลอร์วีรีด ในกรณีของไอฟี่ ฮอลล์ (หจข. 2474: 23 March และ 28 April 1933)⁶⁸

ครั้นวันที่ 29 เมษายน พ.ศ. 2474 เวลา 11.00 น. ประธานาธิบดีฮูเวอร์เข้าเฝ้าฯ ณ ที่ประทับ ทั้งนี้เพราะ
แพทย์กราบบังคมทูลแนะนำให้ทรงงดการเสด็จออกไปยังสุสานศพทหารผู้สละชีวิตในสงครามที่อาร์ลิงตัน
(Arlington Cemetery) และได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เสด็จแทนพระองค์ในการนั้น

ค่ำวันเดียวกัน เวลา 20.00 น. ทั้งสองพระองค์จึงได้เสด็จฯ ยังทำเนียบขาว (The White House) ในงาน
เลี้ยงพระกระยาหารค่ำในงานเลี้ยงซึ่งประธานาธิบดีจัดถวายอย่างเป็นทางการ

**“ประธานาธิบดีและภรรยาจับเสด็จฯ ณ ห้องสีแดงและพาทรงพระดำเนินไป ตาม
ทางเดินสีแดงสู่ห้องทิศตะวันออก แล้วแนะนำให้ทรงรู้จักกับบุคคลต่างๆ ที่มาเฝ้าฯ อยู่รอบ
ห้อง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงสัมผัสมือแต่ละ
คนตามธรรมเนียมอเมริกัน พระเจ้าอยู่หัวทรงฉลองพระองค์ชุดเป็นทางการสำหรับงานเวลา
ค่ำ (evening dress) ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ สว่างมสะดุคตาสมพระยศราชินี
(truly regal) ในฉลองพระองค์ฝ้ายทองหฐซึ่งตัดให้พอเหมาะสมกับพระวรกาย ทรงสร้อย
พระศอมรกต และพระสาาง (หวิ) ประดับด้วยมณีที่พระเกศาซึ่งดำเป็นเงาสลวย อัญมณีมี
ขนาดใหญ่และส่องประกายพิศตรมดา” (“President is set at dinner for King at White
House,” Star, Washington D.C., 4-30-31)**

ครั้นเมื่อเสด็จฯ จากห้องรับแขกสู่ห้องจัดเลี้ยงอย่างเป็นทางการ กระบวนพิธีได้สลับสับเปลี่ยนจากเดิม
มาเป็นว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงพระดำเนินคู่กับประธานาธิบดี และพระเจ้าอยู่หัวพระดำเนินคู่กับนางฮูเวอร์ นับเป็นครั้ง
แรกที่ทำเช่นนี้ (พระรูปหมู่ ณ ทำเนียบขาวใน ราชเลขาธิการ 2528: 125)

⁶⁸ เอกสารกฤตภาคชุดนี้บางครั้งไม่ระบุที่มาของข่าวตัด ระบุแต่วันที่ การที่ทั้งสองครอบครัวนี้ถวายให้ประทับที่บ้านของตนโดยไม่คิด
ค่าเช่าเช่นนี้ น่าจะเป็นเพราะความสามารถในการทรงเจรจาของหม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร อัครราชทูตสยาม ผู้ได้โปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้
เตรียมการเสด็จฯ ในสหรัฐอเมริกา

วันที่ 30 เมษายน ทั้งสองพระองค์เสด็จฯ ไปยังตึกแพนอเมริกันยูเนียน (Pan American Union) ณ ที่นั่น มหาวิทยาลัยจอร์จ วอชิงตัน (George Washington University) ทูลเกล้าฯ ถวายปริญญาคุณวุฒิบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขากฎหมาย (Honorary Degree of Doctor of Law) แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ มีผู้แทนมหาวิทยาลัยอีก 7 แห่งเข้าร่วมในพิธี (พระรूपหมู่ใน **ราชเลขานุการ 2528: 126**) จากนั้นเสด็จฯ ยังเมืองบอลติมอร์ (Baltimore) เพื่อทรงตรวจพระเนตรที่สถาบันวิลเมอร์ (Wilmer Institute) โรงพยาบาลจอห์นส์ ฮอปกินส์ (Johns Hopkins Hospital) ในขณะที่ในช่วงบ่ายสมเด็จพระปกเกล้าฯ เสด็จฯ กับนางซูเวอ์ไปทอดพระเนตรเมาท์ เวอร์นอน (Mt. Vernon) บ้านและฟาร์มนอกเมืองของจอร์จ วอชิงตัน (George Washington) ประธานาธิบดีคนแรกของสหรัฐอเมริกา ตกเย็นประธานาธิบดีและภรรยาต้อนรับพระราชทานน้ำชายามบ่าย ณ ที่ประทับก่อนที่จะเสด็จฯ ไปเสวยพระกระยาหารค่ำที่สถานอัครราชทูตสยาม (**ภาพิสฐุทธิ 2558: 95-96**) ประทับอยู่ในกรุงวอชิงตัน ดี.ซี. 2 วัน 3 คืน ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินชาวตะวันออกพระองค์แรกที่เสด็จฯ ("**First King of East guest at White House,**" AP. **หจข. 2474. April 28**)

วันที่ 2 พฤษภาคม เมืองไวท์เพลนส์โดยนายกเทศมนตรีทูลเกล้าฯ ถวายกุญแจทองคำแห่งเมืองในพิธีที่หอประชุมโรงเรียนมัธยมของเมือง (**ภาพกุญแจใน ราชเลขานุการ 2528: 128**)

วันที่ 4 พฤษภาคม ทั้งสองพระองค์เสด็จฯ ยังนครนิวยอร์ก (City of New York) ประทับขบวนแห่เข้าเมืองไปยังศาลาว่าการนคร นายกเทศมนตรีและเทศมนตรีรับเสด็จฯ อย่างเป็นทางการ (**ราชเลขานุการ 2528: 129**) แต่หนังสือพิมพ์รายงานว่าก่อนหน้านั้น คือเมื่อวันที่ 24 เมษายน ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จฯ อย่างเงียบๆ ไปยังนครนิวยอร์กนี้แล้ว โดยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้เสด็จฯ ยังสำนักงานของ ดร. จอห์น เอ็ม. วิลเลอร์ (Dr. John M. Wheeler) จักษุแพทย์ผู้ซึ่งจะทำการผ่าตัดต้อในพระเนตร และสมเด็จพระปกเกล้าฯ เสด็จฯ กับนางออกเดิน ริดทรงซื้อสินค้าต่างๆ ผู้สื่อข่าวมาทราบก็ต่อเมื่อมีการจัดส่งหีบห่อสินค้าตามมาที่ไอฟี่ฮอลล์ (**หจข. 2474, 4.24.31 หลายฉบับ**) ซึ่งบางส่วนคงจะเป็นเครื่องแต่งพระองค์บางอย่างที่จัดหาในกรุงเทพฯ ไม่ได้ เช่น ถูพระหัตถ์ขาวยาว ซึ่งต้องทรงใช้เมื่อพระราชทานพระหัตถ์แก่บุคคลต่างๆ ที่เข้าเฝ้าฯ

อนึ่ง ในระหว่างที่ประทับอยู่ที่ไอฟี่ฮอลล์นี้ นายพีช พันธุ์ร มหาดเล็กของสมเด็จพระปกเกล้าฯ มีโอกาสได้เฝ้าฯ และได้ทูลคว่ำลงจะหมอบกราบตามธรรมเนียมไทย พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้รับสั่งให้เขาลุกขึ้น และพระราชทานพระหัตถ์ให้เขาสัมผัส พร้อมกับรับสั่งว่าต้องปฏิบัติตามธรรมเนียมฝรั่ง จึงจะเหมาะสมแก่กาลสถาน (**พข. บุญพิธี**)

การผ่าตัดคอในพระเนตรซ้ายของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กระทำโดย ดร.จอห์น เอ็ม. วิลเลอร์ แห่งโรงพยาบาลเพรสบีเทรียน (Presbyterian Hospital) แห่งนครนิวยอร์ก ในวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2474 ที่ โอฟีร์ ฮอลล์ โดยห้องชุดหนึ่งได้รับการปรับปรุงให้เหมาะสมแก่การนั้น ทั้งนี้เพื่อที่จะได้ทรงพักฟื้นต่อไปได้ โดยไม่เกิดความกระทบกระเทือนต่อพระเนตร การผ่าตัดนำเลนส์ตาที่เป็นคอในพระเนตรออก สำเร็จด้วยดี (2474, May 11, 1931 หลายฉบับ ใน ภาพิสูทธิ 2558: 118 และ ราชเลขาธิการ 2528: 130 หจข.) ครั้นวันที่ 26 พฤษภาคม ได้เปิดผ้าปิดพระเนตร ทรงฉลองพระเนตรพิเศษซึ่งเลนส์มีลักษณะนูนผิวด้านบนและแบนด้านหน้าเลนส์ธรรมชาติ ที่นำออกมาแล้วนั้น (เช่นที่ปรากฏในพระบรมฉายาลักษณ์ในราชเลขาธิการ 2558: 171 และองค์จริงองค์หนึ่งจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว) เนื่องด้วยในสมัยนั้นเลนส์เทียมยังไม่มีใช้ ทรงพักฟื้นต่อไปอีกกว่าหนึ่งเดือน

ระหว่างนั้น แน่แน่นอนที่สุดว่าสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ประทับอยู่ใกล้รัชชิตพระราชสวามี คอยทรงดูแลให้ทรงพระเกษมสำราญด้วยการสดับดนตรีและบางทีอาจได้ทรงอ่านข่าวคราวเรื่องราวต่างๆ ถวาย การได้ทรงช่วยในการรักษาพยาบาลผู้ป่วยเช่นนี้ คงจะได้เน้นย้ำให้ทรงเห็นความสำคัญของการแพทย์การพยาบาล ยิ่งขึ้นกว่าเดิม ทั้งในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ยังทรงพักฟื้นอยู่นี้ และในการทอดพระเนตรโรงพยาบาลต่างๆ หนังสือพิมพ์อเมริกันของมลรัฐนิวยอร์กเองรายงานอ้างอิงข้อเขียนของนายแอนดรูว์ เอ. ฟรีแมน (Andrew A. Freeman) ผู้เคยทำงานกับหนังสือพิมพ์ของกรมพระคลังข้างที่ในกรุงเทพฯ ว่า สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงสนับสนุนให้สตรีได้เรียนหนังสือ เพื่อที่จะได้เป็นแพทย์หรือพยาบาลหรือทำการสังคมสงเคราะห์ จะได้ช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์ ทั้งยังไม่ทรงเห็นด้วยกับการนำเด็กหญิงอายุต่ำกว่า 14 ปีมาเป็นภรรยา หรือการที่มีภรรยาหลายคน แต่ก็ทรงทราบดีว่าการออกกฎหมายห้ามไม่ได้เป็นวิธีการที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิธีซึ่งมีมานานแล้วนี้ได้ในเวลาชั่วข้ามคืน (“Siam’s Queen opposes law against polygamy,” *Observer*, Troy, N.Y., June 14, 1931. หจข. 2474) ซึ่งก็สอดคล้องกับพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งรับสั่งต่อที่ประชุมเสนาบดีสภาในการพิจารณาราชบัญญัติลักษณะผัวเมีย พ.ศ. 2473 และได้ทรงใช้พระราชนิพนธ์ทรงมีพระกรุณาเพียงพระองค์เดียว เป็นแบบอย่างชักจูงพสกนิกรของพระองค์ให้ปรับเปลี่ยนไปในทิศทางเดียวกัน มากกว่าการที่จะตราไว้ในพระราชบัญญัติสั่งห้ามการมีภรรยาหลายคน

ครั้นวันที่ 18 มิถุนายน เป็นต้นไป จึงปรากฏข่าวการเสด็จฯ ประพาสสถานที่ต่างๆ เป็นการส่วนพระองค์ เช่น ทอดพระเนตรการแข่งขันเรือ (regatta) ระหว่างมหาวิทยาลัยเยล (Yale) กับมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด (Harvard) ที่นิวลอนดอน (New London) เสด็จฯ ยังนครนิวยอร์กอีกครั้ง ทอดพระเนตรละคร และตึกเอ็มไพร์ สเตต (Empire State Building) ที่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ยังทรงฉลองพระเนตรกันแดดอยู่ รับสั่งว่า

“แสงอาทิตย์ที่ส่องจ้าทำให้ข้าพเจ้าเจ็บตา” (“King sees the city from Empire State,” New York Times, July 1, 1931. หจข. 2474 ใน ภาพิสูทธิ 2558: 134) มีพระราชปฏิสันถารกับนายเนลสัน รอคกี้เฟลเลอร์ (Nelson Rockefeller) แห่งมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ซึ่งได้ช่วยสนับสนุนการศึกษาแพทย์ในสยาม ทอดพระเนตรโรงงานทอมัส เอ. เอดิสัน (Thomas A. Edison Industry) รวมทั้งเสด็จฯ เยี่ยมนายเอดิสันนักประดิษฐ์คิดค้นผู้ชราที่บ้านพัก ทรงเยี่ยมชมกิจการของหนังสือพิมพ์ วิทยุ และห้องทดลองเรื่องการไฟฟ้า โรงภาพยนตร์ โรงเรียนนายร้อยเวสต์พอยต์ (West Point) และทอดพระเนตรการแข่งขันเทนนิส และโปโล เป็นต้น ซึ่งในการแข่งขันประเภทหลัง สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้พระราชทานรางวัลด้วย (ราชเลขานุการ 2531: 63)

วันที่ 24 กรกฎาคม เสด็จฯ ไปยังโรงอากาศยานของกองทัพเรือที่เลคเฮิร์สต์ (Lake Hurst ในมลรัฐนิวยอร์ก) ประทับบนเรือเหาะ (dirigible) ชื่อลอสแอนเจลิส (Los Angeles) เป็นเวลานานหนึ่งชั่วโมง หนังสือพิมพ์นิวยอร์กไทมส์ลงไว้ในข่าวว่าสมเด็จพระเจ้า “ทรงเป็นสตรีคนแรกที่ได้โดยสารเรือเหาะนี้” เพราะมีระเบียบห้ามสตรีขึ้นไปบนยานของทหารนี้ สมเด็จพระเจ้า รับสั่งว่า “เป็นการเดินทางที่น่าพิศวง (wonderful) ข้าพเจ้าจะจดจำไว้ไม่รู้ลืม” ทั้งนี้เรือเหาะได้บินเอื่อยๆ เหมือนครนินิวอร์ค พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า “ค่อนข้างร้อนในนั้น แต่ความน่าตื่นตาตื่นใจกับทัศนียภาพที่เห็นและความเอาใจจดใจจ่อของทุกคนในขณะของเรามีมากกว่าที่จะใส่ใจกับ (ความไม่สบายกาย) นั้น” (“Los Angeles Flight delights Siamese,” New York Times, July 28, 1931. หจข. 2474 ใน ภาพิสูทธิ 2558: 135)

ต่อมา เมื่อวันที่ 29 กรกฎาคม ทั้งสองพระองค์ได้ทรงอำลาสหรัฐอเมริกา เสด็จฯสู่ประเทศแคนาดา (Canada) โดยรถไฟท้องถิ่นไปประทับรถไฟขบวนพิเศษที่นครนิวยอร์ก เสด็จประพาสแคว้นควิเบก (Quebec) ของแคนาดาซึ่งเป็นประเทศประชาธิปไตยปกครองตนเองแล้ว แต่ยังถือพระเจ้ากรุงอังกฤษเป็นพระประมุข เมื่อเสด็จฯ ถึงนครมอนทรีออล (Montreal) ผู้ว่าราชการเมืองและข้าราชการรับเสด็จฯ ประทับที่โรงแรมริมทะเลสาบนอกเมืองจนวันที่ 10 สิงหาคม จึงเสด็จฯ ถึงกรุงออตตาวา (Ottawa) แคว้นออนแทรีโอ (Ontario) เมืองหลวงของประเทศแคนาดา ผู้สำเร็จราชการของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ นายกรัฐมนตรี นายกเทศบาลกรุงออตตาวา รับเสด็จฯ อย่างเป็นทางการ ณ สถานีรถไฟยูเนียน (Union Station) มีประชาชนเฝ้าดูมากมาย ประทับ ณ ทำเนียบรัฐบาล และทอดพระเนตรรัฐสภา

ค่ำวันรุ่งขึ้น เสด็จฯ ออกจากออตตาวาไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ยังอุทยานแห่งชาติหุบเขาแบนฟ์ (Banff National Park) แคว้นอัลเบอร์ตา (Alberta) โดยที่เมืองวินนิเพก (Winnipeg) เมืองหลวงแห่งแคว้น มีพิธีรับเสด็จฯ

ช่วงเวลาที่ประทับอยู่ในบริเวณอุทยานแห่งชาตินี้ ทรงประกอบพระราชกรณียกิจเป็นการส่วนพระองค์จริงๆ ส่วนใหญ่ประทับอยู่ที่ Banff Spring Hotel หน้าศาลาลัยๆ ปราสาท แวดล้อมด้วยป่าเขาลำเนาไพร ธารและทุ่งน้ำแข็งและทะเลสาบ (ภาพใน ภาพิสูทธิ์ 2558: 104) การเสด็จฯ ไปแคนาดานี้ เป็นไปเพื่อทรงพระสำราญพระอิริยาบถพร้อมกับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจิรศักดิ์สุประภาศ หม่อมเจ้าอัชฌา จักรพันธ์ และหม่อมราชวงศ์พงศอมร กฤดากร ผู้เยาว์ที่ทรงอุปการะผู้ซึ่งกำลังศึกษาต่อในทวีปอเมริกาเหนือ เป็นสำคัญ (ราชเลขาธิการ 2558: 135 และคำอธิบายภาพที่ 180) ทั้งนี้ พระราชกรณียกิจใดที่ต่อพระราชประสงค์จะทรงประกอบแต่ไม่ทรงคุ้นเคย ได้มีฝรั่งผู้ชำนาญโดยเสด็จฯ ถวายคำแนะนำ เช่น ในการทรงตกปลาด้วยเบ็ดตามลำน้ำ (พระบรมฉายาลักษณ์ใน ราชเลขาธิการ 2528: 134) เป็นต้น เสด็จฯ ทอดพระเนตรการต้อนจับปลุสตัวด้วยม้า (rodeo) ที่ทุ่งคอกม้า ในโอกาสนั้นสมเด็จฯ ทรงถ่ายภาพยนตร์แทนที่จะเป็นพระราชสวามี (“Where the Rulers of Siam lived while in Canada,” Pittsburgh Press, August 31, 1931 ใน ภาพิสูทธิ์ 2558: 49)

พระราชกรณียกิจที่มีรายงานข่าวหนังสือพิมพ์เป็นที่แน่ชัด คือการที่ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จฯ ทรงเปิดงานชุมนุมกีฬาชาวสก็อตประจำปี (Scottish Banff Festival) ที่ซึ่งนายกสโมสรได้ทูลเกล้าฯ ถวายเหรียญเงินแก่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเครื่องหมายว่าได้ทรงม้าได้ 100 ไมล์ในระหว่างที่ประทับอยู่ที่แบนพฟ์ และเหรียญทองแดงแก่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ผู้ทรงได้ 50 ไมล์ (หอข. 2474. August 30, 1931 และ ภาพิสูทธิ์ 2558: 105 และ 144) จึงเป็นที่ชัดเจนว่าสมเด็จฯ ทรงม้าเป็น แม้ว่าไม่เคยปรากฏว่าทรงม้าในประเทศไทยแต่อย่างใดไม่ว่าในสมัยใด ยกเว้นม้าแกลบที่ชายหาดหัวหิน (มสธ. ชิดชนก: 87) การทรงม้าที่แบนพฟ์นี้เป็นวิธีการทรงออกกำลังพระวรกายประเภทหนึ่ง ประทับอยู่ที่อุทยานแห่งนี้เป็นเวลาประมาณสองสัปดาห์

วันที่ 10 กันยายน เสด็จฯ โดยรถยนต์พระที่นั่งไปยังเมืองวิกตอเรีย ถึงเวลา 16.00 น. นายกรัฐมนตรีของแคว้นบริติชโคลัมเบีย (British Columbia) และนายกเทศบาลเฝ้าฯ และตั้งเครื่องถวายที่ทำเนียบรัฐบาลในเวลาค่ำ

วันที่ 12 กันยายน เสด็จฯ ลงเรือเอมเพรสออฟแคนาดา (Empress of Canada) ออกจากท่ามุ่งสู่เกาะฮาวาย (Hawaii) ของสหรัฐอเมริกา ในเส้นทางเสด็จฯ กลับ ครั้นวันที่ 17 เสด็จฯ ถึงเมืองฮอนโนลูลู (Honolulu) บนเกาะนั้น ผู้ว่าราชการเกาะเฝ้าฯ รับเสด็จฯ นำเสด็จประพาสเมือง ทอดพระเนตรกีฬากระดานโต้คลื่น (surf board) ที่หาดไวคิกิ (Waikiki) เสวยพระกระยาหารค่ำกับเจ้าหญิงเดวิด กาวานานากัว (Princess Kawananakoa) ภรรยาหม้ายของอดีตผู้ปกครองเกาะชาวพื้นเมือง วันรุ่งขึ้นที่ 18 กันยายน ประทับเรือลำเดิมมุ่งสู่เมืองโยโกฮามา ประเทศญี่ปุ่น

เข้าวันที่ 26 กันยายน เสด็จฯ ถึงโยโกฮามา ประทับบนเรือ ทรงรับบุคคลสำคัญของญี่ปุ่นขณะมีการยิงบนเรือรบสลดตาย 21 นัด แล้วเสด็จฯ โดยรถยนต์ไปยังเมืองนาโกยะ (Nagoya) ทอดพระเนตรโบสถ์พุทธศาสนานิสเสนจิ (Nissinji)

วันที่ 28 กันยายน เสด็จฯ ประพาสร้านในเมืองเกียวโต (Kyoto) แล้วเสด็จฯ โดยรถไฟยังเมืองโกเบ (Kobe) เสด็จฯ ลงเรือเดินสมุทรซีแลนเดีย (Selandia) ออกเดินทางกลับสยาม วันที่ 3 ตุลาคม เสด็จฯ ประพาสเกาะฮ่องกงและทรงเยี่ยมชมเรือค้ำน้ำแล้วประทับเรือซีแลนเดียในตอนค่ำวันนั้น

วันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ. 2474 เสด็จฯ ถึงเกาะสีชัง ทำเรือของกรุงเทพฯ (ยังไม่มีท่าเรือคลองเตย แต่มีแผนจะสร้างอยู่-ผู้เขียน) เสด็จฯ โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีเข้ามายังท่าราชวรดิฐ เรือเดินทะเลและเรือเดินลำน้ำขนาดใหญ่่น้อยออกไปเฝ้ารับเสด็จฯ ประดับตกแต่งอย่างงดงาม เปิดหูด ราษฎรโบกธง เปล่งเสียงไชโยด้วยความปลื้มปิติที่ได้เสด็จนิวัตพระนครหลังจากที่ได้เสด็จฯ จากไปนาน 7 เดือน

อนึ่ง ในการรับเสด็จนิวัตพระนครนี้ ได้มีพระราชกระแสรับสั่งไม่ให้จัด “ในทางอันสิ้นเปลือง” แต่บรรดาเจ้านาย ข้าราชการ พ่อค้าคหบดีหมู่เหล่าต่างๆ ได้พร้อมใจกันบริจาคอาหาร เครื่องดื่ม หมากพลู บุหรี่กับของอื่นๆ เลี้ยงและแจกแก่ราษฎรที่ไปเฝ้ารับเสด็จฯ เป็นที่น่าชื่นตาชื่นใจทั้งๆ ที่เป็นในภาวะเศรษฐกิจฝืดเคือง ทั้งยังมีการละเล่นรื่นเริงและเอื้อเฟื้อช่วยเหลือประการต่างๆ ด้วย (ราชกิจจานุเบกษา 2474) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสในโอกาสนี้ว่า “บัดนี้เราได้เห็นการต้อนรับอันมีน้ำหนักเด่นชัดในทางแสดงน้ำใจจงรักภักดีอย่างพร้อมเพรียงและแท้จริงของเพื่อนร่วมชาติเช่นนี้ ทำให้เรารู้สึกปลื้มเป็นอย่างยิ่ง ดึกว่าการรับรองอย่างอื่นทั้งปวง” (บรรเจิด 2536: 204)

สำหรับในราชสำนักนั้น พระประยูรญาติและข้าราชการได้จัดการแสดงวิวขึ้น ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน ฉากหนึ่งทำเป็นคล้ายปล่องเสียงออร์แกน (organ) มีคนเข้าไปยืนร้องประสานเสียง เนื้อเพลงซึ่งนายพันเอก หม่อมเจ้านักขัตรมงคล กิตติยากร (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฯ กรมหมื่นจันทบุรีสุรนาถ ในภายหลัง) ทรงนิพนธ์เนื้อร้องประกอบทำนองเพลง “โฮม สวีท โฮม” (Home sweet Home) ตอนหนึ่งมีว่า

“เสด็จสู่กรุงสยามพร้อม ด้วยความสวัสดิ
เขนแมน⁶⁹แสนเปรมปรีดิ์ เป็นสุขที่จะเปรียบปาน

⁶⁹ คำว่า “เขนแมน” เป็นชื่อเรียกบุรุษข้าราชการในพระองค์ ซึ่งแปลงมาจากคำว่า gentleman และได้ถูกนำมาใช้ในทำนองว่า ทำตัวเหลวไหล ทำนองว่าไม่เป็นสุภาพบุรุษที่แท้จริง (สิตาดารว 2536: 51)

ต้อนรับผู้ทรงฤทธิ

สมดังจิตคิดถึงนาน

ของจงทรงสำราญ

พระปกเกล้าฯ เหล่าเย็นแมน”

(คำบรรยายภาพใน ราชเลขาธิการ 2528: 139)

การโดยเสด็จฯ พระราชสวามีในครั้งนี้ เป็นโอกาสที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ พระชนมพรรษา 27 พรรษา ได้ทรงเพิ่มพูนพระประสบการณ์มากมาย ทั้งในการที่ต้องเสด็จออกแทนพระองค์ในเวลาจำเป็นทันทีที่เสด็จฯ ถึงแคนฝรั่ง ในการเสด็จขึ้นอากาศยานอีกประเภทหนึ่ง แต่ที่สำคัญในการทรงสนทนากับชาวต่างประเทศหลายสถานะ มีพระราชวงศ์ ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ นักการเมือง ผู้ปกครองระดับต่างๆ ของสหรัฐอเมริกา นักการทูต นักวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ตลอดจนนักเขียน นักหนังสือพิมพ์ อีกทั้งได้ทรงร่วมเรียนรู้เกี่ยวกับความก้าวหน้าในกิจการเหล่านั้นไปด้วย นอกจากนี้ ยังต้องทรงดูแลรักษาพยาบาลและเป็นกำลังพระราชฤทัยแก่พระราชสวามีอยู่ไม่น้อยเลย นับเป็นพระประสบการณ์ซึ่งได้เสริมสร้างพระทักษะการทรงวางพระองค์และการทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจให้ทรงมีความชำนาญ ปรึกษาสามารถแกร่งกล้าขึ้น

ไถลกังวลริมฝั่งคลื่น

“เมษรศมี” ศรีไถลกังวล

พระคู่วัฒนประชาธิปก-รำไพพรรณนิทรงมีความผูกพันกับหัวหิน สถานตากอากาศชายทะเล ซึ่งได้รับการพัฒนาขึ้นมาจากหมู่บ้านชาวประมงหาปลา ด้วยทั้งสองพระองค์ทรงเคยเสด็จไปประทับทรงพักผ่อนอยู่ที่ตำหนักแสนสำราญ-สุขเวศน์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ และพระตำหนักสมเด็จพระพันปีหลวงตั้งแต่สมัยแรกเริ่มปฏิพัทธ์รักใคร่กัน

โดยที่ไม่ทรงมีพระตำหนักที่ประทับเป็นของพระองค์เอง ดังนั้นเมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำรัสสั่งให้จัดหาที่ดินริมทะเลที่หัวหินเพื่อสร้างที่ประทับ เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2469 พร้อมๆ กันไปกับที่ได้ทรงตราพระราชบัญญัติสภาจัดบำรุงสถานที่ชายทะเลทิศตะวันตก พุทธศักราช 2469 ขึ้น สำหรับท้องที่ตั้งแต่ชะอำถึงหัวหิน เพื่อเป็นองค์กรกรุยทางการปกครองตนเองในระดับท้องถิ่นในรูปแบบ “ประชาภิบาล” หรือ “เทศบาล” (municipality) ราษฎรจะได้เรียนรู้ในระดับท้องถิ่นใกล้ตัวก่อนที่จะมีสิทธิเลือกตั้งผู้แทนสู่รัฐสภาในระดับชาติ (พฤษศาน 2558 ฐ.)

พระราชหัตถเลขา ลงวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2469 ที่ทรงมีไปยังสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครานุวัตติวงศ์ (พระยศขณะนั้น) อุปนายกราชบัณฑิตยสภา แสดงให้เห็นว่ามีพระราชประสงค์ให้หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร ผู้อำนวยการศิลปากรสถาน “ออกไปกะการสร้างวังใหม่ที่ตำบลหัวหิน” (สำเนาใน **กรณีการ 2546: 8**) และเป็นการสร้างขึ้นเพื่อพระราชทานสมเด็จพระบรมราชินีรำไพพรรณนิ (**กรณีการ 2546: 7**)

ในที่สุดจึงได้ที่ดิน ซึ่งแม้จะคิดขายขาดกลับไปทางทิศเหนือของไฮเทลหัวหินของกรมรถไฟหลวง แต่ก็ไม่ใช่ทำเลที่ดีนัก ด้วยขาดทรายไม่กว้างและมีโขดหินปะปนอยู่ไม่น้อย รวม 38 ไร่เศษจากการล้อมเกล้าฯ ถวาย และทรงซื้อด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จากเงินพระคลังข้างที่ และต่อมาจัดหาเพิ่มเติมอีกจนเป็น 106 ไร่ในปลายรัชสมัย (**กรณีการ 2546: 45-48**)

การก่อสร้างเริ่มต้นขึ้นในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2469 โดยโปรดเกล้าฯ ให้ประหยัดทุกทาง เมื่อการดำเนิน น้ำมาใช้ต้องใช้น้ำเงินมาก ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ขุดสระใหญ่ ซึ่งเรียกกันต่อมาว่า “ทะเลน้อย” ไว้เก็บกักน้ำ ทำ น้ำประปาไว้ใช้เอง และแจกจ่ายแก่ราษฎร เมื่อต้องหาคนที่แข็งแรงมาถมทำฐานพระตำหนักและหินมาทำเขื่อนที่ ชายหาดทะเล ปรากฏว่าหลวงราชกิจวรเดช (โถม เคนคำ) ปลัดกรมของกรมพระนเรศฯ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ โปรดมากมาแต่ไหนแต่ไร (ปริดา วัชรานุกร 2517: 10-12)⁷⁰ ได้จัดหามาได้จากบริเวณใกล้เคียง (กรณีการ 2546: 65-69)

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จฯ เวทอดพระเนตร การก่อสร้างเขื่อนชายทะเลและประตูน้ำเมื่อวันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2470 ในเส้นทางเสด็จฯ กลับจากการเสด็จ ประพาสหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของอ่าวไทยทางชลมารค (คูบทที่ 5) ประทับบนเรือพระที่นั่งมหาจักรีซึ่ง ทอดสมอยู่น้ำสถานที่ก่อสร้าง ได้เสด็จทรงกอล์ฟที่สนามของกรมรถไฟหลวง ประทับเรือใบที่ทหารเรือจัด ถวายและเรือลอมของชาวบ้านใน 2-3 วันหลังจากนั้น ทรงสร้างความคุ้นเคยกับราษฎรแถบนั้นไปพร้อมกัน (กรณีการ 2546: 75 และ บรรณเจด 2537ก.: 252)

ในช่วงนั้นยังไม่ได้ทรงขนานนามสถานที่ มีพระราชกระแสว่า “เวลานี้ยังนึกไม่ออก” (กรณีการ 2546: 52) แต่การก่อสร้างพระตำหนักและโรงเรือนภายในวังได้เริ่มต้นขึ้นในเดือนถัดมา และในเดือนกันยายน พ.ศ. 2470 ได้ก่อสร้างพระตำหนักปลูกเกษมขนาดย่อม 2 ชั้น ตำหนักเอิบเปรม และตำหนักเอมปรีดีซึ่งมีลักษณะเป็น บังกะโลชั้นเดียวคล้ายๆ กัน เสร็จพร้อมกันในเดือนกันยายน พ.ศ. 2470

ตั้งแต่วันที่ 3 ถึงวันที่ 24 เดือนนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้เสด็จฯ โดยเรือพระที่นั่งไปทอดสมอยู่ที่หน้าอ่าวหัวหิน เสด็จขึ้นฝั่งสู่พระตำหนักแสนสำราญของกรมพระนเรศวรฤทธิ์ และทรง รยนต์พระที่นั่งเสด็จทอดพระเนตรการก่อสร้างวัง ทรงกอล์ฟที่สนามกอล์ฟกรมรถไฟหลวงทุกวัน ทรงม้าไป ยังเขาตะเกียบอยู่ 3 ครั้ง และประทับทอดพระเนตรภาพยนตร์ที่ข้างพระตำหนักที่ประทับอยู่คืนหนึ่ง

วันที่ 21 กันยายน เวลา 17.00 น. “เสด็จฯประทับในการพระราชพิธีก่อพระฤกษ์พระตำหนักชั้นสุข สวาน โกลกั้วล หัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการและทรงก่อพระฤกษ์แล้ว” เวลา 19.00 น. เสด็จกลับ (บรรณเจด 2537 ก.: 295)

⁷⁰ หลวงราชกิจวรเดชเล่าให้ปริดา วัชรานุกร ชาวที่ในราชสำนักรัชกาลที่ 7 ผู้เป็นหลานลุงว่า หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ ทรงเล่าให้ฟังเช่นนั้น และหลวงราชกิจฯ เองก็เล่าว่าเคยถวายไก่ไปทรงเลี้ยง อีกหนึ่งที่ดินแปลงหนึ่ง แต่ได้พระราชทานมา 2,000 บาทและเครื่องหมายพระ นามภิไธยอีกหลายองค์ (ปริดา 2517: 10-12)

วันที่ 30 กรกฎาคม พ.ศ. 2471 ราชเลขาธิการได้มีคำสั่งว่า

**“บัดนี้ ได้เห็นพระราชหัตถเลขาทรงใช้ว่า “สวนไกลกังวล หัวหิน” ฉะนั้นให้เจ้าหน้าที่ในกรมนี้กำหนด
จดจำใช้ให้ถูกต้องตามพระราชนิยมต่อไป”** (อ้างใน กรณีการ 2546: 60 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

การที่ทรงใช้คำว่า “สวน” สะท้อนถึงความเรียบง่ายและพระราชนิยมสวนดอกไม้และธรรมชาติของ
พระองค์และสมเด็จพระบรมราชินี ส่วนชื่อ “ไกลกังวล” นั้นสะท้อนถึงความสุขสงบไร้เรื่องราวกวนใจ ซึ่งน่าจะ
เป็นพระราชประสงค์ที่จะทรงใช้สถานที่แห่งนี้เป็นที่ทรงสำราญพระราชอิริยาบถ ห่างแต่ย่อมไม่ปลอดไปเสีย
สิ้นจากการทรงราชการงานเมืองทั้งปวงที่เป็นพระราชภาระ เกี่ยวกับนามนี้ หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ ทรง
ให้ความไว้วางใจว่า

**“ ทรงได้ชื่อมาจากเยอรมัน กษัตริย์เยอรมันให้ชื่อที่ดินแห่งหนึ่งว่า SANS SOUCI “ของซุซี” เป็นภาษา
ฝรั่งเศส แปลว่า without cares ไม่มีกังวล พระเจ้าอยู่หัวทรงคิดจะไปสบายที่ไกลกังวล...”** (อ้างใน กรณีการ
2546: 52)⁷¹

นอกจากนั้น การที่ทรงถือว่าพระราชทานสวนไกลกังวลนี้แต่สมเด็จพระบรมราชินี ก็น่าจะเป็นเพื่อ
แสดงว่าเป็นสถานที่ส่วนพระองค์ สวนไกลกังวลนี้เป็นพระราชนิเวศน์แห่งเดียวที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใน
รัชกาลของพระองค์

สำหรับชื่อพระตำหนักที่ประทับซึ่งแต่เดิมใช้ว่า “ชื่นสุข” นั้นต่อมาได้พระราชทานชื่อใหม่ว่า “เปี่ยม
สุข” คล้องจองสละสลวยเข้าชุดกันกับหลังอื่นๆ เป็น “เปี่ยมสุข ปลูกเกษม เอิบเปรม เอ็มปรีดิ์” (กรณีการ
125)

ทั้งยังได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างศาลพระภูมิในบริเวณริมเขื่อนห่างออกไปจากหมู่พระตำหนักและตำหนัก
ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ โดยก่อสร้างขึ้นในช่วงเตรียมการพิธีก่อพระฤกษ์รากพระตำหนักเปี่ยมสุข ศาล
ตั้งอยู่ยอดคอกกลางบนฐานกลมประดับหินก้อนใหญ่ มีบันไดเวียนขวาแบบกันหอยค่อยๆ ลาดขึ้นไป กลมกลืนกับ
บรรยากาศชายทะเล ไม่เหมือนศาลพระภูมิโดยทั่วไปเลย องค์พระภูมิซึ่งเข้าใจว่าประดิษฐานประดับขึ้นใน

⁷¹ Sans Souci เป็นพระราชวังฤดูร้อนของพระเจ้าเฟรเดอริกที่ 2 กษัตริย์ปรัสเซียทรงสร้างขึ้นใน พ.ศ. 2288 ที่เมืองปอตสดัม (Potsdam)
ใกล้กรุงเบอร์ลิน (Berlin) ประเทศเยอรมนี และเป็นไปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงศึกษาอยู่ที่ประเทศอังกฤษ ได้
เคยเสด็จไปทอดพระเนตรพระราชวังนี้กับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมขุนสงขลานครินทร์ (สมเด็จพระมหิตลาธิเบศ อดุลยเดช
วิกรม พระบรมราชชนก ในรัชกาลปัจจุบัน) (กรณีการ 2546: 52-54)

ภายหลัง สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงออกแบบ ดังหลักฐานในพระนิพนธ์เรื่อง “บาตร” ที่ทรงมีไปทูลสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในภายหลังว่า

“พระภูมิสำหรับโกลกั้วลไปให้เขาสลักหิน ทักเอาพระภูมิเป็นพระธรณีตามคำบูชาที่ว่า “โอมพระภูมูธรณี” จึงค้นตำราหาพระธรณี ได้ความว่าถ้อยบาตรใส่อะไรต่ออะไรอันเป็นทรัพย์สินในดิน...” (อ้างใน **กรรณิกัร 2546: 86**)

พระภูมิรูปพระธรณีแกะสลักงดงามบนแผ่นหินอ่อนสีขาว...เป็นรูปเทพีทรงยืนบนฐานรูปช้างมี 4 กรกรหนึ่งถือดอกบัว อีก 3 กรถือภาชนะ...มีอักษรขอมโบราณจารึกอยู่เบื้องล่าง...แปลความว่าภูมิเทวาเป็นนางฟ้าผู้มั่นคง ไม่หมุนไปตามปรารถนา (โลก) ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ตั้งไว้อย่างสม่ำเสมอแล้วซึ่งความเมตตาในพระราชธาและพระเทวี” (**กรรณิกัร 2546: 85-87** –เน้นข้อความโดยผู้เขียน)⁷²

ความหมายสะท้อนให้ทราบว่า องค์ผู้เป็นเจ้าของวังเป็นหญิง

นอกจากพระตำหนักและตำหนักซึ่งกล่าวถึงแล้วนั้น ยังมีการสร้างศาลาอเนกประสงค์ขนาดย่อม นามง่าย ๆ แต่ความหมายสอดคล้องว่า “ศาลาเรียง” เป็นอาคารหลังคาจั่ว แต่เพดานโค้ง พื้นไม้ มีเวทีเล็กๆ สำหรับการแสดง และมีออร์ตสควอชแรกเกิดอยู่ติดต่อกัน มีบันไดลูกกรงไม้กลิ้งหลากสีขึ้นไปขึ้นบนซึ่งเป็นระเบียบสำหรับชมการแข่งขันทีฬาในร่มนั้น ศาลาเรียงนี้มีทางเดินไม้เลื้อยคลุมไปยังพระตำหนักเปี่ยมสุข และใช้เป็นทั้งห้องพระโรง และโรงกีฬา เช่น แบดมินตันได้ อีกทั้ง “พระตำหนักน้อย” สองชั้นก็ได้รับการก่อสร้างขึ้นทางทิศใต้ของพระตำหนักเปี่ยมสุข แต่ค้นด้วยลานโล่งเรียงริมด้วยซุ้มไม้เลื้อย ใน พ.ศ. 2470 นี้เช่นกัน แต่ไม่น่าจะเพื่อเป็น “พระตำหนักส่วนพระองค์สมเด็จพระบรมราชินี” (**กรรณิกัร 2546: 123**) ด้วยสมเด็จพระฯ ย่อมประทับอยู่ ที่เดียวกันกับพระราชสวามี เฉกเช่นที่เป็นพระราชปฏิบัติที่พระที่นั่งอัมพรสถานในกรุงเทพมหานคร⁷³ น่าจะเป็นว่าโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระตำหนักน้อยนี้ขึ้นห่างออกไปโดยมีสวนหย่อมอยู่ภายในรั้วรอบขอบชิดต่างจากพระตำหนักและตำหนักอื่นๆ เพื่อที่จะได้ใช้เป็นสถานที่พำนักแรมของราชอาคันตุกะจากต่างประเทศที่อาจมี และที่ประทับแรมของเจ้านายชั้นบรมวงศ์ที่เสด็จฯ ไปเฝ้าฯ ดังที่สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ได้ทรงใช้เพื่อการนั้นในรัชกาลปัจจุบัน

⁷² หม่อมเจ้าหญิงสิดาตำรวจ ชุมพล ผู้ทรงคุ้นเคยกับสวน โกลกั้วลตั้งแต่เยาว์วัยรับสั่งกับผู้เขียนบ่อยๆ ให้ทราบและไปดูให้เห็นกับตาว่าองค์พระภูมิวังโกลกั้วลนั้นเป็นรูปผู้หญิง และว่าพระภูมินั้นดูจะมีเมตตาคอยระแวดระวังภัยให้ผู้ที่พำนักอยู่ในวังนั้นเป็นประจำสืบมา

⁷³ ความเข้าใจผิดอาจเกิดจากมีผู้บอกเล่าแก่แพทย์หญิงกรรณิกัร ต้นประเสริฐ ผู้เขียนหนังสือที่อ้างถึงในที่นี้ ว่าสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เคยประทับที่ตำหนักน้อยซึ่งเป็นความจริง แต่เป็นในสมัยรัชกาลที่ 9 เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเชิญเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับแรม ณ ตำหนักน้อยนี้ เช่นในช่วงเดือนเมษายน พ.ศ. 2508 (**ราชเลขาธิการ 2528: 203**)

อนึ่ง ค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างและตกแต่งอาคารต่างๆ เสร็จสมบูรณ์ “เป็นพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ จากกรมพระคลังข้างที่ทั้งหมด โดยมีได้ใช้เงินแผ่นดินจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ” (กรณีการ 2546: 128)⁷⁴

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จฯ ประทับแรมที่สวนไถลกังวล เป็นครั้งแรก ณ พระตำหนักปลูกเกษม (จึงมีการเรียกว่า “พระตำหนัก” - ผู้เขียน) ระหว่างวันที่ 16-27 กรกฎาคม พ.ศ. 2471 ขณะนั้นพระตำหนัก ตำหนัก และโรงเรือนในบริเวณนั้นสร้างเสร็จแล้ว ส่วนพระตำหนักเปี่ยมสุข และพระตำหนักน้อยอยู่ระหว่างการตกแต่ง จึงยังคงมีบรรยากาศของการเป็นเขตก่อสร้างอยู่บ้างและยังไม่ค่อยพร้อมเช่นด้านไฟฟ้า ซึ่งโปรดเกล้าฯ ว่า “ถ้าไฟฟ้าไม่ทัน ก็ใช้โคมเจ้าพายุหรือตะเกียงหรือเทียนไขก็ได้ ไม่หวังว่าจะบริบูรณ์ทุกอย่างเหมือนกรุงเทพฯ” (อ้างใน กรณีการ 2546: 107) ทรงแสดงความเรียบง่ายพร้อมเสมอที่จะปรับพระองค์เช่นเคย ไม่ต่างจากองค์สมเด็จพระบรมราชินี ผู้ทรงเคยมาแล้วที่ฝรั่งเศสก่อนรัชกาลเมื่อที่ประทับ ไม่มีห้องน้ำ

ไม่นานหลังจากนั้น คือระหว่างวันที่ 11 สิงหาคมและวันที่ 15 กันยายน พ.ศ. 2471 ได้เสด็จฯ ประทับ ณ พระตำหนักน้อย (บรรเจิด 2537ก.: 425)⁷⁵ และโดยที่เป็นระยะเวลานาน จึงต้องพระราชประสงค์จะทรงสั่งหนังสือราชการประจำวันเหมือนในเวลาที่ประทับอยู่ในกรุงเทพฯ ครั้งนี้จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ราชเลขาธิการและข้าราชการบริพารจำนวนมากโดยเสด็จฯ และออก “ระเบียบการภายในสวนไถลกังวล” เพื่อมิให้การก่อสร้างต้องติดขัดหรือนำอุบัติเหตุมาสู่ผู้คน (กรณีการ 2546: 107) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในเมื่อข้าราชการบางคน ไม่ทราบว่าจะทิ้งบุตรไว้กับใคร ก็พาเด็กไปด้วย ดังที่บุตรสาวหลวงและนางศักดิ์นายเวรเล่าว่า “มีครุตามไปด้วย...ฉันก็อยู่ที่นั่น เล่นน้ำทะเลจนเบือทะเลเลย ใหม่ๆ ก็ชอบเหลือเกิน ทะเล” (สร. ชูลี: 6)

ระหว่างที่ประทับอยู่ที่สวนไถลกังวลครั้งนี้ ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวันคล้ายวันอภิเษกสมรสครบ 10 ปี เสด็จฯ ยังวัดหัวหินพร้อมด้วยสมเด็จพระฯ ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตร แล้วพระราชทานเลี้ยงอาหารกลางวัน

⁷⁴ แต่ต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติเมื่อวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2477 แล้ว คณะกรรมการพิจารณาเรื่อง ทรัพย์สินฝ่ายพระมหากษัตริย์ ซึ่งรัฐบาลในสมัยนั้นตั้งขึ้น มีความเห็นว่าเป็นการจ่ายจากบัญชีพระคลังข้างที่ในส่วนที่ตีความว่าเป็น ทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ คณะรัฐมนตรีเห็นชอบตามนั้นในการประชุมเมื่อวันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2479 วงไถลกังวลจึงได้รับการ โอนไปอยู่ในส่วนสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ในเวลาต่อมา (กรณีการ 2546: 182-183)

⁷⁵ แต่ กรณีการ 2546: 107 ว่าประทับที่พระตำหนักปลูกเกษม แพทย์หญิงชูลี (เงินของ) ถาวรเวช ลูกสาวนางศักดิ์นายเวร ข้าหลวงสมเด็จพระฯ ให้สัมภาษณ์ว่า “ท่านประทับที่ตำหนักปลูกเกษม” พอตำหนักน้อยสร้างเสร็จ ก็ประทับที่ตำหนักน้อย พอตำหนักใหญ่สร้างเสร็จ ก็มาประทับที่ตำหนักใหญ่ (สร. ชูลี: 5) แพทย์หญิงชูลีมีโอกาสตามเสด็จเมื่อยังเยาว์

และอาหารค่ำที่วัง อีกครั้งหนึ่ง โปรดเกล้าฯ ให้มีการรื่นเริงในวันประสูติของพระองค์เจ้าจิรศักดิ์สุประภาสที่หาดทราย มีลูกเสือโรงเรียนประชาบาลหัวหินเล่นกีฬาถวายทอดพระเนตร อีกทั้งอีกวันหนึ่งเสด็จออกให้พ่อค้าเงินตลาดหัวหินถวายของในวันสารทจีน และยังได้ทรงพระสำราญด้วยการเสด็จลงเรือยนต์เร็วประพาสตามอ่าวทรงสานสัมพันธ์กับราษฎรทั้งพระสงฆ์องค์เจ้า ผู้ใหญ่และเด็กไม่เลือกสถานะ ทรงแสดงความกตัญญูกตเวทิตาธรรม เสด็จเยี่ยมสมเด็จพระพันวัสสาอมาตย์เจ้าฯ ผู้เสด็จแปรพระราชฐานมาประทับที่หัวหิน

ค่ำบางวัน เสด็จลงทอดพระเนตรภาพยนตร์ของโปรดที่ศาลาเริง ปรีดา วัชรานุกร (หลานลุงหลวงราชกิจฯ) หม่อมราชวงศ์ซึ่งมีหน้าที่ตระเวนไปตามโรงหนังเพื่อถามว่ามีหนังอะไรใหม่เข้ามา แล้วทำรายการแบ่งตามประเภทขึ้นเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายให้ทรงเลือกที่จะโปรดทอดพระเนตรเรื่องใดวันใดแล้วจัดการถวาย (สร. เอิบเปรม: 2) ได้ไปทำหน้าที่อยู่ที่สวนไกลกังวลด้วย เขาเล่าว่าครั้งนี้หรือครั้งใดไม่แน่ชัด เขาแอบไปเล่นน้ำทะเลเพลินไปหน่อย กลับมาตั้งเครื่องฉายหนังไม่ทันเสด็จลง จึงโดนกริ้วสองสามคำ แต่ต่อมาเมื่อเสด็จทรงกอล์ฟที่สนามของกรมรถไฟหลวง เจ้าหน้าที่ของสนามตั้งพระเก้าอี้ชิดกับฝาผนังศาลาพักเหนื่อย บังเอิญมีตุ๊กแกตัวหนึ่งร้องขึ้น พระเจ้าอยู่หัวทรงผละออกมาโดยพลัน วันต่อมา เมื่อเสด็จอีกครั้ง เขาเลื่อนพระเก้าอี้ออกมา ทรงสังเกตเห็นรับสั่งถามว่าผู้ใดเป็นคนทำ เมื่อเขากราบฯ บังคมทูลว่าเป็นตัวเขาเอง รับสั่งชมว่าดี รู้พระราชหฤทัย (ปรีดา 2517: 54) ข้าราชการชั้นผู้น้อยผู้นี้ได้ถวายงานซึ่งอาจเห็นกันโดยทั่วไปว่าเป็นเรื่องเล็กน้อย แต่ก็ได้ทรงพระเมตตา ปรีดาจึงมีความประทับใจใน “พระราชจริยวัตรและน้ำพระทัยของพระองค์” ถึงกับมีแรงบันดาลใจให้บรรจงเรียบเรียงพระราชประวัติเป็นหนังสือในหลายสิบปีต่อมา และอุทิศถวาย (ปรีดา 2520) ส่วนสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เสด็จฯ ไปยังสวนกุหลาบวิทยาลัย นนทบุรี ทรงสนทนากับสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (สร. เอิบเปรม: 3)

หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ เจ้านายเล็กๆ ผู้ตามเสด็จฯ ไปองค์หนึ่งในครั้งนั้น ทรงระลึกความทรงจำไว้ว่า

“สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เสด็จฯ ไปยังสวนกุหลาบวิทยาลัย นนทบุรี ทรงสนทนากับสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (สร. เอิบเปรม: 3) ทรงระลึกความทรงจำไว้ว่า

“สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เสด็จฯ ไปยังสวนกุหลาบวิทยาลัย นนทบุรี ทรงสนทนากับสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (สร. เอิบเปรม: 3) ทรงระลึกความทรงจำไว้ว่า

แม้ว่าการเสด็จฯ ไปในครั้งนี้ จะเป็นโอกาสให้ได้ทรงพักผ่อนบำรุงพระวรกายและทรงพระสำราญ แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงละทิ้งราชการงานเมืองแต่อย่างใดคั้งแล้ว และได้ประทับเป็นประธานในการประชุมอภิรัฐมนตรีสภาและเสนาบดีสภาหลายครั้ง ทั้งยังพระราชทานเลี้ยงอาหารค่ำกรม

พระกำแพงเพชร สถาปนากกรรมการสถาปัตยกรรมฯ พื้นที่ชะอำหัวหินเป็นการนำร่องสู่การปกครองตนเองแบบเทศบาล และกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ นายกสภากรรมการองคมนตรี องค์กทรทดลองการประชุมแบบรัฐสภา ผู้เสด็จไปเฝ้าฯ เรียนพระราชปฏิบัติข้อราชการ

สวนไกลกังวลนี้ หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร สถาปนิกผู้ทรงออกแบบและคุมงานการก่อสร้างทั้งหมดนั้น ทรงสำเร็จการศึกษาวิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์จากโบซาร์ต สถาบันศิลปะชั้นสูงในประเทศฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ จึงทรงพระราชปรารภไว้ในขณะที่กำลังออกแบบว่า **“ตาโป๊ะจะสร้างปราสาทฝรั่งให้ฉันอยู่หรือเปล่าก็ไม่รู้ พวกโบซาร์ตนี้จุกจิกถามมากไม่ได้เสียด้วย”** (สรศิลป์ 2539: 115) ชะรอยว่าจะทรง “ดักคอก” โดยทางอ้อม พระราชกระแสนี้หม่อมเจ้าหญิงสุริยประภา ชายา “ท่านโป๊ะ” ทรงทราบ จึงปรากฏว่ารูปแบบสถาปัตยกรรมที่หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ทรงออกแบบนั้น แม้ว่าจะเป็นแบบสเปนหรือฝรั่งเศสตอนใต้ “แต่ก็ได้ดัดแปลงให้เหมาะสมกับสภาพภูมิอากาศร้อนชื้นของไทย และมีขนาดไม่ใหญ่โตนัก และเหมาะสมกับการเป็นที่ประทับตากอากาศ รูปแบบคล้ายไปในทาง “บ้าน” ขนาดใหญ่มากกว่าพระราชวังที่ต้องการความเป็นระเบียบและระบบที่จริงจัง ไม่มีการแยกเป็นฝ่ายหน้า ฝ่ายในตามแบบแผนของพระราชวังที่เคยมีมาในโบราณราชประเพณีอีกต่อไป” (แย้งน้อย 2542: 47)

พระดำหนักเปี่ยมสุขของค์ประธาน “เป็นอาคารคอนกรีตสูงสองชั้นบนฐานสูงทำให้ดูเป็นสามชั้น” (บันทึก 2530: 106) มีหอคอยสี่เหลี่ยมเหนือแนวหลังคาขึ้นไปเล็กน้อยอยู่ทางด้านที่ใกล้กับศาลาเรียง ที่ควรกล่าวไว้ด้วยคือ นอกชานหรือพระระเบียงของห้องทรงพระสำราญด้านภูเขาอยู่ในระดับสูงมองจากพื้นดินเข้าไปไม่เห็น ทั้งยังมีซุ้มโค้งบังตาอยู่ เอื้อต่อความเป็นส่วนพระองค์ (พฤทธิสถาน 2543: 14) ณ ที่นี้ ได้ทรงฉายพระฉายาลักษณ์สมเด็จพระเจ้าในพระอิริยาบถงามๆ ไว้หลายองค์ (ราชเลขาธิการ 2528: 94-95)

ศิลปกรรมที่โดดเด่นของพระดำหนักคือกระจกสีสเตนด็กกลาส (stained glass) 3 บานเคียงกันที่พระแกล (หน้าต่าง) ของอฒจันทร์ (บันได) ขึ้นชั้นบนในส่วนที่เป็นหอคอย เป็นรูปปลาว่ายเวียนอยู่ในน้ำสีฟ้าใส ตรงกลางมีตราประดับด้วยสัญลักษณ์ประจำพระองค์ของทั้งสองพระองค์เป็นตราเดียว คือ “พระแสงศร” จากสร้อยพระนาม “ศักดิ์เดชนัน” โดย เดชนันแปลว่าศร กับ “เมษรศมิ”⁷⁶ หรือลำแสงอาทิตย์ส่องผ่านก้อนเมฆ แทนพระนาม “ราไพพรรณี” (พฤทธิสถาน 2543: 14) ดังที่หม่อมเจ้าการวิกได้รับสั่งถึงไว้ พร้อมกับรับสั่งด้วยว่า

⁷⁶ ชื่อเรียก “เมษรศมิ” นี้คงจะได้ประดิษฐ์กันขึ้นในภายหลัง หม่อมเจ้าสีดาตำรวจ รับสั่งเรียกว่า “ตราเมฆ” เฉยๆ

“ตำหนักเปี่ยมสุขที่โปรดฯ สร้างให้สมเด็จพระเจ้า มีสัญลักษณ์และพระนามาภิไธย ร.พ. อยู่หลายแห่ง อย่างเช่นตามหลักคัตต่างๆ” (การวิก อ่างใน วรรณิการ์ 2546: 126) และประกอบลายปูนปั้นหน้าบันทั้งสองข้างของซุ้มห้องเครื่องและที่หอน้ำประปา ส่วนสัญลักษณ์แสดงถึงองค์ผู้ทรงศรนั้นมีแต่ที่เหนือพระเกศ (หน้าต่าง) ห้องพระบรรทม เป็นพระแสงศร 3 องค์ เบื้องบนเป็นรูปจักรและตรีภายใต้พระมหาเศวตฉัตร และตรา ปปร. ที่กระจกตะเกียงไฟข้างบันไดทางลงจากเขื่อนสู่ชายหาดใกล้กับเสาสองเสาทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ซึ่งสื่อถึงพระนามทรงกรม “สุโขทัยธรรมราชา” มียอดแหลมสูงขึ้นไป เท่านั้น (พฤทธิสถาน 2543: 5-6; วรรณิการ์ 2546: 158 และภาพใน ราชเลขานุการ 2528: 86-95)⁷⁷

“เมฆรัศมี” ตราประจำพระองค์สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี จึงปรากฏอยู่ทั่วไป เป็นศรีแก่สวนไกลกังวลในเวลานั้น

พระราชพิธีราชฤกษ์มงคลขึ้นพระตำหนักเปี่ยมสุขจัดขึ้นในวันที่ 10-11 เมษายน พ.ศ. 2472 ในการนี้ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จฯ ยังสวนไกลกังวลตั้งแต่วันที่ 7 เมษายน ประทับที่พระตำหนักน้อยในระยะเวลาก่อนพระราชพิธีนั้น ในวันแรกของการพระราชพิธีในช่วงเย็น มีพิธีสงฆ์บนพระตำหนัก

“เวลา 17.00 น. เสด็จออก...ทรงประเคนไตรจีวรและย่ามแก่พระสงฆ์...ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้วโปรดให้สมเด็จพระบรมราชินีทรงประเคนไตรจีวรและย่ามแก่พระสงฆ์ที่จะสวดมนต์ในห้องพระบรรทมและทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ พระสงฆ์ 15 รูป...สวดมนต์จบ ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา โปรดให้มีการเลี้ยงอาหารแก่เจ้านายข้าราชการที่มาเฝ้า ระวังพระฤกษ์เวลา 20 นาฬิกา 22 นาที ถึงเวลา 21 นาฬิกา 18 นาที เสด็จสู่ทรงและเสด็จขึ้นเถลิงพระแท่นบรรทม เสด็จแล้วเสด็จลงทอดพระเนตรละครรำ เวลา 2.00 น. เสด็จขึ้น” (บรรเจิด 2537 ข: 505 –ตัวสะกดตามต้นฉบับ เน้นข้อความโดยผู้เขียน) รูปแบบพระราชพิธีคล้ายๆ กับในกรณีของพระที่นั่งอัมพรสถาน เมื่อ พ.ศ. 2469

วันที่ 11 เมษายน เวลา 10.30 น. เสด็จออกในพิธีสงฆ์อีกครั้งหนึ่ง เสด็จขึ้นแล้ว “พระสงฆ์ประนํามนต์ไปรยปรายบนพระตำหนักและบริเวณวังไกลกังวล เจ้าพนักงานตั้งบายศรีแก้วทองเงิน พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชน์ เวลา 13.00 น. โปรดให้มีการเลี้ยงอาหารพระราชทานด้วย” (บรรเจิด 2537 ข: 505-506) คำว่านั้นเสด็จลงทอดพระเนตรจิวที่ริมถนนหน้าประตูวัง

⁷⁷ สัญลักษณ์รูปปั้นเหล่านี้ ปัจจุบัน ไม่มีแล้ว แต่กระจกสิซึ่งว่ากันว่าถูกบดบังไประยะหนึ่งหลังราชการที่ 7 และรัชกาลปัจจุบัน (การวิก อ่างถึงใน วรรณิการ์ 2546: 126) ยังคงปรากฏอยู่

วันที่ 12 เมษายนพระราชทานเลี้ยงอาหารค่ำที่ศาลาเรียง บัตรรายการอาหาร (เมนู) ซึ่งเป็นการ์ดกลมๆ รูปกอล์ฟ ปกประดับตรา “เมฆรัศมี” มีข้อความว่า “วังไกลกังวล” ภายในปรากฏชื่อ อาหารเป็นภาษาฝรั่งเศสตาม ประเพณีของตะวันตก บางงานตั้งชื่อสอดคล้องกับวาระพิเศษนี้ เช่น ไก่ตอนไกลกังวล สลัดเปี่ยมสุข และ ไอศกรีมศุโขทัย เป็นต้น ส่วนของที่ระลึกพระราชทานเป็นชามเบเคอไลต์ (Bakelite) หรือพลาสติกสีน้ำตาลเข้ม ก็มีตราเมฆรัศมีประดับอยู่ เสร็จแล้วทอดพระเนตรการแสดงรีวิวกไกลกังวลซึ่งพระประยูรญาติและข้าราชการ ในพระองค์เป็นผู้แสดง เริ่มต้นด้วยวงดนตรี “Door Mat” (พรมเช็ดเท้าก่อนเข้าบ้าน) บรรเลงเพลงไทยเดิมเป็น พื้น มีเครื่องดนตรีแปลกใหม่ด้วยบางชิ้น เช่น ซอกรอก และระฆังราว นักดนตรีมีทั้งเจ้านายและข้าราชการ กอง มหரசพ นอกจากนี้ มีวงบางขุนพรหมซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตและพระธิดาร่วมทรงอยู่ เป็นสำคัญ และวงดนตรีสากลไกลกังวลรีวิวงเล็กเล่นประจำจากฝรั่ง เป็นวงเจ้าของข้าในพระองค์รุ่นหนุ่ม แต่ มีสตรีเป็นผู้ขับร้อง (การวิก อ้างถึงใน *กรณีการ์ 2546: 140-146*) แสดงให้เห็นถึงนวัตกรรมการดัดแปลงเครื่อง ดนตรีไทยบางชนิดให้คล้ายของตะวันตก และว่าดนตรีทั้งสองประเภทเป็นที่นิยมในราชสำนักสมัยนั้น

การแสดงสั้นๆ มีหลายฉาก ฉากแรกเป็นเพลงมอญดูดาว “มีแขกยืนกุมหม้อใบใหญ่ बैठเริ่มเลย...ออก แยก แต่ออกแขกแบบสากลสมัยใหม่...เอาไม้ตะพดเคาะปากหม้อ มีคนออกมาจากหม้อนี้...มายืนเข้าแถวโยกตัว ประสานเสียงร้องเพลง” (มสธ. การวิก: 80) “ผู้แสดงชายหนุ่มผ้าโจงกระเบนสีน้ำเงินสวมเสื้อราชปะแตนกระดุม 5 เม็ด ผู้แสดงหญิงแต่งกระโปรงค่อนข้างสั้น สวมเสื้อยาวคลุมสะโพก สีเขียวและชมพูสลับกัน (สีเขียววันพุธ สี ชมพูวันอังคาร วันพระบรมราชสมภพและพระราชสมภพตามลำดับ) ลีลาการเดินแบบฝรั่ง แต่ใช้เพลงไทย ประกอบ ผู้แสดงร้องเอง ท่อนเริ่มต้นว่า

พวกเราเหล่า	เย็นแมน	แสนเฮฮา
อิมอุรา	เห็นहरु	จะฟูใใหญ่
เพื่อให้ท่าน	ที่รับเชิญ	เจริญใจ
ในวันขึ้น	ตำหนักใหม่	ไกลกังวล”

(เสียดำรง 2533: 51)

ฉากต่างๆ มีหลากหลาย บางฉากสวยงาม เช่น ฉากที่จินตนาการเป็นนพเก้าผู้แสดงแต่งตัวเป็นเพชรนิล จินดา บางฉากล้อเลียนกองทัพเรือ กระทรวงมหาดไทย ยุติธรรม และสาธารณสุข “พวกเจ้ากระทรวงก็มา

ทอดพระเนตรกัน แต่ไม่โกรธ พอแสดงจบ นักแสดงก็ออกมาพร้อมหน้าร้องว่า “อย่างไรสหายที่มากดู ท่านเห็น หมูหรือไม่ รีวีนี่ ถ้าเอนจอย ข้าน้อยก็ยินดี” ฉากพีนาเล่ ใครแสดงเป็นอะไรก็บอกมาหมด หลังจากนั้นเป็น *free for all* ขว้างปาสายรุ้งและเทอะกันใหญ่” (การวิก อ้างใน วรรณิการ์ 2546: 147 และ สร. พุ่มทอง 7)⁷⁸

การแสดงนี้มีการซ้อมกันล่วงหน้าที่โรงละครหลวงสวนมิสกวัน โดยพระเจ้าอยู่หัวทรงกำกับการด้วย พระองค์เอง (ปริดา 2517: 10-11) วันรุ่งขึ้นที่ 13 เมษายน เวลากลางวัน ทรงฉายพระรูปกับหมูนักแสดงในเครื่อง แต่งกายแปลกๆ ต่างๆ กันตามที่ใช้ในการแสดง ด้วยสมัยนั้นแฟลชยังไม่แรงพอจะถ่ายภาพหมู่ (ภาพใน ราช เลขาธิการ 2528: 86 ปรากฏบุคคลต่างๆ มากหลายซึ่งเอยพระนามและนามในหนังสือนั้น) ประทับอยู่ที่สวนไกล กังวลจนวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2472 จึงเสด็จประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรียังจังหวัดปัตตานีเพื่อทอดพระเนตร สตรีชูปราคา ดังที่ได้นำเสนอไว้แล้วในบทที่ 5

ครั้นเดือนกรกฎาคม สกเดียวกันได้เสด็จแวะที่สวนไกลกังวลก่อนเสด็จฯ ไปเยือนสิงคโปร์ ชวา บาห์ลี และเช่นเดียวกัน เมื่อวันที่ 7-10 เมษายนพ.ศ. 2473 ได้ทรงแวะในระยะทางเสด็จฯ เยือนอินโดจีนของฝรั่งเศส (ดูบทที่ 6) และต่อมาในปีเดียวกัน ได้เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับเป็นเวลาเกือบ 3 เดือนระหว่างวันที่ 13 กรกฎาคมและวันที่ 5 ตุลาคม มีการประชุมอภิรัฐมนตรีสภาที่นั่น 3 ครั้ง เสนาบดีสภา 3 ครั้ง และมีข้าราชการ บางท่านเข้าเฝ้าฯ ถวายรายงานราชการ เสด็จฯ ทรงพระดำเนินตามชายหาดถึงตลาดหัวหิน ทอดพระเนตรการรุก โป้ะของชาวประมง และเสด็จฯ ยังวัดหัวหิน เป็นต้น ยังมีผู้บันทึกไว้ว่าเมื่อใดที่เสด็จฯ โดยรถไฟ ก็จะไปรด เกล้าฯ ให้ราษฎรได้เข้าเฝ้าฯ ที่สถานีหัวหินด้วย แสดงว่าทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ในชีวิตความเป็นอยู่ของ ราษฎร ส่วนในช่วง พ.ศ. 2474 นั้น ได้เสด็จประพาสสหรัฐอเมริกา แคนาดา และญี่ปุ่นเป็นเวลาหลายเดือน (ดูบท ที่ 6) และจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันทางราชการยังไม่พบ จึงไม่ทราบว่าได้เสด็จฯ ยังสวนไกลกังวล หรือไม่ในปีนั้น

การที่ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งท้องทะเลสู่หัวหิน และเสด็จขึ้นฝั่งสวนไกลกังวลหลาย ครั้งดังกล่าวมานี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวยอมได้ทรงสดับเสียงคลื่นเป็นประจำ⁷⁹ จึงปรากฏว่าใน พ.ศ. 2474 ได้ทรงพระราชนิพนธ์เพลง “คลื่นกระทบฝั่ง 3 ชั้น” ขึ้นและโดยที่ไม่มีคำร้อง จึงใช้เป็นเพลงโหมโรง (overture) ทรงใช้ลูกล่อลูกขัดเลียนแบบระลอกคลื่นในทะเล คือแบ่ง “ดนตรี” ออกเป็นพวกหน้า พวกหลัง

⁷⁸ คุณพุ่มทอง (ทองเจือ) เทวกุล เสริมขณะท้องให้ฟังว่า “จำแล้วใจเสีย คิดถึงพระเจ้าอยู่หัว” (สร. พุ่มทอง: 7)

⁷⁹ แม้ว่าจะมีการบันทึกกันไว้ว่ามีแรงบันดาลใจพระราชหฤทัยให้ทรงพระราชนิพนธ์เพลงนี้ขณะที่ประทับเรือพระที่นั่งอยู่ที่สัตหีบ ก็ตาม ผู้เขียนเองมีข้อสันนิษฐานอีกแบบว่าอาจได้ทรงพระราชนิพนธ์เพลงนี้บนเรือพระที่นั่งเมื่อทรงว่างระหว่างเสด็จพระราชดำเนินกลับมา จากสหรัฐอเมริกา ใน พ.ศ. 2474 เพลงนี้จึงปรากฏมีใน พ.ศ. นั้น

บรรเลงเหมือนกันบ้าง ถ้าหน้าบ้าง หรือพวกหน้าบรรเลงแล้ว พวกหลังก็บรรเลงตามบ้าง สลับกันไป ซึ่งมีผู้กล่าวว่า เป็นเหมือนเพลงคลาสสิกสากล ชวนให้เห็นภาพคลื่นลูกต่างๆ ไต่ตามกันสู่ฝั่งเป็นระลอก ซ้ำลงแล้วกระฉอก เป็นจังหวะ เป็นเพลงที่นิยมเล่นกันต่อมาจนปัจจุบัน (พทุทธิสาม ศิริริน และฉัตรบงกช 2558) แต่คลื่นที่กระทบฝั่ง ไกลกังวลนั้น หาได้มีแต่คลื่นจากทะเลแต่อย่างเดียวไม่ กลับมีคลื่นอีกแบบหนึ่งตามกันมาเป็นระลอก

คลื่นการเมืองกระทบฝั่ง: “ตายเสียดีกว่าเสียเกียรติศักดิ์”

ในช่วง พ.ศ. 2474 ที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 กำลังเสด็จประพาสสหรัฐอเมริกาอยู่นั้น ทั่วโลกได้เผชิญกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำอย่างหนัก ในสยาม รัฐบาลของพระองค์ต้องใช้มาตรการประหยัดเข้มงวดขึ้นอีก หลังจากที่ในปีก่อนๆ ทุกๆ ปีใช้ได้ผลในการทำให้งบประมาณได้กลับมาแล้ว คราวนี้มีการเอาข้าราชการออกอีก และชะลอการขึ้นเงินเดือน มีการถกเถียงกันในคณะรัฐบาลจนพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ทรงลาออกและเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติก็ออกไป อีกคนหนึ่งในเวลาใกล้ๆ กัน หนังสือพิมพ์ประโคนข่าววิพากษ์วิจารณ์ว่ารัฐบาลหย่อนความสามารถในการแก้ปัญหา เลยไปถึงว่าเพราะยังปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงชัดเจนว่าคลื่นการเมืองได้เริ่มก่อตัวขึ้นแล้ว

ทันทีที่เสด็จกลับมาในเดือนกันยายน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงพระราชทานหาวิธีการพัฒนาระบบเศรษฐกิจของประเทศไว้ให้คงมีเสถียรภาพโดยไม่ให้เกิดความเดือดร้อนแก่ราษฎรหม่มาก แต่ได้ทรงเน้นย้ำว่าในภาวะ “สงครามเศรษฐกิจ” เช่นนี้ ข้าราชการทั้งทหารและพลเรือนจำเป็นต้องเสียสละ นอกจากนี้ ได้ทรงดำเนินการสองประการเกี่ยวกับระบอบการปกครอง คือ

หนึ่ง จากที่ได้พระราชทานสัมภาษณ์ที่สหรัฐอเมริกาว่า “กำลังจะมีพระราชบัญญัติฉบับใหม่เรื่องเทศบาล เพื่อทดลองการให้ราษฎรมิสิทธิเลือกตั้ง” ได้ทรงสอบถามเป็นครั้งที่สองไปยังเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมถึงความคืบหน้าของการตรวจร่างพระราชบัญญัติเทศบาล เมื่อคำตอบมีมาว่า ต้องเร่งรัดกฎหมายต่างๆ เสียก่อน มีพระราชกระแสทรงตัดพ้อว่า “ทราบ เรื่องนี้รอมานาน จนบางคนว่าเรา “เอาเข้าลิ้นชักเสียแล้ว” (อ้างใน สนธิ 2545: 143-159) “บางคน” นั่นก็คือหนังสือพิมพ์

อีกประการหนึ่ง คือ ได้โปรดเกล้าฯ ให้นายสตีเวนส์ ที่ปรึกษาการต่างประเทศชาวอเมริกันคนเดียวกัน กับที่ได้ไปทำการประชาสัมพันธ์ที่สหรัฐอเมริกานั้นเอง กับพระยาศรีวิสารวาจา (เทียนเลี้ยง สุนทรตะกูล) ปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศ จัดทำร่างรัฐธรรมนูญขึ้น ทั้งนี้เพราะ “ทรงเห็นว่าควรจะต้องให้ Constitution มา

ตั้งแต่รัชกาลที่ 6 แล้ว และเมื่อทรงรับราชสมบัติ ก็มั่นพระราชหฤทัยว่า เป็นหน้าที่ของพระองค์ที่จะให้ และเมื่อเสด็จกลับมาซึ่งรู้สึกแน่ใจว่าจะกักไว้อีก “ไม่สมควรเป็นแท้” (บันทึกของเจ้าพระยามหิธร ราชอาณาจักร 30 มิถุนายน 2475 อ้างใน สนธิ 2545: 315 และดู พุทธิสาธ ฎ. ประกอบ)

แสดงว่าทรงสัมผัสได้ว่าคลื่นที่กำลังก่อตัวขึ้นนั้น เป็นคลื่นการเมืองด้วย ไม่ใช่คลื่นเศรษฐกิจเท่านั้น จึงต้องพระราชประสงค์ที่จะเร่งกระบวนการที่ได้ทรงดำเนินมาโดยลำดับ เพื่อเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองให้เป็นระบบมี “พระเจ้าแผ่นดินปกครองตามพระธรรมนูญ” ให้เร็วขึ้น ทันกับสถานการณ์การเมืองที่เร่งเร้า

ผู้ร่างทั้งสองได้ส่งร่างขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อวันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2474 (พ.ศ. 2475 นับศักราชตามปัจจุบัน) พร้อมความเห็น ว่า ในขณะนั้น ยังไม่สมควรจะนำมาใช้อย่างเต็มรูปแบบจนถึงการมีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรผู้รัฐสภา เพราะความระส่ำระสายที่มีอยู่นั้นมีที่มาจากเหตุผลทางเศรษฐกิจ ไม่ใช่เพราะรูปแบบการปกครอง ควรมุ่งไปที่การจัดให้ประชาชนได้รับการฝึกหัดและมีประสบการณ์ในการปกครองตนเองในระดับท้องถิ่นก่อนอื่นใด ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ทรงวางไว้แต่เดิมแล้ว

ร่างรัฐธรรมนูญและความเห็นของผู้ร่างนี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ส่งไปถวายอภิรัฐมนตรีเป็นรายพระองค์ และได้มีการประชุมอภิรัฐมนตรีสภาในเดือนนั้น โดยต้องพระราชประสงค์จะพระราชทานรัฐธรรมนูญในช่วงของการเฉลิมฉลองพระบรมราชจักรีวงศ์และกรุงรัตนโกสินทร์ 150 ปี ในเดือนถัดไป คือ เมษายน พ.ศ. 2475 ข้อมูลมีแต่ประเภทบอกเล่าว่า อภิรัฐมนตรีส่วนใหญ่คัดค้าน (อ้างใน Batson 1984: 150-151 และดู ศิริรัตนบุษบง 2524: 59) แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงคาดว่าจะมีการยึดอำนาจและเผด็จการทหารตามมา (อ้างใน Batson 1984: 150-151) ร่างรัฐธรรมนูญดังกล่าวจึงไม่ได้ประกาศใช้ก่อนงานสมโภชพระนคร 150 ปี เป็นการไม่สมพระราชประสงค์อีกคำรบหนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระโศกสดับเสียงคลื่นที่เข้าฝั่งมาเป็นระลอกได้อย่างแม่นยำ กว้างไกลยิ่งกว่าใคร ซึ่งน่าจะเป็นเพราะทรงตระหนักยิ่งในพระราชหฤทัยว่า ในพระราชสถานะพระมหากษัตริย์สมบูรณ์ญาณสิทธิราชย์ ทำยที่สุดแล้วพระองค์คือผู้ที่ต้องรับผิดชอบแต่ผู้เดียวต่อความเป็นไปของบ้านเมือง

เกี่ยวกับข้อมูลข่าวที่เข้ามาในช่วงนี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ รับสั่งเล่าเมื่อ พ.ศ. 2516 หลายสิบปีให้หลัง ว่ามีเกี่ยวกับการวางแผนก่อการยึดอำนาจ “แต่ก็มีคนกราบบังคมทูลว่า หลักฐานไม่พอ ในหลวงท่านก็ไม่รับสั่งอะไร แต่สมเด็จพระนครสวรรค์ฯ เมื่อรู้ข่าว...ก็ยังบอกว่ายังไม่มีอะไรหรอก เพราะไม่เชื่อ ส่วนในหลวงรับสั่งว่า คอยดูไปเถอะ ก็ต้องมี...” ครั้นเมื่อใกล้วันฉลองพระนครมีการขอให้ทรงระงับพระองค์

พระเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า “วันนี้ะ ไม่มีหрок เพราะมีคนรู้กันมาก ถ้าจะระวัง ก็ต้องหลังวันงานผ่านไปเสียก่อน”
(พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 9-10)

การสมโภชหรือฉลองพระนครนั้น มีการเตรียมการล่วงหน้ามาตั้งแต่ปีที่สองของรัชกาล พระราชพิธีมีหลายวัน (ดู พุทธศักราช 2558 ฐ.) เริ่มด้วยในวันที่ 4 เมษายน ซึ่งเป็นการบวงสรวงสมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราชเจ้าที่ท้องสนามหลวง และฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามซึ่งได้บูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่

หม่อมเจ้าสวลีวิลาส ดิศกุล ทรงมีจดหมายไปประทานหม่อมเจ้าอาชวดีศ ดิศกุล เจ้าน้อง ที่อังกฤษ ลงวันที่ 7 เมษายน พ.ศ. 2475 ทรงเล่าว่า “เมื่อวันที่ 4 มีบวงสรวงที่ท้องสนามหลวง พระเจ้าอยู่หัวประทับบนพลับพลาทรงทำพิธีสวดมนต์พร้อมทหาร ทหารยืนเต็มทั้งสนาม เสียแต่สวดไม่พร้อมกัน สวดเสร็จแล้วร้องเพลง ในหลวงเสด็จขึ้นรถรอบท้องสนาม ทหารและราษฎรร้องไชโย ถวายพระพรไม่ขาดเสียง พอเสด็จเข้าวังเสียได้ก็รู้สึกโล่งใจไปที” (ใน ศิริรัตนบุษบง 2524: 53)

วันที่ 5 เสด็จไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ณ วัดสุทัศน์เทพวราราม แล้วเสด็จไปยังวังพระราชพิธีเชิงสะพานพระพุทธรูปฟ้าจุฬาโลก ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเป็นสะพานถนนแห่งแรกข้ามแม่น้ำเจ้าพระยาระหว่างฝั่งพระนครกับฝั่งธนบุรี พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์และสิ่งของที่ระลึกแก่ผู้มีหน้าที่สร้างสะพานทั้งไทยและเทศ

วันที่ 6 เมษายน วันที่ระลึกมหาจักรี ทั้งสองพระองค์เสด็จยังวังพระราชพิธีนั้นอีกครั้งตั้งแต่เช้าเพื่อทรงเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์รัชกาลที่ 1 และสะพาน หม่อมเจ้าหญิงสวลีวิลาสทรงเล่าต่อไปอย่างเห็นภาพและมีความรู้สึกไว้โดยละเอียดว่า

“เราไปดูที่ตึกแถว 3 ชั้น ริมแม่น้ำข้างสะพาน กระทบนแห่มาทางถนนระหว่างวัดเลียบกับโรงเรียนสวนกุหลาบ กระทบเดินเรียบสวยกว่าทุกงาน...สิ่งที่ทำให้จับใจมากที่สุดคือในหลวงทรงเครื่องเหมือนพระบรมรูปที่จะเปิดนี้ไม่มีผิด เครื่องทรงก็ชุดนั้น เป็นต้นว่า พระสังวาลย์ พระแสง พระมาลาเบี่ยงขอบลงยา ฉลองพระองค์พระภูษาเขียวทั้งพระองค์ เสด็จถึงเกย 7.30 ก.ท. (ก่อนเที่ยง-ผู้เขียน) ทรงจุดเทียน ถวายของพระ แล้วมีพระราชดำรัสกับทูลหม่อม (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต-ผู้เขียน) ถึงเรื่องสะพาน และพระราชทานพรคนที่เข้าเงินสร้างพระบรมรูป เสร็จแล้วทรงฉลองพระองค์ครุย เสด็จมาที่

ประรำเล็กซึ่งอยู่หน้าพระบรมรูป กรมพระกำแพงชัยอานุภาพเสด็จขึ้นเสด็จเข้าไปด้วย⁸⁰ ทรงใช้พระขรรค์กดปุ่มสปริง ม่านทองที่คลุมพระบรมรูปและผ้าคลุมแผ่นคำจารึกเปิดออก พร้อมกันหมด สะพานก็ยกลงพร้อมกัน เสียงมโหระทึก แตร สังข์ เสียงสรรเสริญ สดุดและเสียงไชโย ลั่นไปหมด เล่นเอาหน้าตาไหล บอกไม่ถูกว่ายินดีหรืออะไร มองดูเจ้าพี่ ก็เหมือนกัน ...ในหลวงเสด็จขึ้นทรงเจิมใต้พระบาทพระบรมรูป แล้วเสด็จลงมาถวายบังคมที่แท่นทรงบูชาซึ่งเขาจัดไว้ แล้วเสด็จเข้าโรงพิธี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณในเสด็จขึ้นถวายบังคม แล้วเสด็จขึ้นยกทอดพระเนตรกระบวนแห่ถวายตัว ตอนนี้อย่างมาก รู้สึกเหมือนเสด็จยกทัพ ทรงยืนตระหง่านอยู่กลางเลย...กระบวนเดินผ่านถวายตัวเป็นทำนองว่า ถวายให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทอดพระเนตร ว่าพระราชวงศ์จักรีซึ่งได้รับภาระต่อๆ กันมา ได้ทำให้เจริญมาถึงเพียงนี้...

...ในหลวงเสด็จขึ้นทรงพระราชยาน⁸¹ เสด็จข้ามไปประทับพลับพลาทางฝั่งธนฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณในเสด็จลงเรือยนต์ไปคอยอยู่ที่พลับพลาที่ก่อน...ที่นี้สะพานยก เรือรบ 8-9 ลำ แล่นถวายตัว นำเอาเรือรบเรือดำนไม้สง่า แม้แต่เรือสุโขทัยนำหน้า แล้วกว่าจะมาต้องประทับรอดั่ง 20 นาที เห็นได้ว่าไม่ได้ซ้อมพอ

หมดขบวนเรือรบถึงเรือพาย ในหลวงเสด็จลงประทับในบุษบกเรือหงส์⁸² ตอนเสด็จลงเรือ พวกฝีพายถวายบังคมพร้อมเพรียงกันนำดูมาก...แล้วทางฝั่งนี้เขาปล่อยราษฎรเสียงฮือยังกับน้ำไหลพังทลาย จะข้ามสะพานให้ได้ทั้งสะพานยกอยู่ ทางฝั่งโน้นก็จะยกขบวนกลับเล่นกันนุง...” (ใน สิริรัตนบุษบง 2524: 53-54 และควรดูภาพยนตร์เก่าที่อนุรักษและจัดทำสำเนาไว้ประกอบ)

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสิริรัตนบุษบง พระธิดาพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์ฯ ทรงไว้ว่า “เมื่อเสร็จงานฉลองพระนครแล้ว พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงเล่าว่า เมื่อประทับบนพระราชยานมาศแห่งนั้น ตอนหนึ่งราษฎรเบียดเสียดกันทะลักออกมาใกล้กระบวนเสด็จ...นายทหารมหาดเล็กกราช

⁸⁰ “มีเงิน” ซึ่งบริษัทคอร์แมนลอง ผู้รับเหมาสร้างสะพานทูลเกล้าฯ ถวาย (บรรณคดี 2537 ป.: 853)

⁸¹ ประทับพระราชยานพุดตานทองในกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารค (ทางบก)

⁸² เรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ในกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค (ทางน้ำ) จากฝั่งธนบุรี ไปยังท่าราชวรดิฐฝั่งพระนคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณในเสด็จฯ ไม่ได้โดยเสด็จฯ

องค์รัชชซึ่งเดินอยู่คู่เคียงซัดดาบ” (ศิริรัตนบุษบง 2524: 55) ส่วนหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดา สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชราชานุภาพ ทรงไว้เมื่อ พ.ศ. 2486 ว่า “งานเสร็จแล้วได้ 2-3 วัน ในหลวงก็ทรงเล่าให้เจ้านายฟังว่า เขาแห่เสด็จกลับเข้าพระราชวัง ท่านทรงเห็นราษฎรแก่ๆ ยกมือขึ้นถวายบังคมบนหัวแล้วร้องออกมาว่า “ทูลกระหม่อมแก้ว !” เป็นรอยว่าโง่งที่ไม่มีอะไรตามเสด็จ” (พูนพิศมัย 2546: 99) ความรู้สึกต่างๆ ระคนกันอยู่ในช่วงนั้น

หลังจากที่ได้ทรงราชการงานเมืองอย่างขะมักเขม้นและเสด็จฯ งานพระราชพิธีนี้แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ ได้เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับที่สวนไกลกังวลตั้งแต่ต้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2475 โดยได้โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์ฯ ทรงเป็นผู้รักษาพระนคร ในช่วงนั้น “มีข่าวลืออยู่บ่อยๆว่าจะเกิดกบฏ ตำรวจก็ส่งรายงานมา มีชื่อนายทหารหลายคน... ก่อนเกิดเหตุไม่กี่วัน ก็มีคนมาทูล พ่อ (สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์-ผู้เขียน) ก็ให้พระยาตราภัยไปสืบ ก็ไม่ได้เรื่องแจ่มแจ้งกว่าที่ได้ยินมา... พ่อเคยรับสั่งว่า เป็นนายทหารใหญ่ๆ ทั้งนั้น ถ้าจับแล้วเขาไม่ได้คิดจริงก็น่าเกลียด...” (ศิริรัตนบุษบง 2524: 55)

และแล้ว เช้าวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 คณะราษฎร ซึ่งประกอบด้วยนายทหารบกทหารเรือระดับพันเอกจนถึงร้อยตรี และพลเรือนซึ่งเกือบทุกคนเป็นข้าราชการ รวม 102 นาย (ชาญวิทย์และธำรงค์ศักดิ์ 2547: 483-491) ได้ทำการยึดอำนาจการปกครองแผ่นดินเป็นผลสำเร็จในครึ่งวัน โดยปฏิบัติการแต่เช้าตรู่ที่กรุงเทพฯ พระยาพลพลหุหเสนา (พจน์ พลโยธิน) หัวหน้าที่เป็นนายทหารอ่านประกาศคณะราษฎรที่ลานพระราชวังดุสิตแล้วแจกแก่ราษฎร ประกาศฉบับนี้มีข้อความประนามพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระราชวงศ์รุนแรงว่าเป็นสาเหตุของความฝืดเคืองและทุกข์เข็ญ และกล่าวด้วยว่าจะเชิญพระองค์ “ดำรงตำแหน่งกษัตริย์ต่อไปแต่จะต้องอยู่ใต้กฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน” หากทรง “ปฏิเสธหรือไม่ตอบภายในกำหนด... ก็จำเป็นจะต้องมีการปกครองอย่างประชาธิปไตย กล่าวคือ ประมุขของประเทศจะเป็นบุคคลสามัญซึ่งสภาผู้แทนราษฎรได้เลือกตั้งขึ้น อยู่ในตำแหน่งตามกำหนดเวลา” (ใน ชาญวิทย์และธำรงค์ศักดิ์ 2547: 499-501) กล่าวคือหากทรงปฏิเสธก็จะใช้ระบบสาธารณรัฐ ไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน

นอกจากนั้น ยังได้ให้นายทหารไปเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์ฯ จากวังบางขุนพรหมไปประทับภายใต้การควบคุมของคณะราษฎรที่พระที่นั่งอนันตสมาคมร่วมกับเจ้านายอีกบางองค์ และ ณ ที่นั้นองค์ผู้รักษาพระนครได้ทรงลงพระนามในประกาศ ทรง “ขอให้ทหารข้าราชการและราษฎรทั้งหลายช่วยกัน

รักษาความสงบ อย่าให้เสียเลือดเนื้อของคนไทยกันเองโดยไม่จำเป็นเลย” (ใน ชาลววิทยและชำระศักดิ์ 2542: 157) โดยพรรคสุดท้ายนั้นทรงเดิมลงไปนร่างที่ถวายให้ลงพระนาม (ศิริรัตนบุษบง 2524: 58)

ทางด้านพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงทราบเรื่องการยึดอำนาจโดยทางโทรเลขแต่เข้าขณะทรงกอล์ฟอยู่ที่สนามกอล์ฟหลวงหัวหิน

ปริดา วัชรานุกร เขียนไว้ว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้เสด็จมาถึงสนามกอล์ฟก่อนเมื่อเวลา 6.30 น. ครั้นเวลา 7.00 น. เศษ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ จึงได้เสด็จฯ ตามมา และขณะที่กำลังทรงกอล์ฟอยู่ถึงหลุมที่ 8 พระยาอิสราธิราชเสวี (เลื่อน บุนนาค) อธิบดีกรมมหาดเล็กหลวง ได้รับโทรเลขซึ่งบุรุษไปรษณีย์พิเศษนำมาให้ จำหน่ายว่า “ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย” เมื่อเปิดดูมีข้อความว่า “กรุงเทพฯ เกิดจลาจล ขอให้รักษาพระองค์ให้จงดี...อภิบาล” พระยาอิสราฯ จึงได้รับนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ รับสั่งว่า “ฉันก็รู้เหมือนกันว่า จะมีผู้ก่อการจลาจล แต่ฉันก็ว่าจะเร็วอย่างนี้” (ปริดา 2520: 102-103)

สอดคล้องกับที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ พระราชทานสัมภาษณ์ไว้เมื่อ พ.ศ. 2516 ว่า

“พระยาอิสราฯ เป็นคนไปกราบบังคมทูลให้ในหลวงทรงทราบ ในหลวงรับสั่งว่า “ไม่เป็นไรหรอก เล่นกันต่อไปเถอะ แต่ฉันกลับก่อน” (ฉัน) จึงไม่ทราบเรื่องจน (กลับไปที่พักกังวล) ก็รับสั่งกับฉันว่า “ว่าแล้วไหมละ” ฉันทูลถามว่า “อะไร ใครว่าอะไรที่ไหนกัน?” จึงรับสั่งให้ทราบว่า มีเรื่องยุ่งยากทางกรุงเทพฯ ยึดอำนาจและจับเจ้านายบางพระองค์...” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 3)

“เวลาเที่ยงเศษ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน อภิรัฐมนตรีและเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม...ได้เสด็จหนีจากกรุงเทพฯ โดยขบวนรถไฟพิเศษ” ไปถึงหัวหิน (และได้ทรงนำคำประกาศของคณะราษฎรข้างต้นขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงเสียดพระราชนัดดาที่ยัง (ปริดา 2520: 103-104)

ตอนบ่ายวันเดียวกัน ทรงได้รับโทรเลขจากกระทรวงวังและจากคณะราษฎรหลายฉบับ ฉบับหนึ่งจากคณะราษฎรมีว่า “ได้ส่งเรือรบมาทูลเชิญเสด็จกลับ” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 5) อีกฉบับหนึ่ง เริ่มต้นด้วยข้อความว่า “ได้เชิญเสด็จพระบรมวงศานุวงศ์ มีสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เป็นต้น ไว้เป็นประกัน ถ้าหากคณะราษฎรนี้ถูกทำร้ายด้วยประการใดก็ดี จะต้องทำร้ายเจ้านายที่จับกุมไว้เป็นการตอบแทน” แล้วจึงมีข้อความเชิญเสด็จฯ “กลับคืนสู่พระนครและทรงเป็นกษัตริย์ต่อไป โดยอยู่ใต้รัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินซึ่งคณะราษฎรได้สร้างขึ้น...” (ใน ชาลววิทยและชำระศักดิ์ 2547: 165)

ประมาณเที่ยงคืนของวันที่ 24 นั้น ได้มีการประชุมของเจ้านายและนายทหารระดับสูง ซึ่งอยู่ที่หัวหินอยู่แล้วหรือเดินทางไปเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นประธาน (ชาลววิทยและธำรงค์ศักดิ์ 2547: 160-163) ทางเลือกที่ได้จากการประชุมนั้นมีอยู่ 3 ทาง ดังที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงบรรยายไว้ประกอบข้อความพระราชหัตถเลขาภาษาอังกฤษซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงมีไปถึงท่านที่อังกฤษเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2475 ดังนี้ (จุลจักรพงษ์ 2536: 322)

“ทาง 1 ก็คือ เสด็จหลบหนีไปต่างประเทศเสีย ทางที่ 2 คือเสด็จกลับกรุงเทพฯ ยินยอมรับคำเชื้อเชิญของคณะราษฎรให้คงเป็นพระมหากษัตริย์ต่อไปภายในระบอบรัฐธรรมนูญ แต่เมื่อได้ทรงอ่านใบปลิวฉบับที่ 2 อันมีถ้อยคำรุนแรงน่ากลัวแล้ว ก็ต้องทรงคิดตรึกตรองอยู่มาก หรือทางที่ 3 คือรวบรวมกำลังทหารหัวเมืองที่ยังไม่ได้เข้ากับคณะราษฎรยกทัพไปกรุงเทพฯ และทหารบางหน่วยในกรุงเทพฯ ที่ยังอีกอึกไม่แน่ใจอยู่ก็อาจสวามิภักดิ์ได้ พระบิดาของสมเด็จพระบรมราชินี คือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ทรงเฝ้าแนะนำอยู่เรื่อยให้เสด็จกลับกรุงเทพฯ เพราะการที่จะยกทัพไปกรุงเทพฯ ก็คือจะทำให้มีการนองเลือดระหว่างคนไทยด้วยกัน ทั้งพระบรมวงศ์ซึ่งถูกจับไปเป็นประกันก็อาจจะถูกประหารทั้งหมด ต่อมาภายหลังพระเจ้าอยู่หัวทรงเขียนมายังผู้เขียนว่า “ฉันจะนั่งอยู่บนบัลลังก์อันเปื้อนไปด้วยโลหิตไม่ได้” ที่จริงพระปกเกล้าฯ ใครจะเสด็จกลับกรุงเทพฯ แต่ใบปลิวอันรุนแรงทำให้อีกอึกพระทัยอยู่บ้าง ทรงเขียนต่อไปอีกว่า “ฉันเสียดใจว่าจะให้พวกผู้หญิงเป็นเหมือนเหรียญเงินที่ใช้โยนเสียดตาย ฉันจึงลงถามดู ทั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 และแม่ของสมเด็จพระปกเกล้าฯ บอกว่า เราต้องกลับกรุงเทพฯ ให้ได้ ฉันต้องยอมรับว่าทั้งสมเด็จพระปกเกล้าฯ และหญิงอากาศควรได้รับเกียรติศักดิ์อย่างสูง ที่แสดงความกล้าหาญอย่างยิ่งเช่นนั้น เพราะเราทุกๆ คนทราบดีว่า ถึงเรายอมกลับกรุงเทพฯ ต่อไปเขาจะฆ่าเราเสียก็ได้ ผู้หญิงสองคนนั้นเขากล้ายอมตายเสียดีกว่าเสียเกียรติศักดิ์ เมื่อเขาตกลงเช่นนั้นฉันก็เห็นด้วยทันที...” (เน้นข้อความและเพิ่มคำในวงเล็บ โดยผู้เขียน)

ส่วนสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงระลึกความทรงจำว่า

“ระหว่างนั้นเราก็ปรึกษากันว่าจะทำอย่างไร บางคนก็กราบบังคมทูลว่าให้เสด็จออกไปข้างนอกเสียก่อน แล้วค่อยต่อรองกันทางนี้ ท่านรับสั่งว่า “ไม่ได้ ไม่อยากให้มีการรบ

ฟุ้งกัน เพราะจะเสียดเลือดเนื้อประชาชนเปล่าๆ เจ้านายหลายองค์ก็ถูกจับเป็นประกันอยู่ เพราะฉะนั้นจะยังไม่ทำอะไร แต่ได้รับสั่งว่า จะต้องมาปรึกษาฉันก่อนว่าจะไปหรือจะอยู่เพราะฉันต้องไปกับท่าน เมื่อฉันรู้เรื่องจากในหลวง ฉันก็บอกว่า ไม่ไปหรอก ยังไงก็ไม่ไป ตายก็ตาย อยู่แถวนี้ ท่านรับสั่งว่า ตกลงว่าจะกลับ...” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 5)

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ พระคู่ขวัญคู่พระบารมี ได้ทรงแสดงอย่างไม่ต้องทรงคิดว่าต้องทรงทำประการใด สมกับที่ทรงเป็นขัตติยชนารีผู้ได้รับการอบรมมาในราชสำนักแห่งองค์เอกอัครมเหสีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ของสมเด็จพระปิยมหาราช ขณะนั้น สมเด็จพระชนมพรรษาอย่าง 28 พรรษา

ล้อมกรอบที่ 7.1: กวีนิพนธ์ราชสดุดีในพระบรมมหาราชวัง

“อันคนไทยดาศด้นับหมื่นแสน
ไม่เหมือนแมนผู้อุทิศชีวิตถวาย
แม้รู้ตัวล่วงหน้าว่าอาจตาย
ก็มุ่งหมายกล้าเดินเผชิญมัน
เช่นพระนางเจ้ารำไพพรรณี
ถึงชีวีล่วงลับดับเบญจขันธ์
แต่คุณค่าอุกเอกอนกอนันต์
คนกล่าวขวัญแซ่ซ้องก้องโลกา”

พระบรมมหาราชวัง ปุริสรัชมกดา (๒๕๒๗)

พระราชวิสุทธิเวที (เทียง อัครมโหม ป.ธ. ๕) วัดระฆังโฆสิตาราม

ใน พระบรมมหาราชวัง. 2528.

พอรุ่งสว่างของวันที่ 25 มิถุนายน พ.ศ. 2475 เรือหลวงสุโขทัยก็มาปรากฏอยู่หน้าสวนไกลกังวล หันปากกระบอกปืนใหญ่ประจำเรือไปยังพระตำหนักเปี่ยมสุข (ปริดา 2520: 111) นาวาตรี หลวงสุภชลาศัย (บุง) ผู้

บังคับการ ผู้แทนคณะราษฎรได้ขึ้นมาเฝ้าฯ ถวายหนังสือของคณะราษฎรที่ทรงได้รับแล้วทางโทรเลข อัญเชิญเสด็จกลับพระนครโดยเรือรบนั้น แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิเสธเพราะ **“เป็นการไม่สมพระเกียรติยศ”** ต้องพระราชประสงค์จะเสด็จกลับโดยขบวนรถไฟ ตามโทรเลขรายงานของหลวงศุภชลาศัย แต่ทรงไว้ในพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ว่า **“เพราะจะทำให้ดูเหมือนว่าถูกเขาจับไป”** พร้อมกันนั้นได้มีพระราชหัตถเลขาทรงตอบผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร (พระยาพหลฯ) เป็นโทรเลข ความสำคัญว่า

“ข้าพเจ้าเห็นแก่ความเรียบร้อยของอาณาประชาราษฎร ไม่อยากให้เกิดเหตุเดือดร้อน กับทั้งเพื่อจัดการโดยละม่อมละมัย ไม่ให้ขึ้นชื่อว่าจลาจลเสียหายแก่บ้านเมือง และความจริงข้าพเจ้าก็ได้คิดอยู่แล้วที่จะเปลี่ยนแปลงตามทำนองนี้ คือมีพระเจ้าแผ่นดินตามพระธรรมนูญ จึงยอมรับที่จะช่วยเป็นตัวเซ็ดเพื่อให้คุณโครงการตั้งรัฐบาลให้เป็นรูปตามวิธีเปลี่ยนแปลงตั้งพระธรรมนูญโดยสะดวก...” (ใน ขาญวิทย์และธำรงค์ศักดิ์ 2547: 101)

การที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเลือกแนวทางที่ประนีประนอมและที่อยู่ในวิถีทางอันสันติดังที่เป็นพระราชปฏิบัติมาโดยตลอด ประกอบกับยุทธวิธีทำนองเดียวกันของคณะราษฎร ได้อำนวยให้การยึดอำนาจเปลี่ยนแปลงการปกครองในครั้งนั้นไม่มีความรุนแรงจนเสียดเลือดเนื้อ (ดูบทวิเคราะห์ใน พงศพิศ 2558 ฎ. ประกอบ)

ขบวนรถไฟพิเศษมาถึงสถานีรถไฟหลวงสวนจิตรลดาเมื่อเวลาประมาณตีหนึ่งของเช้าวันที่ 26 มิถุนายน สมเด็จพระสังฆราชทรงระลึกความทรงจำว่า

“แหมเจียบจริงๆ พอในหลวงเสด็จพระราชดำเนินจากรถไฟ มีราษฎรคนหนึ่งอยู่ที่สถานีกราบถวายบังคมแล้วก็ร้องไห้ ไม่ทราบเหมือนกันว่าเป็นใคร อายุประมาณ 30 กว่าได้ในหลวงไม่ได้รับสิ่งอะไร เราก็กลับมาที่วังนี้ (วังศุโขทัย) ตลอดทางเจียบแล้วก็เศร้า เราผ่านพระที่นั่งอนันตสมาคมก็ไม่มีอะไร มาทราบเอาทีหลังว่า บนพระที่นั่งอนันตฯ เขาตั้งปืนไว้เต็มหมดเพราะรู้ว่าเราจะมาทางนั้น” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 5-6 –ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

เสด็จคืนสู่ “บ้าน” ส่วนพระองค์ ไม่ใช่พระที่นั่งอัมพรสถาน และไม่ได้เสด็จไปประทับที่พระที่นั่งนั้นอีกเลย โดยต่อมาได้เสด็จไปประทับที่พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน เสมือนว่าเป็นสัญลักษณ์ของการที่พระราช

สถานะได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว ไม่สมควรที่จะประทับอยู่ ณ พระที่นั่งซึ่งสมเด็จพระปิยมหาราชผู้ทรงสมบูรณาญาสิทธิราชสร้างขึ้นและประทับอยู่จนเสด็จสวรรคต

ครั้นเวลา 11.00 น. ของวันนั้น ผู้แทนคณะราษฎรได้เข้าเฝ้าฯ ทูลเกล้าฯ ถวายพระราชกำหนดนิรโทษกรรมในคราวเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน พ.ศ. 2475 และพระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยาม พ.ศ. 2475 เพื่อทรงลงพระปรมาภิไธย ทรงลงพระนามเอกสารฉบับแรกทันที เป็นอันว่าคณะราษฎรไม่มีโทษที่ได้กระทำการยึดอำนาจ ส่วนธรรมนูญนั้น ทรงขอเวลาทรงศึกษา และได้ทรงเดิมคำว่า “ชั่วคราว” ลงไป ทรงลงพระปรมาภิไธยคืนมาในวันที่ 27 เท่ากับว่าต้องพระราชประสงค์ให้สภาผู้แทนราษฎร ที่คณะราษฎรเลือกและได้ตั้งขึ้น ได้ไปดำเนินการแก้ไขปรับปรุง ทั้งนี้เพราะในพระทัยไม่ทรงเห็นด้วยกับหลักการในธรรมนูญนั้นเลย (แสดงการณ์ฯ 2536: 89) เนื่องด้วยธรรมนูญดังกล่าวไม่ได้ให้พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจหรืออิทธิพลใดๆ ในการปกครองเลย ซึ่งไม่ตรงกับความเข้าใจพระราชหฤทัยเกี่ยวกับระบบพระมหากษัตริย์ในระบอบรัฐธรรมนูญ (Constitutional Monarchy) เช่นของประเทศอังกฤษ ความเข้าใจที่ไม่ตรงกันเกี่ยวกับระบอบนั้น โดยที่ไม่ได้มีการถกแถลงกันให้กระจ่างแต่แรก เป็นชนวนของความขัดแย้งตามมา (ดูคำอธิบายใน พงศพิศานันท์ 2558 ก. และ พงศพิศานันท์ 2558 ก.)

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ รับสั่งเกี่ยวกับการมาเฝ้าฯ ครั้งนี้ว่า “เวลาที่เขามากัน มีรถถังมาสัก 4-5 คันเห็นจะได้ จอดอยู่หน้าวัง” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 6)

วันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2475 พระยามโนปกรณนิติธาดา (ก้อน หุตะสิงห์) นายกรัฐมนตรีและแกนนำคณะราษฎรกับพระยาศรีวิสารวาจาได้เข้าเฝ้าฯ อีกครั้ง คราวนี้ทรงตั้งปวงจลาว่าในเมื่อได้ประกาศพระนามพระองค์และพระราชวงศ์เช่นที่กล่าวแล้ว “**ทำไมไม่เปลี่ยนเป็น Republic เสียทีเดียว**” และมีพระราชปรารภว่าอาจทรงสละราชสมบัติ “**เพราะพระองค์จะทรงเป็นกษัตริย์นานไปก็จะไม่มีผู้รับถือนี่**” แต่เมื่อพระยาศรีวิสารวาจากราบบังคมทูลทักท้วงไว้ รับสั่งว่า “**ถ้าพระนครดีและแสดงให้เห็นว่าคณะราษฎรไม่ทำให้พระองค์เป็นที่เสื่อมความนิยม ก็อาจอยู่ต่อไป ในขั้นนี้ขอแบ่งรับแบ่งสู้ไว้ก่อน**” ผู้แทนคณะราษฎรจึงได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานอภัย (บันทึกของเจ้าพระยามหิธร 30 มิถุนายน 2475 ใน สนธิ 2545: 314-323)

อนึ่งในช่วงเวลานี้ คณะราษฎรและรัฐบาลประสพจะให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ฯ เสด็จออกไปจากประเทศเสีย ซึ่งก็ทรงยอม แต่ได้ต้องทรงยอมสละวังบางขุนพรหม วังส่วนพระองค์ ให้แผ่นดินตามคำขอด้วย เสด็จออกไปประทับที่เมืองบันดุง (Bandung) บนเกาะชวา (ศิริรัตนบุษบง 2524: 63-67)

ต่อมา สภาผู้แทนราษฎรได้ตั้งคณะอนุกรรมการขึ้นเพื่อทำการแก้ไขรัฐธรรมนูญชั่วคราวนั้น และสภาฯ ได้ให้ความเห็นชอบร่างรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2475 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีพระราชทานรัฐธรรมนูญขึ้นในวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2475 ณ ท้องพระโรงพระที่นั่งอนันตสมาคม เสด็จออกท่ามกลางมหาสมาคม พระยามโนฯ ทูลเกล้าฯ ถวายรัฐธรรมนูญ ทรงลงพระปรมาภิไธยแล้วพระราชทานแก่เจ้าพระยาพิชัยญาติ (ดั้น บุนนาค) ประธานสภาผู้แทนราษฎร เจ้าพระยาพิชัยญาติ อัญเชิญไปที่สนามหน้าพระที่นั่งวางไว้บนพานแว่นฟ้าภายในปะรำพิธี พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เสด็จออก ณ สีหบัญชรชั้นบนพระที่นั่งทอดพระเนตรเหตุการณ์นี้แต่พระองค์เดียว เป็นสัญลักษณ์ว่ารัฐธรรมนูญเป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้ปวงราษฎรใช้เป็นกติกาในการดำเนินการทางการเมืองการปกครองต่อไป (ดูภาพใน **ราชอาณาจักร 2528: 155-157**)

วันรุ่งขึ้นที่ 11 ธันวาคม เวลา 17.00 น. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ประทับเป็นประธานในพิธีสงฆ์ เนื่องในการสมโภชรัฐธรรมนูญซึ่งวางอยู่บนพานแว่นฟ้า ขนาบด้วยฉัตร 7 ชั้น ด้านหน้าเป็นพุ่มดอกไม้รูปเทียน สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ โดยเสด็จฯ ด้วย

วันที่ 12 ธันวาคม เวลา 10.30 น. เสด็จฯ ทรงเป็นประธานในการเวียนเทียนสมโภชและทรงเจิมรัฐธรรมนูญ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ โดยเสด็จฯ ด้วย (ชาตวิทย์และธำรงค์ศักดิ์ 2547: 94 ภาพมุมสูง) แล้วเวลา 16 น. ทั้งสองพระองค์เสด็จฯ ไปประทับพระแท่นราชอาสน์หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรยปราสาท นักเรียนและลูกเสือเดินกระบวนผ่านหน้าพระที่นั่งถวายตัว (บรรเจิด 2536: 357)

รัฐธรรมนูญฉบับ “ถาวร” นี้จัดรูปแบบให้เป็นสากลมากขึ้น แต่มีแก่นสาระเดียวกันกับฉบับ “ชั่วคราว” ตรงที่ยังให้คณะราษฎรมีอำนาจสูงสุดผ่านสภาผู้แทนราษฎรที่ตนตั้งขึ้น โดยพระมหากษัตริย์ทรงพระราชอำนาจน้อยมาก (พฤทธิสถาน 2558 ฌ.) แต่ได้ปรับ “ตามพระราชประสงค์อยู่บ้างในบางประเด็น และในส่วนของพระราชปรารภ ซึ่งเป็นส่วนแรกของรัฐธรรมนูญ เป็นการแสดงว่ารัฐธรรมนูญเป็นสิ่งที่พระองค์ทรงยินดีที่จะพระราชทานแก่ราษฎร” (สุจิต 2557: 10-11)

ในพระราชหัตถเลขาที่มีไปพระราชทานพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ที่อังกฤษไม่นานหลังวันพระราชทานรัฐธรรมนูญ ทรงไว้ว่า

“ฉันอดเสียใจไม่ได้ที่ทุกอย่างมิได้เกิดขึ้นตามแนวที่ฉันเคยกะไว้ แต่ที่จริงเป็นไปอย่างนี้ก็ดีแล้ว เพราะว่า (หาก) ฉันได้มีโอกาสให้รัฐธรรมนูญตามโอกาสและตามใจฉันเอง คน

ที่อยากได้อำนาจ แต่บัดนี้ก็ได้อำนาจแล้ว ก็คงจะยังจะไม่ได้อะไร ฉะนั้นอาจจะยังพยายามจัดให้มีรีบลิค และก่อนจะมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองอาจจะมีการจลาจลเลือดนองเสียก่อน บัดนี้ฉันรู้สึกว่างานของฉันในชีวิตนี้ได้จบลงแล้ว ฉันไม่มีอะไรจะทำอีก นอกจากมีชีวิตอยู่ต่อไปโดยความสงบที่สุดเท่าที่จะทำได้” (คำแปลจากภาษาอังกฤษใน จุลจักรพงษ์ 2536: 326)

แสดงว่าได้พระราชทานรัฐธรรมนูญฉบับ “ถาวร” นั้นในภาวะที่ทรงเห็นว่าไม่ได้ทรงมีทางเลือกมากนัก แต่ทรงทำพระราชหฤทัยได้ว่า อย่างน้อยได้ทรงหลีกเลี่ยงการเสียเลือดเนื้อและการที่จะมีระบบสาธารณรัฐ ไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน สถาบันพระมหากษัตริย์จึงยังคงอยู่ด้วยพระเกียรติเพียงพอที่จะทำหน้าที่เชิงรัฐธรรมนูญในระบบใหม่นั้นได้บ้าง (พฤทธิสถาน 2558 ณ. และ สุจิต 2557: 12)

ไม่นานหลังจากนั้น ได้เสด็จฯ แปรพระราชฐานไปประทับทรงหาความสงบ ณ สวนไกลกังวล แต่พระราชหฤทัยขึ้นเช่นนั้นดำรงอยู่ได้ไม่นานก็ทรงประสบกับภาวะการณ์ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระราชภารกิจหาได้หมดสิ้นลงไม่ ยังต้อง “ทรงมีความรับผิดชอบว่าการมีรัฐธรรมนูญซึ่งพระองค์ “พระราชทาน” นั้น ประโยชน์ตกอยู่กับราษฎรหรือประชาชนทั่วไปหรือไม่” (สุจิต 2557: 12)

พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ซึ่งพระราชทานพระองค์เจ้าจิรศักดิ์ฯ ในต่างประเทศ ลงวันที่ 1 มีนาคม 2475 (พ.ศ. 2476 นับศักราชตามปัจจุบัน) จากสวน ไกลกังวล ทรงบรรยายถึงความเครียดต่างๆ ของพระองค์และผู้คนที่อยู่ที่นี่ ด้วยมีข่าวลือต่างๆ เช่นที่น่าเชื่อถือมากก็คือที่ว่า “จะจับฉันเซ็นอะไรต่างๆ ในงานฉัตรมงคล (25 กุมภาพันธ์ -ผู้เขียน) เช่นเซ็นให้คณะราษฎรเป็น dictator (ผู้เผด็จการ-ผู้เขียน) ถึงกับเตรียม cabinet (คณะรัฐมนตรี-ผู้เขียน) ไว้แล้วด้วยซ้ำ...และพวกคณะราษฎรก็กลัวพวกคณะชาติจะลุกขึ้นมาเล่นอะไรเต็มทีแล้ว”

ทรงเล่าด้วยว่าพระยามโนฯ (ซึ่งสถาปนาผู้แทนราษฎรให้เป็นนายกรัฐมนตรีอีกคำรบหนึ่งเมื่อเดือนธันวาคม) ได้ไปเข้าเฝ้าฯ กราบบังคมทูลว่ากำลังพิจารณาโยบายเศรษฐกิจ (เค้าโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐมนูธรรม-ผู้เขียน) กันอยู่ “เป็น...แบบบอลเชวิกทีเดียว” (Bolshevik คือพรรคคอมมิวนิสต์รัสเซียในขณะนั้น-ผู้เขียน)...ที่จริงไม่มีใครเห็นด้วยเลย พระยามโนก็มาออกจะให้ฉันกลับกรุงเทพให้ได้...ว่าถ้าไม่กลับจะลาออก...ฉันก็ยิ่งว่าให้แกจัดการให้คนสำคัญบางคนในคณะราษฎรลงมาฝ่าฉันที่นี่ซึ่งจะได้หมดสงสัย และให้เรียกพระยาพหลฯ และราชวังสัน (พระยาราชาวังสัน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมในขณะนั้น-ผู้เขียน) กลับเสียด้วยและถ้าเขาไม่ไปเฝ้าฯ “ฉันก็จะไม่ไปเหมือนกัน เพราะที่จริง unfair (ไม่ยุติธรรม) เหลือเกินที่จะให้ฉัน risk (เสี่ยง)

อะไรทุกอย่าง บอกป่วยก็ไม่ได้ บางคนบอกป่วยได้ บางคนบอกกลัวตายได้...” ท้ายๆ ปลายพระราชหัตถ์ทรงว่า “ฉันรู้สึกว่ crisis (วิกฤตการณ์-ผู้เขียน) คราวนี้ จะเป็นคราวที่สดุในชีวิตของฉัน...ถ้าเกิดเรื่องยุ่งขึ้นก็อาจตายเลย หรือหนีไปได้ แต่น่าจะไม่ใช่ king อยู่ต่อไปแน่” (ใน เอื้อเอ็นดู 2542: 54-55) และรับสั่งกับสมเด็จพระเจ้าว่า “หมดหวังที่จะช่วยให้เรียวร้อยเลยแล้ว” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 12)

เมื่อพระยามโนฯ ได้ขอพระราชทาน องค์พระประมุขได้พระราชทาน “คำแนะนำ” ตามพระราชสิทธิที่ทรงคิดว่าทรงมีตามธรรมเนียมของระบบกษัตริย์ในระบอบรัฐธรรมนูญเช่นในอังกฤษ ว่าไม่ควรใช้เค้าโครงการเศรษฐกิจฯ เป็นนโยบายของรัฐบาล ไม่นานต่อมา มีความขัดแย้งในคณะรัฐมนตรีและระหว่างพระยามโนฯ กับสภาผู้แทนราษฎร พระยามโนฯ ได้ออกพระราชกฤษฎีกาปิดประชุมสภาผู้แทนราษฎรและงดใช้รัฐธรรมนูญบางมาตราเป็นการชั่วคราวจนกว่าจะมีการเลือกตั้งแล้ว เท่ากับเป็นการรวบอำนาจไว้ที่รัฐบาล พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ไม่ได้ทรงมีทางเลือกตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญที่จะไม่ทรงยินยอม แต่ได้รับสั่งเล่าไว้เมื่อปลายเดือน ธันวาคม พ.ศ. 2476 ว่าพระยามโนฯ ได้ทำไปทั้งๆ ที่ได้ทรงทัดทาน (ดูรายละเอียดใน พงศนิธาน 2558 ด.)

ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2476 นี้ ทั้งสองพระองค์ได้ทรงมีโอกาสได้ทรงพระสำราญเป็นเวลา 3 วัน เมื่อพระยาสุรพันธ์เสนี (อิน บุญนาค) สมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี ได้จัดให้ได้เสด็จประพาสป่ากระเหรี่ยงสองพี่น้อง ต้นน้ำเพชร ตามทางที่เป็นหลุมเป็นบ่อในบางที่ ประทับเตนท์ที่ประทับริมน้ำเพชร สมเด็จพระองค์ฯ ทรงฉลองพระองค์แขนยาวคลุมข้อพระกร พระภูษาคล้ายกางเกงพองๆ ปลายขาสอดอยู่ในรองเท้าบูท (boot) ทรงพระมาลาทรงกลม ชาวกระเหรี่ยงเข้าเฝ้าฯ และร้องรำทำเพลงถวายทอดพระเนตรทุกคืน ได้เสด็จลงทรงในลำน้ำเพชรพร้อมพระประยูรญาติ เป็นที่สำราญพระราชหฤทัยทั้งได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานเสมาเงิน ปปร. และยารักษาโรคแก่ชาวกระเหรี่ยงแต่ละคน ทรงกำชับกับเจ้าคุณเทศาฯ ให้หาทางช่วยชาวกระเหรี่ยงให้พ้นจากโรคฝีดาษและไข้ป่าที่เป็นกันมาก (“นายสุจินดา” 2519: 121-135) นับเป็นการได้เสด็จไปยังราชอาณาจักรตะวันตกไกลเขตพม่าซึ่งยังไม่เคยได้เสด็จมาก่อน แต่แล้วคลื่นลูกที่ถูกตัดกำลังไปนั้น ก็ได้ก่อตัวขึ้นได้กลับ

วันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2476 หลวงพิบูลสงคราม (จอมพล ป. พิบูลสงคราม ในภายหลัง) ได้ทำการรัฐประหารรัฐบาลของพระยามโนฯ แล้วคณะรัฐประหารได้ตั้งพระยาพหลฯ เป็นนายกรัฐมนตรี ทำการเปิดสภาอีกครั้งหนึ่ง นับเป็นการชิงอำนาจกลับคืนสู่คณะราษฎร และต่อมามีการเรียกหลวงประดิษฐ์มนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) ผู้เขียนเค้าโครงการเศรษฐกิจที่ถูกหาว่ามีลักษณะเป็นคอมมิวนิสต์นั้น กลับมาจากไป “ดูงาน” ที่ประเทศฝรั่งเศสและแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรี

เป็นชนวนเหตุหนึ่งให้ “คณะกู๋บ้านกู๋เมือง” รวมกำลังในต่างจังหวัด มีที่นครราชสีมาเป็นสำคัญ ท้ายที่สุดนำโดยพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบรรเดโช อดีตเสนาบดีกระทรวงกลาโหมผู้ทรงลาออกจากรัฐบาลของ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ตั้งแต่ พ.ศ. 2474 เคลื่อนกำลังมาจนประชิดพระนครเมื่อวันที่ 12 ตุลาคม ยื่นคำ ขาดให้คณะรัฐมนตรีลาออกเพราะไม่ได้ปฏิบัติตามนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์ที่ได้ประกาศไว้ และกลับเพิกเฉย ปล່อยให้มีการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ รัฐบาลได้วางกำลังป้องกันโต้ตอบและประณามว่าเป็นกบฏ

ขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ประทับอยู่ที่สวนไกลกังวล หัวหินพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี และต้อง ทรงเผชิญกับภาวะทางสองแพร่ง ทั้งนี้เพราะทั้งสองฝ่ายต่างตั้งความหวังว่าพระองค์จะทรงเลือกสนับสนุนฝ่าย ของตน จึงชัดเจนว่า สิ่งที่ทรงเกรงอยู่ว่าจะเกิดขึ้นได้เกิดขึ้นแล้วจริงๆ คือการมีเจ้านายในพระราชวงศ์ทำการลุก ขึ้นสู้กับฝ่ายรัฐบาล ทั้งๆ ที่ไม่ได้พระราชทานความสนับสนุน ดังที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงเล่าว่า

“ในหลวงได้รับสั่งไว้แล้วว่าไม่ให้ยุ่ง...แม้แต่พระองค์เจ้าบรรเดโชในหลวงก็เคยรับสั่ง ห้ามว่าไม่ให้ทำอะไรเป็นอันขาด จีนชื่อว่าเจ้าละก็ไม่ให้ทำอะไรทั้งนั้น ถ้าจะทำยิ่งร้ายใหญ่...”
(พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 12)

“พระเจ้าอยู่หัวทรงยึดถือหลักการและทรงเชื่อว่าพระราชวงศ์จักรีจักอยู่รอด ปลอดภัยไปได้โดยตลอดก็ต่อเมื่อไม่มีเจ้านายพระองค์ใดยอมเข้าไปพัวพันกับการเมืองไม่ว่า ประเภทใด ทรงทราบดีว่ากาลเวลาของสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้สิ้นสุดลงเป็นแน่แล้ว”
หม่อมเจ้าสุภัสสวัตต์ดิวงศ์สนิท สวัสดิวัตน์ทรงอธิบายไว้ (Subha Svasti 2543: 102)

สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงเล่าว่า ก่อนหน้านั้น ขณะที่ประทับอยู่ที่หัวหิน “ท่านวิบูลย์ฯ (หม่อม เจ้าวิบูลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล) ราชเลขานุการในพระองค์ได้กราบบังคมทูลขอให้เสด็จไปบาง ประอินเพื่อพระราชทานผ้าพระกฐินหลวงตามเคย “ในหลวงรับสั่งว่าไปทำไมกันบางปะอิน ไปให้บรรเดโชฯ จับหรือ ไม่ไป อยู่ที่นี่แหละ” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 12-13)⁸³

⁸³ หม่อมเจ้าสุภัสสวัตต์ดิวงศ์สนิท สวัสดิวัตน์ หัวหน้ากองทหารรักษาวังที่วังไกลกังวลและพระเชษฐาของสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงเล่าว่า “ราชเลขานุการในพระองค์ประสานงานกับพระองค์เจ้าบรรเดโชฯ ซึ่งได้ทำให้คำกล่าวอ้างของพระองค์เจ้าบรรเดโชฯ ดูเป็นจริง (ว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนท่าน) ราชเลขานุการฯ ถึงขนาดติดต่อกับพระยาพหลฯ โดยอ้างพระเจ้าอยู่หัวตัดสินบนพระยาพหลฯ ให้หันมาเข้าข้างพระองค์เจ้าบรรเดโชฯ แต่ไม่สำเร็จ ... อันที่จริงพระเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงทราบเรื่องนี้แต่อย่างใดเลย จนเมื่อจวนจะเสด็จ สวรรคตที่อังกฤษ จึงทรงทราบเมื่อเอกสารฉบับหนึ่งถูกเปิดเผยออกมา (Subha Svasti 2543: 103) หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงไว้ เมื่อ พ.ศ. 2486 ว่า ม.จ.วิบูลย์ฯ รับสั่งกับท่านว่า เวลานั้นท่านประจวบ ไม่ทรงทราบว่าผู้ใดใช้ชื่อท่านในโทรเลขที่มีถ้อยคำว่า “อย่าเพื่อง

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ซึ่งประทับอยู่ที่หัวหินกับสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ ทรงไว้ว่า “เสด็จพ่อก็เสด็จไปฟังราชการในวังทุกเวลาเย็น...ไปนั่งอยู่ที่ห้องพระโรง บางวันก็ได้เฝ้าในหลวง บางวันก็เป็น แต่ไปอ่านรายงานที่ได้จากกรุงเทพฯ...ในหลวงทรงฟังทั้งสองฝ่ายก็ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงพระยาพหลฯ ด้วยพระองค์เองเป็น 3 หน้ากระดาษ ทรงวิงวอนขออย่าให้มีการฆ่าฟันกันในระหว่างคนไทยในรัชกาลของ พระองค์เลย...ขอให้ทั้งสองฝ่ายและผู้แทนมาพูดจากันที่หัวหิน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงยินดีจะเป็นคนกลางให้ เรื่องสงบลง... ผลที่ได้รับคือ พระยาพหลฯ สั่งประกาศกฎอัยการศึกในทันที แล้วลงมือยิงกันด้วยปืนใหญ่ทาง หลังกี่...ในหลวงทรงเศร้าโศกมากถึงทรงพระภูษาคำในวันแรกที่รู้ว่ายิงกันตาย ตรัสว่า “ขอไว้ทุกข์ให้คนไทยที่ ต้องตายโดยไม่จำเป็นสักหน่อยเถิด” (พูนพิศมัย 2543: 133-134)

คลื่นการเมืองสองทิศทางได้โถมใส่กันเป็นฟองซ่านเช่นสู่ฝั่งไกลกังวลเข้าแล้ว “โหมโรงคลื่นกระทบ ฝั่ง” ได้กลายเป็น “พญาโศก” ในบัดดลในพระราชหฤทัยขององค์ประชาธิปกราชนผู้ทรงธรรม

ส่วนองค์ราไพพรรณี พระบรมราชินีทรงรู้สึกเช่นไร ไม่มีผู้ใดเล่าไว้ แต่ยอมทรงเป็น “น้ำนิ่งไหลลึก” ชโลมพระราชหฤทัย พร้อมทั้งจะประทับอยู่หรือโดยเสด็จฯ ไปที่ใดก็ตามซึ่งเป็นพระราชประสงค์แห่งองค์พระ ราชสวามีเจ้าชีวิต

ในภาวะเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกังวลมากขึ้นว่า หากฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด สามารถยกทหารมาประชิดพระองค์ได้แล้ว อาจยึดพระองค์ไว้เป็นหลักประกันความได้เปรียบ ซึ่งทรงยอมไม่ได้ (ปริดา 2520: 307) เพราะนั้นย่อมกระทบกระเทือนยิ่งต่อความเป็นกลางของสถาบันพระมหากษัตริย์ จึงทรงสั่ง ให้ทหารรักษาวังไปรักษาตามที่ต่างๆ เช่น สถานีรถไฟ ที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข เป็นต้น และว่าหากพวกใดเข้า ู่เขตหัวหินให้จับปลดอาวุธ (พูนพิศมัย 2546: 134) แต่แท้ที่จริงกองทหารรักษาวังก็มีจำนวนน้อยทั้งคนและ อาวุธ (ปริดา 2520: 304)

วันที่ 16 ตุลาคม ตอนเช้า มีเครื่องบินของคณะกู้บ้านกู้เมืองทิ้งระเบิดปรมาณูลงบึงกุ่มว่าจะถอยเพราะสู้ ไม่ได้ ซึ่งอาจเป็นความพยายามครั้งสุดท้ายให้ทรงสนับสนุนคน และแล้วทหารที่เพชรบุรีก็ยอมแพ้ เส้นทาง

มา” และเช่นชื่อว่า ม.จ.วิบูลย์ฯ หม่อมเจ้าพูนพิศมัยทรงไว้ด้วยว่าทรง “เชื่อว่าท่านวิบูลย์ฯ เป็นพวกในหลวงและทำหน้าที่โดยเคร่งครัด” (พูนพิศมัย 2546: 128)

รถไฟเปิดโล่งให้พระยานิติศาสตร์ไพศาล (วัน จามรมาน) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงยุติธรรม ซึ่งได้มาเจรจาเกลี้ยกล่อมทหารที่เมืองเพชร ได้เดินทางมาอยู่ที่โรงแรมรถไฟหัวหิน “คอยให้เขาเอารถแท็กซี่มารับในเร็วๆ นี้” ตามคำของท่านหญิงพูนฯ (พูนพิศมัย 2546: 134-135)

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้โปรดให้ไปเชิญพระยานิติศาสตร์มายังสวนไกลกังวล และให้รออยู่ที่ศาลาเรียงก่อน แต่ต่อมาให้ไปพักที่ตึกนายทหารราชองครักษ์ห่างออกไปจากพระตำหนักอีกหน่อย (ปริดา 2520: 307) แต่เป็นที่ว่าได้รับสั่งกับเขาแล้วว่า หากมีการมาบังคับพระองค์ ก็จะทรงป้องกันพระองค์เอง (Subha Svasti 2543: 106)

พระองค์ได้ตัดสินใจพระราชหฤทัยแล้วว่า จะเสด็จฯ โดยทางเรือลงใต้สู่สงขลาเพื่อให้ “พระมหามงกุฎ” อยู่ห่างไกลจากความขัดแย้งรุนแรงที่ดำเนินอยู่ ทั้งนี้บังเอิญในวันนั้น เรือเอก หลวงประดิษฐ์นาวยุทธ (เฉียบ แสง-ชูโต) นายทหารราชองครักษ์ ได้ติดเรือยามฝั่งหมายเลข 3 มาผลัดเวร จึงโปรดเกล้าฯ ให้เขาทำหน้าที่กัปตันเรือยนต์พระที่นั่ง “ศรวรณ” ลำเล็ก ซึ่งไม่ได้หมายให้ใช้ในการเดินสมุทร เมื่อพร้อมแล้ว เสด็จลงเรือในคืนข้างแรมเวลาประมาณ 20.00 น. อย่างเงียบเชียบ (ปริดา 2520: 307-308)

บนเรือนอกเหนือจากในหลวง สมเด็จพระสังฆราช และพระองค์หญิงอาภาฯ แล้ว มีพระญาติและข้าราชการบริพารในพระองค์อีก 8 คน เมื่อรวมหลวงประดิษฐ์ฯ ลูกเรือ และทหารรักษาวังแล้ว ก็มีไม่เกิน 20 คนตามขนาดเรือ (ปริดา 2520: 309)

หลวงประดิษฐ์ฯ เองเขียนความทรงจำเกี่ยวกับการนี้ไว้เมื่อ พ.ศ. 2498 (ใน ปริดา 2520: 315-320) ว่าเรือแล่นได้ไม่เชิงเท่าที่คาดและเข็มนาฬิกาเดินเรือก็ไว้วางใจไม่ได้ทีเดียว จึงได้แล่นเกาะชายฝั่งระวางหินโสโครกไป ประสพกับคลื่นลมกรรโชกอยู่ระยะหนึ่ง ทุกคนหวั่นวิตกว่าเจ้านายจะต้องทรงลำบาก แต่คลื่นได้ลดถอยลงในเวลาอันรวดเร็ว หากแต่ได้มีแสงไฟเรืออีกลำหนึ่งส่องเข้ามาจากทางท้ายเรือ ทหารรักษาวังประจำปี เตะขบญูเป็นเรือยามฝั่งหมายเลข 3 ลำเดิมตามมาจะถวายอารักขา แต่ได้โปรดเกล้าฯ ให้กลับไปทำหน้าที่ตามปกติ เย็นวันรุ่งขึ้น 50 ไมล์จากชุมพร น้ำมันร่อยหรอลง

“ผู้โดยเสด็จฯ ต่างก็ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระบรมราชินี พระองค์ท่านได้ทรงพยายามที่จะทำให้ทุกคนมีความเบิกบานขึ้นบ้าง พระองค์ได้ทรงประกอบอาหารด้วยพระองค์เอง และทรงแจกจ่ายในยามกันดารนี้โดยทั่วถึง”

ซึ่งองค์สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เองทรงระลึกความทรงจำไว้ว่า “ก็แบ่งกันกินคนละเล็กคนละน้อย” แต่ดูจะเป็นเกี่ยวกับอีกวาระหนึ่งเมื่อเรืออยู่ที่ชุมพร (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 14)

เรือแวกที่ปากน้ำชุมพร ส่งคนขึ้นไปหาซื้อน้ำมันอยู่เป็นนาน ในที่สุดพระราชญาศรัทธา (ประณีต บุญรัตนพันธ์) เจ้าเมืองชุมพรได้นำมาพร้อมปืนโตอาหารหนึ่งเถา จึงได้ออกเดินทางต่อไปสู่แนวหมู่เกาะอ่างทอง อากาศดี ท้องฟ้าแจ่มใส ทะเลสวย ซึ่งในวาระนี้ ทั้งสองพระองค์อาจได้ทรงรำลึกถึงกาลเวลาเมื่อไม่กี่ปีก่อนหน้าที่ได้เสด็จโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีลำใหญ่ เครื่องอำนวยความสะดวกครบครัน และได้ทรงชื่นชมกับธรรมชาติของทะเลงามแห่งนี้

แต่พอผ่านช่องเกาะสมุยในเวลาบ่ายก็ประสบกับพายุอีก ทั้งลม คลื่น และเมฆส่งสัญญาณว่าน่าจะร้ายแรง แต่เป็นเช่นนั้นชั่วคราวก็ยังมี “ลมพัดแรงมาทิศตรงกันข้ามกับลมพายุและสายคลื่น...คลื่นและลมที่ได้กระเพื่อมพัดอย่างรุนแรงอยู่ก่อนก็ได้สงบเงียบลงโดยฉับพลัน แล้วฝนที่ตกลงมานั้นก็หยุดหายไป” (ประดิษฐ์ฯ ใน ปริดา 2520: 319) ฟังดูคล้ายกับเพลงคลาสสิกฝรั่งบางเพลงที่เปลี่ยนอารมณ์กลางคัน ซึ่ง “โหมโรงคลื่นกระทบฝั่ง” ไม่ถึงกับเป็นเช่นนั้น

เมื่อใกล้อ่าวนครศรีธรรมราชเข้าไป เรือ “วลัย” ของบริษัทอีสต์เอเชียติกของเดนมาร์ก ซึ่งสมเด็จพระเจ้า รัชกาลที่ 9 รับสั่งว่า “เป็นเรือสินค้าธรรมดาดีแหละ” ก็ปรากฏว่า “เราก็เลยหาทางเรียกให้เขาหยุด เพราะเรือของเราคงจะไปไม่ถึงสงขลาแน่ ขอให้ทางเรือเขาช่วยรับพวกเราไปส่งสงขลา ก็เป็นอันตกลงกัน...จนรู้สึกใกล้สงขลา ดูเหมือนจะเป็นตอนเช้า ก็เห็นเรือรบ 2-3 ลำตามมา กัปตันเรือเขาก็ถามว่า จะให้แล่นเลยไปสิงคโปร์ไหม เราก็บอกว่าไม่ต้อง ทางเรือรบเขาก็ให้สัญญาณมาว่า จะมารักษาพระองค์ ไม่ได้มาทำอันตรายหรอก ในหลวงท่านรับสั่งว่า ก็ดี แต่จะไปเอง” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 14) ซึ่งตรงกับที่หลวงประดิษฐ์ฯ เขียนไว้ว่าประทับบนเรือวลัย โดยได้พวงเรือศรวรรณไปด้วย และในรุ่งอรุณของวันที่ 20 ตุลาคม เรือรบปรากฏกาย จึงปลดศรวรรณออกให้เรือวลัยวิ่งได้เร็วขึ้น เวลาประมาณ 10 นาฬิกา เรือวลัยและเรือศรวรรณเข้าอ่าวสงขลาได้ก่อน ในเวลาประมาณ 10 นาฬิกา และ 15 นาทีต่อมาเรือหลวงสุโขทัย ซึ่งมีนาวาเอก พระยาวิชิตชลธี (ทองดี สุวรรณพฤษ) เป็นผู้บัญชาการก็มาถึงและเจ้าคุณวิชิตฯ ได้เฝ้าฯ ยืนยันจะถวายความปลอดภัยด้วยความจงรักภักดี เรือศรวรรณเทียบท่าเรือทะเลสาบสงขลา ส่งเสด็จขึ้นฝั่งเวลาประมาณเที่ยงวัน (ประดิษฐ์ฯ ใน ปริดา 2520: 319-320)

การเดินทางใช้เวลาถึง 2 วันครึ่ง!

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ รับสั่งตอบคำถามเกี่ยวกับความรู้สึกส่วนพระองค์ในครั้งนั้น (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 15) ว่า

“ฉันไม่คิด ไม่รู้สึกอะไรทั้งนั้น ถ้าจะตายก็ตายด้วยกัน” แสดงให้เห็นว่าทรงพร้อมเสมอที่จะเสด็จเคียงพระราชสวามีแม้เมื่อมีความเสี่ยงทั้งจากอุบัติเหตุและภัยจากเพื่อนมนุษย์ แม้จะวายนั่นก็ยังคงดีที่จะเป็นพร้อมกันองค์พระภูมินทร์และพระญาติข้าราชการบริพารผู้ใกล้ชิด

ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จไปประทับ ณ พระตำหนักเขาน้อย ในตัวจังหวัด ที่ประทับเดิมของสมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ อุปราชปักษ์ใต้สมัยรัชกาลที่ 6 ซึ่งขณะนั้นเป็นจวนสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราช พระยาศรีธรรมราช สมุหเทศาฯ ได้ย้ายออกเพื่อถวายเป็นที่ประทับ

เปลี่ยนฉากกลับมาที่สวน ไกลกังวล หลังจากที่ได้ส่งเสด็จลงเรือศรารุณที่ชายหาด **“ในความคิดขมขมัว.....ตะลึงดูเรือลำนั้นว่าจะไปได้ตลอดรอดฝั่งหรือไม่”** (พูนพิศมัย 2546: 137) แล้วเจ้านายและข้าราชการที่หัวหินซึ่งได้มีพระราชดำรัสให้ตามลงไปสมทบที่สงขลา ก็ได้เตรียมองค์เตรียมตัวออกเดินทาง หากแต่ขอรถไฟตามวิธีปกติไม่ได้และเรือก็ยังไม่ มี หม่อมเจ้าสุภัสวาศ์ฯ ได้ทรงจัดการไปได้ขบวนรถไฟมาจากสถานีวังพังก์ (พูนพิศมัย 2546: 139) โดยเจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ (นายช่างทางกรรมรถไฟ) เป็นพนักงานขับรถไฟจำเป็น ออกเดินทางพร้อมกับทหารรักษาวัง แต่เมื่อจวนจะถึงสถานีประจวบคีรีขันธ์หรือเกาะหลัก รถต้องหยุดชะงักเพราะปรากฏว่ารางถูกถอดไปแล้ว จึงได้ไปถอดรางข้างหลังที่รถไฟผ่านมาแล้วมาต่อแทน เดินทางต่อไปได้ เมื่อถึงสถานีประจวบฯ ตำรวจภูธรแจ้งว่ามีคำสั่งให้หยุดขบวนรถไฟไว้ก่อนเพราะขโมยมา พลโท พระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว.สิทธิ สุทัศน์) สมุหราชองครักษ์ จึงได้โทรเลขถึงพระยาพลฯ ว่าขบวนรถไฟมีแต่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการสำนัก ไม่ใช่ขโมย ก็ได้รับโทรเลขตอบกลับมาให้ปล่อยขบวนรถไฟขบวนดังกล่าวไปได้ จึงได้เดินทางถึงสงขลาในวันที่ 19 ตุลาคม เวลาราว 11 นาฬิกา ตั้งแต่เรือยนต์พระที่นั่งศรารุณยังไม่ถึง (ปริดา 2520: 309-313 และดู พูนพิศมัย 2543: 137-148 ซึ่งให้รายละเอียดมากกว่านี้รวมทั้งที่ว่ามีการวางแผนวางระเบิดขบวนรถไฟ) บรรดาเจ้านายชั้นบรมวงศ์ได้เสด็จไปประทับ ณ สถานที่ต่างๆ ใกล้บ้างไกลบ้างจากพระตำหนักเขาน้อย เช่น สมเด็จพระพันวัสสาปีตุฉาเจ้า ซึ่งเสด็จฯ โดยเรือจากกรุงเทพฯ ประทับที่บังกะโลบนเขาน้อย สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ประทับอยู่ที่หาดใหญ่ เป็นต้น (ดวงจิตร์ 2526: 19)

พระตำหนักเขาน้อย ที่ประทับของพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ นั้น เือบเปรม บุตรของปริดา วัชรางกูร ชาวที่ซึ่งไปทำความสะอาดห้องพระบรรทม ให้สัมภาษณ์ว่าปริดาเล่าว่า **“บ้านมุ้งลวด ม่านก็ไม่มี...ฝนตกน้ำรั่ว**

เลย” (สร. เอิบเปรม: 7 และ ปรีดา 2520: 322) ส่วนหม่อมเจ้าหญิงรัตสาทิศ รับสั่งเล่าว่า “ประทับอยู่ที่ชั้น 2 ของพระตำหนัก ส่วนเจ้านายฝ่ายในอื่นๆ ประทับอยู่บนชั้น 3” (ราชเลขาธิการ 2531: 74)

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รับสั่งเล่าว่า

“ไม่รู้จะทำอะไร ก็เล่นเทนนิสกัน...ตอนนั้นหลวงประกอบนิติสาร⁸⁴ เป็นผู้พิพากษา ก็มาเล่นด้วย พอมาตอนหลังได้ข่าวว่าถูกจับติดคุก หลวงประกอบฯ นะมาเล่นอยู่คนเดียวทั่วๆ หม่อมทวิวงศ์⁸⁵ มาเล่นอยู่ด้วยอีกคน...แต่ไม่ถูกจับ” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 15) พระราชญาติรักษา เจ้าเมืองชุมพร ก็ถูกจับติดคุก (พจนพิศมัย 2543: 149)

การปราบกบฏได้บรรลุผลแล้วตั้งแต่วันที่ 22 ตุลาคม พันเอกพระยาตรีสิทธิสงคราม (คืน ท่าราบ) นายทหารคนสำคัญคนหนึ่งของคุณะกู๋บ้านกู๋เมืองถูกยิงเสียชีวิตที่หินลับ พระองค์เจ้าวรเดชทรงหนีออกนอกประเทศไปทรงลี้ภัยในดินแดนอินโดจีนของฝรั่งเศส จากนั้นฝ่ายรัฐบาลได้ตามล่าตัวผู้ที่สงสัยว่าเกี่ยวข้องกับการกบฏและการถวายนามระบอบต่างๆ ในการเสด็จพระราชดำเนินสู่สงขลา รวมทั้ง หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท ซึ่งประทับอยู่กับพระเจ้าอยู่หัว และมีข่าวว่าจะเลยไปถึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ

ส่วนเรือรบหลายลำภายใต้การบังคับบัญชาของนาวาเอก พระยาวิชิตชลธีก็ยังประจำอยู่ที่สงขลา เย็นวันหนึ่ง คณะทหารเรือได้เข้าเฝ้าฯ หัวหน้าคณะกราบบังคมทูลว่า หากเป็นพระราชประสงค์ จะยื่นคำขาดไปยังรัฐบาล ถ้ารัฐบาลไม่ยอม จะใช้ปืนเรือยิงเข้าไป รับสั่งตอบว่า

“ฉัน ในเวลานี้ไม่มีอำนาจอะไรแล้ว ได้แต่เพียงเตือนเท่านั้น ถ้าเชื่อก็ขอบใจ ถ้าไม่เชื่อก็ตามใจ ขออย่าได้ใช้อาวุธ เลย จะเสียเลือดเนื้อของคนไทยไปโดยใช่เหตุ ถ้าฉันคิดรบ ก็จะรบเสียนานแล้ว” (ปรีดา 2520: 322)

ทรงยื่นหยัดในสันติวิธีเช่นเดิม แม้จะทรงได้รับการฝึกฝนมาเป็นทหารอาชีพ

กลางเดือนพฤศจิกายน หลวงประดิษฐนาวยุทธ กัปตันเรือศรารุณจำเริญ ก็ถูกเรียกตัวกลับกรุงเทพฯ หลวงประดิษฐ์ฯ กราบบังคมทูล รับสั่งว่า “ขอบใจมาก ตาเฉียบ” ส่วนพระยาวิชิตชลธีก็ถูกจับและระหว่างการสอบสวนถูกปลดออกจากตำแหน่ง

⁸⁴ ประกอบ บุญชัยฐิติ

⁸⁵ หม่อมทวิวงศ์ดวลยศศักดิ์ (ม.ร.ว. เถลิงลาภ ทวิวงศ์) ต่อมาในรัชกาลที่ 9 เป็นเลขาธิการพระราชวัง

ในระหว่างเดือนนั้น ได้มีการดำเนินการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรผู้กึ่งหนึ่งของสภา โดยทางอ้อม คือให้ราษฎรเลือกผู้แทนตำบลขึ้นมาชั้นหนึ่งก่อน แล้วให้ผู้แทนตำบลเลือกผู้แทนราษฎรอีกที่ รัฐบาลได้ส่งหม่อมเจ้าวรรณไวทยากร วรวรรณ (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฯ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ในภายหลัง) และพระยานิติศาสตร์ฯ ออกไปเชิญเสด็จฯ กลับกรุงเทพฯ เป็นระยะๆ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงตั้งเงื่อนไขว่ารัฐบาลจะต้องจัดการไปในทางให้เกิดความสงบสุขเสียก่อน (พูนพิศมัย 2543: 148-149) และให้พระองค์ได้เสด็จฯ ไปต่างประเทศเพื่อทรงรับการรักษาระเนตร ซึ่งได้เสื่อมลงมากอีกครั้ง⁸⁶ แต่รัฐบาลก็ยังไม่สนองพระราชดำริ จึงประทับอยู่ที่สงขลาต่อไปจนเมื่อมีผลการเลือกตั้งออกมาแล้ว

ก่อนจะเสด็จคืนสู่พระนคร “*ในหลวงท่านส่งพ่อฉัน (สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ) ให้ไปอยู่ที่ปิ้งเสียด เพราะรู้ว่าทางรัฐบาลเขาอยากได้ตัวเต็มๆเหมือนกัน*” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 15) สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ทรงเล่า แต่ไม่ได้รับสั่งว่าทรงรู้สึกอย่างไรในเวลานั้นที่พระชนกชนนีจะต้องทรงจากไป โดยอาจไม่ได้ทรงพบกันอีกเลยก็เป็นได้ แต่อย่างน้อยก็จะประทับอยู่ไม่ไกลเกินไป ทั้งพระเจ้าอยู่หัวยังได้โปรดเกล้าฯ ทรงแนะนำให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ราชานุกาภาพเสด็จออกนอกประเทศด้วย (พูนพิศมัย 2543: 150-151)

เสด็จฯ กลับโดยเรือ “มุยหน้า” เรือสินค้าของบริษัทอีสต์เอเชียติกที่เดินทางจากฮ่องกงมาแวะที่สงขลา ถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2476 และในค่ำวันนั้นเอง รัฐบาลได้ถวายรายชื่อสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทแต่งตั้งซึ่งคณะราษฎรได้คัดเลือกแล้วตรงตามจำนวนที่ต้องการ 78 คน เพื่อทรงลงพระปรมาภิไธยแต่งตั้งโดยไม่ได้เปิดโอกาสให้ได้ทรงเลือกเลย ทำให้ไม่พอพระราชหฤทัย แต่ในวันรุ่งขึ้นที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2476 ครบรอบหนึ่งปีพอดีของวันที่พระราชทานรัฐธรรมนูญฉบับ “ถาวร” ก็ได้เสด็จฯ ไปทรงประกอบพิธีเปิดสมัยประชุมสภาผู้แทนราษฎร ด้วยพระราชหฤทัยหวังว่าสมาชิกสภาฯ ประเภทที่ราษฎรเลือกตั้งโดยทางอ้อมบางคนอาจสามารถทดแทนคณะราษฎรไว้ได้บ้าง พระยาพหลฯ ได้เป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง

ประทับ ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน โดยที่ยังเข้าด้ายเข้าเข็มอยู่ว่ารัฐบาลจะอนุญาตให้เสด็จฯ ออกไปยังต่างประเทศหรือไม่ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ รับสั่งเล่าว่า

“*ระยะนี้รู้สึกว่าการณ์ไม่ค่อยดีนักและดูเหมือนว่าจะมีอะไรรุนแรงมากขึ้นทุกทีระหว่างในหลวงกับรัฐบาล รอดังก็วิ่งกันเกลื่อน จะเข้ามาเมื่อไหร่ก็ได้*” แล้วรับสั่งต่อว่า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง

⁸⁶ พระราชประสงค์ที่จะเสด็จออกไปให้ไกลจากการอ้างพระนามโดยฝ่ายใดก็ตามได้ทรงเปิดเผยแก่นายเจมส์ แบกซ์เตอร์ (James Baxter) ที่ปรึกษาชาวอังกฤษตั้งแต่เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2476 และอีกครั้งเมื่อวันที่ 26 ธันวาคม พ.ศ. 2476 ซึ่งครั้งนี้เกี่ยวกับการรักษาพระเนตรด้วย (ใน วัลยวิภา 2548: 194-197)

เตรียมพระองค์จะปลงพระชนม์พระองค์เองหากเกิดเหตุการณ์คับขันเป็นวิกฤตประชิดพระองค์ (พระราชบันทึก
ทรงเล่า 2545: 15-16)

รัฐบาลพยายามต่อรองโดยจะหาจักษุแพทย์จากต่างประเทศเข้ามาทำการรักษาพระเนตร แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงยืนยันจะเสด็จฯ ออกไปยังต่างประเทศ ซึ่งในที่สุดรัฐบาลก็ได้ยอมตามพระราชประสงค์

ในวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2476 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมี “พระราชปฏิสันถาร” (บรรณเจด
2536: 270)⁸⁷ ความตอนต้นว่า

“ประชาชนพลเมืองทั้งหลาย

**ในวันที่ 12 เดือนนี้ ข้าพเจ้าพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินี จะได้เดินทางออกไป
ต่างประเทศ ทั้งนี้เป็นความจำเป็นเพื่อการรักษาร่างกายของข้าพเจ้า และข้าพเจ้าได้ถือโอกาส
เจริญทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศให้สนิทสนมยิ่งขึ้นด้วย...”**

ในระหว่างที่ไม่ได้ประทับอยู่ในประเทศนี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

วัตถุประสงค์การเสด็จฯ ซึ่งเป็นที่ทราบกันโดยทั่วไป จึงมีอยู่ 2 ประการ คือ เพื่อรักษาพระองค์ และเพื่อ
เจริญพระราชไมตรี โดยเป็นที่เข้าใจกันเป็นส่วนมากในช่วงนั้น และแม้กระทั่งในปัจจุบัน ว่า การรักษาพระองค์
นั่นคือการรักษาพระเนตร ทั้งในปัจจุบัน มีน้อยคนที่ทราบถึงพระราชกรณียกิจอื่นๆ ในระหว่างการเสด็จพระ
ราชดำเนินในครั้งนั้น

การเสด็จพระราชดำเนิน “ออกไปต่างประเทศ” เดิมทีจะเป็นทั้งยังยุโรปและอเมริกาตามลำดับ ดัง
ปรากฏคำว่า “และอเมริกา” ในเอกสารจดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสฯ ที่พระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร
สมุหราชองครักษ์และราชเลขานุการในพระองค์ในกระบวนเสด็จฯ เรียบเรียงส่งมายังสำนักพระราชเลขานุการที่
กรุงเทพฯ เป็นตอนๆ แต่ท้ายที่สุดมีการขีดฆ่า “และอเมริกา” ออก (วิจิตรวงศ์ 2526)⁸⁸ และไม่ได้เสด็จฯ ยังอเมริกา
ในครั้งนั้น สันนิษฐานได้ว่า เดิมทีมีพระราชดำริจะเสด็จฯ จากยุโรปไปอเมริกาเพื่อทรงรับการผ่าตัดพระเนตรที่

⁸⁷ เป็นที่น่าสังเกตว่า การใช้คำว่า “พระราชปฏิสันถาร” และคำว่า “ประชาชนพลเมืองทั้งหลาย” นี้ไม่เคยปรากฏมาก่อนแม้เมื่อเปลี่ยนแปลง
การปกครองแล้ว เดิมชื่อว่า “พระราชดำรัส” หรือ “พระบรมราชาวาจา” และไม่มีข้อความขึ้นต้นว่ารับสั่งแก่ผู้ใด

⁸⁸ จดหมายเหตุฯ นี้เพิ่งได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2526. ในชื่อว่า จดหมายเหตุ เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป
พ.ศ. 2476-2477 ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว.

นั่นเป็นครั้งที่สองหลังจากที่ทรงได้รับการผ่าตัดครั้งแรกที่นั่นแล้วใน พ.ศ. 2474 แต่ได้มีการเปลี่ยนแปลง ทรงรับการผ่าตัดพระเนตรเบื้องซ้ายอีกครั้งที่กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ระหว่างที่เสด็จประพาสยุโรป

นางปรางทิพย์ ทวีพาณิชย์ บุตรีนายพานทอง ทองเจือ ผู้เยาว์รุ่นสุดท้ายซึ่งองค์ประชาธิปกทรงพระราชอุเคราะห์เลี้ยงดูไว้ใกล้ชิดพระองค์ เล่าว่าในวันเสด็จฯ ไปนั้น “**คุณพ่อได้เข้าเฝ้าฯ พร้อมคุณย่า (ท้าวอนงค์รักษา) ในห้องพระบรรทม... ทรงเลื้อยฝ้ายนิตสีแดงทั้งองค์** (ไว้ข้างใน-ผู้เขียน) **เมื่อท่านจะเสด็จฯ คุณพ่อได้โผพาไปกอดพระบาทท่านและร้องไห้โฮดังลั่น ทำให้ผู้ที่มาเฝ้าฯ พวกนี้ร้องไห้ทุกคน ท่านรับสั่งกับคุณพ่อว่า “ตาหนู ฉันจะให้คนมารับแกลไปอยู่ที่อังกฤษด้วยกัน” แต่ภายหลังทรงพระประชวรและมีพระราชภาระมาก คุณพ่อจึงไม่ได้ตามเสด็จฯ ไป”** (พช. ปรางทิพย์) ...เหลือแต่ความทรงจำของผู้ซึ่งอายุ 12 ปี ในเวลานั้นได้เล่าให้ลูกหลานฟังถึงพระเมตตาที่ได้ทรงมีแก่เขามาแต่ยังเยาว์ (ดู พานทอง 2520: 4-5 ด้วย)

วันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2476 (พ.ศ. 2477 นับศักราชตามปัจจุบัน) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีเสด็จฯ จากพระตำหนักจิตรลดารโหฐานไปยังท่าราชวรดิฐ เสด็จลงประทับเรือยนต์พระที่นั่งศรรุณไปยังเกาะสีชัง ประทับเรือวลัยของบริษัทยามสตีมนาวีเกชัน จำกัด ออกจากเกาะสีชังตรงไปยังเมืองเมดัน (Medan) บนเกาะสุมาตรา (Sumatra) ถึงที่นั่นในวันที่ 18 มกราคม เสด็จไปยังโรงแรมบูเออร์ (Hotel Boer) เวลา 13.00 น. ประทับโต๊ะเสวยพระกระยาหารกลางวัน พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าในที่เสด็จมาเฝ้าฯ เวลา 16.00 น. เสด็จฯ กลับที่ประทับ ณ จวนซึ่งรัฐบาลประเทศเนเธอร์แลนด์เจ้าอาณานิคมจัดถวาย (วิจิตวงศ์ 2526: 5)

พระบรมวงศานุวงศ์ที่เฝ้าฯ ร่วมโต๊ะเสวย มีเช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์ฯ และครอบครัว ซึ่งเสด็จมาจากเมืองบันดุง เกาะชวา สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพและครอบครัว อีกทั้งสมเด็จพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์และพระชายาซึ่งเสด็จมาจากปีนัง และพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ซึ่งเสด็จมาจากสิงคโปร์ เป็นต้น

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาในสมเด็จพระยาตำราจฯ ทรงไว้ใน “สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น” ว่าพระเจ้าอยู่หัว **“ทรงซุบผอมอย่างไม่เคยเห็น มีแต่ดวงพระพักตร์ที่แจ่มใสเบิกบานเพราะได้ใกล้กังวลจริงๆ”** พระองค์ตรัสเล่าว่า **“เหลือเวลาอีก 6 ชั่วโมงจะลงเรือแล้วยังไม่รู้ว่าเขาจะให้มาหรือไม่”** แล้วทรงขบใจที่มาส่งเสด็จฯ **“พระราชทานพระหัตถ์ให้จับ.....กราบลงที่พระบาท ในใจเหลือแต่ความหวังจะได้พบกันอีกเท่านั้น”** (พูนพิศมัย 2543: 152)

นั่นเป็นครั้งสุดท้ายที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงพบกับพระชนกชนนี⁸⁹ วันที่ 20 มกราคม พ.ศ. 2476 ประมาณเที่ยงวัน ทั้งสองพระองค์เสด็จขึ้นสู่เรือเมโอเนีย (M.S. Moenia) ซึ่งบริษัท อีสต์เอเชียติก จัดถวายเป็นเรือพระที่นั่ง ได้คลื่นทะเลต่อไปยังประเทศฝรั่งเศส (วิชิตวงศ์ 2526: 8) ไกลออกไปจากคลื่นการเมืองในประเทศ

⁸⁹ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2478 ในรัชกาลที่ 8 ที่ป็นัง พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาภากรรณิ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ. 2481 ในรัชกาลที่ 8 ที่ป็นัง สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ยังประทับอยู่ที่ประเทศอังกฤษจนถึง พ.ศ. 2492

จากราชินีผู้ “เจ้าหญิงแห่งสุโขทัย”

การโดยเสด็จพระราชดำเนินเคียงพระองค์ไปยุโรปใน พ.ศ. 2477 นี้ไม่ใช่ครั้งแรกของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา แต่ครั้งนี้เป็นในพระราชสถานะสมเด็จพระบรมราชินี ระยะเวลาระหว่างสองครั้งถึง 13 ปี ในครั้งก่อนนั้น พระชันษาเพียง 16 ปี ในครั้งนี้พระชนมพรรษา 29 พรรษา บริบูรณ์ พระราชกรณียกิจที่ทรงประกอบตลอดจนการวางพระองค์ในคราวนี้ย่อมมีที่แตกต่างออกไปจากคราวก่อนไม่น้อย แต่หลายประการก็คล้ายกัน เช่นการที่ได้ทรงปฏิบัติวัดตากพระราชสวามีในยามที่ทรงพระประชวรจากการผ่าตัดไม่เฉพาะพระเนตร และแล้ว เพียงหนึ่งปีกว่าต่อมา พระราชสถานะและพระราชสมัญญาก็ได้เปลี่ยนไปอีกครั้งหนึ่ง

เสด็จฯ ยุโรปเคียงพระองค์ป็นสยาม

การเสด็จประพาสยุโรปนี้ จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินประพาสฯ (วิจิตวงศ์ฯ 2526) บันทึกตั้งแต่วันที่ 12 มกราคม พ.ศ. 2476 ซึ่งเป็นวันเสด็จออกไป จนถึงวันที่ 26 สิงหาคม พ.ศ. 2477 วันสิ้นสุดพระราชกรณียกิจ การเสด็จประพาสประเทศต่างๆ ถึง 9 ประเทศในทวีปนั้น และถ้านับนครรัฐวาติกันภายในกรุงโรม ประเทศอิตาลี ก็เป็น 10 ประเทศ เวลานานถึง 7 เดือนเศษ การเดินทางด้วยเรือเดินสมุทรจากแผ่นดินผ่านโคลัมโบ (Columbo) ประเทศ (ศรี) ลังกา อาณานิคมของอังกฤษในขณะนั้น และคลองสุเอซ (Suez Canal) ถึง มาร์เซย์ (Marseilles) เมืองท่าใหญ่ของประเทศฝรั่งเศสบนฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน (Mediterranean Sea) เสด็จประพาสตอนใต้ของประเทศนั้น โดยได้ทรงแวะที่โมนาโก (Monaco) รัฐเล็กๆ ซึ่งมีเจ้าชายทรงปกครองอยู่ แล้วเสด็จฯ ต่อไปยังประเทศอิตาลี ประทับที่กรุงโรมและเมืองต่างๆ ทางตอนใต้เกือบหนึ่งเดือน แล้วจึงเสด็จยังกรุงปารีส เมืองหลวงของฝรั่งเศส อีก 2 สัปดาห์

จากนั้นได้เสด็จฯ ข้ามช่องแคบไปยังประเทศอังกฤษ ประทับ ณ กรุงลอนดอนอีก 2 เดือน ซึ่งเป็นช่วงที่ทรงเข้ารับการผ่าตัดพระทนต์กรามและพระเนตรรวมทั้งทรงพักฟื้น และดูเหมือนว่าทรงเสาะหาที่ซึ่งเหมาะสม

แก่การที่จะประทับอยู่ในอังกฤษหลังจากเสร็จสิ้นพระราชภารกิจการเสด็จประพาสประเทศอื่นในยุโรป คือ ประเทศเดนมาร์ก เยอรมนี เบลเยียม เลยไปถึงเชคโกสโลวาเกีย และฮังการี แล้วจึงเสด็จประพาสประเทศ สวิตเซอร์แลนด์เป็นการส่วนพระองค์จริงๆ ประมาณหนึ่งสัปดาห์ เสด็จกลับมาที่กรุงปารีส เป็นอันสิ้นสุดการ เสด็จประพาสที่จดหมายเหตุฯ บันทึกไว้ (วิชิตวงศ์ 2526: 293) ประทับอยู่ที่กรุงปารีสนานเท่าใดไม่ปรากฏชัด แจ่ม แต่น่าจะเป็นประมาณหนึ่งเดือนตั้งแต่วันที่ 27 สิงหาคม ถึงวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2477 เป็นอย่างน้อย และได้เสด็จฯ ข้ามไปยังเกาะอังกฤษ ประทับอยู่ที่นั่นต่อไป (พฤทธิสถาน 2555: 8-9) ไม่ได้เสด็จออกไปยัง สหรัฐอเมริกาตามกำหนดการที่มีการกะไว้เดิมก่อนเสด็จฯ ออกไป

พระราชกรณียกิจในระหว่าง 7 เดือนนั้นมีมากมายและหลายประเภทเกินกว่าที่จะพรรณนาได้หมดแม้ จากจดหมายเหตุฯ ฉบับดังกล่าว มิใช่ต้องกล่าวถึงเอกสารภาษาต่างประเทศหลายภาษาทั้งของทางการและของ หนังสือพิมพ์ของประเทศนั้นๆ เอกสารภาษาต่างประเทศเหล่านี้กำลังมีผู้อื่นทำการศึกษาอยู่⁹⁰ ในที่นี้ แม้ความ สนใจหลักจะอยู่ที่องค์สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ แต่โดยที่พระองค์โดยเสด็จฯ พระราชสวามี จึงจำเป็นที่ จะต้องให้ความถึงพระราชกรณียกิจขององค์พระประมุขแห่งสยามประเทศ และในเชิงส่วนพระองค์ขององค์ ประชาธิปกเป็นฉากให้เห็น แต่จะเพี้ยนหากทรงปฏิบัติพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ รวมตลอดถึงพระราชกรณียกิจที่ ได้ทรงร่วมประกอบ ซึ่งปรากฏว่าเป็นที่สำราญพระราชหฤทัย และ/หรือน่าที่จะได้ทรงจดจำและได้ทรงนำมา ประยุกต์ใช้เป็นการส่วนพระองค์ในประเทศไทยหลังจากที่ได้เสด็จกลับมาเมื่อ พ.ศ. 2492 ในภาวะที่พระราช สวามีหาไม่แล้ว

พระราชกรณียกิจระหว่างการเดินทางเสด็จประพาสอาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภทด้วยกัน คือ ที่เป็นการการ กับที่ เป็นการส่วนพระองค์

พระราชกรณียกิจที่เป็นทางการและเชิงพิธีการ ซึ่งเป็นส่วนน้อยในแต่ละประเทศที่เสด็จฯ ไปถึง โดย พระประมุขและประมุข หัวหน้ารัฐบาล ตลอดจนสามัญชน ได้รับเสด็จฯ อย่างสมพระเกียรติและตามควรแก่การ เสด็จฯ ในลักษณะที่ไม่ใช่ “state visit” หรือเป็นทางการเต็มทีหรือโดยตลอด แต่ก็มีนัยสำคัญในแง่ที่เป็นการ เสด็จเยือนในพระราชสถานะของพระประมุขของชาติเอกราช ซึ่งพึงได้เปลี่ยนระบอบการปกครอง ทั้งยังเป็น การเสด็จเยือนประเทศต่างๆ ในยุโรปเป็นครั้งแรกในพระราชสถานะพระมหากษัตริย์ จึงเป็นการที่องค์พระ ประมุขพระองค์เดิมตั้งพระราชหฤทัยจะทรงประกอบพระราชกรณียกิจในทางเจริญพระราชไมตรีไม่แต่กับพระ

⁹⁰ ศาสตราจารย์ ดร.พรสวรรค์ วัฒนางกูร ได้รับการสนับสนุนจากสถาบันพระปกเกล้าให้ทำวิจัยเอกสารภาษาต่างประเทศเหล่านี้เฉพาะที่ เกี่ยวกับการเสด็จประพาสยุโรปมีกำหนดให้เสร็จในเดือนสิงหาคม 2559 คู่มือการวิจัยเบื้องต้นในพรสวรรค์ 2558.

ประมุขหรือประมุขหรือหัวหน้ารัฐบาลเท่านั้น แต่กับบุคคลสำคัญๆ อื่นๆ ด้วย เพื่อให้เขามีความมั่นใจว่าสยามจะยังคงความสัมพันธ์ที่มีมาแต่เดิมและมุ่งหวังจะให้ดีขึ้นด้วย หรือในกรณีของเชคโกสโลวาเกียและฮังการีเป็นการกรุยทางสู่ความสัมพันธ์ในระดับรัฐประเทศ

ทั้งนี้พึงระลึกด้วยว่า ในกาลเวลานั้น กำลังมีการเปลี่ยนแปลงผันผวนในยุโรปเองอยู่มากทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง และความคิดอ่านทางสังคม พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องพระราชประสงค์จะได้ทรงทราบและทรงสัมผัสพระองค์เองถึงกระแสความกำลังเป็นไปเหล่านั้นเพื่อประดับพระสติปัญญา และหากทรงมีโอกาส จะได้พระราชทานคำแนะนำแก่รัฐบาลสยามถึงแนวนโยบายอันควรดำเนิน

ในด้านระบอบการปกครองนั้น ประเทศที่เสด็จเยือนมีระบอบและวิธีการปกครองที่ต่างกัน คือบางประเทศมีพระราชาธิบดีทรงเป็นประมุขในระบอบประชาธิปไตย บางประเทศแม้มีพระราชาเป็นประมุขก็ตามแต่อำนาจการปกครองตกอยู่ในมือของรัฐบาลนำโดยบุคคลที่กำลังถือตนเป็นผู้นำชาติสู่ความยิ่งใหญ่ คือในกรณีของมุสโสลินี (Mussolini) ในอิตาลี หรือในกรณีของฮิตเลอร์ (Hitler) ในเยอรมนี ซึ่งกรณีหลังนี้ไม่มีพระราชาแต่ก็ยังไม่ถึงกาลวาระที่ทั้งสองได้ทำการรุกรานประเทศข้างเคียงจนสถานการณ์ซึ่ง “โลก” หวังว่าจะมีสันติภาพระหว่างประเทศพลิกผันเป็นสงครามโลกครั้งที่สองใน 5 ปีต่อมา บางประเทศยังอยู่ในช่วงของการสร้างความเป็นปึกแผ่นเป็นรัฐชาติแก่ประเทศของตน และบางประเทศ เช่น ฝรั่งเศส มีประธานาธิบดีเป็นประมุขอย่างมีนัยสำคัญต่อการบริหารงานแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชปฏิสันถารกับบุคคลผู้เป็นประมุขและหัวหน้ารัฐบาลเหล่านั้นทั้งหมดทั้งสิ้น ไม่ว่าเขาจะมีอุดมการณ์ทางการเมืองแบบใด ตลอดจนได้ทอดพระเนตรกิจการต่างๆ หลายลักษณะที่เข้าภาพชัดเจน หรือที่ทรงมีพระราชประสงค์ส่วนพระองค์ที่จะได้ทอดพระเนตรเพื่อประกอบพระสติปัญญาไว้ทรงคาดการณ์ถึงอนาคตอันใกล้ ความข้อนี้พึงสำนึกไว้ จะได้ไม่คว่นสรุปจากการได้เห็นภาพทรงสัมผัสมือกับฮิตเลอร์และมุสโสลินีว่าทรงมีพระราชดำริโน้มเอียงไปในทางทรงนิยมอุดมการณ์หรือวิธีการของทั้งสอง⁹¹

สอง พระราชกรณียกิจส่วนพระองค์และที่เป็นพระราชนิยาม มีทั้งในเรื่องการรักษาพระองค์เชิงสุขภาพอนามัย และในการทรงมีพระราชปฏิสันถารกับพระญาติสนิทซึ่งประทับทรงศึกษาอยู่ในยุโรป และกับเจ้านายในราชวงศ์ต่างๆ ของยุโรปเอง ทั้งที่ยังทรงราชย์อยู่และนอกราชบัลลังก์ เช่นในกรณีของสเปนและกรีซ ตลอดจนกับนักคิด นักประพันธ์ นักประดิษฐ์คิดค้นทางวิทยาศาสตร์ และการทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ

⁹¹ เมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2475 พระองค์ได้มีพระราชกระแสแสดงความไม่ทรงเห็นชอบในการที่จะนำวิธีการจัดการศึกษาเพื่อปลูกฝังความนิยมในผู้นำเผด็จการที่มุสโสลินีทำอยู่ในอิตาลีมาใช้ในสยามเพื่อเสริมสร้างความนิยมในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กลับได้ทรงชี้ไปในทางเตรียมราษฎรให้พร้อมสำหรับระบบพระเจ้าแผ่นดินปกครองตามพระธรรมนูญ (Constitutional Monarchy) (ใน สนธิ 2545: 280-287)

ในส่วนของการรักษาพระองค์นั้น ปรากฏว่าได้ทรงเข้ารับการรักษาพระทนต์หลายครั้งครา และการฉายเอกซเรย์พระวรกายเกือบจะทันทีที่เสด็จฯ ถึงและประทับอยู่ในตอนใต้ของประเทศฝรั่งเศส และในภายหลัง นายทันตแพทย์บัคเลย์ (Dr. Dawson Buckley) แห่งเมืองนิส (Nice) ผู้ถวายการตรวจในครั้งนั้น ได้เดินทางไปยังกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ เพื่อร่วมกับเซอร์แฮร์ริลด์ กิลลิส (Sir Harold Gillies) และนายเคลซีย์ ฟราย (Mr. Kelsey Fry) ศัลยแพทย์ ในการผ่าตัดพระทนต์ที่ลอนดอนคลินิก (London Clinic) เมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2477 ใช้เวลาในการผ่าตัดถึง 2 ชั่วโมง 40 นาที และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ จึงต้องประทับรักษาพระองค์อยู่ในโรงพยาบาลแห่งนั้นถึง 8 วัน (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 35, 40 และ 150-152 และภาพใน ราชเลขาธิกร 2528: 170) และประทับ “เปลี่ยนอากาศ” ที่ชายทะเลเมืองโฟล์คสโตน (Folkestone) และเมืองบอร์นมัธ (Bournemouth) ต่ออีกหลายวัน

ครั้นวันที่ 5 มิถุนายน ที่ลอนดอนคลินิกเช่นกัน พระองค์จึงได้ทรงเข้ารับการรักษาพระเนตรซ้าย ดวงเดียวกับที่ นายแพทย์วิลเลอร์ (Dr. Wheeler) ที่สหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2474 ได้ทำถวายโดยได้นำเอาเลนส์ธรรมชาติที่เป็นต่อกระจกออกเลย แล้วจึงต้องทรงฉลองพระเนตร (แว่นตา) พิเศษแทน การผ่าตัดครั้งที่สองที่ลอนดอนนี้ ในสมัยนั้นทำเพื่อลอกเนื้อเยื่อที่แห้งค้างอยู่หรือที่จับเกาะบดบังจอประสาทตาออก ไม่ใช่เพื่อใส่เลนส์เทียม ด้วยยังไม่มีใช้กันในสมัยนั้น⁹² “การผ่าตัดครั้งนี้ใช้เวลาไม่เกิน 10 นาทีและไม่มีการชอกช้ำเลย” (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 157) และประทับพักผ่อนพระอิริยาบถอีก 3 วัน เซอร์ สจิวต์ ดยุก-เอลเดอร์ (Sir Stuart Duke-Elder) จักษุศัลยแพทย์ผู้เชี่ยวชาญสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 (King George V) และนายกรัฐมนตรีนายเจมส์ แรมเซย์ แมคโดนัลด์ (James Ramsay MacDonald) มาแล้ว เป็นผู้ถวายการผ่าตัดครั้งนี้ ดังนั้นเอง จึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องเสด็จยังสหรัฐอเมริกาอีกครั้งหนึ่ง

ในส่วนของพระราชกรณียกิจเนื่องด้วยพระญาตินั้น พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์และพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิรพงศ์ภาณุเดช ได้เสด็จไปเฝ้าฯ ที่เมืองเบอเลียอ (Beaulieu) ทางตอนใต้ของฝรั่งเศสทันทีที่เสด็จฯ ถึง และได้ทรงขับรถยนต์นำเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ อยู่ 2-3 วัน แล้วได้โปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์เสด็จเป็นผู้แทนพระองค์ในงานพระบรมศพของพระเจ้าอาลเบิร์ตแห่งชาวเบลเยียม

⁹² ข้อมูลจากการสอบถามแพทย์หญิงยุพิน ลีละชัยกุล แพทย์ผู้เชี่ยวชาญโรคต้อ (15 กันยายน 2555) และนายแพทย์สรโรจ แสงวิเชียร (19 ธันวาคม 2557) ส่วนการที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ พระราชทานสัมภาษณ์ไว้เมื่อ พ.ศ. 2516 สามสิบเก้าปีหลังเหตุการณ์ว่า “พระเนตรอีกข้างจะบอดอยู่แล้ว ให้ไป เสด็จฯ ไปรักษาเสีย” นั้น น่าจะเป็นเพราะทรงสับสน แต่ก็มีเหตุให้ทรงสับสนเพราะต่อกระจกมักเป็นในดวงตาทั้งสองข้าง แต่อาการอาจรุนแรงไม่เท่ากัน จึงสรุปว่าพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ไม่ได้ทรงเข้ารับการรักษาต้อพระเนตรเบื้องขวา

(King Albert of the Belgians) ซึ่งทรงตกภูเขาสวรรค์อย่างปัจจุบันทันด่วน (จุลจักรพงษ์ 2536: 334) ส่วนองค์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เองได้เสด็จไปในพิธีสวดถวายพระราชกุศลเนื่องในการฝังพระศพที่โบสถ์ในเมืองคานส์ (Cannes) ซึ่งทางการฝรั่งเศสจัดขึ้น อีกทั้งต่อมาพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจิรศักดิ์สุประภาตและหม่อมเจ้าอัชฌมา จักรพันธ์ เจ้านายผู้ทรงเลียงคумаเมื่อยังเยาว์ได้เสด็จไปเฝ้าจากสหรัฐอเมริกาและทรงร่วมในกระบวนเสด็จอยู่ระยะหนึ่ง (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 93) เป็นต้น นอกจากนี้ ในช่วงนี้ ได้ทรงพบกับเจ้านายพระราชวงศ์ชั้นสูงของประเทศต่างๆ ในยุโรปหลายพระองค์

เมื่อเสด็จถึงเมืองมาร์เซย์ (Marseilles) นั้น หนังสือพิมพ์ Le Petit Marseillais ของฝรั่งเศสรายงานข่าวการเสด็จฯ ถึงอย่างละเอียด ความตอนหนึ่งว่า **“สมเด็จพระองค์ปฐมเสด็จเยือนและพระมาลาขนาดย่อมมีน้ำตาอมแดง สว่างามสุขุมดี”** พร้อมตีพิมพ์ภาพถ่ายหมู่ (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 32-33) และวันถัดมาได้เสด็จฯ ทั้งสองพระองค์ไปทอดพระเนตร **“งานรื่นเริงประจำปีแห่งชดดอกไม้สดในน้ำ”** ผู้หลักผู้ใหญ่ของเมืองวิลฟรานซ์ (Villefranche) รับเสด็จฯ ในอ่าวมีเรือประดับด้วยดอกไม้สดทำเป็นรูปสัตว์ต่างๆ ประมาณ 100 ลำ ไขช่อดอกไม้ชดป่าต่อกันและกัน และกับผู้ที่อยู่บนฝั่งระหว่างที่กระบวนแห่เคลื่อนไป ภริยาพ่อเมืองนำธงตะขาบพื้นแพรซึ่งติดอยู่ที่เรือกรรมการจัดงานถวายสมเด็จพระองค์ปฐมเป็นที่ระลึก **“ทรงมีพระราชหฤทัยปิติยินดีที่ได้ทอดพระเนตรเห็นการบำรุงความสามัคคีระหว่างชนทุกชั้นไม่ว่าผู้ใหญ่หรือเด็ก”** (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 34)

พระราชกรณียกิจอย่างหนึ่งที่ทรงปฏิบัติหลายครั้งหลายครา ด้วยเป็นพระราชนิมของทั้งสองพระองค์ก็คือการเสด็จทอดพระเนตรการแข่งขันเทนนิสระหว่างประเทศในเมืองต่างๆ ของฝรั่งเศสตอนใต้เหล่านั้น และที่สำคัญสมเด็จพระองค์ปฐมได้เสด็จลงแข่งขันในพระนามแฝง **“มาดาม อาร์ บี”** (Madame R.B.) กับนายบันนี่ ออสติน (Bunny Austin) นักเทนนิสฝีมือเอกของประเทศอังกฤษ (ภาพใน **ราชเลขาธิกร 2528: 168**) เป็นการใช้ทรงใช้การกีฬาเสริมพระราชกรณียกิจขององค์พระประมุขในการสานสัมพันธ์ทางการทูตสาธารณะ ให้เห็นว่ากุลสตรีสยามมีความเป็นสากล เสด็จยังบ้านของนายซัมเมอร์เส็ต มอห์ม (Somerset Maugham) นักประพันธ์ผู้มีชื่อเสียงชาวอังกฤษผู้เคยเข้ามาที่สยาม และ ณ ที่นั้นได้มีพระราชปฏิสันถารกับนาย เจ.บี. พรีสต์ลีย์ (J. B. Priestley) นักประพันธ์ผู้มีชื่อเสียงอีกคนหนึ่งด้วย (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 39-40) ซึ่งยอมเป็นที่ถูกพระทัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้โปรดอ่านหนังสือเป็นอย่างมาก ในขณะที่สมเด็จพระองค์ปฐมได้ทรงร่วมทรงพระดำเนินชมสวนดอกไม้รอบเคหาสน์ซึ่งตกแต่งไว้อย่างงดงาม เป็นที่สำราญพระราชหฤทัยเช่นกัน

พระราชกรณียกิจซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงประกอบในเชิงส่วนพระองค์อย่างหนึ่งที่สำคัญคือได้เสด็จไปทรงเยี่ยมกองพันทหารฝรั่งเศสที่เมืองวิลฟรานซ์และที่เมืองนิส (Nice) ณ กองพันที่ 18 นี้ ผู้บังคับ

การได้น้ำมันเกล้าๆ ถวายเครื่องหมายรูปแตรเดี่ยวของกองพัน และทูลเกล้าฯ ถวายประทวนสัญญาบัตร ทรงรับยศเป็นนายสิบเอกกิตติมศักดิ์แห่งกองร้อยที่ 2 ในกองพันนี้ **“ซึ่งถือเป็นการถวายพระเกียรติอย่างสูง เพราะไม่เป็นประเพณีที่ประธานาธิบดีจะให้ศนายทหารชั้นสัญญาบัตรแก่ชาวต่างประเทศ”** แต่เป็น **“ที่ระลึกในการที่เคยร่วมทุกข์ร่วมสุขมาด้วยกัน”** (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 46-47 และ 52-53) ด้วยพระองค์ทรงสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนเสนาธิการทหารฝรั่งเศส

เสร็จพิธีนั้นแล้ว ได้เสด็จฯ พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ไปทอดพระเนตรโรงงานกลั่นน้ำหอมที่เมืองกราสส์ (Grasse) เป็นโรงงานที่นำดอกไม้และผลไม้ซึ่งเพาะปลูกอยู่ในละแวกนั้นมา **“หนึ่งในเตาอบ ตั้งในอัลกอฮอล แล้วกลั่นด้วยไอน้ำเป็นลำดับ จนเป็นน้ำหอม นี่เป็น สบู่ แป้ง เป็นต้น...ทรงซื้อสิ่งของจากโรงงานบ้าง...”** (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 53-54) ซึ่งน่าจะเป็นที่ต่อพระราชหฤทัยในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ไม่น้อย

ต่อมาได้เสด็จฯ โดยรถไฟไปถึงกรุงโรม ประเทศอิตาลี ในวันที่ 12 มีนาคม ณ บัดนั้น พระราชกรณียกิจที่เป็นทางการและพิธีการได้เริ่มขึ้น ด้วยเหตุเช่นนี้ในการเสด็จประพาสครั้งนี้ในทุกที่จึงต้องทรงมีราชองครักษ์และนางสนองพระโอษฐ์โดยเสด็จฯ เป็นพระเกียรติยศตามธรรมเนียม พระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว.สิทธิสุทัศน์) เป็นสมุหราชองครักษ์ควบกับราชเลขานุการในพระองค์ในกระบวนเสด็จ และพันตรีหม่อมเจ้าประสบศรี จิตรประวัติทรงเป็นราชองครักษ์ มีผู้ช่วยเลขานุการฯ 2 คน หม่อมหลวงคลอง ไชยันต์ (ในหม่อมเจ้าถาวรมงคลวงศ์ แพทย์ประจำพระองค์ผู้โดยเสด็จฯ ด้วย) เป็นนางสนองพระโอษฐ์เพียงคนเดียว ไม่มีนางพระกำนัล มีนางศักดิ์นายเวร (เชย เงินยง ภรรยาของหลวงศักดิ์นายเวร มหาเดเล็ก 1 ใน 2 คนที่โดยเสด็จฯ) เป็นข้าหลวง และมีสมุหบัญชีหนึ่งคน ทั้งนี้ นอกเหนือจากพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปathy อดีตเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ผู้ทรงถวายงานด้านการทูต และพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช ซึ่งโดยเสด็จฯ เพราะจะโปรดเกล้าฯ ให้ไปทรงศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์วงศ์สนิทและหม่อมเสมอ สวัสดิวัตน์ เพราะหากทั้งไว้ก็อาจได้รับอันตราย โดยลูกสาว 4 คนไม่ได้ไปด้วย (ศุภสวัสดิ์ 2543: 22-23) และมหาเดเล็ก ข้าหลวงอีก 2-3 คน เห็นได้ว่าผู้ร่วมในกระบวนเสด็จฯ มิได้มากเพื่อที่จะประหยัด แต่กระนั้นก็ต้องนำเครื่องราชอิสริยาภรณ์หลายชิ้นหลายสำหรับ อีกทั้งของที่ระลึกต่างๆ เพื่อพระราชทานแก่เจ้านายและบุคคลชาวตะวันตกที่รับเสด็จฯ และอำนวยความสะดวกตลอดระยะเวลาทางเสด็จฯ ด้วย ปราบกฏบัญชีของพระราชทานเป็นระยะๆ ในจดหมายเหตุฯ

ที่อิตาลีนี้ได้ทรงเข้าเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้าวิตโตรีโอ เอมานูเอลที่ 3 (Vittorio Emmanuel III) และสมเด็จพระราชินีเฮเลนา (Helena) มีมกุฎราชกุมารพระราชทายาทนำเสด็จทอดพระเนตรพิธีการต่างๆ บ่อยครั้ง และได้ทรงพบกันนายมุสโสลินี นายกรัฐมนตรี ผู้ลือนามว่าเป็น “ท่านผู้นำ” (อิต ดูเซ่-II Duce) และทอดพระเนตรกิจการต่างๆ ของพรรคฟาสซิสต์ (Fascist) ของอิตาลีที่ทางเจ้าภาพจัดถวายมากมาย ซึ่งในบรรดากิจการต่างๆ นั้น สิ่งที่ต้องพระราชอัชฌาศัยมาก คือ การเสด็จยังมหาวิทยาลัยและยังเมืองลิตตอเรีย (Littoria) ที่ซึ่งได้ทอดพระเนตรสถานที่เพาะปลูกซึ่งกำลังบุกเบิกให้ผู้ขัดสนได้มารวมตัวกันทำการสหกรณ์ อีกทั้งวันถัดไปทอดพระเนตรโรงเรียนเด็กก่อนวัยเรียน ลูกกรรมกรในความดูแลของสุขาภิบาล **“สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี ทรงมีพระราชเสด็จในกิจการนี้มาก และพระราชทานเงินบำรุง 2,000 เลียรา”** (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 72-73 –ตัวสะกดตามต้นฉบับ) การจัดโรงเรียนเด็กคนงานเช่นนี้ สมเด็จพระเจ้า ได้ทรงนำมาประยุกต์ใช้ในเวลาต่อมา (ดูบทที่ 11)

อีกอย่างหนึ่งที่ได้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตร คือ โรงเรียนครูฝึกกรรมสำหรับสตรีบนเนินกลางทุ่งนอกกรุงโรม ทอดพระเนตรห้องเรียน ห้องวิทยาศาสตร์ ห้องครัว โรงนา สวนผัก สวนดอกไม้ โรงเรียนสุกร โคนม และลูกโค กระต่าย ผีเสื้อและไก่ นักเรียนดูแลรักษาตัว สถานที่สะอาดและทำกิจกรรมต่างๆ ด้วยความตั้งใจเป็นอย่างดี (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 74-75) ฆะรอยสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จะได้ประทับพระราชหฤทัย เป็นความทรงจำมาทรงปรับใช้ที่สวนบ้านแก้ว ไร่สวนส่วนพระองค์ที่จันทบุรีในช่วงหลังแห่งพระชนมชีพ อันที่จริงโรงเรียนฝึกหัดครูฝึกกรรมนั้นก็เป็นสิ่งทีในสมัยที่พระราชสวามียังทรงเป็นหัวหน้ารัฐบาลอยู่ รัฐบาลสยามก็ได้ดำเนินการจัดให้มีขึ้นบ้างแล้ว (เปรมมา 2559: 108-114)

วันที่ 21 มีนาคม ทรงทราบข่าวการสวรรคตของพระพันปีหลวง พระราชชนนีในพระราชินีนาถวิลเฮ็มีนา (Wilhemina) แห่งประเทศเนเธอร์แลนด์และได้ทรงมีพระราชโอรสไปแสดงความเศร้าสลดพระราชหฤทัย⁹³ จากนั้นทรงเครื่อง “ราตรีส โมสร” ซึ่งเป็นชุดทางการสีดำประดับสายสะพายจักรีบรมราชวงศ์เต็มยศ ทั้งสองพระองค์ เสด็จฯ ไปเฝ้าท่านสันตะปาปาปิอุสที่ 11 (Pope Pius XI) ประมุขคริสตศาสนิกายโรมันคาทอลิก ณ วัลวาติกัน (The Vatican) โดยขบวนรถซึ่งท่านส่งมารับเสด็จฯ เมื่อเสด็จถึง ทรงพระดำเนินเคียงกันในขบวนซึ่งมีอัครเสนาอำมาตย์แห่งสำนักวาติกันคู่หนึ่งเดินนำเสด็จ ผู้ตามเสด็จจับคู่กับเสนาอำมาตย์ระดับรองลงมา ขึ้นบันไดวังและผ่านห้องต่างๆ มีแถวทหารรักษาองค์แต่งกายตามสังกัดรายทาง กรมวังเชิญเสด็จทั้งสองพระองค์และกรมหมื่นเทววงศ์ฯ เข้าไปเฝ้าท่านสันตะปาปาในห้องพิเศษก่อน ต่อมาประมาณ 15 นาที

⁹³ ในการเสด็จประพาสยุโรปในครั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าไม่ได้เสด็จยังประเทศเนเธอร์แลนด์ ทั้งๆ ที่เสด็จยังประเทศเบลเยียมใกล้ๆ กัน ทั้งๆ ที่สยามและเนเธอร์แลนด์มีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน ดังเห็นได้จากเมื่อเสด็จชาว บาห์ลี ใน พ.ศ. 2472 และในระหว่างการเสด็จประพาสยุโรปครั้งหนึ่ง ได้ทรงพบกับเจ้าหญิงจูเลียนา (Juliana) มกุฎราชกุมารี ถึง 2 ครั้ง ที่ประเทศอังกฤษ

จึงให้ผู้ตามเสด็จเข้าไปเพื่อพระเจ้าอยู่หัวทรงนำฝ่า ทานสันตปาปาประทานหัตถ์ให้สัมผัสดตามประเพณี แล้ว
ประทานพรเป็นภาษาฝรั่งเศส เสร็จแล้วตรัสลา (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 83) ซึ่งโอกาสนี้สมเด็จพระราช
อัยยาศัยสภารวมและอาจได้มีพระราชปฏิสันถารกับท่านสันตปาปาเป็นภาษาฝรั่งเศสซึ่งทรงทราบดีด้วย

เวลาบ่าย บาทหลวงไทยในสำนักศาลาเซียน (Salasian) ที่ไปศึกษาอบรมอยู่ได้เชิญเสด็จไปทอดพระเนตร
โรงเรียนกสิกรรมของคณะนักบวชสำนักนั้น บาทหลวงคาทอลิกสำนักนี้เปิดโรงเรียนสอนกุลบุตรกุลธิดาและลูก
ชาวบ้านอยู่ในสยาม (เช่น ที่โรงเรียนหัวหินวิทยาลัยและคอนบอสโก เป็นต้น) เห็นได้ว่าการเสด็จประพาสครั้งนี้
เป็นการสานพระราชไมตรีทรงอนุโมทนาในกุศลกรรมซึ่งสถาบันคริสตศาสนาได้ประกอบในประเทศ ทรง
ประกอบพระราชกิจหน้าที่ในฐานะองค์ศาสนูปถัมภกไม่เลือกศาสนา

วันที่ 24 มีนาคม ถึงวันที่ 27 มีนาคม ได้เสด็จประพาสเมืองเนเปิลส์ (Naples) ทอดพระเนตรพิพิธภัณฑ
สัตว์น้ำ บ่อกำมะถันและภูเขาไฟเวสูวิอุส (Vesuvius) ซึ่งเห็นได้แต่ไกลจากเนินเขาสูง และโรงงาน “ช่างทำวัตถุ
ต่างๆ ด้วยหินฟองน้ำ ศิลาและพลอยใต้น้ำ กระจ มุกต์ กะละปังกา และเปลือกหอยต่างๆ ทำเป็นรูปพรรณ
เครื่องประดับ เช่น สร้อยคอ สร้อยข้อมือ แหวน ต่างหู ดุม หีบ ตลับ ตุ๊กกะตา เป็นต้น ซึ่งน่าชมทั้งในความคิด
และฝีมือออกแบบวิธีทำ ทั้งราคาไม่แพง ชาวบ้านราษฎร ณ ตำบลนี้พากันมาชุมนุมมารับเสด็จเต็มถนน พวก
แสดงความยินดีและถวายช่อดอกไม้ ทรงซื้อของที่ระลึกบ้าง” (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 93-94 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ)
ซึ่งน่าจะเป็นที่สนพระราชหฤทัยในสมเด็จพระราชอัยยาศัยสภารวมและผู้ซึ่งเราจะได้ทราบต่อไปว่าโปรดตุ๊กตาแก้วตัวเล็กๆ เป็นของทรง
สะสมยิ่งนัก และเป็นโอกาสที่ได้ทรงแสดงพระองค์เป็นกุลสตรีศรีสยามให้เป็นที่ชื่นชมของชาวบ้านอิตาลีตอนใต้

จากนั้นได้เสด็จประพาสเมืองรังกอมเปอี (Pompeii) ที่เมื่อ ค.ศ. 600 ภูเขาไฟเวสูวิอุสได้เทถ้ำถล่มมา
ทับจนมิด แต่ได้รับการขุดค้นขึ้นแล้ว ประทับทอดพระเนตรอยู่ประมาณ 2 ชั่วโมงเศษ

วันต่อมาเสด็จประพาสเมืองซอร์เร็นโต (Sorrento) เมืองโรแมนติกริมทะเล ปลัดเมืองทูลเกล้าฯ ถวาย
สมุควรรวมภาพ (แต่พระเจ้าอยู่หัว) และถวายหีบทำด้วยไม้ลายพื้นเมืองคล้ายไม้ปุมประดู่แก่สมเด็จพระราช
อัยยาศัย⁹⁴ ประทับทอดพระเนตรการฟ้อนรำแบบพื้นเมือง แล้วทอดพระเนตร “ผ้าถักลูกไม้ลายต่างๆ ฝีมืออย่าง
ปราณีต” (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 97-98) ก่อนเสด็จลงเรือไปยังเกาะคาปรี (Capri) สถานที่ตากอากาศ ทอดพระเนตร
สวนบนเขา และประทับเรือยนต์ไปทอดพระเนตรถ้ำสีน้ำเงิน (Blue Grotto) นับเป็นช่วงเวลา 4 ราตรีที่ทั้งสอง
พระองค์ได้ทรงพระตำราญจริงๆ คุณนักท่องเที่ยวยุคปัจจุบัน แม้ไม่ได้เสด็จไปกับกฐีปท้าว

⁹⁴ เข้าใจว่าเป็นกล่องเพลง หรือ musical box ซึ่งเป็นกล่องไม้ฝังไม้หลากชนิดทำเป็นรูปดอกไม้ไว้ที่ฝากล่อง ซึ่งเมื่อเปิดออกจะมีเสียงเพลง
ดังออกมาจากกระนาดโลหะขนาดเล็กมีลานไข ซึ่งซ่อนไว้ข้างใน ใช้เป็นกล่องเก็บเครื่องประดับสตรี-ผู้เขียน

เมื่อเสด็จกลับสู่กรุงโรมจากเนเปิลส์ นายกรัฐมนตรีมุสโสลินีได้เชิญเสด็จไปทอดพระเนตรละครโอเปร่า (opera) ณ โรงละครอันงามวิจิตร ที่ประทับจัดถวายเป็นพิเศษนอกที่ประทับหลวง เพราะราชสำนักอิตาลียังอยู่ระหว่างการไว้ทุกข์ถวายแด่พระพันปีหลวงแห่งเนเธอร์แลนด์ **“ผู้คนลุกขึ้นยืนถวายความเคารพและตบมือแสดงความปิติยินดีเป็นเวลานาน...ละคอนโอเปร่าเป็นศิลปะอันยอดเยี่ยมในประเทศอิตาลีไม่มีที่อื่นแข่งขันสู้ได้”** (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 99-100 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ) ละครโอเปร่านั้นเป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงมีรสนิยมทางดนตรีหลากหลาย

วันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2476 (พ.ศ. 2477 นับศักราชปัจจุบัน) เสด็จทอดพระเนตรศิลปากรสถาน (Italian National Academy) ซึ่งมาร์โกนี (Marconi) ผู้เริ่มคิดการใช้วิทยุสื่อสารเป็นนายก เสด็จทอดพระเนตรที่สำนักแล้วเสด็จไปทอดพระเนตรสถานที่และภาพยนตร์ที่สภาภาพยนตร์เพื่อการศึกษานานาชาติ (International Cinematographic Educative) ซึ่งเมื่อ ค.ศ. 1929 สันนิบาตชาติ (League of Nations) ได้ตั้งขึ้น **“เพื่อดำเนินการใช้ภาพยนตร์เป็นอุบายอบรมอุปนิสัยมหาชนให้รู้สึกในความสัมพันธ์ระวางกันและกันยิ่งขึ้น ทั้งเพื่อเผยแพร่วิชาความรู้ต่างๆ เป็นการบำรุงการศึกษาด้วย”** (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 106 –ตัวสะกดตามต้นฉบับ) ซึ่งน่าจะเป็นที่ต่อพระราชหฤทัยทั้งสองวาระ

วันรุ่งขึ้นที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2477 ทั้งสองพระองค์เสด็จไปยังวังวาติกันกันอีกคำรบหนึ่ง โดยเสด็จตั้งแต่เวลา 7 นาฬิกา เพื่อทอดพระเนตรกระบวนแห่งคณะพระเถรานุเถระคณะต่างๆ และทหารแต่งกายต่างๆ กันนำกระบวนของสันตะปาปาประทับบนยานคนแบก 4 สาย เข้าสู่พิธีในมหาวิหารเซนต์ปีเตอร์ (St. Peter's Basilica) ทั้งสองพระองค์ประทับเบื้องซ้ายของบัลลังก์สันตะปาปาในส่วนถัดไปจากที่ประทับของสมเด็จพระยุพราชผู้เสด็จมาแทนพระองค์สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน จากนั้นมีพิธีสวดสรรเสริญพระเจ้า แล้วประกาศสรรเสริญพระเถระ (บาทหลวง) คณะซาเลเซียน ท่านหนึ่งว่า **“ทรงไว้ซึ่งเมตตาคุณกรุณาคุณ และพยายามสละกำลังตั้งโรงเรียนบำรุงวิชาชีพสำหรับกุลบุตรทั้งหลาย”** จึงตั้งขึ้น **“เป็นสันตนิบุรุษ...ท่านสันตะสาเลเซียน...ทำความเคารพอุทิศสันตะปาปา”** (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 109)⁹⁵ และในช่วงบ่ายเสด็จฯ ไปที่มหาวิทยาลัยนั้นอีกครั้งในงานฉลองการลงนามในสัญญาปรองดองระหว่างศาสนจักรวาติกันกับราชอาณาจักรอิตาลี

⁹⁵ หอจดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ ของคริสตจักรคาทอลิกในประเทศไทย (<http://haab.catholic.or.history%20past/biography/pascotti.html>. เข้าถึงเมื่อ 13/11/2558) ให้ข้อมูลว่าเป็นการสถาปนาบาทหลวงดอนบอสโก (Don Bosco) ผู้ล่วงลับ ผู้ก่อตั้งคณะซาเลเซียน (Salesians) เป็นนักบุญ (Saint) (ขอขอบคุณ รศ. ดร. สนธิ เตชานันท์ สำหรับแหล่งข้อมูล) และแต่งตั้งบาทหลวง (คุณพ่อ-Father) กายาเตโน ปาซอตตี (Gaetan Pasotti) ของอิตาลีเป็นหัวหน้ารับผิดชอบส่วนมณฑล (Diocese) ราชบุรีซึ่งแยกออกจาก

วันที่ 2 เมษายน เสด็จไปทอดพระเนตรพิพิธภัณฑสถานลาเตรานอ (Laterano) ของวาติกันซึ่งใหญ่โตและจัดแสดงโบราณวัตถุจากทั่วโลกเป็นจำนวนมากจนดูไม่ทั่ว เป็นครั้งที่ 2 หลังจากที่ได้เสด็จฯ แล้วเมื่อวันที่ 22 มีนาคม เย็นวันเดียวกันโปรดเกล้าฯ ให้คณะผู้แทนหนังสือพิมพ์ในประเทศอิตาลีประมาณ 20 นายเข้าเฝ้าฯ กราบบังคมทูลถามเรื่องการเสด็จประพาส นับเป็นอีกครั้งหนึ่งที่ได้พระราชทานสัมภาษณ์แก่สื่อมวลชนหลังจากที่เคยพระราชทานแล้วที่สหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2474 (น่าเสียดายที่จดหมายเหตุฯ ไม่ได้ให้รายละเอียดเพิ่มเติมไว้ผู้เขียน) คืนนั้นได้เสด็จโดยรถไฟต่อไปผ่านและแวะที่เมืองตูริน (Turin) ทางตอนเหนือของประเทศอิตาลี ที่นั่นทอดพระเนตรโรงงานรถยนต์และอากาศยานของบริษัทเฟียต (Fiat) พิพิธภัณฑสถาน และวัง เป็นเวลาหนึ่งวันเต็ม ก่อนที่จะประทับรถไฟออกไปยังกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส

อันที่จริงกรุงโรมนี้เป็นเมืองซึ่งทั้งสองพระองค์เคยเสด็จมาแล้วใน พ.ศ. 2463 (พ.ศ. 2464 นับศักราชตามปัจจุบัน) แต่การประทับที่นั่นในช่วงนั้นเป็นเนื่องด้วยการตรวจอาการแห่งพระโรคของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ จึงอาจไม่ได้ทรงมีโอกาสทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ มากนัก แต่คงจะได้ทรงทราบมาแต่ครั้งนั้นถึงศิลปแขนงต่างๆ ของประเทศนี้ จึงต้องพระราชประสงค์จะได้ทอดพระเนตรในครั้งนี้

พระราชกรณียกิจที่กรุงปารีสระหว่างวันที่ 5 ถึง 25 เมษายน ได้มีพระราชปฏิสันถารกับประธานาธิบดีเลอบริงและมาดาม 3 ครั้ง แสดงถึงความมีมิตรไมตรีอันดี มีนักเรียนไทยในปารีสประมาณ 12 คนได้เฝ้าฯ แต่แรก และอีกครั้งพร้อมกับข้าราชการสถานอัครราชทูต พระราชทานพระหัตถ์ให้จับเสมือนเป็นสัญลักษณ์ว่าบัดนั้นทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบประชาธิปไตยแล้ว หม่อมสังวาลย์ มหิดล (สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ในรัชกาลที่ 9) และพระโอรสธิดา 3 พระองค์ในสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงสงขลานครินทร์ เฝ้าฯ ที่โรงแรมเมอริส (Hotel Meurice) ที่ประทับ และพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิรพงศ์ภาณุเดชและหม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ บริพัตร นางพระก้านัดในอดีต ได้เข้าสมทบในกระบวนเสด็จ สำหรับเจ้านายชาวยุโรป ได้มีพระราชปฏิสันถารกับพระเจ้าอัลฟอนโซที่ 13 (Alphonso XIII) นอกราชบัลลังก์สเปน และครอบครัว อีกทั้งเจ้าชายชาร์ลส์ (Prince Charles) แห่งสวีเดน สองประเทศซึ่งไม่ได้จะเสด็จฯ ประพาส

ในทางส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เสด็จยังโรงเรียนเสนาธิการทหารฝรั่งเศส ทรงรับเหรียญที่ระลึกจารึกพระปรมาภิไธย มีพระอาจารย์และพระสหายแต่ครั้งที่ทรงศึกษาอยู่ในสำนักนั้นร่วมอยู่ด้วย

ส่วนมณฑลกรุงเทพฯ และใน พ.ศ. 2484 ท่านปาซอดตีได้รับการอภิเษกเป็นสังฆราช (Bishop) (ขอขอบคุณ ดร.จิรภา พุคฤกษ์พาคี สำหรับข้อมูลบางส่วนด้วย)

พระราชทานพระราชดำริตอบขอบใจและทรงรำลึกถึงกาลในอดีตนั้นว่าลำบากอยู่สำหรับผู้ที่มาจากต่างประเทศ แต่ทรงได้รับการศึกษาอบรมที่กว้างขวางดีและได้ทรงมีโอกาสได้พำนักอยู่กับชาวบ้านชนบทฝรั่งเศส อำนาจให้ ทรงทราบอักษรยี่สิบสองตัวเป็นอันดี ต่อมาได้พระราชทานเลี้ยงแก่นายทหารเหล่านั้น ทั้งยังได้เสด็จทั้งสอง พระองค์ไปทรงกอล์ฟสองครั้งที่สโมสรแซงคลูด์ (St. Cloud) ตำบลที่เคยประทับอยู่แต่ก่อน ซึ่งสมเด็จพระบรม ราชนิย์ยอมทรงระลึกถึงกาลเวลานั้นได้เป็นอย่างดี ในช่วงคำของบางวันเสด็จทอดพระเนตรละครและโอเปร่า นับว่าได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจทั้งที่เป็นทางการและเชิงพิธีกรรม อีกทั้งได้ทรงระลึกถึงความหลังและ ทรงพระสำราญเป็นการส่วนพระองค์ (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 120-136)

ทั้งสองพระองค์เสด็จออกจากกรุงปารีสโดยรถไฟพระบวนที่บังเอิญมีชื่อว่า “Golden Arrow” หรือ “ศร ทอง” จากสถานีรถไฟสายเหนือ (Gare du Nord) ไปยังเมืองท่ากาแลส์ (Calais) เสด็จโดยเรือกลไฟข้ามช่องแคบ ไปยังเมืองท่าโดเวอร์ (Dover) ของประเทศอังกฤษ แล้วประทับรถไฟต่อไปยังกรุงลอนดอน ถึงสถานีรถไฟ วิคตอเรีย (Victoria Station) เวลา 19 น. ของวันที่ 25 เมษายนนั่นเอง สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 (King George V) โปรดให้ดยุกออฟยอร์ก (Duke of York) พระราชโอรส (ซึ่งต่อมาก็คือสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 6) กับพระชายา เสด็จ มารับเสด็จฯ ที่นั่นแทนพระองค์ แล้วเสด็จไปประทับที่โรงแรมแคลริดเจส (Claridges)

วันรุ่งขึ้น เสด็จไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 และพระนางแมรี (Queen Mary) ณ พระราชวังวินด์เซอร์ (Windsor Castle) นอกกรุงลอนดอน ประทับโต๊ะเสวยเป็นการเฉพาะพระราชวงศ์ทั้งสองฝ่าย เสวยแล้ว พระธิดา ของดยุกออฟยอร์ก ซึ่งยังทรงวัยน่าเอ็นดู เสด็จออกมาเฝ้า พระธิดาองค์โตต่อมาก็คือสมเด็จพระราชินีนาถ เอลิซาเบธที่ 2 ในปัจจุบัน (Queen Elizabeth II) แล้วเสด็จทอดพระเนตรบริเวณวัง สิ่งหนึ่งที่ได้ทอดพระเนตร ก็คือกุหาสน์จำลองที่ปัจจุบันเรียกว่าบ้านตุ๊กตาของควีนแมรี (Queen Mary's Doll House) ซึ่งมีความสมจริงทุก ประการ (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 137-138) สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 น่าจะได้สำราญพระราชหฤทัยที่ได้ทอดพระเนตร

เย็นวันนั้น ณ ที่ประทับ ร้อยเอก วิคเตอร์ คาซาเลต (Capt. Victor Cazalet) พระสหายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ⁶ ซึ่งบัดนั้นเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจากการเลือกตั้ง เฝ้ารับพระราชทานเลี้ยงน้ำชาและเชิญ เสด็จไปทรงฟังสังคีตดนตรีในตอนค่ำ ร้อยเอกคาซาเลตผู้นี้ปรากฏตัวในกระบวนเสด็จฯ ในลอนดอนหลาย ครั้งครา และจะเป็นผู้ประสานงานติดต่อให้ได้มีพระราชปฏิสันถารกับบุคคลสำคัญๆ ต่างๆ ตลอดจนให้ได้ ทรงพระสำราญเป็นการส่วนพระองค์ดังจะได้ยกตัวอย่างต่อไป

⁶ เขาน่าจะเป็นพระสหายทั้งที่วิทยาลัยอีดันและที่โรงเรียนนายร้อยวุฒูลิช เขามียศนายทหาร (นอกราชการ)

วันรุ่งขึ้น สมเด็จพระราชโอรสยุพราช (ซึ่งต่อมาคือสมเด็จพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ 8 (Edward VIII) ผู้ต่อมาอีก ได้ทรงสละราชสมบัติเพื่อความรัก และจึงทรงพระนามว่า ดยุกออฟวินด์เซอร์ (Duke of Windsor)) ได้เสด็จมาเฝ้าที่โรงแรม และในวันที่ 30 เมษายน สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้โปรดเกล้าฯ ให้สมุหราชองครักษ์เชิญกระเช้ามาลาไปถวายพระนางแมรีและดัชเชสออฟยอร์ก (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 140) แสดงถึงพระราชอัธยาศัยอันดีระหว่างเจ้านายสองพระราชวงศ์

วันที่ 1 พฤษภาคม เป็นวันที่ทรงประกอบพระราชกรณียกิจที่สำคัญในเชิงสันทวมตรีอีกครั้ง ทั้งสองพระองค์เสด็จไปยังทำเนียบนายกรัฐมนตรี ณ เลขที่ 10 ถนนดาวนิง (10 Downing St.) เสดวยพระกระยาหารกลางวันและทรงพระราชปฏิสันถารกับรัฐมนตรีบางท่าน และภริยา อีกทั้งหัวหน้าฝ่ายค้าน และภริยา มีร้อยเอกคาซาเลตร่วมอยู่ด้วย (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 140) แสดงว่าเป็นการประสานงานของเขาให้ได้ทรงมีโอกาสทรงสนทนากับนักการเมืองอังกฤษจากการเลือกตั้งเป็นการกึ่งส่วนพระองค์ นายเจมส์ แรมเซย์ แมคดอนัลด์ (James Ramsay MacDonald) ผู้นี้เป็นนายกรัฐมนตรีอังกฤษจากพรรคแรงงานคนแรก ซึ่งพรรคนี้มีนโยบายเชิงรัฐสวัสดิการในระบบประชาธิปไตยในระบบรัฐสภา เขาออกมารับเสด็จฯ ที่หน้าประตูทำเนียบ ปรากฏภาพเขายืนกลางภาพ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้านขวาของภาพ ทรงฉลองพระองค์กันหนาวสักหลาดหนาสี่เข็ม มีพระมาลาทรงสูง (top hat) สีดำอยู่ในพระหัตถ์ สมเด็จพระพันพระพักตร์ไปทางเขา ทรงฉลองพระองค์กันหนาวสักหลาดสีอ่อน มีขนสัตว์พาดอยู่บนพระอังสา (บ่า) พระมาลาขนาดย่อมสีอ่อน ในพระอิริยาบถทรงทักทาย (ภาพใน ราชอาณาจักร 2528: 169)⁹⁷

คำวันนั้น พ่อเมืองลอนดอน (Lord Mayor of London) และภริยา “จัดการเลี้ยงเป็นทางราชการถวายเป็นพระเกียรติยศที่ศาลาว่าการนครบาล” (The Mansion House) (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 141) ทั้งสองพระองค์ทรงเครื่องราตรีประดับสายสะพายจักรีเต็มยศ เสดวยแล้วทอดพระเนตรสถานที่ บรรยากาศเป็นระเบียบตามประเพณี แต่เจ้าสำนักแสดงความสนิทนสม และในวันที่ 3 รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศเชิญเสด็จฯ ไปทอดพระเนตรพิพิธภัณฑ์ออสเตเรียน มีทูตออสเตเรียนนำเสด็จทอดพระเนตร ทั้งหมดนี้แสดงถึงการรับเสด็จฯ เป็นอย่างดีของบุคคลระดับสูงในรัฐบาลอังกฤษ

⁹⁷ เป็นที่น่าสังเกตว่าจดหมายเหตุฯ ไม่ได้รายงานว่ามีผู้แทนรัฐบาลอังกฤษไปร่วมรับเสด็จฯ ที่สถานีรถไฟหรือไม่ ซึ่งอาจไม่ได้เป็นธรรมเนียม ทั้งมีผู้เล่าให้ผู้เขียนฟังว่าได้พบรายงานจดหมายเหตุของต่างประเทศ (ซึ่งไม่ใช่ของอังกฤษ) ว่า สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 ทรงเห็นสมควรที่จะให้การเสด็จฯ ครั้งนี้เป็น “state visit” จะด้วยเหตุใดไม่ปรากฏชัด แต่โดยที่ปรากฏในสภาพจริงว่าสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 ทรงรับเสด็จฯ ด้วยพระราชอัธยาศัยอันดี จึงชวนให้คิดว่าความไม่ยินดีที่วันนั้นเป็นความเห็นของรัฐบาลอังกฤษมากกว่าของพระองค์ และการเสด็จยังทำเนียบรัฐบาลนี้น่าจะ เกิดจากฝีมือการประสานงานของร้อยเอกคาซาเลตให้ทั้งสองฝ่ายได้ปรับความเข้าใจซึ่งกันและกัน และเพื่อที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ จักได้ทรงสัมผัสด้วยพระองค์เองถึงความคิดเห็นทางการเมืองของผู้นำจากการเลือกตั้งทั้งฝ่ายรัฐบาลและฝ่ายค้าน

ในส่วนของสมาชิกรัฐสภานั้น ในวันที่ 8 พฤษภาคม เวลา 12.30 น. ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรภายในอาคารรัฐสภาทั้งห้องประชุมสภาขุนนางและห้องประชุมสภาผู้แทนราษฎร แล้วเสวยพระกระยาหารร่วมกับสมาชิกทั้งสองสภาจำนวนหนึ่ง หนังสือพิมพ์ลงว่า ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ทรงราชสมบัติพระองค์แรกที่เสด็จมาเสวยที่ในสภา จากนั้นเสด็จไปทอดพระเนตรการประชุมสภาขุนนาง เสด็จกลับเวลา 16.00 น. (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 147-149) นับได้ว่าทรงได้ทอดพระเนตรและทรงพระราชปฏิสันถารอยู่นานทีเดียว ทั้งหนึ่งวันก่อนหน้านั้นร้อยเอกคาซาเลตได้เชิญรัฐมนตรี นักการเมืองในทั้งสองสภา อดีตนักการทูต นายธนาคารและเซอร์จอห์นเรِيث (Sir John Reith หรือ Lord Reith ในเวลาต่อมา) ผู้อำนวยการสถานีวิทยุกระจายเสียง บี.บี.ซี (B.B.C.) ไปร่วมโต๊ะเสวยที่บ้านของเขาแล้วด้วย พระราชกรณียกิจซึ่งทรงประกอบเป็นการส่วนพระองค์ย่อมไม่ปราศจากการทรงหาความรู้ทางการเมืองการปกครอง การเศรษฐกิจ การพาณิชย์และการสื่อสารมวลชน

หลังจากนั้น ในวันที่ 10 พฤษภาคม พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเข้าทรงรับการผ่าตัดพระทนต์กรามและในวันที่ 5 มิถุนายน เข้ารับการผ่าตัดต่อในพระเนตรซ้ายดังกล่าวแล้ว ในช่วงเวลาระหว่างสองวาระนี้ ได้เสด็จไปทอดพระเนตรสวนพฤกษศาสตร์คิว (Kew Gardens) ซานกรุงลอนดอน การประกวดไม้ดอกไม้ประดับที่ตำบลเชลซี (Chelsea Flower Show) อันลือชื่อ ซึ่งย่อมเป็นที่สำราญพระอิริยาบถทั้งสองพระองค์ และในวันที่ 25 พฤษภาคม เสด็จพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ไปเยี่ยมโรงเรียนนายร้อยเหล่าปืนใหญ่และทหารช่างที่เมืองวูลวิช (Woolwich) ที่ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวเคยทรงศึกษา และในวันที่ 4 มิถุนายน ซึ่งมีการพระราชพิธีฉลองธงชัยเฉลิมพล (Trooping of the Colour) เนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษาที่เป็นทางการของกษัตริย์อังกฤษ ได้เสด็จฯ ทั้งสองพระองค์ไปประทับร่วมกับพระนางแมรี ทอดพระเนตรพระเจ้าออร์ชี่ที่ 5 ทรงม้าตรวจพลในกรมทหารม้ารักษาพระองค์ (Horse Guards' Parade)

ครั้นทรงรับการผ่าตัดพระเนตรแล้วในวันที่ 13 มิถุนายน เวลา 13 น. ได้เสด็จพร้อมด้วยร้อยเอกคาซาเลตไปยังวิทยาลัยอีตัน (Eton College) โรงเรียนมัธยมที่ทรงเคยศึกษาอยู่ ผู้อำนวยการโรงเรียนเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรสวนดอกไม้ซึ่งได้จัดตั้งขึ้นด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ที่ได้พระราชทานไปก่อนหน้านี้แล้ว⁹⁸ ทอดพระเนตรโรงเรียน เสวยพระกระยาหารกลางวันแล้ว ประทับทอดพระเนตรการแข่งขันสควอช แรกเกิด (squash racket) ระหว่างร้อยเอกคาซาเลตกับนายอเมต เบร์ ชาวอียิปต์ ทั้งนี้เพราะร้อยเอกคาซาเลตเป็นผู้มีฝีมือในกีฬานี้ อีกทั้งทอดพระเนตรการแข่งขันกีฬาคริกเกต (cricket) กีฬาฤดูร้อนประจำชาติอังกฤษ ระหว่างนักเรียนอีตัน

⁹⁸ เงินนี้พระราชทานในปี 2472 เป็นจำนวน 2,000 ปอนด์ และสวนนี้ชื่อว่า “The King of Siam’s Garden”

กับนายทหารกองพลรักษาพระองค์ เสวยพระสุธารสชาในห้องนอนที่เคยประทับสมัยทรงศึกษาอยู่ มีนักเรียนเจ้าของห้องในเวลานั้นจัดถวาย เสด็จกลับเวลา 17.30 น.

วันรุ่งขึ้น เสด็จไปทอดพระเนตรกิจการของสถานีวิทยู บี.บี.ซี ตามคำเชิญของเซอร์จอห์น รัธ ต่อมาอีกวัน ร้อยเอกคาซาเลตจัดให้ได้ทรงพบกับเจ้าหญิงจูเลียนา (Princess Juliana) ราชธิดาแห่งสมเด็จพระราชินีนาถแห่งเนเธอร์แลนด์ ผู้ต่อมาทรงเป็นสมเด็จพระราชินีนาถ ในการเสวยพระกระยาหารกลางวันที่บ้านพักของเขา ต่อมาเสด็จไปเสวยพระกระยาหารกลางวันที่บ้านของคหบดีท่านหนึ่ง ที่ซึ่งมีพระราชวงศ์อังกฤษและมาร์ควิส มาร์โคนี ผู้ค้นคิดการวิทยุคนเดิม ร่วมโต๊ะเสวย เสร็จแล้วเสด็จไปทอดพระเนตรการแข่งขันกีฬาเทนนิสระหว่างสตรีนานาชาติ เพื่อชิงถ้วยไวต์แมน (Wightman Cup) ที่สนามวิมเบิลเด้น (Wimbledon) ซึ่งสมเด็จพระบรมราชหฤทัยที่จะทอดพระเนตรเป็นพิเศษ คำวันนั้นเสด็จสถานทูตตามคำทูลเชิญของสมาคมศิษย์เก่าในพระบรมราชูปถัมภ์ มีข้าราชการและนักเรียนไทยทั้งในอังกฤษและจากประเทศอื่นๆ ในยุโรปประมาณ 100 คน เสด็จมาเฝ้าฯ นายสมัค วีระไวทยะ นายกษัตริย์ กราบบังคมทูลแสดงความยินดีที่ได้เสด็จมา ทรงตอบขอบใจ และพระราชทานเงินบำรุงแก่ทั้งสมาคมที่อังกฤษและที่ฝรั่งเศสด้วย ทรงชักชวนให้หมั่นรำลึกถึงชาติไทย และทรงชักชวนให้ค้ำจุนความสุขความเจริญแห่งประเทศสยามและชาติไทย” (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 160)

พระราชกรณียกิจอีกอย่างหนึ่งที่น่าสนใจก็คือ การเสด็จไปทอดพระเนตรคฤหาสน์ต่างๆ ของผู้ดีอังกฤษในชนบทไม่ว่าไกลนักจากกรุงลอนดอน ซึ่งได้ทรงทำเป็นกิจลักษณะหลังจากการผ่าตัดพระเนตร ในบรรดาคฤหาสน์โบราณเหล่านั้น มีคฤหาสน์โนล (Knowle House) ของลอร์ดและเลดี้แซกวิลล์ (Lord and Lady Sackville) ในจังหวัดเซอร์รีย์ (Surrey) ผู้ได้เชิญเจ้านายต่างประเทศและชาวอังกฤษมาเฝ้าฯ เมื่อวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ. 2477 คฤหาสน์แห่งนี้ใหญ่โตและมีสวนเป็นบริเวณกว้างไพศาล (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 161) ซึ่งมีพระบรมฉายาลักษณ์ทรงฉายที่นั่นปรากฏอยู่⁹⁹ การเสด็จทอดพระเนตรเช่นนี้ก็เพื่อที่จะได้ทรงตัดสินพระราชหฤทัยว่าจะทรงเช่าสถานที่แห่งใดไว้ใช้เป็นที่ประทับหลังจากที่ได้เสด็จประพาสประเทศอื่นๆ เสร็จสิ้นแล้ว สันนิษฐานได้ว่าเมื่อเสร็จการรักษาพระองค์แล้ว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงครุ่นคิดในพระราชหฤทัยถึงประเด็นปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับรัฐบาลที่กรุงเทพฯ และได้ตัดสินพระราชหฤทัยที่จะประทับอยู่ต่อไปในประเทศอังกฤษระหว่างที่ทรงหาทางดำเนินการในเรื่องดังกล่าว และจึงได้ทรงเช่าคฤหาสน์โนลและเสด็จเข้าประทับในเวลาต่อมา

⁹⁹ นับเป็นหลักฐานว่าพระบรมฉายาลักษณ์ทรงยืนคู่เคียงกันในสวนมีกำแพงอยู่เบื้องหลังคฤหาสน์โนลซึ่งได้รับการตีพิมพ์บ่อยครั้งในปัจจุบัน ทรงฉายเมื่อเสด็จฯ ทรงชมในครั้งนี้อาจเมื่อทรงใช้เป็นที่ประทับ ในวิจิตวงศ์ 2526 มีภาพหมุกกับเจ้าของคฤหาสน์และผู้โดยเสด็จฯ ปรากฏอยู่ด้วยระหว่างหน้า 160 กับหน้า 161

ในช่วงท้ายๆ ของการเสด็จประพาสที่อังกฤษนี้ ชาวอังกฤษบรรดาที่เคยรับราชการหรือทำงานในสยาม ได้เชิญเสด็จไปเสวยพระสุธารสชาติที่โรงแรมคาร์ลตัน (Carlton Hotel) เซอร์จอห์น ไซมอน (Sir John Simon) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศได้จัดพระกระยาหารค่ำถวายที่โรงแรมดอร์เชสเตอร์ (Dorchester Hotel) ได้เสด็จไปทรงเทนนิสที่คฤหาสน์ฮัตตันคอร์ต (Hutton Court) ได้เสด็จไปเสวยกลางวันที่บ้านอาร์ไกลด์ (Argyle House) ตำบลเชลซี (Chelsea) ในกรุงลอนดอนของเลดี้โคลแฟกซ์ (Lady Colefax) นักประพันธ์ท่านหนึ่ง ที่ซึ่งมี นาย เอช. จี. เวลล์ส (H.G. Wells) นักประพันธ์แนวทำนายอนาคตของสังคมและศาสตราจารย์ฮักซลีย์ (Professor Huxley) ผู้เคยประพันธ์หนังสือด้วยกัน ท่านเหล่านี้ “มีความเลื่อมใสในทางโซเชี่ยลิสต์อย่างปานกลาง” (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 165) คือก่อนไปทางสังคมนิยม แสดงให้เห็นอีกครั้งหนึ่งว่า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ สนพระราชหฤทัยที่จะทรงทราบถึงความคิดและอุดมการณ์ต่างๆ ที่ปรากฏมีแพร่สะพัดอยู่ในยุโรปอย่างหลากหลายในขณะนั้น

พระราชกรณียกิจส่วนพระองค์อีกอย่างหนึ่งคือ การเสด็จทั้งสองพระองค์ไปยังที่ทำการมณฑลทหารบกที่เมืองอลเดอร์ชอต (Aldershot) สถานที่ซึ่งเคยทรงประจําการใน ค.ศ. 1914 (พ.ศ. 2417) ผู้บัญชาการรับเสด็จฯ ตั้งเครื่องพระกระยาหารค่ำแล้วประทับทอดพระเนตรการแสดงยุทธกรีฑา (Military Tattoo) ในงานประจำปีเก็บเงินบำรุงกองพยาบาลและการกุศลในกองทหาร ฉากสร้างเป็นเมืองจำลองในภูมิประเทศประดับไฟสีต่างๆ ทหารแต่งกายด้วยเครื่องแบบอันวิจิตรงดงาม เดินแถวแสดงทำใจอาวุธ “จิมส์ชกยันต์เป็นรูปเป็นกระบวนได้ระเบียบ” ฉากสุดท้าย “กองทหารเดินกระบวนถือโคมไฟสีต่างๆ จากที่มีด้าวสารทิมผสมกันประกอบเป็นสีธงไตรรงค์บ้าง เป็นดอกไม้บ้าง เป็นสระบัวบ้าง แล้วเข้าร่วมกันรอบธงบริติชเนยของอังกฤษ ส่วนในสนามที่มีดแลเห็นเรือรบแล่นฝ่าคลื่นออกมา...” เป็นภาพที่น่าพิศวงทั้งในความคิดและทั้งในการแสดง...ประทับอยู่จนเวลาที่เที่ยงคืน” (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 166-167 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ)¹⁰⁰ การจัดการแสดงเพื่อเก็บเงินสำหรับการกุศลนี้สมเด็จฯ โปรดเกล้าฯ ให้จัดในช่วงหลังพระชนมชีพ (ดูบทที่ 12)

พระราชกรณียกิจอีกอย่างหนึ่งซึ่งจะยกเว้นไม่กล่าวถึงไม่ได้¹⁰¹ คือการที่ในวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2477 ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จ โดยมีพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ตามเสด็จ ไปในงานแข่งม้าชิงรางวัล

¹⁰⁰ ผู้เขียนเองจำได้ว่าในช่วงประมาณ พ.ศ. 2506 ตนเองได้เคยไปดู Military Tattoo เช่นนี้ ที่ลอนดอน และเห็นเป็นที่น่าตื่นตาตื่นใจจริงๆ

¹⁰¹ ที่ว่ายกเว้นจะกล่าวถึงไม่ได้นี้ เนื่องจากใน ค.ศ. 1914 (พ.ศ. 2457) พระเจ้าจอร์จที่ 5 เคยทรงมีพระราชปราชญ์จะทรงทัดทาน (veto) พระราชบัญญัติ Irish Home Rule Bill ที่รัฐสภาผ่านแล้ว ตามพระราชสิทธิที่ทรงมี จนนายกรัฐมนตรีเห็นควรนำไปแก้ไข พระราชสิทธิเช่นนี้ ต่อมาเป็นประเด็นหนึ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงแสดงพระราชประสงค์จะให้รัฐบาลสยามยอมให้ทรงมีไว้ในพระราชบัญญัติก่อนทรงสละราชสมบัติ

ถ้วยทองที่สนามแอสกอต (Ascot) เสด็จถึงแล้ว เสด็จขึ้นประทับบนพลับพลาพระราชวงศ์ (Royal Enclosure) กับเจ้านายอังกฤษและยุโรป “แล้วสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 และพระราชินีแมรี เสด็จโดยรถม้าพระที่นั่งไปถึง **ประทับโต๊ะเสวยร่วมกัน แล้วทอดพระเนตรการแข่งม้า งานพิธีแข่งม้า**” (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 164-165 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ) หน้าพระที่นั่งนี้ เป็นประเพณีซึ่งจัดทุกๆ ปีในช่วงฤดูร้อนเป็นการหรูหรา บรรดาผู้หลักผู้ดีจะแต่งกายชุดทางการ สวมหมวกทั้งสตรีและบุรุษ ในส่วนของสตรีนั้นถือเป็นวันที่จะได้ประกวดประชันกันอวดหมวกทรงต่างๆ ที่เตะตา ปรากฏพระบรมฉายาลักษณ์ทั้งสองพระองค์ทรงยืนที่ระเบียงพลับพลา ก่อนไปทางด้านซ้ายของภาพใกล้ๆ กับสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 และสมเด็จพระนางแมรี (ใน **จุลจักรพงษ์ 2536: 335**) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าทรงมอร์นิงโค้ต (morning coat-เสื้อนอกชายยาว) พระมาลาทรงสูง (top hat) สีเทา (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 164) สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงพระมาลาทรงกลมมีปีกครอบ ซึ่งอาจเป็นสีเทาเช่นกัน สอดคล้องกับที่เจ้านายฝ่ายในชาวตะวันตกทรงอยู่ให้เห็นในภาพหมู่สีชาวดำนั้น

วันที่ 23 มิถุนายน เสด็จจากลอนดอนโดยรถไฟไปยังท่าเรือเมืองโคเวอ์ประทับเรือข้ามช่องแคบไปยังเมืองกาแลส์ ประเทศฝรั่งเศสแล้วประทับรถไฟและเรือต่อไปถึงเกดเซอร์ (Gjedser) ประเทศเดนมาร์ก สมเด็จพระมกุฎราชกุมารคนุด (H.R.H. Prince Knud) และเจ้าชายและเจ้าหญิงอักเซล (Prince & Princess Axel) ผู้ทรงเคยเสด็จมายังสยามก่อนหน้านั้น รับเสด็จฯ แทนพระองค์พระเจ้ากรุงเดนมาร์ก เสด็จโดยรถไฟต่อไปยังกรุงโฮเปนฮาเกน (Copenhagen) ประทับที่โรงแรม

ที่ประเทศเดนมาร์ก ซึ่งประทับอยู่ถึงวันที่ 2 กรกฎาคมนี้ นอกจากจะได้เสด็จไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้ากรุงเดนมาร์กอย่างเป็นทางการพอสมควรบนเรือพระที่นั่งของพระองค์ในวันที่ 26 มิถุนายนแล้ว เจ้านายพระบรมวงศ์ของเดนมาร์กได้ทรงรับรองอย่างสนิทเหมือนเช่นเคย ทรงผลัดเปลี่ยนกันมาเชิญเสด็จไปยังที่ต่างๆ คือที่พระราชวังเก่าโรเซนบอร์ก (Rosenberg Castle) ซึ่งเป็นพิพิธภัณฑ์เครื่องบรมราชูปโภคและราชกกุธภัณฑ์ ปรากฏพระบรมฉายาลักษณ์ทอดพระเนตรดาบองค์ใหญ่ สมเด็จพระพักตร์แจ่มใสแสดงความสนพระราชหฤทัย ทรงฉลองพระองค์มีขนสัตว์ฟูคลุมพระอังสา พระมาลาขนาดเล็กสีอ่อนมีแถบรอบ (ใน **ราชอาณาจักร 2531: 85**) ที่โรงงานเครื่องลายครามซึ่งเป็นของมีชื่อเสียงของเดนมาร์ก ผู้จัดการน้อมเกล้าฯ ถวายแจกันขนาดใหญ่แต่สมเด็จพระสรวลที่ทรงยิ้มแสดงพระราชหฤทัยปีติยินดี (ใน **ราชอาณาจักร 2531: 86**) ที่โรงทำเบียร์คาร์ลสเบิร์ก (Carlsberg) ทอดพระเนตรกระบวนการต่างๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นโดยเครื่องจักรทั้งสิ้น ทั้งนี้ก่อนเสด็จไปยุโรป ได้ทรงสนับสนุนให้พระยาภิรมย์ภักดี (บุญรอด) ตั้งโรงเบียร์ของไทยขึ้นเองแทนที่จะให้ชาว

ต่างประเทศมาทำ เสด็จรอบอ่าวท่าเรือทอดพระเนตรโรงงานต่างๆ เช่น โรงไฟฟ้า โรงเก็บน้ำมัน โรงพักสินค้า เป็นต้น แล้วเสด็จไปในงานเลี้ยงใหญ่เฉลิมพระเกียรติที่พระราชวังอะมะเลียนบอร์ค

วันที่ 27 มิถุนายน เจ้าชายและเจ้าหญิงอักษะลันเสด็จไปทอดพระเนตรวังโกรนบอร์ค (Kronborg Castle) ซึ่งกวีเอกเชกสเปียร์ (Shakespeare) ชาวอังกฤษใช้เป็นฉากเรื่องราวของละครเรื่องแฮมเล็ต (Hamlet) ของเขา และต่อไปยังวังเฟรเดอริกสเบิร์ก (Frederiksborg Castle) ซึ่งทั้งสองวังนี้จัดเป็นพิพิธภัณฑ์และหอศิลป์เปิดให้สาธารณชนได้เข้าชม และในวันที่ 28 มิถุนายน เสด็จทอดพระเนตรโรงงานนมวัว เนย และเนยแข็งของสหกรณ์ตรีโฟลิอุม (Trifolium) และสถานที่อื่นๆ วันรุ่งขึ้นที่ 29 มิถุนายน เสด็จลงเรือประพาสตามทะเลน่านน้ำประเทศเดนมาร์ก โดยได้ทอดพระเนตรการก่อสร้างสะพานสูงใหญ่กว้างและยาวข้ามอ่าว และต่อไปสู่เมืองแฮมเบิร์ก (Hamburg)

วันที่ 2 กรกฎาคม เสด็จถึงเมืองแฮมเบิร์ก (Hamburg) ประเทศเยอรมนี เสด็จโดยรถไฟถึงกรุงเบอร์ลิน (Berlin) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศของเยอรมนีรับเสด็จฯ ประทับโรงแรม นายกรัฐมนตรีอดอล์ฟ ฮิตเลอร์ (Adolf Hitler) ฝ่าฯ ที่นั่น จดหมายเหตุฯ เขียนไว้ว่า **“ประชาชนเยอรมันโดยมากมีความเลื่อมใสในหลักความคิดและกิจการของท่านฮิตเลอร์และคณะนาซี (Nazi) อย่างยิ่ง จนพากันเรียกท่านฮิตเลอร์ว่าผู้นำอย่างเดียวกันกับท่านมุสโสลินี”** (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 201)

ระหว่างที่ประทับอยู่ในประเทศเยอรมนีจนถึงวันที่ 26 กรกฎาคมนั้น ได้เสด็จฯ ไปหลายเมืองด้วยกัน พระราชกรณียกิจนั้นคละกันระหว่างทรงรับการรับรองโดยคณะผู้ปกครองประเทศและเมือง และการจัดให้ทอดพระเนตรกิจการของคณะนาซี กับการเสด็จทอดพระเนตรกิจการต่างๆ อันเกี่ยวเนื่องด้วยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ตลอดจนโบราณสถานและศิลปกรรม อีกทั้งภูมิประเทศอันงดงามน่าชม ในส่วนของงานที่เป็นพิธีการนั้น มีที่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศจัดเลี้ยงใหญ่ในนามประธานาธิบดีจอมพลพอนฮินเดมบูร์ค ถวายเป็นพระเกียรติยศตั้งแต่วันที่ 3 กรกฎาคม บ่ายวันเดียวกัน ทั้งสองพระองค์เสด็จยังสนามบินไปรษณีย์ อากาศของบริษัทลูฟต์ทันสา (Lufthansa) เสด็จขึ้นเครื่องบินเดินทางไกลขนาดใหญ่ชื่อว่าจอมพลพอนฮินเดมบูร์ค มีใบพัด 4 ใบ แล่นได้เร็วชั่วโมงละ 150 กิโลเมตร บรรทุกผู้โดยสารได้ประมาณ 20 คน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับคู่กับคนขับเครื่องบิน บินอยู่เหนือนครเบอร์ลิน 30 นาที จดหมายเหตุฯ ไม่ได้เอ่ยถึงสมเด็จพระนางเจ้าฯ ได้เสด็จขึ้นโดยสารด้วย นับว่าทั้งสองพระองค์ได้ทรงมีพระประสบการณ์หลายครั้งในช่วงแรกของการพัฒนาเครื่องบินโดยสาร และวันรุ่งขึ้นเสด็จเยี่ยมชมศาลาการกีฬาในงานรับเสด็จฯ อย่างเป็นทางการของนคร

เบอร์ลิน การเสด็จไปเยี่ยมประธานาธิบดีผู้ฆราที่คลุหาสน์ในวันที่ 5 การเสด็จไปทรงสนทนากับฮิตเลอร์ที่ศาลาว่าการนาयरัฐมนตรีในวันที่ 6 ก่อนที่เสด็จไปทอดพระเนตรโรงงานของบริษัทซีเมนส์ (Siemens) บริษัทเครื่องไฟฟ้าและโรงเรียน อบรมหัวหน้าของยุวชนฮิตเลอร์ยุง (Hitlerjung) การเสด็จตามลำน้ำเข้าไปในป่าใหญ่ในกลุ่มน้ำไอเคอร์ (Oder) ยังที่พักฤดูร้อนของนายพลเกอร์ิง บุคคลสำคัญในรัฐบาลนาซีเยอรมัน ทอดพระเนตรทะเลสาบวันเซ (Wannsee) ที่ซึ่งมีบ้านคนมั่งมีมากมายอยู่ริมฝั่งอยู่ใกล้เมืองปอตสดัม ที่ซึ่งมีวังของสังสุชี (Sans Souci) นามที่ว่ากันว่าเป็นที่มาของชื่อสวนไกลกังวล หัวหิน แต่ไม่ได้เสด็จไปทอดพระเนตรวังดังกล่าว หากได้เสด็จไปทอดพระเนตรโรงงานยาของบริษัทเชอริง (Schering) แล้วเสด็จต่อไปยังเมืองเดรสเดน (Dresden) ที่มีชื่อเสียงเรื่องเครื่องปั้นกระเบื้อง และได้เสด็จไปยังโรงงานผลิตกล้องถ่ายรูปซึ่งถูกละทิ้ง ถวาย “กล้องถ่ายรูปอย่างเล็กแบบใหม่เป็นที่ระลึก” (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 217)

จากนั้นเสด็จโดยรถยนต์ผ่านเมืองเลอนา (Leuna) ทรงแวะทอดพระเนตรโรงกลั่นน้ำมันเบนซินจากผงศิลา เสด็จต่อไปยังเมืองเยนา (Jena) เยี่ยมโรงงานผลิตกล้องถ่ายรูปอีกสองแห่งและหอสอนดาราศาสตร์ วันที่ 12 กรกฎาคม ระหว่างเสด็จไปประทับแรม ณ เมืองมิวนิก (Munich) ทอดพระเนตรโรงงานทำดินสอของบริษัทเฟเบอร์ (Faber) ผู้จัดการถวายดินสอต่างๆ หีบหนึ่ง ณ เมืองมิวนิก ทอดพระเนตรเมือง โรงถ่ายภาพยนตร์ ทะเลสาบ สวนดอกไม้ พิพิธภัณฑ์เครื่องจักรกล คำวันที่ 14 กรกฎาคม เสด็จอย่างเงียบๆ ไปเสวยที่ภัตตาคารแห่งหนึ่ง ผู้คนพากันแปลกใจและแสดงความปิติยินดีเป็นอันมาก (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 223) วันต่อมาเสด็จนอกเมืองไปทอดพระเนตรการแสดงตำนานพระเยซู แล้วทรงพระดำเนินตามร้านต่างๆ ทรงซื้อของที่ระลึก วันนั้นหม่อมเจ้าการวิก จักรพันธ์เสด็จจากประเทศฝรั่งเศสมาสมทบกระบวนเสด็จฯ (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 225) รุ่งขึ้นเสด็จไปตามห้างต่างๆ ในเมืองและยังพิพิธภัณฑ์ฯ

วันที่ 17 กรกฎาคม เสด็จต่อไปยังเมืองเฟเรอริคาเฟน ริมทะเลสาบคอนสแตนส์ (Lake Constance) ทอดพระเนตรโรงงานสร้างพโยมยานนาวาเซปเปลิน (Zepelin) ยานหะขนาดใหญ่ตัวป้อมๆ ซึ่งเมื่อสร้างเสร็จจะบินจากยุโรปถึงสยามได้ในเวลา 4 วัน ด้วยเครื่องยนต์ 5 เครื่อง เสด็จขึ้นเรืออีกลำที่มีขนาดเล็กกว่าแต่ก็ใหญ่ยาวประมาณ 200 เมตร และในวันรุ่งขึ้นเสด็จทอดพระเนตรโรงงานสร้างเรือบินทะเล ผู้จัดการน้อมเกล้าฯ ถวายเรือบินตัวอย่างขนาดเล็กลำหนึ่ง แล้วเสด็จฯ ขึ้นประทับบินบนเรือประมาณ 30 นาที นับเป็นอีกครั้งหนึ่งที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้เสด็จโดยสารเรือบิน เสร็จแล้ว เสด็จโดยรถยนต์ต่อไปยังเมืองสตุดการ์ด์ (Stuttgart)

ณ เมือง สตุดการ์ด์ สตรีสองพี่น้องที่เกิดในสยามมาเฝ้าฯ ถวายมาลาแต่สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี แล้วเสด็จทอดพระเนตรโรงงานรถยนต์เมอเซเดสเบนซ์ (Mercedes Benz) ซึ่งเพิ่งได้ประดิษฐ์แกนล้อ

กระดิกได้อย่างขือเสื่อ บนล้อมมีแหนบริบนำหน้ากัลลือละสองแหนบได้สำเร็จ จากนั้นเสด็จต่อไปยังเมืองไฮเดลแบร์ก (Heidelberg) ทอดพระเนตรเมืองและวังหอรบ (Castle) โบราณ ศูนย์ทดลองเกี่ยวกับการเพาะปลูกมหาวิทยาลัย รวมทั้งห้องทดลองวิชาไฟฟ้าทั้งทางแสงและการอัดเสียงกระจายเสียง “เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์มาก” (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 233)

เสด็จต่อไปผ่านเมืองแฟรงค์เฟิร์ตบนแม่น้ำเมน ประทับที่โรงแรม เสด็จทอดพระเนตรบ้านของเกอเธ่ (Goethe) นักประพันธ์นามอุโฆษซึ่งรักษาไว้เช่นเดิมเป็นพิพิธภัณฑ์สถาน มีนักเรียนไทยคนหนึ่งและเยอรมัน 2-3 คนที่เคยรับราชการอยู่ในสยามเฝ้าฯ ที่โรงแรม

วันรุ่งขึ้น ที่ 22 กรกฎาคม เสด็จไปยังเมืองบาด ฮอมบวร์ก (Bad Homburg) พ่อเมืองและผู้จัดการศาลาเริง (Kur Haus) และสวนสาธารณะ แหล่งอาบน้ำแร่ รับเสด็จฯ และนำเสด็จไปทอดพระเนตรศาลาไทย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดเกล้าฯ ให้ส่งชิ้นส่วนไปประกอบสร้างขึ้นแต่สำเร็จหลังเสด็จสวรรคตแล้ว ทำพิธีเปิดโดยมีสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนสงขลานครินทร์ (พระยศขณะนั้น) เสด็จไปทรงร่วมในพิธีใน พ.ศ. 2457 เพื่อเป็นคู่กับบ่อน้ำโกนิค (Konig = King) จุฬาลงกรณ์ซึ่งชาวเมืองนี้ได้ถวายและทรงเปิดตั้งแต่วันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2450 เมื่อเสด็จฯ ไปประทับสงขลานครินทร์ที่นั่น มีพระราชโอรสหลายพระองค์รวมทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชาเสด็จไปเฝ้าฯ ด้วย (ฉันทลักษณ์ 2548: 7-11) ครั้งนี้จึงเป็นโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงระลึกถึงกาลนั้นและถึง “พี่แดง” ของพระองค์ผู้ได้เสด็จมาพร้อมกันในอดีตกาลนั้น

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ในฉลองพระองค์ชุดสากลพระภูษายาวพอกว่ ทรงพระมาลาองค์ที่มีแถบคาดองค์เดียวกับที่ได้ทรงที่พิพิธภัณฑ์วังที่เคนมาร์ค รองพระบาททรงสูง ทรงยื่นเคียงพระราชสวามี ทรงพินิจแผ่นป้ายโลหะขนาดใหญ่ซึ่งอยู่ในพระหัตถ์ของทั้งสองพระองค์อย่างสนพระราชหฤทัย ด้วยบนแผ่นป้ายนั้นปรากฏพระบรมนามาภิไธย และพระนามาภิไธย เป็นภาษาเยอรมันและไทย แผ่นป้ายนี้คบคิดผู้ใหญ่อ่านหนึ่งของเมืองจัดทำขึ้นเพื่อตั้งไว้ที่กำแพงแก้วล้อมศาลาใกล้ๆ กับพระบรมรูปรัชกาลที่ 5 จากนั้น เสด็จเสวยน้ำแร่ที่บ่อน้ำแร่จุฬาลงกรณ์แล้วทรงพระดำเนินในสวนอังกูมโดยทรงฉายพระฉายาลักษณ์สมเด็จพระเจ้าฯ ไปด้วย และทรงซื้อของที่ระลึก เจ้าหน้าที่ถวายสมดุรูปต่างๆ ที่เกี่ยวข้องและธารพระกร (ไม้เท้า) ทำด้วยไม้ไผ่โบราณองค์หนึ่ง (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 235 และภาพใน ฉันทลักษณ์ 2549: 23-26) และด้วยเหตุที่ความสัมพันธ์กับพระราชวงศ์สยามกับเมืองนี้มีมาอย่างต่อเนื่องเช่นนี้ ชาวเมือง “จึงพากันมากอยเฝ้าอยู่ที่หน้าไฮเดลตั้งแต่เช้าจนค่ำเสมอ...เบียดเสียดเบียดอัดทุกหนทุกแห่ง...พยายามฉายพระรูปไม่หยุดหย่อน...ตามทางในชนบท..ก็ยกมือคำนับ

ตามแบบนาซีตลอดไป” (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 235-236) ศาลาไทยแห่งนี้จึงเป็นสถานที่ซึ่งชาวไทยในเยอรมนีและประเทศใกล้เคียงได้มาจัดงานชุมนุมกันทุกปี

จากนั้นเสด็จต่อไปยังเมืองโคโลญ (Cologne) บริษัทกรุปป์ (Krupp) เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ประทับเครื่องบินซึ่งบริษัทจัดถวายไปทอดพระเนตร โรงงานถลุงเหล็กของบริษัทที่เมืองเอสเซน (Essen) **“บริษัทไม่เชิญเสด็จสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เพราะเป็นประเพณีที่ไม่เชิญผู้หญิงไปที่โรงงานมาช้านาน...เพราะโรงงานนี้ทำงานหนักและร้อนจัด พื้นเต็มไปด้วยผงถ่านและต้องปีนบันไดขึ้นลงสูงชันไม่สะดวกสำหรับสตรีจะชม”** (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 237 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ) ทอดพระเนตร โรงอัดหรือหล่อเหล็กแดงทั้งแท่ง โรงถลุงแร่ โรงอัดรีดเหล็กแดง โรงอัดแม่ โรงควบคุมกิจการต่างๆ วันต่อมาเสด็จทั้งสองพระองค์ไปยัง “โรงแปรธาตุทำสีสวอร์ค และน้ำยาเม็ดสีต่างๆ ของบริษัทเลเวอร์กูเสน (Leverkusen. I.G. Dye)” (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 240) แล้วเวลาค่ำ เสด็จทอดพระเนตรประทีปตามลำน้ำไรน์ ซึ่งประดับขึ้นเป็นการเฉลิมพระเกียรติ

เห็นได้ว่าบรรดาบริษัทที่กล่าวนามมาทั้งหมดนี้ เป็นบริษัทซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีในประเทศไทยในปัจจุบัน

คืนวันนั้นที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2477 ทรงทราบข่าวอันน่าสยดสยองว่ากรุงเวียนนา ประเทศออสเตรีย เกิดกบฏ พวกกบฏฆ่าท่านคอลฟูสส อัครมหาเสนาบดีตาย เป็นเหตุให้ทรงดการเสด็จฯ ไปยังประเทศนั้นตามกำหนดการเดิมที่ว่าจะเสด็จไปหลังจากที่เสด็จประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ทรงสลดพระราชหฤทัยมากเพราะเพิ่งทรงได้พบเขาที่กรุงโรม จดหมายเหตุฯ บันทึกไว้ว่าความเป็นไปในประเทศออสเตรียในช่วงนั้นเป็นที่คาดการณ์ได้ยากด้วยรัฐบาล “ประชาชาติ” ที่ชาวคอทอลิกคนหมู่มากและผู้มีทรัพย์สินนับสนุน มีความเล็งทั้งจากพวกคอมมิวนิสต์ที่ทำได้แต่เพียงก่อจลาจล และจากพวกนาซีซึ่งอาจชิงอำนาจการปกครอง (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 240 และ 285-286) และในที่สุดก็ปรากฏว่าออสเตรียถูกนาซีเยอรมันเข้าครอบครอง เหตุการณ์นี้ชี้ให้เห็นชัดถึงความผันผวนทางการเมืองในทวีปยุโรประหว่างการเสด็จประพาสได้เป็นอย่างดี

จดหมายเหตุฯ ปิดท้ายรายงานด้วยข้อความเกี่ยวกับประเทศเยอรมนีไว้ สาระความว่า หลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ประเทศผู้พ่ายแพ้สงครามนี้ สัญญาแวร์ซายส์บังคับให้มิทหารประจำการเพียง 2 แสนคน ไม่ให้สะสมอาวุธ และให้ใช้หนี้ปฏิกรณ์สงคราม คนเยอรมันรู้สึกถูกบีบคั้น จึงพากันเห็นชอบตามความคิดของอดอล์ฟ ฮิตเลอร์ สมัครเข้าเป็นกองอาสาทั้งชายหญิงและเด็ก พากันรักบ้านรักเมือง **“ผลของการนี้จะเป็นอย่างไรต่อไปในภายหน้า ยิ่งในเวลานี้แทนที่ประเทศต่างๆ จะลดอาวุธลงตามความประสงค์ของสันนิบาตชาติ...กลับพากันสะสมก่อสร้าง**

อาวุธมากขึ้นโดยจะเพาะกำลังอากาศ เป็นสิ่งที่ยากจะพยากรณ์” (วิจิตวงศ์ฯ 2526: 243 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ)
แสดงว่าในขณะนั้น เริ่มจะเห็นเค้าตาของการสงครามรอบใหม่ค่อยๆ ก่อตัวขึ้นแล้ว

วันที่ 26 กรกฎาคม เสด็จจากเมืองโคโลญ (Cologne) โดยรถยนต์ไปทรงแวะที่เมืองอาเคน (Aachen) ทอดพระเนตรศาลากลางวังโบราณ แล้วเสด็จโดยรถไฟที่สมเด็จพระเจ้าลีโอโพลด์ (Leopold) พระราชาแห่งชาวเบลเยียมจัดถวายไปยังกรุงบรัสเซลส์ (Bruselles หรือ Bruxelles) สมเด็จพระราชาราชินีรับเสด็จฯ อย่างเป็นทางการ แล้วเชิญเสด็จไปประทับที่พระราชวังที่ซึ่งเวลาค่ำทรงจัดงานเลี้ยงใหญ่ถวาย และวันรุ่งขึ้น กระทรวงการต่างประเทศได้จัดอีกครั้งในช่วงเวลากลางวัน เสด็จแล้วเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ซึ่งจะจัดแสดงสินค้าระหว่างประเทศ (Exposition Internationale) ทอดพระเนตรศาลากลาง (Hotel de Ville) พ่อเมืองแมกซ์ (Lord Mayor M. Max) พ่อค้าฝ่ายฯ และราษฎรพากันมากอวยฝ้าว้อย่างล้นหลาม ณ สถานที่เก่าแก่ดงามซึ่งเป็นที่ภูมิใจของชาวเมือง

วันต่อมาเสด็จโดยรถไฟไปยังเมืองอันทเวป (Antwerp) พ่อเมืองรับเสด็จ ทอดพระเนตรทำเรือพิพิธภัณฑจัดแสดงเครื่องพิมพ์และสิ่งพิมพ์โบราณ โบสถ์ที่มีจิตรกรรมฝีมือรูเบนส์ (Roubens) เสด็จพระสุธารสกับสมเด็จพระราชาและพระราชินีที่วังเดิมบนเนินสูงซึ่งมีเรือนกระจกปลูกต้นไม้เมืองร้อนให้ทอดพระเนตรและพระกระยาหารค่ำที่วังอีกวังหนึ่ง ความสนิทสนมกันระหว่างพระราชวงศ์ของไทยและของเบลเยียมปรากฏชัดและมีต่อเนื่องมาจนปัจจุบัน เวลา 23 น. เสด็จโดยรถไฟพระที่นั่งออกจากกรุงบรัสเซลส์ไปยังกรุงปราก (Prague หรือ Praha) ประเทศเชคโกสโลวาเกีย (Czechoslovakia) ซึ่งในสมัยนั้นยังรวมเป็นประเทศเดียวกัน แต่ปัจจุบันแยกเป็นสาธารณรัฐเชค (Czech Republic) และประเทศสโลวาเกีย (Slovakia)

การเสด็จประพาสสาธารณรัฐเชคโกสโลวาเกียครั้งนี้ ผู้มีบทบาทสำคัญในการเตรียมการคือนายยัน มาซาริก (Jan Mazaryk) เอกอัครราชทูตประจำกรุงลอนดอน บุตรชายของประธานาธิบดี ที.จี. มาซาริก (T.G. Mazaryk) ผู้ซึ่งขณะนั้นสุขภาพไม่แข็งแรง โดยได้จัดให้สอดคล้องกับพระราชประสงค์คือให้เป็นการเสด็จอย่างเป็นทางการ (official visit) เพียง 2 วัน หลังจากนั้นอีก 7 วัน เป็นการส่วนพระองค์ ซึ่งรัฐบาลของสาธารณรัฐได้เอื้อเพื่อออกค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับรถไฟและโรงแรมที่เป็นของรัฐบาล เสด็จถึงสถานีรถไฟกรุงปรากเมื่อวันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ. 2477 นายกรัฐมนตรี รัฐมนตรี และเอกอัครราชทูตผู้รับเสด็จฯ เสด็จตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ ระหว่างทางสู่โรงแรมอัลครอน (Hotel Alcron) มีประชาชนจำนวนมากมายืนเฝ้าฯ รับเสด็จ

หนังสือพิมพ์ลงข่าวล่วงหน้าพร้อมพระบรมฉายาลักษณ์ทั้งสองพระองค์ องค์หนึ่งเป็นภาพทรงชุดกิโมโนซึ่งทรงฉายเมื่อเสด็จญี่ปุ่นใน พ.ศ. 2473-2474 ซึ่งหนังสือพิมพ์เข้าใจผิดว่าเป็นชุดประจำชาติสยาม ประชาชนจึงแปลกใจยิ่งเมื่อได้เห็นพระเจ้าอยู่หัวทรงชุดสูทสีดำและพระมาลาทรงสูง และสมเด็จพระ ทรงฉลองพระองค์ชุดกระโปรงสีเทา ผ่าคลุมพระอังสาขนสัตว์และพระมาลาสีเทามีริบบิ้นล้อมรอบ (องค์ที่ทรงที่เดนมาร์กและที่บาด ฮอมบวร์ค นั้น) (Boussard 2004: 39-40 และ 42-44)

ที่ประทับ ณ โรงแรมเป็นห้องชุดสำหรับเจ้านาย (Princes's Suite) ประกอบด้วยห้องพระโรง ห้องเสวย ห้องสูบบุหรี่เชื่อมกับห้องดนตรี ห้องรับแขกของสตรี ห้องพระบรรทม ห้องส่วนพระองค์ของสมเด็จพระ และห้องทรงสองห้อง ประดับตกแต่งอย่างเรียบง่ายสมพระราชอิริยาบถ (Boussard 2004: 44) มีการทูลเกล้าฯ ถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์ในนามประธานาธิบดีและพระราชทานของสยามไปยังประธานาธิบดี คำวันนั้นมิงงานเลี้ยงใหญ่ที่ปราสาทกรุงปราก (Prague Castle) นายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศเสด็จเคียงพระองค์แต่ละด้าน สมเด็จพระ ทรงพระดำเนินตามพร้อมกับภรรยาของรัฐมนตรีผู้นั้น สมเด็จพระ ทรงชุดราตรีผ้าไหมซึ่งคูเป็นแบบไทย และสร้อยพระศอมรกด มีฉลองพระพาหาถึงพระหัตถ์ (ถุงมือซึ่งยาวตั้งแต่แขนถึงมือ) เมื่อจะเข้าประทับโต๊ะเสวยที่ห้องจัดเลี้ยงและทรงพระราชทานพระหัตถ์แก่ผู้มาเฝ้าฯ พระเจ้าอยู่หัวทรงยื่นพระพาหาให้ภริยาธิบดี และสมเด็จพระ ทรงสัมผัสแขนนายฯ เสร็จแล้วเข้านั่งประจำที่ (Boussard 2004: 47) เสวยแล้ว นายฯ แสดงสุนทรพจน์ถวายพระพร มีพระราชดำรัสตอบ เสด็จฯ ออกไปที่สวนให้บุคคลชั้นนำและผู้สื่อข่าวเฝ้าฯ

วันต่อมา พระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงวางพวงมาลาที่หลุมศพทหารนิรนาม ทรงตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ แล้วเสด็จไปเสวยที่วังกรุงปรากกับนายมาซาริคผู้บุตร ช่วงบ่ายทั้งสองพระองค์เสด็จไปยังเมืองคาโลวี วารี (Karlovy Vary) เมืองบ่อน้ำแร่มีชื่อเสียงโด่งดังไปทั่วโลก ประทับที่โรงแรมพอสตา (Posta Hotel) ก่อนเสด็จฯ ไป โปรดเกล้าฯ ให้ผู้แทนพระองค์ไปลงนามในสมุดเยี่ยมประธานาธิบดี บ่ายวันรุ่งขึ้นเสด็จทอดพระเนตรบ่อน้ำแร่อยู่หนึ่งชั่วโมง แล้วเสด็จไปยังโรงงานทำเครื่องแก้วคริสตัลโมเซอร์ (Moser) ณ ควอรี (Dvory) ทอดพระเนตรการสาธิตการทำ แล้วนายมาซาริคกราบบังคมทูลขอให้สมเด็จพระ ทรงเลือกชุดพระกระยาหารค่ำสำหรับแขก 24 คน สองชุด เป็นเครื่องเคลือบดินเผาหนึ่งชุด เครื่องแก้วเจียรนัยหนึ่งชุด ซึ่งทางโรงงานได้ถวาย (Boussard 2004: 52) หลังจากนั้น ได้เสด็จออกไปทอดพระเนตรแถบชนบทแล้วเสด็จกลับกรุงปราก

วันรุ่งขึ้น เสด็จไปทอดพระเนตรโรงงานริงโอฟเฟอร์ (Ringhoffer) ผลิตรถยนต์ยี่ห้อตาตรา (Tatra) โบกี้ รถไฟ และรถบรรทุกทหารและโรงงานเชสโกมาราเวสกา (Cescomaravska) ทำเครื่องโคนาโมอัดไฟฟ้าใหญ่ น้อย อีกทั้งเครื่องฟังเสียงอากาศยานในเวลากลางคืน เครื่องไฟฟ้าประจำบ้านต่างๆ (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 261-363) และไปยังสตูดิโอ เอ.บี. ฟิล์ม (A.B. Film Studio) ในกรุงปรากและเมืองประวัติศาสตร์เช่นเมลนิค (Melnik) (Boussard 2004: 53-54)

วันที่ 2 สิงหาคม เสด็จเยี่ยมบริษัทสกิดา (Skoda Enterprises) ที่เมืองปิลเซน (Plzen) ทอดพระเนตร โรง ถลุงเหล็กและผลิตเครื่องจักรรถรบขนาดเล็กและปืน (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 264-265) นับเป็นการเริ่มต้นของการที่ บริษัทนี้ได้เข้ามาทำธุรกิจในสยาม เช่น เปิดโรงงานน้ำตาลที่ลำปางใน พ.ศ. 2480 (Boussard 2004: 54 และ 35) สองวันต่อมาหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งลงข่าวว่าระหว่างทางเสด็จมา ยางรถยนต์พระที่นั่งข้างหนึ่งแฟบถึงสอง คราว (Boussard 2004: 56) วันที่ 3 ทรงเหน็ดเหนื่อยล้าพระวรกายจึงไม่ได้เสด็จไปยังบริษัททำรองเท้าบาตา (Bata) และบริษัทผลิตอาวุธตามกำหนดการเดิม เปลี่ยนเป็นเสด็จไปยังบ่อน้ำแร่ Strbske Pleso ในบริเวณทะเลสาบบน เขา High Tatra โดยรถไฟ (Boussard 2004: 56-57) ผ่านภูมิประเทศที่มีการเพาะปลูก เลี้ยงปศุสัตว์ และมี โรงงานน้ำตาล โรงหล่อ โรงเลื่อยด้วย ประทับแรมที่นั่น และในวันรุ่งขึ้นที่ 4 และ ที่ 5 เสด็จทอดพระเนตรถ้ำ น้ำแข็ง ที่ตำบลดอบซินะ (Dobsina) และในเขตตาตราสูงนั้น ได้ทรงแวะทอดพระเนตรชาวบ้านแต่งกายชุด พื้นเมือง สวมหมวกโพกผ้าสีต่างๆ และเสื้อก็มิแพรวสีแถบเล็กๆ คล้าย “ผ้าคาด” ห้อยจากศีรษะลงมาข้างหลัง ร้องรำทำเพลงถวายทอดพระเนตร อีกทั้งเสด็จเข้าไปทอดพระเนตรในบ้านผู้เลี้ยงปศุสัตว์ผู้หนึ่ง มีหูกทอผ้าและ เตาผิง (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 267-269) จึงเป็นการได้ทรงสัมผัสกับชีวิตของชาวชนบทเชโกสโลวาเกียอย่างแท้จริง วันที่ 7 สิงหาคม เสด็จไปตามทะเลสาบในช่วงเช้า และในเวลา 14 น. เสด็จจากโรงแรมประทับรถไฟพระที่นั่ง ต่อไปยังประเทศฮังการี

วันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2477 เวลา 22.30 น. เสด็จถึงสถานีรถไฟกรุงบูดาเปสต์ (Budapest) ประเทศฮังการี ผู้รักษาราชการแผ่นดิน (H.S.H. The Regent of the Kingdom of Hungary) และมาดามฮอร์ธีย์ (Horthy) มารับ เสด็จพร้อมคณะรัฐมนตรี นายพลเรอีนีโกล์ส ฮอร์ธีย์ ผู้นี้เป็นผู้ตีทหารรูมาเนีย (Rumania) ผู้ยึดครองออกไปได้ และประกาศให้ฮังการีเป็นสาธารณรัฐ ตลอดจนปราบคอมมิวนิสต์ได้ ตั้งแต่ ค.ศ. 1919 (พ.ศ. 2462) สร้างความ สงบให้เกิดขึ้นในประเทศ จึงได้ตกลงกันว่าจะปกครองในระบบกษัตริย์ตามพระธรรมนูญตามเดิม และระหว่าง ที่ยังไม่มีกษัตริย์ ให้นายพลฮอร์ธีย์เป็นผู้รักษาราชการแผ่นดิน (วิชิตวงศ์ฯ 2526: 290)

วันที่ 8 เสด็จไปยังวัง มีการถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์และพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แด่ผู้รักษาราชการเมื่อเขามาเยี่ยมตอบ ช่วงเย็นเสด็จประพาสเกาะมารีตากลางแม่น้ำ ซึ่งเป็นสวนดอกไม้สำหรับเที่ยวพักผ่อน มีน้ำพุร้อนและโรงอาบน้ำแร่ ทอดพระเนตรแล้วเสด็จไปในงานเลี้ยงใหญ่ที่วัง คีดีลโล (Godollo) ซึ่งผู้รักษาราชการจัดถวาย วันที่ 9 เสด็จเสวยกลางวันเป็นการส่วนพระองค์กับผู้รักษาราชการและมาดามเป็นการเจี๊ยบๆ ทรงเหน็ดเหนื่อยในสวน วันที่ 10 เสด็จประพาสห้างร้านต่างๆ และวันที่ 11 เสด็จขึ้นไปบนเขาเคลเลอร์ (Gellert) ที่ซึ่งมีอนุสาวรีย์ของนักบุญเคลเลอร์บนหน้าผา ที่ซึ่งมองเห็นวิวงามของแม่น้ำดานูบ (Danube) และเมืองได้ดี¹⁰² แล้วเสด็จทอดพระเนตรพระราชวังบนเขาอีกลูกหนึ่ง ที่ซึ่งในโบสถ์มีพระหัตถ์ของพระเจ้าเซนต์สเตเฟน (St. Stefan) รักษาไว้อย่างดีไม่เนาเปื่อย และโบสถ์ราชาภิเษก (Coronation Church) แล้วเสด็จข้ามแม่น้ำไปทอดพระเนตรอาคารรัฐสภาอันสง่างามยิ่งคล้ายแบบของอังกฤษ แต่ตรงกลางเป็นโดมแบบเอเชีย รัฐสภาประกอบด้วยสภาผู้แทนราษฎรและสภาสูง ช่วงเย็นเสด็จประพาสทางชลมารคในแม่น้ำ

วันที่ 12 เสด็จไปยังตำบลเมซิโกเวสเด (Mezokovesd) ข้าราชกรเจ้าหน้าทีและชาวบ้านหลายร้อยแต่งกายสีต่างๆ ตามประเพณีรับเสด็จฯ ประทับเสวยและทอดพระเนตรการดนตรี การเดินรำ พิธีแต่งงาน การแห่พืชผลซึ่งจัดถวายเป็นพิเศษ และเสด็จไปที่โรงเรียนการฝีมือ และทอดพระเนตรการช่างต่างๆ ของหญิงชาวบ้านซึ่งสมเด็จฯ น่าจะสมพระราชหฤทัยเป็นพิเศษ ทรงซื้อของที่ระลึกบ้างตามสมควร เสด็จกลับกรุงปราก วันรุ่งขึ้นเสด็จไปยังโรงงานของบริษัทสแตนดาร์ด เวิร์กส์ (Standard Works) ทอดพระเนตรโรงทำเครื่องไฟฟ้าและวิทยุ และทรงลองเสวยอาหารที่โรงอาหารคนงาน ตอนบ่ายเสด็จทอดพระเนตรพิพิธภัณฑ์กสิกรรมซึ่งจัดแสดงเครื่องมือและัญญาหารต่างๆ อย่างเป็นสมัยใหม่มาก แล้วเสด็จยังโรงแรมเคลเลอร์ ซึ่งมีสระอาบน้ำภายใน แล้วเสด็จกลับ¹⁰³ วันที่ 14 เสด็จไปทอดพระเนตรกองผสมสัตว์ของรัฐบาล ทอดพระเนตรโรงม้า ทอดพระเนตรม้าและประทับรถเทียมม้า 4 ตัว ทอดพระเนตรการประกอบพระกระยาหารซึ่งเสวย มีการเดินรำถวายทอดพระเนตรด้วยแล้วเสด็จทอดพระเนตรฝูงสุกร โคนม ลูกม้า นับเป็นการที่ได้ทอดพระเนตรทั้งวิถีชีวิตคนชนบท และกิจการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ซึ่งเป็นจุดแข็งของประเทศไทย ซึ่งน่าจะเป็นที่ประทับใจพระราชหฤทัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จฯ คงจะได้ทรงจดจำไว้ทรงนำมาประยุกต์ใช้ที่จันทบุรีในช่วงหลังแห่งพระชนมชีพ (ดูบทที่ 11)

¹⁰² วิวจากบนเขานี้สวยจริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเวลาค่ำคืน แต่บริษัททัวร์ไทยในปัจจุบันไม่ค่อยได้ให้ความสำคัญ

¹⁰³ แม้ว่าจดหมายเหตุ จะไม่ได้ระบุว่าทรงสงน้ำแร่ในโอกาสต่างๆ ทั้งในเชคโกสโลวาเกียและฮังการี แต่สันนิษฐานได้ว่าได้ทรงด้วยหลังจากที่ทรงสละราชสมบัติแล้ว การสงน้ำแร่ได้เป็นพระราชนิมิตของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เพื่อเป็นการรักษาพระโรคในพระนาถิ (ดูบทที่ 8)

วันที่ 15 พระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรการใช้เหยี่ยวจับนก โดยไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ และในช่วงค่านายกรัฐมนตรีจัดเลี้ยงถวายเป็นพระเกียรติยศ วันที่ 16 เสด็จทั้งสองพระองค์ไปทอดพระเนตรโรงงานบุหรีในช่วงเช้า ประทับแรมอย่างไม่เป็นทางการ ณ โรงแรมเดิม รุ่งขึ้นนายมาสาริกผู้บุตรและบุตรของประธานาธิบดีตั้งเครื่องกลางวันที่จวนตำบลลานีย์ (Lany) เสด็จประพาสในสวน ทรงพายเรือในสระและทรงขับรถยนต์ประพาสในบริเวณนั้นและทอดพระเนตรภาพยนตร์ วันที่ 18 ทั้งสองพระองค์เสด็จโรงงานโกห์-อิ-นัวร์ (Koh-i-Noor Workshop) ทำของเบ็ดเตล็ดต่างๆ เช่น เข็มต่างๆ และไม้ถักไหมพรม เครื่องใช้เบ็ดเตล็ดสำหรับสตรี ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ คงจะสนพระราชหฤทัยเช่นกัน บ่ายวันนี้ เสด็จโดยเครื่องบินของบริษัทลูฟท์ทันทสาไปยังประเทศสวิตเซอร์แลนด์ เพื่อทรงพักผ่อนพระอิริยาบถอย่างเงียบ มีแต่ข้าราชการบริพารในพระองค์โดยเสด็จฯ 5 คน ไม่มีสมุหราชองครักษ์ หรือนางสนองพระโอษฐ์หรือบุคคลอื่นซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้ล่วงหน้าไปที่ปารีส เสด็จลงจากเครื่องบินที่เมืองซูริก (Zurich) แล้วทรงรถยนต์เสด็จประพาสเมืองต่างๆ ในประเทศนั้นเรื่อยไปจนถึงเมืองเจนีวา (Geneva) ในวันที่ 26 สิงหาคม ระหว่างที่ประทับอยู่ในประเทศสวิตเซอร์แลนด์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ได้ทรงเทนนิส 3 ครั้งที่สนาม โรงแรมและได้ทรงจับจ่ายซื้อของตามร้านบ้าง

วันที่ 26 ตอนกลางคืน ประทับรถไฟข้ามไปยังกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ถึงที่นั่นเช้าวันที่ 27 สิงหาคม ไม่ทราบว่าจะประทับ ณ ที่ใด และนานเท่าใดแน่ แต่ที่ปารีส พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสนทนาหลายครั้งกับพระยาราชวังสัน (ศรี กมลนาวิน) อัครราชทูตสยาม ณ กรุงปารีสซึ่งเพิ่งได้ไปรับตำแหน่ง และแวะเฝ้าฯ ที่สวิตเซอร์แลนด์ซึ่งอยู่ในเขตรับผิดชอบทางราชการการทูต และในวันที่ 20 กันยายน ได้พระราชทานพระราชบัญญัติ 2 ฉบับแก่ข้าผู้อาสาเป็น “คนกลาง” เนื้อหาเป็นการทรงเปิดการเจรจากับรัฐบาลว่ามีเงื่อนไขใดบ้างที่ต้องพระราชประสงค์จะให้รัฐบาลตอบสนองหากไม่ต้องการให้ทรงสละราชสมบัติ¹⁰⁴ ซึ่งพระยาราชวังสันได้ส่งมาพร้อมจดหมายของเขาลงวันที่ 26 เดือนเดียวกันถึงพระยาพลพยุหเสนา นายกรัฐมนตรี (สภาผู้แทนราษฎร 2536: 5 และ 8-14 และดู พุทธนิสาณ 2555 ด้วย) จึงอนุมานได้ว่าประทับอยู่ที่ปารีสอย่างน้อยถึงวันที่ 20 กันยายนนั้น และได้เสด็จฯ ข้ามไปยังประเทศอังกฤษอีกครั้งหนึ่ง¹⁰⁵ และต่อมาอีกไม่นานได้เสด็จเข้าประทับ ณ คฤหาสน์โนล (Knowle House) ตำบลแครนลี (Cranleigh) จังหวัดเซอร์เรย์ (Surrey) ซึ่งทรงเช่าไว้เป็นที่ประทับ

¹⁰⁴ ผู้อ่านคงจำกันได้ว่า พระยาราชวังสันนั้นเคยทำหน้าที่เป็นผู้บังคับการเรือพระที่นั่งมหาจักรีในการเสด็จประพาสหลายครั้ง จึงเป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้จักค่อนข้างดีมาก่อน การส่งพระยาราชวังสันไปเป็นอัครราชทูตในเวลานั้นจึงเป็นกุศโลบายของรัฐบาลที่เหมาะสมแก่กาล

¹⁰⁵ สำนักพระราชพิธีการระบุนว่าเป็นในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2477 (ราชเลขาธิการ 2531: 89) ซึ่งตามเหตุผลที่แสดงมานี้ไม่น่าจะถูกต้อง

ตลอดระยะเวลาร่วม 7 เดือนในทวีปยุโรปนี้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้เสด็จฯในพระราชสถานะสมเด็จพระบรมราชินีเคียงองค์พระประมุขแห่งสยามประเทศ ด้วยพระราชอุตสาหะดุจดุจดเดียวกับพระราชสวามี แทบไม่มีวันใดโอกาสใดที่ไม่ได้ทรงโดยเสด็จฯ ทรงวางพระองค์และกำหนดฉลองพระองค์ได้อย่างเหมาะสมแก่กาลโอกาส ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ และทรงสามารถมีพระราชปฏิสันถารกับทั้งเจ้านายและผู้นำรัฐต่างๆ ของยุโรปด้วยภาษาอังกฤษหรือฝรั่งเศส และกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ พ่อค้า คหบดีของประเทศนั้นๆ ตลอดจนกับประชาราษฎร์ที่มาเฝ้าชมพระบารมีตามทาง

แม้ว่าในบางครั้งบางคราวสมเด็จฯ อาจไม่ได้ทรงพระสำราญมากนัก เช่น ในการโดยเสด็จฯ ไปทอดพระเนตรโรงงานอุตสาหกรรมต่างๆ แต่ก็ได้ทรงโดยเสด็จฯ ตามพระราชอัธยาศัยของพระราชสวามี ผู้ซึ่งทรงทราบดีว่า “หญิง” คู่พระราชหฤทัย โปรดที่จะได้ทอดพระเนตรและสำราญพระอิริยาบถในสวนและตามป่าเขาลำเนาไพร อิกกีฬาเทนนิสก็โปรดที่จะทรงเองและทอดพระเนตร เช่นเดียวกับพระองค์ และในฐานะสตรี โปรดที่จะได้ทรงซื้อของสวยๆ งามๆ น่ารักๆ ต่างๆ แต่ก็โดยไม่ฟุ่มเฟือย จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดกำหนดการเสด็จฯ ให้มีรายการเหล่านี้ด้วย สมเด็จฯ จึงได้ทรงแสดงความเป็นกุลสตรีสยามแบบสากล เช่น ในการเสด็จลงทรงเทนนิสแข่งขันกับบุรุษชาวตะวันตกโดยไม่เปิดเผยว่าพระองค์ทรงเป็นถึงสมเด็จพระบรมราชินี เป็นต้น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จึงได้ทรงพระสำราญตามควร แต่ที่สำคัญได้ทรงเก็บเกี่ยวความรู้ความเข้าใจพระหฤทัยหลากหลายไปพร้อมกับพระราชสวามี สร้างสมเป็นพระสติปัญญาสามารถยิ่งขึ้นในอันที่จะทรงดำรงและปรับพระองค์ให้เหมาะสมแก่กาลและพระราชสถานะที่ต้องเปลี่ยนแปลงไปในกาลข้างหน้า

พระหทัยรักดีทุกพระราชสถานะ

พระตำหนักโนล ที่ทรงเช่าประทับนั้น เป็นคฤหาสน์ขนาดใหญ่ ลักษณะสถาปัตยกรรมแบบบาโรค (Baroque) ความโดดเด่นอยู่ที่ปล่องไฟสูงต่ำจำนวนมาก หน้าต่างบานสูงแบบฝรั่งเศส และหน้าบันรูปทรงซดซ้อย แทนที่จะเป็นจั่วสามเหลี่ยมธรรมดา อิกทั้งล้อมรอบด้วยสวนกว้างใหญ่พร้อมพฤษภานานาพันธุ์ ต้องพระราชอัธยาศัยของทั้งสองพระองค์ และที่สำคัญส่งงามสมพระเกียรติยศพระมหากษัตริย์ผู้ทรงราชสมบัติ และมีความกว้างขวางเพียงพอแก่การทรงใช้งาน และเป็นทั้งทำงานและพักผ่อนของข้าราชการในกระบวนเสด็จฯ

พระราชกรณียกิจ ณ พระตำหนักโนลนี้ ที่สำคัญมีในเรื่องการติดต่อข้าราชการระหว่างพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวกับรัฐบาลที่กรุงเทพฯ ผ่านทางสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ องค์ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เป็นการต่อเนื่องเกี่ยวกับเงื่อนงำที่ต้องพระราชประสงค์ให้รัฐบาล

ตอบสนองหากไม่ต้องการให้ทรงสละราชสมบัติ ครั้นการติดต่อไปมาทางเอกสารเช่นนั้นรั้งแต่จะเพิ่มความขัดแย้ง ไม่เข้าใจกันหรือไม่เชื่อถือกัน ทางรัฐบาลจึงได้ตัดสินใจส่งคณะผู้แทนไปเฝ้าฯ ที่อังกฤษ (สภาผู้แทนราษฎร 2536: 22)

คณะผู้แทนมี เจ้าพระยาศรีธรรมมาธิเบศ (จิตร ณ สงขลา) ประธานสภาผู้แทนราษฎร ผู้แต่เดิมเป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมในรัฐบาลก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง หลวงข้าราชการนาวาสวัสดิ์ (ถวัลย์ ธารีสวัสดิ์) รัฐมนตรีผู้แทนรัฐบาลซึ่งเป็นสมาชิกคณะราษฎรฝ่ายทหารเรือ โดยมีนายดิเรก ชัยนาม ข้าราชการกระทรวงยุติธรรมและสมาชิกคณะราษฎรเป็นเลขานุการ ต่อมารัฐบาลได้สั่งให้พระยาราชวังสัน อัครราชทูต ณ กรุงปารีส ซึ่งเสนอตัวเป็น “คนกลาง” แต่แรกแล้วนั้น ให้เดินทางไปสมทบด้วย เพื่อ **“หาหนทางที่จะจัดการให้เป็นทีพอพระราชหฤทัยทุกประการที่จะพึงกระทำได้ภายใต้บังคับแห่งรัฐธรรมนูญ เมื่อตกลงประการใดแล้วจะได้รายงานเข้ามาขออนุมัติอีกชั้นหนึ่ง เพื่อให้เป็นการตกลงทางราชการ”** (สภาผู้แทนราษฎร 2536: 26)

คณะผู้แทนได้เข้าเฝ้าฯ เป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ 12 ธันวาคม พ.ศ. 2477 ณ พระตำหนักโนลและได้เข้าเฝ้าฯ อีกหลายครั้ง แต่การเจรจาไม่ประสบผลสำเร็จ

ในบรรดาประเด็นสำคัญๆ ที่ไม่พอพระราชหฤทัย คือการที่รัฐบาลได้ปิดปากหนังสือพิมพ์ จับกุมคุมขังผู้ต่อต้านหรือไม่เห็นด้วยกับรัฐบาล ทั้งยังได้ตั้งศาลพิเศษขึ้นพิพากษาคดีแทนที่จะใช้ศาลยุติธรรมตามปกติ เท่ากับว่าใช้วิธีการปกครองซึ่งไม่ถูกต้องตามหลักการของเสรีภาพในส่วนบุคคลและหลักนิติธรรม อันเป็นสองเสาหลักของระบอบรัฐธรรมนูญเสรีนิยม อีกทั้งราษฎรยังไม่ได้มีสิทธิออกเสียงในนโยบายของประเทศโดยแท้จริง กล่าวคือการเลือกตั้งผู้แทนยังเป็นสู่เพียงกึ่งหนึ่งของสภาผู้แทนราษฎร โดยอีกกึ่งหนึ่งนั้นรัฐบาลได้แต่งตั้งพวกพ้องเข้าเป็นสมาชิก โดยไม่ได้ถวายโอกาสให้ได้พระราชทานคำแนะนำใดๆ เลย และรัฐบาลยังปิดกั้นไม่ให้ราษฎรถวายฎีกาได้โดยตรงตามประเพณีที่มีมาแต่เก่าก่อน และสภาฯ ไม่แยแสต่อการที่พระองค์ได้ทรงใช้พระราชอำนาจยับยั้งพระราชบัญญัติบางฉบับที่สภาฯ เห็นชอบแล้ว ในภาวะที่ราษฎรยังไม่มีอำนาจโดยแท้จริงตามหลักการประชาธิปไตยเช่นนี้ ทรงเห็นว่าพระมหากษัตริย์น่าจะยังทรงใช้อำนาจแทนประชาชน คุ้มครองไม่ให้เด็กร้อนได้บ้าง พระองค์จึงไม่สามารถที่จะทรงยินยอมให้ใช้วิธีการปกครองอย่างนั้นในนามของพระองค์ต่อไปได้ เพราะเมื่อ พ.ศ. 2475 นั้น พระองค์ได้ทรงสละพระราชอำนาจที่ทรงมีมาแต่เดิมให้แก่ราษฎรโดยทั่วไป ไม่ใช่แก่ผู้ใดคณะใดโดยเฉพาะ (รายละเอียดดู สภาผู้แทนราษฎร 2536 และบทวิเคราะห์ใน พงศพิศานันท์ 2558 ต.)

ครั้นวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2477 (พ.ศ. 2478 นับตามปฏิทินปัจจุบัน) พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชหัตถเลขาสละราชสมบัติจากพระตำหนักโนล พระราชทานไปยังเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิเบศ

ประธานสภาผู้แทนราษฎร และยังอัครราชทูตสยามประจำกรุงลอนดอนที่สถานอัครราชทูต ในพระราชหัตถเลขา นั้นทรงอธิบายความที่สรุปมาข้างต้นนั้น และทรงไว้เป็นสำคัญว่า

“บัดนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าความประสงค์ของข้าพเจ้าที่จะให้ราษฎรมีสิทธิออกเสียงใน นโยบายของประเทศโดยแท้จริงไม่เป็นผลสำเร็จ และเมื่อข้าพเจ้ารู้สึกว่าเป็นอันหมดหนทางที่ข้าพเจ้าจะช่วยเหลือหรือให้ความคุ้มครองแก่ประชาชนได้ต่อไปแล้ว ข้าพเจ้าจึงขอ สละราชสมบัติและออกจากตำแหน่งพระมหากษัตริย์แต่บัดนี้เป็นต้นไป”

การตัดสินใจพระราชหฤทัยเป็นเด็ดขาดนี้ ได้ทรงกระทำเมื่อได้ทรงพระราชมานะพยายามเป็นอย่างยิ่งมาเป็นเวลาเกือบ 2 ปีแล้วในอันที่จะทรงทะล่อมให้การปกครองหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 หารูปลักษณะของระบบพระมหากษัตริย์ในระบอบรัฐธรรมนูญ (Constitutional Monarchy) และเป็นประชาธิปไตย ซึ่งเป็นพระราชปณิธานมาโดยตลอดตั้งแต่ทรงรับราชสมบัติ และเมื่อได้ทรงทดสอบเป็นที่แน่ชัดแล้วว่า พระราชอำนาจนั้นแทบไม่ได้ทรงมี อีกทั้งพระราชสิทธิที่ได้ทรงใช้แนะนำเดือนสดีรัฐบาลก็หาได้รับความแยแส จึงทรง “ตรวจสอบ” พระองค์เองและทรงพบว่า การที่ได้ทรงสละพระราชอำนาจให้แก่ราษฎรโดยทั่วไปเมื่อ พ.ศ. 2475 นั้น หาได้ยังผลให้อำนาจอธิปไตยถึงมือราษฎร จึงทรงสำนึกถึงผิดชอบและได้ทรงลาออกจากตำแหน่งพระมหากษัตริย์ในที่สุด

ในวันเดียวกันนั้น ได้มีโทรเลขถึงเจ้าพระยาวรวงศ์พัฒน (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) เสนาบดีกระทรวงวัง อัญเชิญพระราชกระแสพระราชทาน “บรรดาศักดิ์ราชการในพระราชสำนัก” ความตอนหนึ่งว่า

“ข้าพเจ้าขอให้ทุกคนให้อภัยแก่ข้าพเจ้า ถ้าอภัยให้ได้ ในการที่ได้ละทิ้งไปเสียในเวลา นี้ แต่ข้าพเจ้ารู้สึกว่าเป็นต้องรู้เพื่อสิ่งทีข้าพเจ้าคิดเห็นว่า ถูกและเป็นความยุติธรรม ข้าพเจ้าไม่สามารถทำตนให้ต่ำลงและครองชีวิตอยู่ได้ตลอดไปด้วยความอัปยศ เพื่อว่าจะ ได้ครอบครองราชย์สมบัติสืบไป” (เอกสารส่วนบุคคล – ตัวสะกดตามต้นฉบับ เน้นข้อความ โดยผู้เขียน)

เห็นได้ว่าทรงสำนึกในพันธะสัญญาที่ได้ทรงเปล่งในวันบรมราชาภิเษกแต่ พ.ศ. 2468 (พ.ศ. 2469 นับตามปฏิทินปัจจุบัน) ว่าจะทรงปกป้องคุ้มครองประชาราษฎร แต่แล้วเมื่อใน พ.ศ. 2475 ได้ทรงสละพระราชอำนาจสมบูรณ์แล้ว อำนาจนั้นไม่ได้ถึงมือประชาชนโดยทั่วไป จึงในพระราชกระแสองค์หลังนี้ ทรงขอโทษข้าราชการเป็นการเฉพาะที่ได้ทรงละทิ้งไปและได้ทรงแสดงพระราชอุปนิสัยซึ่งตรงต่อพระองค์เอง

เรื่องราวอื่นๆ ที่เกิดขึ้นขณะประทับอยู่ที่พระตำหนักโนลน์ มีที่เป็นการส่วนพระองค์คือ การที่ได้โปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ เสด็จมาทรงใช้เวลาระหว่างปิดภาคเรียนที่ฝรั่งเศสอยู่ที่พระตำหนักนี้เป็นโอกาสให้ “ท่านหวาน” ทรงมีความสนิทสนมคุ้นเคยมากยิ่งขึ้นกับหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ (ท่านชื่น) และหม่อมเสมอของท่านชื่น (เสมอ 2533: 30) และการเสด็จจากเมืองบันดุง เกาะชวามายังประเทศอังกฤษของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง (องค์ใหญ่) และพระองค์เจ้าจุไรรัตนสิริमान (องค์สี่) พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เพื่อทรงเยี่ยมพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏพงษ์บริพัตร (กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิ์พินิตในภายหลัง) กับหม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ บริพัตร ผู้พำนักอยู่ในกรุงลอนดอน

องค์ใหญ่ทรงไว้ว่า “ได้รับพระมหากรุณาส่งรอดพระที่นั่งไปรับเราไปค้าง ณ ที่ประทับแทบทุกเสาร์ บางครั้งก็ตามเสด็จเสวยหรือทอดพระเนตรละครที่ลอนดอน เมื่อคณะผู้แทนรัฐบาลไปเฝ้าฯ รับลายพระราชหัตถ์สละราชสมบัติ¹⁰⁶ เราก็อยู่ที่นั่นในห้องข้างหลัง ต่อจากนั้นไม่กี่วันก็กราบบังคมทูลลาไปทวีร์คอนติเนนท์ (The Continent ตามที่คนในอังกฤษเรียกแผ่นดินใหญ่ในยุโรป-ผู้เขียน) รับสั่งว่ากลับมาจะสวนกัน เพราะทรงคิดจะเสด็จสวีตเซอร์แลนด์ จึงจะเสด็จไปส่งที่รถไฟ ภาณุ¹⁰⁷ ตกใจรีบไปเปลี่ยนตั๋วชั้น 2 ที่จองไว้เป็นชั้น 1 ทั้งสองพระองค์ก็เสด็จไปส่งจริงๆ ทรงจูบเมื่อทูลลาขึ้นรถ เป็นที่ซาบซึ้งอีกครั้งหนึ่ง” (ศิริรัตนบุษบง 2524: 77)

พระองค์หญิงทั้งสองประทับอยู่ในเมืองนอกประมาณหนึ่งปี โดยในช่วงท้ายพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงในราชสกุลบริพัตรอีก 3 องค์ ได้เสด็จไปทรงผลัดเปลี่ยนโดยได้ทรงเจอกันอยู่ประมาณหนึ่งสัปดาห์ ซึ่งพอถึงช่วงนั้น พระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าฯ ได้ “เสด็จกลับจากสวีตแล้ว จึงได้เฝ้าฯ พร้อมกันอีก” (ศิริรัตนบุษบง 2524: 77)

พระองค์เจ้าหญิงในราชสกุลบริพัตรทั้ง 5 นี้ก็คือองค์ที่ได้ทรงมีพระราชหัตถ์เลขาทรงเล่าเรื่องการเสด็จประพาสสิงคโปร์และชวามาพระราชทานเมื่อ พ.ศ. 2472 ในช่วงแรกที่อังกฤษนี้นั้น องค์ใหญ่และองค์สี่ได้ทรงร่วมในงานเลี้ยงวันคริสตมาสที่พระตำหนักโนล และในช่วงหลังเมื่อเจ้าน้ององค์หญิงอีก 3 องค์ได้เสด็จไปทรงผลัดเปลี่ยน สมเด็จพระเจ้าฯ ได้ทรงฉายพระรูปกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงฯ ในราชสกุลบริพัตรทั้ง 5 องค์ด้วย¹⁰⁸

¹⁰⁶ น่าจะทรงหมายถึงการรับลายพระราชหัตถ์ในช่วงการเจรจา ไม่ใช่การรับลายพระราชหัตถ์ฉบับสละราชสมบัติ

¹⁰⁷ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล

¹⁰⁸ ภาพเหล่านี้ปรากฏอยู่ในพระประวัติ “องค์ใหญ่” ซึ่ง ม.จ. มายาตรกัญญา ดิศกุล ทรงเรียบเรียง (มลายาตรกัญญา 2533) ภาพวันคริสตมาสที่หน้า 56 น่าจะเป็นในวันคริสตมาสที่ 25 ธันวาคม 2477 แน่ๆ เพราะหม่อมเจ้าถาวรมงคลวงศ์ ไซซันด์ แพทย์ประจำพระองค์ยังปรากฏองค์อยู่ (แถวหลังที่ 2

แสดงว่าในระหว่างที่ทรงเจรจาทันทีกับรัฐบาลอยู่ และหลังจากนั้นเล็กน้อย ขณะประทับอยู่ที่พระตำหนัก โนลนั้น ทรงมีพระญาติสนิทเสด็จไปเฝ้าฯ อยู่เสมอๆ และได้ทรงพระสำราญตามสมควร

สำหรับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสมเด็จฯ กรมหมื่นสมเด็จฯ โดยเฉพาะนั้น ทรงมีหม่อมเสมอในหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ ช่วยเป็น “แม่บ้าน” (เสมอ 2523: 13) หม่อมเสมอเป็นผู้มีความรู้เรื่องต้นไม้ดอกไม้และชอบเล่นเทนนิส ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสมเด็จฯ ก็โปรดเช่นกัน และเป็นผู้มีอารมณ์ขันและความคุ้นเคยกับการใช้ชีวิตในเมืองอังกฤษ เพราะเคยศึกษาอยู่ที่นั่นมาเมื่อยังเยาว์ ทั้งยังเป็นธิดาของคุณหญิงเนื่อง บุรีนวรราชธิดา นางสนองพระโอษฐ์ท่านหนึ่งในรัชกาลด้วย จึงเป็นผู้ที่ต้องพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ¹⁰⁹

พระตำหนักโนลนี้ ปัจจุบันได้รับการดัดแปลงเป็นสถานพักฟื้นจากอาการป่วย ชื่อว่า Knowle Park Nursing Home มีสวนเขียวชอุ่มพร้อมพุ่มไม้นานาพันธุ์ สามารถมองเห็นทิวทัศน์ของเขาถูดย่อมๆ ในจังหวัดเซอร์รีย์ได้โดยรอบ ผู้จัดการสถานพักฟื้นยืนยันว่าชาวบ้านแถบนั้นยังคงเล่าขานถึงทั้งสองพระองค์สืบต่อมา สถานพักฟื้นจึงได้ตั้งชื่อห้องชุดๆ หนึ่งว่า “The Siam Suite” เป็นการเทิดพระเกียรติ (Barnett 1991 และดูภาพใน สถาปัตย์นรราชธิดา 2536: 135-136)

อภิบาลรักษ์ทุกนิเวศน์สถานยามสงคราม

สถานที่ซึ่งเสด็จเข้าประทับต่อจากพระตำหนักโนล ตั้งแต่ประมาณกลางปี พ.ศ. 2478 เป็นพระตำหนักซึ่งทรงซื้อในตำบลเวอร์จิเนีย วอเตอร์ (Virginia Water) ทางเหนือของจังหวัดเซอร์รีย์เช่นกันแต่ใกล้เมืองสแตนส์ (Staines) ซึ่งอยู่ในจังหวัดมิดเดิลเซกซ์ (Middlesex) องค์พระตำหนักมีขนาดย่อมลง แต่มีเนื้อที่กว้าง ทรงตั้งนามพระตำหนักแห่งนี้ว่า เกลน แพมเมนต์ (Glen Pammant) ทั้งนี้ทรงอนุโลมตามประเพณีท้องถิ่นแถบนั้นซึ่งมักตั้งชื่อบ้านโดยมีคำว่า Glen นำหน้าตามลักษณะของภูมิประเทศซึ่งเป็นหุบเขา โดยทรงกลับตัวอักษรของวลีที่ว่า “ตามเพลงมัน” ซึ่งสะกดเป็นภาษาอังกฤษว่า Tam Pleng Man อันหมายถึง “แล้วแต่อะไรจะเกิดขึ้น” หรือ “ตาม

จากซ้าย) อีกทั้งปรากฏหม่อมเจ้าอรชุนนิชฌุ สวัสดิวัตน์ พระอนุชาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสมเด็จฯ (แถวหลังที่ 3 จากซ้าย) ซึ่งคงได้เสด็จจากอเมริกาไปเฝ้าฯ อยู่ด้วย ทุกองค์ทุกคนทรงพระมาลาหรือหมวกกระดาดตามประเพณีงานเลี้ยงวันคริสต์มาส สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสมเด็จฯ เสด็จจากสถานพักฟื้นไปจากผู้อื่นเพราะมีปีกใหญ่และกระบังหน้า (แถวกลางที่ 2 จากซ้าย) ภาพที่หน้า 55 ที่สนาม พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล และหม่อมหลวงสร้อยระย้า ยุคล ประทับและนั่งเฝ้าฯ ทั้งสองพระองค์พร้อมกับองค์ใหญ่และองค์เล็ก ส่วนภาพที่หน้า 54 เป็นพระรูปสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสมเด็จฯ ทรงฉายกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า พระธิดาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ฯ ทั้ง 5 องค์ ซึ่งฉายใน พ.ศ. 2478 เมื่อเจ้าน้องอีก 3 องค์ได้เสด็จไปทรงผลัดเปลี่ยน อนึ่ง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ฯ พินิต ทรงมีพระธิดาและพระโอรสอีกอย่างละองค์ ผู้ประสูติแต่หม่อมสมพันธุ บริพัตร ซึ่งทรงดำรงพระฐานันดรศักดิ์เป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า ในที่นี้จึงระบุว่าพระธิดาทั้ง 5 ที่เสด็จฯ ไปเฝ้าฯ นี้เป็นองค์ที่เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอฯ

¹⁰⁹ หม่อมเสมออ่อนวัยกว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสมเด็จฯ 5 ปี แต่ในช่วงหลังของพระชนมชีพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสมเด็จฯ รับสั่งเรียกว่า “ป้าเสมอ” ตามบุตรธิดาของเจ้าน้องใน ม.จ. ศุภสวัสดิ์

บุญตามกรรม” หม่อมเจ้าการวิกทรงเล่าว่า การที่ไม่ทรงใช้นามอย่างหวู อย่างไกลกังวล นั้น รับสั่งว่า “พอเกิดเรื่องขึ้นมา เดียวก็ถูกยึด” (การวิก 2545: 69) ซึ่งจะเป็นเพราะทรงคาดการณ์ได้ หรือว่าทรงสังหรณ์พระราชหฤทัยก็ไม่อาจทราบได้

น่าจะเป็นในช่วงที่เสด็จกลับไปจากสวีเดนและได้เข้าประทับที่พระตำหนักเกลน แพมเมินต์นี้แล้วไม่นาน สมเด็จพระเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ฯ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธรได้เสด็จไปทรงรักษาพระองค์ในทวีปยุโรป โดยมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ กรมขุนชัยนาทนเรนทร (สมเด็จพระกรมพระยาฯ ในภายหลัง) โดยเสด็จไปด้วย พระเชษฐาเชษฐภคินีสนิททั้งสองพระองค์ได้เสด็จจากกรุงปารีสไปยังเกาะอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และสมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิตในกรุงลอนดอน เมื่อวันที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2478¹¹⁰ เกี่ยวกับการเสด็จไปเฝ้าฯ ของเสด็จในกรมขุนชัยนาทนเรนทรนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิตใน 2 ปีถัดมา คือเมื่อต้นปี พ.ศ. 2481 ซึ่งมีการจับกุมเสด็จในกรมฯ ส่งศาลพิเศษในข้อหาทมิฬและต่อมาศาลพิพากษาจำคุกตลอดชีวิตพระองค์และผู้ต้องหาอื่นๆ อีกหลายคน¹¹¹

ต่อมา คุณหญิงเนื่อง บุรีนราชนิธิ ได้พาหม่อมราชวงศ์ป๋มสาย (ต๋อ) และหม่อมราชวงศ์สมานสนิท (หนู่น) ธิดาสองคนในสี่คนของหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ และหม่อมเสมอไปส่งที่ประเทศอังกฤษตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ โดยได้ไปพำนักอยู่ที่พระตำหนักเกลน แพมเมินต์ ตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. 2478 (พ.ศ. 2479 นับศักราชตามปัจจุบัน)

หม่อมราชวงศ์ป๋มสาย (อัมระนันท์ ในภายหลัง) บรรยายภาพที่เธอน่าจะจดจำไว้ตั้งแต่เป็นเด็กอายุ 7-8 ขวบและพำนักอยู่ที่นั่นว่า “พระตำหนักตั้งอยู่ที่ตีนเนินเขา มีถนนกรวดคดเคี้ยวขึ้นไป พุ่มดอกอะเซเลีย (azalea)

¹¹⁰ ข้อมูลซึ่งคุณวิมลย์ พงศ์พนิตานนท์ ให้แก่ผู้เขียนเป็นการส่วนตัวเมื่อวันที่ 26 เมษายน พ.ศ. 2559 และปริยันทนา 2542: 51-53. สมเด็จพระเจ้าฟ้าวไลยฯ ทรงเป็นพระราชธิดาในสมเด็จพระพันวัสสาฯ แต่สมเด็จพระพันปีหลวง ทรงเสด็จมาดูแลพระราชธิดาบุญธรรม ส่วนเสด็จในกรมขุนชัยนาท สมเด็จพระพันวัสสาฯ ทรงเสด็จมาดูแลพระราชโอรสบุญธรรมเช่นกัน ด้วยทรงกำพร้าเจ้าจอมมารดา ทั้งสองพระองค์เสด็จกลับมาถึงเมืองไทย เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2480

¹¹¹ กรมขุนชัยนาทฯ ทรงถูกจับกุมเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. 2481 และส่งฟ้องศาลพิเศษ ซึ่งพิพากษาจำคุกตลอดชีวิตพร้อมกับผู้อื่นในข้อหาทมิฬ ทรงถูกถอดออกจากฐานันดรศักดิ์และจงจำที่เรือนจำบางขวาง ณ ที่นั่นทรงพำนักรับสั่งว่า “*ฐระอะไรเล่าฉันจะไปเชิญพระปกเกล้าฯ มาเป็นกษัตริย์อีก คิดกบฏต่อหลานของฉัน (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล พระยศขณะนั้น-ผู้เขียน) เพื่อเอาราชสมบัติไปคืนให้พระปกเกล้าฯ ซึ่งทรงเมื้อหมายเพราะรักษาไม่ได้จนต้องสละ เช่นนี้เห็นจะเหมาะสมได้อย่างไร*” ต่อมาใน พ.ศ. 2486 ทรงได้รับพระราชทานอภัยโทษ และต่อมาอีกเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบันเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. 2489 เสด็จในกรมกลับทรงได้รับแต่งตั้งเป็นประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ (ปริยันทนา 2548 57-71)

นับร้อยทางซ้ายมือกับพุ่มโรโดเดนดรอน (*rhododendron*) ดอกม่วงใหญ่ทางขวามือ หลังต้นโอเชเลียมีต้นยู (*yew trees*) มหึมา จนมองไม่เห็นองค์พระตำหนักหรือสนามหญ้าจนกว่าจะเลี้ยวโค้งสุดท้าย ทางขวาของบริเวณที่ จอดรถหน้าพระตำหนักมีสวนหินขนาดใหญ่สวยงามพร้อมสระน้ำใหญ่และน้ำตก...” (Pimsai and Ping 2011: 32) ที่ตั้งของพระตำหนักจึงค่อยๆ ปรากฏขึ้น มีสนามหญ้างว้าง และสระน้ำอยู่เบื้องหน้า คือมีความ คล้ายคลึงกับลักษณะของวังศุโขทัยอยู่ให้พอทราบพระราชนิมของทั้งสองพระองค์ “องค์พระตำหนักเป็นตึก แบบวิกตอเรียน (*Victorian*) 3 ชั้น มีห้องทับจำนวนมาก พร้อมเครื่องเรือนแบบอังกฤษ แต่ก็มีสิ่งของต่างๆ ของ ไทยอยู่ประปราย เช่น พระแสงดาบประดับเพชรพลอย ทิพย์พระโอสมนวนอมทอง และฉากสีแดงภาพตัวละคร ไทย 2 ตัว” (Pimsai and Ping 2011: 33) ซึ่งเห็นจะเป็นฉากรูปเขียนนางรจนากับเจ้าเงาะ ซึ่งภายหลังตั้งอยู่ที่ทาง ไปห้องพระบรรทมที่พระตำหนักใหญ่วังศุโขทัยขณะที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ในช่วงหลังของพระชนมชีพ

เด็กหญิงทั้งสอง และคุณยายได้เข้าเฝ้าฯ “ในห้องทรงพระสำราญซึ่งมีไฟจุดอยู่ในเตาผิง ในห้องมีม่าน หนาสีน้ำเงินแขวนอยู่ ซึ่งใช้กันส่วนที่ย่อมกว่าของห้องให้เป็นเวทีการแสดงได้ พระเจ้าอยู่หัว ประทับยืนอยู่เคียง กับผ้าม่านใหญ่นี้ พระวรกายจึงดูเล็ก ชูบ แต่กระนั้นก็ยึดตรงส่งผ้าเผย พระโอบรู้เยี่ยม แต่พระพักตร์มีแววเศร้า พระมัสสุ (หนวด) หนา พระขนง (คิ้ว) เข้ม ทรงฉลองพระองค์สูทสักหลาดแบบทวิด (*Tweed jacket* แบบคหบดี ชนบทอังกฤษ-ผู้เขียน) แม้พระชนมพรรษาเพียง 43 พรรษา แต่เราเด็กๆ คิดว่าทรงพระชรามาก แม้ว่าเส้นพระ เจ้า (เส้นผม) จะยังดำอยู่” (Pimsai and Ping 2011: 33)

“ส่วนสวนนั้นกว้างใหญ่มาก...มีเนินลาดลงจากองค์พระตำหนักลงไปยังสนามหญ้าใหญ่ ปลายสุดเป็น สนามเทนนิสแบบแข็ง แล้วก็มีสวนกุหลาบปลูกเป็นระเบียบ ไปทางซ้าย...เป็นทางเดินไปสู่บังกะโลไม้หลังหนึ่ง ...ไปทางขวาของสนามมีสวนผักกำแพงล้อมรอบและเรือนกระจกหลายหลัง อุดมไปด้วยต้นไม้ต่างๆ หลาก ชนิด อีกทั้งดอกไม้สำหรับตัดปักแจกัน หลังพระตำหนักเป็นป่าสนและป่าละเมาะเลียบทางเดินระหว่างเนินดิน สองข้างซึ่งในฤดูใบไม้ผลิเต็มไปด้วยดอกกลุเบลล์ (*bluebells*) แดฟโฟดิล (*daffodils*) และพริมโรส (*primroses*) เรามักจะบังเอิญได้เฝ้าฯ พระเจ้าอยู่หัวที่นี่เพราะทรงพระดำเนินกับสุนัขของท่านในช่วงบ่ายๆ ...” (Pimsai and Ping 2011: 35)¹¹²

¹¹² พระฉายาลักษณ์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระดำเนินที่สนาม มีองค์พระตำหนักอยู่บนเนินเบื้องหลังและสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเก็บดอกไม้วางในตะกร้า (ใน ราชเลขาธิการ 2531: 96 และ 100.)

เห็นได้ชัดเจนว่า โปรดที่จะประทับอยู่ท่ามกลางธรรมชาติที่สวยงามและให้มีผักผลไม้ดอกไม้เพียงพอ แก่การทรงดำรงพระชนมชีพอย่าง “พอเพียง” พระประสพการณ์เช่นนี้กระมังซึ่งสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงนำมาเป็นแบบอย่างที่บ้านแก้ว จันทบุรีในช่วงหลังของพระชนมชีพ

พระเจ้าอยู่หัวเสวยพระกระยาหารเช้าในห้องพระบรรทม โดยมหาดเล็กคนไทย (หลวงศักดิ์นายเวร-ผู้เขียน) เชิญเครื่องไปตั้งถวายเช่นเดียวกับที่ทรงปฏิบัติในเมืองไทย ส่วนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสวยในห้องแต่งพระองค์ ซึ่งคุณต่อเล่าว่า “*สวายน่ารัก สมกับที่เป็นของสุภาพสตรี อบอุ่นไปด้วยกลิ่นหอมเย็นๆ ของดอกสวิตพี (sweet peas) ท่านมีตุ๊กกระจกหลายใบเต็มไปด้วยตุ๊กตาแก้วรูปสัตว์และรูปทรงอื่นๆ ซึ่งเราไปจ้องมองเป็นชั่วโมงๆ และอยากเหลือเกินที่จะหยิบจับ*” (Pimsai and Ping 2011: 36)

สำหรับผู้สื่อข่าววันเด็กๆ และมหาดเล็กข้าหลวง หม่อมเจ้าการวิกทรงเล่าว่า เมื่อแต่งตัวลงมาแล้ว จะมาพร้อมกันที่ห้องเสวยในเวลา 8.00 น. เป็นอาหารเช้าแบบอังกฤษเป็นบุฟเฟ่ต์ (buffet) วางไว้ ในช่วงหลังนี้ เสด็จลงแล้วจึงจะลุกไปตักกันมารับประทานร่วมโต๊ะเสวย “*อาหารกลางวันตอนบ่ายโมงกับอาหารค่ำตอนสองทุ่ม เป็นอาหารฝรั่งเริ่มด้วยซูป ตามด้วยปลาแล้วก็น้ำ และของหวาน ขนมผลไม้ ทุกคนต้องเข้านั่งโต๊ะเป็นระเบียบและตรงเวลา โดยมีหัวหน้าบริกรที่นั่งเป็นสัญญาณ และตามธรรมเนียมอังกฤษ ต้องแต่งชุดราตรีอย่างโก้ ตอนอาหารมื้อค่ำด้วย*” (การวิก 2545: 71) หัวหน้าบริกรหรือบัตเลอร์ (butler) นี้เป็นฝรั่งและสวมสูทด้วย การปฏิบัติตามธรรมเนียมฝรั่งเช่นนี้ หม่อมเจ้าการวิกหรือ “ท่านหวาน” ทรงอธิบายว่า “*เพื่อดำรงพระเกียรติยศในฐานะอดีตพระมหากษัตริย์แห่งสยามต่อไปอีกสักกระยะหนึ่ง เพื่อไม่ให้ใครดูถูกว่าเป็นชาวเมืองป่า ไม่รู้ธรรมเนียมของพวกที่เรียกตนเองว่า “อารยะ” อันจะเป็นผลพลอยกระทบเกี่ยวโยงมาถึงคนไทยทั้งชาติด้วย*” (การวิก 2545: 71)¹¹³

“*วันแต่บางครั้งหากทรงคิดถึงพระกระยาหารไทย จะโปรดเกล้าๆ ให้ทำกันในครัวฝรั่งก็ไม่ได้เพราะจะมีกลิ่นแรง เลยรับสั่งให้ไปทำกันที่บังกะโล่ไม้หลังเล็กๆ ... ทุกคนรู้สึกสนุกทุกครั้งที่ได้มาร่วมกันที่บังกะโล่นี้ และสมเด็จพระบรมราชินีโปรดการตำน้ำพริกมาก พระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงปรุงพระกระยาหารเอง แต่จะรับสั่งได้ว่า*

¹¹³ พี.จี. วูดเฮาส์ (P.G. Wodehouse) นักประพันธ์ชาวอังกฤษซึ่งไปอยู่ที่อเมริกาเขียนหนังสือนวนิยายเป็นชุด เรื่อง butler ของผู้ดีอังกฤษชั้นสูง ให้ butler ฉลาดกว่าผู้ดี สนุกสนานมาก พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ โปรดที่จะทรงหนังสือเหล่านี้

อาหารชนิดใดต้องปรุงอย่างไร คนที่ทำพระกระยาหารไทยถวายเสมอ ก็คือ หลวงนายฯ กับภรรยานั่นเอง เพราะมีฝีมือในทางนี้” (การวิก 2545: 71)¹¹⁴

ในช่วงฤดูร้อน มีปาร์ตี้เทนนิสบ่อยๆ โดยนายบันนี่ ออสติน (Bunny Austin) นักเทนนิสมือสองของอังกฤษ ซึ่งสมเด็จฯ เคยทรงลงแข่งกับเขาที่แถบริเวียร่าฝรั่งเศสมาแล้วนั้นได้มาเฝ้าฯ พร้อมภรรยา ซึ่งเป็นนักแสดงและรู้จักผู้คนมากจึงชวนมาเฝ้าฯ ด้วย เสวยพระสุธารสชาติที่สนามหญ้า และคุณต่อกับคุณหนู่นก็จะได้แสดงรำไทยและร้องเพลงให้แขกชมตามประสาเด็กๆ ที่ชอบแสดงออก (Pimsai and Ping 2011: 37) สำหรับคนไทยยังไม่ค่อยมี และถ้ามี ท่านหวานจะทรงทำหน้าที่ไปคุยกับเขาก่อนเพื่อทราบว่า “เป็นคนนิสัยอย่างไร เป็นใคร มาจากไหน มาทำไม ชอบอะไร แล้วไปกราบบังคมทูลให้ทรงทราบและทรงรู้จักล่วงหน้า...พระองค์ท่านก็จะมีพระราชปฏิสันถารด้วย ทำให้คนที่มาเข้าเฝ้าฯ หายกลัวหรือประหม่าน้อยลง” (การวิก 2545: 71)

คุณต่อเขียนไว้ว่า ผู้ที่ไปเฝ้าฯ บ่อยๆ ก็คือพระองค์เจ้าจุมภฎฯ และคุณพันธุทิพย์ กับพระธิดา (หม่อมเจ้าหญิงมารศรีสุขุมพันธ์ บริพัตร) และคุณจิตติ (รังควร) ลูกสาวของพี่เลี้ยงท่านหญิงมารศรี (Pimsai and Ping 2011: 38) คุณจิตติเล่าไว้ว่า “ทุกอาทิตย์จะไปเฝ้าท่านที่ตำหนักที่ท่านอยู่ ที่ไหนก็แล้วแต่...เล่นกันในหมู่เด็กๆ แต่ก็รู้ว่า..เราต้องคุกเข่าต้องคลานต้องอะไรต่ออะไร...แม่ก็พยายามจะให้ป็นเด็กไทย...ท่านก็ให้ความสนิทสนมไม่ถือพระองค์ทั้งสองพระองค์นะ...แล้วสมเด็จพระนางเจ้ารำไพฯ ท่านก็คือท่านร่าเริงนะ...แล้วก็ชอบเด็กเหมือนกันนะค่ะ ท่านชอบพูดคุยกับเด็ก...สมเด็จพระนางเจ้ารำไพฯ สงบ สงบ อะไรของท่าน...เดี๋ยวๆ...ก็มีอะไรที่ท่านพอพระทัย จะพูดคุยอยู่ตลอดเวลา ไม่ค่อยอยู่นิ่ง...ท่านสวยอยู่ตลอดเลย...สวยมากเลย เป็นเจ้านายที่สวยนะ...(แถวสนามเทนนิส) สวนใหญ่มากเลยคะ เหมือนป่า ป่าดอกไม้ แล้วสมเด็จพระนางเจ้ารำไพฯ ก็โปรดดอกไม้...ก็ไปด้วย เวลาไปเด็ดดอกไม้มาจัดในตำหนักท่านนะ” (สร. จิตติ: 2-5)

คุณจิตติกล่าวด้วยว่าพวกผู้ใหญ่เล่ากันว่าสมเด็จฯ ทรงเป็นกำลังพระทัยถวายพระเจ้าอยู่หัว “ทรงเสริมเป็นผู้ปลอบประโลมที่ดีนะ แล้วทำให้พระเจ้าอยู่หัวเบาบางลงนะ...สมเด็จพระนางเจ้ารำไพฯ เป็นกำลังที่เข้มแข็งนะ พระเจ้าอยู่หัวท่านก็คงจะเลือกดีนะ” (สร. จิตติ: 7-8) คุณสมสวาท บุตรีนายรองสนิทก็กล่าวไว้อย่างเดียวกัน (สร. สมสวาท และ สมลักษณ์: 15)

คุณต่อเล่าว่า เมื่อพระประยูรญาติหนุ่มๆ เล่นแผ่นเสียงเพลง “The Very Thought of You” พอถึงตอนที่ว่า “ฉันมีความสุขราวกับพระราชา” (I’m as happy as a king) พระเจ้าอยู่หัวซึ่งกำลังทรงพระอักษร (อ่าน

¹¹⁴ สามภรรยาคุณนี้ โปรดเกล้าฯ ให้ออกไปเรียนสีไวโอลินด้วย (Pimsai and Ping 2011: 37)

หนังสือ) อยู่ จะรับสั่งตัดพ้อว่า “ฉันไม่มีความสุขเลย เจ้าโง่” “*I’m not happy, you fool!*” (Pimsai and Ping 2011: 37)

ในราวปี พ.ศ. 2480 สมเด็จพระเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดาฯ พระราชธิดาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระชนมพรรษา 12 พรรษา ได้เสด็จไปประทับรักษาพระองค์และทรงศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ พร้อมกับพระนางสุวัทนา พระชนนี ตามที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้พระราชทานคำแนะนำ และได้ทรงจัดงานเลี้ยงรับเสด็จ ณ พระตำหนัก (วินิตาและซัชพล 2555: 196 และภาพที่หน้า 193)

หม่อมเจ้าการวิก (ท่านหวาน) นั้น มาถึงช่วงนี้ได้ทรงสำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมที่ฝรั่งเศสแล้ว จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้มาประทับอยู่กับพระองค์ ทรงศึกษาวิชาบริหารธุรกิจทางไปรษณีย์ และทรงฝึกงานซ่อมรถยนต์ที่โรงงานของรถโรลลรอยซ์ (Rolls Royce) พร้อมกันไปกับการทรงเป็น “มหาดเล็กคอยตามเสด็จและถวายการรับใช้สนองเบื้องพระยุคลบาท” ในกิจการต่างๆ ตั้งแต่ขับรถถวายบัง รับแขกบัง และเมื่อหม่อมเจ้าสุภัสวาศ์ฯ ซึ่งทรงเป็นทหาร ไม่โปรดงานราชการส่วนพระองค์ หม่อมเจ้าการวิกจึงทรงรับหน้าที่นั้นแทน จนกระทั่งหม่อมเจ้าอรชุนชิษณุ สวัสดิวัตน์ (ท่านชายน้อย) ทรงสำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยเยล สหรัฐอเมริกา และทรงย้ายมาประทับด้วย จึงทรงรับหน้าที่แทนอยู่หลายเดือน แล้วกราบบังคมทูลลาออกไปเสกสมรสกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทรกานต์มณี (องค์ห้า) พระธิดาองค์หนึ่งในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต (การวิก 2545: 30-31)

หม่อมเจ้าการวิกทรงเล่าว่าครั้งหนึ่งเมื่อตามเสด็จไปเสวยพระกระยาหารที่ภัตตาคารจีน *“คนไทยหลายคนนั่งกันอยู่ ซึ่งก็รู้จักพระองค์ท่านอยู่แล้ว ต่างก็หันมองจันท์กันหมด ทอดพระเนตรบ้างก็ไม่ทรงทราบว่าจะทำอย่างไร และทรงเห็นใจที่เขาทำตัวไม่ถูก...ยกเว้นบางคนก็กล้าหาญ เช่น นายแพทย์สมาน มัณฑารักษ์ ศัลยแพทย์มีชื่อคนหนึ่งของไทย เขาถูกจีนถวยค้ำับ”* แสดงว่าคนไทยในอังกฤษหลายคนยังไม่กล้าจะได้อำนาจเข้าเฝ้าฯ เพราะอาจ *“ถูกเรียกตัวกลับเมืองไทย หรือทางครอบครัวอาจเดือดร้อน”* หม่อมเจ้าการวิกทรงอธิบาย (การวิก 2545: 33)

ระหว่างที่ประทับอยู่ที่พระตำหนักเกล็น แคมเมินต์¹¹⁵ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ไม่ค่อยทรงสบาย ทรงแพ้อากาศหนาวขึ้น ดังนั้นในช่วงฤดูหนาวทั้งสองพระองค์จึงเสด็จไปยังที่ซึ่งอากาศอบอุ่นกว่าที่ทางตอนใต้

¹¹⁵ พระตำหนักเกล็น แคมเมินต์ ปัจจุบันแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ใช้ชื่อว่า Greywell Court และ Greywell House เป็นบ้านส่วนบุคคล

ของประเทศฝรั่งเศส และได้ทรงย้ายที่ประทับไปยังพระตำหนักเวนคอร์ต (Vane Court) ซึ่งทรงซื้อ ที่หมู่บ้านบิดเดนเดน (Biddenden) ในจังหวัดเคนต์ (Kent) เมื่อเดือนกันยายน 2480 พระตำหนักนี้อยู่ห่างจากกรุงลอนดอนประมาณ 200 ไมล์ไปทางตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งใกล้ทะเลกว่าและอากาศดีกว่าที่เวอร์จิเนียเวอร์เตอร์ พระตำหนักนี้มีขนาดย่อมลงอีกเพราะไม่จำเป็นต้องรักษาพระเกียรติเท่าเดิมแล้ว เป็นตึกผนังถือปูนทาสีขาวประกบด้วยท่อนไม้โอ๊ก (oak-beamed) ทาสีดำ แบบทิวเดอร์ (Tudor) คานค้ำพื้นชั้นบนเป็นท่อนซุงใหญ่เช่นกัน ความเก่าแก่ราว 300 ปี พื้นจึงมีความลาดเอียงถึงขนาดที่สิ่งของกลิ้งไปอีกห้องหนึ่งได้ (สำนักพระราชพิธีการ 2531: 99 และดูภาพใน พงศนิพนธ์ 2544: 23 และ 26-29) ส่วนหมู่บ้านนั้นมีสัญลักษณ์เป็น “แฝดสยาม” (Siamese twins) ชื่อว่า “The Biddenden Sisters” ซึ่งเป็นหญิงแทนที่จะเป็นชายแบบอินกับจัน

น่าจะเป็นในช่วงที่ประทับอยู่ที่พระตำหนักเวนคอร์ต ที่หม่อมเจ้าหญิงผ่องแผ้ว สวัสดิวัตน์ (จักรพันธ์ ในเวลาต่อมา) พระชนนีฐานต่างพระมารดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปประทับอยู่ด้วย เรื่องนี้หม่อมหลวงประอร (มาลากุล) จักรพันธ์ เล่าว่า “พระเจ้าอยู่หัวท่านบอกมาทางนี้ ทางเจ้านาย ว่าหญิงไม่มีเพื่อน อยากจะได้สักคนหนึ่งที่ไม่มีภาระอะไรไปเป็นเพื่อนหญิง ท่านหญิงผ่องท่านบอกว่าท่านก็ยังสาว...จึงได้ทรงอาสาไป ไปพร้อมกับคุณท้าวสมศักดิ์” ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้ไปเที่ยวเมืองนอกสักพักหนึ่ง (สร. ประอร: 6)¹¹⁶ คุณประอรเล่าต่อไปว่า บนเรือเดินสมุทรคุณท้าวเมาศลื่นอาเจียน ท่านหญิงผ่องเลยเสด็จออกไปทรงพระดำเนินข้างนอก คุณท้าวโกรธมาก ต่อว่าฯ “แหม นี่เป็นสาวอยากทำสวยออกไปเดินโชว์ผู้ชาย” ซึ่ง “ก็คงแบบคนแก่แหละ” หม่อมหลวงประอรเล่าตามที่ได้รับฟังมา คุณท้าวฯ ตื่นเต้นมากที่ได้ไป กลับมาเล่าเรื่องเมืองนอกมากมาย ซึ่งผู้เขียนเองก็เคยได้ยินท่านหญิงเสด็จฯ เล่าว่า คุณท้าวฯ ถึงกับไปส่งภาษาไปด้วยมือเพื่อต่อของในห้างแฮรรอดส์ (Harrods) ที่ทรูหราด้วย

ที่พระตำหนักเวนคอร์ตนี้ ทั้งสองพระองค์ทรงปฏิบัติพระองค์ดุจกษัตริย์ชาวอังกฤษมากขึ้น เสด็จลงทรงรดน้ำ พรวนดิน ปลูกต้นไม้ในสวน ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงวางผังด้วยพระองค์เอง ทั้งสองพระองค์ทรงดูแลดอกคาร์เนชัน (carnation) ทุกๆ วันในเรื่องนกระจกที่มีไฟฟ้าทำอุณหภูมิให้พอเหมาะ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงติดตามปักแจกันไว้ตามห้องต่างๆ ที่พระตำหนักเสมอ ในสวนมีสะพานหินเล็กๆ ข้ามบ่อน้ำซึ่งมีเปิดเทศและปลานานาพันธุ์ทรงเลี้ยงอยู่ “ทรงผลิตเพลินในการทอดพระเนตรพวกเปิดเทศสีสวยงามเหล่านี้ว่ายวนอยู่ระหว่างกอไม้ในบ่อเล็กกลางสวนดอกไม้ บางตัวก็เดินขึ้นไปบนบกเข้าไปในบ้านเล็กๆ ที่สร้างไว้บนเนินเขาเตี้ยๆ ริมบ่อให้เป็นที่พักและ

¹¹⁶ *หม่อมเจ้าหญิงรัศมีและหม่อมเจ้าหญิงเสด็จฯ ได้เสกสมรสแล้ว ตั้งแต่ พ.ศ. 2478

พักไว้ได้” (มณี มปป.: 262; พระบรมฉายาลักษณ์ใน **ราชอาณาจักร 2528: 175** และ **การวิก 2545: 129**) นอกจากนี้ ยังทรงเทนนิสและมีคนไทยไปร่วมในการนั้นและเข้าเฝ้าฯ มากขึ้น รวมตลอดถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้าเพชรรัตนฯ และพระนางสุวทันนา (**วินิตาและซัชพล 2555: 200-201** พร้อมภาพ) บางครั้งสมเด็จพระประทับเรือพายในสระกับพระประยูรญาติ (ภาพใน **การวิก 2545: 83**)

ในช่วงนี้ พระองค์จรัสศักดิ์ฯ ซึ่งบัดนั้นพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงจดทะเบียนเป็นพระราชบุตรบุญธรรมตามกฎหมายแล้ว ได้ทรงพบรักกับนางสาวมณี บุณนาขณะเรียนอยู่ที่มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด และได้โปรดเกล้าฯ ให้ได้หมั้นกันและแต่งงานกันโดยการจดทะเบียนสมรสที่สำนักทะเบียนท้องถิ่นต่อพระพักตร์ และได้พระราชทานน้ำสังข์ที่สถานทูตสยามเมื่อวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2481 (**มณี มปป.: 238-241**) แต่ก็เกิดปัญหาว่าทางกรุงเทพฯ ส่งโทรเลขไปว่าไม่ให้สถานทูตออกหนังสือเดินทางให้หม่อมมณี ภาณุพันธุ์ ณ อยุธยา (คุณหญิงมณีสิริวรสาร ในภายหลัง) เพราะยังไม่ได้ใช้ทุนการศึกษาคืนแก่รัฐบาล ซึ่ง **“ทูลกระหม่อมก็ไม่ประสงค์ที่จะให้ท่านทูตต้องร้อนใจ หรือกลัวถูกตำหนิหรือถูกลงโทษประการใดด้วย ทูลกระหม่อมได้ทรงเซ็นเช็คจ่ายเงินให้ทางสถานทูตทันที”** (**มณี มปป.: 242**) เพื่อที่คู่สมรสจะได้ไปดื่มน้ำผึ้งพระจันทร์กันที่ประเทศอื่นๆ ในยุโรป

ระหว่างที่ประทับอยู่ที่เวนครอตนี้ ได้ทรงเช่าห้องชุด (flat) ชุดหนึ่งไว้ที่อาคารอีตัน เฮ้าส์ (Eaton House) เลขที่ 61 ถนนอ็พเพอร์ โกรสต์เวินเนอร์ (Upper Grosvenor Street) ในย่านเมย์แฟร์ (Mayfair) ใกล้กับสถานทูตสหรัฐอเมริกาและประตูชัยมาร์เบิ้ล อาร์ช (Marble Arch) และถนนออกซฟอร์ด (Oxford Street) ถนนจับจ่ายซื้อของอันมีชื่อเสียง ทั้งนี้เพื่อเป็นสถานที่ประทับแรมเมื่อทรงมีพระราชกิจธุระหรือเสด็จทอดพระเนตรภาพยนตร์ละครเวที หอศิลป์และพิพิธภัณฑ์ หรือทรงจับจ่ายซื้อของ ด้วยเหตุที่เวนครอตอยู่ห่างไกลจากกรุงลอนดอนกว่าที่ประทับเดิม ทรงเช่าห้องชุดนี้ในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2480 ถึง พ.ศ. 2482 แล้วทรงเลิกเช่าเพื่อลดภาระค่าใช้จ่าย (**การวิก 2545: 73** และข้อมูลจาก **Mr. M. J. Bristow** ภาพใน **พฤทธิสถาน 2544: 27**)

คุณจิตติเล่าว่าเธอเคยตามเสด็จไปที่ห้องเช่าชั้นบนนี้เพื่อร่วมชมขบวนแห่งานเสกสมรสระหว่างดยุกแห่งเคนท์ (Duke of Kent) กับเจ้าหญิงมาริน่า (Marina) แห่งกรีซ¹¹⁷ ซึ่งเป็นที่ตื่นเต้นกันมากเพราะเจ้าหญิงองค์นี้ “สวยและก็พระเนตรสีฟ้าแต่จลองพระองค์ก็สีฟ้า เขาก็เรียกกันว่า “มาริน่าบลู” (มาริน่า-marina แปลว่าทะเล-ผู้เขียน) สมเด็จพระนี้จะคอยเป็นห่วงเด็กๆ ว่าจะมีมองไม่เห็น..ตัวเล็กๆ 4 คน ท่านจะคอยเป็นห่วง คอยเรียกมา

¹¹⁷ ทรงเป็นพระชนกชนนีของเจ้าหญิงอเล็กซานดราแห่งเคนท์ (Princess Alexandra of Kent) ผู้ต่อมาทรงสนิทสนมกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถ และได้เสด็จมาประเทศไทยหลายครั้ง และในโอกาสนั้นๆ ทรงเข้าเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ด้วย

..จะคิดเลย ให้มายืนข้างหน้าให้ได้ดู เรื่องขนมเรื่องอะไรต่ออะไร ท่านจะดูว่ามีพร้อมมั้ย จัดไว้หรือเปล่า” (สร. จิตติ: 8-9) พึงสังเกตว่ามาในระบายนั้นทรงเป็นบุคคลธรรมดาไม่มีการเชิญเสด็จฯ ไปในงานอภิเษกสมรส นั้น แต่ก็อาจเนื่องด้วยพิธีการทุก

ใน พ.ศ. 2480 หลวงและนางศักดิ์นายเวรได้กราบบังคมทูลลากลับบ้าน เพื่อทำการฉาบปูนกิจศพมารดา และเมื่อสงครามโลกครั้งที่สองอุบัติขึ้น สมเด็จพระเจ้าได้รับสั่งมาว่าไม่ต้องกลับไปอังกฤษ “ท่านเห็นใจ เพราะเดินทางลำบาก” (สร. ขุติ: 12) ดู ศักดิ์นายเวร 2530: ง อีกทั้งลายพระหัตถ์และภาพ

หนังสือพิมพ์ Sunday Despatch เดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. 1939 (พ.ศ. 2481) แต่ถ้านับศักราชตามปัจจุบันก็เป็น พ.ศ. 2482) รายงานข่าวจากหมู่บ้านบิเดินเดินว่า

“ชาวบ้านที่หมู่บ้านนี้กำลังตื่นตื่นที่เจ้าชายประชาธิปก (*Prince Prajadhipok*) อดีตพระมหากษัตริย์สยามกำลังจะเสด็จกลับมาที่นั่นหลังจากที่ได้เสด็จประพาสประเทศอียิปต์ ทั้งนี้เพราะพวกเขาต่างรักและเทิดทูนพระองค์ ด้วยทรงพระมหากรุณาธิคุณและพระเมตตาคุณ (*generosity and kindness*) พวกเขาได้เฝ้าฯ บ่อยๆ เพราะแทนที่จะทรงสั่งซื้อสิ่งของและให้ร้านในเมืองไปส่งที่พระตำหนัก กลับทรงจักรยานตามถนนเล็กๆ ของหมู่บ้าน ไปทรงจับจ่ายของจากร้านในหมู่บ้าน โดยทรงคำนึงถึงความเป็นธรรมมาก เพราะสัปดาห์หนึ่งจะทรงซื้อของที่ร้านหนึ่ง อีกสัปดาห์หนึ่งที่อีกร้านหนึ่ง โปรดที่จะทรงซื้อชอคโกแลตที่ร้านกาแฟประจำหมู่บ้านทำเองและบางครั้งเสวยพระกระยาหารมื้อย่อยๆ ที่ร้านนั้นด้วย ในช่วงฤดูร้อน ทรงพระกรุณาทำหน้าที่ “มุลนาย” (*the squire*) ประจำหมู่บ้าน โดยทรงเป็นองค์ประธานพระราชทานถ้วยรางวัลในงานประกวดดอกไม้และงานแข่งม้ากระโดดข้ามเครื่องกีดขวาง “มุลนาย” พระองค์นี้ทรงรถยนต์แทนที่จะทรงม้าลำสัตว์อย่างมุลนายอังกฤษดั้งเดิมทั้งหลาย นอกจากนั้น ยังทรงเป็นขวัญใจของเด็กๆ แม่หนูโอลีเวน โจนส์ (*Olwen Jones*) วัย 4 ขวบ อดตุ๊กตาตัวใหญ่ซึ่งเธอได้รับพระราชทาน เธอจะถวายบังคม (*salaam*) ทุกครั้งที่ได้เข้าเฝ้าฯ เธอพูดคำภาษาไทยที่ทรงสอนเธอได้หลายคำ เช่น “มือเปื้อน” หรือ “น้ำชา” และชื่อวันต่างๆ ในสัปดาห์ แม่หนูปอกกับผู้อื่นบอกว่า “อยากให้เสด็จกลับมาเร็วๆ จังเลย” ชาวบ้านในหมู่บ้านนี้มีความมั่นใจว่า ไม่มีวันที่จะเสด็จกลับสู่ประเทศสยาม เพราะทุกครั้งที่เขาเห็นพระองค์ทรงพระดำเนินไปตามถนนในหมู่บ้านกับสุนัขพันธุ์แอร์เดล (*Airedale*) ที่ชื่อแซม

(Sam) ของพระองค์แล้ว พวกเขาเชื่อว่าพระองค์โปรดที่จะประทับในประเทศอังกฤษอย่าง
เรียบง่ายมากกว่า” (Goldthorp 1939 และพระบรมฉายาลักษณ์ทรงจักรยาน พุทธศักราช 2544:
ปก)

รายงานข่าวสดๆ นี้เป็นเครื่องยืนยันว่าทั้งสองพระองค์ได้ทรงปรับพระองค์ หรือจะเรียกว่าลดพระองค์
ลงก็พอได้ ให้เข้ากับชาวบ้านอังกฤษได้สนิทเพียงใด และด้วยพระอุปนิสัยเป็นสุภาพบุรุษและกุลสตรี พวกเขาจึง
ประทับใจและยกย่องพระองค์เป็น “มุลนาย” ได้อย่างไม่ขัดใจกัน ทั้งๆ ที่คนอังกฤษในสมัยนั้นหาได้มี
ความคุ้นเคยกับคนต่างชาตินัก และยังมองว่าคนไทยเราก็คือคนจีน ดังที่ท่านหวานและพระองค์หญิงใหญ่ทรง
เล่าไว้ก่อนหน้านี้นี้ (เสมอ 2524: 30 และ ศิริรัตนบุษบง 2524: 77) และทั้งสองพระองค์น่าจะทรงพระสำราญที่นั่น
จริงๆ แม้ว่ารายงานข่าวของอังกฤษอาจเข้าข้างตนเองอยู่บ้าง ตรงที่คิดว่า ทรงพระสำราญถึงขนาดที่ไม่ทรงหวัง
จะเสด็จฯ กลับ “บ้านเกิดเมืองนอน” ก็ตาม

เหตุการณ์ต่างๆ ในช่วงนี้ การรำลึกความทรงจำของผู้ที่เขียนเล่าไว้ไม่ชัดเจนในเรื่องวันที่หรือเดือน แต่
พอจะปะติดปะต่อได้ดังนี้

ทั้งสองพระองค์พร้อมด้วยหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ หม่อมเสมอ หม่อมเจ้าการวิก และหม่อมเจ้าหญิง
ผ่องแผ้วสมณิ สวัสดิวัตน์ ได้เสด็จโดยเรือสำราญของบริษัทเฮเลนิกครุซ (Helenic Cruise) ซึ่งหม่อมเจ้าการวิกรู้จัก
กับบุตรชายของเจ้าของเมื่อครั้งที่ตามเสด็จไปเล่นสกีที่สวิตเซอร์แลนด์ เสด็จโดยรถยนต์ไปลงเรือที่ประเทศ
อิตาลี มีไกด์ (guide) พาเสด็จไปทอดพระเนตร โบราณสถานหลายแห่งหลายเมืองในประเทศกรีซ (Greece) ก่อน
แล้วจึงเสด็จต่อไปยังกรุงอิสตันบูล (Istanbul) ประเทศตุรกี (Turkey) ทอดพระเนตรมัสยิดสีฟ้า (Blue Mosque)
ฯลฯ ในส่วนยุโรปของตุรกี แต่ไม่ได้เสด็จเข้าไปยังตอนเหนือของประเทศนั้นซึ่งอยู่ในทวีปเอเชีย เพราะ
สถานการณ์ไม่ค่อยดีนักจากการรุกรานของเยอรมัน แล้วเสด็จมาขึ้นฝั่งที่อิตาลี ประทับรถยนต์กลับกรุงลอนดอน
หม่อมเจ้าการวิกทรงเล่าไว้ด้วยว่า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ รับสั่งว่าแม้ว่าอียิปต์ (Egypt) จะเป็นอารยธรรม
ที่รุ่งเรืองมาก่อนกรีซก็ตาม “แต่ถ้าไปดูอียิปต์ก่อน แล้วจะเห็นที่กรีซนี้เล็กน้อยมาก” (การวิก 2545: 75-76) ทั้งนี้
เคยเสด็จอียิปต์แล้วทั้งสองพระองค์ตั้งแต่ พ.ศ. 2464 (ฉบับที่ 3) พระเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายอย่างเชื่อมโยงกับ
บริบทประวัติศาสตร์ได้ดีมาก เสริมคำอธิบายของไกด์ที่ท่องเที่ยว มาพูด (เสมอ 2523: 31)

ในช่วงต้นปี พ.ศ. 2482 ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จฯ ไปทรงร่วมในงานประจำปีของสมาคมศิษย์ไทยของ
นักเรียนไทยในอังกฤษ ในโอกาสนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้เสด็จฯ ลงแข่งขันเทนนิสคู่กับนายภยาน จาคิวณิช นายก
สมาคม (ราชเลขาธิการ 2528: 178) เกี่ยวกับการเสด็จนี้ หม่อมเจ้าภีศเดช รัชนี ซึ่งทรงเป็นโอรสในพระราชวร

วงศ์เธอ พระองค์เจ้ารัชณีแจ่มจรัส กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ อดีตสถานายก สภากรรมการองคมนตรี และกำลังทรงศึกษาอยู่ที่โรงเรียนมัธยมคัลลิช (Dulwich College) ชานกรุงลอนดอน ทรงเล่าว่า องค์เองทรงเข้าแข่งขันในกีฬาหลายประเภทและได้รับรางวัลบ่อย เมื่อขึ้นไปรับพระราชทาน สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่สาม รับสั่งว่า “**ตาทีก่อนแล้วหรือ?**” (พช. กิตติเดช) จึงทรงสู้กับท่านกิตติเดช ซึ่งทรงสมัครเป็นเสรีไทยสายอังกฤษในเวลาต่อมา

ในช่วงปลายปี พ.ศ. 2481 (ต้นปี พ.ศ. 2482 นับศักราชตามปัจจุบัน) สงครามโลกครั้งที่สองได้เริ่มตั้งเค้า เพราะประเทศเยอรมนีภายใต้การนำของฮิตเลอร์ นักเชื้อชาตินิยมสุดกู่ เริ่มบุกเข้ายึดดินแดนใกล้เคียงโดยอ้างว่าเป็นที่ซึ่งมีผู้มีเชื้อสายเยอรมันพำนักอยู่ แม้ว่าอังกฤษกับเยอรมันจะได้ทำสัญญาสันติภาพกันโดยฮิตเลอร์ลงนามว่าจะไม่รุกรานประเทศอื่นอีกก็ตาม แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงแนพระราชหฤทัยว่าสงครามต้องมีขึ้นแน่นอน จึงได้ทรงเตรียมการที่จะปกป้องดูแลบุคคลที่อยู่ภายใต้พระบรมราชานุเคราะห์ อาทิ พระองค์เจ้าจิรศักดิ์และหม่อมมณี หม่อมเจ้าสุภสวดีและหม่อมเสมอ หม่อมเจ้าหญิงผ่องแผ้วสมณี และหม่อมเจ้ากรวิก รับสั่งให้นายรองสนิท (รองสนิท โชติกเสถียร เป็นนามที่ท่านผู้นี้ใช้ในเวลาต่อมา) และนางนมัสก์ ภรรยา อีกทั้งหม่อมเจ้าอัชฌา กลับเมืองไทย เพื่อความปลอดภัยและอนาคตที่ดีกว่า (การวิก 2545: 76 และ สร. สมสวาท และสมลักษณ์: 17) โดยทรงได้นายบวยและนางสำเภา นิลวงศ์ จากพระองค์จุมภฏฯ มารับใช้แทน ทั้งได้ทรงหาทางประหยัดทุกทาง เช่น ให้เลิกเช่าห้องชุดที่อีตันเฮาส์ในกรุงลอนดอน และทรงหาพระตำหนักที่ประทับใหม่ในละแวกเวอร์จิเนียวอเตอร์ที่ซึ่งพระองค์เจ้าจิรศักดิ์ฯ ทรงเช่าตำหนักดอนฮิลล์ (Dawn Hill) ประทับอยู่แล้วและหม่อมมณีกำลังตั้งครรภ์ เพราะพระตำหนักเวนครอว์ตอยู่ใกล้ช่องแคบอังกฤษ หากอังกฤษประกาศสงครามเมื่อใด ทรงคาดว่าละแวกนั้นจะตกเป็นเขตการป้องกันประเทศหวงห้ามทางการทหาร (การวิก 2545: 76-77) ทรงขายเครื่องประดับมรดกที่ทรงได้รับพระราชทานจากสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง¹¹⁸ และทรงรวบรวมเงินทั้งหมดที่ทรงมีอยู่จัดตั้งเป็นทรัสต์ (trust) ขึ้นเพื่อใช้ดอกผลในการใช้จ่ายทั้งของพระองค์และสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่สาม และของพระองค์จิรศักดิ์และหม่อมมณี รวมถึงในอนาคต (มณี มปป: 265)

ในที่สุด ได้ทรงเช่าบ้านซึ่งมีขนาดย่อมกว่าพระตำหนักเวนครอว์ตหลายเท่า ชื่อว่า คอมพ์ตัน เฮาส์ (Compton House) ในหมู่บ้านจัดสรรชั้นดีชื่อว่าเวนท์วอร์ธ (Wentworth Estate) ในแถบเวอร์จิเนียวอเตอร์ใกล้ๆ กับพระตำหนักเกล็น แพนเมินต์ ที่ประทับเดิม (การวิก 2545: 37) ทรงเช่าระยะยาว 20 ปี แทนที่จะทรงซื้อเพราะ

¹¹⁸ เครื่องประดับมรดกนี้คือชุดที่สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่สามทรงเมื่อเสด็จยุโรปในโอกาสที่ต้องทรงแสดงพระองค์ในงานเลี้ยงรับเสด็จ ซึ่งเป็นทางกำบังบ่อยครั้งนั่นเอง คุณสมสวาท โชติกเสถียร บุตรีผู้หนึ่งของนายรองสนิท เล่าเช่นกันว่าทรงขายชุดมรดก เข้าใจว่าโดยผ่านการประมูลที่คริสตี (Christie's) (สร. สมสวาทและสมลักษณ์: 15)

ความเป็นไปจะไม่แน่นอนแล้ว องค์พระตำหนักเป็นแบบสมัยใหม่แนวจอร์เจียน (Georgian) สีขาว มีสองปีก ปีกละประมาณ 3-4 ห้อง ในแต่ละชั้น ชั้นล่างของปีกหน้ามุงมีห้องประทับรับแขก ห้องสวย ห้องเครื่อง (ครัว) และห้องเตรียมเสิร์ฟอาหาร (pantry) เล็กๆ ส่วนอีกปีกหนึ่งนั้น พระองค์จรัสศักดิ์ฯ และหม่อมมณีได้เข้ามาพำนักอยู่ด้วยในภายหลังเพื่อความเป็นครอบครัวยามสงคราม (มณี มปป: 296) และได้โปรดเกล้าฯ ให้ทำการซ่อมแซมตกแต่งบ้านนี้ไว้เป็นที่ประทับ

ในระหว่างนั้น ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จไปประทับที่ตำหนักคอนสตันติอัสอยู่ประมาณ 3 สัปดาห์ก่อนที่หม่อมมณีจะได้คลอดหม่อมราชวงศ์เชชนศักดิ์ ภาณุพันธุ์ หม่อมมณีเขียนไว้ว่าจะเสด็จไปทรงรักษาพระองค์ด้วยน้ำแร่อีกครั้งหนึ่งที่เมืองรอยาต์ (Royat) ทางตอนใต้ของฝรั่งเศส (มณี มปป: 282)

หม่อมเจ้าการวิกทรงเล่าว่า ระหว่างที่กำลังซ่อมแซมพระตำหนักใหม่ ได้เสด็จไปเมืองรอยาต์ *“จากนั้นจึงเสด็จฯ ประพาสประเทศอียิปต์เป็นลำดับต่อมา พร้อมด้วยพระญาติใกล้ชิดชุดเดิม เสด็จลงเรือที่เมืองเนเปิลส์ ประเทศอิตาลี ขึ้นฝั่งที่เมืองอเล็กซานเดรียแล้วไปประทับโรงแรมเมนาเฮาส์ (Mena House) ซึ่งเป็นเรือนไม้โบราณอยู่ใกล้ๆ กับปิรามิดในกรุงไคโร (Cairo)”* แล้วเสด็จโดยเรือไอน้ำที่มีใบพัดสองข้าง (steam boat) ล่องแม่น้ำไนล์ (Nile) ไปยังที่ซึ่งกำลังก่อสร้างเขื่อนอัสวาน (Aswan Dam) อยู่ ระหว่างนั้นทรงพบกับสิบตำรวจเอกชาวอียิปต์ทำทางไคโรคนหนึ่งผู้ทูลเชิญเสด็จไปเสวยพระกระยาหารพื้นเมืองที่บ้าน เป็นนกพิราบทอดกระดุกยัดใส่อีกทั้งขุนนางอียิปต์มหาเศรษฐีผู้ได้นำมาให้ได้ทรงรู้จักกับอาลี มาเฮอร์ (Ali Maher) นายกรัฐมนตรีอียิปต์ในขณะนั้น นายฯ มาเฮอร์ผู้นี้ต่อมาอีกไม่นานถูกลอบสังหาร โดยนายพลนัสเซอร์ (Nasser) ได้ขึ้นมาเป็นผู้นำแทนกษัตริย์ได้สำเร็จ (การวิก 2545: 78-79) เห็นได้ว่าทั้งสองพระองค์และสมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงสามารถมีพระราชปฏิสันถารกับผู้คนหลายระดับได้สนิท

ส่วนในเมืองไทยนั้น ในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2481 หลวงพิบูลสงคราม (จอมพล ป. พิบูลสงครามในภายหลัง) ได้ขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรีแทนพระยาพหลฯ และเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมด้วยในขณะเดียวกัน และไม่ทันไรก็มีข่าวว่าเขาถูกลอบวางยาพิษจนป่วยต้องเข้าโรงพยาบาล และต่อมาถูกลอบยิงรัฐบาลจึงเริ่มกวาดล้างจับกุมผู้ต้องสงสัยทั่วประเทศ และในการนั้นได้จับเสด็จในกรมขุนชัยนาทไปคุมขัง ขึ้นศาลพิเศษซึ่งมีผู้พิพากษาเป็นทหารที่ไม่ใช่ทหารพระธรรมนูญ ศาลนั้นได้พิพากษาในเวลาต่อมาว่าทรงเป็นกบฏต้องโทษจำคุกตลอดชีวิตพร้อมกับผู้อื่นอีก ต่อมาอีก เมื่อวันที่ 17 กันยายน พ.ศ. 2483 รัฐบาลได้เปลี่ยนชื่อประเทศจากประเทศสยามเป็นประเทศไทย และแล้วได้กำหนดให้วันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2483 เป็นวันสิ้นปี โดยเริ่มนับศักราชใหม่ในวันที่ 1 มกราคม แทนที่จะเป็นวันที่ 1 เมษายน ดังที่เคยเป็นมา (จุลจักรพงษ์ 2536: 344) ทั้ง

ยังได้ออกกฎหมายที่เป็นคำสั่ง “หลายประการในเรื่องการแต่งกายโดยสวมหมวกออกนอกบ้าน ไม่กินหมาก ฯลฯ” (ปริยัตินันทนา 2548: 53) แสดงให้เห็นชัดถึงการใช้อำนาจเข้มงวดครอบคลุมชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนมากยิ่งขึ้น ตามแนวนโยบายชาตินิยมเชื้อผู้นำซึ่งมีกำลังทหารอยู่ในมือ ซึ่งก็คือเผด็จการทหารประเภทหนึ่ง ดังที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงคาดการณ์ไว้ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 แล้วว่าจะเกิดขึ้นต่อไปในสยามประเทศ

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงรำลึกความทรงจำไว้ว่า เมื่อได้เสด็จไปทอดพระเนตรโบราณสถานที่ยิปต์นั้น “ทางรัฐบาลเขาก็ให้เราไปห้องสุขผู้คนที่นั่นเพื่อจะชิงอำนาจคืน...อยากจะไปไลซานน์เฝ้าพระเจ้าอยู่หัวอานันท์ก็ไม่กล้า เวลานั้นมีคนเขาว่า เรานะเป็นตัวเชื้อโรคเสียเข้าไป...แต่ถึงอย่างไรเราก็อยากจะทำให้พระเจ้าอยู่หัวอานันท์ท่านได้เสด็จไปทรงศึกษาที่อังกฤษ ในหลวงท่านรับสั่งถามไปที่พระราชชนนีว่า ต้องการจะให้ช่วยอะไรบ้าง คือเราคิดไว้ว่า ถ้าจะเสด็จมาอังกฤษ เราก็จะย้ายไปอยู่ที่อื่นเพราะไม่อยากให้เป็นเรื่อง พระราชชนนีก็ตอบว่า เป็นพระมหากษัตริย์คุณและไม่ชอบกวน เรื่องมันเป็นอย่างนี้” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 19)¹¹⁹

ส่วนหม่อมเจ้าการวิกทรงเล่าว่า “ในระหว่างที่ยังเสด็จฯ ยิปต์อยู่นั้น ก็มีข่าวลือว่าพระองค์ท่านทรงไปตั้งกองบัญชาการที่พม่าเตรียมเข้าเมืองไทยเพื่อทรงรับพระราชอำนาจคืน โดยจะมีคนทำการถวาย เรื่องนี้จะเป็นจริงหรือไม่ ไม่ปรากฏในประวัติศาสตร์ ด้วยพระองค์ไม่ทรงทราบในเรื่องนี้เลย มีแต่ทางรัฐบาลสมัยนั้นที่ยังคงพยายามสร้างข่าวใส่ร้ายป้ายสีทำให้ต้องทรงเสวยพระราชหฤทัยอยู่เสมอ” (การวิก 2545: 79 และ Pimsai and Ping 2011: 49)

หม่อมเจ้าการวิกยังได้ทรงเล่าไว้ในอีกตอนหนึ่งว่า หลายปีให้หลัง สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้มีรับสั่งถึงเรื่องราวและเหตุการณ์ต่างๆ ที่รัฐบาลไทยและคณะเคยทำต่อพระองค์ว่า

“คนที่ยังไม่รู้สึกอำนาจและฐานะของตัวเองมันคง มักจะต้องเกิดความระแวง แล้วความระแวงนั้นก็ออกมาเป็นการป้องกันตัวเองในรูปแบบต่างๆ เพื่อไม่ให้ถูกเบียดเบียน รังแก แย่งอำนาจและฐานะไปเสียจากตน เพราะฉะนั้น การที่ต้องพยายามอดเขี้ยวเล็บของผู้ที่คิดว่าจะสามารถมาแย่งตน จึงเป็นเรื่องธรรมดา” (การวิก 2545: 166)

¹¹⁹ ทางรัฐบาลอังกฤษเองก็ได้พยายามที่จะจูงให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันท์มหิตลเสด็จมาทรงศึกษาต่อที่อังกฤษและได้รับการปฏิเสศเช่นกัน

รับสั่งเช่นนั้นเมื่อใดไม่แน่ชัด ทว่าแสดงให้เห็นว่าบัดนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงเข้าถึงธรรมและธรรมชาติของมนุษย์แล้ว แต่ใน พ.ศ. 2482 นั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ยังต้องทรงเผชิญกับภัยอันเนื่องมาจากการช่วงชิงอำนาจในเมืองไทยและจากภัยสงครามอีกมากมาย

ปลายเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2482 ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จไปยังตำหนักดอนฮิลล์ (Dawn Hill) ทรงทำขวัญเดือนพระราชทานหม่อมราชวงศ์เดชนศักดิ์ตามประเพณีไทย สมเด็จพระเจ้าฟ้าเพชรรัตน์ ได้เสด็จจากตำหนักแฟร์ฮิลล์ (Fair Hill) ตำบลแคมเบอร์ลี (Camberly) จังหวัดเซอร์เรย์เช่นเดียวกัน ไปทรงร่วมงาน พร้อมด้วยพระนางเจ้าสุวัทนา โดยหม่อมหลวงต่อ ชุมสาย (เสกสมรสกับหม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร ในเวลาต่อมา) ข้าหลวงของทั้งสององค์นี้ เป็นผู้ประดิษฐ์บายศรีและดอกไม้สำหรับพิธี (มณี มปป.: 292-293 และ วินิตาและ ชัชพล 2555: 208 และภาพต่างๆ ในทั้งสองเล่ม)

หม่อมมณีเขียนไว้ว่า เสร็จแล้วพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้เสด็จฯ ไปสร่งน้ำแร่ที่รอยาต์ (Royat) ทางตอนใต้ของฝรั่งเศสอีกคำรบหนึ่ง แต่หม่อมเจ้าการวิกทรงไว้แต่ว่าเสด็จฯ ไปที่รอยาต์ก่อนเสด็จฯ อียิปต์

อย่างไรก็ตาม ในเดือนก่อนหน้านั้น คือเดือนกรกฎาคม หนังสือพิมพ์อังกฤษได้รายงานแล้วถึงการเสด็จฯ จากหมู่บ้านบิคเค็ดเดินไปประทับแรมที่ดอนฮิลล์ เพื่อทรงรอกการเกิดของบุตรของพระองค์จักรีศักดิ์ฯ โดยพร้อมกันนั้นรายงานว่า ทรงได้รับโทรเลขแจ้งว่ารัฐบาลไทยได้ยื่นฟ้องทั้งสองพระองค์ในข้อหาว่าทรงขักขอกเงินแผ่นดิน (Daily Mail 1939)

คดีนี้ย้ายการแผ่นดินยื่นฟ้องต่อศาลจริงเมื่อวันที่ 17 ตุลาคม พ.ศ. 2482 คือ 3 เดือนให้หลัง แต่ทว่าก่อนหน้านั้น คือในวันที่ 5 กันยายน พ.ศ. 2482 (ค.ศ.1939) ประเทศอังกฤษได้ประกาศสงครามกับประเทศเยอรมนี ซึ่งได้รุกรานดินแดนของประเทศโปแลนด์ (Poland) เป็นการผิดสัญญาที่ได้ทำไว้ต่อกันดังกล่าวแล้ว

ดังนั้น การเตรียมพระองค์ที่จะเสด็จไปประทับอยู่ที่ประเทศอินเดียเพื่อที่นายอาร์. ดี. แครก (R. D. Craig) นายความของพระองค์ซึ่งจะไปดูแลการต่อสู้คดีที่กรุงเทพฯ จะได้เดินทางนำเอกสารไปถวายให้ทรงลงพระนามได้ทันกาล จึงเป็นอันต้องล้มเลิกเพราะการเดินทางเรือไม่ปลอดภัยเสียแล้ว กลับต้องทรงเตรียมพระองค์ที่จะทรงรับสถานการณ์ในประเทศอังกฤษ (มณี มปป.: 284 และ 289 และ การวิก 2545: 76-79)

เกี่ยวกับเรื่องคดีที่รัฐบาลไทยฟ้องทั้งสองพระองค์นี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงระลึกความทรงจำไว้ว่า

“ก่อนที่จะเสด็จไปอังกฤษ ในหลวงจึงทำหนังสือมอบให้ว่าให้อาเงินที่สะสมไว้ (ตั้งแต่ยังทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงฯ) มาทดแทนกับจำนวนที่ทรงเบิกเงินแผ่นดินที่มี

อยู่ที่เมืองนอกเป็นการชดเชยกัน เงินที่อยู่เมืองนอกนั้นเป็นเงินกองกลางสำหรับพระเจ้าแผ่นดินทุกองค์จะเบิกมาใช้ได้ ที่ในหลวงต้องทำเช่นนั้น ก็เพราะไม่ทราบว่าจะต้องประทับอยู่นานเท่าใด เงินที่จะเอาติดตัวไปก็น้อย และเมื่อไปแล้วจะให้ส่งไปก็ส่งไม่ได้...แต่แล้วก็กลายเป็นเรื่องถึงฟ้องร้องกันในเวลาต่อมา ซึ่งเมื่อถึงตอนนั้นแล้ว เอกสารของในหลวงที่ทรงไว้เกี่ยวกับการทดแทนกันก็หากันไม่พบ ไม่มีใครรู้ว่ามันหายไปไหน...ระหว่างนี้ก็ได้รับการว่า ได้มีการส่งคนไปยึดวังไกลกังวลกันหลายๆ ¹²⁰ ในหลวงท่านรับสั่งว่าจะขอเข้ามาสู่คดี ทางนี้เขาก็ไม่ยอม ขอมาอยู่ที่อื่นเสียเพื่อจะได้ติดต่อได้ง่ายก็ไม่ยอมอีก ก็เลยติดต่อกันทางหนังสือ ทนายความของเราจะเป็นบริษัทฝรั่ง ไม่มีคนไทยเขายอมรับเป็นทนายให้ เพราะเขาไม่กล้ากัน แต่ผลที่สุดเราก็แพ้เขาไป คดีแค่ศาลเดียวเท่านั้น เขาตั้งราคาวัง 3 ล้าน รวมทั้งที่ดินแล้ว ก็ 6 ล้านด้วยกัน” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 17-18)

ศาลพิพากษาคดีเมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2484 หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตแล้วเมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2484 ผลคือทั้งวังไกลกังวลและวังสุโขทัยได้ถูกวินิจฉัยว่าเป็นทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ไม่ใช่ทรัพย์สินส่วนพระองค์ (ดูรายละเอียดใน นายหนวย 2530: 658-670 และ ปรีดา 2520: 348-353)

อันที่จริง ที่กรุงเทพฯ หม่อมเจ้าอุปถัมภ์สุโขทัย สวามีหม่อมเจ้าพวงรัตนประไพ (เทวกุล) ซุมพล พระสหายผู้พี่ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ตั้งแต่สมัยที่ทั้งสองพระองค์ประทับอยู่กับสมเด็จพระพันปีหลวงเมื่อทรงพระเยาว์ ทรงขึ้นศาลแทนพระองค์ ด้วยทรงเป็นผู้ดูแลผลประโยชน์วังสุโขทัยอยู่ เกี่ยวกับการนี้ หม่อมราชวงศ์พวงแก้ว (ซุมพล) สุนทรเวช ธิดา เล่าว่าจำได้ว่า “พ่อแม่คร่ำครีดยมาก แม่ต้องเป็นคนพิมพ์เอกสารเองเพื่อความปลอดภัย บางทีเห็นท่านร้องไห้กันสองคน...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ทรงมีจดหมายมาถึงแม่บ่อยๆ เหมือนกันแต่แม่ทำลายหมดแล้ว...ตอนพ่อป่วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ที่โรงพยาบาล ทรงเยี่ยมพ่อบ่อยๆ ตอนที่พ่อใกล้จะสิ้นลม ทรงกอดคอกับแม่ร้องไห้ด้วยกัน” (พช. พวงแก้ว) ¹²¹

¹²⁰ ดูบทที่ 7

¹²¹ หม่อมเจ้าอุปถัมภ์สุโขทัย ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 รับสั่งเรียกว่า “พี่อุปฯ” ถึงแก่อสัญกรรม เมื่อวันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2517 ก่อนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 10 ปี หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตนประไพ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 รับสั่งเรียกว่า “พี่พวง” ถึงแก่อสัญกรรม เมื่อวันที่ 18 พฤศจิกายน พ.ศ. 2542 หลังสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 15 ปี

ย้อนเวลากลับไปที่อังกฤษ ทั้งสองพระองค์เสด็จเข้าประทับ ณ พระตำหนักคอมพ์ตัน เฮาส์ ได้ไม่นาน เยอรมันได้ทำศึกตามแผน “สงครามสายฟ้าแลบ” (blitzkrieg) บุกเข้ายึดครองประเทศต่างๆ ในแผ่นดินใหญ่ยุโรปด้วยรถถังและเครื่องบินอย่างรวดเร็ว ตั้งแต่ นอร์เวย์ เดนมาร์ก เนเธอร์แลนด์ เบลเยียม ลักเซมเบิร์ก และ สหราชอาณาจักร ที่ยอมจำนนเพื่อรักษากรุงปารีสอันงดงามไว้มิให้ย่อยยับ เท่ากับว่าข้าศึกได้เข้าประชิดเกาะอังกฤษแล้ว รัฐบาลใหม่ของอังกฤษภายใต้การนำของเซอร์ วินสตัน เชอร์ชิล (Sir Winston Churchill) ได้ประกาศเตรียมพร้อม ด้วยการจำหน่ายแจกหน้ากากป้องกันก๊าซพิษ คุปองปันส่วนอาหารและน้ำมัน (ration coupons) และให้คิดค่าสินค้าที่ม่านหน้าต่างทุกบาน เพื่ออำพรางมิให้แสงสว่างจากไฟฟ้าเล็ดลอดออกไปให้เครื่องบินเยอรมันรู้ว่านี่เป็นเขตเมือง ทุกอย่างจึงมืดมิดและมีความอึดอัด ในระยะนี้พระองค์เจ้าจอร์จที่หกและครอบครัวได้ย้ายเข้ามาพำนักอยู่กับทั้งสองพระองค์ และต่อมาหม่อมเจ้าการวิกได้ทรงย้ายไปประทับอยู่กับครอบครัวหม่อมเจ้าสุภัสวดีที่บริดจ์ เฮาส์ (Bridge House) เพื่อลดความแออัดที่คอมพ์ตันเฮาส์ แต่ได้ไปเฝ้าฯ แทบทุกวันโดยทางรถยนต์ซึ่งใช้เวลาราว 8 นาที (การวิก 2545: 79-80)

เมื่อบรรยากาศสงครามตึงเครียดมากขึ้นทุกที และเมื่อเบลเยียมแตก หม่อมเจ้ากษัตริย์ สวัสดิวัตน์ (ท่านชายจ้อน) พระอนุชาต่างพระมารดาในสมเด็จพระมหิตลาธิเบศรที่ 6 ทรงหนีโดยเรือข้ามช่องแคบล่าสตัดท์ข้ามทะเลมาประทับอยู่ด้วย พระเจ้าอยู่หัวได้ตัดสินพระราชหฤทัยทรงแปรพระราชฐานหนีภัยจากถูกระเบิดไปทรงเช่าบ้านหลังหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ทางตอนเหนือของจังหวัดเดวอน (Devon) ลึกเข้าไปทางภาคตะวันตกเฉียงใต้ของเกาะอังกฤษ จะเป็นทีใดไม่แน่ชัด แต่ **“สวยงามน่าอยู่มาก มีสวนดอกไม้ใหญ่และสนามหญ้ากว้างขวาง ตั้งอยู่ในเมืองชาวประมงเล็กๆ แห่งหนึ่งซึ่งเป็นบ้านนอกจริงๆ ห่างไกลจากเมืองใหญ่ๆ มาก”** (มฉี. มปป. 301) ส่วน ม.ร.ว.ป๋มสายเล่าว่ามองเห็นอ่าวได้จากบ้านนั้นและมีสนามเทนนิส แต่ไม่พอเล่นกันทุกคน ครอบครัวท่านขึ้นอีกทั้งท่านหวานและท่านหญิงผ่องจึงไปอยู่ที่สโมสรชนบท (country club) ไกลๆ ซึ่งมีสระและเกาะแก่งพร้อมต้นวิลโลว์ (weeping willow) กิ่งก้านช้อยลงมาหาพื้นน้ำ ล้อมรอบด้วยทุ่งดอกไม้ป่า (Pimsai and Ping 2011: 53-54) แต่ นายไมเคิล เจ. บริสโตว์ (Michael J. Bristow) ชาวอังกฤษรุ่นหลังผู้สนใจสืบค้นพระราชประวัติในอังกฤษมากเป็นพิเศษ วินิจฉัยจากเอกสารจดหมายเหตุประจำจังหวัดเดวอนและคำบอกเล่าว่าบ้านที่ทรงเช่านี้น่าจะเป็นที่มีชื่อว่า **สแตดดอน (Staddon)** ในเมืองแอปเปิลดอร์ (Appledore) ซึ่งอยู่ใกล้กว่าเมืองบิเดฟอร์ด (Bideford) ที่ ม.ร.ว.ป๋มสายกล่าวถึง และสโมสรนั้นคือปราสาทเคนวิธ (Kenwith Castle) บ้านสแตดดอน มีสนามเทนนิสและป่าละเมาะอุดมไปด้วยดอกแดฟโฟดิลและบลูเบลล์ นายแพทย์ผู้หนึ่งเล่าว่าเคยรักษาพระอาการประชวรของพระ

เจ้าอยู่หัวซึ่งทรงแพ้เกสร ดอกต้นมิโมซา (Mimosa tree) ซึ่งอยู่ในสวน¹²² ปัจจุบันสแตคคอนแบ่งเป็น 2 ส่วน และเป็นบ้านส่วนบุคคล (Rose และ Clarke 1991 และภาพบ้านสแตคคอนกับภาพหมู่ซึ่งปรากฏสมเด็จพระ ทรง อุ้ม ม.ร.ว.เดชนศักดิ์ ใน พงศนิทัศน์ 2544: 28) ประทับที่นั่นในช่วงฤดูร้อนของ พ.ศ. 2483

ประทับอยู่เพียงไม่กี่เดือน พระเจ้าอยู่หัวทรงพระกังวลห่วงใยในครอบครัวที่มีเด็กทารกว่าจะได้รับ อันตรายจากถูกระเบิด จึงทรงตัดสินใจพระทัยย้ายที่ประทับไปยังห้องชุดที่ทรงเช่า ณ โรงแรมเลกเวอ์นี่ (Lake Vyrnwy Hotel) กลางเขาลูกหนึ่ง ใกล้ทะเลสาบ และเป็นสถานที่พักตากอากาศในแคว้นเวลส์ตอนเหนือ (North Wales) โดยมีแต่ทั้งสองพระองค์ประทับอยู่พร้อมกับครอบครัวของพระองค์จอร์จศักดิ์ มีคนเลี้ยงหรือแนนนี่ (nanny) ของ ม.ร.ว.เดชนศักดิ์อยู่ด้วยอีกคนหนึ่งเพียงเท่านั้น ผู้อื่นย้ายกลับไป แต่ก็ได้ไปเข้าเฝ้าฯ เสมอ (การวิก 2545: 80) สมเด็จพระ ถงถักเสื้อไหมพรมพระราชทาน ม.ร.ว.เดชนศักดิ์ (มสธ. มฉ.: 149) และทรงเล่นด้วยที่พื้นห้อง แสดงว่าทรงหลง “หนูเดชน” ไม่น้อยไปกว่าพระราชสวามีเลย

ส่วนองค์พระเจ้าอยู่หัวนั้น ในฤดูหนาวดังกล่าวพระอาการหอบ และปวดร้าวพระทัยอันเนื่องมาจากพระโรคพระหทัยประเภท angina pectoris เพราะเลือดเลี้ยงหัวใจไม่พอ กำเริบหนัก ต้องทรงพักบ่อยๆ เมื่อทรงพระดำเนินเล่นบนเขา (ภาพใน การวิก 2545: 84) ซึ่งยอมเป็นที่กังวลพระทัยของสมเด็จพระ ถงพระราชหฤทัยผู้ทรงดูแลพระอาการอยู่อย่างสม่ำเสมอเช่นที่เคยทรงปฏิบัติมานับตั้งแต่ทรงอภิเษกสมรส ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ จึงได้ตัดสินใจพระราชหฤทัยเสด็จกลับไปประทับที่พระตำหนักคอมพ์ตัน เฮาส์อีกครั้งหนึ่ง

“สมเด็จพระ ต้องอภิบาล ต้องทำพระทัยให้รำเริง หากทรงทุกข์ระทมมาก พระเจ้าอยู่หัวยอมไม่สบาย พระทัยอย่างแน่นอน... ทรงทำหน้าที่ปลอบพระทัยให้ทรงสบายอยู่เรื่อยๆ ...หาเรื่องที่จะรับสั่งให้พระเจ้าอยู่หัวไม่ ทรงเคร่งเครียดนัก...เป็นภาระที่หนัก” หม่อมราชวงศ์สายสิงห์ (สวัสดิวัฒน์) ศิริบุตร ธิดาคณิสต์ของหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ และหม่อมเสมอกล่าวเชิงรำพึงไว้ (สร. สายสิงห์: 9)

หม่อมมณีเขียนไว้ว่าพระเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า *“ถ้าฉันจะตาย ก็ขอให้ตายสบายๆ ในบ้านของเราเองดีกว่าที่จะมาตายในโรงแรม”* และหม่อมประจําพระองค์จะได้ถวายการรักษาพระอาการได้สะดวกขึ้นด้วย (มณี มปป.: 302-308)

มาบัดนั้น ทรงพระกังวลเรื่องพระโรคเหนืออื่นใด เว้นว่าน่าจะทรงเห็นพระทัยสมเด็จพระ องค์คู่พระบารมี อยู่ด้วย

¹²² ซึ่งอาจเป็นการวินิจฉัยโรคที่ไม่ครบถ้วน

เสด็จกลับไปประทับที่คอมพ์ตัน เฮาส์เมื่อใดไม่แน่ชัด แต่น่าจะเป็นก่อนที่จะเข้าฤดูหนาวจริงๆ¹²³ ม.ร.ว. ปีมสหายเล่าว่า งานวันคริสต์มาสที่พระตำหนักคอมพ์ตันในปีนั้น (พ.ศ. 2483) เป็นงานที่น่าจดจำมากที่สุดสำหรับเธอ มีบุคคลในครอบครัวขยายไปรวมมาก ต้นคริสต์มาสก็ใหญ่มาก และมีของขวัญจำนวนมากอยู่ใต้ต้น ได้เล่นเกมต่างๆ กัน “*ไม่ได้นึกเลยว่าจะเป็นวันคริสต์มาสสุดท้ายของพระเจ้าอยู่หัว*” (Pimsai and Ping 2011: 55 และภาพหน้า 52) ในช่วงนี้ แม้จะโปรดการทรงทำสวนเพียงใด พระเจ้าอยู่หัวได้แต่ทรงดูแลต้นดอกคาร์เนชั่นในเรือนกระจก (Pimsai and Ping 2011: 54)

เมื่อฤดูใบไม้ผลิมาถึง อากาศสดชื่น ต้นไม้แตกใบอ่อน ท้องฟ้าแจ่มใส พระอาการของพระเจ้าอยู่หัวดีขึ้นเป็นลำดับโดยมีหมอลเวลดีน (Lewellan) ซึ่งมีบ้านอยู่ใกล้ๆ เป็นผู้ถวายการรักษา (มณี มปป.: 312) สภาวะสงครามก็ดูจะเบาบางลงบ้าง แต่แล้วในช่วงสัปดาห์สุดท้ายของเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2484 นั้น นายเกรก ทนายความได้มาเฝ้าฯ และกราบบังคมทูลว่า พระตำหนักเวนคอร์ตถูกยึดครองเป็นกองบัญชาการทหารอีกแห่งหนึ่งแล้ว ให้ทรงส่งคนไปเก็บสิ่งของมีค่าก่อนที่จะส่งมอบอย่างเป็นทางการต่อไป แม้ว่าจะทรงได้รับคำขอร้องเป็นการตอบแทน แต่อย่างไรเสียก็ไม่คุ้มค่ากับที่ได้ทรงทุ่มเทจัดได้สวยงามทั้งองค์พระตำหนักและสวนจนทรงพอพระราชหฤทัยและทรงพระสำราญยิ่งตลอดเวลาที่ประทับอยู่ที่นั่น (การวิก 2545: 81) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ “*ทรงเสียดายและทรงอาลัยมาก ทรงพระราชประสงค์จะได้ทอดพระเนตรเวนคอร์ตอีกสักครั้งหนึ่ง... จึงได้..ให้มิสเตอร์เกรกขออนุญาตทางเจ้าหน้าที่ กำหนดว่าจะเสด็จทางรถยนต์เพื่อไปเก็บของและชมเวนคอร์ตครั้งสุดท้ายในวันที่ 30 พฤษภาคม*” (มณี มปป.: 313)¹²⁴

เมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2484 มาถึง “*ทูลกระหม่อมทรงบรรทมตื่นแต่เช้าตรู่ พระอาการทั่วๆ ไปดี มาก แต่พระบาทยังบวมอยู่... ได้รับสั่งกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ว่า “จะไปไหนก็ไป วันนี้ฉันรู้สึกสบายมาก”*”¹²⁵ แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ก็ทรงทูลลา และเสด็จออกจากคอมพ์ตันเฮาส์ไปตั้งแต่แปดโมงเช้า... ประมาณ 10 โมงเช้า เจริ (พระองค์เจ้าจิรศักดิ์ฯ -ผู้เขียน) ก็วิ่งผลุนผลันเข้ามาในห้องนอน หน้าตาซีดเซียวพลางพูดด้วยเสียงสั่นเครือว่า “*เธอเร็วๆ เข้า พ่อสิ้นใจ*

¹²³ คุณหญิงมณีเขียนไว้ที่เดียวกันว่าเมื่อฤดูใบไม้ผลิ (ซึ่งเป็นได้ตั้งแต่ปลายมีนาคม พ.ศ. 2484) แต่ ม.ร.ว. ปีมสหายเขียนไว้ว่าเป็นในฤดูใบไม้ร่วง (Pimsai and Ping 2011: 54) อันที่จริง ในเมื่ออากาศหนาวขึ้นบนเขา ทำให้พระโรคกำเริบจึงน่าจะเป็นว่าเสด็จกลับก่อนจะเข้าฤดูหนาวจริงๆ

¹²⁴ พระตำหนักเวนคอร์ตปัจจุบันเป็นบ้านส่วนบุคคลโดยสะพานโค้งน้อยๆ ยังคงอยู่ (ภาพใน การวิก 2545: 229)

¹²⁵ หม่อมเจ้าการวิกทรงเล่าจากที่ทรงได้ยินมาอีกทีว่า (การวิก 2545: 81) รับสั่งว่า “*วันนี้ฉันรู้สึกสบายมาก ไปเก็บดอกไม้จากบ้านมาดูกันบ้างสิ*” ซึ่งก็อาจจะจริงด้วยหม่อมทรงทราบแล้วว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จะเสด็จฯ ยังเวนคอร์ตอยู่แล้ว จึงได้รับสั่งฝากเพิ่มเติมไปเช่นนั้นเพราะทรงอาลัยสวนที่นั่นเช่นกัน ไม่ใช่ว่าการไปทรงเก็บดอกไม้เป็นวัตถุประสงค์หลักของการเสด็จฯ ไป

แล้วเวลานี้กำลังขอให้ตำรวจช่วยสกัดรถพระที่นั่งของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อให้เสด็จกลับมาโดยเร็วที่สุด” หม่อมมณีเขียนไว้ (มณี มปป.: 313)

ส่วนหม่อมเจ้าการวิก ซึ่งประทับอยู่ที่บริดจ์เฮาส์กับครอบครัวของหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ ทรงได้รับโทรศัพท์ในเวลาประมาณ 9.00 น. จากพระองค์เจ้าจิรศักดิ์ฯ จึงทรงรีบขับรถมาทันทีและพบนางพยาบาลผู้เล่าว่า เสด็จไปแล้ว แล้วตรัสชมว่า “อ้อรอย” และทรงขอพระเจนยมาหาหนูนพระขนิ (กาง) แล้วทรงหลับพระเนตร พอเข้าไปดูอีกก็ปรากฏว่าสวรรคตแล้ว ช่วยไปตามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (การวิก 2545: 81) แต่หม่อมมณีเขียนไว้ว่าพระองค์เจ้าจิรศักดิ์ฯ ประทับในห้องพระบรรทมด้วย แต่ไม่ได้ทรงทราบแนวว่าสวรรคตเมื่อเวลา นาฬิกาใด (มณี มปป.: 313)

เสด็จสวรรคตในพระอาการสงบด้วยพระหทัยวาย

หม่อมเจ้าการวิกได้ขับรถเพื่อทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และบอกตำรวจให้ช่วยสกัดรถพระที่นั่ง “ต่อมาก็สามารถสกัด...ได้ครึ่งทางที่เมืองเมดสโตน (Maidstone) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทราบข่าวก็เสด็จฯ กลับทันที” ถึงพระตำหนักก่อนที่หม่อมเจ้าการวิกจะกลับไปถึง เมื่อถึง ท่านหวาน ได้ขึ้นไปเฝ้าฯ กราบพระบาทและกราบบังคมทูลว่า

“ข้าพระพุทธเจ้าจะไม่ไปไหน ขอเป็นมหาดเล็กต่อไป ตลอดเวลานั้น สมเด็จพระบรมราชินีทรงควบคุมพระสติอารมณ์ได้อย่างดีเยี่ยม ทรงเข้มแข็งเหลือเกิน ท่ามกลางเสียงร่ำไห้ร่ำพันจากผู้ที่อยู่ ณ ที่นั้น...” (การวิก 2545: 82)

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รับสั่งเล่าในภายหลังว่า “ขณะที่รถพระที่นั่งวิ่งออกจากพระตำหนักได้สักพักใหญ่ และไปติดหมอกที่ลงปกคลุม ทำให้คนขับรถต้องชะลอแล้วแล่นช้าลง พลันพระองค์ท่านก็ทอดพระเนตรเห็นพระเจ้าอยู่หัวทรงยืนขวางหน้าอยู่ ยังรับสั่งว่า “เห็นพิลึกแท้” และทรงรู้สึกสังหรณ์พระราชหฤทัย จนกระทั่งพบตำรวจและแจ้งข่าวให้ทรงทราบ” (การวิก 2545: 82)

รัฐบาลอังกฤษ ซึ่งมีกฎหมายห้ามตั้งศพไว้เกิน 24 ชั่วโมง ได้อนุญาตเป็นกรณีพิเศษให้ประดิษฐานพระบรมศพไว้ได้ 3 วัน (มณี มปป.: 313-314) จึงมีพระญาติวงศ์บางองค์ คนไทยและชาวต่างประเทศที่ใกล้ชิดเดินทางไปถวายบังคมพระบรมศพได้ก่อนวันถวายพระเพลิง สำหรับรัฐบาลไทยนั้นได้ส่งข้าราชการไปลงนามแสดงความเสียใจที่พระตำหนัก ทั้งๆ ที่เมื่ออังกฤษประกาศสงครามมิได้กราบบังคมทูลทั้งสองพระองค์เช่นเดียวกับที่ได้แจ้งคนไทยอื่นๆ ว่าหากจะกลับเมืองไทย รัฐบาลจะจัดการให้ (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 19) ชะรอยจะไม่ได้ประสงค์ให้เสด็จฯ กลับมาทรงต่อสู้อีกที่ยังดำเนินอยู่

หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ ได้ทรงแต่งพระบรมศพด้วยพระญาโจง และฉลองพระองค์สีแดงชาดตามที่ได้
ตรัสสั่งไว้ (Pimsai and Ping 2011: 56)¹²⁶ หม่อมเจ้าการวิกและพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช ซึ่ง
ยังคงทรงศึกษาอยู่ในโรงเรียนมัธยมที่อังกฤษ ได้ทรงยื่นเฝ้าพระบรมศพในห้องพระบรรทมตลอดคืนแรก
(การวิก 2545: 83) อนุโลมตามราชประเพณีให้ทหารรักษาพระองค์ 2 นาย ยืนเบื้องข้างพระบรมโกศในการพระ
ราชพิธีพระบรมศพ

ครั้นถึงวันที่ 3 มิถุนายน พ.ศ. 2484 ซึ่งเป็นวันถวายพระเพลิง ขณะกำลังเคลื่อนพระบรมศพออกจาก
พระตำหนักไปยังฌาปนสถานโกลด์เธอร์สกรีน (Golders Green) ทางตอนเหนือของกรุงลอนดอน สมเด็จพระ
ประทับทอดพระเนตรอยู่ที่พระแกล (หน้าต่าง) เป็นการส่วนพระองค์ ทรงกลั้นพระกรรแสงไว้ไม่ได้อีกต่อไป
รับสั่งว่า “*เขาเอาไปแล้ว*” (การวิก 2545: 83)

พระบรมศพในหีบไม้แปดเหลี่ยม (coffin) แบบฝรั่ง มีธงไตรรงค์ทอดคลุม ประดิษฐานในรถสี่คำคัน
ใหญ่เคลื่อนไป ตามด้วยรถพระที่นั่งของสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่หก และพระองค์เจ้าจูลจักรพงษ์และพระองค์เจ้าพิรพงศ์ฯ ของ
พระองค์เจ้าจิรศักดิ์ฯ และหม่อมมณี รถของหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ ฯลฯ (มณี มปป.: 314) เมื่อถึง เจ้าหน้าที่อัญเชิญ
พระบรมศพขึ้นประดิษฐานบนจิตกาธาน (เชิงตะกอน) ภายในอาคาร นายเครกลุกขึ้นยืนกล่าวคำถวายราชสดุดี
สั้นๆ

“...พิธีถวายพระเพลิงนั้นเป็นไปอย่างเรียบง่าย ไม่มีการถวายพระเกียรติยศใดๆ ที่สมกับพระราช
อิสริยยศในฐานะอดีตพระมหากษัตริย์ไทยเลย และไม่มีพิธีทางศาสนาที่จะจัดถวายได้ เนื่องจากในเวลานั้นไม่มี
พระภิกษุสงฆ์ประจำอยู่ จากนั้นมีการบรรเลงเพลงไวโอลินคอนแชร์โตของเมนเดลโซห์น (Mendelssohn's violin
concerto) เพลงคลาสสิกที่พระเจ้าอยู่หัวโปรดเป็นพิเศษคลอเบาๆ ระหว่างนั้นพระองค์วรานนท์ทรงรู้สึกเสียด
พระทัยเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับกันแสงด้วยเสียงอันดัง ยิ่งทำให้บรรยากาศในที่นั้นโศกเศร้ายิ่งขึ้น” (การวิก 2545:
83)¹²⁷

¹²⁶ เป็นประเพณีในสมัยรัชกาลที่ 4 ว่าเจ้านายทรงพระญาสีแดงชาดในวันพระ และเข้าใจว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
โปรดเกล้าฯ ให้แต่งพระบรมศพของพระองค์เองด้วยพระญาสีแดงชาดด้วย

¹²⁷ ม.ร.ว.ป๋มสายเขียนเล่าว่า วันหนึ่งระหว่างวันสวรรคตกับวันถวายพระเพลิงท่านพ่อและหม่อมแม่ได้คะยั้นคะยอให้เธอเข้าไปเล่น
ไวโอลินคันเล็กซึ่งเธอได้รับพระราชทานก่อนหน้านั้นไม่นาน โดยให้เล่นเพลงเดินรำประเภทกาวัต (gavotte) จากละครโอเปร่าเรื่อง
มินยอง (Mignon) ของแอมโบรส ธรอมมัส (Ambrose Thomas) ซึ่งโปรดมากแต่ทรงเองไม่ได้ดี ถวาย ซึ่งเธอได้ทำด้วยความสะพึงกลัวยิ่ง
ม.ร.ว.ป๋มสายและม.ร.ว.สมานสนิทนั้น ได้รับพระมหากรุณาธิคุณทุนการศึกษาโดยตลอด (Pimsai and Ping 2011: 55-57)

สมเด็จพระเจ้าเสือฯ ขึ้นไปกราบถวายบังคมพระบรมศพเป็นพระองค์แรก ตามด้วยพระญาติแต่ละองค์และทุกคน สมเด็จพระเจ้าเสือฯ รับสั่งกับสัปเหร่อว่าให้เหลือเศษพระบรมอัฐิอยู่บ้าง สัปเหร่อขึ้นไปกตสวิตซ์อัญเชิญพระบรมศพเคลื่อนช้าๆ เข้าไปในเตาเผาที่ผนัง ในเวลาไม่ถึง 3 นาที เขาก็กลับมากราบบังคมทูลว่า สมเด็จพระเจ้าเสือฯ ขึ้นไปทอดพระเนตรได้ จากนั้นจึงอัญเชิญพระบรมอัฐิบรรจุลงในหีบสำริดทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า แล้วสมเด็จพระเจ้าเสือฯ ทรงอัญเชิญขึ้นรถพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าเสือฯ กลับพระตำหนัก ประดิษฐานไว้ในห้องพระบรรทมเหนือพระเศียร (การวิก 2545: 83-84)

สมเด็จพระเจ้าเสือฯ พระชนมพรรษาเพียง 37 พรรษา ทรงเป็นหม้ายไว้พระราชสวามี ผู้ได้ทรงอภิบาลรักษ์มาทุกนิเวศน์สถานแม้เมื่อพระราชสถานะได้เปลี่ยนแปลงไป และในภาวะที่มีอันตรายและความอึดอัดขัดสนอันเนื่องมาจากภาวะสงคราม อีกทั้งความเครียดในพระราชหฤทัยเกี่ยวกับคดีความที่ยังคงดำเนินอยู่ นับว่าเป็นสภาวะการณ์ที่แสนจะสาหัสไม่ว่าจะเกิดขึ้นแก่ผู้ใด ประทับอยู่ต่อไป ณ พระตำหนักคอมพ์ตันเฮาส์¹²⁸ อีกถึง 8 ปี โดยในช่วงแรกยังต้องทรงเสี่ยงภัยจากลูกกระเบิดและความขัดสนเครื่องอุปโภคบริโภคสืบต่อมา

¹²⁸ เมื่อสมเด็จพระเจ้าเสือฯ ทรงอัญเชิญพระบรมอัฐิกลับมาประเทศไทยใน พ.ศ. 2492 ได้ทรงเลิกเช่าคอมพ์ตันเฮาส์ ซึ่งปัจจุบันเป็นบ้านส่วนบุคคล

พระราชสวามีหาไม่แล้ว

เมื่อองค์ประชาธิปกยังทรงมีพระชนมชีพอยู่นั้น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ย่อมทรงเป็น “พระรอง” เฉกเช่นสตรีไทยผู้เป็นภรรยาส่วนใหญ่ในสมัยนั้น ทรงรักษาสัญญาที่ว่า “*ทรงมอบองค์...ด้วยความเสนหาจงรัก สมักระจะปฏิบัติอยู่ในพระโอวาทแห่งพระสามีสืบไปจนตลอด*” ซึ่งได้ทรงให้ไว้แต่ครั้งที่ทรงอภิเษกสมรสเมื่อ 23 ปีก่อน ประทับเคียงข้างเป็นกำลังพระราชหฤทัยแม่ในถิ่นกันดาร ปฏิบัติวัตตถากในยามที่ทรงพระประชวร ทรงร่วมในพระราชนิมมการกีฬา และพุกษานานาพันธุ์ แต่ย่อมมีอีกหลายอย่างซึ่งไม่ได้โปรดเฉกเช่นพระสวามี แต่ในพระราชสถานะสมเด็จพระมเหสีแห่งพระราชธา ก็ได้โดยเสด็จฯไปแทบทุกหนแห่งทรงเป็นศรี เสริมพระบารมี ด้วยพระโสมงามเป็นธรรมชาติ ไร้ซึ่งความเสแสร้ง “*แม่ไม่ขำคม*” แต่ “*กิริยาน่าชม*”¹²⁹ จึงทรงเป็นที่สมพระราชหฤทัยพระราชสวามี และเป็นที่สนใจชื่นชม สนธิใจ ของผู้คนที่ทั้งไทยเทศ ทรงฉายความเป็นกุลสตรีสยามผู้มีความเป็นสากลอยู่ด้วย

เท่ากับว่า ทรงเป็น “พระรอง” หนุนเสริมพระราชปฏิบัติมากกว่าที่จะทรงมีโอกาสประกอบพระกรณียกิจ สาธารณประโยชน์เป็นของพระองค์เอง แต่ก็ได้ทรงแสดงความสนพระราชหฤทัยเป็นพิเศษในการศึกษาของเยาวชน การแพทย์ การพยาบาล การกสิกรรมและงานฝีมือในระหว่างที่โดยเสด็จพระราชดำเนิน และในบางโอกาสอันจำเป็นเสด็จออกแทนพระองค์ได้อย่างสง่างามไม่เคอะเขิน ทรงวางพระองค์อย่างพอเหมาะในการมีพระราชปฏิสันถารกับผู้เข้าเฝ้าฯ ตามสถานภาพของแต่ละองค์แต่ละคน และที่สำคัญ ทรงมีชาติญาณทราบถึงพระราชประสงค์ โดยที่พระราชสวามีแทบจะไม่ต้องรับสั่ง ทรงหนักแน่นแน่วแน่ในพระราชหฤทัยเมื่อต้องทรงเผชิญกับวิกฤตการณ์เสียดภัย หรือสภาพการณ์อันยากลำบากหลายครั้งครา และเมื่อพระราชสถานะลดลง ก็ได้ทรงปรับพระองค์ให้กลมกลืนกับสภาพแวดล้อมทางสังคมในแดนฝรั่ง จนทรงเป็นที่ยกย่องคู่กันไป ขณะที่ทรงดำเนินพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่ด้วยพระราชจริยวัตรเช่นที่ว่ามาทั้งหมดนี้ แทบจะไม่มีพระอาการใดๆ เลยให้เห็นถึงความเบื่องลึในพระราชหฤทัย

¹²⁹ ข้อความบางตอนของเนื้อร้องเพลงพระราชนิพนธ์ “ราตรีประดับดาว” ในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

มาบัดนี้ พระราชสวามีหาไม่แล้ว สมเด็จพระเจ้าจอร์จจะทรงเป็นพระองค์เองได้มากขึ้น หรืออย่างไร ในช่วง 40 กว่าปีต่อมา เป็นเรื่องที่เราจะได้ช่วยกันค้นหา ทั้งจากที่มีบันทึกไว้และจากคำบอกเล่าของบุคคลร่วมสมัย นั้น ๆ เท่าที่หาได้

นำพระทัยไหลรินสู่เพื่อนมนุษย์

เมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว 18 วัน คือในวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2489 สมเด็จพระเจ้าจอร์จ ได้เสด็จจากพระตำหนักคอมทัตตัน เฮาส์ ไปประทับเปลี่ยนบรรยากาศและทรงพักผ่อนที่ “บ้านลิสนัม” ตามคำกราบบังคมทูลเชิญของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ กับหม่อมอลิซาเบธ (Elizabeth หรือลิสบา Lisba) โดยหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์เสด็จไปส่ง แต่ได้เสด็จกลับก่อน สมเด็จพระเจ้าจอร์จประทับอยู่ที่นั่นรวมเป็นเวลา 18 วัน ได้ทรงเปลี่ยนพระอิริยาบถและได้มีพระราชปฏิสันถารกับบุคคลผู้ไม่เคยทรงรู้จักมาก่อน **“ทรงตรัสกับคนอังกฤษได้อย่างสบายพระทัย”** (จุลจักรพงษ์ อ้างใน ราชอาณาจักร 2531: 109)

เมื่อเสด็จกลับมา สมเด็จพระเจ้าจอร์จ ทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่อย่างเงียบ ๆ ไม่ค่อยได้เสด็จไปยังที่ต่างๆ มากเท่ากับเมื่อครั้งที่พระราชสวามียังคงพระชนม์ชีพอยู่ พระองค์เจ้าจิรศักดิ์ ได้ทรงย้ายกลับไปประทับที่ตำหนักดอนฮิลล์ตามเดิม และหม่อมเจ้าการวิก ได้เสด็จกลับมาอยู่ถวายการรับใช้ตามที่ได้ทรงปฏิญาณไว้ (การวิก 2545: 85) ในช่วงสุดท้ายของชีวิตมีพระญาติที่พำนักอยู่ในประเทศอังกฤษเสด็จไปเฝ้าฯ อยู่เนือง ๆ เช่น หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร ผู้ช่วยทูตฝ่ายทหารประจำกรุงลอนดอน เจ้าฟ้าผู้ทรงรู้จักคุ้นเคยมาตั้งแต่ยังไม่ได้ทรงอภิเษกสมรส ทรงร่วมโต๊ะเสวย ตามเสด็จทรงพระดำเนินเล่นและทรงร่วมทรงไฟดอง หม่อมเจ้าหญิงอุบลพรรณี วรวรรณ (ท่านหญิงตัด) ซึ่งทรงตั้งเครื่องไทยถวาย (ราชอาณาจักร 2531: 110) หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ และหม่อมเสมอ ได้เสด็จมาจากบริดจ์ เฮาส์ เพื่อเข้าเฝ้าฯ ทุกวัน ท่านขึ้นเจ้าฟ้าต่างพระมารดาพระชันษามากกว่าสมเด็จพระเจ้าจอร์จ อยู่ 4 ปี จึงทรงถวายคำปรึกษาต่างๆ อยู่โดยต่อเนื่อง และหม่อมเสมอได้ร่วมในการทรงทำสวนในช่วงเช้า โดยเสด็จฯ ไปทรงกอล์ฟที่สนามกอล์ฟเวนต์เวิร์ธคลับ (Wentworth Club) ที่มีชื่อเสียง หรือทรงเทนนิส เมื่อถึงวันหยุดพักผ่อนของข้าราชบริพารมหาดเล็กฝรั่งเศส สมเด็จพระเจ้าจอร์จ ทรงทำครัวและทรงล้างถ้วยชามด้วยพระองค์เอง (ราชอาณาจักร 2531: 111)

สถานการณ์สงครามในอังกฤษในช่วงกลางปี พ.ศ. 2484 นั้นดูจะสงบกว่าในช่วงแรก ๆ เพราะเยอรมันได้เข้าไปบุกสหภาพโซเวียตแทน นานๆ ทีจึงจะมีสัญญาณเตือนภัยทางอากาศดังขึ้นสักครั้ง แต่สงครามได้ขยายไปในอีกซีกโลกหนึ่ง เมื่อในคืนวันที่ 7 ธันวาคม พ.ศ. 2484 นั้นเอง ญี่ปุ่นได้ใช้เครื่องบินทิ้งระเบิดและเรือดำน้ำ

เข้าโจมตีฐานทัพเรือของสหรัฐอเมริกา ในด้านตะวันออกที่เพิร์ล ฮาร์เบอร์ (Pearl Harbour) เกาะฮาวาย เกาะซึ่ง สมเด็จพระเจ้าได้เคยโดยเสด็จๆ เยือนอยู่ 2 วัน เมื่อ พ.ศ. 2474 พร้อมๆ กันนั้นกองทัพญี่ปุ่นได้ยกพลขึ้นบกที่เมืองไทย เพื่อใช้เป็นทางผ่านไปยังมลายู สิงคโปร์ พม่า และอินเดีย ซึ่งเป็นอาณานิคมของอังกฤษในขณะนั้น รัฐบาลไทย ซึ่งมีกำลังทหารน้อยได้ยินยอม และในเดือนต่อมาได้เข้าร่วมเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่นในการประกาศสงครามกับ ฝ่ายสัมพันธมิตร (the Allies) ซึ่งมีอังกฤษและสหรัฐอเมริกาเป็นแกน คนไทยในสองประเทศนั้นจึงตกอยู่ใน สภาพชนชาติศัตรู (enemy aliens) ทันที (การวิก 2545: 85-86)

สมเด็จพระเจ้าทรงระลึกความทรงจำว่า เมื่อญี่ปุ่นบุกเมืองไทยนั้น ทางการได้มีหนังสือไปอัญเชิญเสด็จฯ กลับ **“แต่ฉันก็ไม่เคยนึกว่าจะได้กลับเมืองไทยหรอก จนกระทั่งเสร็จสงครามแล้ว”** (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 20) ซึ่งคงมีหลายสาเหตุที่ทำให้ทรงคิดเช่นนั้น

คนไทยจำนวนหนึ่งซึ่งพำนักหรือศึกษาอยู่ในอังกฤษและสหรัฐอเมริกาไม่เห็นด้วยที่รัฐบาลไทยเข้าข้าง ญี่ปุ่น และถือว่าเสี่ยงต่อการสูญเสียเอกราชอธิปไตยของชาติ จึงได้ติดต่อหาทางต่อต้านผู้รุกรานต่อไป ในขณะที่ มีข่าวจากสหรัฐอเมริกาว่า หม่อมราชวงศ์เสนีย์ ปราโมช อัครราชทูตไทยประจำกรุงวอชิงตัน ดี.ซี. ประกาศไม่ รับคำสั่งของรัฐบาลไทยและได้แถลงว่าได้มีการตั้งคณะเสรีไทยขึ้นเพื่อปฏิบัติหน้าที่ของประชาชนไทยตาม พระราชบัญญัติ ลงวันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2484 นั้นเอง ซึ่งกำหนดให้คนไทยต่อต้านศัตรูผู้รุกรานทุกวิถีทาง ที่ อังกฤษนั้น แม้ว่าจะมีกลุ่มคนไทยที่คิดจะตั้งกลุ่มขึ้นในลักษณะเดียวกันอยู่ 14 คนในเบื้องต้น แต่ประสบปัญหา ว่าอัครราชทูตไทยประจำกรุงลอนดอนไม่เห็นชอบ ทั้งยังถือปฏิบัติตามคำสั่งของรัฐบาลไทย คนไทยกลุ่มนั้นก็ มิได้ละลดความพยายามที่จะหาทางใดทางหนึ่งที่จะทำประโยชน์เพื่อชาติได้ (การวิก 2545: 86-87)

ในส่วนองค์หม่อมเจ้าการวิกนั้น ได้ตัดสินใจที่จะร่วมด้วย และก่อนหน้านั้นได้กราบบังคมทูลขอ พระราชทานพระอนุญาตจากสมเด็จพระเจ้า ซึ่งก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานและรับสั่งว่า

“ไปรบเถอะ ถ้าฉันเป็นผู้ชายก็จะสมัครกับเขาเหมือนกัน แต่ที่เป็นผู้หญิง ก็จะอยู่ที่นี้ ไม่ต้องเป็นห่วง ไป รบตามหน้าที่เถอะ” (การวิก 2545: 87)

แม้จะตั้งพระราชสวามี สมเด็จพระเจ้า ไม่เคยทรงสนับสนุนการรบหากเป็นระหว่างคนไทยด้วยกันเอง แต่นี้ เป็นทัพศัตรูผู้รุกราน จึงทรงสนับสนุน แม้ว่าชายฉกรรจ์แต่เพียงผู้เดียวที่รับใช้อยู่จะต้องจากไป

ที่แรกกลุ่มคนไทยนั้นดำริจะเข้ากราบบังคมทูลเชิญสมเด็จพระเจ้า **“เพราะทรงเป็นที่รู้จักดีในวงราชการและ พระราชวงศ์อังกฤษ แต่ก็เห็นว่า พระองค์ท่านทรงอยู่ในพระฐานะที่สูง และทรงเป็นสตรีเพศ ไม่สมควรไป**

เกี่ยวข้องกับการทหาร” (การวิก 2545: 88) ส่วนหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ นั้นก็เหมาะสมอยู่เพราะทรงจบจากราชวิทยาลัยทหารวุฒิชในหน่วยทหารม้ารักษาพระองค์ของอังกฤษ “แต่ติดอยู่ที่ทรงเป็นเจ้า ซึ่งมี “กลิ่น” ไม่ค่อยดี ในวงการเมืองไทย” (การวิก 2545: 88) ดังที่เราทราบอยู่แล้วว่าเพราะเหตุใด แต่หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ ได้ทรงอาสาปฏิบัติงานอันเป็นประโยชน์ต่ออังกฤษตั้งแต่เมื่อสงครามเริ่มใหม่ๆ แล้ว และรัฐบาลอังกฤษได้รับท่านเป็นนายทหารในกองทัพบกอังกฤษด้วย (การวิก 2545: 88) องค์หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ เองนั้นได้ทรงบันทึกไว้ว่าได้ทรงติดต่อกับนายกรัฐมนตรีเซอร์วินสตัน เชอร์ชิลล์ “ขอร้องเขาเข้าช่วยร่วมมือทำการสู้รบญี่ปุ่น “และเขาได้” ขอให้ข้าพเจ้าเข้าร่วมทำการในกรมเสนาธิการของกองทัพอังกฤษ ในการทำแผนที่ประเทศไทย และการรวบรวมข่าวคราวอันเกี่ยวกับประเทศไทย (Intelligence on Siam)” (ศุภสวัสดิ์ 2543: 233) ทรงได้รับยศนายร้อยเอก เมื่อเห็นเช่นนั้น จึงมีผู้ไปทูลทาบทามพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เพราะทรงเป็นที่รู้จักกันดีโดยทั่วไปในสังคมอังกฤษ หากทรงตอบปฏิเสธว่า “ทรงเป็นเจ้า มาเล่นการเมืองไม่ได้ และทรงปฏิบัติราชการในกองรักษาดินแดน (Home Guards) ของอังกฤษอยู่แล้ว (การวิก 2545: 88) คนไทยจึงติดต่อกับกระทรวงการต่างประเทศของอังกฤษโดยตรง แต่เรื่องก็เงียบไป จึงได้ติดต่อไปยัง ม.ร.ว.เสนีย์ และ ม.ร.ว.เสนีย์ได้ส่ง นายมณี สาณะเสน มาอังกฤษเพื่อเจรจากับรัฐบาลอังกฤษ ในที่สุด “รัฐบาลอังกฤษยินยอมตอบรับคณะเสรีไทยโดยไม่ผูกมัดว่าต้องเป็นทหารเพียงแต่ต้องทำการอันเป็นประโยชน์ในการสงครามตามที่รัฐบาลอังกฤษเห็นสมควร” (การวิก 2545: 89) คนไทยที่สมัครเป็นทหารมี 38 คน กองทัพอังกฤษรับไว้ 34 คน อีก 4 คน ไม่ผ่านการตรวจร่างกาย หนึ่งในนั้นมีนายเสนาะ ตันบุญยืน ผู้ต่อมามีบทบาทสำคัญในสถานีวิทยู บี.บี.ซี ภาคภาษาไทย

ในเย็นวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2485 ที่เข้าสมัครกันนั้น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานเลี้ยงส่งแก่ทุกคน ณ ภัตตาคารอาหารจีนชื่อเลออน (Leon) ในกรุงลอนดอน คณะเสรีไทยสายอังกฤษจึงได้ถือเอาวันนั้นเป็นวันที่ระลึกเสมอมา

ทั้งนี้ในบรรดา 34 คน ที่เข้าเป็นทหารนั้น มีหม่อมเจ้ากฤษตรีย์ สวัสดิวัตน์ พระอนุชาต่างพระมารดาในสมเด็จพระเจ้าการวิก และพระญาติวงศ์ห่างออกไป คือ หม่อมเจ้าภีศเดช รัชนี ผู้ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงคุ้นมาจากงานชุมนุมของสามัคคีสมาคม¹³⁰ และหม่อมราชวงศ์กิตินัดดา กิตติยากร รวมอยู่ด้วย และต่อมาหม่อมเจ้าจิรดิศ กิตติยากร ได้ทรงสมัครเข้ามาเพิ่ม หมู่อีกที่ไปเป็นทหารนี้ ได้ยกให้นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ เป็นหัวหน้า

¹³⁰ หม่อมเจ้าภีศเดช ผู้ซึ่งน่าจะเป็นเสรีไทยสายอังกฤษคนสุดท้ายที่ยังมีชีวิตอยู่ รับสั่งเล่าว่า “สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงอวยพรให้ทุกคนปลอดภัย” (พช. ภีศเดช)

อนึ่ง สมเด็จพระเจ้า ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานอนุญาตให้หม่อมเจ้าการวิกได้เสกสมรสกับหม่อมเจ้าผ่องแผ้ว เพราะทั้งสององค์ทรงสนิทสนมกันอยู่แล้ว ทั้ง ๆ ที่ก่อนหน้านี้ ทรงเห็นด้วยกับพระราชสวามีว่าไม่ควร เพราะท่านหญิงพระชันษามากกว่าท่านหวาน 4 ปี และทรงมีพระยศสูงกว่าด้วย¹³¹ แต่บัดนั้นทรงเห็นพระทัยเพราะท่านหวานจะเสด็จจากไปเสียดภัย (การวิก 2545: 96)

ส่วนผู้ที่มิได้เป็นทหารมี 2 พระองค์และ 16 คน ทั้งบุรุษและสตรี สองพระองค์นั้นคือ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ และหม่อมเจ้าหญิงผ่องแผ้ว ในบรรดาสุภาพสตรีมีหม่อมเสมอ สวัสดิวัตน์อยู่ด้วย (การวิก 2545: 90-91)

สมเด็จพระเจ้า รับสั่งในภายหลังเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

“ฉันเป็นแต่เพียงไปลงชื่อกับเขาเป็นกำลังใจให้กับคนที่ทำงาน ฉันเองไปช่วยเขาทางด้านกาชาด แต่ฉันทำอย่างไม่เป็นทางการระหว่างที่พวกเสรีไทยฝึกโคตรัม ฝึกอาวุธกัน ฉันไปช่วยเขาทำของ ตอนนั้นไม่ได้อยู่ในลอนดอนหรอก นึกกลัวมากทีเดียว แต่ก็มาลอนดอนอาทิตย์ละครั้งสองครั้ง” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 20)

กล่าวคือสมเด็จพระเจ้า พร้อมด้วยหม่อมเจ้าหญิงผ่องแผ้วและหม่อมเสมอได้ทรงพบและพบฝ่าฟันแปลที่พระตำหนักและที่บ้านแล้วนำขึ้นรถไฟไปยังกรุงลอนดอน ช่วยจัดบรรจิวัดศุการรักษายาบาลสำหรับส่งไปให้ทหารในแนวหน้าและส่งให้บรรดาเชลยศึกด้วย ณ คอร์มี เฮาส์ (Dormy House) สำนักงานใหญ่ของศูนย์รพพยาบาล เซนต์ จอห์นส์ แอมบูแลนซ์ (St. John's Ambulance Brigade) (เสมอ 2524: 14 และ ราชเลขาธิการ 2531: 112-113) การทรงร่วมเช่นนี้ หม่อมเสมอน่าจะเป็นผู้กราบบังคมทูลเชิญชวน ด้วยหม่อมเป็นผู้ที่คุ้นเคยกับสังคมอังกฤษตั้งแต่ยังเยาว์ และขอมทราบที่ สตรีชนชั้นกลางชาวอังกฤษนั้นนิยมที่จะทำกิจกรรมอาสาสมัครเพื่อสาธารณประโยชน์ การไปร่วมกิจกรรมทำนองนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้าเพชรรัตนฯ และพระนางสุวทันาก็ได้ทรงทำเช่นกัน (วินิตาและชัชพล 2555: 217)

สมเด็จพระเจ้า ได้ทรงแสดงทั้งน้ำพระราชหฤทัยไหลรินสู่เพื่อนมนุษย์ไม่เลือกชาติพันธุ์ภาษา และความพร้อมที่จะทรงเสียดภัยจากถูกระเบิดกลางเวหา ดังนั้น คณะเสรีไทยสายอังกฤษจึงถือว่าพระองค์ทรงเป็นเสมือนทหารผ่านศึกด้วย และเมื่อในเวลาต่อมา คณะนี้นัดพบปะสังสรรค์และรับประทานอาหารร่วมกัน และได้เรียกเก็บเงินจากผู้ที่มาร่วมเป็นการเฉลี่ยค่าใช้จ่ายในการจัดเลี้ยง ปรากฏว่าเมื่อไม่มีผู้ใดกล้าขอพระราชทาน สมเด็จพระเจ้าไม่พอ

¹³¹ แม้ว่า จะทรงเป็นหม่อมเจ้าเท่ากันก็จริง แต่ท่านหญิงผ่องนับได้ว่า ทรงเป็นท่านอาของหม่อมเจ้าการวิก

พระทัย ประธานกลุ่มที่เรียกกันว่า “สตูจ” (stooje) หรือ ลูกกระโล่ จึงต้องขอพระราชทาน (ราชเลขานุการ 2545: 111-112) พระราชนิมิตการไม่เลือกปฏิบัติปรากฏชัด

ส่วนพระองค์เจ้าจิรศักดิ์ฯ นั้น ได้ทรงสมัครเข้าปฏิบัติหน้าที่ในหน่วยกองบินสนับสนุนการขนส่งทางอากาศ (Air Transport Auxiliary หรือ A.T.A.) ซึ่งเป็นสาขาของกองทัพอากาศอังกฤษ ทำหน้าที่ไปรับเครื่องบินรบใหม่ไปส่งหรือเครื่องบินที่ชำรุดไปซ่อม ซึ่งเป็นภารกิจที่มีพระประสงค์อันแรงกล้าที่จะทรงทำ โดยหม่อมมณีไม่กล้าคัดค้าน และสมเด็จพระราชประสงค์ให้ทรงทำเพราะทรงเป็นห่วงบุตรของพระองค์จิรศักดิ์ฯ ซึ่งบัดนั้นกำลังจะมีอีกคนแล้ว (มณี มปป. 321-329) ต่อมาไม่นานพระองค์จิรศักดิ์ฯ ก็ได้ทรงประสบอุบัติเหตุเครื่องบินตก เพราะชนภูเขาในสภาพอากาศหมอกกลางที่สก๊อตแลนด์ สิ้นพระชนม์ทันทีเมื่อวันที่ 11 เดือนกันยายน พ.ศ. 2485 พระชันษาเพียง 25 ปี สมเด็จพระเจ้าได้เสด็จไปทรงเยี่ยมหม่อมมณีทันที ทรงสรวมกอดและรับสั่งอย่างคนหัวอกเดียวกันว่า “**มณี เธอนี้บ้าจริงๆ ไม่น่าจะเป็นหม้ายอย่างฉันเลยเชียวนะ สงสัยว่าทูตกระหม่อมท่านมาเอาของท่านไปเสียแล้ว**” (มณี มปป. : 338) ต่อมาอีกไม่นาน หม่อมมณีได้สมรสกับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาภัสสรวรค์ พระเชษฐาของพระองค์จิรศักดิ์ฯ และได้ย้ายไปอยู่ไกลออกไปที่จังหวัดซัมเมอร์เซต (Somerset) (มณี มปป. : 355-356)

สำหรับพระองค์เจ้าวรานนท์ธวัชนั้น ทรงตั้งพระทัยที่จะทรงเรียนขับเครื่องบินอยู่แล้วตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์เกินไป ด้วยได้ทอดพระเนตรเห็นพระองค์เจ้าจิรศักดิ์ฯ ไปฝึกอยู่ มาถึงตอนนี้จึงได้ทรงสมัครเข้าเป็นนักบินในกองทัพอากาศอังกฤษและเสด็จไปทรงฝึกอยู่ แต่ไม่ได้ทรงมีโอกาสออกรบ เพราะสงครามเลิกเสียก่อน (การวิก 2545: 93) ส่วนพระองค์พี่ระฯ ซึ่งขณะนั้นทรงมีหม่อมเป็นคนอังกฤษ ประทับอยู่กับพระองค์จุฯ (มณี มปป. : 350)

เห็นได้ว่าในช่วงนั้น ไม่มีสุขภาพบุรุษเหลืออยู่ใกล้ๆ สมเด็จพระเจ้าเลย มีแต่ นายเสนาะ ต้นบุญยืน ซึ่งเดินทางไปช่วยดูแลสุขภาพสตรีอยู่เนืองๆ (ราชเลขานุการ 2531: 112) และก็ไม่มีคณะทูตไทยประจำการอยู่ในประเทศอังกฤษแล้วด้วย คนไทยอื่นๆ ได้อพยพกลับมาหมด เพื่อให้พ้นจากสภาพที่อังกฤษถือว่าเป็นชนชาติศัตรู

ในภาวะสงครามที่เครื่องอุปโภคบริโภคขาดแคลนโดยทั่วไป สมเด็จพระเจ้าต้องทรงได้รับผลกระทบด้วยเสมอเช่นกัน ในเวลานั้นเครื่องเสวยจึงมักเป็นอาหารฝรั่ง เพราะขาดแคลนส่วนประกอบของอาหารไทย ข้าวสารก็ไม่ มี ต้องหุงลูกเดี๋ยแทน ไข่ไก่ก็ต้องลายน้ำถนอมไว้ แต่รัฐบาลอังกฤษได้ถวายพระเกียรติจัดน้ำมันเบนซินซึ่งหายากมาถวายให้ไว้ได้ทรงใช้เป็นประจำ (ราชเลขานุการ 2531: 113)

สลัดจากสัปดาห์ไปที่เสรีไทยสายอังกฤษที่เป็นทหาร กล่าวโดยย่อจากบันทึกทั้งของหม่อมเจ้าสุภัสวาศ์ดี และหม่อมเจ้าการวิก (สุภัสวาศ์ดี 2543: 261 และ การวิก 2545: 93-148) เป็นหลัก ได้ว่า เมื่อฝึกที่อังกฤษแล้ว ได้ถูกส่งไปฝึกต่อที่อินเดีย แคนอาณานิคมของอังกฤษในขณะนั้น เป็นการฝึกการรบแบบกองโจร (guerrilla warfare) เพราะถึงเวลานั้นได้สืบทราบแล้วว่าในประเทศไทยเองมีขบวนการใต้ดินต่อต้านญี่ปุ่นอยู่เช่นกัน แผนการซึ่งหม่อมเจ้าสุภัสวาศ์ดี ทรงมีบทบาทไม่น้อยในการคิดขึ้นมีว่า อังกฤษจะให้เหล่าเสรีไทยลี้ภัยเข้าไปในเมืองไทยด้วยวิธีการต่างๆ เช่น กระโดดร่มจากเครื่องบินหรือเดินทางโดยเรือบินทะเล และเรือดำน้ำ เพื่อกระทำการหลักๆ สองประการคือ ประการที่หนึ่ง สอดแนมหาข้อมูลการเคลื่อนไหวของทหารญี่ปุ่น แล้วรายงานทางวิทยุสื่อสารให้ทางกองกำลัง 136 (Force 136) ที่คนสังกัดได้ทราบ และจะได้ใช้เครื่องบินทิ้งระเบิดได้ถูกจุด โดยหลีกเลี่ยงสถานที่สำคัญๆ ของไทยเราเอง และประการที่สอง เมื่อสามารถติดต่อเป็นที่สนิทใจกับขบวนการต่อต้านญี่ปุ่นในประเทศไทยได้ ได้เข้าช่วยฝึกผู้อาสาสมัครขบวนการนั้น ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นชาวเมืองชาวบ้านในจังหวัดต่างๆ ทั้งเหนือ กลาง ใต้ อีสาน และตะวันตก ในการรบแบบกองโจร เพื่อทำการจู่โจม ก่อวินาศภัย สกัดกั้นการเคลื่อนไหวของทหารญี่ปุ่น โดยที่หากเป็นไปได้ให้ทหารของฝรั่งเข้าร่วมด้วย เพื่อให้เป็นที่แน่ชัดว่าเป็นปฏิบัติการของฝ่ายสัมพันธมิตรทั้งหลาย

ในสภาวะการณ์ที่การติดต่อต้องกระทำเป็นการลับ และเทคโนโลยีการสื่อสารอีกทั้งการคมนาคมก็เชื่อว่า จะดี จึงเป็นเวลานานกว่าจะทราบว่า หัวหน้าคณะเสรีไทยในประเทศก็คือ หลวงประดิษฐมนูธรรม (ดร.ปรีดี พนมยงค์) ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลนั่นเอง ซึ่งก็ต้องเป็นความลับไม่ให้ฝ่ายญี่ปุ่นรู้ชัด หม่อมเจ้าสุภัสวาศ์ดี ต้องเสด็จจากอินเดียไปยังเมืองจุนกิงในประเทศจีน ซึ่งขณะนั้นยังไม่ได้ปกครองในระบอบคอมมิวนิสต์ เพื่อเชื่อมต่อกับนายจำกั๊ด พลังกูร ผู้แทนขบวนการฯ ในประเทศ ซึ่งก็ประสบปัญหาข้อขัดขัดหลายประการ รวมถึงการที่นายจำกั๊ดได้ป่วยเสียชีวิต แต่ท้ายที่สุดสามารถนัดแนะกับทาง ดร.ปรีดี ให้เตรียมการรับพวก “ช้างเผือก” (White Elephants) เหล่าหนึ่งของทหารเสรีไทยสายอังกฤษได้

จึงได้เริ่มมีการจัดส่งเขาเหล่านั้นลี้ภัยเข้ามาในประเทศไทย มีนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ และอีก 2 คน กระโดดร่มเข้ามาที่ชยันตเป็นชุดแรก และแม้จะถูกจับโดยตำรวจภูธร แต่หลวงอดุลย์เดชจรัส อธิบดีกรมตำรวจ ซึ่งเป็นเสรีไทยคนหนึ่งอยู่อย่างลับๆ ได้จัดการให้นายป๋วย ได้พบกับ ดร.ปรีดี เพื่อส่งมอบสารจากรัฐบาลอังกฤษ ซึ่งเขาได้รักษาไว้คู่ชีวิต

ต่อมาหม่อมเจ้าสุภัสวาศ์ดี จึงได้เสด็จเข้ามาด้วยเรือบินทะเลที่แถบชะอำ-หัวหิน ซึ่งท่านจีนทรงรู้จักดี และได้ทรงเข้าพบ ดร.ปรีดี เมื่อวันที่ 28 เมษายน พ.ศ. 2488 เจ้านายข้าฯ ในพระองค์รัชกาลที่ 7 กับผู้ที่เคยถูก

กล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์ได้ปรับความเข้าใจกันว่าภารกิจครั้งนี้คือการมุ่งรักษาไว้ซึ่งเอกราชของชาติ จึงได้ร่วมมือกันในการปฏิบัติการของขบวนการเสรีไทยทั้งสามสายต่อมา โดยท่านชื่นได้แจ้งด้วยว่า ทุกคนในสายอังกฤษนั้นสัญญากันว่าจะไม่รับผลตอบแทนใดๆ เมื่อและหากภารกิจนั้นสำเร็จ

สำหรับหม่อมเจ้าการวิกนั้น ได้ทรงกระโดดร่มลงมาที่จังหวัดตาก และทรงมีบทบาทในการจัดตั้งหน่วยอาสาสมัคร ส่วนหม่อมเจ้าภีศเดชนั้นเสด็จเข้ามาทางเรือที่ชายฝั่งจังหวัดสุราษฎร์ธานี ทรงทำหน้าที่สอดแนมการเคลื่อนไหวของทหารญี่ปุ่น ส่งวิทยุสื่อสารแจ้งให้กองกำลัง 136 ทราบเพื่อจะได้มาที่ระเบิดสกัดกั้นได้ทันที่ที่ซึ่งทรงทำสำเร็จลุล่วงครั้งหนึ่ง (พช. ภีศเดช) การขยายงานของเสรีไทยในต่างจังหวัดได้ดำเนินต่อไป โดยระยะหลังหันไปเน้นที่ภาคใต้ แต่ยังไม่สำเร็จบริบูรณ์ (ศุภสวัสดิ์ 2543: 254)

ตัดฉากกลับไปยุโรป...เมื่อต้นปี ค.ศ. 1945 (พ.ศ. 2488) ฝ่ายสัมพันธมิตร ซึ่งบัดนั้นสหรัฐอเมริกาได้ส่งกำลังทหารเข้าร่วมรบในยุโรปแล้ว สามารถบุกตีกองทัพนาซีเยอรมันสลาย ปรายช้อย่างยับเยิน แต่ก็ไม่ได้ยอมแพ้ในทันที กลับสู้รบต่อไปอีก 6 เดือน จึงได้ยอมจำนน และเซ็นสัญญาสงบศึก อย่างไม่มีเงื่อนไขใดๆ ในวันที่ 8 พฤษภาคม ค.ศ. 1945 (พ.ศ. 2488)

แม้สงครามโลกครั้งที่สองในยุโรปจะจบลงเช่นนี้แล้ว แต่สงครามในเอเชียบรูพายังคงดำเนินอยู่ต่อไป จนกระทั่งเมื่อวันที่ 6 สิงหาคม ปีเดียวกัน สหรัฐอเมริกาได้ตัดสินใจใช้อาวุธที่ร้ายแรงที่สุดที่สามารถคิดค้นได้ในเวลานั้นคือ ระเบิดปรมาณู หรือนิวเคลียร์ บรรทุกเครื่องบินทิ้งลงบนเมืองฮิโรชิมา (Hiroshima) ประเทศญี่ปุ่น พังพินาศ ผู้คนล้มตายหลายแสน ทั้งทุกข์ทรมานต่อมาด้วยพิษของกัมมันตภาพรังสี และต่อมาอีก 3 วัน ได้ทิ้งอีกลูกหนึ่งลงที่เมืองนางาซากิ (Nagasaki) ผลก็คือ ญี่ปุ่นได้ประกาศยอมแพ้และได้ลงนามสัญญาสงบศึก เมื่อวันที่ 2 กันยายน ค.ศ. 1948 (พ.ศ. 2488) สงครามในเอเชียบรูพาก็ได้สิ้นสุดลง 4 ปี หลังจากญี่ปุ่นได้เริ่ม (มณี มปป. 376-377) คณะเสรีไทยจึงไม่ได้ต้องปฏิบัติการจู่โจมสู้รบกับทหารญี่ปุ่นจริง หม่อมเจ้าการวิกทรงไว้ว่า **“จำนวนพลพรรคที่อาสาสมัครมารับการฝึกอบรมมีมากพอสมควร ทุกคนต่างพร้อมรอสัญญาณที่จะสั่งให้เข้ารบกับศัตรูอย่างอาจหาญ สุดท้ายก็ไม่ได้รบกับใคร เพราะไม่ถูกยิงสักปนัด และไม่ได้ยิงใครสักเปะ แต่หน้าที่ของผมในยามสงครามยังไม่สิ้นสุด...”** (การวิก 2545: 147)

หน้าที่ซึ่งหม่อมเจ้าการวิกต้องทรงทำต่อไปนั้นคือ การเสด็จไปบำรุงขวัญของเหล่าอาสาสมัครแล้วเข้ากรุงเทพฯ เพื่ออธิบายให้คนไทยไม่เข้าใจผิดว่าทหารฝ่ายสัมพันธมิตรที่กำลังเข้ามาปลดอาวุธทหารนั้น จะเข้ามายึดครอง ด้วยในขณะนั้น ไทยและอังกฤษได้มีการเจรจาร่างข้อตกลงกัน อังกฤษซึ่งยังถือว่าไทยเป็นคู่สงคราม จึงตั้งข้อผูกมัดไทยทั้งด้านการทหาร เศรษฐกิจ และอื่นๆ ถึง 21 ข้อ แต่ทางสหรัฐอเมริกาไม่ได้ประกาศสงคราม

ตอบกับไทย ถือว่าไทยถูกยึดครองโดยญี่ปุ่น เมื่อทางไทยแจ้งให้สหรัฐฯ ทราบถึงข้อสัญญาที่เอาเปรียบ ทาง
สหรัฐฯ จึงได้ทิ้งไปยังรัฐบาลอังกฤษ ซึ่งพึ่งความช่วยเหลือจากสหรัฐฯ ในการฟื้นฟูประเทศ อังกฤษจึงยอม
ลดหย่อนลงมาเหลือ 4 ข้อ แต่ไทยก็ยังคงเสียเปรียบ เช่น ต้องส่งข้าวให้อังกฤษ ทำนองเป็นค่าปฏิกรณ์สงคราม
อยู่ดี (การวิก 2545: 53 และดู ศุภสวัสดิ์ 2543: 257-261 ด้วย)

เพื่อเป็นการแสดงว่าไทยก็มีส่วนเป็นผู้ชนะสงครามอยู่ด้วยเหมือนกัน และจากการปรึกษากันกับสหรัฐฯ
และอังกฤษ ทุกฝ่ายจึงได้จัดการเดินสวนสนามในวันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2488 มีอนุสาวรีย์ประชาธิปไตยเป็น
จุดเริ่มต้น ไปยังท้องสนามหลวง พลพรรคเสรีไทยทั้งสามสายประมาณ 8,000 คน เข้าร่วมเดินต่อหน้า ดร.ปรีดี
พนมยงค์ หัวหน้าคณะฯ และต่อมา เมื่อวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2488 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลได้เสด็จ
นิวัตพระนครจากสวีเดนและแลนด์ตามคำกราบบังคมทูลเชิญเสด็จฯ ของรัฐบาล หม่อมเจ้าการวิก หม่อมเจ้าภีศ
เดช และหม่อมเจ้าจิรดิษฐ์ได้ไปรับเสด็จฯ ถึงบันไดเครื่องบินพระที่นั่ง ถวายความเคารพในเครื่องแบบและตาม
แบบทหารอังกฤษ และได้เฝ้าฯ ที่พระตำหนักจิตรลดารโหฐานอยู่ต่อมาสักพักหนึ่ง (การวิก 2545: 153-155) แล้ว
เสด็จกลับไปประเทศอังกฤษ ถึงที่นั่นในต้นปี พ.ศ. 2489¹³²

สำหรับหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ นั้น เมื่อสงครามในเอเชียบูรพาสงบลง ได้ทรงมีจดหมายลงวันที่ 19
กันยายน 2488 จากกรุงเทพฯ ไปยังหม่อมเสมอที่อังกฤษทรงเล่าว่า นอกจากจะได้ทรงพบกับธิดาอีก 2 คน ที่ยัง
อยู่ที่กรุงเทพฯ และจำท่านไม่ค่อยได้แล้ว ยังทรงได้รับการทาบถามให้ทรงรับตำแหน่งใด ตำแหน่งหนึ่ง คือ ผู้
บัญชาการหรือเสนาธิการทหารบก หรืออธิบดีกรมตำรวจ¹³³ หรืออัครราชทูตประจำกรุงลอนดอน ทรงหนัก
พระทัยและตัดสินใจไม่ได้ไม่ขาด ระหว่างการทรงรักษาคำมั่นที่ให้ไว้ว่าจะไม่รับสิ่งตอบแทนใดๆ ต่อการที่ได้
ปฏิบัติการในฐานะเสรีไทย กับการมีงานทำและเงินที่จะใช้ในการเลี้ยงดูครอบครัว จึงไม่ได้ให้คำตอบใดๆ ต่อ
ข้อเสนออื่นๆ และได้ทรงมีจดหมายไปยังหม่อมเสมอขอให้เธอเป็นผู้ตัดสินใจ โดยอาจกราบบังคมทูลปรึกษา
สมเด็จพระเจ้าสุทนต์มณี (ศุภสวัสดิ์ 2543: 487) หม่อมราชวงศ์สายสวัสดิ์ (คุณหน้อย นามสกุลทอมสันใน

¹³² แม้ว่า การวิก 2545 จะมีข้อมูลว่าเป็นในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2489 ก็ตาม แต่จากการตรวจสอบเอกสารอื่น คือบันทึกประจำวันของหม่อม
เจ้าสุภาพเพราพรหม สวัสดิ์ดิษฐ์ ผู้เสด็จไปอังกฤษหลังจากที่หม่อมเจ้าการวิกได้เสด็จล่วงหน้าไปแล้ว ทรงบันทึกว่าหม่อมเจ้าการวิกได้
ตามเสด็จฯ สมเด็จพระเจ้าสุทนต์มณีไปทรงรับหม่อมเจ้าสุภาพที่สถานีรถไฟในกรุงลอนดอน เมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2489 (สุภาพฯ 2530: ไม่ปรากฏ
เลขหน้า) จึงชัดเจนว่า หม่อมเจ้าการวิกไม่ได้เสด็จไปถึงอังกฤษในเดือนพฤษภาคม ศกนั้น แต่ก่อนหน้านั้นแล้ว เป็นแน่

¹³³ หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ ซึ่งเป็นนายทหารบก เคยทรงไปฝึกอบรมเป็นตำรวจที่ประเทศอังกฤษอยู่พักหนึ่งก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ
พ.ศ. 2475 เล็กน้อย

ภายหลัง) ธิดาคนที่สองของหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์เขียนไว้ในหนังสือ 1 ศตวรรษศุภสวัสดิ์ ซึ่งตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2543 ว่า

“แน่นอนที่สุด ทั้งสมเด็จพระเจ้าอว¹³⁴ และแม่เห็นด้วยว่า พ่อต้องปฏิเสธตำแหน่งทั้งปวง สมเด็จพระเจ้าจะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงพ่อและครอบครัวด้วยพระองค์เอง” (ศุภสวัสดิ์ 2543: 444 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ จึงได้เสด็จกลับไปหาหม่อมเสมอและธิดาสองคนที่อังกฤษ สมกับที่ทรงรำพึงรำพันระลึกลงและเป็นห่วงไว้ในจดหมายฉบับต่างๆ และได้ประทับอยู่ใกล้ๆ กับสมเด็จพระเจ้า เป็นกำลังพระราชหฤทัยถวายคำปรึกษาเมื่อจำเป็น อีกคำรบหนึ่ง แต่คงที่จะได้นำเสนอต่อไป ต้องเสด็จกลับมาที่กรุงเทพฯ อีกในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2489 (สุภาพฯ 2430 และ ศุภสวัสดิ์ฯ 2543: 490)

ประทับในดวงจิตพระญาติสนิท

เมื่อหม่อมเจ้าการวิก เสด็จโดยเรือเดินสมุทรไปถึงท่าเรือเมืองเซาธ์แฮมตัน (Southampton) ทางฝั่งใต้ของอังกฤษ “สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงพระกรุณาเสด็จฯ มาเป็นเกียรติและกำลังใจรับด้วยพระองค์เอง พร้อมกับท่านหญิงผ่อง” และ “ทรงสงสารว่าอดอยากมานาน ต้องนอนกับดินกินกับทรายมาหลายปี จึงทรงพาไปพระราชทานเลี้ยงตามร้านอาหารที่เคยเสด็จฯ” ปรากฏว่าฝรั่งที่นั่งอยู่ที่โต๊ะอื่นในร้านจำทำการวิกได้จากหน้าหนังสือพิมพ์ ซึ่งประโคมข่าวการกลับไปถึงของบรรดาทหารเสรีไทยผู้กล้า ได้ให้บริการนำเหล้ามากำหนดที่โต๊ะเสวยขวดหนึ่ง (การวิก 2545: 159)

ไม่นานหลังจากนั้น หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ก็ได้เสด็จไปถึง และต่อมาอีกไม่นานเช่นกัน หม่อมราชวงศ์สายสวัสดิ์ และหม่อมราชวงศ์สายสิงห์ (คุณหนึ่ง นามสกุลศิริบุตร จากการแต่งงานในภายหลัง) อายุ 15-16 ปี และ 13 ปี ตามลำดับ และคุณหญิงเนื่อง บุรีนวราชฐ์ คุณชาย ได้เดินทางตามไป ครอบครัวหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์จึงได้อยู่พร้อมหน้ากัน แต่ในขณะนั้นหม่อมเสมอกำลังพักฟื้นจากการผ่าตัดนำปอดข้างหนึ่งออก (เสมอ 2523: 18)

ในช่วงใกล้ๆ กันนั้น สมเด็จพระเจ้าฯ ได้ทรงพระเมตตากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าสุภาพเพราพรรณ (วุฒิชัย) สวัสดิวัตน์ ซายา หม่อมเจ้านนทิวาวัต (ท่านนนท์) พาหม่อมราชวงศ์วุฒิสวัสดิ์ บุตรชายคนเดียว อายุ 7 ปี ในขณะนั้น ไปเข้ารับการรักษาผ่าตัดอวัยวะให้เป็นปกติที่อังกฤษ เพราะในสมัยนั้นยังไม่มีผู้ใดในประเทศไทยทำศัลยกรรมประเภทดังกล่าวได้

¹³⁴ อว¹³⁴ = อา

หม่อมเจ้าสุวภาพฯ (ท่านหญิงภาพ) ทรงไว้ในบันทึกประจำวัน (diary) ของท่านว่าออกเดินทางจากกรุงเทพฯ วันที่ 16 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2489 โดยเครื่องบินทหารของอังกฤษสองเครื่องยนต์แบบดาโกตา (Dakota) ผ่านกรุงกัวลาลัมเปอร์ (Kuala Lumpur) ไปถึงสิงคโปร์ที่ซึ่งลอร์ดหลุยส์ เมท์เบตตัน ได้กรุณาขับไปประทับที่ท่าเทียบของเขา ซึ่งมีน้ำไฟพร้อมต่างจากที่ประทับที่ซอยทองหล่อ ถนนสุขุมวิทในกรุงเทพฯ ซึ่งน้ำดื่มก็ต้องซื้อน้ำอาบตักจากคลองมาแกว่งสารส้ม (สุวภาพ 2530 ไม่ปรากฏเลขหน้าเลยในหนังสือเล่มนี้) ทรงพบกับคนไทยหลายคน ที่สำคัญคือ หม่อมเจ้ากนกขัตติย์ สวัสดิวัตน์ ผู้หนึ่งในเสรีไทยสายอังกฤษซึ่งไปทรงปฏิบัติหน้าที่ด้านการข่าวอยู่ที่อินเดีย และได้ทรงพบรักกับหม่อมเนลลี (Nellie) สุภาพสตรีชาวจีนสิงคโปร์ ซึ่งปฏิบัติงานอยู่ด้วยกันและได้สมรสกัน หม่อมราชวงศ์กิตตินัดดา กิตติยากร เสรีไทยอีกคนหนึ่งและ นายโพยม โรจนวิภาค หรือ “อ.ก. รุ่งแสง” ผู้เขียนสารคดีเรื่อง พ.27 สายลับพระปกเกล้าฯ และนายวี วีรางกูร คนหลังนี้ได้เดินทางโดยเรือเดินสมุทรจากสิงคโปร์ไปกับท่าน ขึ้นฝั่งตะวันตกของอังกฤษที่เมืองลิเวอร์พูล (Liverpool) และได้โดยสารรถไฟไปถึงสถานีรถไฟยูสตัน (Euston) ในกรุงลอนดอนเมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2489 ณ ที่นั่น สมเด็จพระนางเจ้าฯ (การวิก) และท่านหญิงผ่องได้เสด็จไปรับ ดังที่ท่านหญิงภาพทรงไว้ว่า

“เห็นสุภาพสตรีใส่เสื้อเฟอร์ยีน้องเรา จนชิดกับเรา เราเพิ่งพิศอยู่สัก ½ นาที จึงจำได้ว่าสมเด็จพระนางเจ้าฯ น้อมตัวลงกราบบังคมอย่างต่ำที่สุด ใจคอฟูฟัว ไม่นึกว่าท่านจะทรงพระกรุณาเสด็จมารับเราแม่ลูกถึงสถานี พุดอะไรไม่ออก อีกอีกปั่นป่วนไปหมด สมเด็จพระราชดำรัสว่า “ที่ผ่องเขากี่มา แต่เดินไปทางโน้น” เราได้แต่ยิ้ม ลักครู่ที่ผ่องกับท่านหวานถึงได้ย้อนมา เราดีใจวิ่งไปกอดที่ผ่อง...นอกจากนี้มีคุณสมภารสมาน¹³⁵ ก็มารับด้วย เราเคยพบแกหลายครั้งที่สถานทูตปารีส คราวตามเสด็จเด็จพระนางเจ้าฯ¹³⁶ มาเมื่อยังเด็ก ๆ แล้วยังเห็นที่ ก.ท. นาน ๆ ที... เมื่อขึ้นรถ สมเด็จพระราชทานเสื้อเฟอร์ยีนและสีเทาให้เราใส่เดี๋ยวนั้น ค่อยอุ่นหน่อย...สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงแทมทุกข์สุขระหว่างเดินทาง” ไปพระตำหนัก

¹³⁵ หม่อมราชวงศ์สมภารสมาน (หรือสมภักสมาน) กฤดากร เป็นบุตรพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิ์ฯ อัครราชทูตสยาม ณ กรุงปารีส ตั้งแต่เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกฯ กรมขุนสุโขฯ เสด็จไปทรงศึกษาต่อในยุโรปครั้งแรก คุณสมภารฯ ทำหน้าที่ราชเลขานุการในพระองค์ ในการอัญเชิญพระราชหัตถเลขาพระราชสมภารฯ ไปส่งมอบที่สถานอัครราชทูตสยามที่กรุงลอนดอน แล้วจากนั้น ไม่มีผู้ใดเล่าถึงคุณสมภารฯ อีก แต่มาในช่วง พ.ศ. 2489 นี้ คุณสมภารฯ ได้เข้าไปถวายงานสมเด็จพระนางเจ้าฯ เป็นราชเลขานุการส่วนพระองค์ จะเป็นเมื่อใดแน่ไม่ปรากฏชัด

¹³⁶ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอุบลไชยเฉลิมลาภ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร

เมื่อถึงพระตำหนัก หม่อมเจ้าจิรดิษฐ์ กิตติยากร (ท่านเหมา) ทรงรอรับอยู่ นายบวยมหาเด็กลงสมเด็จฯ ทูลถามท่านหญิงภาพ “เป็นคำแรกว่า มีข่าวสารมาบ้างไหม เราติดมาหน่อยหนึ่ง ใส่หีบขมปังมาด้วย” (สุภาพ 2530)

สมเด็จฯ ทรงพาท่านหญิงภาพไปที่ห้องนอนด้วยพระองค์เอง เป็นห้องเล็ก ๆ มีเตาผิงที่ปลายเตียง หลังจากนั้นท่านหญิงพ่องทรงพาท่านหญิงภาพ “ไปที่ห้องบรรทมสมเด็จพระอัยยราชที่ถวายบังคมพระบรมอัฐิของพระเจ้าอยู่หัว พี่พ่องบอกว่าพระเจ้าอยู่หัวได้สวรรคตบนพระแท่นนี้” (สุภาพ 2530) แล้วเสด็จลงไปร่วมโต๊ะเสวยพระกระยาหารค่ำ ซึ่งเป็นข้าวต้มกับ ซึ่งคงใช้ข้าวสารที่ท่านหญิงภาพทรงนำไปนั่นเอง สักครู่หม่อมเจ้าสุภัสวดี ทรงโทรศัพท์ไปถามข่าว เสวยเสร็จท่านหญิงภาพพาคุณชายไปนอนแล้วกลับลงไปที่ห้องทรงพระตำราญ ซึ่งมีขนาดเล็ก “ที่ผนังด้านซ้ายมือ (จากประตู) นั้นมีช่องโหว่เข้าไปด้านหลังทึบ ตั้งพระบรมรูปหล่อด้วยทองแดงของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าแบบเดียวกับที่สะพานพุทธ เครื่องราชสักการะมีพุ่ม แต่โปร่งข้างในใส่ไฟ... สมเด็จพระแท่นที่เก้าอี้เดี่ยวมมติดเตาผิง... ทรงชักใช้ถึงข่าวคราวทางกรุงเทพ...” (สุภาพ 2530)

ท่านหญิงภาพช่วยให้เราพอเห็นภาพได้ว่า พระตำหนักคอมพ์ตันนั้นไม่ได้ใหญ่โตเลย คือมีขนาดเท่า ๆ กับบ้านของชนชั้นกลางระดับก่อนไปทางสูงของอังกฤษในสมัยนั้นเท่านั้นเอง (สุภาพ 2530 ซึ่งมีภาพหมู่ทั้ง “ครอบครัว” ซึ่งถ่ายในสวนที่นั่น สมเด็จฯ ทรงผ้าโพกพระเกศา เยี่ยงแม่บ้านชาวอังกฤษทั่วไป ฉลองพระองค์กันหนาว ผ้าสักหลาดหนามาก และองค์ใหญ่มาก คล้ายๆ กับที่พระราชทานท่านหญิงภาพ)¹³⁷

เมื่อนายบวยได้ขับรถพาท่านหญิงและบุตรไปทำบัตรประจำตัวและรับคู่มือ 2 เล่ม เล่มหนึ่งสำหรับอาหาร อีกเล่มหนึ่งสำหรับเสื้อผ้าของใช้แล้ว คุณหญิงบุรุษ พว ม.ร.ว.สายสวัสดิ์ (หน้อย) และ ม.ร.ว.สายสิงห์ (หนึ่ง) ไปหาเพียง 2 คน เพราะ ม.ร.ว.เปี่ยมสาย (ต้อ) หรือ “หนูหนิด) และ ม.ร.ว.สมานสนิท (หนุ่น) ไปอยู่โรงเรียนประจำ

วันรุ่งขึ้น สมเด็จฯ ทรงเป็นล่ามเมื่อหมอลเวงเดินมาตรวจร่างกายของท่านหญิงและคุณชาย ไม่พบว่าทรงเป็นโรคอะไร แต่ได้ให้ไปสั่งไปซื้อยาบำรุงที่ร้านยาและไปสั่งซื้อนมจำนวนมากขึ้นกว่าที่อนุญาตให้คุณชายหมอมจะไปติดต่อแพทย์ผู้เชี่ยวชาญแล้วพาคุณชายไปหาต่อไป สมเด็จฯ ทรงพาไปที่ห้องพระบรรทม ซึ่งมีห้องสรงเฉพาะพระองค์ และห้องเล็ก ๆ ไว้เก็บฉลองพระองค์ ทรงหยิบฉลองพระองค์พระราชทานท่านหญิงภาพมากมาย แล้วท่านหญิงภาพได้เสด็จไปทรงชมสวนหลังพระตำหนัก “สมเด็จพระปลุกต้น tulip เป็นแถว ระหว่าง

¹³⁷ ในภาพมีหม่อมเจ้านนทิวาอยู่ด้วย เข้าใจว่าได้เสด็จไปทีหลัง

ต้น tulip ปลูกต้น forget me not"... ดอกเล็ก ๆ สีฟ้าออกเตี้ย ๆ คิดฝัน “ต้น tulip ก็ออกดอกทุกต้น สีแดงบ้าง เหลืองบ้าง สวยมาก” (สุภาพ 2530)¹³⁸ ต่อมาท่านหญิงภาพทรงไว้ว่า สมเด็จพระเสด็จฯเสด็จลงทำสวนด้วยพระองค์เองเสมอ ๆ แต่ไม่ได้ทรงเล่าว่าเสด็จไปทรงกอล์ฟที่สนามกอล์ฟที่อยู่ใกล้ ๆ นั้นเลย

ต่อมา สมเด็จพระ ทรงพาไปลอนดอนโดยท่านหวานเป็นผู้ขับรถไป จอดที่อาคารจอร์จ เสด็จตามร้านต่าง ๆ ก่อน แล้วคุณชายอยากขึ้นรถบัสสองชั้น สมเด็จพระ ก็ทรงตามใจทรงพาไปนั่งขึ้นบน จนเมื่อถึงห้างแฮรรอดส์ (Harrods) สมเด็จพระ ทรงพระดำเนิรเร็ว จนบางครั้งท่านหญิงภาพต้องทรงวิ่งตาม ทรงซื้อเครื่องแต่งกายพระราชทานคุณชาย (ม.ร.ว.วุฒิสวัสดิ์) แล้วเสด็จไปเสวยอาหารจีน ซึ่งราคาย่อมเยากว่าอาหารฝรั่ง และไปชมภาพยนตร์ วันต่อมาตามเสด็จไปเมืองคิงสตัน (Kingston) ใกล้พระตำหนัก ทรงพาไปที่ห้างเบนเทล (Bentall's) ซึ่งเล็กกว่าแฮร์รอดส์หลายเท่า ที่นั่นพบกับท่านหญิงคัด (ท่านหญิงอุบลพรรณี วรวรรณ Crabbe) แล้วเสด็จไปยังพระราชวังแฮมพ์ตัน คอร์ต (Hampton Court/วังเก่าสมัยพระเจ้าเฮนรีที่ 8 ประทับเล่นในสวน แล้วกลับพระตำหนัก

“พอเสด็จเข้า Lake Road ก็เห็นชาวบ้านออกมาวิ่งขี่ไม้ซ้มนี่... จึงเห็นว่าไฟกำลังไหม้ตัวตำหนัก บวกกับเพื่อนบ้านเอาสายยางสำหรับฉีดรดน้ำต้นไม้มาฉีด อีกสักครู่รถดับเพลิงจึงมา... กว่าไฟจะดับก็เย็นมากแล้ว สมเด็จพระรับสั่งให้เข้าไปเก็บเสื้อผ้า และให้มาอยู่ที่บริดจ์เฮาส์ที่ประทับท่านขึ้น เพราะ “ไฟไหม้ห้องเสวยเกลี้ยงห้องที่ผ่องและท่านหวานอยู่ชั้นบนห้องเสวยก็ไหม้ด้วย แต่ไม่มาก” (สุภาพ 2530)

สมเด็จพระ เสด็จไปประทับแรมที่บ้านหมอลเวลเดิน ท่านหญิงผ่อง ท่านหวานเสด็จไปอยู่ที่บริดจ์เฮาส์ วันรุ่งขึ้นทุกองค์เสด็จไปประทับที่โรงแรมในตำบลเอ็กแฮม (Egham) ใกล้ ๆ แล้วสมเด็จพระ เสด็จไปทรงหาห้องชุด (flat) เพื่อทรงเช่าประทับระหว่างที่ทำการซ่อมแซมพระตำหนัก

วันที่ 29 มีนาคม หม่อมเสมอพาท่านหญิงภาพและคุณชายไปกับหมอลเวลเดินเพื่อพบศาสตราจารย์ นายแพทย์ผู้เชี่ยวชาญที่เมืองออกซฟอร์ด ซึ่งนัดให้ไปเข้าโรงพยาบาลที่ออกซฟอร์ดในวันที่ 6 เมษายน ระหว่างนั้น สมเด็จพระเสด็จไปทรงดูแลสวนที่พระตำหนักแทบทุกวัน ทรงย้ายไปประทับที่บริดจ์เฮาส์ เสด็จเสวยที่โรงแรมในเมืองเล็ก ๆ แถบนั้นบ้าง โดยโปรดเกล้าฯ ให้ท่านหญิงผ่องและท่านหวานมาประทับอยู่ที่โรงแรมใกล้ๆ โรงพยาบาล จ้างพยาบาลพิเศษมาหนึ่งคน

¹³⁸ เป็นอันว่า สมเด็จพระ ทรงปลูกทิวลิป ซึ่งเป็นไม้หัวคล้ายหัวหอม ซึ่งผลัดขึ้นออกมาออกดอกแต่ในฤดูใบไม้ผลิเช่นในเดือนมีนาคม-เมษายน ส่วนพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ นั้นทรงทูลถนอมต้นดอกคาร์เนชัน (carnation) ในเรือนกระชก

เมื่อสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ เสด็จกลับจากที่เสด็จไปส่งที่โรงพยาบาล “เราลงหมอบกราบแทบพระบาทด้วยอำนาจในพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงมีกับเราแม่ลูก สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ แต่นี้ต่อไปไม่ต้องกราบไหว้ ให้ถอดกัน แล้วท่านก็ทรงถอดเรา...” (ดูภาพ 2530)

วันรุ่งขึ้น โปรดเกล้าฯ ให้คุณสมักรา มาอยู่เป็นเพื่อน วันที่ 9 เมษายน เป็นวันที่ผ่าตัด ซึ่งกินเวลาสองชั่วโมง วันที่ 11 เมษายน อาการคุณชายดีขึ้นมาก ตอนบ่ายสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ ท่านขึ้น หม่อมเสมอ และคุณหญิงบุรีฯ เสด็จฯ และมาเยี่ยม พระราชทานของเล่นแก่คุณชายหลายอย่าง วันที่ 16 เมษายน เป็นวันตัดไหมเย็บแผล บ่าย 5 โมงเศษ ๆ สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ เสด็จฯ มาอีก เพื่อทรงรับท่านหญิงฟ่องและท่านหวานกลับไป วันที่ 18 ท่านหวานและท่านหญิงฟ่องมารับท่านหญิงภาพและคุณชายกลับไปทีบริดจ์เฮาส์

วันที่ 29 เมษายน “สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ ทรงย้ายไปประทับที่ Flat No.11 Manchester Square ลอนดอน”¹³⁹ กับท่านหญิงฟ่อง และท่านหวาน ท่านชื่นพาคณะชายไปฝากเข้าโรงเรียนใกล้ ๆ วันรุ่งขึ้นนายบวยพาท่านหญิงภาพและคุณชายขึ้นรถไฟไปลอนดอนเพื่อเข้าเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ ที่ห้องซูดเซา และไปอยู่ที่นั่นด้วย วันนั้น “สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ ไม่ทรงสบาย ปวดพระเศียร จึงบรรทมนิ่ง ๆ บนพระแท่น”

วันที่ 7 พฤษภาคม “ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ (ห่าง) Selfridges กลับมาตอนเกือบเที่ยง ลักครูฟี่ขึ้นมากุล สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ จะต้องไปกรุงเทพฯ วันที่ 9 นี้ รัฐบาลเรียกตัวมาเพื่อให้ไปตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัว”¹⁴⁰ เสด็จประพาสอเมริกาและอังกฤษ เลย่วนวยกัน” (ดูภาพ 2530)

เห็นได้ว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ซึ่งได้ทรงรอดปลอดภัยจากอุบัติเหตุทางทะเลมาแล้วเมื่อ พ.ศ. 2476 และจากถูกระเบิดตกลงมายามสงครามโลก กลับต้องทรงประสบกับอัคคีภัยพระตำหนัก เพราะเหตุที่ไม่ได้ประทับอยู่ในขณะนั้น แต่เมื่อทรงทราบก็ทรงสามารถมีพระสติทรงเป็นหัวหน้าครอบครัว คอยรับสั่งให้ท่านหญิงภาพไปเก็บของย้ายออกไป ทรงมีความสัมพันธ์อันดีกับหม่อมฝรั่งประจำพระองค์แต่ครั้งพระราชสวามี ถึงขนาดที่เสด็จไปประทับแรมที่บ้านเขาได้ในยามนั้น ทรงเป็นห่วงสวนส่วนพระองค์ จึงเสด็จฯ ไปทรงดูแลด้วยพระองค์เองแม้ไม่ได้ประทับอยู่ที่นั่น ทั้งในเวลาเดียวกันนั่นเอง คุณชายวุฒิสวัสดิ์ พระภาคิโนย (หลานลูกของพี่น้อง) ก็ต้องเข้ารับการรักษาผ่าตัด สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ ก็ไม่ได้เพียงแต่พระราชทานพระราชทรัพย์ในการนั้น ยังได้ทรงห่วงใยดูแลให้ทั้งท่านหญิงภาพและคุณชายได้มีความสะดวกสบายทั้งกายและใจ ทรงถึถ้วนในทุกสิ่งซึ่งทั้งสองอาจต้องการ

¹³⁹ น่าจะเป็นที่แพลตตินั่ม ซึ่งหม่อมเจ้าการวิกทรงไว้ว่า สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ท่านทรงขับรถไปรับเสด็จสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนาไปประทับแรม (การวิก 2545: 161)

¹⁴⁰ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (รัชกาลที่ 8)

เช่นนี้ สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ห้าประทับอยู่ในดวงจิตพระญาติสนิทคือ หม่อมเจ้าสุภาพเพราพรรณ แต่แล้วหม่อมเจ้าสุภาวดี พระเชษฐากลับต้องทรงจากไปอีกครั้งหนึ่งในราชการเกี่ยวเนื่องแก่พระองค์พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ ซึ่งหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยที่องค์สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ห้าเองยังไม่ทรงทราบว่า จะได้เสด็จกลับมาสู่บ้านเกิดเมืองนอนหรือไม่ เมื่อใด

ระหว่างนี้ ลองมาคุยกันว่า พระภาติยะ (หลานสาวลูกของพี่น้อง) ธิดาของท่านจีนและหม่อมเสมอ ซึ่งเพิ่งได้ไปอยู่ที่อังกฤษ มีเรื่องเล่าเช่นใดเกี่ยวกับพระองค์

หม่อมราชวงศ์สายสิงห์ (คุณหนึ่ง) ซึ่งขณะนั้นอายุ 13 ปี รำลึกความทรงจำไว้ว่า ไปอังกฤษทางเรือ ซึ่งใช้เวลานานกว่าที่คาด

“กว่าจะไปถึงก็เลยปีใหม่ไปสักเล็กน้อย... วันรุ่งขึ้นเราได้ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าที่พระตำหนัก ท่านพระทัยดีน่ารักเหลือเกิน...ตื่นตื่นมากค่ะ...เข้าเฝ้าในห้องพระบรรทมเลย กำลังทรงแต่งพระองค์อยู่หน้าโต๊ะเครื่องแป้ง เราก็ไปนั่งดู รับสั่งถามและคุยกับคุณยาย พวกเราดูท่านด้วยความชื่นชม ทรงหัวเราะเสกษา ประเดี๋ยวเดียวพระเสกษาก็เข้ารูป ทรงเก่งจังเลยค่ะ...ในห้องพระบรรทมมีตู้กระจก ซึ่งมีพวกตัวสัตว์เล็ก ๆ (ตุ๊กตา) เป็นแก้ว ดิฉันชอบเหลือเกิน นั่งดูอยู่เรื่อย ไม่ได้เอาออกมาจะคะ...ทรงเลี้ยงหมาอยู่เสมอ...มีเจ้าพิบ (Pip) ที่ห่ามาก แต่นำเอ็นดู ทรงพามันเดินเรื่อย ตอนนั้นดิฉันไม่ค่อยเห็นท่านทรงกีฬาแล้ว จะทรงพระดำเนินกับทรงทำสวน แต่เมื่ออากาศหนาว ก็ไม่ได้ทำ” (ส.ร. สายสิงห์: 5) และเล่าต่อว่า

“ในครั้งแรก ดิฉันหมอบกราบ แต่ครั้งหลังท่านรับสั่งว่าไม่ต้องและทรงเรียกเข้าไปทรงสวมกอด...เมื่อเวลาอยู่ที่อังกฤษทรงเป็นกันเองกับหลาน ๆ เหลือเกิน...” (ส.ร. สายสิงห์: 5)

“สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ห้าไม่ถือที่พวกที่จะต้องทำตัวแบบไทย ๆ แต่ท่านทรงห้ามอยู่อย่างเดียว คือเมื่อตามเสด็จออกไปเที่ยว อย่าอะอะอีกทีก็ จะรับสั่งว่า “หม่อม พวกนี้ชอบทำเสียงยังกะเจ๊กตื่นไฟ!” ...แต่เรื่องกริยามารยาทนั้น ท่านไม่เคยทรงตำหนิว่าเราจะต้องทำให้ถูกต้องตามธรรมเนียม” (ส.ร. สายสิงห์: 5-6)¹⁴¹

ทรงระมัดระวังในที่สาธารณะไม่ให้ใครมาดูถูกคนไทยได้ และก็ไม่ได้โปรดเกล้าฯ ให้เด็ก ๆ ตามเสด็จทุกครั้งไป แต่เด็ก ๆ จะไปเข้าเฝ้าฯ ที่พระตำหนักทุกวัน

¹⁴¹ อันที่จริง หม่อมเสมอ หม่อมแม่ของหม่อมราชวงศ์สายสิงห์นั้น หม่อมเจ้าการวิกทรงไว้ว่า “ลูกคิดใจ ทั้งรักทั้งเกรง เกรงว่าถ้าทำความคิดหรือทำไม่ดี แม่จะไม่พอใจ...แม่ไม่รู้จัก แต่ครั้งวินัย...(ลูก ๆ) เดียวนี้ รู้สึกว่าเป็นเคราะห์ดี...รู้ว่าคนไม่มีระเบียบนั้น ไม่เจริญ... ลูกทั้งสองคนมีความเห็นใจและเข้าใจคนอื่น ทำงานดี เลี้ยงลูกดี โดแล้วแก่ธรรมะทุกคน ศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมตลอดเวลาเหมือนแม่ (การวิกในเสมอ 2524: 31)

เกี่ยวกับที่ยังต้องปันส่วนเครื่องอุปโภคบริโภคกันอยู่โดยทั่วไปนั้น คุณหนึ่งเล่าว่า “*ไข่จะหาได้น้อย ถ้าจะกินไข่เจียวก็ต้องใช้ไข่ผง เนื้อไก่ซื้อได้จากตลาดมืด ซึ่งมีคนขายอยู่ใกล้ ๆ พระตำหนัก เราสามารถเดินไปซื้อ มาถวายเองได้*” (สร. สายสิงห์: 6) ท่านหญิงภาพทรงไว้ว่า คุณหน้อยมักจะเป็นคนทำกับข้าว คุณหนึ่งจัดโต๊ะ แต่ถ้าคุณหน้อยไม่อยู่ ท่านเองก็จะช่วยทำกับข้าว ทั้งนี้ในช่วงที่ท่านจำเป็นต้องไปประทับอยู่ที่บ้านท่านจีน (สุวภาพฯ 2530) ส่วนคุณหนึ่งเล่าว่า

“*สมเด็จพระเจ้าไม่ได้ทรงซื้อฉลองพระองค์ใหม่ ที่หน้อยที่ซื้อเขาโตเป็นสาวแล้ว จะได้รับพระราชทานเสื้อผ้าจากสมเด็จพระเจ้า...*” (สร. สายสิงห์: 7) เช่นเดียวกับที่ท่านหญิงภาพทรงไว้ได้รับ (ในภาพหมู่ใน สุวภาพฯ 2530 คุณหนูนกับคุณหนึ่งสวมเสื้อเชิ้ตธรรมดา คุณหนูนมีกระโปรงเอี๊ยมทับอีกที)

สมเด็จพระเจ้าเกือบจะได้ทรงมีเด็กทารกไว้ทรงเล่นด้วยแล้ว เพราะในช่วงนั้นท่านหญิงผ่องทรงครรภ์ แต่เมื่อทรงได้ 8 เดือน อนิจจา “*แพทย์พบว่าประชวรด้วยโรคไทรอยด์อันส่งผลต่อพระโลหิตและอาจเป็นอันตรายแก่ทารกในครรภ์และองค์ท่านเอง... จำเป็นต้องผ่าเอาเด็กออก...เป็นผู้หญิง ออกมาเด็กก็เสียชีวิต* (การวิก 2545: 162) นับเป็นความสูญเสียอีกครั้งหนึ่งที่เกิดแก่ “ครอบครัว” ของสมเด็จพระเจ้า

ตัดฉากมาที่กรุงเทพฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล (พระราชอิสริยยศขณะนั้น) ได้เสด็จฯ กลับมาจากประเทศสวิตเซอร์แลนด์เป็นการชั่วคราว พร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชา (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน) และสมเด็จพระราชชนนี (สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ในภายหลัง) และได้ประทับทรงเป็นประธานในการตรวจพลสวนสนามของเหล่าทหารสัมพันธมิตร พร้อมด้วย ลอร์ด หลุยส์ เม้าท์แบตตัน (Lord Louis Mountbatten) ผู้บัญชาการทหารอังกฤษในเอเชียบูรพาระหว่างสงคราม เมื่อวันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2489 ที่อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยและถนนราชดำเนินกลาง สำหรับหลวงประดิษฐมนูธรรม หรือ ดร.ปรีดี พนมยงค์ นั้นได้พ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ (เนื่องเพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 8 ได้ทรงบรรลุนิติภาวะแล้วและประทับอยู่ในประเทศ) และได้รับการประกาศยกย่องเป็นรัฐบุรุษอาวุโส ตั้งแต่วันที่ 11 ธันวาคม ปีก่อนแล้ว ต่อมาในวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ. 2489 ได้เข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเป็นครั้งแรก ในช่วงนี้เองที่รัฐบาลได้เรียกหม่อมเจ้าสุภัสสวัธดีฯ กลับมาเพื่อทรงทำหน้าที่ราชองครักษ์พิเศษตามเสด็จฯ กลับไปทรงศึกษาต่อที่สวิตเซอร์แลนด์ โดยแผนการมีว่าจะเสด็จฯ ผ่านไปทางสหรัฐอเมริกาและอังกฤษก่อน

หม่อมเจ้าสุภัสสวัธดีฯ เสด็จกลับจากอังกฤษถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2489 (สุภัสสวัธดี 2543: 490-495) วันรุ่งขึ้นทรงมีจดหมายไปถึงหม่อมเสมอรายงานว่า กำลังมีการเลือกตั้งและบรรยากาศทางการเมืองในกรุงเทพฯ แย่มาก มีความขัดแย้งระหว่างหม่อมราชวงศ์เสนีย์และหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช และ

พวก กับหลวงประดิษฐ์ฯ ท่านขึ้นทรงตามหาหม่อมเจ้าหญิงรสาทิศ (สวัสดิวัตน์) กฤดากร เจ้าน้องต่างพระมารดาผู้เคยประทับอยู่กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ไม่เจอ พระองค์เจ้าจุมภฏฯก็ไม่เจอ อีกทั้งหม่อมเจ้านนทิวาวัต สวัสดิวัตน์ สามีของหม่อมเจ้าสุวภาฯ ก็ไปหาเสวยอยู่ต่างจังหวัด จึงทรงพบแต่กับหลวงประดิษฐ์ฯ ทรงหาข้อมูลให้รอบด้านยังไม่ได้ หลวงประดิษฐ์ฯ ทาบตามให้ทรงเป็นทูตไปยังที่ต่างๆ หลวงประดิษฐ์ฯได้แสดงสุนทรพจน์ในสภาสนองพระเดชพระคุณ Boss (หมายถึงพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ-ผู้เขียน) **“เพื่อเราจะจัดการเชิญพระอังกาบ Boss กลับ in State (ถวายพระเกียรติพระบรมอัฐิ-ผู้เขียน) พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒน วรขัตติยราชนารี... intention นั้น quite good (ความตั้งใจนั้นดีพอควร-ผู้เขียน)...แต่รู้สึกจะยากมากถ้าสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒน วรขัตติยราชนารี จะรับตำแหน่งนี้...เรื่องการเมืองยู่่งนั้น อย่าว่าแต่สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒน วรขัตติยราชนารี ถึงแม้คนที่ less than that ก็อดถูก exploit และ embroiled in politics ไม่ได้ (แม้คนที่ด้อยกว่านั้นก็อาจถูกเอารัดเอาเปรียบและถูกนำเข้าไปพัวพันกับการเมือง-ผู้เขียน)...ไม่มีทางเลือกเลย...แต่สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒน วรขัตติยราชนารี ก็อยากกลับมาดูมาเห็น อ้ายเราก็เห็นใจที่อยากจะกลับ แต่ถ้ากลับมาแล้วก็จะเตรียมไว้เถิดว่าคนทุก ๆ คนจะพยายามพิสูจน์ทุกท้าวว่า สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒน วรขัตติยราชนารี จะนั่งอยู่เฉย ๆ เท่าไรก็ไม่พ้อ...การได้มันไม่ใครจะเท่าเสียเลย...” (สุภสวัสดิ์ 2543: 497)**

ในจดหมายฉบับดังกล่าวและฉบับลงวันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2489 หม่อมเจ้าสุภสวัสดิ์ฯ ทรงเล่าถึงการเตรียมการเสด็จพระราชดำเนินของในหลวงรัชกาลที่ 8 ซึ่งกำหนดจะเสด็จฯ ออกไปในวันที่ 10 มิถุนายน ครั้นวันที่ 6 มิถุนายน พ.ศ. 2489 ทรงเริ่มอีกฉบับหนึ่ง และพอถึงย่อหน้าที่ 3 ทรงว่า **“วันนี้เป็นวันที่ 13 ซึ่งจะ** **เป็นวันออกเดินทางจากที่นี่ ถ้าไม่เกิดเหตุร้ายเรื่องสวรรคตขึ้น...” (สุภสวัสดิ์ 2543: 500-501)**

ในวันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ. 2489 เวลาประมาณ 9 น. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลเสด็จสวรรคตบนแท่นพระบรรทมที่พระที่นั่งบรมพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง กระสุนปืนเข้าที่พระนลาฏ เป็นที่ตกอกตกใจและเศร้าสลดสุดซึ้งของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริพาร และประชาชนทั่วไป ต่อมาในปี ศาลพิพากษาประหารชีวิตบุคคล 3 คน ในคดีลอบปลงพระชนม์ โดยที่หนึ่งใน 3 คนนั้นเป็นมหาดเล็กห้องพระบรรทมและญาติของหม่อมเสมอ

บันทึกลงวันที่วันนั้นของหม่อมเจ้าสุวภาฯ ณ บริดจ์ เฮาส์ มีว่า

“คนทำสวน (ตา Archie) เข้ามาบอกว่า “พระเจ้าแผ่นดินสวรรคต” เรตกใจถามว่า “พระเจ้าแผ่นดินไหน” แกบอกว่า “พระเจ้าแผ่นดินของท่าน” ...แกฟังประกาศทางวิทยุ...พวกเราพากันงงไปหมดทุกคน พุดไม่ออก” (สุภาพ 2530)

ในวันที่ 13 มิถุนายนนั้น หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ทรงไว้ดีกว่า หลวงประดิษฐได้ทาบตามอยากให้สมเด็จพระทรงเป็นประธานผู้สำเร็จราชการ มาคราวนี้ ทรงเอนเอียงไปในทางที่เห็นควรให้ทรงรับ เพราะ “จะได้เป็นเครื่องสมานให้เกิดความร่วมมือ” ได้ แต่ก็ยังทรงเกรงอยู่ว่า บางพวกอาจไม่พอใจและคิดว่า “สมเด็จพระจะต้องติดต่อกัน *closely (ใกล้ชิด-ผู้เขียน) กับพวก หลวงประดิษฐ์*” (สุภสวัสดิ์ 2543: 501) จึงยังไม่ได้มีการดำเนินการในเรื่องนี้ เพราะเมื่อเกิดเหตุการณ์สวรรคต หลวงประดิษฐ์ (ดร.ปรีดี พนมยงค์) ได้แสดงความรับผิดชอบลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี แต่ก็ได้รับการแต่งตั้งเข้ามาใหม่ ครั้นเมื่อผลการเลือกตั้งทั่วไปในเดือนสิงหาคมออกมาปรากฏว่า พรรคการเมืองฝ่ายเขาชนะ ดร.ปรีดีจึงได้เป็นนายกรัฐมนตรีอีก และในเวลาเพียง 12 วัน ก็ได้ถ่ายโอนให้หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์รับตำแหน่งแทน

ดร.ปรีดีเดินทางไปสหรัฐอเมริกาและยุโรปในฐานะรัฐบุรุษอาวุโส ระหว่างวันที่ 3 พฤศจิกายน พ.ศ. 2489 และวันที่ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2490 โดยได้เข้าเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน (ที่ 9) และสมเด็จพระราชชนนีที่เมืองดาโวส (Davos) ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ อีกทั้งเข้าเฝ้าฯ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ที่พระตำหนักคอมพ์ตัน (สุภสวัสดิ์ 2543: 25)

คุณหนึ่งเล่าว่า ดร.ปรีดี “ได้ลงหมอบกราบแทบพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วกราบบังคมทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าคิดผิด”¹⁴² ...ดิฉันจำได้คิดหุติตดา...จำไม่ได้ว่าสมเด็จพระรับสั่งตอบว่าอะไร รู้สึกว่าจะเชิญให้หลวงประดิษฐ์มุนุธรรมขึ้นนั่ง” (สร. สายสิงห์: 7)

สมเด็จพระทรงรำลึกความทรงจำเกี่ยวกับเหตุการณ์นี้ไว้เมื่อ พ.ศ. 2516 ที่ประเทศไทยว่า “หลวงประดิษฐ์มุนุธรรม พระยามานรราชเสวี เคยมาขอเฝ้าฯ บอกว่า ข้าพระพุทธเจ้าตอนนั้นยังเด็กไม่นึกว่าจะลำบากยากเย็นถึงเพียงนี้ ถ้ารู้ยังงี้ก็ไม่ทำ ลันก็ไม่ได้ว่าอะไรเขา เรื่องมันแล้วไปแล้ว ไม่เคยเก็บเอามาคิด...แต่ก็แปลกอยู่อย่างหนึ่ง ตอนที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลสวรรคต พระพินิจชนคดี¹⁴³ อุตส่าห์บินไปหา ขอเฝ้าฯ

¹⁴² คงหมายถึงเมื่อคณะราษฎรยึดอำนาจเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ดร.ปรีดี อายุ 32 ปี ในเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระชนมพรรษา 39 พรรษา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน 28 พรรษา

¹⁴³ อธิบดีกรมตำรวจในขณะนั้น

ขอทราบเรื่อง ฉันก็บอกว่า ฉันไม่รู้อะไรมากไปกว่าข่าวจากหนังสือพิมพ์เท่านั้น จะไปรู้เรื่องอะไรได้ยังไง อยู่ถึง โน่น” (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 20)

ดร.ปริติ ผู้ซึ่งบัดนั้นได้มีประสบการณ์มากขึ้นและได้ช่วยกู้สถานการณ์อันร้ายแรงของชาติบ้านเมืองได้สำเร็จแล้วกำลังประสบความสำเร็จทางการเมืองภายในอยู่ จึงคงจะได้สำนึกอยู่ว่าเขาได้ทำอะไรลงไปในอดีต ก่อนหน้านั้น แต่จะได้กราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ถึงความคิดที่จะเชิญเสด็จฯ กลับเมืองไทย และอัญเชิญให้ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์หรือไม่ ไม่มีผู้ใดเล่าไว้

ส่วนเรื่องที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รับสั่งว่า “แปลกอยู่” นั้น น่าจะพอทรงทราบว่ากำลังมีบางพวกบางฝ่ายสงสัยอยู่ในขณะนั้นว่า ดร.ปริติ มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเสด็จสวรรคตของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล แต่ก็ได้ทรงเลือกที่จะรับสั่งว่าพระองค์อยู่ไกลเกินกว่าที่จะทราบความใดๆ นอกเหนือไปจากที่เป็นข่าวอยู่โดยทั่วไป ทรงหลีกเลี่ยงการที่ผู้ใดจะนำพระองค์เข้าไปเชื่อมโยงกับเหตุการณ์ซึ่งมีนัยทางการเมืองในประเทศ ทรงวางพระองค์อยู่ในปัจจุบันของพระองค์เอง ไม่ใช่ในอดีต แต่ได้ทรงใช้อดีตเป็นบทเรียนได้ดี

ในช่วงเวลานั้น หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นเอกอัครราชทูตทั่วไป (Ambassador-at-Large) และได้อยู่ในคณะผู้แทนไทยไปร่วมประชุมองค์การสหประชาชาติที่นครนิวยอร์ก (ศุภสวัสดิ์ 2543: 25)

คุณหนึ่งเล่าว่า

“พ่อ... ทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ไปด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รับสั่งว่า ไม่ได้เสด็จออกจากอังกฤษมาเป็นเวลานานแล้ว ทรงดีพระทัย แต่ในสมัยนั้น รัฐบาลอังกฤษเข้มงวดมาก เรื่องการนำเงินออกนอกประเทศ...เพราะฉะนั้น เงินที่จะนำไปซื้อข้าวซื้อของแทบจะไม่พอใช้จ่าย แต่ว่า ตามประสาผู้หญิง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ โปรดการซื้อของโดยเฉพาะฉลองพระองค์ เดินทางไปอเมริกาไม่ต้องมีการปันส่วน อย่างน้อยสิ่งที่คุณพ่อทรงซื้อแน่นอน คือ ถุงเท้า nylon เพราะสมัยนั้น nylon ไม่มีในอังกฤษ ก็ต้องใส่แต่ถุงเท้าหนา ๆ ทรงซื้อ nylon stocking และฉลองพระองค์กลับมาบ้าง แต่สิ่งที่เราจำได้คือ ทรงซื้อช็อคโกแลตมาแจก เพราะว่างอังกฤษ ไม่ต้องปันส่วน (หัวเราะ) ยังคงปันส่วน” (สร. สายสิงห์: 7)

ในเวลานั้น ไม่ได้ทรงมีมหาดเล็กฝรั่งแล้ว “มีแต่ 2 คนพี่น้องมาเป็น maid ทำความสะอาด...กับมหาดเล็กข้าหลวง...สามภรรยาด้วยกัน เมื่อเขาจะพักผ่อนไปพร้อมกัน มีแต่ maid ฝรั่งอยู่ ซึ่งเขาจะช่วยล้างชาม แต่

ว่าบางทีพวกเรา โดยเฉพาะคุณยาย¹⁴⁴ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณฯ “แม่เนื่อง พอดี ออกไปจากครัว” (หัวเราะ) คุณยายจะ กราบบังคมทูลว่า “ไม่ได้เพคะ เดี่ยวเสด็จเข้ามาเอง (หัวเราะ)” (สร. สายสิงห์: 7) คุณหนึ่งเล่าด้วยความ สนุกสนาน แต่ซึ่งอยู่ในใจว่าสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณฯ

การทรง “ลงมือ” ทำเองนี้ คุณหนึ่งเล่าด้วยว่า เมื่อแรกไปถึง “ท่านทรงเตรียมของขวัญไว้ให้ ดิฉันเข้าใจ ว่า ท่านจะทรงถักถุงมือไว้พระราชทาน สมัยนั้นจะซื้ออะไรก็ยากลำบาก ท่านทรงทำเอง” และทรงมีความ ซำนานในการทรงต่อรูปต่อ “Jigsaw puzzle ที่ท่านซื้อมาทรงต่อเป็นชิ้นเล็ก ๆ รูปใหญ่ ๆ ดิฉันทำไม่ได้เลย...แต่ ท่านโปรดจริง ๆ ค่ะ”¹⁴⁵ (สร. สายสิงห์: 8)

ขณะที่หม่อมเจ้าสุภัสสวดีฯ เสด็จไปร่วมประชุมครั้งหนึ่งขององค์การสหประชาชาติอยู่ที่นิวยอร์กอยู่ วันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 จอมพลผิน ชุณหะวัณ และคณะทหารได้ทำรัฐประหารรัฐบาลของหลวงธำรง นาวาสวัสดิ์ และยก จอมพล ป. พิบูลสงคราม ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี โดยกล่าวหาว่า ดร.ปรีดี เป็นผู้วางแผนลอบ ปลงพระชนม์รัชกาลที่ 8 ดร.ปรีดีจึงได้รับหนีออกจากประเทศไทย ส่วนหม่อมเจ้าสุภัสสวดีฯ นั้น เมื่อทั้งอังกฤษ และอเมริกาได้รับรองรัฐบาลของ จอมพล ป. จึงได้ทรงลาออกจากตำแหน่งเอกอัครราชทูตทั่วไป และเสด็จ กลับไปอยู่กับครอบครัวที่อังกฤษอีกครั้ง (ศุภสวัสดิ์ 2543: 26) พอดีเวลากลับที่พระตำหนักคอมพ์ตัน...

“ตอนคริสต์มาสอดิฉันในเดือนธันวาคม เรามีการจัดงานวันเกิด พี่หน้อย (ม.ร.ว.สายสวัสดิ์-ผู้เขียน) ในวันที่ 17 วันเฉลิมพระชนมพรรษาของสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณฯ ในวันที่ 20 วันคริสต์มาสในวันที่ 25 และวันที่ 31 ใกล้จะถึงปี ใหม่ เพราะฉะนั้นจึงมีงานปาร์ตี้ติด ๆ กันอยู่เป็นประจำทุกปี ตอนนั้น หม่อมราชวงศ์สมัครสมานเป็นราชาเลขฯ ท่านบอกว่า “ขอลิ” เราก็รีบวิ่งไปกราบบังคมทูลว่า “สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณฯ มีปาร์ตี้ให้เราอีกได้ไหมคะ” ท่านก็ รับสั่งว่า “เอาสิ เอ้า บอกมาจะเอาวันไหน ยังไง ตามที่เราต้องการ คือท่านน่ารัก ซึ่งจริง ๆ แล้ว เรื่องอาหารการ กินมันลำบากนะคะ (สร. สายสิงห์: 6)

¹⁴⁴ คุณหญิงเนื่อง บุรินวราชสู่อิตินางสนองพระโอษฐ์ ผู้เคยต้องไปนั่ง “เป็นพระองค์” ในโรงพยาบาลนครพิชชา เมื่อ พ.ศ. 2472

¹⁴⁵ และโปรดการทรงต่อรูปต่อเรื่องมา ผู้เขียนจำได้ว่าที่ห้องทรงพระสำราญชั้นบนพระตำหนักวังศุโขทัยในเวลาต่อมา มีรูปต่อเช่นนี้อยู่ บนโต๊ะ รอกการต่อให้เสร็จ และที่จันทบุรีทรงต่อรูปต่อด้วยพระองค์เอง ส่วนการถักไหมพรมนั้น ผู้เขียนไม่เคยเห็นทรงถักในช่วงหลัง ของพระชนม์ชีพที่เมืองไทย จำได้คิดว่าพระองค์เจ้าหญิงจันทระกานต์มณี กับหม่อมเจ้าหญิงสุวภาฯ ที่ทรงถัก “แก๊ก ๆ” อยู่เป็นประจำ แม้ขณะเข้าเฝ้าฯ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณฯ แสดงว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณฯ ไม่ได้ทรงติดการถักนับตั้งเป็นพระอุปนิสัย แต่ทรงทำเมื่อจำเป็น

เวลาที่มีปาร์ตี้ สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ ทรงเล่นด้วยกับพวกเรา เล่นทายซึ้น (scene-ผู้เขียน) คือ แบ่งเป็น 2 ข้าง แล้วคิดกัน (ให้อีกฝ่ายทายว่า ฝ่ายตนเห็นหรือคิดถึงอะไรอยู่แถวนั้น ซึ่งมีความเป็น พิเศษ สัตว์ สิ่งของ เป็นต้น-ผู้เขียน) บางทีนำเรื่องจากประวัติศาสตร์ เรื่องจากชีวิตจริงที่เราพบมา เรื่องจากหนังสือ แล้วนำมาแสดงบทบาทให้อีกฝ่ายหนึ่งทายว่ามาจากเรื่องอะไร...สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ เล่นด้วยกับเราทุกครั้ง ไม่ประทับใจเลย นอกจากในปีหลัง ๆ เมื่อมีชาไฟฟ์ จะทรงขอเล่นไพ่ทองแทน...¹⁴⁶ (สร. สายสิงห์: 6)

เห็นได้ว่า โดยมากแล้ว สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงพระสำราญอยู่กับพระญาติสนิทไม่ว่ากษัตริย์คน ทรงดำเนินพระชนม์ชีพอย่างเรียบง่าย ธรรมดาๆ โดยโปรดให้หลานๆ ได้สนุกสนานตามโอกาส แม้ว่าอาจต้องทรงจ่ายพระราชทรัพย์มากขึ้นกว่าปกติเมื่อมีงานรื่นเริงสังสรรค์กันใน “ครอบครัว” ของพระองค์ โดยอาจได้ทรงเจริญพระญาติซึ่งประทับอยู่ที่อื่น เช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้าเพชรรัตนฯ และพระนางสุวันทนาเสด็จมาทรงร่วมด้วยในบางปี

สำหรับพระญาติซึ่งในระยะหลังได้เสด็จไปเฝ้าฯ อยู่เสมอๆ ไม่ใช่ในโอกาสเช่นนี้ แต่ในวันหยุดสุดสัปดาห์คือ หม่อมเจ้านักขัตรมงคล กิติยากร (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฯ ในภายหลัง) เอกอัครราชทูตวิสามัญผู้มีอำนาจเต็มประจำราชสำนักเซนต์เจมส์ ประเทศอังกฤษ ผู้ซึ่งเคยทรงโดยเสด็จ สมเด็จพระมงกุฎสยามไปที่โรงเรียนเสนาธิการทหารฝรั่งเศส และหม่อมหลวงบัว (ท่านผู้หญิงบัว กิติยากร ในภายหลัง) อดีตนางพระกำนัลของสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ และในบางครั้ง พระธิดาทั้งสองคือ หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ (สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถในรัชกาลปัจจุบัน) และหม่อมราชวงศ์บุษบา แต่ก็เป็นอยู่ไม่นาน (ราชเลขาธิการ 2531: 182 และ สร. สายสิงห์: 7) นอกจากนี้ มีหม่อมราชวงศ์อุททวิศิษฏ์สวัสดิ์ บุตรหม่อมเจ้าวิศิษฏ์สวัสดิ์ดิเรกสวัสดิ์ดิเรก พระเชษฐาต่างพระมารดาของสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ ๖ ซึ่งได้ไปศึกษาวิชาตำรวจอยู่ที่อังกฤษไปเฝ้าฯ เป็นครั้งคราว (สร. สายสิงห์: 10)

สำหรับหม่อมเจ้าการวิกนั้น แม้ว่าจะยังประทับอยู่ที่พระตำหนัก ถวายการรับใช้ในพระราชกิจบางประการ เช่น ขับรถยนต์พระที่นั่งถวายเมื่อเสด็จไปตามสถานที่ต่างๆ เป็นต้น ก็บังเอิญทรงได้งานทำ เหตุเนื่องมาจากว่าบริษัทบอร์เนียว (Borneo) มีจดหมายถึงหม่อมเจ้าจิริคณีย์ กิติยากร ตั้งแต่ช่วงกำลังปลดประจำการจากการเป็นทหารอังกฤษว่าอยากจะสนองพระคุณที่เสด็จพ้อกรมพระจันทบุรีนฤนาถ อดีตเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์ ทรงเคยมีแก่บริษัท จะให้งานท่านจิริคณีย์ทำ แต่ท่านจิริคณีย์ต้องประสงค์จะไปศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัย จึงกลายเป็นว่าหม่อมเจ้าการวิกทรงได้งานเป็นช่างซ่อมรถยนต์ที่โรงงานว็อกซ์ฮอลล์ (Vauxhall) บริษัทในเครือ

¹⁴⁶ ไพ่ทองอาจเป็นเกมที่ทรงเรียนรู้วิธีเล่นมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ก็ได้ และทรงเล่นในช่วงหลังพระชนม์ชีพบ่อยๆ เมื่อมีชาไฟฟ์

เดียวกันกับบริษัทบอร์เนียว และโดยที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เคยโปรดเกล้าฯ ให้ท่านไปฝึกงานอยู่ที่บริษัทโรลซรอยส์ตั้งแล้ว จึงได้ทรงเลื่อนชั้นอย่างรวดเร็วเป็นหัวหน้าช่างและผู้ตรวจการซ่อมตามลำดับ และแล้วบริษัทบอร์เนียวที่เมืองไทยก็ได้ขอให้ท่านหวานเสด็จกลับมาเป็นผู้จัดการสาขาที่กรุงเทพฯ โดยเร็ว ท่านหวานและท่านหญิงผ่อง จึงจำต้องกราบบังคมทูลลาสมเด็จพระเจ้าปกเกล้าฯ กลับเมืองไทยในปี พ.ศ. 2491

ในช่วงที่สงครามโลกใหม่ๆ นั้น หม่อมมณี ภาณุพันธุ์ฯ ในพระองค์เจ้าอภิศรพงศ์แล้วในเวลานั้น ได้ตัดสินใจกลับเมืองไทยและก่อนกลับได้เดินทางจากบ้านที่อยู่ไกลออกไป ไปเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้าปกเกล้าฯ เพื่อกราบบังคมทูลลากลับ ในโอกาสนั้น หม่อมมณีได้ทูลถามว่า ทรงพระราชดำริจะเสด็จกลับเมืองไทยหรือไม่

สมเด็จพระเจ้าปกเกล้าฯ รับสั่งตอบว่า ที่อังกฤษค่าใช้จ่ายสูงมาก ทรงเกรงว่า นานๆ ไป จะทรงมีเงินไม่พอที่จะใช้จ่าย และอย่างไรเสียการประทับอยู่ในประเทศอังกฤษก็เสมือนมาอาศัยอยู่ในต่างแดน อยู่ที่ไหนก็ไม่เหมือนอยู่บ้านเราเป็นธรรมดา และหากได้เสด็จกลับ ก็ยังจะได้ทรงงานให้เป็นประโยชน์ทางการสังคมสงเคราะห์หรือด้านศาสนาได้อีก ประการสำคัญ **“ทางรัฐบาลไทยจะต้องต้อนรับพระบรมอัฐิของสมเด็จพระปกเกล้าฯ และถวายพระเกียรติยศให้สมกับตำแหน่งพระมหากษัตริย์ที่สวรรคตไปแล้วทุกประการ หากไม่เป็นไปตามนี้ สมเด็จพระเจ้าปกเกล้าฯ ก็จะต้องยอมทนประทับเมืองนอกต่อไปโดยไม่มีกำหนดเสด็จกลับ”** (มณี. มปป.: 386)

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงถือพระเกียรติยศของพระราชสวามี สำคัญยิ่งกว่าอื่นใด

ตามเนื้อความที่หม่อมมณี (คุณหญิงมณี สิริวราสารในภายหลัง) เขียนเล่า เข้าใจได้ว่าช่วงนั้นเป็นช่วงที่หม่อมเจ้าสุภัสสวัธสีดาฯ ทรงเล่าในจดหมายของท่านจากกรุงเทพฯ ถึงหม่อมเสมอว่าหลวงประดิษฐฯ กำลังคิดการเช่นนั้นอยู่ ซึ่งก็คือเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2489 หม่อมมณีจึงได้เขียนไว้ว่า **“สมเด็จพระเจ้าปกเกล้าฯ รับสั่งว่าท่านทรงเชื่อว่า อีกไม่นานนักรัฐบาลไทยก็จะรับพิจารณาข้อใจต่าง ๆ ของสมเด็จพระเจ้าปกเกล้าฯ ด้วยดีทุกประการ”** (มณี. มปป. 386) แต่เนื่องด้วยเหตุการณ์ไม่คาดคิดที่เกิดขึ้นในเมืองไทยต่อมา สมเด็จพระเจ้าปกเกล้าฯ ยังต้องทรงพระขันติธรรมต่อไปอีก

สลับฉากกลับมาที่ประเทศไทยอีกครั้ง วังสุโขทัย “บ้าน” ส่วนพระองค์ได้กลายเป็นสมบัติของแผ่นดิน ภายใต้ความดูแลของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ แล้วกระทรวงสาธารณสุขได้เข้าใช้เป็นที่ทำการตั้งแต่ พ.ศ. 2485 โดยใช้พระตำหนักใหญ่เป็นที่ทำงานของรัฐมนตรีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และได้สร้างเรือนไม้ชั้นเดียวได้สูงขึ้นไปเป็นแถวริมกำแพงวังด้านทิศตะวันออก ริมถนนสามเสน เป็นที่ทำงานของข้าราชการอื่นๆ โดยที่ภายในวัง ทั้งที่ตำหนักน้ำ ตำหนักพระองค์เจ้ามนัสสวาสดี และตามเรือนต่างๆ ยังมีเจ้านาย พระญาติวงศ์ และข้าราชการบริพารในพระองค์ประทับและอาศัยอยู่ พร้อมกันไป (พช. สักดิสาณ) ที่สำนักงาน

วังสุโขทัยก็ยังคงมีการสำรวจเอกสารและพระราชทรัพย์ต่างๆ เพื่อแยกแยะว่าส่วนใดเป็นทรัพย์สินส่วน พระองค์ ส่วนใดต้องส่งมอบให้รัฐบาล

หม่อมเจ้าวิศิษฎ์สวัสดิรักษ์ สวัสดิวัตน์¹⁴⁷ และครอบครัวของท่านประทับในวังสุโขทัยมานานแล้ว แต่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจด็จออกไปยังทวีปยุโรปเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. 2476 (พ.ศ. 2477 นับตามปฏิทินปัจจุบัน) นั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้ท่านเสด็จวิศิษฎ์ฯ “**ไปทรงเป็นปลัดกรม กอง อำนวยการรักษาวังไกลกังวล หัวหิน ดูแลวังไกลกังวลและเจ้านายน้อย ๆ หลายองค์ อยู่ที่นั่นจนถึงเดือนสิงหาคม 2478**” (โพนมศรี 2532 ไบแทรก) และได้เสด็จกลับมาประทับที่วังสุโขทัยตามเดิม ส่วนหม่อมเจ้ากมลีสถาน ชุมพล ทรงเป็นอีกองค์หนึ่งที่ประทับอยู่ที่วังสุโขทัย และได้ทรงติดต่อกับหม่อมเจ้าสีดาตำรวจ สวัสดิวัตน์ ที่วังไกลกังวลอยู่ จนกระทั่งได้เสกสมรสกันใน พ.ศ. 2478 และประทับอยู่ด้วยกันที่ตำหนักน้ำวังสุโขทัยใกล้ๆ กับ ตำหนักเดิมของพระองค์เจ้านักสวาสดี ที่ประทับของหม่อมเจ้าวิศิษฎ์ฯ ทรงช่วยหม่อมเจ้าอุปสีสถาน ชุมพล เจ้าพี่ท้องเดียวกัน ที่สำนักงานวังสุโขทัย โดยมีหลวงศักดิ์นายเวร ซึ่งได้กลับมาจากอังกฤษแล้ว เป็นผู้ช่วยอีกท่าน หนึ่ง ครอบครัวของหม่อมเจ้าวิศิษฎ์ฯ และหม่อมเจ้ากมลีสถานอยู่ในวังสุโขทัยโดยตลอด เว้นในช่วงที่อพยพลี้ภัย จากลูกกระเบิดไปนอกเมืองในบางช่วงของสงครามมหาเอเชียบูรพา (พช. ศักดิ์สยาม) นอกจากนั้น พระอนุชาและ พระภคินี (น้องชายและน้องสาว) หลายองค์ของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ผู้ประสูติแก่หม่อมเร่ (สกุลเดิม บุณนาค) ทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้ได้ทรงย้ายจากวังถนนพระอาทิตย์ที่ประทับที่เป็นทางการของสมเด็จพระ พระสวดีฯ ในช่วงรัชกาลที่ 7 ไปประทับอยู่ที่วังสุโขทัยอยู่ระยะหนึ่ง ก่อนที่จะทรงย้ายไปประทับที่วังสระ ปทุมในพระบรมราชินูปถัมภ์ของสมเด็จพระพันวัสสาฯ (วราชดิ 2546: 133)

เห็นได้ว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณแก่พระญาติใกล้ชิดหลายองค์ที่ยัง ประทับอยู่ในประเทศไทย ให้ได้มีที่พำนักอาศัย ทั้งยังต้องทรงอุปถัมภ์จนเข้าราชการบริหารในพระองค์ที่ยังอยู่ ในวังสุโขทัยอีกจำนวนไม่น้อย แม้ในเวลาทีพระองค์เองยังประทับอยู่ที่ประเทศอังกฤษ ไม่ได้ทรงทอดทิ้งแม้แต่

¹⁴⁷ หม่อมเจ้าวิศิษฎ์สวัสดิรักษ์ทรงเป็นพระเชษฐาต่างพระมารดาในสมเด็จพระเจด็จฯ พระชันษามากกว่าสมเด็จพระเจด็จฯ 5 ปี เมื่อยังเยาว์ทรงอยู่ในพระราช อุประการของสมเด็จพระพันปีหลวงฯ มาพร้อมๆ กับหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ และหม่อมเจ้าเฉลิมศรี สวัสดิวัตน์ เมื่อทรงสำเร็จการศึกษาที่ โรงเรียนนายร้อยทหารบกแล้ว เสด็จไปทรงเรียนวิชาการบินกับกองทัพอากาศอังกฤษ เสด็จเข้ารับราชการเป็นนายร้อยตรี ทรงสำเร็จ การศึกษาวิชาการบินชั้นสูงจากสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2469 จึงทรงรับราชการที่กรมอากาศยานที่คอมเมือง ทรงมีโอดกาใช้ความรู้ด้าน การบินอยู่เพียง 4 ปี ปลดเป็นทหารกองหนุนยศพันตรี ตั้งแต่เดือนสิงหาคม พ.ศ. 2475 หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (โพนมศรี 2532 ไบแทรก)

น้อย ซึ่งก็เป็นการทรงสืบสานความตั้งพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และคตินิยมที่ว่า “เจ้าข้าไม่หึงกัน”

ต่อมาเมื่อสงครามมหาเอเชียบูรพาสงบลงแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้รับสั่งมายังกรุงเทพฯ ให้ส่งตัวหม่อมราชวงศ์ โปยมศรี สวัสดิวัตน์ (คุณเล็ก ภริยานายประสงค์ สุขุม ในภายหลัง) ธิดาคนโตของหม่อมเจ้าวิศิษฎ์สวัสดิรักษ์ ไปยังประเทศอังกฤษ ทรงระบุดำเนินการคุณเล็ก ผู้ซึ่งเกิดเมื่อ พ.ศ. 2474 และพระองค์เคยทรงอุ้มและเล่นด้วยมาแต่ยังเยาว์ (ภาพใน โปยมศรี, มปป. ไม่ปรากฏเลขหน้าเลย) บัดนั้นคุณเล็กโตเป็นสาววัย 15-16 ปี แล้วต้องพระราชประสงค์ จะทรงอบรมเลี้ยงดู (โปยมศรี, มปป.)

คุณเล็กจึงได้เดินทางไปอังกฤษตามพระราชประสงค์ โดยท่านชายเล็กวิศิษฎ์ฯ ทรงพาไป (สร. สายสิงห์: 10) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงพระกรุณาจัดเครื่องแต่งกายแบบอังกฤษให้เหมาะสมแก่วัยของคุณเล็กและเพื่อโดยเสด็จฯ ไปยังที่ต่างๆ ทั้งยังได้โปรดจ้างครูมาสอนภาษาอังกฤษให้เป็นประจำด้วย คุณเล็กซึ่งเป็นคนช่างพูดจาพาทีให้ทรงเพลิดเพลิน และโดยที่เมื่อยังเยาว์ คุณเล็กเคยไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังกับ “ท่านยาย” หม่อมเจ้าสุรางค์ศรีโสภณฯ ท่านอาของหม่อมราชวงศ์เครือศรี มารดา คุณเล็กจึงรู้ขนบประเพณีของชาววัง ทั้งยังได้เรียนรู้การเข้าวัดเข้าวาและพระพุทธธรรม ครั้นเมื่อได้รับพระมหากรุณาธิคุณทรงอบรมสั่งสอนประเพณีของอังกฤษเพิ่มเติม คุณเล็กจึงได้เติบโตเป็นกุลสตรีไทยผู้มีความเป็นสมัยใหม่พร้อมกันอยู่ในตัว คุณเล็กถือว่าการได้เรียนรู้จาก “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ” นั้น “เป็นความรู้ที่หาค่ามาเปรียบมิได้เลย” (โปยมศรี, มปป.)

ด้วยเมตตาพระมหากรุณาธิคุณ หาค่าเปรียบมิได้เช่นนี้ แม้ในภาวะที่พระองค์เองก็มิเชื่อว่าทรงมีความสะดวกสบาย หรือปราศจากความกังวลพระราชหฤทัยเกี่ยวกับการดำรงพระชนมชีพของพระองค์เอง สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จึงประทับอยู่ในดวงจิตพระญาติสนิท ทั้งที่ประเทศอังกฤษตลอดจนในประเทศไทย ผู้รอคอยวันรอคืนที่จะเสด็จฯ กลับมาให้ได้ชื่นชมพระบารมีอย่างใกล้ชิด

เสด็จฯ คืนถิ่นไทยสมศักดิ์ศรี

พระบรมอัฐิพระราชสวามีทรงอัญเชิญมาประดิษฐาน

การเสด็จฯ กลับมาเมืองไทยของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ โดยทรงอัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมาประดิษฐานอย่างสมพระเกียรติยศของอดีตพระมหากษัตริย์นั้น เกิดขึ้นได้ในบริบทของสภาพการณ์ที่ต้องนับว่าแปลกประหลาดทางการเมืองไทย กล่าวคือ บัดนั้น จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้พ้นคืนสู่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่เกือบจะตกอยู่ในฐานะเป็นอาชญากรสงครามเสียด้วยซ้ำ นอกจากนี้ ในเวลานั้นผู้ที่ทรงดำรงตำแหน่งประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร ผู้ซึ่งรัฐบาลของ จอมพล ป. สมัยก่อนสงคราม ได้จับกุมและฟ้องคดีต่อศาล จนศาลได้พิพากษาจำคุกตลอดชีวิต โดยได้มีการกล่าวหาว่าเสด็จไปเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนหน้านั้น เพื่อทรงสมคบคิดกันจะล้มรัฐบาล ความละเอียดดั่งที่เสนอมาแล้ว

ในสภาพการณ์ใหม่ทางการเมืองภายในประเทศที่มีลักษณะกลับหน้ามือเป็นหลังมือนี้เอง ที่พระราชประสงค์จําหมายของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ที่จะเสด็จฯ คืนถิ่นไทยก็ต่อเมื่อรัฐบาลไทยถวายพระเกียรติอดีตพระมหากษัตริย์แต่พระราชสวามีเริ่มได้รับการตอบสนอง

พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์มีพระราชหัตถเลขาถึง จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ลงวันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2491 (อ้างใน **ราชเลขานุการ 2531: 11** – แต่อันที่จริง นายควง อภัยวงศ์ เป็นนายกฯ ในเวลานั้น – ผู้เขียน) ความตอนหนึ่งว่า

“บัดนี้ น่าจะถึงเวลาและเป็นการสมควรแล้วที่จะดำริจัดการให้ได้เชิญพระบรมอัฐิเข้ามาประดิษฐานเสียดามพระราชประเพณีที่มีมา อันพระบรมอัฐิในรัชกาลที่ 7 นั้น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 ทรงรักษาไว้ และพระองค์เองก็ได้เสด็จประทับรอนแรมอยู่ในต่างประเทศมาแล้วเป็นเวลา

ชำนาญ ถ้าวางจัดการเชิญเสด็จกลับมาประทับเสวยในพระที่นั่งและทูลขอให้อัญเชิญพระอัฐิในรัชกาลที่ 7 เข้ามาด้วย ก็จะดีหาน้อยไม่” (อ้างใน ราชเลขานุการ 2531: 115 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

จากที่ได้นำเสนอมาก่อนหน้านี้แล้ว ไม่ได้เป็นครั้งแรกที่มีการดำรงเช่นนี้ ด้วย ดร.ปรีดี พนมยงค์ ได้มีดำรงมาก่อนแล้ว แต่ครั้งที่เขายังเป็นนายกรัฐมนตรีและเสด็จในกรมพระชัยนาทฯ ยังไม่ได้ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ หากแต่ยังไม่ได้ดำเนินการ เขาก็พ้นจากตำแหน่งนั้นและจากอำนาจของการปกครองในเวลาต่อมาด้วย ดังนั้นการที่ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2491 คณะรัฐมนตรีที่มีจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี ได้มีมติเห็นชอบกับพระดำริของเสด็จในกรมพระชัยนาทฯ จึงนับว่าเป็นประจักษ์พยานชัดว่า บุคคลสองคน (หรืออาจจะสามคน หากนับนายควงด้วย) ผู้เคยมีบทบาทสำคัญในคณะราษฎร ซึ่งบัดนั้นได้แตกตัวสลายตัวไปแล้ว มีความเห็นพ้องต้องกันในกาลเวลาใหม่นั้นว่าควรต้องถวายพระเกียรติยศอดีตพระมหากษัตริย์แต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระนางเจ้ารำลึกดวงใจทรงจำเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า เมื่อเสด็จฯ กลับมาแล้ว **“จอมพล ป. เคยมาเฝ้า เขาพูดว่าอยากจะล้างบาป เพราะทำกับท่านไว้มากเหลือเกิน”** (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 20)

หากแต่อาจยังมีประเด็นปัญหาบางประการเกี่ยวกับการถวายพระเกียรติยศเช่นนั้นแต่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยในเมื่อทรงสละราชสมบัติแล้วในทางนิตินัยก็ต้องสถาปนาพระองค์ขึ้นมาใหม่ แต่คณะรัฐมนตรีได้มีมติให้ปฏิบัติในทางพฤตินัย คือ การอัญเชิญพระบรมอัฐิกลับมาประดิษฐานในพระบรมมหาราชวังตามพระราชประเพณี ซึ่งกระทำไม่ได้โดยไม่ขัดต่อกฎหมาย

สำหรับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ นั้นคณะรัฐมนตรีเห็นว่า ทรงได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระบรมราชินีในสมัยรัชกาลที่ 7 แล้ว ซึ่งก็มีได้มีการเพิกถอน จึงอนุโลมตามธรรมเนียมที่ตะวันตกเรียกพระราชินีแห่งรัชกาลในอดีตว่า Queen Dowager ให้ชานพระนามว่า **“สมเด็จพระบรมราชินี รัชกาลที่ 7”** (อ้างใน ราชเลขานุการ 2531: 116 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

ต่อมาเมื่อวันที่ 31 สิงหาคม พ.ศ. 2491 จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีได้มีหนังสือกราบบังคมทูล **“สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7”** (ใช้ตามที่เสด็จในกรมฯ ประชาชนผู้สำเร็จราชการทรงใช้แต่แรก) ความตอนหนึ่งว่า

“รัฐบาลและประหารราษฎรยังคงสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดมา พระราชกรณียกิจที่พระองค์ท่านได้ทรงประกอบไว้ ได้อำนวย

คุณประโยชน์แก่ประชากรและประเทศไทยเป็นอนกประการ อาทิ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ โปรดกระหม่อมพระราชทานรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน... อันเป็นรากฐานของการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยจนตราบททุกวันนี้... ที่ประชุมคณะรัฐมนตรีจึงลงมติเป็นเอกฉันท์ให้ดำเนินการถวายพระเกียรติ ...และขอพระราชทานกราบบังคมทูลเชิญใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสด็จกลับคืนสู่ประเทศไทย โดยรัฐบาลจะได้ถวายพระเกียรติยศตามพระราชประเพณีสืบไป...” (อ้างใน ราชเลขานุการ 2531: 117-118)

การที่สถานการณ์ได้คลี่คลายมาถึงจุดนี้ได้ ต้องนับว่าเนื่องมาจากการที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงวางพระองค์อยู่เหนือการเมือง ทรงมุ่งมั่นรักษาพระเกียรติยศของพระราชสวามีและของพระองค์เอง ตลอดจนเกียรติของชาติและประชาชนไทย ด้วยพระขันติธรรมมาโดยตลอดระยะเวลาที่ประทับอยู่ในต่างแดน ซึ่งนับถึงบัดนั้น เป็นเวลาถึง 14 ปี ท้ายที่สุด ทุกกลุ่มทุกฝ่ายจึงยอมรับว่าพระเกียรติยศนั้นมีอยู่โดยแท้ในพระราชปฏิบัติอันสม่ำเสมออยู่ในธรรม

ในการกราบบังคมทูลเชิญเสด็จนี้ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ราชเลขานุการในพระองค์ (คณะผู้สำเร็จฯ) ได้ทูลขอให้พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต (กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ในภายหลัง) ผู้เคยทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการในรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 และในขณะนั้นทรงร่วมอยู่ในคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เสด็จไปเฝ้าฯ กราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ในวันที่ 10 กรกฎาคม พ.ศ. 2491 พร้อมด้วยอุปทูตไทยประจำกรุงลอนดอน สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ และทรงรับจะเสด็จฯ กลับพร้อมอัญเชิญพระบรมอัฐิกลับมาพร้อมกัน (ราชเลขานุการ 2531: 118)

ตามหนังสือของเลขานุการคณะรัฐมนตรี ลงวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2491 ได้ทรงมีลายพระราชหัตถเลขาไปยังนายกรัฐมนตรีว่าทรงมีความยินดี และทรงต่อไปว่า เพื่อไม่ให้เป็นการสิ้นเปลือง “ขอให้ส่งแต่นายรองสนิท (สมสวาท โชติเสถียร) ไปจากกรุงเทพฯ แต่ผู้เดียว เพื่อเป็นผู้อัญเชิญพระบรมอัฐิ...สำหรับหน้าที่นางสนองพระโอษฐ์และราชเลขานุการ...กับข้าหลวงนั้น ก็จะทรงใช้ผู้ที่อยู่ในประเทศอังกฤษและทรงคุ้นเคยเป็นที่พอพระราชหฤทัยอยู่แล้วนั้นได้ กล่าวคือ คุณหญิงเนื่อง บุรีนวราชฐ์ และ ม.ร.ว.สมัครสมาน กับ นางสาวเชื้อ มลิตทอง ส่วนราชองครักษ์และเจ้าหน้าที่ภูษามาลา ฯลฯ นั้นก็แล้วแต่ทางราชการจะจัดสรรส่งไป และให้คอยรับเสด็จพระบรมอัฐิที่เมืองสิงคโปร์...” (ราชเลขานุการ 2531: 119 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

ทั้งนี้ แม้ว่าโดยที่พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ยังคงประดิษฐานอยู่ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทก็ตาม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณฯ ก็ได้ต้องพระราชประสงค์จะทรงเลื่อนกำหนดการเสด็จกลับจากที่กำหนดไว้ว่าเป็นในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2492 เพราะรัฐบาลเห็นว่าอาจอัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวประดิษฐาน ณ พระที่นั่งองค์อื่นได้

แสดงว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณฯ ทรงมุ่งมั่นในพระราชหฤทัยแล้วว่าเสด็จฯ กลับตราบไคที่ยังมีการถวายพระเกียรติยศแด่พระราชสวามี ทั้งยังทรงมีพระราชประสงค์ให้ประหยัดแจกเช่นพระราชสวามี

เกี่ยวกับพระราชพาหนะในการเสด็จฯ กลับนั้น ได้มีการติดต่อบริษัทของประเทศเนเธอร์แลนด์ไว้แล้ว แต่ปรากฏว่า เจ้าชายอักษะแห่งเดนมาร์ก นายกรรมการบริษัทอีสต์เอเชียติก ซึ่งเสด็จมาเยือนกรุงเทพฯ ได้มีพระทัยเอื้อเฟื้อเพื่อทูลเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณฯ เสด็จฯ กลับโดยเรือของบริษัทดังกล่าว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณฯ ได้ทรงมีลายพระราชหัตถ์ทูลองค์ประธานคณะผู้สำเร็จราชการฯ ว่า ยากที่จะเปลี่ยนแปลงด้วยเหตุต่างๆ ดังนั้น “เพื่อที่จะมิให้เสียไมตรีจิตของอีสต์เอเชียติก ซึ่งได้เคยติดต่อกันมานาน หม่อมฉันเห็นมีอยู่ทางเดียวคือ ถ้าหากจะจัดการเรือให้ได้จากสิงคโปร์ไปเกาะสีชัง แต่อาจไม่เป็นการสะดวกสำหรับเราก็เป็นได้” (ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

เห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณฯ ทรงมีพระปรีชาสามารถในการแก้ปัญหา ทรงรักษาและถนอมน้ำพระทัยพระราชวงศ์และน้ำใจของบริษัทของเดนมาร์ก ซึ่งเคยมีมาแล้วอย่างมีนัยสำคัญแต่ในสมัยรัชกาลที่ 7 ความสัมพันธ์ส่วนพระองค์กับพระราชวงศ์แห่งเดนมาร์กจึงมีความแน่นแฟ้นสืบต่อมา

ในลายพระราชหัตถ์องค์เดียวกันนั้น มีถ้อยคำคล้ายคลึงกับที่พระราชสวามี เคยทรงใช้คือ

“ส่วนเรื่องที่จะต้องจ่ายเงินแผ่นดินก้อนใหญ่ดังที่รับสั่งบอกมานั้น หม่อมฉันก็ไม่ต้องการที่จะให้เป็นเช่นนั้น เป็นเรื่องที่รัฐบาลบอกมาว่าจะจัดเช่นนั้น หม่อมฉันเป็นแต่ผู้ปฏิบัติตาม แต่ถ้าคณะผู้สำเร็จราชการหรือรัฐบาลเห็นว่าจะมีทางใดที่จะตัดรายจ่ายลงได้แล้ว หม่อมฉันก็ยินดีที่จะปฏิบัติตาม เพราะไม่อยากจะให้เป็นภาระล้นเปลืองมากเกินควรมาตั้งแต่แรกแล้ว” (ใน ราชเลขานุการ 2531: 121 – เน้นข้อความ โดยผู้เขียน)

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณฯ ได้ทรงชิมชับพระราชจริยวัตรในพระราชสวามีไว้เป็นของพระองค์เอง จึงไม่ต้องพระราชประสงค์จะให้เป็นภาระล้นเปลืองเงิน ซึ่งทำที่สุดมาจากภายที่ราษฎรเป็นผู้จ่าย ทั้งยังคงทรงเคยชินแล้วกับการประหยัด ทั้งในรัชกาลของพระราชสวามี และในช่วงสงคราม

ก่อนที่จะเสด็จฯ กลับมา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบันที่ประเทศสวีเดน (โทยมศรี 2544: ไม่ปรากฏเลขหน้า)¹⁴⁸ อีกทั้งได้เสด็จฯ ไปทูลลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 และสมเด็จพระนางเจ้าเอลิซาเบธ (พระชนกชนนีในสมเด็จพระราชินีนาถเอลิซาเบธที่ 2 ของอังกฤษในปัจจุบัน) เพื่อขอบพระทัยที่อังกฤษได้อนุญาตให้ประทับอยู่เป็นเวลานานด้วย (มรพ. สายสิงห์: 76)

รัฐบาลได้จัดส่ง นายรองสนิท ออกไปยังอังกฤษตามที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงขอมมา และได้ให้หม่อมเจ้าวิศิษฎ์ สวัสดิวัตน์ ทรงกลับเข้ารับราชการที่กรมเสนาธิการกระทรวงกลาโหม เพื่อเตรียมการรับเสด็จฯ และต่อมาได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ราชองครักษ์ประจำพระองค์อยู่ประมาณ 1 ปี (วิศิษฎ์สวัสดิวัตน์. 2522 : ไม่ปรากฏเลขหน้า)

วันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2492 สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จฯ ออกจากพระตำหนักคอมพ์ตัน ซึ่งทรงเลิกเช่า ทรงอัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปยังท่าเรือเมืองเซาธ์แฮมตัน (Southampton) ทางฝั่งทะเลภาคใต้ของอังกฤษ

ณ ที่นั้น ทางอังกฤษได้จัดพิธีส่งเสด็จฯ อย่างสมพระเกียรติคือคิดพระมหากษัตริย์และสมเด็จพระบรมราชินีแห่งมิตรประเทศ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ในฉลองพระองค์กันหนาว รูปทรงรัดกุมพร้อมพระมาลา ทรงพระดำเนินตรวจพลกองทหารเกียรติยศในพระอิริยาบถสง่างาม ทั้งๆ ที่มีนายทหารอังกฤษร่างสูงอยู่เบื้องข้างและเบื้องหลังพระองค์ ขบวนอัญเชิญพระบรมอัฐิมีเลขานุการโทประจำสถานทูตไทยทำหน้าที่คล้ายกับเป็นกรมวังนำเสด็จฯ นายรองสนิทเชิญพระหีบอัฐิ แทนที่จะเป็นกล่องพระบรมอัฐิตามที่กะไว้ก่อนหน้า ผู้ที่อัญเชิญพระบรมอัฐิคือ หม่อมเจ้าสุภัสสวัธนี ศรีสวัสดิ์ ซึ่งเหมาะสมด้วยทรงเป็นเจ้านาย ผู้ทรงเป็นข้าราชการใกล้ชิด และทรงเคยเป็นนายทหารอังกฤษ มีนายทหารเรือไทย 2 คู่เดินเคียง ส่วนหม่อมเจ้านักขัตติยมงคล กิตติยากร เอกอัครราชทูตไทย ทรงพระดำเนินกลางแถวที่สามระหว่างนายทหารไทย 2 นาย ปิดท้ายด้วยพระญาติสนิทคือ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ พระองค์เจ้าพิรพงศ์ฯ และพระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช (ราชเลขาธิการ 2531: 183 และคำอธิบายภาพ)

เมื่อขบวนอัญเชิญพระบรมอัฐิจะขึ้นเรือวิลเฮ็ล์ม ไรช์ (Wilhelm Ruys) ของบริษัทรอยัล รอตเตอร์ดัม ลอยด์ (Royal Rotterdam Lloyd) วงดุริยางค์ทหารอังกฤษบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี นำความตื่นตื้นใจมา

¹⁴⁸ คำบรรยายภาพในหนังสือดังกล่าว มีว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงฉายกับ ม.จ. วิศิษฎ์สวัสดิวัตน์ และ ม.ร.ว. โทยมศรี สวัสดิวัตน์ เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล แต่หากพิจารณาลำดับกาลเวลา ข้อมูลนี้น่าจะคลาดเคลื่อน เพราะหากเป็นเช่นนั้น ต้องเป็นก่อนเดือนธันวาคม พ.ศ. 2488 ซึ่งขณะนั้น ม.ร.ว. โทยมศรี ยังไม่ได้ไปอังกฤษ อีกทั้งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงเล่าไว้ว่าไม่ทรงกล้าเสด็จฯ ไปเฝ้าฯ รัชกาลที่ 8 ทั้งๆ ที่เป็นพระราชประสงค์ (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 19) จึงสรุปว่าภาพนี้เป็นการเสด็จฯ ไปเฝ้าฯ รัชกาลที่ 9

ผู้หม่อมราชวงศ์สายสิงห์ สวัสดิวัตน์ เป็นอย่างยิ่ง ด้วยไม่ได้ยินมานาน (ใน ราชอาณาจักร 2528: 123)¹⁴⁹ ข้าราชการสถานเอกอัครราชทูตไทย และนักศึกษาไทยไปส่งเสด็จฯ อย่างคับคั่ง บนเรือมีการจัดที่และห้องพิเศษ สำหรับประดิษฐานกล่องหินอ่อนพระบรมอัฐิ (ภาพใน ราชอาณาจักร 2531: 134)

ในการเสด็จพระราชดำเนินนี้ คุณหญิงเนื่อง บูรินวราชฐ์ อดีตนางสนองพระโอษฐ์ในรัชกาล ทำหน้าที่ นางสนองพระโอษฐ์ หม่อมราชวงศ์ไพยมศรี สวัสดิวัตน์ (สุขุม ในภายหลัง) ทำหน้าที่นางพระกำนัล โดยในช่วง ระยะเวลาเสด็จฯ ปรากฏภาพคุณเล็กเบื่องข้างพระองค์สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ บ่อยกว่าภาพคุณหญิงเนื่องฯ ซึ่งสูงอายุกว่าสมเด็จพระ ราชินี

เมื่อในวันที่ 18 พฤษภาคม พ.ศ. 2492 เรือวิลเฮ็ล์มไรช์ เดินทางมาถึงสิงคโปร์ ประดับด้วยธงไชยเฉลิมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงตรวจแถวทหารกองเกียรติยศซึ่งทางอังกฤษจัดถวายอีกครั้งหนึ่ง พลเรือตรี หม่อมเจ้าปรีดิเทพย์พงศ์ เทวกุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ หม่อมทวีวงศ์วัลยศักดิ์ (หม่อมราชวงศ์เฉลิมลาภ ทวีวงศ์) เลขานุการพระราชวัง และสมุหราชองครักษ์ รับเสด็จฯ และนำเสด็จฯ ลงเรือ “ภาณุรังสี” ของบริษัทอีสต์เอเชียติก คราวนี้ หม่อมทวีวงศ์วัลยศักดิ์ เป็นผู้อัญเชิญกล่องพระบรมอัฐิ เดินทางมาโดยรองสนิทสู่อัญเชิญพระหทัยตามเดิม (ภาพใน ราชอาณาจักร 2531: 124) ซึ่งนับว่าเหมาะสมด้วยหม่อมทิวี่ นั้น ราชทินนามก็บ่งบอกอยู่แล้วว่าเป็น บุคคลในราชสกุล ทั้งยังดำรงตำแหน่งสำคัญเกี่ยวกับราชการในราชสำนัก และเป็นผู้หนึ่งซึ่งได้ไปเฝ้าฯ ที่สงขลา ก่อนที่จะเสด็จพระราชดำเนินจากไปเมื่อ พ.ศ.2476

วันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ. 2492 เรือภาณุรังสีมาถึงเกาะสีชัง พนักงานภูษามาลาอัญเชิญพระบรมอัฐิบรรจุ ลงในพระโกศทองคำแบบของพระมหากษัตริย์ แล้วอัญเชิญลงเรือหลวง “แม่กลอง” แห่งราชนาวีไทย แล่นเข้า เทียบท่าราชวรดิฐ เวลา 15.30 น. ณ ที่นั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร (พระยศขณะนั้น) ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้เสด็จไปบนเรือเพื่อทรงรับพระบรมอัฐิในพระปรมาภิไธย มีการ ยิงสลุต ทหารกองเกียรติยศ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมีและมีประโคม สมพระเกียรติยศ พระมหากษัตริย์ทุกประการ

พนักงานพระราชพิธีอัญเชิญพระโกศพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานเหนือบุษบกกราชนทรธรรด เข้ากระบวน พยุหยาตราใหญ่สู่พระบรมมหาราชวัง พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ทรงพระดำเนินตาม

¹⁴⁹ หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ และครอบครัวได้พำนักอยู่ที่บริดจ์เฮาส์ต่อไป เนื่องจากคิดที่ตั้งยังอยู่ระหว่างการศึกษาคือ ม.ร.ว.ป๋มสาย (คุณต๋อ) ได้รับ พระราชทานทุนการศึกษาและได้สำเร็จการศึกษาอักษรศาสตรบัณฑิตจากมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด เป็นหญิงไทยคนแรก และได้เดินทางกลับมา เมื่อ พ.ศ. 2494 ม.ร.ว.สายสิงห์ได้กลับมาพร้อมกับท่านพ่อและหม่อมแม่ เมื่อ พ.ศ. 2495 (สร. สายสิงห์: 9-11 และ Pimsai and Ping 2011: 85)

ต่อด้วยสมเด็จพระบรมวงศานุวงศ์ ทหาร ตำรวจ นิติตจุพาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และมีนักเรียนและประชาชนจำนวนมากตั้งแถวรอรับตลอดทางเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง (ราชเลขานุการ 2528: 124-128) สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงฉลองพระองค์สีดำประดับสายสะพาย มหาจักรีบรมราชวงศ์ (ภาพใน ราชเลขานุการ 2531: 185) ทั้งหมดนี้เป็นการประยุกต์ตามการพระราชพิธีอัญเชิญพระโกศพระบรมอัฐิพระมหากษัตริย์จากพระเมรุมาศที่ท้องสนามหลวงกลับเข้าสู่พระบรมมหาราชวังในวันถัดไปจากวันถวายพระเพลิง เป็นการทดแทนการที่ไม่ได้มีการพระราชพิธีที่สมพระเกียรติเมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพที่สุสาน โกลเด้อร์สกรีน

วันที่ 25 พฤษภาคม ประธานคณะผู้สำเร็จฯ เสด็จทรงประกอบพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ถวายพระบรมอัฐิ ซึ่งประดิษฐานเหนือพระที่นั่งพุดตานบรมราชอาสน์ บนพระราชบัลลังก์ภายใต้ นพปฎลมหาเศวตฉัตร ณ ท้องพระโรงกลาง พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท แทนที่จะเป็นที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทที่ซึ่งพระโกศพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลยังประดิษฐานอยู่ จึงเกิดเป็นภาพที่แปลกตาเพราะพระโกศพระบรมอัฐิมิตรามหาจักรีบรมราชวงศ์องค์ใหญ่บนผืนผ้าปักคั่นปรากฏอยู่เบื้องหลัง (ภาพใน ราชเลขานุการ 2528: 186) นับเป็นความบังเอิญแต่เหมาะสมด้วยประการทั้งปวง

วันที่ 26 พฤษภาคม อัญเชิญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถออกประดิษฐานด้วย แล้วมีพระราชพิธีในเวลาเช้า สดับปกรณ์พระบรมอัฐิ เสร็จแล้วอัญเชิญพระโกศพระบรมอัฐิทุกพระองค์ขึ้นประดิษฐาน ณ หอพระบรมอัฐิที่ชั้นบนของพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เป็นอันว่าได้ถวายพระเกียรติยศต่ออดีตพระมหากษัตริย์ตามพระราชประเพณี

สำหรับประชาชนนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระบรมอัฐิออกประดิษฐาน ณ พระที่นั่งอัมรินทร์วินิจฉัย ระหว่างวันที่ 13 ถึงวันที่ 20 มิถุนายน แล้วต่อถึงวันที่ 29 มิถุนายน เพื่อให้ประชาชนได้เข้าไปถวายราชสักการะได้ โดยจะไว้ทุกข์หรือไม่ก็ได้ (ราชเลขานุการ 2531: 131-132)

ครั้นวันที่ 30 มิถุนายน มีพระราชพิธีอัญเชิญพระบรมราชสรีรางคาร (ถ้ากระดูก) ไปบรรจุ ณ พุทธบัลลังก์ พระพุทธอังคีรส ในพระอุโบสถวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ประธานคณะผู้สำเร็จฯ ทรงวางพวงมาลาของหลวง ต่อจากนั้น สมเด็จพระนางเจ้าฯ และพระบรมวงศานุวงศ์ทรงวางพวงมาลาตามลำดับ ตามด้วยบุคคลอื่นๆ

สำหรับหนังสือที่ระลึกในงาน สมเด็จพระนางเจ้าฯ ในพระราชสถานะ “เจ้าภาพ” ส่วนพระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ไว้ก่อนแล้ว ให้หม่อมเจ้าวิศิษฎ์สวัสดิรักษ์ ทรงดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือจดหมายเหตุงานพระบรมราชาภิเษก

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช 2468 ภาษาไทย โดยมีคำอธิบายภาษาอังกฤษประกอบตามต้นฉบับเดิม เพื่อพระราชทาน

นอกจากนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ ถ่ายภาพยนตร์และภาพนิ่งงานพระราชพิธี เพื่อทรงเก็บไว้เป็นที่ระลึก หม่อมเจ้าการวิกและหม่อมเจ้าผ่องแผ้วสมณิ จักรพันธุ์ ก็ได้ทรงถ่ายทั้งภาพยนตร์และภาพนิ่งไว้ด้วย ส่วนหน่วยราชการที่ดำเนินการถ่ายภาพยนตร์และภาพนิ่งมีเช่น กระทรวงศึกษาธิการ และธนาคารออมสิน เป็นต้น

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้ากาวิละวงศ์ ยังได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจอื่นๆ ที่เกี่ยวเนื่องอีกบางประการเป็นการทรงขอบใจบรรดาผู้ที่ได้ปฏิบัติหน้าที่ในงานนี้ คือ ในวันที่ 18 มิถุนายน ๒๔๖๙ ยังพระที่นั่งอัมรินทร์วินิจฉัย พระราชทานเข็มพระปรมาภิไธย ป.ป.ร. กาไหล่ทองลงยา ซึ่งสำนักพระราชวังจัดทำขึ้น แก่นิสิตและเจ้าหน้าที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้ร่วมในกระบวนพระราชพิธี และในวันที่ 16 กันยายน ๒๔๖๙ ออกให้ข้าราชการจำนวนหนึ่งเข้าเฝ้าฯ รับพระราชทานของที่ระลึก ณ ตำหนักที่ประทับ วังสระปทุม และต่อมาได้พระราชทานแหวนและเสมารัชกาลที่ 7 เป็นของที่ระลึกแก่ข้าราชการสำนักงานราชเลขาธิการในพระองค์รวม 13 คนด้วย (ราชเลขาธิการ 2531: 135-136)

เห็นได้ว่า พระราชพิธีพระบรมอัฐินี้ จัดให้คล้ายคลึงกับการจัดพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระมหากษัตริย์ตามพระราชประเพณีให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้ากาวิละวงศ์ ได้ทรงมีพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องด้วยความตั้งพระราชหฤทัยให้เป็นการเฉลิมพระเกียรติพระราชสวามี ไม่ใช่เฉลิมพระเกียรติพระองค์เองแต่อย่างใด ทรงตั้งมั่นเช่นนั้นต่อเนื่องมา ดังจะเห็นได้ต่อไป

ประทับ ณ วังสระปทุม แล้วคืนสู่วังสุโขทัย

“ฉันไม่มีความประสงค์ที่จะมีชีวิตเข้าพัวพันกับกิจการบ้านเมืองของไทยอีกเลย แต่มีความประสงค์ที่จะมีความเป็นอยู่ตามแบบหญิงไทยสามัญธรรมดา ด้วยการใช้ชีวิตอย่างเรียบง่าย อยู่กับญาติของฉัน” (การวิก 2545: 165)

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ รับสั่งเช่นนี้เมื่อเสด็จคืนสู่ถิ่นไทย

พระองค์ทรงทราบว่า ในอดีตมีผู้ระแวงสงสัยไม่ในพระองค์ก็ในพระราชสวามีว่าจะทรงเข้าพัวพันกับการเมืองของประเทศ แม้เมื่อทรงสละราชสมบัติแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้ากาวิละวงศ์ จึงได้ทรงแสดงพระราชเจตนารมณ์ที่จะดำรง

พระองค์อยู่เหนือการเมือง โดยทรงฝากความหวังไว้ในที่นี้ด้วยว่า ขอผู้ใดอย่าได้คิดดึงพระองค์เข้าพัวพันกับ “กิจการบ้านเมือง” ไม่ว่าในทางใด อีกทั้งคล้ายกับว่าทรงขอความเห็นใจว่าทรงเป็นผู้หญิงคนหนึ่ง ซึ่งย่อมต้องการที่จะมีชีวิตอยู่อย่างเรียบง่าย เป็นปกติในหมู่ญาติ ทรงหวังว่าต่อไปนี้จะทรงสามารถดำเนินพระชนมชีพอยู่อย่างธรรมดาที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้

ด้วยในขณะนั้น กระทบงศาธารณสุขยังใช้วังสุโขทัย ที่ประทับเดิม เป็นที่ทำการอยู่ในเบื้องต้น รัฐบาลจึงได้ดำริจะจัดวังถนนพระอาทิตย์ ซึ่งสมเด็จพระบรมราชชนนี พระชนกของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ 7 ถวายเป็นที่ประทับตามคำปรารภของคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ แต่เมื่อสมเด็จพระราชชนนี (สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ในเวลาต่อมา) ทรงเชิญเสด็จฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ “ตำหนักหอ” หรือ “ตำหนักใหม่” ซึ่งเป็นที่ประทับเดิมของสมเด็จพระบรมราชชนก (สมเด็จพระมหิตลาธิเบศรฯ) ในวังสระปทุม¹⁵⁰ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ จึงได้เสด็จไปประทับอยู่ที่นั่นเป็นเวลาหนึ่งปีเศษ

หม่อมราชวงศ์รำไพอาภา สวัสดิวัตน์ (เกษมศรี ในภายหลัง) หรือคุณเอี้ย ธิดาคคนที่สองของหม่อมเจ้านันทยา วัด สวัสดิวัตน์ พระอนุชาร่วมพระชนนีในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ผู้ซึ่งเมื่ออายุ 11 ปี ได้เข้าไปอยู่กับพระองค์ที่วังสระปทุม เล่าว่า

“เหมือนอยู่บ้านป่า ไม่มีพิธีรีตองอะไร นั่งฟังผู้ใหญ่คุย ถ้าท่านไป shopping ก็ทรงซื้อผ้ามาให้ตัดเสื้อ... กอดจูบกินแบบป่าหาลาน... ตอนเย็นๆ เสด็จไปเฝ้าสมเด็จพระพันวัสสา¹⁵¹ ป่าท่าน... ท่านเลี้ยงสุนัข แลสุนัขกับพริกก็ 2 ตัว” (สร. รำไพอาภา: 4)

ส่วนหม่อมราชวงศ์สุดานันท์ สวัสดิวัตน์ (คุณตุ๊กตา) น้องสาวคนสุดท้อง เล่าไว้ว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ เวนแต่เป็นการเสด็จออกให้บุคคลต่างๆ เข้าเฝ้าฯ ในช่วงเวลาเสวยพระสุธารสชา (ราชเลขาธิการ 2531: 137)

เห็นได้ว่าทรงดำเนินพระชนมชีพอย่างธรรมดากับพระญาติจริงๆ และได้เสด็จฯ ไปทรงแสดงความกตัญญูทูลทูลต่อพระญาติผู้ใหญ่ของพระองค์ผู้ประทับอยู่ที่ “พระตำหนักใหญ่” ลึกเข้าไปในวังนั้น โดยได้ทรงออกกำลังพระวรกายทรงพระดำเนินไปพร้อมกับสุนัขทรงเลี้ยง ท่ามกลางบรรยากาศอันเป็นธรรมชาติในวังนั้น ซึ่งมีพระอนุชาและพระขนิษฐาในราชสกุลสวัสดิวัตน์ประทับอยู่แล้วอีกหลายองค์

¹⁵⁰ ในเวลานั้น สมเด็จพระศรีฯ ประทับอยู่ที่ประเทศสวิตเซอร์แลนด์

¹⁵¹ สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (ย่า) ในรัชกาลปัจจุบัน

นอกจากคุณเอี้ยแล้ว คุณเล็ก โปยมศรีซึ่งอายุมากกว่าและได้ตามเสด็จฯ กลับมาจากอังกฤษ ก็ยังได้พำนักอยู่กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และได้ตามเสด็จฯ ไปทั้งในงานพระราชพิธีและในงานส่วนพระองค์ หม่อมหลวงประอร มาลากุล ซึ่งบัดนั้นอายุ 22 ปี แล้ว ท้าวสมศักดิ์ได้ถวายคืนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตามที่หม่อมเจ้ารัสสาทิศ¹⁵² ทรงแนะนำ คุณประอรเล่าว่า เมื่อได้ไปเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงตกพระทัย รับสั่งว่า “ตายแล้ว ไปอะไรอยู่ตั้งนาน ไม่เห็นเคยเห็น!” (สร. ประอร: 6) อันที่จริง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงส่งเสื้อผ้าและตุ๊กตามาประทานอยู่บ่อยๆ (สร. ประอร: 5)

ในส่วนของข้าหลวงนั้น นางสาวศศิ์น้อย (คุณเชย) ได้กลับมารับใช้เช่นเดิม พร้อมคุณชด และคุณม่วย น้องสาว ซึ่งก็เป็นข้าหลวงมาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 7 แล้ว คุณประอรเล่าว่า คุณเชย “น่ารัก เป็นคนที่ดูแลพอสมควร...คุณชดไม่มีใจร้ายอะไรกับใคร แต่ว่าคุณม่วยนี่เก่ง...คือ เวลาเขาจะคุยอะไร หรือเขาอยากจะฟ้องเรา นี่ เขาไม่มีฟ้อง เขาจะเล่าเรื่องตลก ๆ ถวายท่าน (ว่า) วันนี้ข้าจึง ประอรทำยังงั้นยังงี้...นั่นแหละฟ้องในตัว... สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นคนไม่กริ้วใครนะ...ท่านไม่มีพุดจาหยาบคายกับใคร...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่รับสั่งคำว่า “แก” เลย ท่านใช้เรียกชื่อดิฉันเลย” (สร. ประอร: 6) ทรงเป็นแบบอย่างของ “เจ้านาย” ที่ดี จึงทรงมีผู้จงรักภักดีมาก

เมื่อใดที่เสด็จฯ ออกไปนอกวัง ย่อมต้องประทับรถยนต์พระที่นั่ง ซึ่งหลวงราชรถบดี ผู้เคยขับรถพระที่นั่งรอง ได้มาขับถวายอยู่ในระยะแรก (สร. ถนัดศรี: 14)¹⁵³ จึงมีการคิดจะปักธงราชินีที่หน้ารถพระที่นั่ง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงห้าม รับสั่งว่า “ต่อไปพระเจ้าอยู่หัวยอมจะทรงมีพระราชินี” แล้วโปรดให้ออกแบบธง ร.พ. พื้นสีชมพู ขึ้นใช้แทน เพื่อให้พอเป็นที่รู้กันบนท้องถนนว่าเป็นรถพระที่นั่ง (ภาพใน สมภพ 2528)

ไม่นานหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ กลับมาเมื่อวันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2492 ก็ได้มีประกาศข่าวสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหมั้นกับหม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ กิติยากร ธิดาในหม่อมเจ้านักขัตรมงคล และหม่อมหลวงบัว กิติยากร ผู้เคยเป็นนางพระกำนัลในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในสมัยรัชกาลที่ 7

ในปีถัดมา จึงได้มาถึงวาระซึ่งสมเด็จพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 จะได้ทรงมีบทบาทที่สำคัญแต่อย่างใดเกี่ยวกับมหามงคลพิธีในรัชกาลที่ 9

¹⁵² องค์หม่อมเจ้าหญิงรัสสาทิศ กฤดากร นั้น โดยที่ทรงเสกสมรสแล้ว ไม่ได้ประทับอยู่กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ได้เสด็จไปเฝ้าฯ อยู่เสมอ เช่นเดียวกับหม่อมเจ้าหญิงพวงรัตน์ประไพ ชุมพล

¹⁵³ นายพฤทธิ์ อุปถัมภ์ภานนท์ ผู้ประกาศข่าวโทรทัศน์ ผู้ล่วงลับ บุตรชายหลวงราชรถบดี เคยเล่าให้ผู้เขียนฟังว่า คุณพ่อเล่าว่า เมื่อฝึกคนขับรถพระที่นั่ง ครูฝึกจะตั้งแก้วใส่น้ำไว้ในรถ ถ้าน้ำหกขณะขับ ครูฝึกจะเคาะเข้าผู้ฝึกหัดขับ นายพฤทธิ์ได้รับพระราชทานชื่อนี้ก่อนผู้เขียน ซึ่งเกิดทันหลวงราชรถบดีแต่ไม่ทราบนามจริงของท่าน ผู้ขับรถพระที่นั่งมีราชทินนามว่า พระมาลตีรดาทร (ผิว สงสะเสน) (สร. ถนัดศรี: 14)

วันที่ 28 เมษายน พ.ศ. 2493 เป็นวันราชาภิเษกสมรส ณ วังสระปทุม ที่พระตำหนักใหญ่ของสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เริ่มต้นด้วยการทรงจดทะเบียนสมรส แม้ว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จะไม่ได้ทรงเป็นราชสีกษัตริย์นามในสมุดทะเบียน หรือเมื่อสมเด็จพระพันวัสสาฯ ถวายน้ำพระพุทธมนต์ เทพมนตรีแด่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และทรงรดน้ำพระพุทธมนต์ เทพมนตรีแด่หม่อมราชวงศ์สิริกิติ์ก็ตาม แต่ในเวลาต่อเนืองมาที่มีการประกาศสถาปนาสมเด็จพระอัครมเหสีเป็นสมเด็จพระราชินี และทรงพระกรุณาโปรดพระราชนัดดาขัตติยราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์แด่สมเด็จพระราชินีสิริกิติ์นั้น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ในฉลองพระองค์ประดับสายสะพายมหาจักรีฯ ทรงยืนอยู่เบื้องข้างห่างจากพระราชอาสน์เล็กน้อย (ภาพใน พลอยแถมเพชร: 58)¹⁵⁴ ลักษณะพิธีการช่วงนี้เหมือนกันทุกประการกับการสถาปนาพระองค์เป็นสมเด็จพระบรมราชินีแต่ในสมัยรัชกาลที่ 7 เพียงแต่ไม่ใช่ ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณในพระบรมมหาราชวัง สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จึงได้ทรงมีบทบาทสำคัญในการสืบทอดพระราชพิธีนี้ และได้ประทับเป็นพยาน ณ รอยต่อแห่งยุคสมัยของสถาบันพระมหากษัตริย์โดยแท้ และน่าจะ ได้ทรงปลื้มพระราชหฤทัยที่สุดในที่สุดพระราชประสงค์ของพระราชสวามีที่จะให้สถาบันนั้นคงอยู่คู่กับสยามปรากฏต่อพระพักตร์ และที่องค์ผู้สมรสคู่ใหม่ได้เสด็จฯ ยังสวน ไกลกังวล เพื่อทรงพักผ่อนพระอิริยาบถหลังพระราชพิธี

ครั้นในช่วงบ่ายเวลา 16 นาฬิกา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระราชินี เสด็จออกประทับเหนือพระราชอาสน์ ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระบรมวงศานุวงศ์เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ก็ประทับเป็นเจ้านายฝ่ายในพระอิสริยยศสูงสุด ขณะที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทรกราบบังคมทูลพระกรุณาแทนพระบรมวงศานุวงศ์ ถวายพระพรชัยมงคลในการที่ได้ทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกสมรส (ภาพใน ราชอาณาจักร 2528: 188) และเป็นเช่นเดียวกันในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในวันที่ 5 พฤษภาคม ศกเดียวกัน

ปลายปีนั้น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้เสด็จออกให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท เข้าเฝ้าฯ ในวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระองค์เองเมื่อวันที่ 20 ธันวาคม ศกเดียวกัน ณ พระตำหนักที่ประทับในวังสระปทุม (ภาพใน ราชอาณาจักร 2531: 136)¹⁵⁵

¹⁵⁴ หม่อมราชวงศ์ รำไพอาภา (สวัสดิวัฒน์) เกษมศรีให้สัมภาษณ์ว่า ตนเองนั่งอยู่ที่พระบาทของสมเด็จพระนางเจ้าฯ ในวันนั้น (สร. รำไพอาภา: 4)

¹⁵⁵ พระฉายาลักษณ์ประทับพระเก้าอี้โซฟา ณ วังสระปทุม ใน ราชอาณาจักร 2538: 137 ได้เป็นต้นแบบพระราชินยานุสาวรีย์ ณ มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี จังหวัดจันทบุรี (ภาพใน วิกิลย์ 2550: 67)

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จไปประทับที่วังสุโขทัยที่ประทับเดิม ซึ่งได้รับการซ่อมแซมตกแต่งพร้อมที่จะเป็นที่ประทับแล้ว เมื่อใดใน พ.ศ. 2494 ไม่ปรากฏชัด แต่ในบรรดาพระราชกิจแรกๆ ที่ได้ทรงประกอบ ณ ที่นั่น ก็คือการทรงทำการตกลงแบ่งพระราชมรดกพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่างพระองค์เองกับหม่อมมณี ภาณุพันธุ์ ณ อยุธยา และบุตร ทายาทในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจิรศักดิ์สุประภาต พระราชโอรสบุญธรรม

หม่อมมณี (คุณหญิงมณี สิริวราสาร ในภายหลัง) บันทึกเรื่องนี้ไว้ สรุปโดยย่อได้ว่า (มณี. มปป. 480-486) หม่อมเจ้าอุปถัมภ์สุโขทัย ผู้จัดการผลประโยชน์ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้แจ้งแก่เธอว่า ตามกฎหมายไทยนั้น ความเห็นของพระยาศรีวิศาลวาจาผู้เป็นพยานคนหนึ่งของพระราชพิณัยกรรมมีว่า ให้เป็นการแบ่งกันฝ่ายละครึ่งระหว่างภาคกรรยาภิบาลกับภาคบุตร ม.จ.อุปถัมภ์สุโขทัย จึงได้ทรงทำบัญชีที่ดินแบ่งเป็น 2 กองๆ ให้มีราคาใกล้เคียงกันและให้จับสลาก ส่วนสิ่งของในวังสุโขทัยก็เช่นกัน แล้วทรงนัดวันให้เธอไปพบที่วังสุโขทัย

ในวันดังกล่าว เธอได้ลงนามในสัญญาว่ายอมทำตามเงื่อนไขของสัญญาแบ่งพระราชมรดกทุกประการ เมื่อเธอได้ลงนามแล้ว ม.จ.อุปถัมภ์สุโขทัย ได้ทรงพาเธอไปเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ที่ “ห้องโถงใหญ่” มีที่ดินแปลงหนึ่งอยู่หลังวังสุโขทัย ซึ่งมีโกดัง 2 หลัง สำหรับเก็บของและมีที่พักอาศัยของข้าราชการบริพารอยู่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงไม่ต้องพระราชประสงค์จะให้มีการจับสลากที่ดินผืนนั้น จึงได้ทรงให้แลกกับที่ดินว่างเปล่าขนาด 10 ไร่ที่ถนนเพลินจิต ซึ่งต่อมาหม่อมมณีได้ใช้ปลูกบ้านอยู่ ที่ดินนอกเหนือจากนั้นได้จับสลาก สำหรับสิ่งของ ม.จ.อุปถัมภ์สุโขทัย ได้กราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ และขอให้หม่อมมณีเลือกไว้อั่งค์และคนละกอง ที่เหลือจะได้ทำการประมูลขายไป สำหรับเงินสดนั้น มีเหลืออยู่น้อย เนื่องจากสำนักงานวังสุโขทัยได้มีความจำเป็นต้องใช้จ่ายไปมากเป็นเงินเดือนและค่าเลี้ยงดูข้าราชการหลายคนที่ยังคงอยู่ในวังสุโขทัยมาโดยตลอด ส่วนพระราชมรดกส่วนที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงหรือจะทรงได้รับจากพระราชมรดกของสมเด็จพระพันปีหลวงนั้น พระราชพิณัยกรรมระบุให้ตกเป็นกรรมสิทธิ์ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทั้งสิ้น ต่อมา หม่อมมณีจึงได้เดินทางไปขนย้ายสิ่งของต่างๆ จากวังสุโขทัย และได้เขียนชมหม่อมเจ้าอุปถัมภ์สุโขทัยไว้ว่า “ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ผู้จัดการผลประโยชน์ของสมเด็จพระปกเกล้าฯ อย่างดีที่สุดในด้วยความจงรักภักดีและกตัญญูทุกเวลา... รวมทั้งความซื่อสัตย์สุจริต ตลอดระยะเวลาอันยาวนาน ...” (มณี. มปป.: 486)

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จึงได้ทรงประกอบพระราชกิจจนเกิดความแน่นอนเป็นที่สุดว่า พระองค์ทรงมีพระราชทรัพย์ใดที่จะได้ทรงนำมาใช้ในการดำรงพระชนมชีพต่อไปได้ โดยไม่เป็นการเสียพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7

หม่อมเจ้าการวิกและหม่อมเจ้าฟ่องผัสมณี ได้เสด็จไปประทับอยู่ในวังสุโขทัย หม่อมเจ้าวิศิษฎ์สวัสดิรักษ์ ทรงทำหน้าที่ราชองครักษ์ประจำพระองค์อยู่อีกประมาณ 1 ปี ส่วน ม.ร.ว. โทยมศรี ยังอยู่ต่อมาอีกประมาณ 1 ปี จึงได้กราบบังคมทูลลาออกไปทำงานเป็นแอร์โฮสเตสของบริษัทการบินไทยอยู่ระยะหนึ่ง แล้วไปศึกษาต่อที่ สหรัฐอเมริกา (โทยมศรี 2545: ไม่ปรากฏเลขหน้า) แต่ครอบครัวของหม่อมเจ้าวิศิษฎ์ฯ ก็ยังมีความจงรักภักดีผูกพันต่อองค์สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ไม่เสื่อมคลาย หม่อมราชวงศ์สมัครสมาน กฤดากร ได้ทำหน้าที่ราชเลขานุการส่วนพระองค์ หลวงศักดิ์นายเวร ซึ่งพำนักอยู่ที่บ้านนอกวัง ได้ทำหน้าที่หัวหน้าสำนักงานวังสุโขทัย ดูแลส่งงานข้าราชการ เคนตรวจตรารอบวัง ต่อเนื่องมาจนเมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 เมื่อ พ.ศ. 2528 แล้ว จึงได้ลาโลกเมื่ออายุ 96 ปี ในเวลาใกล้เคียงกับคุณเชย ภรรยาใน พ.ศ. 2530

หม่อมแก้ว ทองใหญ่ ณ อยุธยา ได้กลับมาเป็นหัวหน้าห้องเครื่องพระกระยาหาร ใหม่ๆ ที่อายุมากแล้ว (สร. ถนัดศรี 13 และ พช. โสร็จ) มหาเด็กลึกเดิม คือ พระราชเสวก หัวหน้ามหาเด็กลึกแต่เดิมยังมีชีวิตอยู่และพำนักอยู่ที่เรือนไม้หลังหนึ่งซึ่งกระทรวงสาธารณสุขสร้างไว้ที่ริมกำแพงวังด้านถนนสามเสน แต่ไม่ได้ถวายงานมากนัก มหาเด็กลึกเดิมที่ได้กลับมารับใช้เป็นมหาเด็กลึกตั้งเครื่อง มีนายเล่ห์อาวุธ (ผัน รัตนพิสสะ) สามีกุณชด ข้าหลวงและนายเสนห์หุ้มแพร (เขาว์ ปาลกะวงศ์ ณ อยุธยา) สามีกุณม้วย ข้าหลวง ด้วยความจงรักภักดีและไม่รับเงินเดือน (สร. ถนัดศรี: 13) และได้ส่งทอดความรู้และทักษะให้แก่คนรุ่นใหม่ ที่เข้ามาจากข้างนอกหรือที่เติบโตมาในวัง เช่น นายทองดี การุณ และนายสุขเลิศ (เปี้ยก) เกตุทัต เป็นต้น (สร. ทองดี : 2) ส่วนนายพีช พันธุ์วร มหาเด็กลึกสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 นั้น ก็ได้ถวายตัวรับใช้ติดต่อรูกระนอกวัง เพราะคุ้นเคยอยู่และรู้ภาษาอังกฤษพอตัว (พช. บุญพีร์ และ พช. อุทัย) นอกจากนั้น หลวงราชรถบดี ก็ได้ช่วยคุมงานคนสวนคนงานด้วย (สร. ทองดี: 2)

อนึ่ง เมื่อหม่อมเจ้าวิศิษฎ์ฯ ทรงพ้นจากหน้าที่ราชองครักษ์ประจำพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 แล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ทรงมีราชองครักษ์มาอยู่ประจำที่วัง จะมีมาเฉพาะเมื่อตามเสด็จฯ ไปในงานพระราชพิธีตามหมายกำหนดการ ซึ่งมีรถยนต์หลวง (ร.ย.ล.) มารับเสด็จฯ เมื่อตามเสด็จฯ กลับมา หากเป็นช่วงบ่ายๆ เย็นๆ ราชองครักษ์จะได้รับพระราชทานน้ำชาและของว่างที่ระเบียบหน้าพระตำหนักก่อนที่จะกลับบ้าน ราชองครักษ์ในช่วงหนึ่งคือ พลเอก จำเป็น จารุเสถียร ซึ่งต่อมาดำรงตำแหน่งสมุหราชองครักษ์ ผู้ที่มาประจำอยู่ที่วังแบบมาเข้าเย็นกลับคือ กรมวัง ซึ่งสำนักพระราชวังส่งมา 2 คนเพื่อผลัดเวรกัน มีหน้าที่ตามเสด็จฯ ออกไปในทุกงานนอกวัง ดูแลความเรียบร้อยของขบวนเสด็จฯ โดยประสานกับทางตำรวจ และนำเสด็จทรงพระดำเนินตามลาดพระบาท เวลาอยู่ที่วัง คอยรับผู้ที่มาเฝ้าฯ ทั้งจริงหรือลงนามในสมุดถวายพระพรที่ “ห้องเซ็นชื่อ” เล็กๆ หน้าพระตำหนัก ซักซ้อมวิธีการเข้าเฝ้าฯ ทูลเกล้าถวายหรือรับพระราชทานสิ่งของ รวมทั้งวิธีการถอนสายบัวของสตรีด้วย ทั้งนี้ตามคำให้สัมภาษณ์ของ

นายเบญจะ สุนทรนัฏ กรมวังระหว่าง พ.ศ. 2507-2526 ผู้ซึ่งแม้อายุ 83 ปีแล้ว ยังได้สาธิตให้ดูอย่างคล่องแคล่ว
(พช. เบญจะ)

สำหรับการถวายการอารักขานั้น มีตำราประมาณ 20 กว่านาย ฟ่านก้อยพร้อมครอบครัวที่เรือนไม้ใกล้ ประตูหน้าวังที่มณฑลนสามแสนตัดกับถนนสุโขทัย ผลัดกันเข้าเวรอยู่ที่พระตำหนัก ที่ตำหนักน้ำริมคลอง ซึ่งใน สมัยนั้นเป็นแนวรั้วลวดหนามเหนือเขื่อน ประตูหน้าวังและประตูข้างวังที่ถนนสุโขทัย และหลังวังซึ่งเป็นทาง ไปยัง “คลัง” หรือโกดังเก็บของและตลาดสามแสน มีรถตำราเพียงหนึ่งคัน ให้นำขบวนรถเสด็จพระราชดำเนิน ขบวนนั้นมักมีแต่รถพระที่นั่งกับรถพระที่นั่งรอง รวมเป็นเพียง 2 คัน ไม่มีรถหรือรถจักรยานยนต์ปิดท้าย บางครั้งจึงมีรถอื่นวิ่งมาชนรถพระที่นั่งรอง ตำราเหล่านี้ได้รับพระราชทานอาหาร 3 มื้อต่อวัน บรรจูปิ่นโตเถา เช่นเดียวกับข้าราชการที่ยังทำงานถวายอยู่มากมายหลายบ้าน ซึ่งต้องส่งคนไปปรับเองที่ห้องเครื่อง (พช. บุญ พิธี) นับว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณทรงเลี้ยงดูทุกคนให้อยู่ดีกินดี แม้ว่าจะต้องใช้พระราชทรัพย์ไม่น้อยเลยในการ ทรงพระราชอุปการะเช่นนี้ พนักงานห้องเครื่องนั้นต้องไปจ่ายตลาดแต่เช้าทุกวันด้วยรถตู้ โดยผู้ที่เป็นหัวหน้า ห้องเครื่องมักจะไปด้วย (พช. อุทัย)

ในเดือนกันยายน พ.ศ. 2494 หม่อมราชวงศ์ปิ่นสาย (คุณด้อย) ได้เดินทางกลับมาจากอังกฤษ โดย เครื่องบินโดยสารแทนที่จะเป็นเรือเดินสมุทร แต่ในระยะแรกๆ ของการโดยสารเครื่องบินนั้น เธอเป็นผู้เดียวบน เครื่องที่จะลงที่สนามบินดอนเมือง ซึ่งอาคารผู้โดยสารเป็นตึกเล็กๆ สีขาวสะอาดตา มีญาติๆ ฝ่ายมารดาไป ต้อนรับเป็นฝูง เห็นได้จากบนเครื่องบิน ซึ่งเป็นปกติในสมัยนั้นที่ผู้คนตื่นเต้นกับของใหม่ ทุกคนแต่งกายด้วยชุด ที่โก้หรือสวยที่สุดของตน คุณด้อยเขียนเล่าว่า

“ถนนเข้าสู่กรุงเทพฯ แคบและมีคลองกว้างทั้งสองข้าง มีบัวสีชมพูและสีขาวยู่น้ำ และบางที่มีกอก ผักตบชวาสีน้ำเงินลอยอยู่ด้วย ควายตัวดำเป็นเงาอยู่ในน้ำโคลน ฉันทูทานด้วยความตื่นตาตื่นใจเพราะฉันจำ ไม่ได้เลยว่าเคยเห็นควายมาก่อน...ต้นก้ามปูแผ่กิ่งก้านอยู่ข้างถนน และไกลออกไปเป็นนาข้าวต้นอ่อนเขียวจีสด ลูกหูกูกตา...” (Pimsai and Ping 2011: 87-88)

นับเป็นภาพให้เห็นว่า ในสมัยนั้น กรุงเทพฯ ยังเป็นเมืองที่ล้อมรอบไปด้วยพื้นที่เกษตรกรรมเช่นใด
คุณด้อยเขียนเล่าต่อไปถึงวันแรกที่เข้าเฝ้าฯ สมเด็จพระ ที่วังสุโขทัย

“ท่านประทับอยู่ข้างบน เสด็จพระกระยาหารเข้าอยู่ในห้องพระบรรทม ซึ่งกว้างและมีลมโชยดี¹⁵⁶ แต่แทบจะไม่มีเครื่องเรือนอะไรเว้นแต่พระแท่นบรรทมปูด้วยผ้าคลุมไหมสีเหลือง กับพระเก้าอี้ยาวแบบนั่งนอนได้ (chaise longue) และโต๊ะพระเครื่องแป้ง ฉันไม่ได้ฝ้าฯ มา 3 ปีแล้ว แต่พระโคมยังงามเช่นเดิม พระพักตร์ซึ่งไม่มีริ้วรอย ฉายออกมาซึ่งพระอารมณ์แจ่มใส พระอิริยาบถงาม และพระเมตตากรุณาคุณ พระปีพอก (ไฟ) เล็กๆ และพระฝ้าน้อยๆ ข้างพระเนตรขวายังคงมีอยู่ เมื่อฉันได้เห็นพระพักตร์ ฉันกลั้นน้ำตาไว้ไม่อยู่ ด้วยความสูกใจที่ได้พบบุคคลที่ฉันคุ้นเคย...

เมื่อฉันพูดด้วยภาษาอังกฤษปนไทยว่าฉันต้องการที่จะเป็นไทย¹⁵⁷ บรรดาอาๆ ต่างก็หัวเราะออกมาและบอกว่าฉันดูเหมือนคนบ้านนอก เสียงของฉันไม่นุ่มนวล คำที่ฉันใช้ไม่ใช่ที่ควรใช้เมื่อกราบบังคมทูล และอากัปกิริยาของฉันไม่สำรวม ฉันเถียงว่า “แต่ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นของนอกกายและเรียนรู้ได้” สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 4 รัชกาลที่ 4 รับสั่งว่า “ไม่มีวันที่ต้องทำได้ เป็นอย่างที่ดีต่อไปนั่นแหละดีกว่า อย่างไรก็ตาม ต้องไม่เคยเปลี่ยนแปลงตั้งแต่อายุ 4 ขวบ” (Pimsai and Ping 2011: 103-104) และเช่นเคย ได้พระราชทานฉลองพระองค์ซึ่งไม่ทรงแล้วแก่คุณต่อ

สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 4 ทรงยอมรับคุณต่ออย่างที่เขาเป็น และพระราชทานกำลังใจ คุณต่อจึงไปฝ้าฯ อยู่เสมอๆ ในเวลาต่อมา และได้ถวายงานในเรื่องการปลูกต้นไม้ดอกไม้ ซึ่งเธอได้สร้างสมความเชี่ยวชาญจนสามารถเขียนหนังสือ Gardening in Bangkok ได้ในเวลาต่อมา

ไม่นานต่อมา หม่อมเจ้าสุภัสวาศัลย์ หม่อมเสมอ และหม่อมราชวงศ์สายสิงห์ สวัสดิวัตน์ (ภริยานายศิริศิริบุตร ในภายหลัง) ได้เสด็จกลับและกลับมาพำนักอยู่ที่ตำหนักน้ำเป็นระยะเวลาสั้นๆ แล้วไปซื้อที่ดินบุกเบิก “สวนเสมา” ที่อำเภอชะอำ จังหวัดเพชรบุรี ใกล้เคียงไปทางหัวหิน ที่ซึ่งท่านขึ้นทรงคุ้นเคยมาแต่กาลก่อน ปรับปรุงดินเต็มให้ปลูกพืช เช่น มะพร้าว ผัก และแตงแคนตาลูป (cantaloup) ได้สำเร็จ แตงชนิดนี้เป็นของใหม่ในเวลานั้น และส่งขายให้แก่ฝรั่ง และทหารอเมริกัน และในกรุงเทพฯ เป็นที่เลื่องลือ สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 4 เสด็จไปทอดพระเนตรและทรงเยี่ยมอยู่บ้าง (สร. สายสิงห์: 12) ส่วนหม่อมราชวงศ์สายสิงห์ หรือ คุณหญิงนั้น ได้เข้าทำงานที่สถานีวิทยศึกษา และยอมรับเองว่าไม่ค่อยได้ฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 4 จะรับสั่งทักว่า “แม่วิทยศึกษา” มาได้ไม่ต้องทำงานหรือจ๊ะ” (สร. สายสิงห์: 10)

¹⁵⁶ พระตำหนักใหญ่วังสุโขทัยในช่วงแรกนี้ ยังไม่มีเครื่องปรับอากาศห้องพระบรรทม มีระเบียงทั้งสองข้าง ซึ่งไม่มีพระกลด แต่ห้องพระบรรทมมีประตูไม้สองช่วงๆ ละ 2 บาน ลมจึงผ่านได้สะดวกและหน้าพระตำหนักเป็นสนามหญ้าใหญ่ องค์พระตำหนักอยู่ในทิศที่รับลม

¹⁵⁷ คุณต่อพูดภาษาไทยไม่ชัดมาตลอดชีวิต แต่เป็นคนช่างพูดช่างคุยและคุยสนุก ทั้งในเรื่องมีสาระและไม่มีสาระ

แต่เมื่อคุณหนึ่งกลับมาใหม่ๆ ความที่เมื่ออยู่ที่อังกฤษ สมเด็จพระเจ้า “ทรงเป็นกันเองกับหลานๆ เหลือเกิน เราจึงไม่ค่อยรู้วิธีที่จะเฝ้าเจ้านายสักเท่าไร พอกลับมาถึงเมืองไทย เรารู้ว่าไม่ควรวิ่งเข้าไปกอด มีอยู่ครั้งหนึ่ง ท่านทรงพระดำเนินอยู่ในสวนวังสุโขทัย เราคิดว่าจะทำอย่างไรดี เลยลงนั่งยองๆ ในแบบที่เราเคยทำกับผู้ใหญ่ธรรมดาแล้วกราบลงต่ำ คุณท้าวสมศักดิ์ ผู้เคร่งครัดที่สุดในโลก เรียกและกล่าวเสียงดูๆ ว่า “...ต้องหมอบกราบลงไปกับพื้น ถ้าพื้นสกปรกทำไม่ได้ให้ถวาย *courtesy* (ถอนสายบัว-ผู้เขียน) ไม่ใช่มาเที่ยวทำประหลาดอะไรนี้” (สร. สายสิงห์: 5) แต่ “อันที่จริง เมื่อดิฉันเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้า ในแวดวงญาติกา ดิฉันยังปฏิบัติตนเหมือนเดิม ท่านทรงพระทัยดี และสวมกอดจูบ แต่ถ้าท่านประทับอยู่ต่อหน้าธารกำนัล เราต้องหมอบกราบ ทำตัวให้เรียบร้อยเท่านั้นเอง ...ถ้าประทับอยู่ท่ามกลางลูกหลานกันเองแล้ว ท่านเคยทรงปฏิบัติต่อพวกเราอย่างไร ก็ยังทรงปฏิบัติอยู่เช่นนั้น” (สร. สายสิงห์: 12)

คุณหนึ่งบอกด้วยว่าตนเอง “แยตรงที่ว่าไม่ช่างพูด ตรงกันข้ามกับพี่ต๋อ เมื่อเขาไปเฝ้าฯ เขาจะเล่าเรื่องนั้นเรื่องนี้ให้ทรงเพลิดเพลินอยู่เรื่อย ๆ ...พี่หน้อย (ม.ร.ว. สายสวัสดิ์ - ผู้เขียน) อยู่อังกฤษ ส่วนพี่หนุ่น (ม.ร.ว. สมานสนธิ-ผู้เขียน) มักอ้างว่างานเยอะ ทั้งสอนหนังสือและทำผ้าบาติก พี่หนุ่นไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้า น้อยกว่าดิฉันอีก” (สร. สายสิงห์: 13)¹⁵⁸

ใน พ.ศ. 2494 นี้เช่นกัน หม่อมเจ้าอรชุนชิษณุ สวัสดิวัตน์ (ท่านชายน้อย) พระอนุชาร่วมพระชนนีของสมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทราทิศา (พระองค์ห้า พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต) ชายา และธิดาและบุตร คือ หม่อมราชวงศ์เดือนเด่น (คุณเค) และหม่อมราชวงศ์ชิษณุสรร (คุณนาย)¹⁵⁹ ได้เข้ามาประทับและพำนักในวังสุโขทัย ที่ตำหนักไม้ ซึ่งในเวลานั้นมีสะพานเชื่อมต่อกับพระตำหนักใหญ่ ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้า

หม่อมราชวงศ์ชิษณุสรร (คุณนาย) เขียนไว้ว่า เมื่ออายุประมาณ 4 ขวบนั้น

“ทุก ๆ วัน เราจะเดินข้ามสะพานไปเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้า และท่านก็พระทัยดี มีขนมให้พวกเด็ก ๆ รับประทานเสมอ ที่นี้ผมก็เอาขนมของท่านไปขายท่าน และท่านก็ประทานหนึ่งบาท และมีข้าราชการให้อีกสิ่งหนึ่ง...คงจะเยอะพอสมควร สามารถซื้อถ้วยถ้วยได้หลายชามเลยละ...มีรถจี๊ป สีล่อ ใช้ถีบเอา เป็นรถจี๊ปมีตรา มีดาวอยู่

¹⁵⁸ อันที่จริง ม.ร.ว.สมานสนธิ เมื่อยังเยาว์ที่อังกฤษนั้น ได้ถวายงานช่วยสมเด็จพระเจ้า ในการทำสวน และต่อมาเมื่อสูงวัย ได้ทุ่มเททั้งกำลังกาย และกำลังสมองในการรณรงค์เรื่องการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำที่เชียงใหม่

¹⁵⁹ ทั้งสองอธิบายว่าชื่อเล่นนั้น “คุณเค” มาจากการที่เมื่อยังเล็กเธอออกเสียงชื่อจริงให้ถูกต้องไม่ได้ ส่วน “คุณนาย” ก็เช่นกัน เพี้ยนเสียงมาจาก “คุณชาย” (พช. เดือนเด่น และ ชิษณุสรร)

ข้างบน คล้ายรถจี๊ปของอเมริกัน ถีบอย่างรวดเร็วไปมาในวังคูโชทัย ...มีพวกเด็ก ๆ ในวังอีกหลายคน เพราะมี
ครอบครัวอื่น ๆ เช่น คุณชายปุ๋ย (หม่อมราชวงศ์พฤทธิสถาน ชุมพล) และคุณชายแจ๊ค (หม่อมราชวงศ์โสรัจ
วิสุทธิ)...เราสนุกสนามกันมาก... (Jisnuson 2550: 5)¹⁶⁰

คุณชายชัชฌุกร บอกรู้ได้ว่า สมเด็จพระ “ออกค่าเล่าเรียนให้หมดตั้งแต่อยู่โรงเรียนประถม
จนกระทั่งจบปริญญาเอก เพราะฉะนั้น ท่านทรงมีพระกรุณาธิคุณต่อผมอย่างสูงตลอดมา ...มีคนทูลถามสมเด็จพระ
ว่า สมเด็จพระ ทรงส่งไปเรียนในต่างประเทศ แล้วทำไมกลับมาแล้วไม่มารับใช้สมเด็จพระ ละ ท่านก็รับสั่งว่า “ที่ฉัน
ส่งเขาไปเรียนที่ต่างประเทศก็เพื่อที่จะกลับมาได้รับใช้ประเทศชาติ ไม่ใช่ให้มารับใช้ฉัน” อันนี้คงแสดงให้เห็นถึง
แนวทางของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีที่จะทรงนึกถึงประเทศชาติก่อนจะคิดถึงพระองค์เองเสมอ”
(Jisnuson 2550: 6)¹⁶¹

หม่อมราชวงศ์เดือนเด่น (คุณเด) ระลึกความทรงจำเมื่อเธออายุ 10 ปี ว่า ที่ตำหนักไม้ นั้น อยู่ที่ชั้นบน
ส่วนชั้นล่างมีหม่อมเจ้าหญิงศุศดีวิลาส (ท่านหญิงศุศ) และหม่อมเจ้าหญิงผ่องศรีวิไล (ท่านหญิงหมู) พระขนิษฐา
ต่างพระมารดาของสมเด็จพระประทับอยู่ รวมทั้งหม่อมหลวงประอรด้วย เวลาสมเด็จพระ ไม่เสด็จอยู่ เด็ก ๆ ก็จะเล่น
กันที่ “ซุ้มม่อน” ซึ่งอยู่หน้าสะพานระหว่างพระตำหนักกับตำหนักไม้ เป็นลานยกพื้นปลูกหญ้าญี่ปุ่น เล่น “ไอ้เข้
ไอ้โจง” กระโดดขึ้นลงกันตรงนั้น แต่เวลาเสด็จอยู่ก็ไม่ได้ไปเล่นเช่นนั้นที่นั่น (พช. เดือนเด่น)

ในขณะที่คุณเดให้สัมภาษณ์ว่า “สมเด็จพระป่าท่านงาม พระทัยดี เรียบร้อย เจียบ ๆ สบาย ๆ serene (สงบ
สง่างาม - ผู้เขียน) โอภาปราศรัย” คุณนายเสริมว่า “ไม่ได้รู้สึกถึงความเป็นควีน รู้สึกอบอุ่นแบบป่ากับหลาน”
(พช. เดือนเด่น)

ครอบครัวท่านชายน้อยออกไปประเทศอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2497 โดยท่านชายและพระองค์ห้ากับคุณเด
กลับมาก่อนคุณนายเรียนจบปริญญาเอก โดยได้กลับมาเยี่ยมบ้านครั้งหนึ่งเมื่อคุณเดอายุ 15 ปี เนื่องจากพระเจ้า
วรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏพงษ์บริพัตรสิ้นพระชนม์ (พ.ศ. 2502) และในครั้งนั้น ได้ไปเฝ้าสมเด็จพระ ที่สวนบ้าน
แก้ว จันทบุรี (พช. เดือนเด่น)

¹⁶⁰ รถจี๊ปที่ว่านี้ เมื่อ ม.ร.ว.ชัชฌุกร ไปเมืองนอก ผู้เขียนได้รับทอมา

¹⁶¹ คุณชายชัชฌุกรกลับมารับราชการเป็นอาจารย์ประจำที่คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล ซึ่งเพิ่งเปิดใหม่ และได้เป็นศาสตราจารย์
ในเวลาอันรวดเร็ว

สำหรับหม่อมเจ้ากมลีสาน และหม่อมเจ้าสีดาคำรวง (สวัสดิวัฒน์) ชุมพล ประทับอยู่กับบุตรชายทั้งสอง คือ หม่อมราชวงศ์ศักดิ์สาน (คุณโต้ง) และหม่อมราชวงศ์พฤทิสาน (คุณปุ๋ย) ที่เรือนไม้หลังหนึ่ง ซึ่งกระทรวงสาธารณสุขสร้างไว้ ที่ริมกำแพงวังด้านถนนสามเสน โดยได้ย้ายออกมาจากตำหนักน้ำและตำหนักไม้ตามลำดับ (สร. พฤทิสาน: 8) หม่อมเจ้าสีดาคำรวง จะทรงดำเนินเข้าไปเฝ้าฯ สมเด็จพระเทพฯ แทบทุกเช้าที่ห้องพระบรรทม เมื่อใดก็ตามที่สมเด็จพระเทพฯ ประทับอยู่ที่กรุงเทพฯ ม.ร.ว.พฤทิสาน ให้สัมภาษณ์ไว้ว่า

“ผมตามแม่ขึ้นไปเฝ้าบนห้องพระบรรทม เราต้องถามก่อนว่า ท่านบรรทมตื่นหรือยัง ถ้าตื่นแล้ว ก็เข้าไปเฝ้าได้ เขาตั้งเครื่องเสวยพระกระยาหารเช้า มีขนมปัง ตับบด น้ำส้ม แบบฝรั่ง ท่านประทับโซฟาแข็ง ๆ แบบหลุยส์ โซฟายาวๆ สูง ๆ มีโต๊ะเล็ก ๆ ไปเทียบ ประทับเสวย แล้วท่านอาจจะคุย เราก็ไปนั่งอยู่กับพื้น ตรงนั้นมีหมาเดินในห้องบรรทมมีของขบเคี้ยว...” (สร. พฤทิสาน: 11)

สังเกตได้ว่าทั้งพระกระยาหารและบรรยากาศการเข้าเฝ้าฯ ในช่วงเช้านี้ คล้ายคลึงมากกับพระราชปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ในรัชกาล

“ผู้ที่เฝ้าอยู่ทุกวันคือคนที่อยู่ในวังสุขุขทัย ท่านหญิงผ่องไม่ได้เฝ้าตอนเช้าทำอะไรหรอก นอกจากจะมีธุระอะไรมาทูลถาม และมีแม่ผม มีท่านหญิงหนู (ผ่องศรีวิสัย)... มีคุณประอร สมัยหนึ่งมีพระองค์ห้า จันทรวงศ์มณี... สมัยผมเด็กมาก ๆ ท่านป้าองค์ห้าจะเข้าเฝ้า ท่านลุงอรชุนไม่ได้ขึ้นไปเฝ้าข้างบน... ท่านหญิงรัสเสด็จมาบ้างจากข้างนอก... เข้าไปถึง... จะต้องกลานเข้าเข้าไปจนถึงใกล้ ๆ พระองค์ แล้วหมอบกราบ ท่านจะทรงหอมเราบ้าง ไม่ทรงหอมบ้าง โด ๆ แล้วก็ไม่ทรงหอม สิ่งที่ทำได้คือ ...มีงานเฉลิมพระชนมพรรษา 4 รอบ (20 ธันวาคม พ.ศ. 2495-ผู้เขียน) มีการออกร้านรอบสนามใหญ่ ซึ่งเป็นเรือนใหญ่มากสำหรับเด็ก (อายุ 5 ขวบ-ผู้เขียน) เราต้องใส่เสื้อสูท กางเกงขาสั้น ผูกเน็คไท...” (สร. พฤทิสาน: 11-12)

งานเฉลิมฯ 48 พรรษาปี บรรดาพระประยูรญาติและข้าราชการบริพารเก่าๆ ได้จัดซุ้มอาหารเครื่องดีมาร่วมงานที่สนามใหญ่หน้าพระตำหนัก สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ฉายพระฉายาลักษณ์เป็นที่ระลึกร่วมกับบรรดาผู้ที่ประสูติและเกิดในปีมะโรง ซึ่งเป็นปีพระราชสมภพ แล้วอวดขยายใส่กรอบพระราชทานในภาพมี พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏพงษ์บริพัตร หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร หม่อมเจ้าวงศานุวัต เทวกุล หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตน์ประไพ ชุมพล นายรองสนิท โชติกเสถียร เป็นต้น (ภาพใน ราชเลขานุการ 2528: 197)

เกี่ยวกับอาหาร ม.ร.ว.พฤทิสาน บอกว่า “บ้านผมไม่ได้รับปีนโตจากห้องเครื่อง ท่านไม่ได้ทรงเลี้ยงครอบครัวผม เราอยู่ในวังเฉยๆ... บางทีพอจะขึ้นไปร่วมโต๊ะเสวยเมื่อไม่มีคน... โต๊ะอาหารมีทั้งหมด 12 ที่นั่ง เขา

จะพยายามให้เต็ม 10 ที่นั่ง บริเวณปลายโตะเสวยไม่ค่อยมีคนนั่ง (สมเด็จพระฯ) ท่านจะประทับตรงกลางด้านยาว แล้วจะมีเครื่องเสวยพิเศษสำหรับท่าน ส่วนของผู้อื่นมหาดเล็กจะเดินเสิร์ฟ เช่น ตักข้าว...มีจานเปลอยู่ข้างๆ สำหรับกับข้าว มีขามแก้วล้างมือ สำคัญมากคือ ห้ามเอาข้อศอกขึ้นโตะ...ถ้ามีอาหารฝรั่ง พระเจ้าอยู่หัวพระราชทานมาจากในวังที่ประทับ สมเด็จพระฯ ก็จะมีรับสั่งให้พ่อแม่ไปร่วมโตะเสวย หรือรับสั่งให้จัดแบ่งมาที่บ้าน เพราะท่านทรงทราบว่า ท่านเล็ก (กมลีสาน) ชอบอาหารฝรั่ง... เด็กๆ นะไม่ค่อยได้นั่งโตะเสวยหรอก จะนั่งอยู่ข้างนอกที่ระเบียง ต้องโตแล้ว ถ้าไม่มีคน ถึงจะได้นั่งร่วมโตะเสวย แล้วต้องมาจัด ท่านหญิงผ่องหรือคุณประอรมาดูแลและค่อยๆ หนีไปที่ละคนตามลำดับอาวุโส เมื่อไม่มีคน เราก็ได้นั่ง บางทีมีใครไม่รู้มาในนาที่สุดท้าย เรานั่งไปแล้ว ก็จะเกิดอาการ “ตกโตะ” คือ ถอยไปนั่งข้างนอก...ซึ่งสบายกว่าเยอะ...ไม่ต้องระวังตัว” (สร. พุทธิสถาน: 12)

เมื่อถูกซักเรื่องสรรพนามที่ใช้กับสมเด็จพระฯ ม.ร.ว.พุทธิสถาน จึงตอบว่า เวลากราบบังคมทูลก็แทนตัวเองด้วยชื่อเล่น ท่านพ่อทรงแทนองค์เองว่า “เล็ก” และทูลสมเด็จพระฯ ว่า “ท่านอา” ซึ่งยังคงเป็นไปตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ส่วนท่านแม่นั้นเล่าว่าเดิมเรียก สมเด็จพระฯ ว่า “พี่หญิง” พอทรงเป็นสมเด็จพระฯ ก็ต้องเรียกท่านว่า “สมเด็จพระ” ท่านแม่แทนองค์ว่า “หญิง” ส่วนที่ว่าต่อพระพักตร์ คุณปู่ไม่ได้ขานพระนามว่าอะไร แต่ถ้าพูดกับคนอื่นในวังก็ว่า “สมเด็จพระป้า” หรือ “สมเด็จพระ” เฉยๆ “จริงๆ แล้ว เมื่อเด็กๆ พุทธราชาศัพท์ไม่เป็น พุทธเป็นตอนโตแล้ว รู้สึกว่าเป็นผู้ใหญ่แล้ว ก็ต้องพูดเป็นนะ” (สร. พุทธิสถาน: 13; ภาพงานวันเฉลิมฯ 4 รอบใน ราชอาณาจักร 2528: 197)

หม่อมเจ้ากมลีสานนั้น เมื่อสมเด็จพระฯ เสด็จมาประทับแล้ว ไม่ได้ทรงมีหน้าที่ใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดูแลวังอีก แต่ดูเหมือนจะทรงถือเป็นหน้าที่ต้องอยู่เฝ้ามองความเป็นไปในวังเพราะบรรดาข้าราชการบริพารเก่าๆ และลูกหลานยังมีความเกรงพระทัย ไม่ทรงเสนององค์เข้าไปหากสมเด็จพระฯ ไม่ได้มีรับสั่ง จนหม่อมราชวงศ์ถนัดศรีเปรียบท่านว่า “เหมือนแมวติดที่...ไปอยู่เรือนแถวๆ เป็นเรือนไม้” (สร. ถนัดศรี: 7) จนถึงแก่อสัญชีพใน พ.ศ. 2521 ก่อนสมเด็จพระฯ เสด็จสวรรคต

ม.ร.ว.พุทธิสถาน เล่าไว้ด้วยว่า

“เมื่อสมเด็จพระฯ เสด็จลงตอนเช้า ท่านจะเสด็จไปถวายบังคมพระบรมอัฐิพระปกเกล้าฯ (ที่ห้องพระบรมอัฐิที่ชั้นบนพระตำหนัก-ผู้เขียน) ไม่รู้ว่าทรงสวดมนต์ไหว้พระด้วยหรือเปล่า เรานั่งคอยท่านอยู่หน้าห้อง ท่านเสด็จเข้าไปองค์เดียว แล้วเราก็กราบพระบรมอัฐิจากหน้าห้อง...ท่านเสด็จไปไหน (ต่างจังหวัด-ผู้เขียน) ต้องทรงเชิญ

พระบรมอัฐิพระปกเกล้าฯ ไปด้วยเสมอ แล้วตอนกลางคืน ท่านก็เสด็จไปถวายบังคมพระบรมอัฐิด้วย ทรงปฏิบัติเป็นกิจวัตร...”¹⁶²

พระราชหฤทัยก็มิเสื่อมคลาย แม้เมื่อพระราชสวามีหาไม่แล้ว

แต่มาบัดนั้น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 พระชนมพรรษา 48 พรรษา จะต้องทรงดำเนินพระชนมชีพด้วยพระองค์เอง และทรงประกอบพระราชกรณียกิจในถิ่นไทยเป็นของพระองค์เอง พระองค์ทรงแผ้วถางถักทอเส้นทางแห่งการนั้นอย่างไร เป็นเรื่องที่เราจะได้ติดตามกันต่อไป

¹⁶² สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 ทรงประกอบพระราชกรณียกิจในถิ่นไทยเป็นของพระองค์เอง พระองค์ทรงแผ้วถางถักทอเส้นทางแห่งการนั้นอย่างไร เป็นเรื่องที่เราจะได้ติดตามกันต่อไป

วันเวลา ณ จันทบุรี “เชียงใหม่ไทยสามัญธรรมดา”

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ได้ทรงดำรงพระชนมชีพอย่างเรียบง่าย อยู่กับพระประยูรญาติเป็นส่วนใหญ่แล้วก็จริง แต่ยังไม่ได้ทรงทำอีกอย่างหนึ่งตามที่ทรงตั้งพระราชหฤทัยไว้เมื่อเสด็จฯ กลับสู่เมืองไทย นั่นก็คือ การ “มีความเป็นอยู่ตามแบบหญิงไทยสามัญธรรมดา”

ในเวลาไม่นานหลังจากที่เสด็จฯ กลับมาและประทับอยู่ที่วังสระปทุม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ได้มีพระราชดำริที่จะหาที่ดินในต่างจังหวัดท้องถิ่นไทยที่มีอากาศดีเพื่อสร้างที่ประทับ ทรงมีพระราชดำริไว้ 2 จังหวัด คือ เชียงใหม่และจันทบุรี ทั้งนี้ ที่เชียงใหม่นั้น ในปีถัดจากที่เสด็จฯ เฝ้ามองมณฑลฝ่ายเหนือและมณฑลพายัพเมื่อ พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยมีพระราชประสงค์จะให้สร้างวังบริเวณริมแม่น้ำแม่ปิงใกล้ตัวเมือง โดยได้มีการสำรวจที่ดินไว้แล้วด้วย แต่ในที่สุดไม่ได้ดำเนินการ (ฉัตรบงกช 2550: 61-63) มาครั้งนี้ก็เช่นกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ทรงเห็นว่าเชียงใหม่อยู่ห่างไกลจากกรุงเทพฯ มากเกินไปและการเดินทางก็ยังไม่สะดวกเพราะถนนยังไม่ดี ต้องใช้รถไฟ จึงสนพระราชหฤทัยจังหวัดจันทบุรี ตามที่หม่อมทิววงศ์ถวัลยศักดิ์ (ม.ร.ว.เฉลิมลาภ ทิววงศ์) เลขานุการพระราชวัง ผู้เคยเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด กราบบังคมทูลแนะนำและได้สืบหาที่ดินหลายแห่งไว้ให้ได้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตร (ราชเลขานุการ 2531: 139 และ มรพ. 43 เซึ่งอรรถที่ 44; ภาพขบวนรถเตรียมเสด็จออกจากวังสระปทุมใน วิกัลย์ 2550: 52)

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ จึงได้เสด็จพระราชดำเนินด้วยขบวนรถพระที่นั่ง ออกไปทอดพระเนตรตามถนนทางหลวงซึ่งยังไม่ได้ราดยาง จึงเต็มไปด้วยฝุ่นละอองและเป็นหลุมเป็นบ่อ รถพระที่นั่งกระแทกกระเทือนไปตลอดทาง ดังที่หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ (คุณหมึก) บุตรหม่อมเจ้าเฉลิมศรี พระเชษฐาต่างพระมารดาองค์หนึ่ง เล่าไว้ว่ามีรสชาติถึงประสบการณ์ในการขับรถยนต์พระที่นั่งแลนด์โรเวอร์ (Land Rover) ถวายว่า

“เจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ นายช่างใหญ่กรมทางหลวง”¹⁶³ ช่วยมากเหลือเกิน ...สะพานข้ามแม่น้ำบางปะกงยังไม่มี... มีแพขนานยนต์ให้รถลงแพข้ามฟากมาทางฝั่งชลบุรี... ในตอนนั้นพักยังเป็นหมู่บ้านชาวประมงปลูกอะไรก็ไม่ขึ้น เพราะกันดารน้ำ..เจ้ากาวิละ...ก็ปลูกศาลาขึ้น เดียวนี้เป็นที่ตรงข้ามกับทางเข้าพืษากลาง...

¹⁶³ เจ้ากาวิละวงศ์ ณ เชียงใหม่ นี้เป็นคนเดียวกับที่เป็นคนขับรถไฟจำเป็นจากหัวหินไปสงขลา เมื่อ พ.ศ. 2476 แปลกแต่จริงที่ผู้มีพื้นเพเป็นคนเชียงใหม่ได้มาถวายความสะดวกในการเสด็จไปยังจันทบุรี “คู่แข่ง” ของเชียงใหม่

เป็นศาลาโถงสำหรับประทับเสวยพระกระยาหารกลางวัน รวมทั้งห้องสรง...ราวๆ 4 ชั่วโมง (จึงถึงพัทธา) เสวยแล้วขึ้นรถต่อไป มาถึงสัตหีบถ้ำเป็นหน้าแล้งฝุ่นตลบ...ต้องให้รถนำไปไกลๆ ล่วงหน้า...คอยไล่ควาย...แล้วก็ให้ฝุ่นมันตกละเอียดก่อน...ถนนมันเป็นลูกระนาด...ต้องใช้ความเร็ว...มันก็จะวิ่งไปบนผิวถนน...สักพักก็มีเครื่องมือพิเศษในการเบรกเอื้อมมาจากข้างหลัง เป็นพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้า...ตอนที่ไปถึงเขาไร่ยานี้เป็นทางลาดลงไปแล้วก็มีคูน้ำเป็นคลองเล็กๆ ขวาง...ใช้ขง 2 ต้น ผิวข้างบนพื้นให้เรียบแล้ววางพาดลงไป มือต้องแน่น...ต้องแม่นยำ...ถนนไปจันทบุรี 130 กม...ออก 9 โมงเช้า มาถึงนี่ 5 โมงเย็น” (สัมมา: 22-23)

“เขาไร่ยา” คือชื่อทำเลที่ดิน “ซึ่งเป็นป่าทั้งหมดไม่มีอะไรซักอย่างเดียว สมเด็จพระเจ้าโปรดที่ตรงนี้ พอแล่นรถผ่านท่านก็ขี้เสีย ท่านว่า ตรงนี้แหละชอบ ฉันอยากอยู่ตรงนี้ ให้สืบดูซิว่าเขาจะขายไหม เขาวายินดีขายให้ทรงซื้อ...หลังจากนั้นจึงได้ทรงซื้อที่ดินบริเวณดังกล่าวจากเจ้าของหลายรายรวมกันได้ 687 ไร่ และพระราชทานนามตามชื่อตำบลว่าสวนบ้านแก้ว” หม่อมเจ้าฟ่องผัสมณี จักรพันธุ์ รัชสังไไว้ (อ้างใน มรพ. : 44)

“สวนบ้านแก้ว” เลขที่ 41 หมู่ 5 ตำบลท่าช้าง อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี อยู่ห่างจากตัวเมือง 6 กิโลเมตร ตั้งอยู่ระหว่างเขาเตี้ยๆ ชื่อเขาโป่งลานและติดกับทุ่งป่าผ่า ตรงปากทางเข้าตัวเมือง สภาพพื้นที่จะเป็นเนินเขา เป็นที่ลาด มีลำคลองตัดผ่านกลาง เรียกว่าคลองบ้านแก้ว เดิมเป็นป่าทึบมีต้นไม้ใหญ่อยู่ส่วนหนึ่ง นอกนั้นเป็นทุ่งหญ้าคากว้างกร้าง มีที่ลุ่มและป่าช้า (ป่าน้ำท่วมขัง) (สัมมา: 26) สมเด็จพระเจ้าจะทรงมีพระปรีชาด้านทำเลที่ดินจึงได้ทรงเลือกสถานที่นี้ เพราะจะทำการชลประทานได้ไม่ยาก ด้วยมีพระราชดำริจะทรงทำไร่สวนอย่างที่โปรดมาแต่เดิม แต่มีได้ทรงมีโอกาสทรงทำมากนักรมาก่อน

ทรงแปลงทุ่งหญ้าคาเป็นสวนทดลอง

นี่คือจุดเริ่มต้นของการทรง “ใช้ชีวิตตามแบบหญิงไทยสามัญธรรมดา” และก็เป็นพระประยูรญาติทั้งใกล้ไกลและไกลออกไปหน่อยอีกนั่นแหละที่เป็นผู้ลงแรงดำเนินการแผ้วถางทุ่งหญ้าคาเป็น “สวนทดลอง” รวมทั้งรับชาวบ้านแถบนั้นเข้ามาเป็นคนงาน

สมเด็จพระเจ้าเสด็จพระราชดำเนินจากวังสระปทุมไปประทับแรมครั้งแรกเมื่อวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2493 โดยหม่อมเจ้าประดิษฐา จักรพันธุ์ (ท่านเป็ง) เจ้าน้องของหม่อมเจ้าการวิก และหม่อมราชวงศ์สมักรมาน กฤดากรเดินทางล่วงหน้าเพื่อประสานเตรียมการก่อน แล้วจึงกลับมากรุงเทพฯ เพื่อตามเสด็จฯ ไป กรมหลวงจัดที่พักชั่วคราวเป็นที่ประทับ

หม่อมเจ้าประดิษฐา ทรงเล่าว่า

“สมเด็จพระฯ ท่านโปรดมาก อากาศดี แต่แรกๆ ไปอยู่ฝนตกมากเหลือเกิน บางครั้งตก 15 วัน 15 คืน จนเสื้อผ้าออกกลิ่น...มีคนตามเสด็จฯ มาก เช่น พระเชษฐาของท่าน ท่านชายกลาง (หม่อมเจ้าโสภณภราโดย สวัสดิวัตน์-ผู้เขียน) ไปพักแรมที่หลังคาจาก (สมเด็จพระฯ) ท่านโปรดที่พักหลังคาจาก เข้าๆ ท่านตื่นบรรทมท่านจะทรงพระดำเนินตรวจที่โน่น ทอดพระเนตรที่นี่...” (สัมมา: 25) และทรงเล่าต่อไปว่า

“ในระยะแรกๆ นั้นยังไม่มีไฟฟ้า ต้องใช้เครื่องปั่นไฟใช้เอง ไม่มีน้ำประปา ต้องสูบน้ำจากคลองบ้านแก้วขึ้นมาใช้ ไม่มีโทรศัพท์ เมื่อมีเรื่องด่วนต้องติดต่อไปยังกรุงเทพฯ ต้องไปโทรเลขที่ตัวจังหวัด” (ราชเลขาธิการ 2531: 141)

นับว่าได้ประทับเชียงใหม่ไทยสามัญธรรมดาจริงๆ ในช่วงแรกนี้จนประมาณ 2 ปีต่อมา (พ.ศ. 2495) จึงได้รับสั่งให้สร้างเรือนไม้หลังเล็กๆ ขึ้น 3 หลัง เรียกว่า เรือนเทา เรือนแดง และเรือนเขียว เป็นแบบบังกะโล เรือนเทาอยู่ตรงกลางเป็นที่ประทับ เรือนเขียวเป็นที่ทำงานและที่พักของคุณสมักรฯ ราชเลขาฯ เรือนแดงเป็นที่พักของผู้ติดตาม เช่น ท่านหญิงผ่อง (สัมมา: 29) เนื่องจากถึงวาระที่จะเสด็จออกไปประทับที่นั่นเป็นประจำแล้ว

หม่อมราชวงศ์ถนัดศรีเล่าว่า

“บนเนินข้างบนก็ทรงปลูกพระตำหนักด้วยไม้สักฝา 2 ชั้น เพราะตอนนั้นทรงทำการค้าคือ บริษัททำไฟฟฟนา มีสัมปทานไม้สัก...คนที่บุกเบิกยุคแรกคือหม่อมเจ้าประดิษฐา ซึ่งทรงลาออกจากกรมชลประทานมาเป็นผู้จัดการสวน...เรือนแถวห้องเครื่องก็เป็นหลังคามุงจาก แล้วก็สร้างเตาเผาถ่าน...ต้นไม้ที่มองเห็นกันอาณาเขตไร่ยาผมเป็นคนปลูก ปลูกต้นไม้ และต้นกระท้อน 1 ต้น...มีอิแก้งเข้ามาอยู่เสมอ...เรา 3 คน หม่อมราชวงศ์บรรพาศักดิ์ กฤดากร ผม แล้วก็ท่านเป็ง มีรถแทรกเตอร์ B7 อยู่ตัวหนึ่ง ก็ต้องไถพวกหญ้าคาออกให้หมด ผลัดกันอยู่อย่างนั้น จนเป็นรูปเป็นร่าง...ตำหนักในสมัยแรกเป็นเรือนไม้ มีบันได 3 ชั้น ด้านหนึ่งเป็นที่บรรทม อีกด้านหนึ่งเป็นห้องนอนของหม่อมหลวงประอร มาลากุล” (สัมมา: 24-25)¹⁶⁴

¹⁶⁴ จากการที่ได้ใกล้ชิดกันที่สวนบ้านแก้วนี้ หม่อมราชวงศ์ถนัดศรีกับหม่อมหลวงประอรจึงได้แต่งงานกัน มีบุตรชาย 2 คน คือ หม่อมหลวงศิริเฉลิม (คุณหมึกแดง) และหม่อมหลวงเพิ่มวรุ (คุณจิว) แต่ไม่นานต่อมาได้หย่ากัน และหม่อมราชวงศ์ถนัดศรีได้ไปบุกเบิกงานของตนเองด้านการแนะนำร้านอาหารในนาม “เชลล์ชวนชิม” และราชการวิทยุโทรทัศน์ จนมีชื่อเสียงเลื่องลือ ส่วนหม่อมหลวงประอรนั้น ได้อยู่รับใช้ใกล้ชิดสมเด็จพระฯ ต่อเนื่องมาจนเสด็จสวรรคตและได้สมรสกับหม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ หลังจากที่มีหม่อมเจ้าผ่องแผ้วถึงแก่ชีพิตักษัยและสมเด็จพระฯ สวรรคตแล้ว

หม่อมราชวงศ์บรรพาศักดิ์นั้นเป็นบุตรของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรรยาศักดิ์ และเป็นพี่ชายของ หม่อมราชวงศ์สมักรสมาน ราชเลขานุการส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณวดี “แต่ไม่ค่อยสนิทจึ่งจะไรกัน” (สร. ธิดาเพ็ญ: 6) ตามคำให้สัมภาษณ์ของหม่อมหลวงธิดาเพ็ญ ธิดา ออกจากงานที่กรมทางหลวงมาอยู่ก่อนข้างประจำ ซึ่งอาจเนื่องด้วยท่านหญิงพรรณเพ็ญแข (ราชสกุลเดิมเพ็ญพัฒน์)¹⁶⁵ ผู้อ่อนชั้นยากกว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ราว 1 ปี ทรงสนิทสนมและโปรดของกระจุกกระจิกเช่นเดียวกันกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ และได้เสด็จมาประทับที่สวนบ้านแก้วด้วยอยู่ระยะหนึ่ง แต่ท่านหญิงเพ็ญทรงมีภาพลักษณ์เป็นสมัยใหม่กว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการแต่งองค์ (สร. สมสวาท และ สมลักษณะ: 18-19 และ สร. ธิดาเพ็ญ: 12) หม่อมราชวงศ์บรรพาศักดิ์ได้รับพระราชทานรถยนต์โอลด์สโมบิล (Oldsmobile) คันหนึ่งไว้ขับไปมา และลงมือต่อไฟฟ้าบ้านไฟที่สวนบ้านแก้วด้วยตนเอง (สร. ธิดาเพ็ญ: 9 และ 16)

หม่อมหลวงธิดาเพ็ญ เล่าว่าขณะที่เธออายุประมาณ 15 ปี และได้ไปที่สวนบ้านแก้วระหว่างปิดภาคเรียนนั้น มีบุคคลรุ่นราวคราวเดียวกันไปที่นั่นเช่นกัน อาทิ หม่อมราชวงศ์บัณฑิตย์ จักรพันธุ์ (คุณชายเล็ก) และหม่อมราชวงศ์ผกาแก้ว จักรพันธุ์ (บาร์ทลิง Bartling จากการสมรสในภายหลัง) บุตรและธิดาของหม่อมเจ้าประดิษฐา (ท่านเป็ง) จักรพันธุ์ และหม่อมปัทมา (หม่อมปลั่ง)

หม่อมราชวงศ์บัณฑิตย์เล่าว่า ท่านพ่อได้ไปดูแลที่สวนบ้านแก้วแต่แรก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ “รับสั่งว่าจะเลี้ยงครอบครัวให้ทั้งหมด...ผมอยู่กับท่านมาตั้งแต่อายุ 11 ปี ท่านทรงเลี้ยงดูและส่งให้เรียนหนังสือด้วย พออายุ 16 ปี ท่านให้ผมทำงานที่สำนักงานราชเลขาฯ โดยให้ศึกษางานกับหม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์...สำนักงานอยู่ที่วังสุโขทัย...ตอนหลังพอเรียนจบแล้วก็เลยตามเสด็จไปทุกแห่ง พอท่านกลับกรุงเทพฯ ผมก็กลับกรุงเทพฯ” (มรพ. บัณฑิตย์: 82)

คุณชายเล็กเล่าต่อไปว่า ท่านพ่อกับหม่อมแม่มีเรือน “อยู่ใกล้ทางแยกเป็นลิฟา 2 ชั้น เรียกว่าเรือนท่านเป็ง แล้วตอนหลังผมมีอยู่หลังหนึ่ง (คือ) เรือนแดง และท่านพ่อมีผู้ช่วยคนหนึ่งชื่อนายเพาะ น้องชายนายพิชพันธ์วร ซึ่งอยู่เรือนแดง” (มรพ. บัณฑิตย์: 83-84)

หม่อมเจ้าหญิงสุทธักว้างแสง (สวัสดิวัตน์) วิสุทธี หรือท่านหญิงคู้ พระขนิษฐาต่างพระมารดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณวดี และชายาหม่อมเจ้ารัศยากร วิสุทธี หนึ่งใน “สี่ม้า” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงพระราชอุปการะมา

¹⁶⁵ ท่านหญิงเพ็ญทรงเป็นเจ้านายฝ่ายในองค์แรกที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต (จากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว) ใน พ.ศ. 2474 ให้เสกสมรสกับผู้ที่ไม่ได้เป็นเจ้าได้ โดยมีเงื่อนไขว่าต้องลาออกจากฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์จักรีเสียก่อน (กัลป์ยาณวิวัฒนา 2517: ประวัตติ)

ตั้งแต่ยังเยาว์ ได้เข้ามารับช่วงเป็นหัวหน้าห้องเครื่องพระกระยาหารต่อจากหม่อมแก้ว ท่านหญิงผู้เคยประทับอยู่กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ สมเด็จพระพันวัสสาฯ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษปากร (พช. สุทธิสวัสดิ์) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ๑๐๖ “เคยรับสั่งว่าหญิงสุลักษณ์ เป็นคนมี “รสมือ” ที่ดีมากในการปรุงอาหาร เข้าใจถึงรสชาติของอาหารชาววังว่ามีรสเปรี้ยวเค็ม หวาน จะไม่เผ็ดร้อนมาก...และไม่มีการลั่นคาว...มีการแกะสลัก ผลไม้ที่มียาง เช่น ระกำ มะปราง จะต้องไปทำเป็นลอยแก้ว ไม่เสาะท้อง” (พช. โสรจ) ¹⁶⁶ ท่านหญิงผู้มีหม่อมปลั่ง เป็นผู้ช่วย ผู้ได้รับทอดเป็นหัวหน้าห้องเครื่องในเวลาต่อมา

จากการที่สภาพภูมิประเทศเป็นเนิน มีคลองไหลผ่าน การจัดระบบชลประทานในสวนบ้านแก้วจึงให้น้ำไหลลงจากที่สูงสู่ที่ต่ำตามธรรมชาติ เพียงแต่ขุดท่อส่งน้ำ ทำอ่างเก็บน้ำ ท่อระบาย ลดหล่นลงมาเป็นระยะๆ เพื่อที่จะมีน้ำไว้ใช้ในทุุกฤดูกาลสำหรับการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ รวมทั้งสูบน้ำจากอ่างเก็บน้ำไปไว้ในถังคอนกรีตใต้ดินใต้อาคารต่างๆ ที่อยู่บนเนิน ซึ่งร่องน้ำฝนจากหลังคาลงมาเก็บไว้ด้วย ซึ่งใช้ได้ดีเพราะเมืองจันทน์ฝนชุก การวางแผนและดำเนินการเรื่องการชลประทานนี้หม่อมเจ้าประดิษฐา ผู้ทรงศึกษามาทางนี้ ทรงเป็นผู้รับผิดชอบ (สัมมา 35 และ 24)

สมเด็จพระราชทานสัมภรณ์ (พระราชบันทึกทรงเล่า 2545: 19) ว่า

“ไม่ได้ตั้งใจจะค้าขายอะไรมากหรอก คิดจะเอาไว้เป็นที่อยู่มากกว่า”

แต่โดยที่อยู่ห่างไกลความเจริญ จึงต้องพึ่งตนเองให้มาก เลี้ยงตนเองให้ได้ ทั้งยังประโยชน์แก่ราษฎร ทรงรับชาวบ้านในท้องถิ่นเข้ามาเป็นแรงงาน ประมาณ 100 คน มีค่าใช้จ่ายเดือนละกว่า 10,000 บาท ซึ่งมากอยู่ในสมัยนั้น (สัมมา: 43)

หม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร ผู้ทรงบุกเบิกทำการเกษตรให้ทันสมัยมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ 7 ได้เสด็จไปประทับทรงแนะนำการปลูกพืชในระยะแรกนี้ โดยให้ปลูกถั่วลิสงบำรุงดินก่อน ปลูกคั้นนุ่นไว้ยัดที่นอน (มรพ. ทองอินทร์: 166) ปลูกมันสำปะหลังกันหญ้าคาไม่ให้ขึ้นรก หม่อมเจ้าประดิษฐาทรงอธิบายว่า วิธีการปราบหญ้านั้นมีอยู่ 3 วิธี คือ การไถพรวน ซึ่งต้องใช้แรงงานมาก วิธีที่สองคือใช้ลูกกลิ้งกลิ้งทับ (ใน สัมมา: 46) มันสำปะหลังนี้ ส่งไปขายที่บ้านทองคิน ระยอง นายสงบ ทิพจินดา ผู้ช่วยไถและปลูกว่าไว (มรพ. สงบ: 101) มันสำปะหลังนี้ปลูกไว้กันดินไหลด้วย สำเร็จแล้วจึงปลูกส้มเขียวหวาน ได้ประมาณ 3,000 ต้น โดยซื้อกิ่งชำจาก

¹⁶⁶ หม่อมราชวงศ์สุทธิสวัสดิ์ (คุณจ๊ก) และหม่อมราชวงศ์โสรัจ (คุณแจ๊ก) เป็นบุตรคนที่ 2 และ 3 ของหม่อมเจ้ารัศยากรและหม่อมเจ้าหญิงสุลักษณ์ คุณแจ๊กเป็นเจ้าของร้าน “ท่านหญิง” ที่ถนนประมวถ ในปัจจุบัน

สถานีทดลองเกษตรของจันทบุรี ส่วนพริกไทยซึ่งชาวบ้านจันทบุรีปลูกกันมาก ปลูกเพียงเล็กน้อยไว้สำหรับพระราชทานเป็นของฝากแก่บุคคลต่างๆ ไม่ได้นำออกขายแข่งกับชาวบ้าน นางสอาด เจริญเมือง ซึ่งรับใช้อยู่บนพระตำหนัก รำลึกความทรงจำไว้ว่า

“มีพริกไทย พริกไทยปลูกในสวนส่วนพระองค์...¹⁶⁷ มีอยู่เป็นช่วงๆ ช่วงหนึ่งลืบบ้างยี่ลืบบ้าง... แล้วก็มิถุนันี่ มะปร่าง มะยงชิด ในสวนส่วนพระองค์ แล้วก็มิถุนันี่...ผักก็มี มีผักเกือบทุกอย่าง ปลูกแล้วเอาไปขายด้วย ทำครัวด้วย ทำเลี้ยงคน เวลาไปซื้อกับข้าวเข้า ก็เอาผักไปขายด้วย” (มรพ. สอาด: 98) เท่ากับว่าปลูกไว้บริโภคเอง ที่เหลือก็ขายเป็นวันๆ ไป ไม่ได้จัดจำหน่ายเป็นลำเป็นต้น

พืชสวนครัวที่มีพระฉายาลักษณ์สมเด็จฯ คือต้นมะเจือเทศที่ทรงพระดำเนินทอดพระเนตร เงาะ และมะนาวควาย ซึ่งทรงเก็บใส่ตะกร้า (ใน สัมมา: 43 และใน พระมิ่งขวัญสุริยาไพพรรณี: 43)

ส่วนข้าวนั้น หม่อมเจ้าประดิษฐาทรทรงอธิบายไว้ว่า ปลูกข้าวไร่เนื่องจากพื้นที่เป็นเนินเขา เป็นพันธุ์หอมเหลือง และปลูกเพียงเล็กน้อยเป็นการทดลองเท่านั้น นายบุญมี นักเลี้ยง ชาวบ้านเมืองจันทน์ผู้หนึ่งซึ่งเข้ามาในช่วงแรกๆ และอยู่ต่อมาอีกนานบอกว่า **“เป็นข้าวนาหว่าน เพราะที่ไม่มีคนดำ เลยใช้หว่าน ข้าวนั้นเคยทดลองให้หุง แล้วท่านก็ลองเสวย ที่เป็นข้าวเปลือกก็นำไปเลี้ยงสัตว์”** (มรพ. บุญมี: 96)

หม่อมเจ้าประดิษฐาทรกล่าวว่า

“สมเด็จพระราชินีทรงขับรถแทรกเตอร์ และตัดหญ้าด้วยพระองค์เอง เมื่อมีการปลูกข้าว เคยทรงเกี่ยวข้าวและสีข้าวเอง...ทรงปลูกถั่วลิสงเองและทรงเก็บเองด้วย โดยผมและหม่อมราชวงศ์บรรภาศักดิ์ กฤดากรเตรียมไถปราบไว้ให้” (ใน สัมมา: 44; พระฉายาลักษณ์ทรงขับรถแทรกเตอร์)

หม่อมเจ้าสิทธิพร ผู้ทรงบุกเบิกการปลูกแตงโมที่ไร่บางเบิดของตนเอง และสมเด็จฯ เคยโดยเสด็จฯ พระราชสวามีไปทอดพระเนตรอยู่ครั้งหนึ่ง ได้ทรงนำแตงโมมาปลูกในบริเวณใกล้ๆ กับศาลเจ้าแม่เขาไร่ยา ร้อยตำรวจตรีหษ์ เลิศัญญา อดีตตำรวจที่ถูกส่งมาถวายการอารักขาคนหนึ่งเล่าว่า

“เมื่อผมว่างจากเวรยามก็ออกไปดูทุกอย่าง ดินปุ๋ย...เคยอยู่สวนแตง” (ใน มรพ: 104) **“แคนตาลูปจะปลูกยากมาก ต้องคอยดูแลอย่างดี ท่านจ๋อน (ม.จ.สิทธิพร) ท่านผสมปุ๋ยเอง ไม่ซื้อปุ๋ยสำเร็จรูปตามท้องตลาด**

¹⁶⁷ พริกไทยนี้ ผู้เขียนยังจำได้ว่าเมื่อยังเด็กและไปเฝ้าฯ ที่สวนบ้านแก้ว ได้เห็นเป็นครั้งแรกในชีวิตว่าเมล็ดพริกไทยที่ท่านพ่อทรงนำมาบดในโม่ของฝรั่งนั้นมาจากต้นเช่นใด

ท่านบอกว่าผสมเองเนื้อปุ๋ยครบสมบูรณ์กว่า การรดน้ำต้องมีหลักในการรด จะรดน้ำด้านตรงข้ามกับที่ใส่ปุ๋ย คือ ใส่ปุ๋ยด้านหนึ่งของแปลง รดน้ำอีกด้านหนึ่ง แล้วทำสลับกันไป นอกจากนั้น ปริมาณน้ำที่รดก็จะแตกต่างกันตาม อายุของแตง และในการปลูกพืชต่างๆ ท่านจ้อนท่านจะจดยรายละเอียดทุกอย่างที่ได้ทำลงไปทุกวัน ท่านละเอียด รอบคอบจริงๆ” (ใน สัมมา: 44 และพระฉายาลักษณ์กับหม่อมเจ้าสิทธิพรใน พระมิ่งขวัญรัาไพพรรณี: 42)

หม่อมเจ้าสิทธิพรได้ทรงทดลองผสมพันธุ์แคนตาลูปจนได้พันธุ์ใหม่ชื่อ “แคนดิเกรด” ที่มีความหวานหอมเป็นพิเศษและมีเมล็ดน้อย (สัมมา: 44)

ร.ต.ต.หงษ์ ซึ่งช่วงนั้นยังมียศเป็นจ่า เล่าต่อไปว่า

“ต้องใช้มุ้งลวดครอบในระหว่าง 20 วัน กางมุ้งเอา ยาไม่ได้ใช้เลย ใช้กระดาษรองแล้วใช้ดินรองข้างล่าง ตอนปลูกต้องใช้ยารองกันหลุมก่อน...สมเด็จฯ ให้คนงานมาช่วยผมดูแลประมาณ 20 กว่าคน” (มรพ. หงษ์: 104)

ส่วนแตงโมบางเบิดนั้น **“เป็นแตงโมขนาดใหญ่ มีน้ำหนักมากกว่า 10 กิโลกรัมต่อลูก”** ครั้งหนึ่งสมเด็จฯ ทรงพระดำเนินมาทอดพระเนตรและรับสั่งถามว่า **“เป็นยังไงบ้างจะ ดีขึ้นไหม ลูกใหญ่ขึ้นไหม”** (สัมมา. หงษ์: 46 ซึ่งมีพระฉายาลักษณ์สมเด็จฯ ทรงอุ้มแตงโมลูกยาว น้ำหนัก 12.3 กก. ไว้บนพระเพลา และใน มรพ.: 102 ทรงอุ้มลูกน้ำหนัก 12.6 กก.) แสดงว่าสนพระราชหฤทัยและทรงปลื้มพระทัยมากที่ปลูกได้ดีเช่นนั้นและได้สวยงามเอง และส่งไปพระราชทานแก่บุคคลต่างๆ ไม่ได้นำออกขายทั่วไป (สัมมา. ประดิษฐา: 47)

ส่วนทุเรียนนั้น แม้ว่านายบุญมี นักเลี้ยง ชาวบ้านเมืองจันทน์ผู้หนึ่งซึ่งทำงานเกษตรและเลี้ยงถวายเป็นเวลานาน จะบอกว่า **“ไม่ได้ปลูกเพราะไม่โปรดทุเรียน”** (มรพ. บุญมี: 96) และหม่อมราชวงศ์ถนัดศรีก็เล่าว่า **“ผมแอบปลูกทุเรียนไว้ ท่านบอกว่า ตัด ตัด เพราะไม่โปรดทุเรียน”** (สัมมา. ถนัดศรี: 47) ก็ตาม แต่หม่อมเจ้าประดิษฐา รับสั่งไว้ว่า **“โปรดเกล้าฯ ให้นำทุเรียนพันธุ์ใหม่จากต่างถิ่นมาปลูก คือ พันธุ์หมอนทอง”** (สัมมา. ประดิษฐา: 47) ซึ่งน่าจะเป็นการอนุโลมเพื่อให้เกิดการทดลอง เพื่อจะดีและจะได้แนะนำให้ชาวสวนจันทน์ปลูกต่อไป ทั้งทุเรียนหมอนทองนั้นกลิ่นไม่แรง แต่ก็ไม่ได้ปลูกไว้ใกล้พระตำหนักและไม่สวยงามเลย **“เมื่อก่อนท่านก็เคยสวยบ้าง แต่เพราะรัชกาลที่ 7 ท่านไม่สวย สมเด็จฯ ท่านก็เลยไม่สวย”** (มรพ. บัณฑิตย์: 88) หม่อมเจ้าประสพสุข สุขสวัสดิ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เคยทรงพระราชอุปการะ รับสั่งเล่าไว้ว่า เดิมทีโปรดทุเรียน แต่ในเมื่อพระราชสวามีไม่โปรด จึงเสวยนอกวังเท่านั้น (เกิดพระเกียรติฯ 2527: 67)

นายสงบ ทิพจินดา คนงาน เล่าว่า “**ปลุกมะพร้าว เมื่อเลิกปลุกแดง แต่ไม่ค่อยได้จำหน่าย มีบ้าง มีส่งไปวังสุโขทัย ไม่ได้ขายเป็นล่ำเป็นสัน เป็นการเกษตรทำแบบครอบครัวใหญ่**” (มรพ. สงบ: 101)

สำหรับการเลี้ยงสัตว์นั้น โปรดเกล้าฯ ให้ส่งไก่พันธุ์ใหม่มาจากต่างประเทศหลายพันธุ์ มาทดลองเลี้ยงประมาณ 2,000 ตัว มีไก่เรดคอร์น เรดโรส และพันธุ์ 505 และ 405 ซึ่งตัวเล็กกินน้อยแต่โตเร็ว ใช้เครื่องฟักไข่อาหารไก่ก็ผสมเอง และมีเปิดพันธุ์ปีกกิ่งและห่านด้วย “**แต่ไม่มาก ปล่อยลงสระที่โรงสูบ ตอนนั้นยังเป็นสระตื้นๆ อยู่ เลี้ยงตามธรรมชาติ ให้หากินเองด้วย**” (สัมมา: 49; มรพ. สงบ: 100 และพระฉายาลักษณ์ทรงอุ้มเป็ดในพระมิ่งขวัญรำไพพรรณณี: 44)

นอกจากนั้น ยังมีวัวพันธุ์เนื้อด้วย ดังที่นายบุญมี นักเลี้ยงคนงานอีกคนซึ่งอยู่ที่นั่นนาน เล่าว่า

“**วัวมีเกือบ 200 ตัว เลี้ยงไว้เพื่อใช้งานและขยายพันธุ์ วัวตัวเมียไว้ขยายพันธุ์ จะไม่รีดนมวัว วัวรุ่นหนุ่มก็นำมาเทียมเกวียน ท่านใช้วิธีชาวบ้านครบถ้วน ชาวบ้านใช้เกวียนระแทะขนข้าวของ สมเด็จฯ ก็ใช้วัวลากไปทั่วสวน วิธีชาวบ้านอย่างไรท่านทรงทดลองหมด**” (มรพ. บุญมี: 96) หม่อมเจ้าประดิษฐาทรธิดาธิบายว่า วัวนั้นเริ่มเลี้ยงไว้ปราบหญ้า คือให้กินหญ้าตามธรรมชาติ (สัมมา: 49 และพระฉายาลักษณ์ทรงกอดลูกวัวและภาพฝูงวัวในมรพ: 96)

ไร่และสวนจึงเป็นรูปเป็นร่างขึ้นมาตามลำดับ พืชที่ปลูกและสัตว์ที่เลี้ยงเปลี่ยนแปลงไปตามความจำเป็นและการปรับปรุงดิน คนงานมีรายได้ที่แน่นอน ไม่ถูกเอาัดเอาเปรียบ ก็มีรายได้ต่อวันตั้งแต่ 8 ถึง 25 บาท ตามประเภทของงาน (สัมมา: 42 –เมื่อ พ.ศ. 2516 ที่ทรงเลิกสวนบ้านแก้วแล้วราว 5 ปี รัฐบาลกำหนดอัตราค่าแรงขั้นต่ำ 25 บาท-ผู้เขียน) คนงานได้รับความรู้และทักษะการปลูกพืชเลี้ยงสัตว์ติดตัวไปใช้ในการประกอบอาชีพของตนต่อไป ดังที่นายบุญมีกล่าวไว้ว่า “**เขาจะนำความรู้นั้นไปใช้ที่บ้านหรือหมู่บ้านของเขาแทบทุกอย่าง อาทิ สวนผัก สวนผลไม้ ท่านสิทธิพรแนะนำอย่างไร ชาวบ้านก็ได้นำไปเป็นแบบอย่าง**” (มรพ. บุญมี: 96) ส่วน ร.ต.ต.หงษ์ นั้น บอกว่า แม้ตอนหลังเขาอยากจะปลูกแดงแคนตาลูปเองบ้าง เพราะส่งไปขายที่กรุงเทพฯ ได้ราคาภิโกลรัมละ 200 บาท “**แต่ก็แสนลำบากเหลือเกิน**” (มรพ. หงษ์: 104) แต่เขาก็ได้เล่าและรำพึงไว้ว่า “**ตอนหลังผมได้รับอุบัติเหตุ สมองราว สมเด็จฯ ท่านทรงพระกรุณาฯ ส่งเข้าโรงพยาบาลดูแลรักษาจนหาย ชีวิตนี้ผมถวายพระองค์ท่าน เหมือนชุปชีวิตผมอีกครั้งหนึ่ง...ในส่วนตัวของครอบครัว...ท่านรับสั่งว่า ถ้าลูกๆ โตไปเรียนที่กรุงเทพฯ ก็ให้มาพักที่วังสุโขทัย ท่านได้พระราชทานห้องให้ผมห้องหนึ่ง อยู่หน้าห้องเครื่อง จนกระทั่งลูกชายของผมไปเข้าที่โรงเรียนนายร้อยตำรวจได้...ผมไม่ลืมตลอดชาติเลย ชาติไหนๆ ก็จะไม่ลืมพระองค์ท่านเลย...ผม**

เคยได้รับพระราชทานรางวัลในการขนของไปที่วังสุโขทัย ท่านบอกว่าฝากเก็บไว้เป็นเงินทอง ยังไม่เอามาใช้เลย จนถึงปัจจุบันนี้” (มรพ. หงษ์: 104)

ประจูดังกล่าวที่ว่า “เข้าขำไม่ทิ้งกัน” ทั้งยังได้ทรงมีพระเมตตาเพื่อแผ่เลยไปถึงบุตรให้ได้มีโอกาสเรียนหนังสือและสามารถทำงานรับใช้ชาติเป็นตำรวจสืบต่อจากบิดา

รมณีสถาน “สวนบ้านแก้ว”

เมื่อไรสวนพอเข้าที่แล้ว คือในราว 3 ปีหลังจากที่เสด็จไปประทับที่สวนบ้านแก้ว สมเด็จฯ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระตำหนักและเรือนต่างๆ ขึ้นเป็นการถาวร โดยให้เป็นไปอย่างประหยัดที่สุด เช่น อิฐ ซึ่งต้องใช้เป็นจำนวนมาก ยุงยากและแพงที่จะส่งมาจากกรุงเทพฯ ก็ได้โปรดให้จ้างชาวจีนมาสอนเผาอิฐ เผากระเบื้องมุงหลังคาไว้ใช้เอง อิฐที่เผาเองเหล่านี้ จะมีตัวอักษร ส.บ.ก. (สวนบ้านแก้ว) ประดับอยู่เป็นสัญลักษณ์ เป็นอิฐคุณภาพดีขนาดใหญ่ เช่นเดียวกับอิฐบางบัวทอง (มรพ.: 46-47 และพระฉายาลักษณ์ที่กองอิฐใน วิกัลย์ 2550: 60)

“พระตำหนักใหญ่” ที่ประทับเป็นอาคารหนึ่งชั้นครึ่ง ชั้นล่างเป็นตึก ชั้นบนเป็นไม้ ชายคายกกันฝน ทาสีเทา บางที่จึงเรียกว่า “พระตำหนักเทา” ไม้ที่ใช้เป็นไม้สักทองจากสัมปทานป่าไม้ของพระองค์เองที่เชียงใหม่ หม่อมเจ้าสมัยเฉลิม กฤดากร นายช่างใหญ่กรมศิลปากรซึ่งหม่อมเจ้ารัสสชาติศทรงเป็นชายา ทรงออกแบบและควบคุมการก่อสร้าง (มรพ.: 45 เจริญฤทธิ์ 49) ดูเหมือนว่าจะมีขนาดใหญ่ แต่แท้จริงเล็กเช่นเดียวกับพระตำหนักเปี่ยมสุขที่สวนไกลกังวลซึ่งหม่อมเจ้าอิทธิเทพสรร เจ้าพี่ของท่านสมัยฯ ทรงออกแบบ แต่รูปร่างไม่เหมือนกันเลย คือมีรูปแบบออกไปทางเป็นบังกะโลมากกว่าตึก ชั้นล่างมีห้องโถงทางเข้าเล็กๆ ก่อนถึงห้องทรงพระตำราญซึ่งโปร่งเบา มีหน้าต่างทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ลมจึงพัดผ่านสะดวก มีห้องครัวฝรั่งอยู่ติดกัน และมีห้องพักอาหารที่เชิญมาจากห้องเครื่องอยู่อีกด้านหนึ่ง ด้านหลังลดระดับลงไปสู่ห้องทรงรับแขกแบบลาลอง ที่ซึ่งสมเด็จฯ ทรงมีตู้ปลาทรงเหลี่ยมอยู่ตู้หนึ่ง (พระฉายาลักษณ์ใน มรพ: 49) ชั้นบนเป็นห้องพระบรรทมห้องเดียว เปิดประตูสู่พระระเบียงเล็กๆ ให้ได้ประทับทอดพระเนตรทัศนียภาพไปได้ไกลด้วยองค์พระตำหนักอยู่บนเนินได้ห้องพระบรรทมลงบันไดไปอีกนิตเป็นห้องนอนของข้าหลวง ซึ่งหม่อมหลวงประอร่มักจะพักอยู่ และเคยเล่า

ให้ผู้เขียนฟังว่า หากสมเด็จพระเจ้าต้องพระประสงคฺจะทรงเรียกใช้ก็จะทรงเกาะที่พื้นไม้ห้องพระบรรทม เป็นอันรู้กัน¹⁶⁸

หน้าพระตำหนักเป็นลานกรวดสีแดง มีที่เทียบรถพระที่นั่งได้ชายคาหลังคาจั่ว รอบๆ ลานก่ออิฐ ส.บ.ก. สีแดงกันดินไหลลงมา

ต่อมาจึงได้โปรดให้สร้างเรือนที่พัก ม.ร.ว.สมัครสมาน ทาสีแดงหม่นๆ จึงเรียกกันในปัจจุบันว่า “พระตำหนักแดง” ด้วยสมเด็จพระเจ้าเคยเสด็จไปประทับอยู่กับท่านหญิงผ่องๆ เมื่อคุณสมัครฯ ถึงแก่กรรมแล้ว และบางทีเรียกว่า “พระตำหนักคอนแค้น” เพราะมีต้นแค้นฝรั่งดอกสีชมพูปลูกเป็นแถวอยู่ตรงถนนทางเข้าไปสู่อาคารนี้ ซึ่งเป็นอาคาร 2 ชั้น สมเด็จพระเจ้ารับสั่งเรียกว่า “เรือนคุณ” (มรพ. สบ: 56)

นอกจากนั้น มี “ตำหนักน้อย” ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของพระตำหนักคอนแค้นใกล้ๆ กับสระน้ำส่วนพระองค์ เป็นบังกะโลชั้นเดียวสีเทา เป็นที่ประทับพักผ่อนในบางโอกาส น่าสังเกตว่าตั้งชื่อเหมือน “ตำหนักน้อย” ที่สวนไกลก้างวล

สระน้ำส่วนพระองค์นี้ หม่อมราชวงศ์ถนัดศรีเล่าว่า

“เป็นสระเฉยๆ ...เก็บกักน้ำเอาไว้ใช้ แต่ที่นี้ทำยังไม่เสร็จ...ยังไม่ได้ทำเป็นช่องระบาย ที่นี้เวลาน้ำมันล้น มันก็ข้ามไป สมเด็จพระเจ้าเคยทรง แต่ที่นี้มันล้น เพราะมันไหลแรงจากข้างบนแล้วก็ปัดตะกอน ตอนแรกตั้งใจจะขุดให้เป็นระดับเลยกันสระ แต่ขุดไม่ไหว เป็นดินดาน ไม่มีเครื่องมือก็แย่ ท่านเคยเอาเรือไปไว้ในนั้น พายเรือเล่น ทำองครักษ์เรือ...” (สัมภาษณ์. ฉันทศรี: 31) สมเด็จพระเจ้าน่าจะได้ทรงระลึกถึงเมื่อครั้งทรงลงเรือเล่นในสระน้ำที่พระตำหนักเวนคอร์ตที่อังกฤษกับหม่อมเจ้าฟ่องผ่องผ่องและหม่อมเจ้าการวิก (ภาพสระใน สัมมา: 31)

ต่อมา จึงได้ทรงจัดสวนใกล้พระตำหนักซึ่งมองเห็นได้จากพระระเบียง เป็นลำธารและสระเล็กๆ ก่อผนังกัน มีทางเดินคดเคี้ยวลดหลั่นไปรอบสวน พร้อมสะพานโค้งคล้ายสะพานหินที่พระตำหนักเวนคอร์ตมาไว้ที่สวนบ้านแก้วนี้ (ภาพใน พระมิ่งขวัญบุรีไพพรรณี: 45-46 และใน การวิก 2545: 236)

¹⁶⁸ หม่อมเจ้าสมัยเฉลิมนั้นทรงออกแบบอาคารได้หลายแบบมาก เช่น โรงภาพยนตร์ศาลาเฉลิมกรุง ในสมัยรัชกาลที่ 7 ซึ่งเป็นแบบโมเดิร์น พระตำหนัก ภูพิงคราชนิเวศน์ในรัชกาลปัจจุบัน ที่เชียงใหม่ ซึ่งเป็นแบบไทย โปรดที่จะทรงออกแบบบันไดที่โอโง่งหรือพิเศษมาก เช่น ที่ตำหนักขนาดย่อมขององค์เองทรงใช้ไม้ซุงทั้งต้นทำราวบันได เป็นต้น พระตำหนักที่สวนบ้านแก้วนี้จึงนับเป็นอีกแบบหนึ่งซึ่งทรงอนุโลมให้เรียบง่ายตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระเจ้า แต่ที่ควรจะบันทึกไว้ให้ได้ทราบกันแพร่หลายมากขึ้นว่าเป็นผลงานของท่าน

สิ่งปลูกสร้างอื่นๆ ใกล้เคียง พระตำหนัก มี “ศาลาทรงไทย” ซึ่งเป็นศาลาสีเหลืองผืนผ้า หลังคาจั่วโล่งๆ ธรรมดา ซึ่งทรงใช้ประทับทำนองปิกนิก (picnic) ทรงดื่มน้ำพริกด้วยพระองค์เองที่นี่ (พระฉายาลักษณ์ทรงดื่มน้ำพริกใน มรพ: 89) แต่ตรงนั้นยุ่งชุม และงุกก็งุกด้วย จึงเกิดมีศาลาทรงกลมหลังคามุงจากขึ้น รูปร่างคล้ายช่มดอกเห็ดที่ข้างทางเดินจากพระตำหนักไปยังห้องเครื่อง คุณชายเล็กเล่าว่า ม.ร.ว.สวัสด์สมานปรารภว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต้องพระราชประสงค์ศาลาสักหลังหนึ่ง คุณชายจึงร่างแบบ และท่านเป็งทรงสร้างขึ้น เรียกว่า “Tea House of the August Moon” เพราะ “เดือนสิงหาคมพระจันทร์สวย” สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งเอง “โปรดจะเสด็จมาประทับเสวยพระสุธารสาที่นั่นก่อน ต่อมาก็ใช้เป็นที่เสวยพระกระยาหารกลางวันและค่ำด้วย” (มรพ. บัณฑิตย: 88-89 พร้อมภาพ)

เกี่ยวกับน้ำพริกที่ทรงดื่มนั้น “ท่านดื่มน้ำพริกได้อร่อยมาก...ตามสั่งได้...สมัยนี้เขาวารสมือตามสั่ง คนนี้ไม่กินเผ็ด คนนี้ไม่กินหวาน ท่านก็จะทำตามนั้น...ห้องเครื่องก็จะเตรียมเครื่องมาถวาย ทำอย่างเดียว แต่จริงๆ นะคะ...พระเสโทตกเลย (เหงื่อตกเลย-ผู้เขียน) บางทีอย่างเผ็ดมากท่านก็ไม่ชิมให้ เพราะท่านไม่เสวยเผ็ดมาก” (สร. ปรียาภา: 4)

สำหรับเรือนเทา เรือนแดง เรือนเขียวที่สร้างไว้แต่เดิมเป็นบังกะโล่นั้น ก็ได้โปรดให้ข้าราชการบริพาร เช่น คุณชายเล็กเข้าพักอาศัย หรือไม่ก็เป็นที่พักแขกผู้มาเฝ้าฯ แต่เมื่อต้องมีการซ่อมพระตำหนัก ก็จะเสด็จมาประทับ (มรพ. บัณฑิตย: 83)

นอกจากนั้น “มีเรือนพยาบาล” ลักษณะเป็นบ้านเดี่ยวชั้นเดียวเพื่อให้พยาบาลจากโรงพยาบาลประจำจังหวัดมาอยู่เวรบริการการรักษาพยาบาลแก่ข้าราชการบริพาร และ “เรือนพักข้าราชการบริพาร” ต่างๆ เป็นเรือนแถวยกพื้นเตี้ยๆ มีระเบียงหน้าบ้าน (ภาพใน สัมมา: 33)

นางสาวจอมขวัญ สุวรรณวงศ์ อดีตพยาบาลผู้หนึ่งเล่าไว้ว่า

“แต่ครั้งจะใช้เวลาเข้าเวร 1 สัปดาห์ โดยมีภารกิจประจำวันคือ การอยู่ประจำเรือนพยาบาลตลอด 24 ชั่วโมง คอยดูแลเจ้าหน้าที่คนงานเมื่อเจ็บป่วย มีการทำแผล จ่ายยา และฉีดยาต่อจากโรงพยาบาล เรียกว่าเป็นการให้บริการขั้นพื้นฐาน ส่วนคนไข้รายใดที่จำเป็นต้องนำส่งโรงพยาบาล จะต้องแจ้งกับ ม.จ.ประดิษฐา จักรพันธ์... บางครั้ง...ก็ได้ร่วมขบวนตามเสด็จฯ ด้วย” เมื่อเสด็จฯ ยังที่ต่างๆ ในจังหวัด (มรพ. จอมขวัญ: 195)

กล่าวได้ว่าทรงดูแลข้าราชการบริพารและคนงานครบถ้วนกระบวนความ คือมีที่พัก มีอาหาร 3 มื้อจากห้องเครื่อง เจ็บป่วยประสบอุบัติเหตุอย่างไรก็ได้รับการรักษาทันที่

สำหรับศาลพระภูมินั้น ที่บริเวณเขาโป่งลานมีศาลเพียงตาเล็กๆ อยู่แต่เดิม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างใหม่ให้ดีขึ้น มีรั้วอิฐโปรงล้อม “ศาลเจ้าพ่อโป่งลาน” นี้เป็นสถานที่ซึ่งชาวบ้านบริเวณใกล้เคียงเคารพนับถือสืบต่อกันมา

ด้วยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดดอกไม้เป็นอย่างยิ่ง รอบๆ พระตำหนักหรือที่เรียกว่า “สวนส่วนพระองค์” จึงได้ทรงปลูกไม้ดอกไม้ผลไว้หลายชนิด ทั้งไม้ยืนต้น จึงดูร่มรื่นเขียวชอุ่ม มีสีสดงดงาม โปรดที่จะทรงทดลองปลูกและทรงดูแล รดน้ำ พรวนดินด้วยพระองค์เอง

นางสอาด เจริญเมือง ข้าหลวงคนจันทบูร เล่าว่าในบรรดาไม้ผล มีเงาะ ชมพู่ ลิ้นจี่ มะปราง มะยงชิด และมังคุด ส่วนไม้ดอกไม้เขตรูปีรา (Gerbera) “ตัดดอกไม้ไปขาย แล้วก็มีกุหลาบ พวกจำปี จำปา ก็เก็บดอกไม้ไปขายเหมือนกัน” ส่วนดอกไม้ในดินที่ผลิตขึ้นและดอกมาจากหัวในดิน (bulbs) มีว่านสี่ทิศ ว่านแสงอาทิตย์ บัวสวรรค์ สีชมพู สีเหลือง สีขาว (มรพ. สะอาด: 68-69) คล้ายกับว่าทรงจำลองบรรยากาศของทุ่งดอกแคไฟดิลและทิวลิปซึ่งทรงคุ้นเคยที่อังกฤษมาไว้ โดยทรงใช้ไม้หัวพื้นเมืองแทน นอกจากนั้น ยังมีสร้อยอินทนิล “เป็นไม้เลื้อยทำรั้วให้มันตายขึ้นไป” สร้อยอินทนิลดอกสีม่วงอ่อนนี้ชวนให้รำลึกถึงที่ห้อยช้อยลงมาจากร่มพระเจดีย์งกพื้นหน้าพระตำหนักเปี่ยมสุข สวนไกลกังวล ที่ซึ่งพระราชสวามีเคยทรงฉายพระรูปรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์ฯ ได้ลงสีน้ำไว้อย่างสวยงาม และยังมีคอนยา ไม้พุ่มดอกสีชมพูอมแดงอยู่ริมกำแพงสวนส่วนพระองค์ แทนโรโดเดนดรอน

นอกจากนั้น ยังมีไม้เถาเลื้อยหายาก ที่มีดอกสวยงามแปลกตา เช่น พวงชมพูดอกเล็กๆ พวงแก้วแดง พวงคราม พวงโกเมน พวงหยก (มรพ: 49) ซึ่งทรงประคบประหงมดูแล จนออกดอกให้ได้ทรงชื่นชม โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวงหยกนั้น เป็นไม้เถาเลื้อยอยู่บริเวณซุ้มด้านหลังพระตำหนักเทา ออกดอกเป็นเถาห้อยลงมา เป็นพวง สีเขียวอมเทาคล้ายสีหยก สวยงามมาก และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดปรานมาก เห็นจะเป็นเพราะเป็นสีวันพุธวันพระบรมราชสมภพในพระราชสวามี (พระฉายาลักษณ์ ทรงดูแลพวงหยก และว่านสี่ทิศใน สัมมา: 38 และ 41)

ส่วนไม้ยืนต้นซึ่งพบในที่ต่างๆ ในบริเวณสวนบ้านแก้ว มีแคฝรั่ง มะฮอกกานี หางนกยูงฝรั่ง มะขางกัลป์พฤษ์ ศรีตรัง จำปา และยังมีหนามแดงสองข้างทางถนนสู่สวนมะพร้าว เป็นไม้พุ่มออกดอกและผลสีแดง และจะเปลี่ยนสีเป็นสีดำเมื่อแก่จัด มียางสีขาว ออกดอกออกผลตลอดปี (สัมมา: 37-39 และแผนผังพืชพันธุ์ไม้ในสวนบ้านแก้วที่ น. 40)

นางสาววัง บุญศิริ ข้าหลวงห้องพระบรรทมคนเมืองจันทน์ เล่าว่า

“ท่านปลูกมะเขือเทศ ผักสลัด...ทำเป็นแปลงๆ ไป มีคนทำไว้ให้ท่าน ท่านก็ไปปลูก บางทีเขาทำไม่ถูกใจ ท่านก็คราดของท่านเอง...ท่านใส่หมวกของท่าน...ทำเอง” (สร. วัง 1: 5)

นับว่าสมเด็จฯ ได้ทรงเอาพระทัยใส่ในการรวบรวมพันธุ์ไม้ต่างๆ ทั้งไทยและเทศ ทั้งไม้ยืนต้น ไม้ผล ไม้พุ่ม ไม้ดอก ไม้เลื้อย ไม้มีหัว มาไว้ที่สวนบ้านแก้ว เป็นพระราชมรดกด้านพฤกษศาสตร์ไว้ให้ได้อนุรักษ์และศึกษา หากแต่บางต้นก็ได้ตายไปแล้วตามกาลเวลา

สวนบ้านแก้วจึงได้มีลักษณะคล้ายวังที่มีความเรียบง่ายขึ้นมา แต่ก็ไม่โปรดให้เรียกว่าวัง รับสั่งเรียกว่า “สวนบ้านแก้ว” เฉยๆ ตลอดมา โดยไม่มีสัญลักษณ์ประจำพระองค์ใดๆ ปรากฏอยู่ ณ ที่ใด ส่วนที่เรียกกันในปัจจุบันว่า “วังบ้านแก้ว” หรือ “วังสวนบ้านแก้ว” นั้นเป็นการเรียกกันเองในภายหลัง ให้หมายถึงบริเวณใกล้ที่ตั้งของพระตำหนัก ให้เป็นต่างหากออกไปจากบริเวณอื่นซึ่งเดิมเป็นไร่หรือสวนผลไม้

เสื่อจันทบูร หัตถกรรมชาวบ้านทรงพัฒนา

ประมาณ 5 ปีหลังจากที่เริ่มบุกเบิกสวนบ้านแก้ว สมเด็จฯ ทรงทราบว่าคนงานที่รับเข้ามาทำสวนและงานก่อสร้างนั้น ส่วนใหญ่ถนัดงานฝีมือ หรืองานทอเสื่อ ทอผ้า (สัมมา: 42) ประกอบกับโปรดเสื่อจันทบูรอยู่แล้ว (ใน สัมมา: 50) พระองค์จึงได้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรการทอเสื่อ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่บริเวณวัดโรมันคาทอลิก หรือวัดญวน ทรงศึกษาว่าชาวบ้านแถบนั้นใช้กรรมวิธีอย่างไร แล้วจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง “โรงทอเสื่อ” ขึ้นที่สวนบ้านแก้ว เพื่อพัฒนาการทอเสื่อจันทบูรให้ดีขึ้น โดยเฉพาะให้สีไม่ตกใส่เสื่อผ้า และดัดแปลง ต่อยอดจากเสื่อปูนั่งปูนอนเป็นผลิตภัณฑ์อื่นๆ ให้เหมาะแก่กาลสมัย

นายบุญมี นักเสียง อดีตรองอธิบดีกรมช่างฝีมือและช่างศิลป์ เล่าว่า

“พระองค์จะใช้เสื่อชาวบ้านมาเป็นบรรทัดฐานก่อน ตอนที่พระองค์เสด็จประพาสตามชนบทต่างๆ ชาวบ้าน..ก็ใช้เสื่อที่ดีที่สุดของเขามาปูลาดพระบาท พอท่านเห็นก็ชื่นชมและนำเสื่อเหล่านั้นมาดูไว้คิดเป็นแบบและค่อยๆ ดำริมาเรื่อยๆ จากผู้ใกล้ชิดมาถึงผม ผมได้ถูกคัดเลือกในเกณฑ์นั้นด้วย...ผมจะถนัดงานในด้านฟอกให้เป็นที่ขาว...” (มรพ. บุญมี: 123)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากฤษดาภราชิมา กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ “ทรงส่งต๋นกกไปให้หม่อมเจ้ากฤษดาภราชิมา” พระอนุชาต่างพระมารดาผู้ทรงเป็นอาจารย์ในวิชาเคมีอยู่ที่มหาวิทยาลัยในสิงคโปร์¹⁶⁹

“พอทดลองได้ผลแล้ว ก็ได้เข้ามาถ่ายทอดวิชาให้ที่บ้านแก้ว ก็มีผม นายประจวบ (จรรยาโรจน์) นางละเมียด (พลับอ่อน) ที่รับโดยตรง นอกนั้นก็เป็นผู้ช่วย ผมจะรับทั้งฟอกและย้อม ท่านจะเน้นให้มีสีสันทสวยสดคงทน” (มรพ บุญมี: 123)

กะนั้นชื่อที่ชาวบ้านตากแห้งแล้ว นำมาต้มแล้วแช่ ใช้สารเคมีของญี่ปุ่นซึ่งมีคุณสมบัติเป็นกรด ในสัดส่วนพอเหมาะ ฟอกให้ขาวก่อนย้อม จึงจะได้กสีอ่อนๆ เช่น ชมพูอ่อน เขียวอ่อน ถ้าฟอกไม่ขาวออกมาจะเป็นสีเข้ม บางครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถจะเสด็จมาทรงทดลองย้อมและทรงตากกกด้วยพระองค์เอง (สัมภาษณ์: 51 พระฉายาลักษณ์ทรงตากกก ที่ น. 52; นายบุญมีตากกกใน มรพ: 122)

“กกที่ขอซื้อมาจากชาวบ้าน...นำมาคัดเป็น 3 เกรด คือละเอียด กลาง หยาบ ละเอียดจะใช้ทอกระเป่าลื้อของผู้หญิง ขนาดกลางจะใช้เป็นลื้อที่รองจาน ถ้าหยาบจะใช้เป็นลื้อผืนใหญ่...การย้อมนั้น น้ำต้องร้อนเต็มที่ถึงเอาต๋นกกใส่ได้ จะเน้นด้านสีสันทเป็นพิเศษ ไม่ลอก ไม่ตก พอย้อมเสร็จก็นำไปผึ่งแดดให้น้ำตกละเอียดก่อนถึงนำตาก ถ้าออกจากเตาแล้วตากแดดเลย กกจะปรับตัวไม่ทัน ถ้าคนที่ทำไม่รู้เคล็ดลับ จะมีผลเสีย” นายบุญมีอธิบายไว้เป็นวิทยาทาน (มรพ. บุญมี: 123-124)

นางสุนันท์ เรียบร้อย เล่าเสริมไว้ว่า

“สีอ่อนๆ กสีน้อย คอยพลิกให้ทั่วๆ พอน้ำเดือดก็คอยพลิก ต้องเคียวให้นานๆ คอยดูที่สี...ถ้าหากเคียวนานๆ จะไม่ติด (มือ)...เคียวไปสักพัก พอน้ำใสก็เอากกออกได้” (มรพ. สุนันท์: 118)

โรงทอเลื้อแบ่งออกเป็นแผนกต่างๆ ได้แก่ แผนกฟอกกกให้ขาว แผนกย้อมกก แผนกทอ แผนกตัดเย็บ แผนกช่างไม้ทำส่วนประกอบผลิตภัณฑ์จากเลื้อ ชาวบ้านที่รับเข้ามาทำเพราะมีพื้นฐานการทอเลื้ออยู่แล้ว มาจากบ้านขอมและบ้านลาวเป็นส่วนใหญ่ มีนายเพาะ พันธุ์วร เป็นผู้ควบคุมดูแล และต่อมา หม่อมปลั่งได้รับช่วง (สัมภาษณ์ : 50)

¹⁶⁹ หม่อมเจ้ากฤษดาภราชิมา สวัสดิวัตน์ หรือท่านจ๋อน (คนละองค์กับหม่อมเจ้าสิทธิพร กฤดากร) ทรงเป็นเสริไทยสายอังกฤษ ทรงทำงานด้านวิทยุอยู่ที่อินเดีย และได้สมรสกับสุภาพสตรีชาวสิงคโปร์ และจึงประทับอยู่ที่สิงคโปร์

เสื้อที่ชาวบ้านทอกันอยู่แต่เดิมเป็นเสื้อปูนอนเขี้ยวริม ขนาดกว้าง 5 คืบ 7 คืบ 9 คืบ ยาว 2 หลา สมเด็จพระ
โปรดให้ใช้ปอกระเจาจากธรรมชาติเป็นเส้นยืนซึ่งคงทน ไม่ใช่เส้น ไนลอน (สัมมา: 51)

นางจรัส มีบุญ ซึ่งแรกทีเดียวนำเข้าไปเป็นคณงานค้ายหูก้า หน้าที่ทำความสะอาด และพนักงานห้อง
เครื่องมาก่อนที่จะมาทำงานทอเสื้อ เล่าว่า

“ป้ายังเด็ก ก็ทอเสื้อเป็นแล้ว เพราะแม่ทอเป็น...ป้าก็ได้ฝึกทอเสื้ออยู่ในนั้น ได้ค่าแรงวันละ 10 บาท ป้า
ได้เป็นหัวหน้าคณงานทอเสื้อ มีหน้าที่สอนให้คนทอเสื้อ...ไปซื้อกกที่เกาะโตนด ศาลหิน ขึ้นรถไปแล้วก็ลงเรือไป
อีกครั้ง...ซื้อมาแล้วนำกกมาคัดเลือก...สมเด็จพระ ได้แนะนำให้เลือกกกแบบต่างๆ บางครั้งเรียกกันว่า “ย่าหรัส”
ท่านพูดว่า “กกที่ไม่เสมอก็ก็นำคณงานคัดให้ละเอียดๆ แล้วก็ทออย่างหนึ่ง ถ้าใหญ่ๆ ก็ทอชนิดหยาบๆ งานที่ไม่ต้อง
ใช้รายละเอียดมาก” (มรพ: จรัส: 112)

สมเด็จพระ พระราชทานคำแนะนำ และทรงเน้นความละเอียดมากในกรณีที่จะแปลงเป็นผลิตภัณฑ์
เครื่องใช้บนโต๊ะอาหาร และกระเป๋าเสื้อ ในเรื่องของลายเสื้อ นางจรัส เล่าว่า

“ท่านให้ทอเป็นลายพื้นบ้านก่อน เช่น ลายลูกโซ่ ยกเป็นดอก เช่น ลายข้าวหลามตัด ดอกจันทน์ นำมายก
ยกลายคิดทีหลัง” (มรพ. จรัส: 112-123)

นางสุนันท์ ซึ่งมาเป็นหัวหน้าคณงานทอเสื้อเมื่อนางจรัสแต่งงานแล้วย้ายไปอยู่ที่ระยอง เล่าว่า ลายนั้นมี
ทั้งที่มีมาแต่โบราณแล้ว และลายที่ “สมเด็จพระมาคิดเพิ่มเติมขึ้นอีก” ซึ่งมี “ลายตาเสื้อ ลายพิกุล ลายลูกคลื่น ลาย
ละเอียด...ลายลูกคลื่นใส่ 2 เส้น (ดำ 2 เส้น ขาว 2 เส้น)...พริกที่ปักกว่าหางยเป็นคู่ 2 เส้น” (มรพ. สุนันท์: 118)
ส่วนนางสุนันท์เองในช่วงหลัง พ.ศ. 2507 ได้เป็นผู้หนึ่งที่ทอเสื้อลายยก แบบที่เคยเห็นแม่ชีทำที่หลังวัดฉนวน ทอ
ยกเป็น “ดอกกุหลาบชมจันทร์ ลายกนก ลายมะลิเลื้อย...ไม่ได้มีใครสอนฉันเลย ฉันเป็นเอง นึกเองวาดภาพเอง
คิดขึ้นเอง ไปพบอะไร ไปเห็นอะไรที่ไหนก็จำไว้ แล้วมาทอเอง” (มรพ. สุนันท์: 119)

จากความสามารถนี้ นางสุนันท์จึงได้รับเงินค่าจ้างประจำวันขึ้นอยู่เรื่อยๆ ทีละบาท จาก 8 บาท เป็น 11
บาท

สมเด็จพระ เสด็จฯ มาที่โรงทอเสื้อหลังเสวยพระกระยาหารเช้า คือประมาณ 10.00 น. ประทับอยู่สักพักก็
เสด็จฯ กลับไป จนเวลา 14.00 น. ก็เสด็จฯ มาประทับ “อยู่ตรงที่ขาเย็บเสื้อ สอยเสื้อ สอยกระเป๋า” แล้วเสด็จฯ
กลับไปเสวยพระสุธารสชาเวลา 16.00น. ตามด้วยการทรงพาสุนัขเดิน บางทีก็จะรับสั่ง “เรียกคณงานไปประชุม

ทุกคน ประชุมตรงตำหนักแถวหลังเรือนท้าวเรือนแดง ท่านก็ประทานเงินให้กับคนงานทุกๆ คน บางคนก็ 700-800 บาท ฉันได้ 1,000 กว่า ได้มากกว่าเขาได้กัน 1,000 กว่า หลายคน คนแก่คนแก่ ถ้าคนใหม่ๆ ก็ได้ 500-600 บาท” (มรพ. สุพันธ์: 119)

“ท่านพูดเบา พูดค่อย...การพูดจากดี ท่านไม่มีดูใคร ว่าใครให้เจ็บแสบเลย ท่านเป็นคนมีบุญบารมีมาก” (มรพ. สุพันธ์: 20) นางสุพันธ์ตอบเกี่ยวกับความประทับใจของคนในพระราชวังจิวัตร์

อีกคนหนึ่งคือนางกาญจนา อรุณ โขติ (ป้าเนื่อง) เล่าว่า

“เสด็จฯ มาทุกวันนี้จะมาชม จะมาสอบถามว่าวันนี้ทอลายอะไร แล้วท่านก็จะคุยเล่นว่า “ช่วยชิงเสื้อให้หน่อย ฉันอยากทอบ้าง”...บางทีท่านจะรับสั่งถามว่า “นี่ยายเนื่อง เธอทอลายอะไรอยู่จ๊ะ” ป้าก็ตอบว่า “ทอลายกระเป่าอยู่เพคะ” ท่านก็จะบอกว่า “เรียกดูไม่ได้ ต้องเรียกกันนะจ๊ะ” สมเด็จพระนางเจ้าฯ จะมานั่งคุยข้างๆ ท่านจะพูดเพราะ ใจดี...ท่านไม่เคยโกรธใคร...ท่านจะไม่แนะนำจู้จี้อะไร ท่านเพียงบอกว่าลายนี้ใหญ่เกินไปหรือเปล่า ต่อไปทำเล็กกว่านี้ได้ไหม ท่านจะคอยให้คำแนะนำเพื่อนำไปปรับปรุง...ไม่เน้นความเร็ว แต่ขอให้ละเอียด ให้สวย ให้เรียบร้อย ถ้าผิดก็ต้องรี้อทำใหม่ ท่านจะไม่เคยติหรือว่ากล่าวใครแรงๆ เลย ท่านจะพูดว่า ถ้าลดเส้นสีสักสองเส้นจะน่ารักกว่านี้ ท่านจะใช้จิตวิทยาในการติชม” (มรพ. กาญจนา: 127-128 และพระฉายาลักษณ์ทอดพระเนตรผลงานที่ หน้า 111)

สัมมา ธรนิษฐ์ อดีตอาจารย์สถาบันราชภัฏรำไพพรรณี (มหาวิทยาลัยราชภัฏฯ ในภายหลัง) จึงสรุปไว้ว่า “ทรงเป็นผู้เป็นที่ดีในลักษณะประชาธิปไตยอย่างแท้จริง โดยให้ราษฎรที่ถวายงานสามารถแสดงความคิดเห็นและกราบบังคมทูลเสนอความคิดเห็นต่างๆ ของเสื้อได้เต็มที่ นอกจากนี้ ยังทรงส่งเสริมให้ผลิตผลผลิตที่เป็นของใช้จากเสื้อประเภทอื่น เช่น กระเป๋าเอกสาร ก่องใส่กระดาษเช็ดมือ ถาด และที่รองแก้ว...” (สัมมา: 52-53)

หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี เล่าว่า

“ท่านทรงคิดค้นออกแบบกระเป่าให้คนถือ เป็นกระเป่าคล้ายของอิฟแซงต์ ลอรองต์ แต่ทำด้วยเสื้อทั้งหมด ปรากฏว่าขายดีขายดีมีคนนิยมมาก” (สัมมา. ถนัดศรี: 53 และพระฉายาลักษณ์ทอดพระเนตรกระเป่าเสื้อใน พระมิ่งขวัญรำไพพรรณี: 48)

นางกาญจนาบอกว่า

“ที่แปรรูปจะมีที่รองจาน ที่รองแก้ว ถาด กระเป๋าลือ เลื่อนนอนแบบธรรมดา ไม่มีฟองน้ำ...ส่วนมากเป็น กระเป๋าลือ ที่เสียบจดหมาย กล่องดินสอ กระเป๋าเล็กๆ ใส่ต่างค์...ก็จะมีคนออกแบบ มีพนักงานออกแบบเป็น ช่างงานออกมา แล้วท่านก็จะนำไปวิเคราะห์ว่าควรจะปรับปรุงตรงไหน ถ้าท่านดีก็จะมาสร้างแบบใหม่ มาปรึกษา กันกับพนักงานออกแบบ ท่านจะช่วยออกแบบ ทุกชิ้นงานจะผ่านการตรวจสอบจากสมเด็จพระเจ้า... ทุกครั้ง...” (มรพ. กาญจนาน: 128)

นางเปิ่น กลิ่นสุคนธ์ ช่างเย็บเสื้อ อธิบายว่า

“เย็บแล้วเข้าเป็นรูปกระเป๋าลือ เอากระดาษมาวาดแบบแล้วเย็บ...มีจักร 4-5 ตัว ถ้าใครจะเย็บก็เย็บ ถ้าคนไหนว่างก็ผลัดกันเย็บ ใครว่างก็ช่วยกันทำ...(ที่สมเด็จพระเจ้า โปรด) จำได้ เป็นกระเป๋าลือเหลี่ยมมีหูไม้ข้างบน ลวดลาย ที่ท่านโปรดก็เป็นลายเรียบๆ สีที่ท่านโปรดคือสีเขียวอ่อนๆ...”

ครั้งแรกต้องนำเสื้อที่ทอมาทั้งผืนมาวัดแล้วดึงให้พอดี แล้วหักขา (พับเสื้อ) นำแพทเทิร์นมาวาง ตัดแล้ว เย็บจักร เย็บติดกระดาษแล้วเนากับด้าย แล้วนำผ้ามาทาบแล้วก็เนา แล้วนำไปเดินจักร แล้วมาแกะผ้าที่เนาออก...” (มรพ. เปิ่น: 130-131; พระฉายาลักษณ์มีพระกระเป๋าลือสี่เหลี่ยมหูไม้ข้างบนใน ราชเลขานุการ 2528: 204)

เรื่องการเย็บผลิตภัณฑ์เสื้อเหล่านี้ นายบุญพิร์ พันธุ์วร บุตรนายพิชกับนางบุญนาค เล่าว่า สมเด็จพระ ทรงทราบว่านางบุญนาคชำนาญการเย็บผ้า จึงรับสั่งให้นายพิชพานางบุญนาค ภรรยา จากวังสุโขทัยไปที่สวนบ้าน แก้ว เพื่อสอนคนเมืองจันทกรรมวิธีเย็บให้แข็งแรง เรียบร้อยปราณีต เมื่อนางบุญนาคทอานนายบุญพิร์ จึงรับสั่งให้ เรียกว่า “ปอกระเจา” และต่อมาพระราชทานชื่อจริงว่า “บุญพิช” ถือเป็นบุญของนายพิช และต่อมาได้โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเป็น “บุญพิร์” โดยคำว่า “พิร์” นั้นน่าจะมาจากพระนามพระอนุชาต่างพระมารดาองค์หนึ่ง พระ นามว่า “พิริยศยุคล”¹⁷⁰ หรือจากพระนาม พระองค์เจ้าพิริยวงศ์ภาณุเดช ก็ไม่แน่ใจ (พช. บุญพิร์; ภาพคนงานกำลัง เย็บกระเป๋าลือใน มรพ: 16)

นางมาลัย วลีกะพันธ์ ผู้เย็บผลิตภัณฑ์เสื้ออีกคนหนึ่งเล่าว่า

“มีทำถาดเป็นคล้ายที่รองจาน มีขอบ มีไม้ มีหู มีที่จับ คล้ายกรอบรูป ที่รองจาน เสื้อผืนใหญ่ โดยลูกค้า จะสั่งว่าจะเอาขนาดกว้างเท่าไร แล้วกลายตรงกลางเสื้อ...เสื้อกลายประมาณ 8 คืบ ใช้ไม้แหลมๆ จัดลาย

¹⁷⁰ หม่อมเจ้าพิริยศยุคล สวัสดิวัตน์ ทรงมีหม่อมเจ้าจวีลียเป็นท่านแม่ ทรงเป็นนักเรียนเบลเยี่ยมก่อนหม่อมเจ้ากฤษดิ์ตรีย์ ทรงรับราชการ กรมรถไฟ (การรถไฟในภายหลัง) สมรสกับหม่อมเอสเตอร์ (Esther) สุภาพสตรีชาวเบลเยี่ยม ซึ่งหลานๆ เรียกว่า “ป้าเหม่ม” ซึ่งทรง ใช้ชีวิตอยู่ด้วยจนถึงชีพิตักษัยที่เบลเยี่ยม ที่ประทับหลังจากเกษียณอายุ

ช่วยกันค่อยๆ ชัด ก็จะได้เป็นตัวหนังสือ...การยกเลิกตัวหนังสือเกิดจากการที่สมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นผู้พัฒนาชาวบ้านยังไม่เคยทำ หลังจากทีสมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จกลับไปอยู่ที่วังสุโขทัย ชาวบ้านก็ได้ทำกันต่อมา...ลายโบราณจะใช้ได้ทั้งสองด้าน ลายสมัยใหม่จะใช้ได้ด้านเดียว จึงนำมาแปรรูปเป็นของใช้” นางมาลัยเล่าต่อไปถึงความประทับใจในสมเด็จพระเจ้าตากสินว่า

“ประทับใจตอนที่สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ให้ป่าชิงเสื่อ แล้วให้ป่าบอกวิธีทอเสื่อ สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ เรียกป่าว่า “ยายจ้อยยายจิว”...สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ อยากจะเสวยน้ำแข็งป่าก็ไปซื้อมาให้” (มรพ. มาลัย: 134-135)

จากคำให้สัมภาษณ์ของชาวบ้านจันทบุรีผู้ซึ่งได้เข้ามาทำงานเกี่ยวกับเสื่อเหล่านี้ จึงเป็นที่ชัดเจนว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงพัฒนาหัตถกรรมพื้นบ้านการทอเสื่อกลให้ทั้งมีคุณภาพดีขึ้นและต่อยอดเป็นผลิตภัณฑ์จากเสื่อหลายประเภท นำร่องให้ผู้อื่นได้เลียนแบบ หากแต่ว่าความละเอียดปราณีตนั้นยากที่จะเท่ากับผลิตภัณฑ์ที่ได้ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ในทุกขั้นตอนการผลิตที่สวนบ้านแก้ว

ในเชิงสวัสดิการของคณงาน สมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดสถานเลี้ยงเด็กลูกคนทอเสื่อไว้ใกล้ๆ โรงเสื่อ “ทำเป็นบริเวณ มีรั้วเตี้ยๆ เอาเด็กไปไว้ แล้วพ่อแม่ก็ไปทำงาน เขียงก็ไปกินข้าวก่อน พอบ่ายโมงก็เอาลูกมาไว้ที่นั่น ส่วนใหญ่ก็ดูแลกันเอง พอพักเที่ยงก็มาให้นมกัน” นายสงบ ทิพจินดา ซึ่งมีภรรยาชื่อหนูทำงานทอเสื่อเล่าไว้ (มรพ. สงบ: 158) เห็นได้ว่าทรงจัดสวัสดิการในที่ทำงานแบบที่ก้าวหน้าแต่ตามสภาพ

สำหรับการจำหน่ายผลิตภัณฑ์นั้น ส่วนใหญ่จะให้นำไปฝากขายที่ร้านวิบูลย์สุข ร้านห้องแถวในตัวเมืองจันทบุรีตั้งแต่ พ.ศ. 2503 นางประพันธ์ มังกร เจ้าของร้านเล่าว่า “มีกระเป๋าคาดรองแก้ว มีเสื่อนอน เช่น เสื่อใหญ่ประมาณ 9 คืบ เป็นเสื่อแบบม้วนอย่างเดียว ไม่มีฟองน้ำ...ตอนนั้นขายของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ อย่างเดียว ส่วนเรื่องของเสื่อประเภทอื่นๆ จะเป็นของบ้านฉนวน...กระเป๋ายาดิ ช่วงนั้นราคาสูงสุดใบละ 130 บาท กระเป๋านีบราคาประมาณ 25 บาท ถาดเล็กสุดราคา 25 บาท มีขอบไม้ มีกระจกรอง...ของสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ จะขายดี เพราะใครๆ ไม่สามารถทำได้เหมือนของพระองค์ท่าน...ถ้าเป็นพวกข้าราชการ หมอ จะไปสั่งกระเป๋าคาดรองที่วังสวนบ้านแก้วด้วยตนเอง กระเป๋าคาดรองของท่านจะส่งทุกวัน ทำเสร็จก็จะมาส่งที่ร้านวิบูลย์สุขเลย...เดือนหนึ่งก็ได้หลายหมื่นบาท...ครบหนึ่งเดือนก็จะสรุปยอดบัญชีครั้งหนึ่ง จะให้ทางร้าน 7 เปอร์เซ็นต์ เดือนหนึ่งได้ยอดประมาณ 5-6 หมื่นบาท” (มรพ. ประพันธ์: 107)

แรกเริ่มเดิมที หม่อมเจ้าทองคำเปลว ทองใหญ่ ผู้ว่าราชการจังหวัดในเวลานั้นขอพระราชทานนำไปวางขายที่จวนผู้ว่าฯ แต่ไม่ได้ผล จึงนำมาฝากขายที่ร้านโดยไม่มีเปอร์เซ็นต์ ครั้นสมเด็จพระเจ้าตากสินฯ ทรงทราบก็รับสั่งว่า

“อย่างนี้ไม่ได้...ก็เลยได้ 7 เปอร์เซ็นต์...สมเด็จฯ ไม่อยากให้เอามาขายเพราะกลัวว่าจะไปขายแข่งกับชาวบ้าน แต่ปรากฏว่าพอนำผลิตภัณฑ์สมเด็จฯ ออกมาขายก็เป็นที่แพร่หลาย เป็นตัวอย่างให้แก่ชาวบ้าน...จะเรียกว่า สบก 1 สบก 2 สบก 3...เป็นแต่ละแบบไปเลย แล้วระบุว่าแบบอย่างนี้ราคาเท่านี้...ท่านจะต้องนำไปถือให้คนอื่นดูก่อน” (มรพ. ประพันธ์: 108)

สมเด็จฯ ได้เสด็จฯ ไปที่ร้านทุกปี แม้เมื่อไม่ได้ประทับอยู่ที่จันทบุรีแล้ว (มรพ. ประพันธ์: 109) และเคยประทับเสวยพระกระยาหารกลางวันที่ร้าน โปรดแก้วเดี่ยวเส้นจันท์ผัดปู (สัมมา: 54) “ท่านจะมีของมาฝากทุกครั้งที่ท่านเสด็จไปต่างจังหวัด...เข้มนักสำหรับใช้แจกข้าราชการท่านก็นำมาให้ที่บ้าน...ท่านจะเป็นกันเองมาก” (มรพ. ประพันธ์: 109-110 และพระฉายาลักษณ์ที่ร้านที่หน้า 107 และ 108)

ผลิตภัณฑ์เสื้อสวนบ้านแก้วนั้น มีป้ายเครื่องหมายการค้าเป็นรูปคนหาบกระจาด มีตัวอักษรว่า “S.B.K. ส.บ.ก. อุตสาหกรรมชาวบ้าน The Peasant Industries, RAMBHAI PANA LTD. THAILAND.” (ภาพใน วิกัลย์ 2550: 63) แสดงว่าทรงเน้นว่าเป็นหัตถกรรมของ “ชาวบ้าน” แต่ใช้ชื่อบริษัท “ราไพบนา” ซึ่งทำสัมปทานไม้สักอยู่แต่เดิม เป็นการสื่อความหมายให้สอดคล้องกันว่าเป็นของธรรมชาติมาจากชนบท

นอกจากที่ร้านวิบูลย์สุข (ซึ่งยังคงตั้งอยู่ในปัจจุบัน) แล้ว บางครั้งสมเด็จฯ เสด็จฯ ไปทรงออกร้านตามงานต่างๆ ซึ่งในสมัยนั้นมีไม่มาก เช่นที่โรงเรียนสอนคนตาบอด โดยโปรดเกล้าฯ ให้คนงานทอเสื้อเย็บกระเป่า โดยเสด็จฯ โดย “ทรงให้อาจกรไปเย็บ ไปขายเพื่อการกุศล” (มรพ. จำรัส: 113) “ท่านจะให้ทุกคนหิ้วกระเป่าเสื้อที่ผลิต เป็นการโฆษณาไปในตัว” (มรพ. กาญจนาน: 132) ส่วนการส่งไปขายที่กรุงเทพฯ นั้น มีฝากขายที่ร้านโฆมพัสดร์ของหม่อมเจ้าผจงจรจิตร กฤดากร ซึ่งผลิตผ้าฝ้ายและเสื้อผ้าพิมพ์ลายไทยขายอยู่แล้ว จึงเป็นการเสริมกัน และที่ร้านนารายณ์ของรัฐบาล แต่ก็ไม่ได้มีมาก และไม่ได้ส่งออกไปขายต่างประเทศแม้มีผู้ต้องการ เพราะกำลังผลิตไม่มาก เท่ากับว่าทรงดำเนินการแบบที่ปัจจุบันเรียกว่า “เศรษฐกิจพอเพียง” ไม่ได้ทรงขยายกิจการทำยอดขายและกำไรเข้ามามากๆ (พระฉายาลักษณ์ทรงทอเสื้อและเมื่อเสด็จฯ ไปทรงออกร้านกับท่านหญิงพรรณเพ็ญแข ใน ราชอาณาจักร 2528: 192) ทรงเป็น brand ambassador ผู้ทรงสิทธิ์ว่า ผลิตภัณฑ์นั้นชาวบ้านเป็นผู้ลงมือลงแรง

เท่ากับว่า ทรงจัดการครบวงจร ตั้งแต่การจัดหาวัตถุดิบ คือ กกตากแห้งจากชาวบ้าน นำมาฟอกสี ทอเป็นเสื้อแล้วออกแบบขึ้นรูปเป็นผลิตภัณฑ์ใช้สอยหลายประเภท และจัดจำหน่าย ทำให้มีรายได้เข้ามาเป็นลำดับ สันกว่าอย่างอื่น ชาวบ้านที่ทรงรับเข้ามาจึงมีรายได้ที่แน่นอนและดีขึ้นตามลำดับ ทั้งเขาเหล่านั้นยังได้ทักษะวิธีการติดตัวไปประกอบเป็นอาชีพเสริมของตนเองได้ต่อไป โดยนางประพันธ์ให้สัมภาษณ์เมื่อ พ.ศ. 2547 ว่า

“ยังมีคนงานเก่าที่เคยอยู่กับท่านยังเย็บยังทออยู่ แลวทุ่งรี บ้านขอม และบ้านลาว” (มรพ. ประพันธ์: 110) และนางมาลัย วลีกะพันธ์ ให้สัมภาษณ์ไว้ในปีเดียวกันว่า คนที่เคยทำงานที่โรงทอเสื้อของสมเด็จพระที่นั่งมัยศรีถาวร ที่มีชีวิตอยู่มีชื่อนันท ชื้อจาร์ส (มีบุญ) อยู่ที่บ้านขอม “คนนี้เป็นหัวหน้าคุมคนงานทอเสื้อ ตอนนี้น่าจะอายุประมาณ 70 ปีแล้ว” และมีชื่อจรรยา แม่ของตนเอง กับนางจิว นางนกเอียง (มรพ. มาลัย: 136)

งานหัตถกรรมอีกอย่างหนึ่งที่เคยมีการทำที่บ้านแก้ว คือการทอผ้า ซึ่งคิดชัดในตอนแรกในเรื่องการจ้างคนทำฟืม (เครื่องมือในการทอผ้า) และรวบรวมอุปกรณ์ เริ่มด้วยการทอผ้าพื้นบ้านธรรมดา เช่น ผ้าโสร่ง ผ้าขาวม้า ผ้าจีน ผ้ามัน มีคนทอเพียง 4-5 คน แต่ “ชาวบ้านโดยทั่วไปนิยมทอเสื้อมากกว่าทอผ้าเนื่องจากจะได้อายุยืนกว่า การทอผ้า 1 ผืน ต้องใช้เวลานาน...ทำอยู่ 2-3 ปี ไปซื้อด้าย...จากจังหวัดตราด ได้ค่าแรงวันละ 10 บาท” นางบางเด่า (ใน สัมมา: 56) นอกจากนี้ มีการทอผ้าไหม “มีช่างมาจากเชียงใหม่ มาปลูกหม่อนเลี้ยงไหมเพื่อทอผ้าฝ้าย แต่ต่อมาเลิกเพราะขาดคนทอ” (สัมมา: 56 แต่ มรพ. ดาย: 147 ว่าช่างเป็นคนศรีสะเกษ)

แต่เดิมสมเด็จพระที่นั่งมัยศรีถาวร อดต้องพระราชประสงค์ให้มีการทอผ้า ด้วยทรงคุ้นเคยมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ที่ได้ทอดพระเนตรเห็นการทอผ้าที่พระตำหนักสมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ (พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) แต่เมื่อทำต่อไม่ได้ จึงทรงหันมาเน้นเรื่องเสื้อ ซึ่งชาวบ้านเมืองจันทน์มีพื้นฐานอยู่แล้ว และได้ทรงพัฒนาต่อยอดขึ้น ดังที่ได้นำเสนอมานี้ แต่กระนั้นก็ได้ทรงนำลายผ้ามาประยุกต์ใช้เป็นลายเสื้อ เช่นลายดอกพิกุล และการยกดอกยกกลาย เป็นต้น ทรงเรียนรู้ที่จะทรงนำความรู้แห่งอดีตมาทรงประยุกต์ใช้ได้อย่างลงตัว¹⁷¹

สำหรับข้าหลวงนั้น เดิมทีคุณชดกับคุณมวยตามเสด็จฯ ไปที่จันทบุรีด้วย แต่ต่อมาอายุมากและมีครอบครัวอยู่ที่กรุงเทพฯ นางสาวประคิษฐ์ นาวิกบุตร¹⁷² จึงไปแทนจากกรุงเทพฯ นอกนั้นมีสองพี่น้องสกุลเกตุทัตซึ่งเป็น “ลูกคอก” วังสุโขทัย คือแดงจรรยาและเล็กจรัสศรี ช่วยอยู่ (สร. วัง: 3) โดยเมื่อจรัสศรีแต่งงานกับทองดี การุณ มหาเด็ก เมื่อ พ.ศ. 2500 และมีบุตร ทั้งสองและแดงได้กราบบังคมทูลลากลับกรุงเทพฯ มาทำงานที่วังสุโขทัยใน พ.ศ. 2503 (สร. ทองดี: 4, 7) จึงทรงค่อยๆ เลื่อนคนงานผู้หญิงคนจันทบุรีขึ้นมารับใช้บนพระ

¹⁷¹ แปลกอยู่ที่ว่าไม่มีผู้ใดกล่าวถึงลายราชวัดถ์ ซึ่งครุฑมี สิ้นธรัตน์ ทรูภูมิปัญญาไทย บอกเล่าว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เสด็จไปประทับอยู่ที่สงขลาใน พ.ศ. 2476 ชาวเกาะยอได้คัดเลือกลายที่สวยงามที่สุดทูลเกล้าฯ ถวายแบบที่ชาวบ้านเรียกว่าลายขนนกเขา และพระองค์ได้พระราชทานชื่อให้ใหม่ว่า “ราชวัดถ์” ซึ่งแปลว่า “ราชาแห่งผ้า” (“ผ้าเกาะยอ ผ้าทอแดนใต้” ใน สกุลไทยรายลับตาห์ ฉบับที่ 3152 ปีที่ 61 17 มีนาคม 2558 หน้า 68-69)

¹⁷² นางสาวประคิษฐ์ เป็นบุตรหลวงประกอบราชจิตร ผู้ทำงานอยู่กับสำนักงานพระคลังข้างที่ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขอมาตั้งแต่ยังเด็กเพื่อรับใช้สมเด็จพระที่นั่งมัยศรีถาวร (พช. วีรวัฒน์ ผู้เป็นหลาน น.ส. ประคิษฐ์)

ตำหนักโดยแม่ประดิษฐ์เป็นคนฝึก (สร. วัจ 2: 7 และ 17-18) จนกระทั่งได้เป็นข้าหลวงห้องพระบรรทม 2 คน คือนางแสวง พิมพา (แม่แหวง) กับนางสาววัง บุญศิริ (แม่วัง หรือ “เจี๊”) ตามที่รับสั่งเรียกตามผู้อื่นในเวลาต่อมา)

แม่แสวงเข้าไปเป็นคณงานตั้งแต่อายุ 18 ปี แล้วได้หาบน้ำขึ้นไปไว้ในห้องสรงอยู่ปีกว่าๆ สมเด็จพระเจ้าก็ทรงชวนไปอยู่รับใช้บนพระตำหนัก “**ป่ากับป่าวังผลัดกันนอนคนละคืน...ทรงสร้างห้องให้ 1 ห้อง เป็นห้องนอน...คอยถวายท่านเวลาท่านทรงฉลองพระองค์ แล้วเราก็คอยนั่งเฝ้าท่าน พระเกศาท่านยาว ท่านจะเกล้าเอง ทีหลังจะให้ช่างทำ¹⁷³ เพราะพระหัตถ์ท่านไม่ค่อยดี ส่วนพระพักตร์ท่านแต่งเอง ท่านทรงฉลองพระองค์สีตามวัน ท่านโปรดให้ข้าหลวงนุ่งผ้าป้ายสีตามวัน**” (มรพ. แสวง: 142) องค์สมเด็จพระเจ้า เองนั้นก็ทรงพระภูษาชั้นป้าย โดยทรงมีตะขอซ่อนไว้ใ้ห้แก่การทรง (ผู้เขียน) โดยทรงพระสนับเพลา (กางเกง) เมื่อเสด็จฯ ลงทรงงานที่สวนบ้านแก้ว จะทรงขึ้นในช่วงเย็น (มรพ. ดาย: 148)

ส่วนนางสาววัง เมื่ออายุ 18-19 ปี เข้าไปไม่นานก็พอดีทรงสร้างโรงเสื่อ ในเมื่อทอเสื่อเป็นอยู่แล้วจึงได้งานทอเสื่อ ต่อมาจึงถวายตัว “**พ่อแม่ฉันว่า บ้านนอกบ้านนาจะมาอยู่กับเจ้านายได้หรือเปล่า กิริยายังกับมัดดีดกระโหลก ทำอะไรก็ไม่เป็น...จะไปทำได้หรือ...ก็บอกว่าได้...พาพ่อแม่มาด้วย ทางนี้เขาก็จัดดอกไม้รูปเทียนเอาไว้ให้ถวาย...ก็มากัน 4 สาว อยู่รวมๆ กัน...มีคุณยายแม่น เป็นยายของคุณชายบัณฑิตย์ รู้สึกจะหกสิบเจ็ดสิบแล้ว สำหรับดูแลพวกฉันนี่**” (สร. วัจ: 2)

การถวายตัวนี้ ทำเป็นหนังสือให้แม่ของนางสาววังเก็บไว้ใบหนึ่ง ความว่า ถวายเป็นสิทธิของท่านเลย พ่อแม่ไม่เกี่ยว ท่านราชเลขาฯ ถามว่า “**นี่มาถวายตัวอย่างนี้คิดอะไร อยากได้อะไรจากสมเด็จพระเจ้า...ฉันก็ตอบว่าฉันไม่อยากจะไรทั้งนั้น อยากได้ความรักจากสมเด็จพระเจ้า ท่านก็ยิ้ม สมเด็จยิ้ม**” (สร. วัจ: 3) พระราชทานอาหารทุกมื้อ เครื่องใช้ให้เบิกได้ พระราชทานค่าขนมเดือนละ 40 บาท ตอนแรกไปฝึกที่เรือนราชเลขาฯ ก่อน ไปเสิร์ฟอาหาร ไปช่วยที่ห้องเครื่อง พอคล่องจึงได้รับใช้บนพระตำหนัก

“ท่านเสวยน้ำชาอยู่ในห้องบรรทม น้ำส้ม...เราก็ไปเก็บพระแทน...เตรียมฉลองพระองค์...ฉลองพระบาท เตรียมกระเป่าที่ท่านถือนะ...มีบุหรี มียา มีของใช้จุกจิกของท่านนะ มีกระดาด มียานัตถ์¹⁷⁴ เราก็ต้องเติมให้ท่าน...ท่านเข้าห้องสรง ท่านออกมา ท่านแต่งพระองค์...” (สร. วัจ: 4)

¹⁷³ ผู้ทำพระเกศาถวายตามปกติ คือแดง ส่วนเล็กจรัสศรีนั้น เมื่อประทับอยู่ที่วังสุโขทัย เป็นผู้ซักฉลองพระองค์

¹⁷⁴ พระโอสถมวน หรือบุหรืนั้นทรงหนึ่งมวนหลังพระกระยาหาร ขานัตถ์ทรงบ่อกว่า (สร. วัจ 1: 10) โดยทรงมีกลักขานัตถ์ มีวงเป็นทองซึ่งมีโซ่คล้องอยู่ไม่ให้หลุด ทรงเทมขานัตถ์ลงที่ฝ่าพระหัตถ์ และทรงใช้วงกวาดเอาผงขานเข้าไปแล้วทรงเป่าเข้าพระนาสิก (จุมุก)

“จากนั้น เสด็จลงมาเสวยพระกระยาหารเช้า เป็นข้าวต้ม ข้าวผัด บางทีก็เป็นเครื่องฝรั่งอย่างไข่ออมเล็ท ต้องเครื่องทำถวาย เสวยเสร็จท่านก็เดิน (กับ) สุนัข ลิบตัว...พอ 11 โมงกว่า ก็เสด็จไปศาลาเสื่อ” (สร. วัง: 4)

นายคายน บุญศิริ น้องชายนางสาววังซึ่งถวายตัวเข้ามาด้วยพร้อมกันเมื่ออายุ 11 ปี เป็นผู้ตามเสด็จฯ ไปโรงเสื่อทุกวัน “ก็ถือร่ม พอส่งถึงโรงเสื่อ ผมก็นั่งรอก็ประมาณสักชั่วโมงท่านก็เสด็จกลับ” (มรพ. ดาย: 146) นายคายนเล่าว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ “โปรดมาก..มีแล็ซซี (Lassy) ตัวใหญ่ อะไรอีกหลายตัว...แล้วก็เจ้าโบว์ มีตอนหนึ่งเจ้าโบว์วิ่งไปหากนาง..(ที่) กำลังถางหญ้าอยู่ เหวี่ยงเคียวโดนตรงคอเจ้าโบว์ พระองค์ท่านไม่กริ้วเลยครับ...” (มรพ. ดาย: 149)

พระกระยาหารกลางวันตอนบ่ายโมงนั้นประทับเสวยบนพระตำหนักกับท่านหญิงผ่อง ท่านหญิงตุ้ ท่านเป็ง คุณสมศรีฯ หม่อมปลั่ง และคุณชายเล็ก เป็นต้น ท่านหญิงตุ้ (ม.จ.สุลภวัธเลง) ทรงเป็นหัวหน้าห้องเครื่องในระยะแรก พระกระยาหารจะมี “กระหล่ำปลีลวกชอยหยาบๆ เพื่อที่จะได้เสวยข้าวแต่น้อย ตามที่แพทย์ถวายคำแนะนำต่างๆ ที่เสวยข้าวแดง มีแกง น้ำพริก หลนเต้าเจี้ยว แกงเขียวหวานไก่ ปลาตุ๋น ฟูจ๋า แกงมัสมั่น ขนมหิน ยำปลาตุ๋น ยำแส้ว (กุ้ง) ปลาทอด หมี่กรอบ แกงจืดผัก แกงจืดมะระ มะพร้าวกับเซ่งจี้ แกงจืด ลูกรอกลูกเล็กๆ ต้องปอกเปลือกออกให้หมด ของหวานเป็นข้าวเหนียวมะม่วง ลินจี้ เาะ ตามฤดูกาล ทุกอย่างต้องคว้านเมล็ดออก มีบัวลอยเผือก สลิม ทับทิมกรอบ แต่ส่วนใหญ่เป็นผลไม้ มีชา กาแฟ” ไม่ว่าจะที่สวนบ้านแก้วหรือที่วังสุขโขทัย ตามที่คุณแจ็ก บุตรท่านหญิงตุ้เล่าอย่างที่ได้ขี้ใจ (พช. โสรจ)

ช่วงเย็นๆ เวลาประมาณ 17.00 น. เสวยพระสุธารสชา “เมนูมีเกี้ยวหมูใส่เปิดตุ๋น ผัดไทย มะกะโรนีผัด สาเกใส่หมู ข้าวเหนียวหน้าต่างๆ ผลไม้ ขนมหัก น้ำชา Darjeeling หรือ Lipton ไม่เสวยกาแฟ” (พช. โสรจ)

คุณแจ็กเล่าต่อว่า “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ จะไม่รับสั่งว่าโปรดอะไรเป็นพิเศษ แต่มีอยู่ครั้งหนึ่งที่แม่ให้แม่ครัวรองค่าน้ำพริก รสชาติคงไม่เป็นที่พอพระทัย จึงรับสั่งกับผมว่าให้บอกแม่ว่า “เมื่อคืนน้ำพริกไม่อร่อยนะ มันเปรี้ยว” แสดงว่าทรงทราบรสมีอย่างดี” (พช. โสรจ)

ต่อมาหม่อมบีทมา (ปลั่ง) จักรพันธ์ ได้รับช่วงต่อจากท่านหญิงตุ้ ซึ่งเสด็จกลับกรุงเทพฯ นางแสดและนางสาววังเล่าว่า พระกระยาหารที่ทำบ่อยๆ ได้แก่ หมี่กรอบ แกงเขียวหวาน ไก่ชวา แอ็กกิน ส่วนอาหารที่โปรดได้แก่ข้าวแช่ ขนมหินน้ำพริก ยำเกษตรหมี่ มะระยัดไส้ สะเดาน้ำปลาหวาน (สัมมา: 58-59)

(ผู้เขียนเห็นเอง) เมื่อสวรรคตแล้ว ไม่เคยเห็นหลักขานต์ทรงอีกเลย ขานต์และพระโอสถมวนนี้แสดงความเป็นกลางแก่กลางใหม่ ของสมเด็จพระเจ้า ได้ดี

คุณแจ๊ชขยายความเรื่องข้าวแช่ว่า ช่วงหน้าร้อนสงกรานต์ พระญาติหลานๆ ต้องมาที่วังคูโขทัยเพื่อมา
สรองน้ำ สมเด็จพระโปรดเกล้าฯ ให้นำหนิงผู้ทำข้าวแช่ขึ้นโต๊ะเสวยหน้าร้อนราว 3 เดือน ข้าวแช่ที่โปรดมีกับสี
อย่าง คือ กะปิผักกับปลาตุ๋นแล้วปั่นเป็นก้อนเล็กๆ ชุบไข่เล็กน้อย พริกหยวกสอดไส้หมูกึ่งแล้วห่อด้วยแพะซึ่ง
ทำให้สวยงาม และต้องใช้ไฟพอดิบๆ ทอด หอมแดงสอดไส้ปลาช่อนแห้ง และเนื้อฝอย ส่วนข้าวเหนียวมะม่วง
นั้น ต้องเป็นอกร่องเขียวจากเมืองนนท์เจ้าเดิมต้นเดิมเท่านั้น (พช. โสร็จ) สำหรับตำราข้าวแช่ของหม่อมปลั่ง จะ
มีหัวไชโป๊เพิ่มขึ้นมา (สัมมา: 80-81 –ภาคผนวก)¹⁷⁵ การรับประทานข้าวแช่ ต้องไม่ใช่ช้อนตักข้าวที่ซัดแล้วจึงหุง
ทิ้งไว้ให้เย็นแล้วแช่ในน้ำเย็นที่อบควันเทียนหรือลอยมะลิแล้ว เป็นต่างหากไปจากช้อนตักกับ เพื่อไม่ให้น้ำมัน
ลงไปปนกับน้ำ

ส่วนพระกระยาหารค่ำเวลา 20.00 น. นั้น บางครั้งคุณสมักรฯ จะปรุงอาหารฝรั่งถวายที่ครัวฝรั่งบนพระ
ตำหนัก

หลังพระกระยาหารกลางวัน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ขึ้นห้องพระบรรทมไปทรงพักผ่อน หม่อมราชวงศ์
ปรียาภา สวัสดิวัตน์ (เด็นท์ Dent จากการสมรสในภายหลัง) หรือคุณแดง ธิดาหม่อมเจ้าโสภณภราไชย (ท่านชาย
กลาง) พระเชษฐาพระชนนีเดียวกัน ซึ่งทรงเลี้ยงมาตั้งแต่อายุ 9 ขวบ โดยให้ไปอยู่เป็นนักเรียนประจำที่โรงเรียน
ราชินี แต่ช่วงปิดเทอมจะไปอยู่ที่สวนบ้านแก้วอย่างใกล้ชิดกับพระองค์ เล่าว่า

วันหนึ่ง ประทับอยู่ในห้องพระบรรทม ซึ่งเป็นเวลาที่คุณแดงซึ่งยังเด็กเองต้องนอนพักเช่นกัน แต่เธอ
แอบลงไปขอมือรถจักรยานคันหนึ่งจากมหาดเล็กไปขี่เล่น ทั่วๆ ที่ยังขี่ไม่ค่อยเป็น เธอ “มุ่งกางเกงเอี๊ยมขย่าวใส่
ถุงน่องรองเท้า นะ คือแต่งตัวแบบเด็กฝรั่ง ปรากฏว่ารองเท้าลื่น โคนเคียวปั่นลื่นทิ่มเข้าไปที่ข้อเท้า เลือดแดงฉาน
เลย...โห วิ่งใหญ่เลย...ท่านก็ลงมา...จากห้องพระบรรทมมาที่ห้องประทับเล่น ท่านก็มาดูๆ จับๆ นะ แล้วท่านก็
กลับขึ้นไป ไม่รับสั่งอะไรเลยนะ กลับขึ้นไปเอาล่วมยา กระจैया ลงมา แล้วท่านก็นั่งแปะลงไปกับพื้น เราก็นั่ง
อยู่กับพื้น...ท่านก็ดึงเท้าเราไป แล้วเอาแอลกอฮอล์ ล้างๆ ค่อยๆ เช็ด มือเบามากเลย ท่านก็ค่อยๆ ทำ พระโอรสก็ว่า
“เนี่ย ถึงเวลานอนแล้วทำไมไม่นอน” คือรับสั่งเสียงเรียบมาก ไม่ได้กริ้วนะ เรายังมีอาการ “เห็นไหม เสร็จ
แล้วมันก็มีเรื่องขึ้นมา แล้วก็เจ็บตัว”...ไอ้เราก็มืดใจบ๊อง ท่านก็ใส่ยา ทำแผลปิดแผล พันให้เรียบร้อยเลย ท่านก็
บอก “เข้าห้องไป ไม่ต้องออกมา”” คุณแดงมาทราบภายหลังว่า “ท่านเป็นพยาบาลสมัยสงคราม” (สร. ปรียาภา: 11)

¹⁷⁵ ตำรากับข้าวอื่นๆ มี น้ำปลาตะไคร้ หมักกรอบ พริกขิงปลาตุ๋นกรอบ (สำหรับคุณชายเมี้ยน) เมี่ยงกระท้อน กระท้องทรงเครื่อง กระท้อน
ลอยแก้ว และไข่หวานมะพร้าวอ่อน (สัมมา: 81-84)

ครั้งเวลาเสวยพระสุธารสชา ตอนบ่าย 4-5 โมงเย็น ธรรมเนียมคุณแดงต้องไปเฝ้าฯ พร้อมกับพระญาติทุกคนที่อยู่ที่นั่ง ราชเลขาฯ เห็นหายหน้าไป จึงถามถึง เรียกออกมาคุยเดี่ยวแล้วห้ามออกจากห้อง “พอตอนกลางคืนเขากลับไปเรือนเขาแล้ว สมเด็จพระเจ้าก็ลงมา “เป็นไงล่ะ เห็นไหมนี่ สิ่งที่ไม่ควรทำ แล้วไปทำ มันให้โทษ ..เจ็บตัวอีกต่างหากนะ” แต่ท่านทำแผลให้ทุกวัน เข้าเย็น... ไม่ได้เจ็บ เพราะว่าตอนนั้นโรงพยาบาลยังไม่ได้สร้าง แต่นี่หายได้เพราะท่านนะ แผลลึก เป็นเดือน กว่าจะหาย” (สร. ปรียาภา: 11-12)

เห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้า ทรงมีพระสติในเวลาฉุกเฉิน ทรง “ลงมือ” กระทําการที่จำเป็น ทำผลได้อย่างชำนาญการ ด้วยพระอารมณ์ที่นิ่ง ไม่ทรงทำให้คุณแดงวิตก แต่ได้รับสั่งสั้นๆ ด้วยเหตุผลถึงโทษของการหนีไปเล่น

“ท่านไม่ดูๆ ท่านสอนเฉยๆ แต่ว่าคำสอนของท่านนี่มันคม ลึกเลยนะว่าเราคิด ถามว่ากลัวท่านมั๊ย... เกรงมากกว่า” คุณแดงสรุป (สร. ปรียาภา: 12)

สมเด็จพระเจ้า ทรงปู่เสื่อประทับเสวยพระสุธารสชาที่สนามพระตำหนักเทาเป็นส่วนใหญ่ เด็กๆ บรรดาลูกข้าหลวงมหาดเล็กก็จะมาอยู่แถวนั้น และจะได้เฝ้าฯ (พระฉายาลักษณ์กับเด็กๆ ใน มรพ: 143) นางแสงข้าหลวงห้องพระบรรทม เล่าว่า “ท่านโปรดเด็กผู้หญิงมาก บรรดาข้าหลวงที่มีลูกผู้หญิงท่านจะโปรดมาก แล้วต้องเป็นระเบียบ” ตอนที่ตนเองคลอดลูก “ท่านก็ให้อาหารดีๆ แล้วก็ลอดกับคุณหมออริย์ แล้วท่านพระราชทานเหรียญ ร.พ. แล้วท่านพระราชทานชื่อให้” เกี่ยวกับเด็กๆ เหล่านี้ ท่านยังรับสั่งว่า “ถ้าฉันตายแล้วจะทำยังไงกับเด็กพวกนี้ ท่านคอยถามตลอดว่าคนไหนเรียนอยู่ชั้นอะไรบ้าง” (มรพ. แสง: 143)

นางอนงค์ สฟโชค ลูกสาวแม่แสง อธิบายว่าที่ได้รับพระราชทานนั้นเป็นจี้หรือล็อกเก็ต (locket) ทรงพระเมตตา โปรดให้จัดเตรียมขนมผลไม้ น้ำหวานพระราชทานเด็กๆ เสวยเสร็จ ทรงพระดำเนินพร้อมพระญาติเด็กๆ ก็จะเดินตามเสด็จฯ ไปด้วย บางครั้งทรงเล่นกับเด็กๆ (ทน: 145) ทรง “สอนเรื่องการพูด จะต้องชัดถ้อยชัดคำ ร ล ท่านเน้นมาก...ท่านจะสอนให้เรามีบุคลิกที่ดีๆ รู้สึกว่าท่านรักมาก ท่านจะโปรดอนงค์ เพราะเราเป็นเด็กผู้หญิงคนแรกของวัง ลูกคนอื่นๆ จะเป็นผู้ชาย” (มรพ. แสง/อนงค์: 143 พระฉายาลักษณ์กับอนงค์เมื่อยังเด็กใน ทน: 144) เมื่อโตขึ้น สมเด็จพระเจ้า รับสั่งทั้งกับอนงค์และแม่ว่า “ฉันอยากให้อนงค์เรียนพยาบาล เป็นอาชีพที่ช่วยเหลือคน” (มรพ. แสง/อนงค์: 143 และ ทน: 145) นางอนงค์จึงได้เรียนพยาบาลด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ณ วิทยาลัยพยาบาลพระปกเกล้า จังหวัดจันทบุรี ซึ่งตั้งขึ้นในภายหลัง สำเร็จการศึกษาใน พ.ศ. 2522 และเมื่อสมเด็จพระเจ้า ทรงพระประชวรหนัก ประทับอยู่ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ที่กรุงเทพฯ นางอนงค์ได้เข้าถวาย

การพยาบาลอยู่ เมื่อเสด็จกลับไปประทับที่วังสุโขทัยได้ ก็ได้ถวายการพยาบาลต่อมาเป็นระยะๆ เพราะทั้งนาง
แสงและนางอนงค์ได้ย้ายไปพำนักอยู่ที่วังสุโขทัยแล้ว “รู้สึกดีใจและภาคภูมิใจมากที่ได้มีโอกาสถวาย
การพยาบาลพระองค์ท่าน” นางอนงค์กล่าว (ทน: 145)¹⁷⁶

นาวาโทเสนีย์ รักษาศิลป์ ซึ่งเรียกตนเองว่า “มหาดเล็กเรือนอก” คือไม่ได้รับใช้บนหรือใกล้พระ
ตำหนัก เล่าว่า ช่วงเย็น “ทรงพระดำเนินนานหน่อย พวกทหารตำรวจก็จะไปถวายอารักขา...ส่วนใหญ่ท่านไม่
ค่อยรับสั่งทำไฉน จะรับสั่งแต่ภายใน เช่น (กับ) ลุงเพาะ เป็นต้น...ท่านจะเดินดูต้นไม้ ด้านหน้าบ้าง ด้านหลัง
ของพระตำหนักบ้าง ตรงไหนไม่เรียบร้อย ก็จะรับสั่งกับนายเพาะ และราชเลขาฯ” (มรพ. เสนีย์: 139 และภาพ
ใน ทน: 145)

จากนั้นจะเสด็จฯ ขึ้นทรงน้ำ แล้วแต่งองค์ลงมาเสวยพระกระยาหารค่าเวลา 2 ทุ่มกับพระญาติ บางทีก็
ทอดพระเนตรหนัง ซึ่งเป็นภาพยนตร์จากต่างประเทศโดยมาก พอประมาณห้าทุ่มมหาดเล็กก็จะถวายกาแฟ
หรือไม่ก็ทรงเล่นรูปต่อหรือทรงพระอักษร พอห้าทุ่มกว่าๆ ก็เสด็จขึ้นห้องพระบรรทม (สร. ดาย: 197)

“งานฝีมือที่ท่านโปรด แต่ไม่ค่อยมีใครรู้ คืองานเลื่อยตัวต่อจิ๊กซอ (jigsaw puzzle-ผู้เขียน) ท่านเลือกรูป
เองทั้งหมด (หมา ดอกไม้ คน สัตว์ทะเล) มีเครื่องเลื่อยของท่าน ฉันเป็นคนขัด พอเลื่อยเสร็จ กลางคืนท่านก็ไป
ทรงต่อแข่งกับลูกหลาน จับเวลา เก็บไว้เป็นตู้เลย ท่านเลื่อยตอนเย็น 5 โมง ท่านโปรดปักดอกไม้แจกันด้วย ป้า
เตรียมดอกไม้ให้” (สร. วัจ 1: 11)

ในช่วงที่เสด็จฯ ขึ้นพระตำหนักแล้วนี้ บรรดาสุนัขทรงเลี้ยงบางตัวจะต้องตามเสด็จฯ ขึ้นไปด้วย แต่
จะต้องมีการล้างเท้ากันก่อน คุณธิดาเพ็ญ ธิดาหม่อมราชวงศ์บรรภาศกดิ์เล่าว่า

“พอเย็นขึ้นมา อ้ายพวกนี้จะต้องขึ้นตำหนัก..ก็..พวกเรา (เด็กๆ) ระวังคนละใบ ล้างเท้าหมาคนละตัว
ไม่มีลืม ไม่มีลืมอันนี้” (สร. ธิดาเพ็ญ: 5)

หม่อมหลวงประอรเล่าว่า “มีตามท่านอยู่ตัวหนึ่งเดินเป็นประจำ...มันอยู่ด้วยเลย แล้วมันหวงด้วย..”
(สร. ประอร: 7) ทรงมีสุนัขอยู่บนพระตำหนัก นอกจากจะเป็นแบบฝรั่งแล้ว ยังเป็นการอารักขาไปในตัวด้วย

¹⁷⁶ ผู้อำนวยการ โรงพยาบาลพระปกเกล้า จังหวัดจันทบุรีท่านหนึ่งเคยกล่าวกับผู้เขียนว่า “อนงค์เป็นคนที่ยิ้มแย้ม พุดจาไพเราะ เป็นที่น่า
สังเกตในหมู่พยาบาล และเป็นพยาบาลคนมาสาบที่สามารวมมาก”

เมื่อบุตรชายทั้งสองของหม่อมหลวงประอรมีวัยอันสมควรที่จะได้เข้าโรงเรียน ทั้งเธอได้หย่าขาดจากหม่อมราชวงศ์ถนัดศรีแล้วด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ไปอยู่ที่กรุงเทพฯ กับลูกที่บ้านของท่านการวิก (ท่านหวาน) ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระราชทานพระราชทรัพย์ 60,000 บาท ให้ปลูกบ้านสองชั้นและรับสั่งว่า **“โอ้โฮ! เป็นบ้านใหญ่ที่เล็ก ดูแล้วโตเต็มที”** บนที่ดินที่ซื้อจากท้าวสมศักดิ์บ้านติดกัน ที่ซอยสันติสุข (สุขุมวิท 38) บ้านนี้จึงได้ชื่อว่าบ้าน **“โตเต็ม”** ตรงกับภาษาอังกฤษในคำว่า **“Totem Pole”** ของอินเดียนแดงซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ (การวิก 2545: 168) ท่านหญิงพ่องก็โปรดที่จะให้คุณประอรได้ไปช่วยดูแลบ้านนั้นถวายเป็นบุญคุณ เพราะองค์เองยังประทับอยู่กับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ที่สวนบ้านแก้ว (สร. ประอร: 10)¹⁷⁷

คุณแดงปริยาภา ซึ่งขณะนั้นเป็นนักเรียนประจำอยู่ที่โรงเรียนราชินี และท่านพ่อและหม่อมแม่ทำงานอยู่ต่างจังหวัด จึงได้ออกมาอยู่กับท่านหวาน และคุณประอรในวันหยุดสุดสัปดาห์ด้วย หม่อมหลวงศิริเฉลิม (คุณหมึกแดง) บุตรคนโตของหม่อมหลวงประอร จึงถือว่า **“อาแดงนี่เหมือนที่สาวคนโต”** (สร. ศิริเฉลิม: 6) ส่วนคุณแดงเองเล่าว่า ท่านหวานทรงพาไปเที่ยวพทยาบ่อยๆ จึงได้หัดเล่นสกีน้ำจนชำนาญ ทั้งยังได้ฝึกพูดภาษาทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสกับฝรั่งที่ท่านหวานทรงคุ้นเคย (สร. ปริยาภา: 12) ที่พทยาซึ่งสมัยนั้นยังไม่เจริญ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงมีที่ประทับอย่างค่อนข้างล่ามอยู่ **“มีต้นมะพร้าว 2 ต้น”** ไว้ประทับระหว่างทางจากกรุงเทพฯ ไปจันทบุรี หรือเสด็จฯ ไปประทับเป็นครั้งคราว เพราะ **“โปรดทะเล”** แต่ **“ไม่ค่อยสร้างน้ำท่าไร”** คุณประอรเล่า (สร. ประอร: 13; พระฉายาลักษณ์และรูปที่พทยาใน การวิก 2545: 200-202) ดูเหมือนว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จะทรงพระเกษมสำราญ เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นข้าราชการใกล้ชิดสนุกสนานกัน พระดำหนักนั้นชื่อว่า **“บ้านใกล้สมุทร”** ตรงกับสถานที่ตั้ง และเป็นตรงกันข้ามกับ **“ไกลกังวล”**

หากจะถามว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงมีพระราชกรณียกิจที่สวนบ้านแก้ว **“เลี้ยงหญิงไทยธรรมดา”** หรือไม่ เห็นทีจะต้องตอบว่า ไม่เชิง พระองค์ประทับอยู่ท่ามกลางพระญาติ ข้าราชการเก่าๆ และวงศัวานว่านเครือเหมือนชาวบ้านชาวเมือง (สมัยนั้น) ก็จริง แต่ก็ยังต้องทรงระวังรักษาพระเกียรติยศความเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ อย่างที่ไม่อาจทรงหลีกเลี่ยงได้ แต่ก็ได้พระราชทานความใกล้ชิดสนิทสนมกับข้าหลวงและมหาดเล็ก ซึ่งเป็นคนเมืองจันทน์ที่ทรงรับเข้ามาใหม่ ทรงเป็น **“มูลนาย”** หัวหน้าครอบครัวใหญ่ แต่พระเมตตากรุณาคุณให้มีที่อยู่ อาหาร รับ

¹⁷⁷ หม่อมเจ้าการวิกนั้น ทรงทำงานเป็นผู้จัดการอุรณยศที่ “เซอร์วิส แกรง” ที่กรุงเทพฯ อยู่แล้วแต่เดิม และต่อมาได้ทรงย้ายไปทำงานที่บริษัทประชาชนต์ ตัวแทนจำหน่ายรถโฟล์คสวาเกนแทนฝรั่งเยอรมันที่กลับบ้านไป เป็นผู้จัดการฝ่ายขาย ขยายงานได้อย่างรวดเร็ว ทรงทำต่อมาอีกนับ 10 ปี จนมีความเห็นต่างกับบางอย่างกับเจ้าของบริษัท จึงได้ตัดสินใจขอย้ายออกมาเป็น **“มหาดเล็กรับใช้เจ้านายต่อไปดีกว่า...ได้รับพระราชทานเงินเป็นครั้งแรกจากสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี”** ทั้งนี้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จฯ กลับมาประทับที่วังสุโขทัยอีกครั้ง (การวิก 2545: 169-170)

พระราชทาน หุยกยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม ครอบปักจัญสี ทั้งได้รับค่าแรง ค่าขนม ตามควร ทรงเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิตอย่างเรียบง่าย แต่พอเพียง ทั้งยังทรงร่วมงานด้วยพระองค์เอง พระราชทานความรัก ความห่วงใย ส่งเสริมลูกๆ ให้ได้รับการศึกษาและการอบรมมารยาท จึงไม่ทรงขาดผู้คนรับใช้ถวายงานในรรมณีสถาน “สวนบ้านแก้ว”

พระราชกรณียกิจที่จังหวัดจันทบุรีหาได้หมดเท่านี้ไม่ ยังมีที่เกี่ยวกับการยกระดับการแพทย์การพยาบาล อีกทั้งการศึกษาของราษฎรทั่วไปในจังหวัดนั้น และจังหวัดใกล้เคียง ให้ได้เล่าขานกันต่อมาอีกมาก ทั้งนี้ พึงทราบด้วยว่าแม้ว่าจะประทับอยู่ที่จันทบุรีเป็นส่วนใหญ่เป็นเวลา 20 ปีก็ตาม แต่ทุกๆ ปีจะเสด็จฯ ยังกรุงเทพฯ ประทับที่วังสุโขทัย อย่างน้อยที่สุดปีละ 2 ครั้ง เพื่อเสด็จฯ ทรงร่วมพระราชพิธีฉัตรมงคลในเดือนพฤษภาคมและเฉลิมพระชนมพรรษาในเดือนธันวาคม ไม่มีพลาด

การแพทย์การพยาบาล และการศึกษา ทรงพระกรุณา

พระเมตตาอนามัยราชฎ์

แต่ครั้งที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จมาทรงหาที่ดินในจังหวัดจันทบุรีเพื่อทรงสร้างที่ประทับนั้น ขณะที่กำลังทรงเตรียมพระกระยาหารอยู่ มีคนบาดพระดัชนี (นิ้วมือ) ทรงทำความสะอาดแผลแล้ว ต้องพระราชประสงค์ปลาสเตอร์ปิดแผล แต่ไม่มีผู้ใดมี จึงได้เสด็จฯ ยังโรงพยาบาลประจำจังหวัด หมอและพยาบาลพากันวิ่งวุ่นในโรงพยาบาลเล็กๆ ที่ทรุดโทรมนั้น ในที่สุดได้ปลาสเตอร์ชิ้นเล็กๆ มาถวาย สมเด็จพระราชหฤทัยยิ่งนักกว่า ประชาชนคนธรรมดาที่เจ็บป่วยจะได้รับบริการเช่นใด (ราชเลขาธิการ 2531: 148)

ครั้นเมื่อได้แผ้วถางคงหญ้าคาเป็นสวนบ้านแก้วได้พอสมควรแล้ว สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จึงต้องพระราชประสงค์จะทรงสร้างตึกผ่าตัดพระราชทานโรงพยาบาล แต่พระราชทรัพย์ที่ทรงมีอยู่ในขณะนั้นไม่เพียงพอ ทั้งยังเคยมีพระประสบการณ์แต่ครั้งที่พระองค์โดยเสด็จฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ที่อังกฤษถึงการแสดงของทหารเพื่อหาเงินทำการกุศล (ดูบทที่ 8) จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้พระประยูรญาติและข้าราชการบริพารผู้จงรักภักดีมาแต่เก่าก่อน ได้จัดการแสดงละครในพระบรมราชานุष्ठมภ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2496 (ราชเลขาธิการ 2531: 147)

หม่อมราชวงศ์สายสิงห์ (สวัสดิวัฒน์) ศิริบุตร หรือคุณหนึ่ง วิชาคนเล็กของหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท หรือท่านชื่นเล่าว่า

“ท่านพ่อของดิฉันจัดการแสดงละครและเป็นผู้จัดทำบท ซึ่งดัดแปลงเรื่องของฝรั่งชื่อว่า “เพียง 10 นาที” (จากหนังสือแนวสืบสวนสอบสวน *Ten Minute Alibi* ของอกาธา คริสตี้ *Agatha Christie-ผู้เขียน*) จัดแสดงภาคภาษาไทยก่อน...มีคนมาดูมากพอประมาณ และให้จัดแสดงภาคภาษาอังกฤษอีกด้วย มีการแสดง 2 ครั้ง ได้เงินเพียงพอจะนำไปสร้างตึกผ่าตัด หลังจากนั้นได้นำเงินที่เหลือมาตั้งเป็นกองทุนประชาธิปไตย แล้วต่อมากลายเป็นมูลนิธิประชาธิปไตย¹⁷⁸ ...ดิฉันทำหน้าที่บอกบททั้ง 2 ภาค” (สร. สายสิงห์: 13-14)

¹⁷⁸ มูลนิธิประชาธิปไตย-รำไพพรรณี เมื่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จสวรรคตแล้ว

“เราซ้อมที่วังสุโขทัย... ทรงจัดอาหารพระราชทาน... การแสดงจัดขึ้นที่หอประชุมกระทรวงศึกษาธิการ... เสด็จทอดพระเนตรทุกครั้งทุกวัน... ทั้งหมด 3-4 รอบ... ภาคภาษาไทยมีคุณประจวบ บุรานนท์ พระองค์ภานุฯ (พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล) พี่หมึก (หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์)... ท่านจักรพันธ์ฯ (หม่อมเจ้าจักรพันธ์เพ็ญศิริ จักรพันธ์) คุณวิลาศ บุนนาค... นางเอกภาคภาษาไทย คือหม่อมวิภา (ใน ม.จ. จักรพันธ์ฯ) นางเอกภาษาอังกฤษคือ พี่หนู่น (ม.ร.ว.สมานสนิท สวัสดิวัตน์) ... พวกแสดงภาษาอังกฤษ เขาท้อบทกันได้แม่นย่ำ เราไม่มีความลำบากในการบอบท... แต่ผู้แสดงภาคภาษาไทย... เรานั่งบอบท จนกระทั่งผู้ชมเขาบอกว่า ได้ยินแต่เสียงคนบอบท... โอ๊ย จะบ้าตาย แต่สนุกค่ะ...” (สร. สายสิงห์: 14; พระฉายาลักษณ์บนเวทีกับผู้แสดงใน ราชอาณาจักร 2528: 193)¹⁷⁹

การโปรดเกล้าฯ ให้จัดการแสดงนั้น ไม่ได้มีแต่เฉพาะการแสดงละครพูดเรื่องนี้เท่านั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้ทรงพระกรุณาทรงจัดหนึ่งฉากไปพระราชทานในงานบันเทิงประจำปีของสมาคมนักเรียนเก่าอังกฤษบ่อยๆ “ปีหนึ่งท่านจักรพันธ์ฯ ช่วยเอาวงดนตรีของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ร่วมร้องเพลงประกอบการแสดง จึงไปซ้อมกันที่วัง สนุกมาก” (สร. สายสิงห์: 13) ศาสตราจารย์ระพี สาคริก ผู้หนึ่งในวงนั้น โดยเป็นผู้เล่นไวโอลินเล่าว่า ซ้อมกัน “ที่ตำหนักใหญ่ (วังสุโขทัย)... ชั้นล่างนั้นแหละ... ท่านประทับอยู่ด้วยตลอด... พระราชทานเลี้ยงอาหารค่ำเสร็จ เอรารถในวังมารับส่งด้วย” (สร. ระพี: 14)¹⁸⁰

การแสดงละครเหล่านี้จึงเป็นการสมัครเล่น ซึ่งผู้ชมก็เข้าใจดีว่าเป็นเช่นนั้น อีกทั้งในสมัยนั้นไม่ค่อยมีการจัดแสดงละครเวที ยิ่งที่มาจากเมืองนอกยิ่งไม่มีเลย จึงมีผู้สนใจไปชมกันมากพอที่จะหาเงินมาสร้างตึกผ่าตัดพระราชทานได้

นายแพทย์ชัชสิทธิ์ ธารากุล ซึ่งเป็นแพทย์ประจำโรงพยาบาลประจำจังหวัดจันทบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2497 และเป็นศัลยแพทย์คนแรกๆ ที่ไปอยู่เล่าว่าในเวลานั้น

“สภาพโดยทั่วไปของอาคารมีความชำรุดทรุดโทรม ประกอบด้วยเรือนชั้นเดียวเล็กๆ เป็นเรือนอำนวยการ หนาบซ้ายขวาด้วยเรือนคนไข้ ได้ประมาณ 25 คน ด้านหลังเรือนอำนวยการเป็นเรือนผ่าตัดเล็กๆ มีห้องผ่าตัด 1

¹⁷⁹ พระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ยุคล ทรงแสดงเป็นสารวัตร หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี เป็นรองสารวัตร หม่อมเจ้าจักรพันธ์เพ็ญศิริ ทรงแสดงเป็นบ๊วย (ทน. ถนัดศรี: 131)

¹⁸⁰ ศ.ระพีเป็นบุตรพระมหาเทพกษัตริย์สมุหและเมื่อยังเด็กเป็นนักเรียนโรงเรียนเขาวงกต ศ.ระพีเล่าว่าไปเฝ้าฯ อยู่เนืองๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรง “เป็นกันเอง... ไม่มีอะไร ท่านเรียบตลอดเวลา เรียบตลอดเลย” (สร. ระพี: 17) ฉากเล็กๆ เหล่านี้ น่าจะคล้ายกับฉากต่างๆ ของริวิวไกลกังวล (ดูบทที่ 7)

ห้อง เมื่อเทียบกับจำนวนคนไข้ที่มาใช้บริการ ส่งผลให้บางครั้งเมื่อคนไข้มีมากกว่าจำนวนเตียง จึงมีบ้างที่ต้องนอนกับพื้น...นายแพทย์ประจำการช่วงนั้นมี 3 ท่าน...ในขณะที่พยาบาลคนหนึ่งต้องรับผิดชอบดูแลผู้ป่วยประมาณ 10-20 คน ซึ่งถือว่าเป็นภาระที่หนักเอาการ” (มรพ. ชัยสิทธิ์: 180)

อาจารย์จิตจางง ผลพุกษา (จิตติยะโกศล) อดีตพยาบาลคนเมืองจันท์ เล่าว่าบิดาไปอาศัยนอนใต้เตียงมารดาผู้เป็นผู้ป่วยในอยู่คราวหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. 2490 (มรพ. จิตจางง: 191-192)

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกผ่าตัดที่มีเครื่องมือทันสมัยพระราชทาน เป็นตึกชั้นเดียวขนาดกว้าง 16 เมตร ยาว 20 เมตร สูง 5 เมตร ใต้ตึกทำเป็นบ่อคอนกรีต เก็บน้ำฝนได้ประมาณ 800 ลูกบาศก์เมตร มีเครื่องสูบน้ำอัตโนมัติ 1 เครื่อง ภายในตัวตึกแบ่งเป็นห้องผ่าตัด 2 ห้อง ห้องดมยาสลบ 2 ห้อง ห้องเข้าเฟือก ห้องแพทย์และพยาบาล ห้องน้ำและห้องสุขาอย่างละ 1 ห้อง (ทน: 130) โปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าประดิษฐา จักรพันธ์ เป็นผู้ควบคุมงานก่อสร้าง และให้นายแพทย์สมาน มันทราภรณ์ ศัลยแพทย์มือหนึ่งของประเทศผู้ทรงคุณเคยมาตั้งแต่เขายังศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษ เป็นผู้จัดซื้อจัดหาเครื่องมือเครื่องใช้ในการผ่าตัดทุกประเภท 1 ชุด (ราชเลขาธิการ 2531: 147 และ ทน: 130) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ เมื่อวันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2498 ทรงวางศิลาฤกษ์ตึกผ่าตัดด้วยพระองค์เอง (ทน: 116 และ 158)

เมื่อการก่อสร้างแล้วเสร็จใน พ.ศ. 2497 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานนามตึกหลังนี้ว่า “ตึกประชาธิปไตย” และพระราชทานตราศักดิ์สิทธิ์ ตราประจำพระองค์ “สมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิ์เดช” เป็นตราประจำตึกพร้อมกันนั้นได้โปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวครึ่งพระองค์ประดิษฐานไว้ภายในห้องมุขหน้าตึกด้วย (ราชเลขาธิการ 2531: 146; ภาพตึกและพระบรมรูปใน ทน. 130-132)

ทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญถวายแด่พระราชสวามี ไม่มีสิ่งใดแม้แต่น้อยที่แสดงถึงพระองค์เอง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ เสด็จรับสั่งกับนักประวัติศาสตร์ชาวต่างประเทศ (Batson 1984: 282 เชมอร์รอนที่ 163) ว่า ทรงถือว่า

“มหาวิทยาลัยและโรงพยาบาลเป็นอนุสรณ์ที่ดีกว่าอนุสาวรีย์”

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ทรงเล่าว่า “จอมพล ป. เคมมาเฟีย เขาพูดว่าอยากล้างบาปเพราะทำกับท่าน (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ) ไข่มากเหลือเกิน จากนั้นแล้ว ก็เลยไปสร้างโรงพยาบาลพระปกเกล้าไว้ให้ที่จันทบุรี” (พระราช

บันทึกทรงเล่า 2545: 20) เมื่อคณะรัฐมนตรีทราบถึงพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญ จึงได้ถือเป็นแบบอย่าง และได้มีมติอนุมัติให้นำเงิน ก.ศ.ศ (เงินรายได้จากการจำหน่ายแสตมป์การกุศลเพื่อการศึกษาและสาธารณสุข) จำนวน 5 ล้านบาทเศษเพื่อทำการขยายโรงพยาบาลเป็นโรงพยาบาลขนาด 150 เตียง ก่อสร้างแล้วเสร็จเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2498 โดยได้เสริมตึกอำนวยการเดิมให้เป็น 2 ชั้น เปลี่ยนเรือนคนไข้เป็นตึก 2 ชั้น จำนวน 2 หลัง และก่อสร้างตึกสูติกรรม 1 หลัง และให้เปลี่ยนชื่อโรงพยาบาลเป็น “โรงพยาบาลพระปกเกล้า” เป็นพระบรมราชานุสรณ์ (ทน.: 115)

จึงเป็นดังที่นายแพทย์ชัยสิทธิ์ (ทน.: 128) กล่าวไว้เป็นคดีว่า

“ความคิดใดถูกต้อง เป็นสัจธรรม ความคิดนั้นย่อมยืนคงอยู่ และพัฒนาต่อไป”

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเพิ่งทรงลาพระผนวช และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดป้ายชื่อ “ตึกประชาธิปไตย” และ “โรงพยาบาลพระปกเกล้า” เมื่อวันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ. 2499 เวลา 15.00 น. (ทน.: 130 มีพระบรมฉายาลักษณ์) สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงรับเสด็จฯ (ภาพใน ทน.: 159-164) โดยก่อนหน้านั้นทั้งสองพระองค์ได้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรสวนบ้านแก้ว และเสวยพระกระยาหารกลางวันนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปลุกต้นจำปาทองและสมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงปลุกต้นเงาะไว้ด้านข้างพระตำหนักใหญ่” (พระมิ่งขวัญรำไพพรรณี: 38 พร้อมพระบรมฉายาลักษณ์ และ มรพ. ทองอินทร์: 165)

นายแพทย์ชัยสิทธิ์เล่าเพิ่มเติมว่า

“เมื่อมีตึกประชาธิปไตย มีเครื่องมือทันสมัยเพียงพอ ทำให้ทำการผ่าตัดได้มาก...ทำออตูด ผมไม่ได้เก่งอะไร แต่เพราะฝึกมาก...รายแรกถูกแทงทะลุช่องอก...ต้องทำการผ่าตัดถึง 4 ครั้ง ในที่สุดก็หายกลับบ้านได้...ตึกประชาธิปไตยทำให้ผมได้รับฉายาว่า “หมอกายสิทธิ์” (ทน. ชัยสิทธิ์: 126)

นายแพทย์ปัญญา สอนคม ผู้ไปเป็นแพทย์ประจำเมื่อ พ.ศ. 2502 อธิบายว่า “โดยที่โรงพยาบาลพระปกเกล้าเป็นโรงพยาบาลที่ทันสมัยที่สุดในขณะนั้น ประชาชนที่มารับบริการจึงไม่ใช่มีแต่ชาวจันทบุรีเท่านั้น แต่มาจากจังหวัดใกล้เคียงด้วย...จำนวนผู้รับบริการจึงเพิ่มขึ้นทุกปี...โรคที่สำคัญที่สุดในยุคนั้นของชาวเมืองจันทร์และจังหวัดใกล้เคียงก็คือไข้มาลาเรีย...” (มรพ. ปัญญา: 175-176)

จากพระราชกรณียกิจอันเป็นสาธารณกุศลที่สมเด็จพระ ทรงเริ่ม โรงพยาบาลพระปกเกล้าฯ จึงได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาลให้ขยายขีดความสามารถในการบริการขึ้นตามลำดับ และในการนั้น สมเด็จพระ ยังคงทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ และทรงมีพระมหากรุณาธิคุณต่อกิจการต่างๆ ของโรงพยาบาลต่อเนื่องมามิได้ขาด เช่น เมื่อโรงพยาบาลพบว่าระบบไฟฟ้าที่ติดตั้งมานานไม่สอดคล้องกับปริมาณการใช้งานที่เพิ่มขึ้น นับว่าเป็นอันตราย เมื่อทรงทราบ สมเด็จพระ ก็ได้ทรงจัดให้มีการจ้างบริษัทเอกชนมาดำเนินการวางสายเมนให้ใหม่หมดทั้งโรงพยาบาล ทั้งนี้โดยใช้ทุนพระราชูปถัมภ์ที่ได้ทรงจัดตั้งขึ้นเพื่อให้ได้โดยเสด็จพระราชกุศลนั้นเป็นแหล่งเงิน (มรพ. ปัญญา: 176)

ครั้นเมื่อมีการก่อสร้างป้ายโรงพยาบาลให้เห็นชัดเจนขึ้นที่รั้วริมถนน สมเด็จพระ ก็ได้เสด็จฯ ทรงทำพิธีเจิมป้ายในวันที่ 12 ธันวาคม พ.ศ. 2507 และทรงเยี่ยมผู้ป่วยด้วย (ทพ.: 166-168) อีกทั้งในปีถัดมา เมื่อวันที่ 12 มีนาคม ก็ได้ทรงประกอบพิธีวางศิลาฤกษ์โรงเรียนผดุงครรภ์และอนามัยที่กรมอนามัยจัดตั้งขึ้นใหม่ และทรงเปิดตึกสูติกรรมด้วย (ทพ.: 169-172)

โรงพยาบาลพระปกเกล้าฯ จึงได้กลายเป็นโรงพยาบาลหลักและเป็นศูนย์กลางการฝึกวิชาพยาบาลผดุงครรภ์ และอนามัยของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงรับโรงพยาบาลและวิทยาลัยพยาบาลไว้ในพระบรมราชินูปถัมภ์ตั้งแต่ พ.ศ. 2509 เป็นต้นมา ในส่วนของทุนพระราชูปถัมภ์นั้น โดยที่มีพระราชดำริว่าหากพระราชทานเฉพาะดอกผลของเงินทุนเป็นประจำปีก็จะได้แต่เพียงเล็กน้อยในแต่ละปี ไม่สามารถทำประโยชน์ได้จริงจัง จึงพระราชทานเงินทูลดังกกล่าวเป็นครั้งคราวตามความจำเป็น เช่น ในพ.ศ. 2515 พระราชทานระบบโทรศัพท์ภายใน มูลค่า 150,000 บาท และใน พ.ศ. 2516 พระราชทานเครื่องกำเนิดไอน้ำแก่โรงพยาบาล เป็นต้น (ราชเลขาธิการ 2531: 147)

เมื่อวิทยาลัยพยาบาลได้ดำริตั้งเงินทุนสำหรับให้นักเรียนพยาบาลยืมใช้เพื่อการศึกษาหรือทำกิจกรรม และได้รับบริจาคเงินตั้งทุน สมเด็จพระ ได้พระราชทานให้ใช้ชื่อทุนนั้นของวิทยาลัยเองว่า “ทุนพระราชูปถัมภ์บรมราชานุสรณ์” และพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เพิ่มเติมให้แก่กองทุนบ่อยครั้ง ทั้งยังได้เสด็จฯ ไปพระราชทานประกาศนียบัตรแก่ผู้สำเร็จการศึกษาวิชาพยาบาล ตั้งแต่รุ่นแรกใน พ.ศ. 2512 จนถึงรุ่นที่ 8 ใน พ.ศ. 2519 พร้อมกันนั้นได้พระราชทานเงินรางวัลแก่นักเรียนดีและมีความประพฤติดีด้วยดอกผลจากกองทุนนั้น (ราชเลขาธิการ 2528: 147-148; พระฉายาลักษณ์ใน ราชเลขาธิการ 2531: 164 และ มรพ. สมจิตต์: 194 พร้อมพระฉายาลักษณ์)

คุณจอมขวัญ สุวรรณวงศ์ พยาบาลผู้หนึ่ง เล่าว่า

“เมื่อโรงพยาบาลมีบุคลากรมากพอ สมเด็จพระเจ้า ได้โปรดเกล้าฯ ให้พยาบาลจากโรงพยาบาลผลัดเปลี่ยน เวิร์กันเข้าไปประจำอยู่ที่เรือนพยาบาลในสวนบ้านแก้ว ที่ประทับ เวิร์ประมาณ 1 สัปดาห์เพื่อคอยดูแล เจ้าหน้าที่คนงานเมื่อเจ็บป่วย มีการทำแผล ฉีดยา และฉีดยาต่อจากโรงพยาบาล เป็นบริการขั้นพื้นฐาน ส่วน คนใช้รายใดที่จำเป็นต้องนำส่งโรงพยาบาลจะต้องแจ้งแก่ ม.จ.ประดิษฐา...” ทั้งบางครั้งเมื่อสมเด็จพระเจ้า เสด็จฯ ไปตามสถานที่ต่างๆ ในจังหวัด พยาบาลได้ร่วมในขบวนเสด็จฯ ด้วย (มรพ. จอมขวัญ: 195)

ในวันที่ 20 ธันวาคม ของทุกปี อันเป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษา บรรดาข้าราชการและข้าราชการ พ่อค้า ประชาชนในจังหวัดจันทบุรีจะไปเฝ้าฯ ถวายพระพรในงานพระราชทานเลี้ยงอาหาร ณ บริเวณพระตำหนักเทาและจัดการแสดงหน้าพระที่นั่ง แพทย์และพยาบาลก็ได้ไปเฝ้าฯ และร่วมแสดง (มรพ. จอมขวัญ: 195)

อาจารย์จิตจาง ผลพุกษา ซึ่งเป็นอาจารย์วิชาพยาบาล มีความประทับใจในสมเด็จพระเจ้า “เหลือคณานับ... พระสิริโฉม บุคลิกภาพ งดงามแบบหญิงไทย พระพักตร์อัมมิบ สะอาด ผ่องใส พระจริยวัตรงดงามเป็นที่ ประทับใจต่อผู้ที่อยู่ภายใต้เบื้องพระยุคลบาททุกระดับ” (มรพ. จิตจาง: 195) ส่วนนายแพทย์ปัญญาเล่าว่าได้รับ พระมหากรุณาธิคุณพระราชทานน้ำสังข์เนื่องในการมงคลสมรสกับนางสาวจงใจ ผ่องพิกุล ซึ่งเป็นพยาบาลเวร ประจำสวนบ้านแก้ว และได้รับพระราชทานหีบเงินจารึกพระนามาภิไธยย่อ “ร.พ.” ในโอกาสนั้น “บางครั้งได้ เข้าถวายการตรวจรักษาพระอาการประชวรเล็กน้อย... นับเป็นมงคลสูงสุดแก่ชีวิตของผมและภรรยาเป็นอย่าง ยิ่ง” (มรพ. ปัญญา: 178)

นายแพทย์ปัญญากล่าวไว้ด้วยว่า

“พอสัมผัสได้เยี่ยมราษฎรสามัญธรรมดาว่า พระองค์มีลักษณะเป็นขัตติยะนารีโดยแท้ ทั้งที่เห็นได้จาก พระปณิธานและพระจริยวัตรของพระองค์ ที่ทรงมีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย แต่ในเวลาเดียวกันทรงมีความ ฝักใฝ่ในพสกนิกรของพระองค์เป็นอย่างสูง ทั้งในเรื่องสุขภาพและการประกอบสัมมาชีพของราษฎร” (มรพ. ปัญญา: 178)

ส่วนนายแพทย์สนอง โกศาการ เล่าว่า

“มีโอกาสดำเฝ้าฯ ตามโอกาสต่างๆ เช่น การได้ร่วมติดตามในขบวนรับ-ส่งเสด็จฯ ซึ่งจะต้องมีการจัด ขบวนรถแพทย์และพยาบาลไปรับ-ส่งช่วงต่อแดนจากระยอง คือที่เขตนายายอาม... เพื่อส่งช่วงต่อให้ขบวนรถ หมอและพยาบาลจังหวัดระยองรับช่วงต่อไป...ในวันที่ 20 ธันวาคมของทุกปี...เป็นวันที่จะได้เข้าเฝ้าฯ ถวายพระ

พรอย่างใกล้ชิด พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสันถารกับคณะที่ไปเฝ้าฯ อย่างทั่วถึง ทำให้ทุกคนรู้สึกปลื้มใจ ภูมิใจที่มีเจ้านายชั้นสูงมาประทับอยู่ที่เมืองจันทน์ของเรา” (มรพ. สนอง: 186)

เมื่อเสด็จฯ ผ่านจังหวัดระยองนั้น จะทรงแวะบางแห่ง เป็นโอกาสให้ราษฎรในจังหวัดใกล้เคียงนั้นได้เฝ้าฯ นำความประทับใจในพระราชจริยวัตรมาสู่ชาวบ้านจำนวนหนึ่ง ถึงขนาดที่ได้น้อมเกล้าฯ ถวายที่ดินทั้งเชิงเขาและที่ราบที่บ้านเพ ที่ดินเชิงเขานั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ใช้เป็นสำนักสงฆ์ ซึ่งต่อมาเป็นวัดบ้านเพ ส่วนที่ราบ โปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรใช้ทำมาหากิน ชาวบ้านถือว่าที่รักษาไว้ได้ก็เนื่องด้วยพระบารมีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ จึงได้จัดสร้างพระบรมราชินยานุสาวรีย์ พระรูปหล่อแบบเดียวกันกับที่ประดิษฐานอยู่ที่บริเวณสวนบ้านแก้วในมหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณีในปัจจุบัน เป็นพระอนุสรณ์ไว้ที่วัด (พช. ชัยยุทธ และ พช. พร้อมจักร)

ดังนั้น จึงไม่ใช่แต่บริการการแพทย์และพยาบาลของโรงพยาบาลพระปกเกล้าเท่านั้นที่ชาวบ้านในจังหวัดจันทบุรีและจังหวัดใกล้เคียงได้รับอานิสงส์จากการที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้เสด็จไปประทับอยู่ที่สวนบ้านแก้ว

ส่วนในจังหวัดจันทบุรีเองนั้น นายคายน่าได้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ไปยังที่ต่างๆ เช่น ทรงเปิดโรงพยาบาลที่โป่งน้ำร้อนและพระราชทานผ้าพระกฐินที่บางกะจะ และเสด็จฯ ยังสวนจันทน์ (มรพ. ดาย: 149) นอกจากนี้เคยเสด็จฯ ไปที่อำเภอท่าใหม่หลายครั้งเพื่อทอดพระเนตรพลอย เช่น ที่บ้านนายแจลัม รบรู้ รับสั่งให้หาพลอยไปถวายเพื่อทรงนำไปพระราชทานเป็นของฝากแก่พระญาติที่กรุงเทพฯ โปรดบุษราคัม ไพลิน เขียวส่อง โกเมน และทับทิมโดยท่านหญิงพรรณเพ็ญฯ ทรงเป็นผู้ถวายคำแนะนำ (สร. ธิดาเพ็ญ: 16) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงถือว่านายแจลัมเป็น “มหาดเล็กเรือนนอก” เขาเล่าว่าไม่ทรงต่อรองราคา และแม้เขาจะลดราคาถวาย ก็ไม่ทรงยอมและหากนำไปถวาย ก็จะไม่ทรงรับเป็นส่วนใหญ่ หากพอพระราชหฤทัยจะทรงซื้อด้วยราคายุติธรรม พระราชจริยวัตรเช่นนี้เป็นที่ประทับใจของผู้ทำพลอย คือ นายแจลัม นายหวล ช่างกานนท์ และนายบุญส่ง จันทสุวรรณค์ เป็นอย่างมาก (สัมมา. แจลัม: 60) การทรงส่งเสริมการทำพลอยเป็นการส่วนพระองค์เช่นนี้นับได้ว่าเป็นพระราชกรณียกิจอีกอย่างหนึ่งที่จันทบุรี

สำหรับโรงพยาบาลพระปกเกล้าฯ นั้น นายแพทย์สนองซึ่งกลับไปเป็นรองผู้อำนวยการใน พ.ศ. 2520 และต่อมาเป็นผู้ดำเนินการ ในช่วงเวลาที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ได้เสด็จกลับไปประทับที่วังสุโขทัยเป็นการถาวรแล้ว วิเคราะห์ว่า “เมืองจันทน์มีความเจริญขึ้นมากกว่าก่อนเยอะ ปัญหาเดิมๆ ที่เคยประสบ อาทิปัญหาสาธารณสุข โรคระบาด โรคติดเชื้อ ภาวะแทรกซ้อนต่างๆ ลดน้อยลง มีโรงพยาบาลประจำศูนย์-ชุมชน-อำเภอครบถ้วน...การคมนาคม

สะดวก พื้นที่ทุกจุดในจังหวัดใช้เวลาไม่เกิน 2 ชั่วโมงก็เดินทางมาถึงที่โรงพยาบาลพระปกเกล้าได้...(แต่) อุบัติเหตุจากการจราจรเพิ่มมากขึ้นด้วย” (มรพ. สนอง: 186)

นายแพทย์สนองเล่าต่อไปว่า แต่ก็เชื่อว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ซึ่งเสด็จสวรรคตตั้งแต่ พ.ศ. 2527 แล้ว จะทรงละทิ้งด้วยปรากฏว่าในวันที่ 10 กรกฎาคม พ.ศ. 2533 “สมเด็จพระเทพฯ ได้ปรารภว่า ขณะที่ท่านบรรทมนั้น ได้ทรงพระสุบิน (ฝัน) ทอดพระเนตรเห็นสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ มาประทับข้างพระแท่นบรรทม พระองค์ได้ทรงคิดและวิเคราะห์แล้วว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ คงต้องการให้พระองค์ทรงงานต่อ จึงได้มีรับสั่งให้ผู้อำนวยการโรงพยาบาลมาเข้าเฝ้าฯ...” รับพระราชทานเงินประมาณ 13 ล้านบาท ซึ่งล้วนเป็นเงินที่พสกนิกรต่างร่วมใจทูลเกล้าฯ ถวายในงานพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ แก่โรงพยาบาลพระปกเกล้า ซึ่งโรงพยาบาลได้นำไปใช้ในการสร้างหออภิบาลผู้ป่วยเด็กอาการหนัก (ไอ.ซี.ยู. เด็ก) แยกจากของผู้ใหญ่ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี พระราชทานนามว่า “หออภิบาลรำไพพรรณี” (มรพ. สนอง: 187-188) แล้วเสด็จฯ ไปเป็นองค์ประธานในการประกอบพิธีเปิดเมื่อวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2537 พร้อมๆ กับการประกอบพิธีเปิด “อาคารเทพรัตน์” ซึ่งเป็นตึกอุบัติเหตุที่ได้ใช้งบประมาณแผ่นดินในการสร้าง

ที่หน้าหออภิบาลรำไพพรรณีนั้น โรงพยาบาลได้ติดตั้งแผ่นทองเหลืองทรงกลมมีพระรูปสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ประดิษฐานอยู่ตรงกลาง (ทน.: 185-195)

พระบรมรูปและพระนามของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ซึ่งได้ปรากฏเป็นพระอนุสรณ์ ณ โรงพยาบาลพระปกเกล้า หลังเสด็จสวรรคตแล้วเกือบสิบปี โดยเมื่อครั้งมีพระชนมชีพอยู่นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ไม่โปรดที่จะให้ใช้พระนามของพระองค์เองเป็นสัญลักษณ์แห่งการทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แต่ครั้งนี้เป็นกรณีที่ประชาชนถวายเป็นพระราชกุศล หากมีญาณวิถีดุจจะทรงทราบได้ น่าจะทรงยินดี เพราะทรงเคยมีพระราชปรารภทรงเป็นห่วงเป็นใยเด็กๆ บุตรข้าราชการบริพารและคนงานที่สวนบ้านแก้วว่าผู้ใดจะดูแล เมื่อพระองค์หาไม่แล้ว (ดูบทที่ 11) พระเมตตาอนามัยราษฎรจึงยังคงไหลรินต่อเนื่องมา

พระราชอุทิศแก่การศึกษา

ครั้นถึง พ.ศ. 2511 สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงเจริญพระชนมพรรษา 64 พรรษาแล้ว ประกอบกับไม่ทรงแข็งแรงเท่าที่เคย ดังที่หม่อมหลวงประอรเล่าว่า ครั้งหนึ่งในช่วงนั้น¹⁸¹ เมื่อเสด็จฯ เข้ามาประทับระยะสั้นในกรุงเทพฯ ที่วังสุโขทัย เสด็จฯ ไปทรงกีฬาเบดมินตันที่พระตำหนักสวนจิตรลดา ตามที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงชวน ทรงเบดมินตันแล้ว ทรงรู้สึกร้อนจึงเสด็จฯ ไปประทับใกล้เครื่องปรับอากาศ วันรุ่งขึ้นทรงพระประชวร ปรากฏว่าพระปัสสาวะ (ปอด) อักเสบ ต้องเสด็จไปประทับ ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์

“วันแรกนี้หมอบอกไม่รับรองว่าจะอยู่หรือจะไป...หาพยาบาลเสริมก็ไม่ได้...ได้มาคนเดียว ดิฉันก็ต้องอยู่...ก็ปรากฏว่าคืนนั้นนอนไม่ได้นอนทั้งคืนเลย เพราะว่าท่านมีลงพระนาคีด้วย (ท้องร่วง)..เลยบอกคุณสอิ่ง (พยาบาล) ว่ายกพระแทนไปวางไว้หน้าห้องน้ำเลย เพราะไม่งั้นท่านเซไปนี่ละ แล้วเราก็งันตาเหลือกเลย ต่างคนต่างง...แต่รุ่งเช้าขึ้น รู้สึกว่าเขาให้ยาถูก ก็ค่อยยังชั่ว แล้วก็เริ่มให้น้ำเกลือ...” คืนต่อๆ มา หม่อมเจ้ารัสสาทิศ จึงเสด็จมาบรรทมในห้องของสมเด็จพระนางเจ้าฯ แทน คุณประอรจึงได้ไปนอนห้องอื่น แต่ก็ไปรับใช้เป็นประจำ... “ทรงชิมอยู่นาน...ไม่ค่อยรับสั่งอะไรอยู่ตั้งนาน แล้วเวลาที่กลับมวังแล้ว เขาส่งพยาบาลมาประจำ 2 คน เข้าเย็น จนหายประชวร” (สร. ประอร: 11)

การที่พระพลานามัยเริ่มถดถอยลงเช่นนี้ อาจจะเป็นเหตุหนึ่งที่ได้ทำให้สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงตัดสินใจพระราชหฤทัยทรงเลิกประทับที่จังหวัดจันทบุรีและเสด็จฯ กลับมาประทับที่กรุงเทพฯ ณ วังสุโขทัยเป็นการถาวรใน พ.ศ. 2511 (ราชเลขาธิการ 2531: 188) ประกอบกับเมื่อถึงเวลานั้น ข้าราชการที่รับใช้อยู่ที่สวนบ้านแก้วส่วนใหญ่เป็นสตรี อีกทั้งหม่อมราชวงศ์สมัครสมาน ราชเลขานุการส่วนพระองค์ก็ได้ล้มป่วยลงด้วยโรคไวรัสตับอักเสบนำยามาให้ไม่ทันการ จึงถึงแก่กรรมลงเพราะไตวายตั้งแต่ พ.ศ. 2509 แล้ว (สัมมา.: 66) ใหม่ๆ ที่อ่อนวัยกว่าสมเด็จพระนางเจ้าฯ อยู่หนึ่งปี หม่อมเจ้าฟ่องผัสสมณี จักรพันธุ์ พระชนินษฐา จึงทรงเป็นราชเลขานุการฯ แทน

การเสด็จฯ จากสวนบ้านแก้วไปประทับที่วังสุโขทัยนี้ น่าจะเป็นอย่างค่อยเป็นค่อยไป นาวาโทเสนีย์ รักษาศิลป์ อดีตทหารเรือผู้เคยถวายการอารักขาแต่ได้ย้ายไปประจำการอยู่ที่สัตหีบแล้ว เล่าว่าได้รับคำสั่งจากผู้บังคับบัญชาให้กลับไปเป็นหัวหน้าช่วยขนทรัพย์สินส่วนพระองค์จากสวนบ้านแก้วไปที่วังสุโขทัยส่วนหนึ่ง และที่พระตำหนักที่พัทยาอีกส่วนหนึ่ง แต่ส่วนมากไปไว้ที่วังสุโขทัย “ไปครั้งหนึ่งก็รถสิบล้อ 7-8 คัน...มีอยู่ครั้งหนึ่งรถเสียกลางทาง ท่านทรงเป็นห่วงมาก...ทรงคอยจนผมไปถึง ชักถามด้วยความเป็นห่วง” และจากนั้นได้ไป

¹⁸¹ หม่อมหลวงประอรไม่ได้ระบุปี พ.ศ. แต่ได้กล่าวไว้ว่า เมื่อพระชนมพรรษาใกล้ๆ 60 พรรษา

ดูแลพระราชทรัพย์ที่ยังเหลืออยู่ที่สวนบ้านแก้วต่อไป เพื่อป้องกันไม่ให้สูญหาย โดยหม่อมเจ้าประดิษฐาก็ยังประทับอยู่ที่นั่นต่อไปอีกระยะหนึ่ง นาวาโทเสนีย์ซึ่งทำยไว้ว่า **“สมเด็จพระราชทานเงินให้ผมก้อนหนึ่งเป็นรางวัล ผมเก็บไว้จนถึงปัจจุบันนี้”** (มรพ. เสนีย์: 140)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าหลวงมหาดเล็กคนเมืองจันทน์ส่วนหนึ่งตามเสด็จฯ ไปรับใช้พระองค์ต่อที่วังสุโขทัย เช่น นางสาววัง บุญศิริ และนางแสง พิมพา ข้าหลวงห้องพระบรรทม กับนายประจวบ พิมพา ผู้สามี ซึ่งเป็นคนขับรถพระที่นั่งประจำ เป็นต้น ทั้งสามอยู่รับใช้ที่วังสุโขทัยจนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเสด็จสวรรคต โดยนางสาววังอยู่ที่วังสุโขทัยต่อไปอีกระยะหนึ่ง แล้วสำนักพระราชวังได้จัดห้องให้อยู่ที่พลตข้าราชการเดิมซึ่งสร้างขึ้นหลังวัง ส่วนนางแสงนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระราชทาน **“เงินเป็นมรดกให้ปี 20,000 บาท แล้วหลวงเดิมให้เป็น 50,000 บาท แรกๆ ปีได้เงินเดือนๆ ละ 240-600 บาท จนท่านสวรรคต”** (มรพ. แสง: 144) ทั้งนี้ ในช่วงหลัง ข้าหลวงทั้งสองได้ออนเข้าสังกัดในสำนักพระราชวัง เช่นเดียวกับมหาดเล็กคนอื่นๆ เช่น นายทองดี การุณ แต่นางแสงและนายประจวบได้เลือกที่จะกลับไปใช้ชีวิตที่บ้านเกิดในเมืองจันทน์ (สัมมา: 69) เพราะอนงค์ (บุตร) ได้งานเป็นพยาบาลที่โรงพยาบาลพระปกเกล้า

ส่วนนายคายน้องชายของนางสาววัง ซึ่งเคยออกจากสวนบ้านแก้วไปทำสวนของตนเองอยู่ข้างนอกเมื่อเสด็จฯ กลับไปประทับที่วังสุโขทัย ก็ได้กลับเข้าไปเป็นมหาดเล็กที่ชั้นล่างพระตำหนักอีก โดยในช่วงแรกไม่ได้รับเงินเดือน แต่ต่อมา **“ได้บรรจุข้าราชการ...ได้ 650 บาท”** โปรดเกล้าฯ ให้พักอยู่ที่ห้องแถวมหาดเล็กข้าหลวงในวัง **“...ทรงชุบเลี้ยงเราดีมากและเงินทองของท่านที่ประทานให้มีคุณค่า ให้บ้านช่อง เงินทำสวน ก็พระองค์ทั้งนั้น เก็บหอมรอมริบ สมัยก่อนได้ 650 ก็เปรียบเหมือนสมัยนี้ได้ 6,000 เงินสมัยก่อนมันถูก”** (มรพ. ดาย: 145-149)

นางอุทัย ปัญญากุล (ตึก) คนจันทบุรีเช่นกัน ซึ่งเป็นแม่ครัวฝีมือดีที่ห้องเครื่องตั้งแต่สมัยหม่อมเจ้าสุภัทสวัสดิ์ หรือท่านหญิงตึก ทรงเป็นหัวหน้า ก็เช่นกัน คือได้ตามเสด็จฯ มาอยู่ต่อไปที่ห้องเครื่องวังสุโขทัย และต่อมาได้พำนักที่พลตหลังวังเช่นเดียวกับนางสาววัง (พช. อุทัย) ปัจจุบันนี้ (พ.ศ. 2559) บุคคลเหล่านี้มีอายุ 80 กว่าปีแล้ว และเป็นสายใยระหว่างสวนบ้านแก้วกับวังสุโขทัย และยังได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ให้ได้มีที่พำนักอาศัยอยู่พร้อมกับครอบครัวใกล้เคียง กับสถานที่ซึ่งเขาคุ่นเคย แม้ว่าบางคนจะได้อพยพออกไปอยู่กับลูกหลานผู้ได้รับการศึกษาสูงพอที่จะได้งานดีๆ ที่มั่นคงทำ นายคายนเล่าว่า **“ลูกผมได้ดีหมดทั้งสองคน จบปริญญา มีงานทำ จบที่มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี คนหนึ่ง และรามคำแหงคนหนึ่ง ก็ได้แบบอย่าง ได้ทุนจากท่าน”** (มรพ. ดาย: 150)

ต่อมา กระทรวงศึกษาธิการสนใจหาที่ดินเพื่อจัดตั้งวิทยาลัยครูจันทบุรี และทราบว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบรมชนกนาถ พระราชประสงค์จะประทับอยู่ที่สวนบ้านแก้วอีกต่อไปแล้ว พล.ต.อ.ประเสริฐ รุจิรวงศ์ รัฐมนตรี จึงได้กราบบังคมทูล สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบรมชนกนาถ ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษามาโดยตลอดอยู่แล้ว จึงทรงยินดีพระราชทานสวนบ้านแก้วแก่กระทรวงศึกษาธิการ โดยกระทรวงได้ทูลเกล้าฯ ถวายเงินจำนวน 18 ล้านบาท (ราชเลขาธิการ 253:148 และ สัมมา: 67)

ในวันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2515 ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชนชาวจันทบุรีได้จัดงาน “ส่งเสด็จฯ” ณ โรงพยาบาลพระปกเกล้า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบรมชนกนาถ ได้พระราชทานพระราชดำริสความบางตอนว่า (สัมมา: 67) ได้เสด็จมาประทับ

“เป็นชาวจันทบุรีเมื่อวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2493 อีก 5 วันก็จะครบยี่สิบสองปีพอดี เป็นที่น่าเสียดายมากสำหรับข้าพเจ้าที่ภาวะเศรษฐกิจบังคับให้ข้าพเจ้าต้องขายบ้านที่เคยให้ความสุขมาเกือบหนึ่งในสามของอายุข้าพเจ้า แต่มาตรการอันจำเป็นนี้ ไม่แปลว่าข้าพเจ้าจะจากไปเลย ขอยืนยันได้ว่า จิตใจยังเป็นชาวจันทบุรีอยู่ เช่นเดิมเสมอไป” เท่ากับว่าพระราชทรัพย์ที่ร่อยหรอลงเป็นอีกเหตุหนึ่งที่ต้องทรงสละสวนบ้านแก้ว แล้วรับส่งต่อไปถึงประโยชน์แก่การศึกษาของสวนบ้านแก้วว่า

“มีข้อปลอบใจข้าพเจ้าอยู่ข้อหนึ่ง คือ สถานที่นี้จะอยู่ในความอำนวยการของกระทรวงศึกษาธิการ ซึ่งจะเปิดเป็นสถาบันการศึกษาระดับสูง นอกจากจะเป็นโอกาสให้เยาวชนชาวจันทบุรีได้รับการศึกษาชั้นสูงโดยไม่ต้องย้ายไปอยู่ไกลบ้านแล้ว ยังจะชักจูงเยาวชนจากจังหวัดอื่นๆ ให้มาศึกษาที่จังหวัดนี้ เช่นเดียวกับโรงพยาบาลอันเป็นที่ขีดหน้าชู้ตา และเพิ่มชื่อเสียงแก่จังหวัดจันทบุรีต่อไปในวันข้างหน้า”

เท่ากับว่า ทรงรู้สึกที่ชาวจันทบุรี ชาวบ้านธรรมดา ได้อำนวยให้ทรงพระเกษมสำราญมานานปี จนถือว่าพระองค์ทรงเป็นชาวจันทบุรีผู้หนึ่ง จึงจะไม่ทรงทอดทิ้งท้องถิ่นนี้ อีกทั้งทรงยินดีที่สวนบ้านแก้วจะได้รับการดัดแปลงเป็นสถานศึกษาชั้นสูง ยังประโยชน์แก่ชาวบ้านชาวเมืองจันทบุรีและจังหวัดใกล้เคียง เจกเช่น โรงพยาบาลพระปกเกล้า

ทั้งนี้ 7 วันก่อนหน้านั้น คือเมื่อวันที่ 8 มิถุนายน พ.ศ. 2515 กระทรวงศึกษาธิการได้ประกาศจัดตั้งวิทยาลัยครูจันทบุรี จังหวัดจันทบุรี และให้สังกัดกองโรงเรียนฝึกหัดครู กรมการฝึกหัดครู ตั้งแต่วันที่ทรงมีพระราชดำรินั้น และในภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2515 ได้โอนนักศึกษาที่มีภูมิลำเนาในจังหวัดจันทบุรี ระยองและ

ตราด จำนวน 117 คน จากวิทยาลัยครูฉะเชิงเทรา จังหวัดฉะเชิงเทรา มาศึกษาในระดับประกาศนียบัตรวิชา การศึกษา นับเป็นรุ่นแรกของวิทยาลัย (สัมมา: 67)

ในวันที่ 27 มีนาคม พ.ศ. 2516 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้พระราชทานตรา “ศักดิ์เดชนัน” ตราประจำพระองค์พระราช สวามี เป็นตราประจำวิทยาลัย ใช้สีชมพู-เขียว สีวันอังคารวันพระราชสมภพของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ และสีวันพุธวันพระ บรมราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสีของวิทยาลัย (สัมมา: 68) โดยตรานี้มีพื้นสีชมพู เขียว และเหลืองตามช่อง 3 ช่องอยู่แล้ว

การพระราชทานตรา “ศักดิ์เดชนัน” นี้มีนัยว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ต้องพระราชประสงค์จะทรงอุทิศพระราชกุศลที่ ทรงบำเพ็ญในการทรงมอบสวนบ้านแก้วแก่กระทรวงศึกษาธิการในราคาขอมเยานี้เป็นพระราชกุศลถวายแด่ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสำคัญ

ในระยะแรก วิทยาลัยครูจันทบุรี ได้ใช้พระตำหนักเทาเป็นสำนักงานอำนวยการ โดยได้สร้างอาคาร ชั่วคราว หลังคามุงจาก ซึ่งนักศึกษาเรียกกันว่า “อาคารเล้าไก่” เป็นเรือนแถวที่บริเวณสวนมะพร้าวเป็นอาคาร เรียน (สัมมา: 68)

เมื่อนักศึกษารุ่นแรกสำเร็จการศึกษา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้เสด็จฯ ไปพระราชทานประกาศนียบัตร และทรงฉาย พระฉายาลักษณ์กับคณาจารย์รุ่นแรกๆ (สัมมา: 68)

ทั้งนี้ วิทยาลัยได้รับบรรดาศักดิ์ที่เคยรับใช้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ที่สวนบ้านแก้วเข้าทำงานในวิทยาลัยตามความสมัครใจ โดยให้ประกอบหน้าที่การงานตามความเหมาะสมของแต่ละคน เช่น นายสงัด ทิพยจินดา นายสงบ ทิพยจินดา และนายทองอินทร์ มามะสิทธิ์ เข้ารับราชการเป็นพนักงานขับรถยนต์ นางมะลิ ทิพยจินดา เป็นเจ้าหน้าที่ประจำ เป็นต้น (สัมมา: 69) ส่วนนางสอาด เจริญเมือง ก็ได้ทำงานที่พระตำหนักเทาต่อไป

นางสอาดเล่าว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รับสั่งว่า “ให้อยู่กับหลวง ไม่ต้องไปกับท่านหรือ ออกไปกับท่านไม่มีอนาคต แต่ ตอนนั้นฉันไม่รู้ว่ามีอนาคตอะไร สมัยก่อนยังไม่เข้าใจเรื่องการบรรจุ” (มรพ. สอาด: 154) และกล่าวต่อไปว่า “ทำชีวิตที่ดีที่สุดจากที่ได้เงินของท่าน ฉันไม่ได้ใช้จ่ายอะไรที่ฟุ่มเฟือย เงินหนึ่งพันห้าร้อยบาทฉันซื้อที่เพิ่มได้ กิน อยู่กับท่าน จึงทำให้ไม่ต้องใช้จ่ายอะไรมากนัก กิริยาดีขึ้น มีระเบียบวินัย เรียบร้อย จะนุ่งกางเกงไปเที่ยวไม่ได้ เลย” (มรพ. สอาด: 154)¹⁸²

¹⁸² ครั้งหนึ่งเมื่อผู้เขียนไปเยือนมหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี ยังได้พบกับนางสอาดนั่งอยู่ที่พื้นหน้าพระตำหนัก นุ่งซิ่น พับเพียบเรียบร้อย

ครั้นนักศึกษารุ่นที่ 2 สำเร็จการศึกษา สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ก็ได้เสด็จฯ ไปพระราชทานประกาศนียบัตรเมื่อวันที่ 30 มีนาคม พ.ศ. 2519 และได้พระราชทานพระราชดำรัสความบางตอน (พระมิ่งขวัญรำไพพรรณี: 52 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ) ว่า ทรงยินดี...

“เพราะนอกจากจะได้มาเห็นความเจริญก้าวหน้าของวิทยาลัย และแสดงความยินดีกับผู้ที่สำเร็จการศึกษารุ่นที่ 2 นี้แล้ว ยังเท่ากับได้กลับมาเยี่ยมบ้านเดิมที่เคยรักและอยู่ด้วยความร่มเย็นเป็นสุขมาเป็นเวลาถึง 20 ปี ถึงแม้สภาพของบ้านเดิมจะเปลี่ยนแปลงไปมาก ก็เป็นไปเป็นทางที่ดี ใหญ่โต กว้างขวาง ขยายตัว เพื่อทำประโยชน์ให้แก่ส่วนรวม... ขอให้กำลังใจให้ทำต่อไป ข้าพเจ้าพร้อมที่จะสนับสนุนทุกทางที่ทำได้ เพื่อเราจะได้เป็นกำลังสำคัญอีกส่วนหนึ่งในการสร้างชาติบ้านเมืองของเราให้มั่นคง และรุ่งเรืองยิ่งขึ้น”

และสำหรับผู้สำเร็จการศึกษา พระราชทานโอวาทว่า

“จงใช้วิชาการและประสบการณ์ต่างๆ ให้เกิดประโยชน์ ทั้งแก่สังคมส่วนรวมและแก่ตนเอง... จงตั้งใจออกไปสนับสนุนรุ่นพี่ที่ออกไปเป็นรุ่นแรกในการที่จะพิสูจน์ให้ผู้อื่นเห็นว่า สถาบันการศึกษาของท่านเป็นสถาบันที่เชื่อถือได้ และมีคุณค่าต่อบ้านเมือง และผู้สำเร็จจากสถาบันนี้เป็นผู้มีความสามารถ มีความขยันขันแข็ง มีสติปัญญาพอจะตัดสินว่าสิ่งใดผิดสิ่งใดชอบ และมีความเสียสละเพื่อประเทศชาติ...”

แสดงว่าทรงพอพระราชหฤทัยกับสิ่งที่เกิดขึ้นกับสวนบ้านแก้วและว่าทรงพร้อมที่จะพระราชทานความสนับสนุนในวิทยาลัยได้จัดการศึกษาอบรมนักศึกษาให้เป็นไม่แต่ผู้มีความรู้ความสามารถแต่ให้เป็นผู้มีจิตสาธารณะพร้อมที่จะเสียสละประโยชน์ให้เกิดแก่ประเทศชาติด้วย

ชวนให้ระลึกถึงพระบรมราโชวาทซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรแก่นิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นครั้งที่ 2 ในรัชกาล เมื่อวันที่ 14 มีนาคม พ.ศ. 2474 (บรรเจิด 2536: 232) ตอนที่ว่า

“...ศิษย์ที่เรียนออกไปจากมหาวิทยาลัยนั้นไปประพฤติตัวดี ใช้วิชาถูกต้อง ให้เป็นประโยชน์แก่ประชาชนนั้นแหละจึงจะให้มหาวิทยาลัยนั้นมีชื่อเสียงดีจริง...”

ส่วนการฝึกหัดครูนั้นเล่า องค์เสนาบดีกระทรวงธรรมการในสมัยที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงสมบูรณาญาสิทธิราชย์อยู่นั้นได้ถือเป็นโครงการหนึ่งในสี่โครงการปรับปรุงวิธีการจัดการศึกษา โดยทรงเห็นว่า “ต้องจัดใหม่ให้แข็งแรงเพื่อเพาะคนขึ้นไว้สอนให้ถูกทางจริงๆ” ทั้งในสมัยนั้นยังมีโรงเรียนฝึกหัดครู

กติกกรมโดยเฉพาะด้วย (เปรมมา 2559: 89-90 และ 108-114) ดังนั้น การที่สวนบ้านแก้วซึ่งเป็นที่ประทับที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดการทำสถิกรณนั้นได้กลายมาเป็นวิทยาลัยครู จึงเป็นความบังเอิญที่เหมาะสม

ครั้นเมื่อวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2528 ซึ่งเป็นวาระที่กำลังจะมีการถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานชื่อใหม่แก่วิทยาลัยว่า “วิทยาลัยราไพพรรณี” หลังจากนั้น เพื่อให้สอดคล้องกับการจัดให้มีสถาบันอุดมศึกษาเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น วิทยาลัยราไพพรรณี จึงได้เปลี่ยนชื่อตามที่ได้พระราชทานแก่วิทยาลัยครูในท้องถิ่นทั่วประเทศ เป็น “สถาบันราชภัฏราไพพรรณี” และต้องเลิกใช้ตราศักดิ์เดชน์เปลี่ยนไปใช้ตราซึ่งมีพระที่นั่งภัทรวิฐเป็นองค์ประกอบที่พระราชทานมาเพื่อเป็นมงคลแก่สถาบันราชภัฏทั่วประเทศเมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2535 (พระมิ่งขวัญราไพพรรณี: 51)

ต่อมาอีกเมื่อวันที่ 15 มิถุนายน พ.ศ. 2547 สถาบันราชภัฏราไพพรรณีได้ยกฐานะเป็น “มหาวิทยาลัยราชภัฏราไพพรรณี” (มรพ: 68)

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จึงทรงมีสถานศึกษาระดับมหาวิทยาลัยเป็นพระอนุสรณ์สมดังที่ได้เคยรับสั่งว่า “มหาวิทยาลัยและโรงพยาบาลเป็นอนุสรณ์ที่ดีกว่าอนุสาวรีย์” ดังที่ได้นำเสนอไว้แต่ต้นๆ ของบทนี้

อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้านั้น 4 ปี สถาบันราชภัฏราไพพรรณีในขณะนั้น ได้จัดสร้างพระบรมราชินยานุสาวรีย์สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 ขึ้น ที่บริเวณเนินซึ่งมีพระตำหนักใหญ่ (เทา) อยู่เบื้องหลัง “เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่คณาจารย์และนักศึกษา ตลอดจนประชาชนที่สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นอเนกอนันต์” (มรพ: 64) พระบรมรูปปั้นเต็มพระองค์ในฉลองพระองค์ที่เรียบง่ายในพระอิริยาบถประทับบนพระแท่น¹⁸³พร้อมริ้วเหล็กคัดประดับตรา “เมฆศรีสมิ” ประจำพระองค์อยู่สองข้าง ท่ามกลางแมกไม้ที่สวยงามโดยรอบ ประดิษฐานไม่สูงกว่าระดับสายตา จำลองบรรยากาศที่ข้าราชการในสวนบ้านแก้วหรือที่วังศุโขทัยเคยได้สัมผัสด้วยความอบอุ่นเมื่อได้หมอบเฝ้าอยู่ได้ดียวนัก และโดยที่ประดิษฐานอยู่ในบริเวณสถานศึกษาที่ชวนให้คิดคำนึงว่า แท้จริงแล้ว สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงเป็น “ครู” ผู้ที่แม้จะมีได้ทรงพร่ำสอน แต่ได้ทรงมีวัตรปฏิบัติหลายประการซึ่งหากถือเป็นแบบอย่าง จะเป็นคุณอนันต์โดยแท้ การที่มีพระบรมราชินยานุสาวรีย์เช่นนี้ จึงนับเป็นการเสริมการที่ได้มีมหาวิทยาลัยเป็นพระอนุสรณ์ (ภาพใน พระมิ่งขวัญราไพพรรณี: 60)

¹⁸³ พระบรมรูปปั้นที่ใช้พระฉายาลักษณ์ประทับบนเก้าอี้พาที่วังสระปทุมเป็นแบบ (ใน ราชเลขาธิกร 2528: 187) และมีความคล้ายคลึงพระองค์จริงมาก

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จพระราชดำเนินเป็นองค์ประธานในพิธีเปิด พระบรมราชินยานุสาวรีย์นี้ เมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2543

แม้ว่าจะมิได้เป็นพระราชเจตจำนง สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 จึง ทรงมีพระนามาภิไธย พระฉายาลักษณ์ พระรูป และพระสัญลักษณ์ปรากฏทั้งที่หออภิบาลรำไพพรรณี โรงพยาบาลพระปกเกล้าและที่และในชื่อของมหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณีเป็นการราชสดุดีว่าได้ทรงประกอบ พระราชกรณียกิจเป็นคุณอันประเสริฐหลายประการ โดยเฉพาะในการที่ได้ทรง “พระเมตตาอนามัยราษฎร์” และ ได้ทรง “พระราชอุทิศแก่การศึกษา”

พระราชกฤษฎีกา ยามปัจฉิมวัย

ข้าฯ วังสุโขทัย เย็นศิระเพราะพระบริบาล

แน่นอนที่สุดว่า เมื่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จกลับมาประทับ ณ วังสุโขทัยตามเดิม บรรดาพระประยูรญาติและข้าราชการบริพารที่นั่น ตลอดจนที่อื่นในกรุงเทพฯ ย่อมมีความปิติยินดีที่จะได้มีโอกาสเข้าเฝ้าฯ อย่างสม่ำเสมอ หรือมีความอุ่งใจที่ประทับอยู่ใกล้ๆ

แต่มิใช่ระหว่างประทับอยู่ที่สวนบ้านแก้วนั้น พระองค์จะไม่ได้เสด็จกลับเข้ากรุงเทพฯ เลยก็หาไม่ นายทองดี การุณ มหาเด็กลี้ซึ่งกลับมาอยู่ที่วังสุโขทัยก่อนหน้าแล้ว เล่าว่า “ส่วนใหญ่จะประทับที่จันทบุรี 3 เดือนก็จะมาประทับที่วังสุโขทัยทีหนึ่ง” (สร. ทองดี: 1) แต่ที่แน่ๆ ก็คือ สมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงถือเป็นสำคัญว่าต้องเสด็จกลับมาทรงร่วมในพระราชพิธีวันฉัตรมงคล และวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้ขาด (สร. พุทธิสถาน: 14; สร. ศิริเฉลิม: 1 และ สร. ประอร: 8) โดยงานแรกนั้นเป็นวันที่ 5 พฤษภาคม จึงประทับอยู่ต่อไปจนทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในวันคล้ายวันสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวที่วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ในวันที่ 30 เดือนเดียวกัน แล้วจึงเสด็จกลับ (พระฉายาลักษณ์ใน ราชอาณาจักร 2528: 198) และงานหลังเป็นวันที่ 5 ธันวาคม บางปีจึงประทับอยู่จนวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระองค์เองในวันที่ 20 เดือนเดียวกัน

ใน พ.ศ. 2507 ได้มีการจัดงานวันเฉลิมพระชนมพรรษา 60 พรรษาของสมเด็จพระนางเจ้าฯ วังสุโขทัย เป็นการฉลองอายุขึ้นถึง 5 รอบนักษัตร ซึ่งตามประเพณีไทยถือว่าเป็นสิริมงคลยิ่ง จึงเป็นงานใหญ่ มีการออกร้านรอบสนามใหญ่ หน้าพระตำหนัก โดยพระประยูรญาติและผู้ที่เคยเฝ้าฯ เหนมาแต่ก่อนต่างก็พร้อมใจกันมาออกร้านกันคนละร้าน ทำนองมาช่วยงาน ดังเช่นที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอนุสรมงคลการ ทรงเล่าว่า

“อย่างพวกเราญาติพี่น้องที่เป็นเครือญาติทุกคน มีความรักพระองค์ท่าน..เมื่อมีพระชนมพรรษาครบ 60 พรรษานั้น สนุกมากโดยไม่ต้องมีรับสั่งเลยว่า ให้คนนั้นมาช่วยกันนะ แต่ในวันนั้น กลับเที่ยวพร้อมไปด้วยร้านโรงทุกสิ่ง แน่นเหลือเกิน และดูเหมือนพระราชวงศ์ทุกพระองค์ที่มีชีวิตอยู่ มีกำลังไปออกร้าน การละเล่น

สนุกสนาน ผมก็ไปออกร้านถ่ายรูปภาพ คือเหมือนวันวิสาขะ คือมันพร้อมใจกันไปเอง...รับสั่งบอกว่า เอ๊ะ มากัน
อย่างนี้ ฉันจะเอาข้าวที่ไหนให้กิน นี่แหละครับ แสดงให้เห็นน้ำพระราชหฤทัยอย่างสูง” (ในราชเลขานุการ 2531:
179-180) เช่นท่านหญิงพรรณเพ็ญแข กฤดากร ออกร้านผลไม้แกะสลัก เพราะทรงเก่งงานฝีมือ (สร. ธิดาเพ็ญ: 3)

รุ่งเช้าวันนั้น มีคนไปลงนามถวายพระพร สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถฯ ทรงบาตรเช้า ตอนเย็นเป็นงานออกร้าน มีการแสดง
ต่างๆ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ มีความสำราญพระราชหฤทัย

นายทองดีเล่าว่า ผู้ที่จะมาออกร้านก็จะแจ้งราชเลขานุการก่อนหน้า “มากันเยอะแยะไปซะ เดียวคนโน้น...เอา
มาตั้ง ไม่ได้ขาย ให้รับทานกันเลย...พระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ผู้หลักผู้ใหญ่มาเยอะ...ของเต็มหมดเลย เดินใส่ถุงน่อง
รองเท้า นุ่งโจงกระเบนกัน...ผู้หญิงก็นุ่งผ้าซิ่นนะ...ข้าหลวงขาไม่มาอยู่หรอก...มหาดเล็กนั่งตามกันเป็นแถวเลย
บางร้านถวายของ มหาดเล็กก็ต้องรับ” (สร. ทองดี: 11-12; พระบรมฉายาลักษณ์และพระฉายาลักษณ์ใน ราช
เลขานุการ 2531: 178-181; การวิก 2545: 170 และ วิกัลย์ 2550: 64) ศาสตราจารย์ระพี สาคริก ก็เล่าว่า “วันนั้นก็
ไปในหลวงองค์นี้ก็เสด็จฯ แล้วไปแสดงกัน ก็เป็นของนักเรียนเก่า (โรงเรียนเยวากุมาร) ใจ” (สร. ระพี: 16)

แม้แต่นักเรียน โรงเรียนอนุบาลจุฬารัตน์ตัวเล็กน่ารักก็ขุดสำห้ไปรำถวายพระพร พร้อมบทร้อง (ซึ่งครู
น่าจะเป็นผู้แต่ง) ดังนี้

“เหล่านักเรียน จุฬารัตน์ อ่อนหัดนัก

แต่จงรักในองค์ พระทรงศรี

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ

พระผู้มีเมตตาการุณครัน

ทรงเยี่ยมเยียนเปิดโรงเรียนของปวงข้า

ยังตรึงตาดวงใจ จำได้มัน

ถึงยี่สิบชันษา จึงพากัน

บังคมคัด รำถวาย ถวายชัย

คราพระชนมพรรษา ครบห้ารอบ

ข้ามน้อยนอบทูลฉลองจิตผ่องใส

ขอพระองค์เสวยสุขปราศจากทุกข์ภัย

ปกเกล้าข้าต่อไปชั่วกาลนาน”¹⁸⁴

เมื่อสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์เสด็จกลับมาจากประทับเป็นการถาวร ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจส่วนพระองค์ไม่แตกต่างจากที่ทรงปฏิบัติที่สวนบ้านแก้วนั้ก เพียงแต่ว่าได้เสด็จฯ ไปทรงประกอบพระราชกรณียกิจนอกวังมากกว่าเมื่อประทับอยู่ที่จันทบุรี ในด้านการพิธีที่ไม่ทรงขาดเลยนั้น คือพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิยมมาวดี ศรีพัชรินทรมาตาและพระราชโอรสธิดา (ราชเลขาธิการ 2531: 175-176 และ สิทธิโชคและพิชญ 2558: 146-147) นอกจากนี้ เสด็จฯ ไปทรงเยี่ยมเยียนเจ้านายฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ เช่น พระราชธิดาในรัชกาลที่ 5 เป็นต้น และยังงานต่างๆ หลายประเภทเมื่อมีผู้เชิญเสด็จฯ

สำหรับพระจริยวัตรในวังนั้น...หม่อมหลวงศิริเฉลิม สวัสดิวัตน์ (คุณหมึกแดง) เล่าว่าเมื่อยังเป็นเด็กฯ เขามักจะขึ้นไปเฝ้าบนห้องพระบรรทม ช่วงเสวยพระกระยาหารเช้า

“เราก็จีนไปก่อนจะเสวยเสร็จ ก็ไปกราบ...จำได้ว่า ต้องมีขนมปังปัง ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นเงินกับแก้วเจียรไน...มีตลับตลับใส่กระป๋องมา ต้องไปซื้อที่ได้ดินสอ...สมัยก่อนหายากนะ ของแบบนี้ มันไม่มีวิลล่า...ผลไม้ก็เสวย...มีมะพร้าวที่คว้านถวาย ผลไม้ฤดูไหนก็ฤดูนั้น แล้วหมึกแดงก็นั่งคุยกับท่าน ไปๆ มาๆ ท่านคงเห็นว่าเรากลืนน้ำลายหลายที (ก็รับสั่งว่า) “ไอ้พี่”¹⁸⁵ เอามั้ย” “เอาจ๊ะ เราพูดจะจำกับท่านนะ ท่านไม่ให้พูดราชาศัพท์กับท่านเพราะยังเป็นเด็กอยู่...กลายเป็นกิจวัตรประจำ ถ้าเราไปเฝ้านี้ ท่านก็จะเก็บไวให้ เหลือไวให้ แล้วท่านก็จะยื่นมาให้ ลงกราบ ถวายงานแล้วอามากิน นั่งขัดสมาธิด้วยนะ...กับพื้...มันเข้ามา ยังก้อยมีใครมา บางทีก็จะมีแม่ไปจัดโน่นจัดนี่...เราก็นั่งคุยกับท่านไปจนกระทั่งถึงเวลาต้องแต่งพระองค์...โต๊ะเครื่องสำอางค์ ท่านก็ไปนั่ง ท่านก็แต่งพระพักตร์ เสร็จแล้วก็ เครื่องทรง แล้วเสด็จลงมาข้างล่าง” (สร. ศิริเฉลิม: 5-6)

หม่อมหลวงประอรซึ่งเป็นมารดาคุณหมึกแดงเสริมว่า

¹⁸⁴ ใน สิตาดำรง 2533: 85 โรงเรียนนี้เป็นของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตน์สิริมาน

¹⁸⁵ ม.ล.ศิริเฉลิม แทนตนเองว่า “พี่” เพราะมีน้องคือ ม.ล.เพิ่มพูน จึงถูกล้อจนกลายเป็นชื่อที่รับสั่งเรียก

“หมึกแดงนะ เขารักท่านจะตาย ขึ้นไปคุยกับท่านทุกวัน...ดิฉันขึ้นสาย...ขึ้นไปช่วยแต่งพระองค์ท่านนั้น ...ลูกหม่อมเจ้าประดิษฐาก็มีหลายคน แต่เขาขึ้นมาก็เอียงแก้มให้ท่านจูบ แล้วก็กราบ แล้วก็ลงไป...หมึกแดงเข้าไปนั่งพูด พูด พูด...อยากได้อ้ายนี้ ท่านก็อุตส่าห์ประทานนะฮะ แปลกมากเลย” (สร. ประอร: 16)

คุณหมึกแดงอธิบายต่อว่า “ก็คุยเรื่องโน้นเรื่องนี้ คุยเรื่องญาติๆ...จะเล่าเรื่องบ้าง บอๆ...เรื่องเราไปโรงเรียนแล้วมีอะไรเกิดขึ้นบ้าง ท่านก็ “อ้อ เหรอ”...เราก็คือเป็นคนเล่า แล้วท่านก็ถามว่าฉันว่า...ท่านไม่เคยเริ่มเล่าไม่เคย เราคุยถวายท่าน...บางทีก็ทูลถามท่าน เช่น เรื่องสายสะพาย...บางทีก็ถามเรื่องการวางพระองค์...ต้องทำอะไรยังไง ก็ได้เยะนะจากท่าน ว่าต้องทำตัวยังไง...ท่านว่า “อย่าก็อย่างนี้นะจ๊ะ” อะไรต่างๆ ท่านไม่เคยจะลงไป...ท่านเหมือนพระนะ พระทัยดีดี แล้วทรงมีอารมณ์ขันนะ...(เช่น) ท่านเล่าให้ฟังว่าท่านปู่ขึ้น (ม.จ.ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท) ท่านติดอ่างและมักจะรับสั่งว่า “J’explique” เป็นภาษาฝรั่งเศส (เพื่อทรงอธิบายของตัวเอง) แต่ฟังดูแล้วเป็น “เจ๊ก” ท่านก็ว่า เวลาท่านปู่ขึ้นจะอธิบายอะไร ก็ “ไอ้เจ๊กมาแล้ว” ก็เล่าเรื่องอย่างนี้ให้ฟัง” (สร. ศิริเฉลิม: 7; พระฉายาลักษณ์กับ ม.จ.ศุภสวัสดิ์ใน 1 ศตวรรษ ศุภสวัสดิ์ 2543: 58)

ผู้ใหญ่ผู้หนึ่งที่ไปเฝ้าฯ ในช่วงเช้านี้ มีทั้งท้าวองศ์รักษา (พร้อม ทองเจือ) ซึ่งพำนักอยู่ที่บ้านหลังวังตั้งที่นางพุ่มทอง เทวกุล ณ อยุธยา เล่าว่า

“คุณแม่เป็นท้าวองศ์รักษา ตื่นเช้าขึ้นมาก็ไปเฝ้าฯ สมเด็จฯ ทุกวันตั้งแต่บรรทมตื่น สมเด็จฯ ท่านงามด้วยธรรมชาติ ท่านไม่แต่งหน้า ไม่เคยเห็นกริ้วใครเลย” (สร. พุ่มทอง: 2)

นางสาววัง ซึ่งเป็นข้าหลวงห้องพระบรรทม เล่าว่า สมเด็จฯ ทรงน้ำอบไทย ไม่โปรดให้ข้าหลวงตัดผมหรือทาเล็บเวลาเข้าเฝ้าฯ ถ้าประทับอยู่ในวัง สมเด็จฯ ทรงชื่นเสมอ (สร. วัง: 10) ส่วนฉลองพระองค์นั้น ม.ล. ประอรเล่าว่า “ท่านไกรสิงห์ (หม่อมเจ้าไกรสิงห์ วุฒิชัย) จะเป็นคนออกแบบถวาย...ตัดมายังไงท่านก็ทรงอย่างนั้น เมื่อท่านไกรสิงห์สิ้นแล้ว ก็เป็นคุณยศดี¹⁸⁶...เขาต้องตัดให้เป็นผู้ใหญ่หน่อย ท่านไกรสิงห์นะ...แล้วแต่อยากจะให้ทรง” (สร. ประอร: 15) ส่วนเครื่องประดับนั้น คุณประอรเล่าว่า “พอป่าดิฉันเสียแล้วนี้¹⁸⁷ ก็มีท่านหญิงพรรณเพ็ญฯมาช่วยทำเกี่ยวกับเครื่องเพชรนะฮะ คือเวลาที่จะเสด็จงานไหนนี้จะต้องเอาเครื่องเพชรมาเลือกว่าจะทรงอะไร...ต้องมีคนทำ ไม่ใช่ให้ท่านเลือกของท่านเอง (และเมื่อท่านหญิงประจวบ) เราแหละทำ...แหมโธโธ อันนี้เวลาอยากใส่ เราก็อธิบไปถวายท่าน สรุปลงไม่เอา โธไป เอาอันเล็กๆ มีของโตๆ ไม่ใช่เลยนะ ของนี้ดีนิดที่

¹⁸⁶ เข้าใจว่าหมายถึงคุณยศดี บุญ-หลง ซึ่งถวายงานตัดฉลองพระองค์ถวายเจ้านายชั้นสูงหลายพระองค์

¹⁸⁷ “ป่า” ในที่นี้คือท้าวสมศักดิ์ (ม.ร.ว.ปุ๋ย มาลากุล)

ทรง...โปรดนะ เครื่องประดับนะ แต่ไม่ทรง” (สร. ประอร: 15) แต่หากทรงฉลองพระองค์เต็มยศมีสายสะพาย แล้ว จะทรงใช้เป็นเข็มกลัดสายสะพายหัวและท้ายคือ ที่หัว 2 อัน ด้านหน้าและด้านหลัง ส่วนท้ายทรงใช้เข็มกลัด 3 อัน” (ม.ล.ประอร ใน ราชเลขานุการ 2531: 176)

ทรงถือคติ “Less is more” หรือ “ยิ่งแต่งให้น้อย ยิ่งงามมาก” ตามแบบเจ้านายฝ่ายในฝรั่งเศสหรืออย่างไรไม่ทราบ แต่ก็เป็นที่ไปตามพระราชอัธยาศัยเรียบง่ายประจำพระองค์ซึ่งทรงมีมาแต่ไหนแต่ไร

คุณหมึกแดงเล่าว่า ในช่วงแรกนั้นสมเด็จพระสังฆราช ทรงส่งไปเรียนที่อังกฤษ อยู่โรงเรียนประจำ พระราชทานเงินค่าใช้สอยเดือนละ 10 ปอนด์ และเมื่ออายุ 18 กลับมาเยี่ยมบ้าน สมเด็จพระสังฆราช พระราชทานเลี้ยงที่สนามกอล์ฟแห่งหนึ่ง “แล้วก็มีวงดนตรีมีอะไรต่างๆ ก็ไปลงกราบขอเดิน (ลีลาศ) กับท่าน... วันนั้นท่านทรงสายสร้อย...โอ...ประทับใจที่สุดเลย เราก็บอกว่า “สร้อยพระศอแปลคดี สมัยใหม่เพียงเลย” ท่านรับสั่งตอบว่า “โอ๊ย ไม่ได้หรอก หลานอายุ 18 แล้ว ย่าต้องตามให้ทัน...รู้ไหมนี่อะไร” ท่านชี้ บอกไม่รู้ “ท่านว่า เพชรหลายๆ สี ที่ยังไม่ได้เจียรในเอามาทำเป็นสายสร้อย...เก๋ดีจัง...ไม่รู้ว่าจะทรงออกแบบเองหรือเปล่า...แม่นั้นแหละเป็นคนเอาไปทำ” (สร. สิริเฉลิม: 10) คุณหมึกแดงให้ข้อมูลต่อไปว่า “ทรงเดินรำลีลาศ ก็ไม่ได้โปรดอะไรนักหนา...ท่านทรงขี้อายนะ เป็นคนขี้อาย...บางทีต้องมี speech (พระราชดำรัส) นะ บางทีพระเสียงจะสั้นนิดหน่อย...แต่ว่าสนิทกับท่านแล้วนี่มีความอบอุ่นนะ อบอุ่น...ท่านหวังเราว่าอยากให้เรามีความสุขและเป็นคนดีเท่าท่านนั้นนะ ไม่มีอะไรมากกว่านั้น” (สร. สิริเฉลิม: 10) ส่วนผู้ที่ห่างออกไป เช่น ศาสตราจารย์ระพีกล่าวอย่างไม่เคยเห็นทรงลีลาศเลย (สร. ระพี: 17)

แต่งพระองค์เสร็จแล้ว เสด็จลงในเวลา 10.00-11.00 แล้วแต่วัน ซึ่งที่ชั้นล่าง มักจะมีผู้คนจากข้างนอกวงมากคอยเฝ้าฯ อยู่ หากเป็นผู้ใหญ่ที่ทรงนับถือ แม้ไม่ได้เป็นเจ้านาย สมเด็จพระสังฆราช จะทรงพลีวงมาอย่างราบเรียบ แต่ไม่ได้อ่อนช้อยเป็นพิเศษแบบนางละคร ประทับพับเพียบลงที่พื้นพระตำหนักและมีพระราชปฏิสันถารด้วย (สร. พฤทธิสถาน: 15)

หากไม่มีผู้ใดเฝ้าฯ ในช่วงนี้ สมเด็จพระสังฆราช ก็จะทรงพระดำเนินไปที่ตำหนักน้ำ ที่ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้ช่างทอเสื่อ 2-3 คน ตามเสด็จฯ มาจากสวนบ้านแก้วเพื่อสอนคนวังสุโขทัยให้ทอเสื่อและประกอบผลิตภัณฑ์เสื่อ แต่ในปริมาณที่ลดลงกว่าเดิม ทอดพระเนตรและพระราชทานคำแนะนำเช่นที่เคยทรงปฏิบัติมา โดยโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมบุญเกิด หม่อมอีกคนหนึ่งของท่านเป็ง เป็นผู้ควบคุมดูแลผลิตภัณฑ์เสื่อที่ผลิตที่วังสุโขทัยนี้ เคยทรงเปิดร้านจำหน่ายที่มุมชอยทางเข้าโรงแรมโอเรียนเต็ล บางรัก อยู่พักหนึ่ง แต่ผู้ที่นิยมจริงๆ จะเข้าไปสั่งซื้อถึงตำหนักน้ำ ซึ่งก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้เข้าไปได้ (ราชเลขานุการ 2531: 170-171) ความสนพระราชหฤทัยเรื่องเสื่อจึงยังคงมี

อยู่ต่อมาอีกนาน และเป็นความเชื่อมโยงอีกอย่างหนึ่งระหว่างสวนบ้านแก้วกับวังสุโขทัย (พระฉายาลักษณ์กับพระกระเปาะเสื้อที่หน้าดำหนักน้ำใน เทิดพระเกียรติฯ)

ที่ดำหนักน้ำนี้ บางครั้งก็จะประทับเสวยถ้วยเดียวจากคนชายที่พายเรือมาที่นั่นเป็นประจำ เป็นถ้วยเดียว หมูที่ปรุงรสชาดกำลังดี เป็นที่ติดใจของคนวังสุโขทัย “วันไหนจะเสวยถ้วยเดียวเรือ มหาดเล็กก็เอาเสื้อไปปูเตรียมน้ำเตรียมอะไร เอาถ้วยชาม ท่านก็เสวย” (สร. ปรียาภา: 19) และ “โปรดบะหมี่แห้ง” (พช. บุญพ็ร์)

หากไม่ได้เสวยที่นั่น ก็จะเสด็จกลับมาที่พระตำหนักในเวลาบ่ายโมงตรงเพื่อเสวยพระกระยาหารที่ห้องเสวย

หม่อมเจ้าสุภัทวัถเลง วิสุทธิ (ท่านหญิงศุ์) ทรงเล่าว่า “เสวยได้ทุกอย่าง ก็บอกไม่ถูกว่าโปรดอะไร ท่านไม่รับสั่ง... ไข่ลวกไม่เสวยเลย... สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสวยง่าย... โต๊ะเสวยจะมีสิบสองคน...” (ใน ราชเลขาธิการ 2531: 176-177)

นางอุทัย ปัญญากุลหรือดี๊ก ผู้ช่วยท่านหญิงศุ์ที่ห้องเครื่อง รำลึกความทรงจำว่า “ท่านหญิงศุ์ทรงทำเอง ทรงชิมเอง... ดี๊กก็ลองชิมกันกระตะ รู้พักสักจำ” ท่านทำอร่อย เครื่องเสวยก็มีเช่น “ขนมจินชาน้ำ แกงเผ็ดไก่ เขียวหวานคั่วพริกขี้หนู ถ้วยเดียวบ้างแต่ไม่มีผัดเส้นจันท์ หมูชะมวง” แต่ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดมี “หมี่กรอบ น้ำพริก ผักต้มผักสด ผัดผักบั้งผัดน้อย... เนื้อต้องไม่เหนียว เคี้ยวเอา... ขนมจินชาน้ำพริก ข้าวแช่ตอนหน้าร้อน แพนงเนื้อ ผัดเผ็ดปลาตุ๋นใช้แต่น้ำแกงจืดเห็ดหูหนูผัดใส่แป้ง หมูสับ เบคอน ไข่คนกระทา เรียกว่าแกง “ก๊กเซียมบี” แกงจืดลูกจอก แกงมัสมั่น... ขนมก็ขนมด้วยตะไล ถั่วแปบ กระท่อนลอยแก้ว ะกำลอยแก้ว... ไม่มีทองหยิบ ฟอยทอง... หวานไป” (พช. อุทัย)

คุณหมึกแดงอธิบายว่าซูป “ก๊กเซียมบี” นี้เป็นธรรมเนียม “ต้องมีในวันทำบุญถวายเสด็จทอด (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว) เพราะโปรด เข้าใจว่าเป็นของจีน ต้องทำทุกครั้ง” (สร. ศิริเฉลิม: 16)

หลังเสวยพระกระยาหารกลางวันแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จขึ้นข้างบนเพื่อทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ จนเวลา 16.00 น. จึงจะเสด็จลงมาประทับที่ “ซุ้มงุ่น” หรือที่สนามหลังระหว่างพระตำหนักกับตำหนักไม้ ที่ซึ่งมีลมโชยและปลอดจากสายตาคันหน้อย ประทับพระเก้าอี้นุ่มทำด้วยหวายซึ่งยกมาตั้งเป็นชุดได้ง่าย ปูเสื่อจันทบูรให้ผู้ที่ไม่ได้เป็นเจ้านายนั่งเฝ้าฯ ช่วงนี้คนนอกวังทราบดีว่าเป็นเวลาที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสะดวกให้เข้าเฝ้าฯ พระราชทานน้ำชายามบ่ายในถาดหลุม โดยมีของว่าง เช่น “กระหรีบ ไข่คังหน้าตั้ง ขนมเบ็ญญวน กระทงทอง อย่างใดอย่างหนึ่ง และเกี่ยมอี” (พช. อุทัย) หรือบะหมี่เกี๊ยวชามเล็กๆ มีขนมเล็ก และผลไม้ประกอบนิดหน่อยให้พอรองท้อง

เสวยเสร็จแล้ว ก็จะทรงพระดำเนินเร็วรอบสนามใหญ่ 2-3 รอบ เพื่อทรงออกกำลังพระวรกาย (หรือทรงกอล์ฟ ดังจะได้เล่าในภายหลัง) มีพระญาติในวังตาม พร้อมสุนัขซึ่งทรงเลี้ยงไว้หลายตัว เป็นโอกาสให้บรรดาลูกหลานมหาดเล็ก ข้าหลวง และคนในวัง ได้ออกมานั่งคอยเฝ้าฯ อยู่ที่ขอบสนาม ดังที่นายทองดีเล่าว่าลูกๆ “มันก็ไปเฝ้าฯ เอง ทรงพระดำเนินนะ ก็ไปเฝ้าเองสองคนพี่น้อง คนโตพาน้องไปเฝ้า...ผมไม่ได้เฝ้าไปถวาย...ไม่ได้ไปขอค่าเล่าเรียนอะไรเลยนะ...ไปขอแว่นตา 2 ครั้ง ไม่ได้รับกวนอะไร...คนที่เขาเฝ้าไปถวาย ท่านส่งเรียนหมด จนจบการศึกษา...ถึงปริญญาตรีนะ” (สร. ทองดี: 8)

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระดำเนินแล้ว ก็เสด็จขึ้นทรงน้ำ แล้วเสด็จลงมาเสวยพระกระยาหารเป็นเวลา 20.00น. ซึ่งในช่วงหลังนายทองดีเป็นหัวหน้ามหาดเล็กซึ่งผลัดเวรกัน “เดิน โต้ะ” คือบริการอาหารแก่ผู้ร่วม โต๊ะเสวย “นุ่งผ้าโจงกระเบน ไม่ทุกคนหรอกครับ ถ้ามีแขกก็ทุกคน ถ้าไม่มีแขกนุ่งคนเดียว เฉพาะเวร...มันเป็นประเพณี ผ้าม่วงมันอ่อนไหวนะ มันหลุดง่าย...เวลานุ่งเสร็จแล้ว มาใส่เข็มขัด เอาเข็มกลัดกลัด ไม่งั้นไม่อยู่ ตัวเสื้อก็เลื่อนอก กระดุม 5 เม็ด...ใช้กระดุม ร.พ. ราไพพรรณี” นายทองดีอธิบาย (สร. ทองดี: 5; ภาพใน เทิดพระเกียรติฯ)

ส่วนพระกระยาหารค่านั้น ในช่วงหลังมีทั้งเครื่องไทยที่ห้องเครื่องวังสุโขทัยปรุงถวาย ส่วนเครื่องฝรั่งนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เชิญมาถวายจากพระตำหนักจิตรลดารโหฐานทุกวัน จะเสวยเครื่องฝรั่งก่อนแล้วต่อด้วยเครื่องไทย (ราชเลขาธิการ 2531: 176) บางครั้งมีผู้นำเครื่องไปตั้งถวาย เช่น หม่อมเจ้ากมลีสาน และหม่อมเจ้าสีดาดำรง ชุมพล เมื่อ“แม่อรุณ” ซึ่งเป็นลูกสาวของมหาดเล็กเรือนนอกของสมเด็จพระบรมราชสวสดีฯ ผู้หนึ่งซึ่งเป็นมุสลิมปรุงข้าวหมกใก่อย่างที่ใช้ในงานพิธีของเขามาถวายเป็นหม้อ ก็จะแบ่งไปตั้งเครื่อง เป็นต้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็จะโปรดที่จะเสวยแม้ว่าเมื่อพระชนมพรรษามากขึ้น ต้องทรงระวังพระกระยาหาร อีกท่านหนึ่งซึ่งจะตั้งเครื่องเป็นครั้งคราว คือ คุณมนัสก์ โชติกเสถียร ซึ่งทำอาหารฝรั่งเก่งและเป็นทีโปรดปราน โดยเฉพาะอย่างยิ่งขนม (สร. สมสาท และ สมรักษ์: 9) และบางทีนายพีช พันธุ์วร จะทำอาหารฝรั่งถวาย (พช. บุญพีร์) ระหว่างเสวย โปรดให้เปิดโทรทัศน์หรือเสียงทิ้งไว้ และเพิ่มเสียงเมื่อต้องพระราชประสงค์จะทอดพระเนตร ซึ่งมักจะเป็นรายการข่าวประจำวัน

หลังพระกระยาหารค่ำจะประทับมีพระราชปฏิสันถารกับผู้ที่มาเฝ้าฯ จากข้างนอก ที่ห้องทรงรับแขก แต่หากไม่มีก็จะเสด็จขึ้นชั้นบน ประทับทรงพระตำราญอยู่ที่ห้องมุขระเบียง ทรงหนังสือแมกกาซีนบ้าง ทรงต่อรูปต่อบ้าง ตามพระราชอัธยาศัยกับพระญาติที่อยู่ในวัง เสด็จเข้าห้องพระบรรทมประมาณเที่ยงคืน

นางสาววัง ซึ่งเป็นข้าหลวงห้องพระบรรทม เล่าว่า บางทีก็ทรงดำพระวรกาย “*หมอฝรั่งเขาไม่ให้หวด...ฉันก็ขโมยหวด เวลาบรรทม ตื่นบรรทม...ก็เอายาหม่องทา แล้วค่อยๆ หวด หวด หวด*” และเล่าถึงพระราชอัธยาศัยต่อไปว่า

“*สมเด็จพระเจ้าท่านเป็นคนอ่อนหวาน เรียบร้อย ยิ้ม นิสัยดี...ไม่เคยกริ้วใครจริงๆ เลย ไม่เคยกริ้ว...วันนั้นนะจะโกรธใครยังไง...บอกว่าไม่อยากเลย ท่านว่าจี (ฉันทูลว่า) เป็นไรเพคะ (รับสั่งตอบแต่ว่า)...ไม่อยากเป็นเลย ฉันบอกว่าอยากกริ้วใคร ถ้ากริ้วไม่ได้ ก็กริ้วฉันก็ได้ ฉันก็ว่าอย่างนี้...กริ้วไม่เป็น*” (สร. วัง 1: 9)

แม้ว่าบางทีสมเด็จพระเจ้า จะไม่สบายพระทัย แต่ก็ไม่ทรงลืมที่จะทรงเป็นห่วงว่าข้าหลวงห้องพระบรรทมสองคนที่ผลัดเวรกันมารับใช้จะไม่ค่อยมีโอกาสได้ไปหาความบันเทิง จึงรับสั่งถามว่า “*อยากไปดูหนังบ้างไหม? ตอบว่าอยากดู ท่านก็บอกให้ชวนกันไปหลายๆ คน นั่งแท็กซี่ไป*” (สร. วัง 1: 16) นางสาววังเสริมด้วยว่า “*ในวังสุขุขทัย มีเกือบร้อยครอบครัวนะ ท่านเลี้ยงทุกอย่างนะ...เลี้ยงลูกด้วย...ให้เอาข้าวเอากลับไปกิน เขาก็เอาไปเลี้ยงครอบครัวเขาสิ...*” (สร. วัง 1 : 9)

ข้าฯ ในวังสุขุขทัย จึงเขียนศิระเพราะพระบริบาล

ทรงบ่มเพาะอุปนิสัยพระภาคิยะ

ดังที่ได้เล่ามาแล้วข้างนั้น ในบรรดาพระภาคิยะ (หลานสาวลูกพี่ลูกน้อง) ที่สมเด็จพระเจ้า โปรดเกล้าฯ ให้มาอยู่ใกล้ชิดพระองค์ในช่วงหลังจากที่เสด็จกลับมาจากอังกฤษนั้น มีหม่อมราชวงศ์ราพิอาภา (คุณเอ๋ย) และต่อมาหม่อมราชวงศ์สุคนธ์ (คุณตุ๊กตา) ซึ่งเป็นธิดาหม่อมเจ้านันทิยา วัด สวัสดิวัตน์ (พระอนุชาพร้อมพระชนนี) ซึ่งมีหม่อมเจ้าสุภาพเพราพรหม เป็นท่านแม่ ทั้งสองจึงเคยอยู่ทั้งที่วังสุขุขทัยและที่สวนบ้านแก้ว แต่ไม่นานนักก็ได้ไปศึกษาต่อในต่างประเทศและได้แต่งงานติดตามสามีซึ่งเป็นข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศไปประจำอยู่ต่างประเทศเป็นเวลานาน¹⁸⁸ สมเด็จพระเจ้า จึงได้ทรงขอหม่อมราชวงศ์ปรียาภา (คุณแดง) ธิดาหม่อมเจ้าโสภณภราโดยสวัสดิวัตน์ พระเชษฐาร่วมพระชนนี ซึ่งมีหม่อมแดงนวลเป็นหม่อมแม่ มาทรงเลี้ยงดูใกล้ชิดแทน คุณแดงจึงมีเรื่องเล่ามากมายว่าได้ทรงบ่มเพาะอุปนิสัยหลานอาคนนี้อย่างไรบ้างเมื่อครั้งอยู่ที่วังสุขุขทัยและสวนบ้านแก้ว

¹⁸⁸ หม่อมราชวงศ์ราพิอาภา สมรสกับหม่อมหลวงพิรพงษ์ เกษมศรี ซึ่งต่อมาเป็นราชเลขาธิการ (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน) หม่อมราชวงศ์สุคนธ์ สมรสกับนายโกศล สินธวานนท์

คุณแดงถวายตัวเมื่ออายุ 9 ขวบ สมเด็จพระเอกทัศ โปรคเกล้าฯ ให้ไปเป็นนักเรียนประจำที่โรงเรียนราชินี ซึ่งเป็นโรงเรียนเดียวกับที่พระองค์เคยทรงศึกษา (แต่ทรงเป็นนักเรียนไป-กลับ) ในคราวของคุณแดง วันหนึ่ง หม่อมเจ้าอัจฉราฉวี เทวกุล อาจารย์ใหญ่เสด็จมาเฝ้าฯ สมเด็จพระเอกทัศฯ รับสั่งถามถึงกฎเกณฑ์ซึ่งมี เช่น “ต้องตัดผมแค่ใบหู” คุณแดงเล่า และจะชินกับการไว้ผมสั้นแต่บัดนั้นมา การที่ทรงส่งไปอยู่โรงเรียนประจำนี้เป็นการ “สอนให้รู้ว่าเราต้องช่วยเหลือตัวเองให้ได้...เราจะได้ระเบียบเรียบร้อย สารพัดที่จะได้ แล้วท่านก็จะคอยติดตามถามกับท่านอาจารย์อยู่เสมอว่าเป็นอย่างไรบ้างการประพฤติตัว อะไรต่ออะไร” (สร. ปรียาภา: 1-2)

ในเวลานั้น สมเด็จพระเอกทัศฯ ประทับอยู่ที่สวนบ้านแก้ว ไม่ได้เสด็จไปทรงเยี่ยมคุณแดงแต่อย่างใด ท่านพ่อก็ไปทรงทำงานอยู่ที่อุบลราชธานีโดยหม่อมแม่ไปด้วย ปีแรกจึงอยู่ที่โรงเรียนแม่ในวันเสาร์-อาทิตย์ ครั้นปีที่ 2 หม่อมเจ้าการวิก ทรงเมตตาขับออกไปพักกับท่านและหม่อมหลวงประอรที่บ้าน “โตเต็ม” ส่วนพระองค์ อีกทั้งพาไปพักที่ “พอโตหน่อย ได้เล่นสกีน้ำจากฝั่งนี้ไปเกาะล้านนะ ทรมานมาก มีนิสัยชอบเล่นกีฬา (และ) เขาทำให้เราต้องทำได้ คือสมเด็จพระเอกทัศฯ รับสั่งเป็นประจำว่า “อะไรที่ไม่เคยทำที่เราต้องลอง ถ้าเมื่อลองแล้ว เราไม่ชอบก็แล้วไป” ท่านจะสอดแทรกอะไรเป็นคำสอนโดยที่เราไม่รู้ตัว แล้วตอนนั้นมานั่งนึกย้อน ก็ อ้อ อันนี้ท่านเคยรับสั่งอย่างนั้นนะ...ก็ได้เยอะมากๆ (เสียงสั้นเครือ) ไม่คิดว่าเราได้เยอะขนาดนี้นะนะ” (สร. ปรียาภา: 2)

ครั้นวันเฉลิมพระชนมพรรษา 20 ธันวาคม คุณแดงได้สิทธิพิเศษให้ลาเรียนไปร่วมงานที่สวนบ้านแก้ว ม.ร.ว.สมักรสมานถามว่าจะทูลเกล้าถวายอะไรในวันเฉลิมฯ “เราก็บอกว่าไม่มี” คุณสมักรฯ ก็แนะนำว่าให้ทำเอง “จำได้ว่าทำปฏิทิน...เป็นฉีกๆ ก็ซื้อกระดาษแข็งมาตัดทำปฏิทิน แล้วก็วาดภาพเมืองจันทน์นั่นแหละ...ภูเขา...พระตำหนัก...แล้วก็ทูลเกล้าฯ ถวายเป็นของขวัญ...ท่านตื่นเต้นมากเลย ท่านก็ถาม อันนี้ตรงไหน อะไรยังงี้...ถามเยอะนะ...สำหรับท่านแล้ว มีความหมายมากที่ว่าทำอะไรถวายด้วยตัวเอง...” (สร. ปรียาภา: 3) คุณแดงจึงได้ทำฝักรองถาดถวายในเวลาต่อมา “ท่านก็ใช้...บางครั้งท่านก็บอกว่า “นี่ไง ที่แดงทำ เห็นรีเปล่า” คือให้กำลังใจแบบเล็กๆ น้อยๆ อย่างนี้ แต่ว่ามันเป็นกำลังใจที่ดีนะ (เสียงสั้น)” (สร. ปรียาภา: 3)

การเดินทางไปไปจันทบุรีในสมัยนั้นทรมานมากอยู่ ฝุ่นจากถนนลูกรังจะเกาะติดที่ผม “เหมือนฉีดสเปรย์...สกปรกก็สกปรก แต่ท่านยังถอดได้ แล้วท่านก็บอกว่า ไปอาบน้ำอาบทำ แล้วไปนอนพัก...” (สร. ปรียาภา: 3)

สมเด็จพระเอกทัศฯ โปรคเกล้าฯ ให้คุณแดงได้เรียนรู้การทอเสื้อจันทบุรีด้วย “ท่านเตรียมที่สานเสื้อไว้ให้ของท่านก็จะวางอันหนึ่ง ของเราก็วางอีกอันหนึ่ง ติดกับของท่าน...คนงานเขาก็แนะนำ...ก็เลยทำที่รองจาน” แต่คุณแดงยังเป็นเด็ก แทนที่จะรีบทำตั้งแต่เช้าก่อนเสด็จลงมากลับไปวิ่งเล่นก่อน พอเสด็จไปโรงทอเสื้อ

“ท่านก็ดู เอ๊ะ นี่มันทำไมไม่คืบหน้าเลยนะ...ตอนหลังท่านก็เลยต้องกำหนดให้ว่าต้องให้ได้แค่ไหนๆ ในหนึ่งวัน ท่านก็คอยดู...ฝีมือเป็นอย่างไร ถ้าไม่ดีท่านก็ดึงออกให้ทำใหม่ คือละเอียด (ทรง) เป็นคนละเอียดมาก” (สร. ปริยาภา: 4)

เมื่อถึงวันที่พนักงานห้องเครื่องหยุดพัก ก็โปรดเกล้าฯ ให้ไปทำครัวตัวเอง คุณแดงทำกล้วยบวชชี “พอทำเสร็จ ถวายเครื่อง ท่านเสวยเสร็จ ท่านก็หันมายิ้มแล้วก็พยักหน้า (เราก็บอกถามว่า) “อร่อยไหมจ๊ะ” ท่านบอก “จ๊ะ อร่อยๆ” แล้วท่านก็ตักอีกช้อนหนึ่ง ความจริงคิดว่ามันคงไม่อร่อยหรอก...โปรดจริงหรือเปล่าไม่รู้ นะ...พอตอนนี้ เราทำบุญก็จะถวายท่านด้วยกล้วยบวชชี...เพราะนี่ถึงท่าน” (สร. ปริยาภา: 4)

“เข้าๆ พอคืนบรรทม ก็จะเข้าไปกราบ แล้วก็คุย...มีปัญหาอะไรท่านก็จะสอน...อย่างภาษาอังกฤษ ท่านก็จะบอกว่า “ไม่ต้องกลัวนะ มันไม่ใช่ภาษาของเรา เราคิดที่ไม่มีใครเชื่อว่าเรา เพราะว่าเราไม่รู้” อะไรอย่างนี้ คือ สอนให้กล้าๆ อย่างเดียว” (สร. ปริยาภา: 5)

เมื่อคุณแดงจบจาก โรงเรียนราชินี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ไปเรียนพิเศษภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส และพิมพ์ดีด “เพื่อจะให้มาช่วยงานกองราชเลขาฯ” โดยไปเรียนกับฝรั่งที่บ้านเขา ไปโดยรถเมล์ “เพราะว่าจะได้ รู้จักวิธีเลี้ยงตัวเอง ถามว่าที่วังมีรถไหม ก็มี แต่ให้เราไปรถเมล์ ให้ข้าหลวงไปด้วยคนหนึ่ง...เขาพาไปจากวังสุขโขทัย ต้องไปเปลี่ยนรถที่เทศน์ จากเทศน์ไปสี่ลม...พอเขาปล่อยวันแรก หลง...ก็เดินสิ พอคุ้นตา เอาใหม่ ก็ขึ้นใหม่ จนกระทั่งคล่องนะ...ถามว่าได้อะไรจากตรงนั้น คือ หนึ่ง ได้ช่วยเหลือตนเองโดยไม่ต้องพึ่งใคร...เป็นบทเรียนที่ไม่ต้องซื้อหา...เราคิดว่าเรามีบุญมากที่ได้เรียนรู้อะไรด้วยการที่ท่านเลี้ยงเรามาอย่างนั้น ให้เราได้ฝึกใช้ วิจารณ์ของของตัวเองช่วยตัวเอง ถ้าเพื่อเราไม่ได้อยู่ตรงนั้น ชีวิตเราไม่เป็นแบบนี้หรอก” (สร. ปริยาภา: 5)

คุณแดงมาทราบทีหลังว่าเพื่อนๆ อิจฉาเธอเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จไปงานโรงเรียนราชินี เมื่อโตๆ กันแล้ว เพื่อนๆ กระเช้าเธอว่า “แล้วท่านอาจารย์ก็ต้องให้เข้าไปนั่งปั้นจิมปั้นเจ็ตรงที่ประทับ” ใจเราก็ไม่ได้คิดนะว่า มันพิเศษ แต่สำหรับเพื่อนๆ มันเป็นเรื่องที่เราอยากได้บ้างนะ อยากได้ใกล้ชิดกับพระราชินีอะไรอย่างนี้...เรานี้ก็ รู้สึกว่าธรรมดา...ไม่ได้คิดว่าข้าเจ้” (สร. ปริยาภา: 6)

เมื่อจบจากโรงเรียนราชินีแล้ว คุณแดงไปสอบเข้าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้ แต่กลับไม่ทราบว่า ประกาศผลเมื่อใด “เพราะเราก็มัวทำอะไรต่ออะไรในวัง...โลกภายนอกตรงนั้นไม่รู้ นั่นแหละพอจบแล้ว ก็ได้ไป ขึ้นรถเมล์แล้ว ถึงได้รู้ว่า โลกภายนอกมันเป็นอย่างนี้ๆ” (สร. ปริยาภา: 6)

บางที่จะรับสั่งให้คุณแดงซื้อของมาถวาย เช่น ไปอย่างมักกะสัน “ท่านอาจจะสอนตรงนี้ว่า ให้รู้จักการให้...ให้มีน้ำใจเอาอะไรมาฝาก” (สร. ปรียาภา: 9)

พอโตขึ้นแล้ว สมเด็จพระโปรดเกล้าฯ ให้คุณแดงตามเสด็จฯ เช่น ไปยังวังเจ้านายผู้ใหญ่ “เราก็อ่านหนังสือไป เอาการฝีมือไปทำระหว่างที่ท่านคุยกับเจ้านายผู้ใหญ่ เราก็นั่งอยู่ข้างนอก...เดี๋ยวท่านก็โผล่หน้า “สบายดี?” แอบกระซิบถาม เราก็อพยักตอบ นิสัยไม่คืดนะ แบบว่ากันเองมาก ท่านบอก “เดี๋ยวนะเดี๋ยว” เดี่ยวของท่านบางที่เป็นชั่วโมงนะ...พอท่านคุยเสร็จ ท่านก็ถามเรา “ไปหรือยัง” เราก็บีบข้าวของใส่ตะกร้า แล้วตามเสด็จฯ กลับ ก็ฝึกความอดทน” (สร. ปรียาภา: 7) อย่างเดียวกับที่องค์สมเด็จพระทรงได้รับการฝึกฝนมาจนเป็นพระอุปนิสัย

เมื่อคุณแดงอยากไปดูภาพยนตร์ ราชอาณาจักรฯ ไม่ให้ไป คุณแดงก็ไปทูลว่าอยากไป ท่านก็ดูชื่อเรื่อง “... ท่านก็บอกว่าอันนี้ไม่ใช่สำหรับเด็กดูนะ ท่านจะเน้นเรื่องอย่างนี้มาก...ถ้ามีหนังต่างๆ เกี่ยวกับเด็ก เช่น Little Woman อะไรอย่างนี้ เราไม่ต้องขอ ท่านจะให้ราชอาณาจักรฯ จัด แล้วก็ให้ลูกข้าราชการไปกับเราด้วย...ก็ไปกันเด็กๆ ทั้งนั้นเลย” (สร. ปรียาภา: 7)

บางครั้งคุณแดงจะได้ตามเสด็จฯ ไปทอดพระเนตรภาพยนตร์ฝรั่งรอบดึก แต่เมื่อยังเป็นเด็กไม่ได้ไปเพราะเด็กๆ ต้องนอน 2 ทุ่ม...ทานข้าวตั้งแต่ 6 โมงเย็น “มีสารรับมาให้ ท่านก็จะมาเปิดดูว่าเราได้อาหารอะไรบ้าง...พอโตหน่อย ถึงจะได้ร่วมโต๊ะเสวยกลางคืนด้วย ท่านประทับตรงนี้ เราก็นั่งตรงนี้ แล้วพอตอนหลังพี่สาว¹⁸⁹มา...ก็ไปนั่งกัน เรา พี่สาว ก็คือ คอยดูว่าท่านจะลุกจะนั่ง...พอนั่งโต๊ะเสวยนี้ ข้างหนึ่งครึ่งมืออย่างน้อย 2-3 ช้อน กิ่ง เด็กช่างสังเกตนะ...เหลือบซ้ายเหลือบขวามอง...เราก็คอยดูสมเด็จพระหิบบันไหน เราก็อหิบบันนั้น...ไม่มีการสอนให้ทำเลย” (สร. ปรียาภา: 7 และ 10-11)

เมื่อคราวตามเสด็จฯ ไปยังร้านบุติกของหม่อมชาวฝรั่งเศสที่ตรงหัวมุม (โรงแรม) เอราวิชเก่า สมเด็จพระทรงทำเป็นว่ารับสั่งภาษาฝรั่งเศสไม่ได้ และโปรดเกล้าฯ ให้คุณแดงพูดและเป็นล่ามถวาย บางทีโปรดเกล้าฯ ให้ฝรั่งมาเฝ้าฯ ร่วมโต๊ะเสวยที่วัง “แล้วก็ให้เราไปช่วยต้อนรับ ท่านก็จะแอบฟังว่าเราพูดได้ไม่ได้...แล้วท่านก็จะแนะนำนิดๆ หน่อยๆ ว่าใช้ verb ผิดบ้าง แต่ส่วนใหญ่แล้ว ก็ไม่ได้ตำหนิอะไรเลย...ปล่อยให้เรามีความมั่นใจในตัวเอง...การศึกษานอกสถานที่อย่างนี้ เราได้มาก...เราไม่ได้ไปเรียนเมืองนอก แต่เราพิสูจน์ให้เห็นว่าเราสามารถ

¹⁸⁹ หม่อมราชวงศ์วรรณโสภณ (สวัสดิวัฒน์) หวังแก้ว หรือ คุณจิม ไม่สมภารใจจะถวายตัวแต่แรกเพราะติดท่านพ่อ ตามเสด็จท่านพ่อไปต่างจังหวัด จึงได้เข้ามาใกล้ชิดสมเด็จพระฯ ก็ต่อเมื่อได้กลับมาอยู่กับท่านพ่อหม่อมแม่และอยู่ในวังสุขุขทัยแล้ว (สร. ปรียาภา: 1, 6 และ 7) คุณจิมอยู่รับใช้จนสมเด็จพระฯ เสด็จสวรรคต แล้วจึงได้แต่งงาน

พูดภาษาได้...ท่านสนับสนุนเต็มที่ เสียเท่าไรเสียไป ท่านไม่หวังเรื่องเงินเลย” เช่น โปรดเกล้าฯ ให้ไปเข้า
สโมสร “โทสต์มาสเตอร์” (toastmaster) “ทุกคนต้องพูดภาษาอังกฤษ ถ้าใครพูดภาษาไทยก็จะถูกปรับค่าละบาท
...แล้วก็ต้องมาฝึก ต้องมาพูด เอาเราออกแขก...เรียนจากของจริง แล้วท่านจะคอยติดตาม สอบบริติชเคาน์ซิล
(British Council) สอบอะไร ท่านจะต้องดูใบผล” (สร. ปรียาภา: 10)

สมเด็จพระฯ ทรงเอาพระทัยใส่มาก “อย่างตามเสด็จหนแรกๆ...พอท่านเสด็จลงมา ก็จะมาคุยว่าเราใส่เสื้อผ้า
อะไร...แล้วท่านก็จะสอนว่าไปถึงนั่นแล้ว ต้องทำอะไร (ขณะ) นั่งไปในรถ...ก็จะห่วงใยไม่ให้เราเป็นนะ...
พอจะรู้ว่าพอเลี้ยงตัวเองได้ ก็เพียงแต่คอยแอบดู ส่งสายตามาหน่อยหนึ่งว่าเบื้อหรือยัง อะไรอย่างนี้” (สร. ปรียาภา:
10)

เมื่อมีคำถามว่าหากคนในวังมีเรื่องกัน ซิงคิงคิงเด่นกัน สมเด็จพระฯ ทรงทำอะไร คุณแดงตอบว่า

“ท่านจะวางพระองค์เป็นกลาง ท่านจะไม่มายุ่งกับเรื่องของคนที่ไม่เกี่ยวกับท่าน มีหัวหน้างาน
หัวหน้าฝ่าย สุดแต่แต่ แต่ถามว่าทรงทราบไหม ทรงทราบ (ถ้า) เกี่ยวกับตัวเองโดยเฉพาะ ท่านก็จะมาถาม
แต่ไม่ใช่มาจู่โจมโดยเฉพาะ...ท่านจะถือโอกาสอธิบายว่า เรามันเด็กนะ เราต้องเข้าหาผู้ใหญ่ นะ ผู้ใหญ่ให้ทำ
อย่างนี้เราต้องทำนะ เพราะว่า หนึ่ง เขาเป็นผู้ใหญ่ สอง เขาต้องการให้เราทำอะไรต่ออะไร...ไม่ได้มาปรักปรำ ไม่
เคยๆ ทำแบบนั้น จะถามเหตุผลเสมอว่าเราทำเพราะอะไร...แล้วท่านก็จะบอกว่า ที่เราคิดอย่างนั้นมันไม่ถูกต้อง
นะ หรือว่าถูก...ท่านจะค่อยๆ บอก ท่านจะทำตัวเป็นกลางนะ บางทีท่านก็คงอึดอัดนะ...ท่านไม่ชอบให้ใครมา
เป็นแบบทางการ ปังปังๆ อะไร ท่านไม่โปรด”

“ท่านไม่เคยถือตัว ไม่เคยว่าต้องอย่างนั้นอย่างนี้...เป็นคนที่ย่อนน้อมถ่อมตนมากๆ...อย่างกับสมเด็จพระ
พระราชชนนีนะ คือท่านถือว่าเป็นแม่พระเจ้าอยู่หัวนะ ท่านไม่ได้ถือตัวว่า ฉันเป็นพระราชินีนะ...คือ (สมเด็จพระ
อา) ท่านก้มลงกราบแบบนอบน้อมมาก คือไม่ได้กราบกับพื้นนะ (ภาษาราชสำนักเรียกว่า “ทรงคม” ย่อมาจาก
ถวายบังคม-ผู้เขียน)...ท่านทำตัวท่านได้น่ารักมาก...ท่านเป็นผู้หญิงที่งาม งามทุกท่า...” (สร. ปรียาภา: 18-19
และ 9 และพระฉายาลักษณ์ 2 พระองค์ มี ม.ร.ว.ปรียาภาเฝ้าฯ เป็นข้าหลวงอยู่ใน ราชอาณาจักร 2531: 181)

พอคุณแดงโตขึ้น เกิดรู้สึกว่าจะพูดด้วยราชาศัพท์ “ดัดจริต พูด “เพคะ”... ท่านบอก “มาเพคะเพิง
อะไร เวลาอยู่ข้างนอกต่อหน้าชาวบ้าน ก็ทำตัวให้มันถูก แค่นั้นก็พอแล้ว อยู่ในบ้านไม่ต้องทำ” คือให้รู้กาลเทศะ
อะไรควรไม่ควร” (สร. ปรียาภา: 12 และภาพหมู่ที่วังตะไคร้ใน ราชอาณาจักร 2528: 200)

แต่เมื่อใดที่มีผู้พยายามทำตามธรรมเนียมไทยแม้ไม่คุ้นเคยเอาเลย สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 4 ก็ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานคำแนะนำ ดังที่เมื่อหม่อมราชวงศ์จิว (คุณจอลี Jolie) และหม่อมราชวงศ์พาดินาถ (คุณเพนนี Penny) พระภคิยะสองพี่น้อง ผู้ซึ่งใช้ชีวิตอยู่ที่สิงคโปร์มาโดยตลอด มาพักอยู่ที่วังสุขโขทัยในช่วงเฉลิมพระชนมพรรษาครบ 5 รอบ (พ.ศ. 2507) และเมื่อขึ้นไปเฝ้าฯ ได้พยายามหมอบกราบ สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 4 ทอดพระเนตรแล้วทรงพระสรวลเล็กน้อย รับสั่งว่า ต้องเก็บข้อศอกให้ชิดตัว และถึงกับเสด็จลงมาประทับที่พื้น ทรงทำให้คุณเป็นตัวอย่าง ยังความประทับใจแก่ทั้งสองมีรัฐลิม (พช. พาดินาถ)

คุณแดงได้พบกับฝรั่งมากเมื่อคราวที่ไปอยู่กับหม่อมเจ้าการวิก จึงมีฝรั่งอังกฤษขอแต่งงานด้วย ท่านพ่อก็ไปทูลสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 4 คุณแดงมาทราบจากเจ้าหน้าที่สถานทูตอังกฤษในภายหลังว่า ทางวังได้ขอให้ทางสถานทูตตรวจสอบประวัติของฝรั่งคนนั้น สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 4 ไม่ทรงขัดข้อง คุณแดงเล่าว่า “ท่านก็ถามว่า แนใจแล้วหรือว่าเราจะอยู่ได้ ท่านบอกว่า ขนบธรรมเนียมไม่เหมือนกันนะ กินก็ไม่เหมือนกันนะ...เรามีความมั่นใจในตัวเองว่าเราคบกับเขาได้...เราไม่ได้คิดว่าเราจะเดือดร้อนอะไรตรงไหน ก็คือได้ความมั่นใจ ก็สู้ ถึงไหนถึงกัน เพราะว่าอย่างท่านทำนั่น...ท่านสู้มาเยอะมาก...ท่านยังสู้ได้ แล้วทำไมเราจะสู้ไม่ได้ เราก็ลอง ท่านต้องระแหรร้อนอยู่เมืองนอกมาไม่ใช่ว่าท่านจะสบาย...ท่านยังอยู่ได้เลย...เราก็คงไปได้แน่ บอกตัวเอง...ไม่ได้ทูล แต่ท่านรู้ คือ ท่านรู้ว่าเราเป็นคนที่ยึดแข็ง อดทน...จะทำแล้วต้องทำให้ได้...ท่านไม่ได้แต่งพระราชทาน เพราะว่าท่านราชเลขาฯ บอกว่าแต่งกับต่างชาติ จะไปแต่งให้ได้อย่างไร...ก็ไปแต่งที่บ้านท่านอาการวิกนั้นแหละ” (สร. ปรียาภา: 13-14)

หลังจากนั้น สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 4 ทรง “แสดงออกนอกหน้าโดยการให้สามเฝ้าฯ แล้วให้ไปนั่งติดกับท่านเวลาร่วมโต๊ะเสวย คือเป็นการบอกว่าท่านไม่ได้รังเกียจ เป็นการบอก แต่ไม่ได้ออกมาเป็นคำพูด” (สร. ปรียาภา: 14) เห็นได้ว่า ทรงคิดหาวิธีทรงแสดงความในพระราชหฤทัย โดยไม่ต้องรับสั่งให้ผู้ใดนำไปกล่าวอ้าง

โดยที่นายแฟรงค์ เด็นท์ (Frank Dent) สามเฝ้าฯ มีความชำนาญเกี่ยวกับการสำรวจที่ดิน คุณแดงจึงต้องตามสามเฝ้าฯ ไปอยู่ที่ประเทศอินโดนีเซีย สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 4 ก็มีลายพระราชหัตถ์ไปพระราชทานว่า “ให้อดทน มันไม่ใช่บ้านเรานะ...ดังนั้นเราจะทำอะไร เราต้องคิดถึงว่าเรามาจากไหน...คือ...ให้ระลึกเสมอว่าตัวเป็นใครนะ...ไม่ใช่ไปทำให้ขายหน้า คือให้รู้ขอบเขตของตัวเองว่าควรทำได้แค่ไหน แต่ว่าให้อดทนๆ แล้วทุกอย่างจะสำเร็จได้ด้วยการอดทน...ท่านให้กำลังใจตลอด...ก็ถามว่า ภาษาเขาเรียนบ้างหรือเปล่า เราอยู่บ้านเขาต้องรู้ภาษาเขานะ เราต้องก้าวไปหาเขา ไม่ใช่ให้เขาก้าวมาหาเรา คือ ท่านจะสอน...ไปอยู่ที่นั่น ก็นัดรณะสมัยนั้น แต่ก็ได้อะไรเยอะ...ความอดทนที่ท่านสอน เอามาใช้...เสื้อผ้าเด็ก (บุตร) เราก็ดึงเย็บเอง เสื้อผ้าตัวเองก็ต้องเย็บเอง...ทำกับข้าว ขนมหักก็ทำเอง...” คุณแดงเล่าจากความทรงจำ เพราะลายพระราชหัตถ์ถ้อยคำต่างๆ นั้น หายไปแล้วเพราะย้ายบ้านบ่อย

ในเรื่องการครองเรือน คุณแดงตอบว่า สมเด็จพระเจ้า “ท่านบอกว่า การครองเรือนของท่านไม่เหมือนคนธรรมดา...แต่ท่านจะเห็นว่า คนเรานี้ต้องหันหน้าเข้าหากัน...ให้คุยกัน... แล้วก็อย่าใช้อารมณ์...ต้องพยายามเข้าใจว่าเขาทำอย่างนี้เพราะอะไร แล้วเขาก็ต้องเข้าใจเราเหมือนกันว่า เราทำอย่างนี้เพราะอะไร เราต้องมีเหตุผล แต่ถ้าในขณะนั้นเขามองไม่เห็นเหตุผล เรามองไม่เห็นเหตุผล...ก็ต่างคนต่างถอย...จนกระทั่งทุกคนอารมณ์ดี แล้วค่อยมาอธิบายกัน...เราเป็นลูกผู้หญิง เราจะต้องเข้าใจเขาให้มากกว่าที่จะให้เขามาเข้าใจเรา...เราเป็นลูกผู้หญิง ความเสื่อมเสียเรามีมากกว่าเขา...อีกอย่างวัฒนธรรมเขามันก็ช่วยเขาอยู่แล้ว...” (สร. ปรียาภา: 16)

“คือสมัยเด็ก เราวาดภาพพระราชินีว่าต้องเป็นผู้หญิงผอม สูงสง่า ใส่มงกุฏ นุ่งกระโปรงยาว อะไรอย่างนี้ แต่พอมาอยู่กับท่านเข้าจริงๆ นี้นะ เราได้คำนิยามของคำว่า “ราชินี” ว่า ความเรียบร้อย ความอ่อนน้อมถ่อมตน คือเทียบพร้อมอยู่ในผู้หญิงคนนี้ แต่ว่า (น้ำตาคลอ เสียงสั่น) คืออะไรล่ะ ท่านเป็นตัวอย่างที่ลูกผู้หญิงควรจะทำ...

...ท่านสอนให้เราว่าเราควรประพฤติตัวอย่างไร...มันซึมซับไปโดยที่เราไม่รู้ตัว...ความอดทนนี้สำคัญในชีวิตมาก ถ้าเมื่อเราไม่อดทนแล้ววิ่งกลับไปหาท่านๆ ก็ต้องอ้าแขนรับ แต่เราจำคำที่ท่านบอกว่าให้อดทน “อายังต้องทนเลย” ท่านบอก “อายังต้องทนเลย” แล้วเราอ่านประวัตินี้ เราเข้าใจเลยว่าท่านต้องอดทนขนาดไหน ใช้ไหม เรื่องต่างๆ ที่เกิดขึ้นนี้ ท่านอดทนขนาดไหน แล้วเวลาที่พระเจ้าอยู่หัวสวรรคตไป เมืองไทยก็ไม่ได้อยู่ ญาติพี่น้องก็ไม่มี ไซ้ไหม อย่างเรายังโชคดี ยังอยู่ในเมืองไทย...ตอนที่ท่านพ่อสิ้น¹⁹⁰ดิฉันไปกราบบังคมทูล ท่านก็อดนะ แล้วท่านก็กรรแสงหน่อยๆ แล้วบอกว่า “ไม่เป็นไร อายังอยู่นะ” ก็นั่นแหละ ก็เหมือนแม่คนหนึ่ง ยิ่งกว่าแม่อีก เพราะว่าท่านสอน แม่เรายังไม่ได้สอนเท่านี้...แม่นี้อาจจะเรียกลูกๆ ว่า “คุณ” ตลอดค่ะ แม่ก็อีกคนที่ถ่อมตัวมากๆ...ไม่มีจะตีเสมอด้วย...ทำให้เราเอามานึกว่า คนโบราณนี่เขา...ความกตัญญู ความรู้ฐานะเขามีมากมาย...เราโชคดีที่ได้มาอยู่ตรงนี้ เราได้ใกล้ชิดแบบสูงสุด...แล้วเราก็ได้มาคลุกคลีกับคนที่ธรรมดา ทำให้เรามีข้อได้เปรียบเยอะ แล้วเป็นบทเรียนเยอะ โชคดี” (สร. ปรียาภา: 19)

ในสายตาของหม่อมราชวงศ์ปรียาภา สมเด็จพระเจ้า ทรงเป็นทั้งแม่และครู โดยที่ทรงทำเป็นแบบอย่างมากกว่าที่จะทรงพร่ำสอน และเมื่อทรงสอน ก็ไม่ได้กริ้ว แต่รับสั่งด้วยเหตุผล ให้รู้จักสำนึกเอง ทรงจัดให้ได้มีประสบการณ์หลากหลายทั้งในสังคมชั้นสูงและในการใช้ชีวิตอย่างคนธรรมดาสามัญ ให้เป็นแม่บ้านแม่เรือนแต่ก็ให้มีความกล้าทำในสิ่งที่ไม่เคยและในสิ่งที่เหมาะแก่กาลเทศะ และที่สำคัญมีความอดทนพร้อมที่จะเผชิญกับ

¹⁹⁰ หม่อมเจ้าโสภณภราโดย สวัสดิวัตน์ถึงแก่ชีพิตักษัยเมื่อ พ.ศ. 2514

ชีวิตในสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว คุณแดงจึง “อยากให้คุณเป็นผู้รู้จักของคน” (สร. ปริยาภา: 19 และพระฉายาลักษณ์ซึ่งมี ม.ร.ว.ปริยาภาอยู่ด้วยใน ราชอาณาจักรการ 2528: 200)

“งานหลวงมิได้ขาด งานราษฎร์มิได้เว้น”

เมื่อสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ กลับมาประทับ ณ วังสุโขทัยเป็นการถาวรแล้วนั้น พระองค์ได้เสด็จฯ ออกนอกวังไปยังงานประเภทต่างๆ ทั้ง “งานหลวง” และ “งานราษฎร์” ในส่วนของงานหลวงนั้น นอกเหนือจากงานพระราชพิธีต่างๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว ยังมีการเสด็จฯ แทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นประธานในงานฉลองครบ 100 ปีของพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ และทรงเป็นประธานในงานพระราชทานประกาศนียบัตรที่วชิรเวชวิทยาลัย และในการทอดพระเนตรภาพยนตร์รอบปฐมทัศน์ของงานคนตาบอด เป็นต้น นับเป็นการทรงแบ่งเบาพระราชภาระ อีกทั้งกิจการทั้งสามก็มีความเชื่อมโยงกับพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ ยังได้ทรงร่วมโต๊ะเสวยในการทรงพระราชทานเลี้ยงอาหารกลางวันเพื่อเป็นเกียรติแก่นายพลเนวินแห่งสหภาพพม่า ราชอาคันตุกะ ด้วย เป็นต้น (ราชอาณาจักรการ 2531: 159-160 และ 165)

ส่วน “งานราษฎร์” นั้น มีหลายประเภทและหลายเหตุผลที่สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ ได้มีพระมหากรุณาธิคุณทรงประกอบที่พระตำหนัก เช่น การพระราชทานสมรสแก่นุตรธิดาของผู้ที่ทรงคุ้นเคยไม่เลือกชั้นวรรณะ ซึ่งโปรดให้จัดอย่างเรียบง่ายที่ห้องทรงพระสำราญด้านหลังของพระตำหนักวังสุโขทัย ซึ่งมีขนาดกว้างขวางกว่าห้องทรงรับแขกที่ด้านหน้า ความเรียบง่ายนั้นยังผลให้คู่บ่าวสาวและญาติคลายความประหม่า นอกจากจะพระราชทานน้ำพระมหาสังข์เป็นสิริมงคลแล้ว ยังพระราชทานเงินถุง หรือของที่ระลึกแล้วแต่กรณีด้วย (ภาพใน ราชอาณาจักรการ 2531: 164) ส่วนที่เสด็จฯ ไปยังสถานที่นอกวังนั้น ก็แล้วแต่จะมีผู้เชิญ เช่น หม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ บริพัตร เชิญเสด็จฯ ไปทรงเปิดอาคารหอศิลป์พีระศรี คุณหญิงมณี สิริวรสาร์ เชิญเสด็จฯ ไปทรงเปิด “ตึกศักดิ์เกษม” 4 ชั้น ซึ่งเป็นตึกสำหรับบริการผู้ป่วยโรคหู คอ จมูก และจักษุ ณ โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า (ราชอาณาจักรการ 2531: 164 และ เอื้อเอ็นดู มปป.: 23 และ 44-45) เป็นต้น อีกทั้งทรงเปิดหมู่บ้านของมูลนิธิโสสะแห่งประเทศไทย โรงงานบริษัทธารน้ำทิพย์ ตึกสมาคมนักประชาสัมพันธ์แห่งประเทศไทย (ราชอาณาจักรการ 2531: 169) งานแสดงกล้วยไม้โลกที่สวนสามพราน (สร. ระพี: 15) แม้แต่งานพระราชทานปริญญาบัตรหรือประกาศนียบัตรก็เคยเสด็จฯ ดังเช่นของวิทยาลัยหอการค้าในขณะนั้น ซึ่งเสด็จฯ อยู่ 2-3 ปี แต่ละครึ่งเป็นเวลาติดต่อกัน 3-4 ชั่วโมง ซึ่งทำให้ทรงเหน็ดเหนื่อย เพราะ “จะด้วยพระบารมีหรือมีความอายุก็ไม่ทราบได้ นักศึกษาที่เข้ารับโดยมากมักจะ

ยื่นอยู่ห่างเกินไป จนต้องทรงเอ้อมพระหัตถ์และต้องขยับพระวรกาย ทำให้เกิดอาการปวดหลัง” ดังที่หม่อมเจ้าการวิกประทานสัมภานุไฉว (เทิดพระเกียรติฯ 2527: 45-46) จึงไม่ได้เสด็จฯ อีก แต่หากเป็นในกรณีการพระราชทานประกาศนียบัตรแก่บัณฑิตของวิทยาลัยพยาบาลพระปกเกล้า จันทบุรี ได้มีพระมหากรุณาธิคุณแม่เมื่อพระพลานามัยไม่แข็งแรงแล้ว จากนั้นยังเสด็จฯ เยี่ยมวิทยาลัยจันทบุรี ทั้งๆ ที่ฝนยังคงอยู่ด้วย (ราชเลขาธิการ 2531: 165)

งานอีกลักษณะหนึ่งซึ่งไม่เคยทรงละเว้น คืองานบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานหรืองานพระราชทานเพลิงศพหรืองานศพธรรมดา ไม่ว่าจะเป็นศพของพระญาติหรือบุคคลที่ทรงรู้จัก และหากเป็นบุคคลที่ใกล้ชิด ก็เสด็จฯ ไปทั้งในงานบำเพ็ญกุศลศพและการฌาปนกิจศพ

เมื่อหม่อมราชวงศ์ป๋มสาย อัมระนันท์ หรือคุณต้อ พระภคินีซึ่งโปรดตั้งแต่ยังเยาว์ และไปเฝ้าฯ ที่วังสุโขทัย ไปช่วยทรงปลูกต้นไม้ดอกไม้อยู่เสมอ เสียชีวิตลงอย่างกะทันหัน สมเด็จพระราชินีฯ ทรงเศร้าพระราชหฤทัยเป็นพิเศษ ดังที่หม่อมราชวงศ์สายสิงห์ ศิริบุตรหรือคุณหนึ่ง น้องสาวคุณต้อ เล่าว่า

“เห็นพระเนตรเศร้าเหลือเกิน ตอนแรกที่เราไปเฝ้าฯ ประทับอยู่ที่โต๊ะแต่งพระองค์ ทอดพระเนตรเราและไม่รับสั่ง ประเดี๋ยวท่านเสด็จไปที่พระแท่นบรรทม ทำให้เรารู้สึกว่าไปทำให้ท่านทรงหมองพระทัยมากขึ้นหรือไม่ ที่ต้อเป็นคนช่างคุยและคุยสนุก เมื่อที่ต้อไปเฝ้า ทรงเปล็ดเปล็นไปกับเขาจริงๆ ที่ต้อเป็นหลานที่ทรงรักมาก” (สร. สายสิงห์: 12) สมเด็จพระราชินีฯ เสด็จฯ ไปในงานบำเพ็ญกุศลศพคุณต้อ 3 ครั้ง คือในวันแรก วันสุดท้าย และในวันฌาปนกิจศพ ในวันสุดท้ายของการบำเพ็ญกุศลศพเมื่อจะทรงพระดำเนินออกจากศาลา **“ทรงผินพระพักตร์ไปทอดพระเนตรหีบศพสีขาว บรรจุศพของหลานสาวคนหนึ่งโปรดปรานมากเป็นครั้งสุดท้าย และทรงโบกพระหัตถ์เล็กน้อยเป็นการทรงลาด้วยความเศร้าพระราชหฤทัย”** ปิงคสวัสดิ์ อัมระนันท์ บุตรชายคนเล็กของคุณต้อ เขียนไว้ (Pimsai and Ping 2011: 43)¹⁹¹

จากการที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจทั้งด้านการทรงส่งเสริมการเกษตรและหัตถกรรมพื้นบ้าน การแพทย์การพยาบาล การสังคมสงเคราะห์ตลอดจนศิลปวัฒนธรรม **“อันเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติอย่างใหญ่หลวง”** ด้วย **“พระอุตสาหะปฏิบัติราชการอย่างที่สามัญชนกล่าวกันว่า “งานหลวงมิได้ขาด งานราษฎร์มิได้เว้น”**” เช่นนี้ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ จึงได้ทูลเกล้าฯ ถวายปริญญาศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ (สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์) แด่พระองค์เมื่อ

¹⁹¹ หม่อมราชวงศ์ป๋มสาย จากไปเมื่อ พ.ศ. 2520 ขณะนั้นสมเด็จพระราชินีฯ ทรงพระประชวรและรับสั่งน้อยลงบ้างแล้ว

วันที่ 19 กรกฎาคม พ.ศ. 2516 (ราชเลขานุการ 2531: 159 และพระฉายาลักษณ์ใน ราชเลขานุการ 2528: 211) เป็นการเฉลิมพระเกียรติอย่างเหมาะสม

การศึกษา ทศนาจร เยี่ยมราษฎร ทรงผสมผสาน

เมื่อเสด็จฯ กลับมาจากประเทศอังกฤษใน พ.ศ. 2492 สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่หก ทรงมีพระราชปรารภว่าเห็นจะต้องทรงเลิกทรงเทนนิสแล้ว เพราะพระชนม์มากขึ้น แต่ก็ไม่ได้ปรากฏว่าทรงกีฬาประเภทใดเป็นกิจกรรมในระยะแรกๆ ที่ประทับอยู่ที่สวนบ้านแก้ว ทรงใช้การทรงพระดำเนินเร็วและการทรงทำสวนเป็นวิธีการออกกำลังกายรักษาพระพลานามัยไว้ให้แข็งแรงแทน หากแต่มีคำบอกเล่าว่า บางครั้งเมื่อเสด็จไปประทับแรมที่ตำหนักของท่านหญิงพรรณเพ็ญแข กฤดากรที่หัวหินและต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเชิญเสด็จไปประทับที่ตำหนักน้อย สวนไกลกังวล สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่หก ได้เสด็จไปทรงกอล์ฟที่สนามกอล์ฟหลวง หัวหิน ซึ่งการรถไฟดูแลอยู่ (สร. มยุรี: 3) อีกทั้งทรงโดยเสด็จฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ ไปในบริเวณชนบทใกล้ๆ เช่นที่แก่งกระเจานเพื่อทอดพระเนตร โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำรินั้น เป็นต้น (ราชเลขานุการ 2528: 203 และพระรูปเสด็จฯ แก่งกระเจานเมื่อ พ.ศ. 2508)

นายพงษ์คำ โชติกเสถียร ผู้จัดการโรงแรมรถไฟและสนามกอล์ฟหัวหิน ผู้เป็นน้องชายของนายรองสนิท และสมัยยังเด็กเคยเป็นนักเรียนโรงเรียนเขาวงกต เล่าเกี่ยวกับกาลครั้งนั้นว่าได้จัดการปิดสนามกอล์ฟถวาย “ท่านก็ตีออกกำลังไม่ได้ตีเอาอะไร ท่านดี ทรงพระสรวล สนิทสนม เราประจบก่งนี้...เราก็คลาน กราบท่านเรื่อย ท่านน่ารัก ให้เงินมั่ง อะไรมั่ง ท่านดีดี” (สร. พงษ์คำ: 8-9)

แต่เห็นจะไม่ได้เสด็จไปทรงบ่อยนัก เพราะหม่อมหลวงประอรให้ข้อมูลว่า ทรงเริ่มทรงกอล์ฟอย่างเป็นทางการหลังจากที่ประจวบพระบิปปาสะ (ปอด) อักเสบเมื่อพระชนมพรรษาใกล้ 60 พรรษาแล้ว (ราว พ.ศ. 2507-ผู้เขียน) “คุณหมอมอบบอกว่า อย่าเลิก ให้ทรงต่อไป...(ดิฉัน) เล่นไปด้วย สนุก” (สร. ประอร: 13)

ด้วยเหตุนี้กระมัง ท่านเป้งและคุณชายเล็กจึงได้ช่วยกันออกแบบและจัดทำสนามกอล์ฟ 9 หลุมขึ้น น้อมเกล้าฯ ถวายในบริเวณสวนบ้านแก้ว¹⁹²

¹⁹² สนาม 9 หลุมนี้ มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณีได้ขยายเป็น 18 หลุม และสร้างโรงแรม “ริมกรีน” ไว้ต้อนรับผู้มาเยือนและเล่นกอล์ฟ

“สนามกอล์ฟ พ่อผมทำเอง ขับแทรกเตอร์เอง ผมก็ไปช่วย design กันเอง ไม่มีใครช่วย” (มรพ. บัณฑิตย์: 85)

ที่สวนบ้านแก้วนี้ สมเด็จพระ ทรงกอล์ฟเป็นการภายในกับ “พระประยูรญาติหรือที่ใกล้ชิดกับท่าน” (มรพ. บัณฑิตย์: 85) โดยวันใดที่อากาศดี ฝนไม่ตก ก็จะทรงกอล์ฟแทนการทรงพระดำเนินเร็วยามบ่ายๆ เย็นๆ จึงไม่ค่อยมีผู้ใดทราบ

ใน พ.ศ. 2511 สมเด็จพระ ได้เสด็จฯ ไปประทับแรมที่ฐานทัพเรือสัตหีบเกือบเดือน (สร. มยุรี: 7) ต่อมากองทัพเรือได้ดำริจะสร้างสนามกอล์ฟขึ้นที่บริเวณอ่างเก็บน้ำ เขาพลูดาวหลวง สมเด็จพระ ได้ทรงพระกรุณารับไว้ในพระบรมราชินูปถัมภ์ และได้ทรงเป็นองค์ประธานในพิธีเปิดสนามกอล์ฟสวัสดิการสัตหีบกองทัพเรือในวันที่ 5 เมษายน พ.ศ. 2512 (ราชเลขาธิการ 2531: 171)

ก่อนที่จะเสด็จฯกลับมาประทับที่วังสุโขทัยเป็นการถาวร ในระหว่างวันที่ 22 พฤษภาคม – 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2510 สมเด็จพระ ได้เสด็จฯ ไปประพาสประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรปที่ซึ่งไม่ได้เสด็จฯ กลับไปเป็นเวลาถึง 18 ปีแล้ว ในขณะที่บริษัทท่องเที่ยวเริ่มบุกเบิกการจัดทัวร์เมืองนอก หากแต่ว่าสมเด็จพระ ได้เสด็จฯ เป็นการส่วนพระองค์ ไม่ใช่กับบริษัทท่องเที่ยว มีเพียงหม่อมเจ้ากรวิก หม่อมเจ้าผ่องแผ้ว หม่อมหลวงประอร และหม่อมราชวงศ์บัณฑิต โดยเสด็จฯ และมีหม่อมหลวงศิริเฉลิม สวัสดิวัตน์บุตรชายคนโตของคุณประอรไปด้วยเพราะโปรดเกล้าฯ ส่งไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ¹⁹³

ประเทศแรกที่เสด็จฯ ถึง คือประเทศอังกฤษ และประทับอยู่ที่โรงแรมในกรุงลอนดอน หม่อมหลวงประอรเล่าว่า

“อยู่นานน้อยฮะ เพราะว่าท่านไม่ได้เสด็จ (มา) นาน (แล้ว)...ก็มีคนโน้นเชิญ คนนี้เชิญ แต่ดิฉันไม่ได้ไปเสียส่วนมาก เพราะท่านบอกว่าไปเที่ยวกันเอง...(บางที่รับสั่งแล้วว่า) “ตรงนี้เคยมาแล้ว สนุกยังไง อะไรยังงี้... พระตำหนักเก่าท่านดูนิดหน่อยแต่ไม่ได้มาก” (สร. ประอร: 14-15) เนื่องด้วยทรงมีพระราชกรณียกิจอื่นมากตามที่มีผู้เชิญเสด็จฯ และในบรรดาพระราชกรณียกิจที่ทรงประกอบที่ลอนดอนในครั้งนั้น คือ ได้เสด็จฯ ไปเฝ้าฯ สมเด็จพระราชินีนาถเอลิซาเบธที่ 2 เสด็จพระสุธารสชาติพระราชวัง (ราชเลขาธิการ 2531: 169) ดังนั้น แม้จะ

¹⁹³ ก่อนหน้าการเสด็จฯ ยุโรปครั้งนี้ สมเด็จพระ ได้เสด็จฯ ไปยังประเทศออสเตรเลียในช่วงใดช่วงหนึ่ง ระหว่าง พ.ศ. 2502-2505 ซึ่งเป็นช่วงที่หม่อมเจ้า ยุธิษฐิธร (ท่านชายม้า) พระอนุชาพร้อมพระชนนีองค์เล็กสุดทรงเป็นเลขานุการเอกอยู่ที่กรุงแคนเบอร์รา (ยุธิษฐิธร 2528 และ สร. ปรียาภา: 8)

เป็นการเสด็จฯ เป็นการส่วนพระองค์ แต่สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 ก็ได้ทรงละเลยที่จะทรงสานพระราชไมตรีที่ทรงมีมาแต่กาลก่อน¹⁹⁴

นอกจากนั้น ยังได้โปรดเกล้าฯ ให้ “หลานๆ” เช่น หม่อมราชวงศ์ชัชวาลย์ สวัสดิวัตน์ และหม่อมราชวงศ์พฤษภาดา ชุมพล ได้เข้าเฝ้าฯ เป็นการส่วนพระองค์ด้วย

หม่อมราชวงศ์พฤษภาดา เล่าว่า บ่ายวันหนึ่ง ได้ขออนุญาตลาครู โรงเรียนประจำฯ ลอนดอนขึ้นไปเฝ้าฯ ณ โรงแรมที่ประทับซึ่ง “ไม่ได้รู้สึกว่าจะหุหระอะไรเป็นพิเศษ...ไม่ได้รู้สึกว่าต้องสวมสูทไป อย่างไม่เสียก็ไม่มี เพราะเครื่องแบบนักเรียนไม่ได้เป็นชุดสูท...และพอออกจากโรงเรียน ผมจะแต่งตัวตามสบายมากกว่า คือใส่เสื้อแจ็กเก็ตที่เป็นผ้า tweed เรียกว่า sports coat เนื้อหยาบและทนทานกว่าเนื้อสูท สวมกางเกงสีเทาแก่ของโรงเรียน ผู้เฝ้าฯ ก็ขึ้นไปเฝ้าฯ ที่ห้องสวีท (suite) ของท่าน ตอนนั้นมีคุณประอร มีท่านหวาน...(พอเฝ้าฯ เสร็จ) สมเด็จฯ ปรึบสั่งว่า “ว่าจะชวนกินข้าว แต่ชวนไม่ได้ เพราะไม่ได้ใส่สูทมา”...ท่านยังทรงรักษาราชการนิยม...ทรงรักษาพระเกียรติ...จะต้องทรงปฏิบัติถูกต้อง...ผมเลยไม่ได้ร่วมโต๊ะเสวย” (สร. พฤษภาดา: 14) แต่จำได้ว่า ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานเงินจำนวนหนึ่ง ซึ่งได้เขียนจดหมายมากราบบังคมทูลว่าได้นำไปซื้อหนังสือ (จดหมายของผู้เขียนซึ่งได้คืนมาหลังเสด็จสวรรคตแล้ว)

คุณประอรเล่าต่อไปถึงการเสด็จฯ ครั้งนี้ว่า จากนั้น “รู้สึกจะไปสเปน คุณจรรยาพันธุ์ (อิสรางกูร ณ อยุธยา) พ่อคุณจิรายุ¹⁹⁵ เป็นทูต...แล้วก็ออสเตเรีย¹⁹⁶ คุณชาติชาย (ชุมหวัด) เป็นทูต คุณชาติชายน่ารัก...สนุกมาก...ทูตจุกจิกให้เราหัวเราะได้เรื่อยๆ...เสร็จแล้วก็ไปเยอรมัน...คุณคุณที (สุกรมงคล) เป็นทูต ประธานาธิบดีเชิญ tea time ที่บ้านเขา...คุณโกศล (สินธวานนท์)¹⁹⁷ ตอนนั้นเป็นเลขฯ เอก คุณโกศลโทรมาบอกว่า (ตกลงเขาเชิญ ม.ล. ประอรและ ม.ร.ว.บัณฑิตด้วย)...หัวหุ่ย ไม่ได้แต่งตัวเลย หน้าก็ไม่ได้ล้าง...ไปถึง ปรากฏว่าเขาเชิญจริงๆ” (สร. ประอร: 14) แสดงว่าแม้ว่าจะเป็นการเสด็จฯ ส่วนพระองค์ บุคคลสำคัญๆ ของประเทศที่เสด็จฯ ถึง ก็เห็นควรเทิดพระเกียรติ และสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 ก็ได้ทรงจัดสรรเวลาเสด็จฯ ไปทรงสานพระราชไมตรี

¹⁹⁴ สมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 ทรงเคยพบสมเด็จพระราชินีนาถเอลิซาเบธที่ 2 แต่ครั้งที่เสด็จฯ พร้อมด้วยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ใน พ.ศ. 2477 ซึ่งในขณะนั้นสมเด็จพระราชินีนาถเอลิซาเบธที่ 2 (พระราชชนนีสมเด็จพระเจ้าออร์ซที่ 5) ยังทรงพระเยาว์

¹⁹⁵ ดร. จิรายุ อิสรางกูร ณ อยุธยา ผู้อำนวยการสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ในปัจจุบัน

¹⁹⁶ ออสเตรียเป็นประเทศหนึ่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และสมเด็จพระเจ้าจอร์จที่ 5 ได้เสด็จประพาสใน พ.ศ. 2477

¹⁹⁷ คุณ โกศลเป็นน้องชายของ พล.อ.อ.กำธน สินธวานนท์ องคมนตรีในปัจจุบัน

คุณโกศลนั้นเป็นสามีของหม่อมราชวงศ์สุदानนท์ พระภคิยะผู้ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เคยทรงเลี้ยงดูมาแต่ก่อน คุณตุ๊กตาระลึกความทรงจำได้ว่า ทันทีที่เสด็จฯ ถึง พระราชทานเลี้ยงน้ำชาแก่ข้าราชการสถานเอกอัครราชทูต (ณ กรุงบอนน์) และภริยา แต่ตัวเธอเองไม่ได้อยู่รับพระราชทาน เพราะหมายกำหนดการสำหรับค่ำวันนั้นเขียนว่า “ตามพระราชอัธยาศัย” สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รับสั่งว่า “ไปกินข้าวที่บ้านตุ๊กตาก็แล้วกัน” เธอจึงต้องรีบกลับบ้านไปปรุงพระกระยาหารค่ำถวาย (พช. สุदानนท์:) ทรงเรียบง่าย เป็นกันเองกับพระญาติใกล้ชิด

นอกจากประเทศต่างๆ ที่มีผู้กล่าวถึงนี้ ในครั้งนั้น ได้เสด็จประพาสประเทศอิตาลี ฝรั่งเศส และ สวิตเซอร์แลนด์ด้วย (ราชอาณาจักร 2531: 168-169) เห็นได้ว่าเป็นการเสด็จฯ ยังประเทศต่างๆ หลายประเทศที่ ทรงเคยเสด็จฯ มาแต่ก่อนและเป็นโอกาสให้ได้ทรงระลึกถึงกาลนั้นๆ

ใน พ.ศ. 2513 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้เสด็จประพาสประเทศญี่ปุ่นโดยได้เสด็จฯ ไปในงานเอ็กซ์โป 70 (Expo' 70) ซึ่งเป็นงานแสดงสินค้าระดับโลก (ราชอาณาจักร 2531: 169)

ในช่วง พ.ศ. 2512-2513 นี้เอง บุคคลภายนอกจึงได้มีโอกาสทราบว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงกอล์ฟอีกครั้ง ดังที่มีบันทึกว่า “ได้ทรงสนพระราชหฤทัยกลับมาทรงกอล์ฟขึ้นใหม่เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2512” (การแข่งขันกอล์ฟฯ 2514 ไม่ปรากฏหมายเลขหน้า)

นางวิไล สนิทวงศ์ ณ อยุธยา ผู้ได้ร่วมในการทรงกอล์ฟเป็นประจำตั้งแต่ช่วงนั้นมา และได้เป็น “คนใน” มากขึ้น เล่าว่า

“ท่านเสด็จทรงกอล์ฟที่สปอร์ตคลับ...ประมาณ 2513 มั้ง 12-13 นี้แหละ...ท่านก็ทรงกอล์ฟ งานโปรดนี่คือทรงกอล์ฟ...ก็เพราะเล่นกอล์ฟนี่แหละค่ะ ถึงได้เข้าเฝ้า...” (สร. วิไล: 3 และ 10)

หนังสือฉลองครบ 100 ปี ของราชกรีฑาสโมสรเองบันทึกไว้ว่า

“ลูกกอล์ฟลูกแรกซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ได้รับความชอบและตั้งพื้นฐานเป็นหนึ่งในบรรดาทรัพย์สินอันมีค่ายิ่งของสโมสรต่อมาอีกนาน...สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ นั้นเล่าก็โปรดทรงกอล์ฟเทียมกัน ในเวลาต่อมาหลังจากที่เสด็จฯ กลับมาประทับในประเทศไทย พระองค์เสด็จฯ มาทรงกอล์ฟหนึ่งรอบที่สนามแทบทุกสัปดาห์และจึงทรงเป็นแรงบันดาลใจแก่นักกอล์ฟสตรีไทยจำนวนนับไม่ถ้วน” (Warren 2001: 64-65 พร้อมพระบรมฉายาลักษณ์)

สุภาพสตรีอีกคนหนึ่งได้เข้าเฝ้าฯ เป็นครั้งแรกที่ราชกรีฑาสโมสรหรือสปอร์ตคลับ เป็นพระภคิยะ (หลานอา) หม่อมราชวงศ์นยนา (สวัสดิวัตน์) กุญชร หรือคุณหญิงเล็ก ผู้เป็นธิดาของหม่อมเจ้าสวัสดิประดิษฐ์ พระอนุชาต่างพระมารดาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ กับหม่อมเจ้าดวงตา (จักรพันธ์) สวัสดิวัตน์¹⁹⁸ เล่าว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ใน พ.ศ. 2474 ท่านพ่อได้ทรงมีโอกาสเข้าเฝ้าฯ ที่โรงเรียนนายร้อยเวสต์พอยต์ (Westpoint) และได้รับพระราชทานรถยนต์หนึ่งคันในคราวนั้น แต่ท่านพ่อทรงเจียมพระองค์และไม่ได้พาธิดาเข้าเฝ้าฯ เลย คุณหญิงเล็กได้เข้าเฝ้าฯ เป็นครั้งแรกในชีวิตก็ด้วยหม่อมราชวงศ์นภาศรี บุรณศิริ (คุณแะ) ลูกพี่ลูกน้องของเธอ ธิดาคนหนึ่งของหม่อมเจ้าวิศิษฎ์สวัสดิรักษ์ สวัสดิวัตน์ พาเข้าเฝ้าฯ ที่สปอร์ตคลับ “พอเงยหน้าขึ้นมา ก็เห็นว่าผู้ตามเสด็จฯ ล้วนเป็นผู้ที่เป็นญาติที่รู้จักกันตั้งแต่เป็นเด็ก เช่น หม่อมเจ้าการวิก หม่อมเจ้าผ่องแผ้ว หม่อมปัทมา หม่อมราชวงศ์บัณฑิต และหม่อมหลวงประอร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ทรงแปลกพระทัย” และได้ทรงรับพระภคิยะคนนี้ไว้ร่วมในวงกอล์ฟของพระองค์แต่นั้นมา (พช. นยนา)

คุณวิไลเล่าว่าได้เฝ้าฯ เพราะเป็นกรรมการกอล์ฟของสโมสรอยู่ จึงได้ชวนคุณพจน์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา สามิ ซึ่งขอเกษียณอายุราชการก่อนกำหนดเพราะไม่ค่อยสบาย ให้ไปปรับเสด็จฯ ด้วย บิดาของคุณพจน์ หรือ “คุณหนอน” คือ พระยาชลมารคพิจารณ์ คุณแม่คือหม่อมหลวงตี๋ หัวหน้าห้องเครื่องพระตำหนักสวนจิตรลดา สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จึงทรงรู้จักอยู่บ้าง และต่อมาได้พระราชทานความสนิทสนมแก่คุณหนอน “เพราะว่าท่านรู้จักกับพ่อแม่...ก็ตามเสด็จเล่นกอล์ฟ..ทีนี้ท่านตั้งทีมกอล์ฟเรียกว่าทีมวังสุโขทัย สนุกๆ นะ ไปแข่งที่โน่นที่นี่...ก็ทรงรับไว้ในทีมด้วย...เพราะว่าทีมชายยังขาดอีกหลายคน...ม.ร.ว.นภาศรี กับคุณปริดา (สามิ ม.ร.ว.นภาศรี) เป็นคนมาบอกว่า เดี่ยวท่านเสด็จกลับวังนะ รับสั่งให้คุณหนอนกับคุณวิไลตามไปปรับพระราชทานเลี้ยงถวายเรือที่วัง..เสวยเสร็จแล้ว ท่านก็เรียกเข้าไป พระราชทานเข็มทีมวังสุโขทัยให้ทั้ง 2 คน”

ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2512 มีเหตุการณ์น่าตกใจและสลดใจเกิดขึ้นที่พระตำหนักวังสุโขทัย กล่าวคือ หม่อมเจ้าอรชุนชิษณุ สวัสดิวัตน์ หรือท่านชายน้อย พระอนุชาร่วมพระชนนีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ได้เสด็จฯ ไปเฝ้าฯ ร่วมโต๊ะเสวยพระกระยาหารกลางวันอยู่ และขณะที่เสวยอยู่นั้น ท่านชายน้อยก็ทรงฟุบลงไปเฉยๆ กับโต๊ะเสวยนั้น

¹⁹⁸ หม่อมเจ้าดวงตา ท่านแม่คุณหญิงเล็ก เป็นพระธิดาในพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตรจาตุรนต์ ผู้ทรงแสดงเป็น “ดาวง” ในภาพยนตร์ทรงถ่ายเรื่อง “แหวนวิเศษ” และทรงเป็นเจ้าของหม่อมเจ้าลูอิสาน (จักรพันธ์) ดิศกุล และหม่อมเจ้าศักดิ์สวัสดิ์ จักรพันธ์ หม่อมเจ้าดวงตาถึงแก่ชีพิตักษัยตั้งแต่คุณหญิงเล็กยังเยาว์ ส่วนท่านพ่ออ่อนพระชันษากว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ไม่ถึงหนึ่งปี ถึงแก่ชีพิตักษัย ใน พ.ศ. 2519

เลย ช่วยเหลือ ไม่นาน ถึงแก่อสัญชีพไป เมื่อชันษา 59 ปีซึ่งเหตุการณ์นี้ย่อมต้องกระทบพระราชหฤทัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่¹⁹⁹

นับแต่นั้นมา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่มประสานการทรงออกกำลังบำรุงพระวรกายและการทรงพระตำราญ ด้วยการทรงกีฬาออกสกี เข้ากับพระราชกรณียกิจทรงเยี่ยมและพระราชทานความเอื้ออาทรแก่ราษฎรในจังหวัดต่างๆ โดยจะทรงเน้นไปที่คนชรา และเด็กนักเรียน แต่ในขณะเดียวกัน ก็ยังคงเสด็จฯ ไปยังต่างประเทศที่ซึ่งทรงมีพระญาติพำนักอยู่เป็นครั้งคราว จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2516

ระหว่างวันที่ 25 มีนาคม-11 เมษายน พ.ศ. 2515 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ โดยเรือหลวงจันทบุรีของกรมอุทกศาสตร์กองทัพเรือไปยังจังหวัดต่างๆ ในภาคใต้ ทรงนำเครื่องใช้และเครื่องนุ่งห่มไปพระราชทานคนชราและนักเรียนที่ขาดแคลน (ราชเลขานุการ 2531: 168) นายเบญจะ สุนทรนัญ กรมวัง ผู้ปฏิบัติหน้าที่ในขบวนเสด็จฯ เล่าว่า นำเสด็จฯ ตามสะพานไม้ที่สร้างขึ้นอย่างล้าลองเหนือน้ำทะเลชายฝั่งไปยังเกาะปันหยี จังหวัดพังงา (พช. เบญจะ และภาพใน ราชเลขานุการ 2531: 167) นับเป็นโอกาสให้ได้ทรงมีพระราชปฏิสันถารกับราษฎรบนเกาะนั้น ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้แต่ทอดพระเนตรเกาะดังกล่าวจากคาคฟ้าเรือพระที่นั่งมหาจักรี จากนั้นได้เสด็จฯ ต่อไปยังประเทศสิงคโปร์ หม่อมเจ้าฟ่องผัสมณีโดยเสด็จฯ และมีนางมยุรี กฤดากร ณ อยุธยา ทำหน้าที่นางสนองพระโอษฐ์²⁰⁰ที่สิงคโปร์เสด็จฯ ทรงเยี่ยมหลุมฝังศพหม่อมเจ้ากอกษัตริย์ สวัสดิวัตน์ (ท่านจ้อน) พระอนุชาต่างพระมารดา ผู้เคยถวายงานการล้อมีเสื่อที่จันทบุรี ณ สุสาน Chua Chu Kang²⁰¹และเสด็จฯ ไปทอดพระเนตรสวนนกที่ Jurong Hill นอกเมือง รวมทั้งเสด็จฯ เยี่ยม Mrs. B. Sheares ภริยาประธานาธิบดีแห่งสิงคโปร์ และเสวยพระกระยาหารกลางวัน ณ ทำเนียบ Istana (ราชเลขานุการ 2531: 169) หม่อมเนลลี (Nellie) ของท่านจ้อนคุ้นเคยกับ Mrs. B. Sheares การเสด็จฯ ยังสิงคโปร์นั้น หม่อมราชวงศ์พานิชาติ (เพ็นนี่ Penny) สวัสดิวัตน์ ธิดาหม่อมเจ้ากอกษัตริย์ จำได้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรับสั่งถามหม่อมเนลลีว่าจะมีศิลาเหนือหลุมศพเหมือนหลุมอื่นๆ หรือไม่ ซึ่งหม่อมเนลลีกราบบังคมทูลว่าต้องรอให้ดินยุบเข้าที่เสียก่อน จึงจะติดตั้งศิลาบ่งบอกรายละเอียดเกี่ยวกับผู้วายชนม์ได้ มิฉะนั้นศิลาจะแตก นอกจากนั้น ม.ร.ว.พานิชาติบอกว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ สิงคโปร์ก่อนหน้านั้นแล้ว ตั้งแต่หม่อมเจ้ากอกษัตริย์ยังมีชนม์อยู่ (พช. พานิชาติ)

¹⁹⁹ หม่อมเจ้านันทยา วัด พระอนุชาของครุฑจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ถึงชีพิตักษัยตั้งแต่ พ.ศ. 2503 แล้ว และเมื่อหม่อมเจ้าโสภณภราโดย พระเชษฐา ถึงชีพิตักษัยลงใน 2 ปีถัดมา (พ.ศ. 2514) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระอนุชาพร้อมพระชนนีอยู่แต่องค์เดียว คือ หม่อมเจ้ายุธิษฐิยา (ท่านชายม้า)

²⁰⁰ คุณมยุรี เป็นภรรยาของหม่อมหลวงเพ็ญศักดิ์ กฤดากร บุตรหม่อมราชวงศ์บรรพการศักดิ์ และท่านหญิงพรรณเพ็ญแข

²⁰¹ หม่อมเจ้ากอกษัตริย์ ถึงแก่อสัญชีพ เมื่อ พ.ศ. 2513 ซึ่งก่อนหน้านั้นไม่นาน ท่านได้เสด็จมาประทับอยู่ที่วังสุขโขทัยระหว่างทรงงานวิจัยที่กรุงเทพฯ

คุณมยุรีเล่าว่าถวายตัวเป็นนางสนองพระโอษฐ์ เมื่อประมาณ พ.ศ. 2507 “...เป็นนางสนองพระโอษฐ์ นอกวังมากกว่า หม่อมหลวงประอรณะอยู่ในวัง ทรงเลี้ยงหม่อมหลวงประอรเหมือนลูก...ท่านพระทัยดี ไม่เคย ก้าวเลย...จะเสด็จไหน ก็จะมีหมายท่านราชเลขามาถึง...เคยตามเสด็จไปญี่ปุ่น ไปฮ่องกง...ชาตินี้คงไม่มีอีกแล้ว ได้เที่ยวหมดนะ อย่างเสด็จเรือไปภาคใต้ ก็ตามเสด็จ แล้วพี่ก็เมาคลื่นมากเลย มีพระองค์เดียวที่ไม่เมา...เที่ยวทาง เกาะต่างๆ ทางภูเก็ตก่อน แล้วก็อ้อมไปที่สิงคโปร์ ประทับที่สิงคโปร์ 2 คืน...แล้วก็ประทับที่สงขลา ที่หาดใหญ่...2 คืน...เที่ยวสมุยอะไรมารเรื่อยจนถึงกรุงเทพฯ” (สร. มยุรี: 1-2) ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นสถานที่ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 เสด็จฯ มาก่อนแล้วทั้งสิ้น

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ทรงมีพระประสพการณ์มากมายในการประทับบนเรือเดินสมุทร จึงเสด็จขึ้นบรรทมบนพระแท่นอยู่เฉยๆ (สร. มยุรี: 2 และพระฉายาลักษณ์พระราชทานสิ่งของแก่ราษฎร มีคุณมยุรีถวายงานอยู่ ใน ราชอาณาจักร 2528: 206 และใน เทิดพระเกียรติฯ)

ระหว่างวันที่ 25 กันยายน-2 ตุลาคม พ.ศ. 2515 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 ได้เสด็จประพาสประเทศญี่ปุ่นอีกครั้งหนึ่ง ในครั้งนี้ได้เสด็จฯ ไปเฝ้าฯ สมเด็จพระจักรพรรดิและสมเด็จพระจักรพรรดินี และทรงรับพระราชทานเลี้ยงพระกระยาหารกลางวัน เจ้านายในพระราชวงศ์ทั้งสองทรงคุ้นเคยกันมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 7 เจ้าชายอากิฮิโตะ มกุฎราชกุมาร (ซึ่งทรงเป็นสมเด็จพระจักรพรรดิในเวลาต่อมา) และเจ้าหญิงมิชิโกะ พระชายา จึงได้ถวายเลี้ยงพระกระยาหารค่ำอีกด้วย (ราชอาณาจักร 2531: 169 และพระฉายาลักษณ์ ใน ราชอาณาจักร 2528: 208) อีกทั้งได้เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรทะเลสาบ Kawaguchi Ko ในบริเวณภูเขาไฟฟูจิ ฟาร์มเลี้ยงปลาเทราท์ (trout) “Inokashira” น้ำตก Shiro-Ito และทรงกอล์ฟที่สนามกอล์ฟ Shinsode และ Sodegaura (ราชอาณาจักร 2531: 169) ซึ่งการทรงกอล์ฟที่ประเทศญี่ปุ่นครั้งนี้ไม่ได้เป็นครั้งแรกของพระองค์ ด้วยเคยเสด็จฯ ตั้งแต่องค์ที่ 6 โดยเสด็จฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวในสมัยรัชกาลที่ 7 แล้ว (ดูบทที่ 6) ในระหว่างที่ประทับอยู่ในกรุงโตเกียว นั้น หม่อมเจ้าวิสาขานุจฉวี (สวัสดิวัตน์) อุตากาวา (Utawaga) หรือท่านหญิงนุ้ย พระชนินุชธาดาต่างพระมารดาอีกองค์หนึ่งผู้ได้ทรงลาออกจากฐานันดรศักดิ์เมื่อได้สมรสกับชาวญี่ปุ่นและพำนักอยู่ในประเทศนั้น ได้เข้าเฝ้าฯ ด้วย (พช. รำพิอาภา)

เมื่อทรงกอล์ฟอย่างจริงจังมากขึ้น ข้าราชการบริพารผู้ใกล้ชิดจึงได้ชวนเพื่อนฝูงคนรู้จักเข้ามาถวายงานด้านนี้ เช่น นายสมจินต์ รัตนาพต และพลอากาศเอกกำธน สินธวานนท์ องคมนตรีในปัจจุบัน ซึ่งขณะนั้นเป็นรองผู้ว่าการไฟฟ้าฝ่ายผลิต (กฟผ.) ซึ่งมีนายเกษม จาติกวณิช เป็นผู้ว่าการ เป็นโอกาสให้ได้เสด็จฯ ไปทรงกอล์ฟในบริเวณที่ตั้งของเขื่อนพลังน้ำต่างๆ ของ กฟผ.

“อย่างประทับตามเขื่อนนี้ ก็ทรงกอล์ฟเกือบทุกวัน ตอนบ่ายคุณกำรณนะ พี่โต่งนะ ก็ตามทุกคืน” (สร. มยุรี: 3-4)

“แต่ทุกเขื่อน...ท่านจะไปเยี่ยมราษฎร...พักผ่อนแล้ว...เขาก็จะพาไปเยี่ยมที่โน่นที่นี่ ท่านก็พระราชทาน ของ ผู้คน (ชาวบ้าน) รักเหลือเกิน เห็นเจ้านายเสด็จมาจึงดีใจ...แย่งกันมาเฝ้าฯ...เขาเรียกพระนางรำไพ อะ...คุณ เกษมก็คือถวายเต็มที...คุณกำรณนี้ตามไปปรับทุกแห่ง...ทางเขาก็มีทีมกอล์ฟรับ เราก็ไปแข่งกอล์ฟด้วยกัน...ที่แรก กลุ่มก็เล็กหน่อย พอตอนหลังคนก็ขอตาม...ใครอยากจะทำก็ตาม...ตามแล้วไม่ให้เสียหาย ก็ไม่เป็นไร...สมเด็จพระ ณะหยวนเรื่อย หยวนเรื่อย” คุณวิไลเล่า (สร. วิไล: 12)

ส่วนในกรุงเทพฯ ก็เสด็จฯ ยังสนามรถไฟ สนามทหารบก สนามทหารอากาศ สโมสรกอล์ฟดุสิต บาง นานา (สร. วิไล: 12 และ สร. มยุรี: 6)

เมื่อแรกตามเสด็จฯ ไปทรงกอล์ฟนั้น คุณมยุรีเล่าว่า “ยังเล่นไม่เป็น ก็เดินตาม...เดินไปเดินมา เลยขอ พระราชทาน หม่อมฉันขอเล่นกอล์ฟ เลยเล่นดี...ท่านไม่ได้ทรงแนะนำหรอก พี่ไปเรียนที่หัวหิน” (สร. มยุรี: 3) คุณประอรยืนยันว่าหลังจากนั้นคุณมยุรีก็เล่นเก่งทีเดียว (สร. ประอร: 18) ส่วนสมเด็จพระ ณะ นั้น เธอ...

“รู้สึกที่ท่านตั้งอกตั้งใจจังเลย อย่างเราก็ดีสังเขป ลูกก็ช่าง ไม่ลูกก็ช่าง ไปก็ไป...นี่ท่านจ้อง ท่านตั้งอก ตั้งใจทรง...ท่านมีคนในก๊วนท่านนะ...ที่เขาเก่งๆ ไปด้วย...เขาก็คอยทูลโน้มนทูลนี้ ก็ยิ่งเก่งใหญ่สิ” (สร. ประอร: 18)

“คนที่ท่านโปรดก็มีคุณสมจินต์ รัตนชาติ เป็นกัปตันกอล์ฟอยู่ 3 ปีซ้อนที่สปอร์ตสคลับ หลายปีแล้วนะ อะ...คุณสมจินต์นี้จะเฝ้ามาก...เฝ้าบ่อย โดยมาก...ที่จะออกกับท่านนี้ ก็มีคุณสมจินต์ คุณพจน์ แล้วก็...โปรดพวก ฝีมือดีๆ นะ” คุณวิไลขยายความ (สร. วิไล: 14)

“โดยมากท่านจะเสด็จสักบ่ายสามโมง...บ่ายสามโมงแล้วนี่นะอะ คนอื่นที่จะออกตั้งแต่หลุมหนึ่งไม่มี แล้ว เพราะเล่นไม่ทัน 9 หลุมก็เล่นไม่ทัน ท่านก็เลือกไปทรงตอนนั้นนะ บ่าย 3 โมง...ก็ได้หลายหลุมนะอะ...” (สร. วิไล: 14-15)

คุณสมจินต์เองให้สัมภาษณ์ไว้ว่า “ไม่ว่าจะเสด็จฯ ที่ไหนจะเป็นที่ชื่นชอบของผู้ที่ใกล้ชิด ทุกคนจะได้รู้ ถึงน้ำพระทัยที่เต็มเปี่ยมไปด้วยพระเมตตา ทรงเป็นกันเองและเป็นห่วงผู้ที่อยู่ใกล้ชิด...ไม่เคยตรีศถึงความคับแค้น

ใจหรือความในใจ เท่าที่เคยปรนนิบัติรับใช้ เคยกราบบังคมทูลถามเรื่องนี้ ทรงยิ้ม แต่ไม่รับสั่งอะไรให้ฟังเลย”

(ใน เท็ดพระเกียรติฯ 2527: 58) หากทรงมี ก็ทรงเก็บไว้ในพระราชหฤทัย ไม่ทรงแพร่กระจายให้ผู้ใดทราบ

ในเมื่อเสด็จไปทรงกอล์ฟตามสนามต่างๆ เช่นนี้ บรรดาเจ้าของหรือกรรมการตลอดจนผู้ที่เล่นกอล์ฟเป็นประจำที่สนามนั้นๆ จึงได้มาเฝ้าแทน หม่อมหลวงศิริเฉลิมหรือคุณหมึกแดง บุตรชายคนโตของหม่อมหลวงประอรเล้าถึงเหตุการณ์ครั้งหนึ่งที่สนามกอล์ฟซึ่งแสดงให้เห็นถึงการทรงปฏิบัติต่อผู้ที่ไม่ค่อยเคยได้เฝ้าฯ ว่า

“มีอยู่วันหนึ่ง ไปที่สนามกอล์ฟ ก็มีพวกนายพลอะไรต่างๆ มาเล่นกอล์ฟด้วย พอถึงเวลา ก็เสด็จเล่นแค่ ๑ หลุมก็พอละ แล้วก็กลับมาเสวยน้ำชา...พอเสวยเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็จะมีกล่องเป็นหีบบุหรีที่ทำด้วยงานะ...ท่านจะจุดบุหรี มีไฟแช็คอยู่ในนั้นนะ ท่านจะทรงเอง ก็เปิดขึ้นมา ท่านก็เคาะๆ บุหรี แล้วเอาเข้าพระโอษฐ์ นายพลนั่งอยู่ตรงนั้น ลุกขึ้นมาคำนับ “ขออนุญาตพระพุทธเจ้าข้า ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายพระเพลิง” เท่านั้นแหละ ท่านก็ยิ้ม ทรงยิ้มและทำยั้ง (ทำท่าอามือเปิดปากแบบกลั่นหัวร่อ) แล้วบอกว่า “คงยังไม่ถึงเวลามัง” ใต้รานั่งอยู่ตรงโน้นเลยนะ ขำมาก แล้วท่านก็ดีนะ คนอื่นก็เริ่มหัวร่อ ท่านก็บอกว่า “ท่านนายพล ท่านพูดผิด ไม่ใช่ ต้องบอกว่าถวายไฟ”...เขาก็รีบหมอบกราบ...มีเรื่องอย่างนี้อยู่เรื่อยๆ แล้วท่านก็ชอบๆ...ท่านก็จะทรงพระสรวล (เวลา) ท่านเอาเรื่องอย่างนี้มาเล่า” (สร. ศิริเฉลิม: 18-19)

แม้แต่กับผู้ที่ไม่ได้ทรงสนิทด้วยนัก สมเด็จพระเจ้าฯ ก็ไม่ได้ทรงถือองค์แม่แต่น้อย กลับโปรดที่จะให้มีพระราชปฏิสันถารกับผู้ที่อยู่ห่างออกไป และทรงพระเมตตาสอนสิ่งที่ทรงทราบว่าเขาไม่รู้ อย่างนุ่มนวล

พระราชจริยวัตรเช่นนี้ส่งผลให้บรรดานักกอล์ฟในสนามต่างๆ ที่เสด็จพระราชดำเนิน มีความประทับใจและประสงค์จะแสดงความจงรักภักดีและความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงได้คิดจะจัดการแข่งขันกอล์ฟเพื่อรวบรวมรายได้ทั้งหมดขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา โดยเป็นการสมทบ “ทุนประชาธิปไตย” ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฯ ได้ทรงตั้งขึ้นด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เพื่อบำรุงโรงพยาบาลและวิทยาลัยพยาบาลพระปกเกล้า และต่อมาวิทยาลัยครูจันทบุรี และเมื่อได้กราบบังคมทูลให้ทรงทราบ สมเด็จพระเจ้าฯ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ใช้ “ตราศักดิ์เดชนันท์” ในการแข่งขันและพระราชทานโล่ตราศักดิ์เดชนันท์เป็นรางวัลแก่ผู้ชนะเลิศการแข่งขันด้วย ดังนี้ จึงกล่าวได้ว่า สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงใช้การกีฬาเป็นยาวิเศษบำรุงพระพลานามัยของพระองค์เองให้แข็งแรง ทั้งยังมีอันส่งผลต่อการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลด้านการแพทย์การพยาบาลและการศึกษาเป็นพระราชอุทิศถวายแด่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยในขณะเดียวกัน

การแข่งขันกอล์ฟโดยเสด็จสมทบทุน “ประชาธิปไตย” จัดขึ้นเป็นครั้งแรกระหว่างวันที่ 10-12 ธันวาคม พ.ศ. 2514 ณ สนามกอล์ฟทหารอากาศ มีพลตำรวจเอกจำรัส มั่นทุกานนท์ เป็นประธานการแข่งขัน พล ต.อ. จำรัสเขียนไว้ในหนังสือที่ระลึกว่า รับเป็นประธานเพราะเป็นโอกาสของพระมหากรุณาธิคุณเมื่อบิดาเป็นร้อยตำรวจโท ได้ถวายการอารักขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อใดก็ตามที่เสด็จฯ ทรงกอล์ฟที่ราชกรีฑาสโมสร และได้ช่วยเก็บลูกกอล์ฟถวาย (การแข่งขันฯ 2514: ไม่ปรากฏเลขหน้า) กล่าวกันว่า หม่อมกอบแก้ว อากาศ ณ อยุธยาเป็นผู้หนึ่งซึ่งแข็งขันมากในการช่วยหารายได้ พอๆ กับนายอุเทน เตชะไพบูลย์ อีกทั้ง หลวงดำรงศิริเดช นายรองสนิท โชติกเสถียร ข้าราชการบริพารแต่เดิมทั้งสองคน นายสมจินต์ รัตนาพต เป็นประธานแผนกการแข่งขัน โดยมีนายพจน์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา เป็นเลขานุการจัดเก็บรายได้ สมทบทุนได้ประมาณ 200,000 บาท

บทความในหนังสือที่ระลึกการแข่งขันฯ ในครั้งนั้นกล่าวถึงพระอิริยาบถในการทรงกอล์ฟไว้ว่า

“สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงมีพระอิริยาบถสง่างามเจือด้วยลักษณะของนักกีฬา ประกอบด้วยพระอิริยาบถของกษัตริย์ที่เข้าถึงจิตใจประชาชน...มวลสมาชิกทุกสโมสรที่มีโอกาสเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ชื่นชมในพระบารมียิ่งนัก...

ในด้านกีฬากอล์ฟนั้น พระองค์ทรงตีได้ไม่ไกล แต่ตรงทุกหลุมที่มี Par 5 จะต้องทรงตีถึง 5 ครั้งกว่าจะมาถึงหน้า Green แต่เมื่อมาถึงใกล้ Green แล้ว พระองค์ทรงมี “ทีเด็ด” อย่างหาใครเทียบยาก เป็นที่น่าเกรงขามคือทรง One Chip และ One Putt เป็นประจำ ซึ่งเท่ากับทรงตีเกินเพียง 2 เท่านั้น ทั้งๆ ที่นักกอล์ฟที่ตีได้ไกลอีกมากมายก็ตีเกิน 2 กันง่าย ๆ” (การแข่งขันฯ 2514: ไม่ปรากฏเลขหน้า)

ความประณีตบรรจง ความมั่นคงในพระราชหฤทัย ปรากฏแม้ในพระราชจริยวัตรการทรงกอล์ฟ เป็นเสน่ห์ที่บันดาลใจให้บรรดานักกอล์ฟพร้อมใจกันลงมือลงไม้ (กอล์ฟ) และลงถุง (เงิน) เพื่อโดยเสด็จพระราชกุศลอาทรราษฎรด้านการแพทย์การพยาบาลและการศึกษาที่จังหวัดจันทบุรี

“กอล์ฟประชาธิปไตย...พระราชทานด้วย ส่งทีมเข้าแข่ง ใครจะส่งก็ทีมก็ได้ ก็มีเก็บค่าทีม ทีมละเท่าไรจำไม่ได้...มีทั้งทีมผู้หญิงและทีมผู้ชาย แล้วพวกสมาคมสโมสรต่างๆ ก็จะเข้ามา...(สมเด็จพระนางเจ้าฯ) ท่านแข่งไม่ไหวจะทรงลงไปเปิดสนาม...พระราชทานด้วย เข้าไปรับพระราชทานในวัง...หลังจากนั้น ดิฉันก็เชิญเสด็จมาเสวยที่นี้ (ที่บ้านส่วนตัว) แล้วก็เชิญพวกกอล์ฟมา...(เอา) ถ้วยรางวัลส่วนตัว ทั้งถ้วยที่ได้รับพระราชทาน...มาถ่ายรูปกัน...ก็สนุกดี ท่านก็เสด็จ...นึกว่าจะเสด็จไม่ได้ เพราะว่าบังเอิญสมเด็จพระสังฆราชองค์ก่อนสิ้น...ก็ถามไป ก็บอกจะ

เสด็จ แต่ท่านก็ทรงขำๆ คำๆ เราก็เลยต้องไว้ทุกข์ด้วย...ก็เลี้ยงกันที่สนามข้างหน้านั้นอะ...ตั้งเป็นแบบบุฟเฟต์ ท่านก็ไปตักก่อน มหาเด็กลือ แล้วก็เอาคนที่ชนะที่มกอล์ฟไปนั่งโต๊ะเดียวกันกับท่าน แล้วก็มีความสมจินต์ไปเป็นเพื่อนช่วยคุย...ก็สนุกดี” คุณวิไลรำลึกความทรงจำไว้ (สร. วิไล: 15)

ต่อมา ระหว่างวันที่ 29-30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2517 ได้มีการแข่งขันกอล์ฟสมทบ “ทุนประชาธิปไตย” ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ณ สนามกอล์ฟสามพราน จังหวัดนครปฐม มีนายอุเทน เตชะไพบูลย์เป็นประธานกรรมการ นายสมจินต์ รัตนาพต เป็นทั้งรองประธานกรรมการและเหรียญิก นายพจน์ เป็นเลขานุการ คราวนี้จัดเก็บรายได้สมทบทุนได้มากกว่าเดิมหลายเท่าตัว หนังสือที่ระลึกทั้งสองเล่มนี้ตีพิมพ์กึ่งข้อบังคับของกอล์ฟจากหนังสือ Golf Rules in Pictures ซึ่งรวบรวมเรียบเรียงโดย Joseph C. Dey Jr. และเขียนภาพโดย George Kraynak โดยนักภาษาไทยของหลวงสิลปวิธานโกวิทมาประกอบด้วยในกรณีของเล่มที่สอง (การแข่งขันฯ 2517: ไม่ปรากฏเลขหน้าไว้ในส่วนของตัวกึ่งข้อบังคับ) นับว่าเป็นวิทยาทานไปด้วยในตัว ส่งเสริมการเล่นเกมส์ตามกติกาซึ่งเป็นสิ่งที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นมา

คุณวิไลย้ำว่า “แต่กองทุนประชาธิปไตยนี้ความจริงไม่ได้ต้องการเงินจากพวกเราอะ” (สร. วิไล: 13) เพื่อให้ทราบว่พระราชกุศลที่สมเด็จพระ บำเพ็ญ โดยผ่าน “ทุนประชาธิปไตย” นั้นเป็นพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ซึ่งมาจากพระราชมรดกของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นส่วนใหญ่

สมเด็จพระ ได้ทรงกอล์ฟตามต่างจังหวัด หรือแม้แต่ในต่างประเทศต่อเนื่องมา เช่น ระหว่างวันที่ 27 มกราคม – 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2516 เสด็จประทับ ณ เขื่อนจุฬาภรณ์ จังหวัดชัยภูมิ ทรงประกอบพิธีเปิดสนามกอล์ฟ พระราชทานรางวัลผู้ชนะการแข่งขันอีกทั้งทรงกอล์ฟ รวมทั้งได้โปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรหมู่บ้านปางม่วง จำนวน 125 ครัวเรือนและหมู่บ้านพรหมโซึ่ง จำนวน 19 ครัวเรือน ฝึาฯ และเสด็จฯ เยี่ยมราษฎรบ้านลุยลายและโปรดเกล้าฯ ให้นักเรียนโรงเรียนบ้านลุยลายฝึาฯ อีกด้วย (ราชเลขานุการ 2531: 168 และพระฉายาลักษณ์ในการเสด็จฯ ยังเขื่อนต่างๆ ในช่วง พ.ศ. 2512-2519 ใน กพผ. 2543: 110-118)²⁰²

²⁰² หนึ่ง หนังสือ กพผ. 2543 นี้ ตีพิมพ์พระฉายาลักษณ์สมเด็จพระ ทรงเป็นประธานพระราชทานรางวัลในการแข่งขันกอล์ฟที่เขื่อนภูมิพลในวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2512 คือประมาณ 4 ปีก่อนหน้าด้วย แต่ไม่มีข้อมูลรายละเอียด หนังสือเล่มนี้ตีพิมพ์ขึ้นเพื่อเผยแพร่พระปรีชาญาณของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อระลึกถึงพระบรมราชวินิจฉัยให้สงวนบ่อเหมืองถ่านหินลิกไนต์ที่บ้านคอน จังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่บางปูดำแขวงเมืองกระบี่และที่อำเภอแม่เมาะ จังหวัดลำปาง ไว้ใช้ในราชการ เพราะทรงเห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองในอนาคต จึงทรงห้ามมิให้ประทานบัตรการทำเหมืองแก่เอกชนต่อไป (กพผ. 2543: 7, 98-99 และ 108)

ใน พ.ศ. 2516 สมเด็จพระเจ้าได้เสด็จประพาสสหรัฐอเมริกา ประทับ ณ นครนิวยอร์ก ระหว่างวันที่ 20-24 เมษายน ที่ซึ่งหม่อมราชวงศ์รำไพอาภา (สวัสดิวัฒน์) เกษมศรี (พระภคิยะผู้ทรงเคยเลี้ยงดูมาแต่ก่อน เช่นเดียวกับ หม่อมราชวงศ์สุคนธ์ น้องสาว) พำนักอยู่ที่นั่น เนื่องจากสามี คือหม่อมหลวงพีระพงศ์ เกษมศรี เป็นอุปทูต (Charge d' Affairs) อยู่ (ท่านเอกอัครราชทูตในขณะนั้นคือ ฯพณฯ นายอานันท์ ปันยารชุน)

หม่อมราชวงศ์รำไพอาภา เล่าว่า “ก็เชิญเสด็จท่านไปดูบ้าน...แฟลตเล็กๆ ลูก 3 คน...ครอบครัวเรานี้ ธรรมดาจริงๆ เห็นกันก็อดจุกกัน ไม่ได้มีพิธีรีตองอะไร ท่านเป็นผู้หญิงสวย ไม่แต่งหน้า อย่างมากก็ทาปาก ไม่เคยเห็นท่านมีดินสอเขียนคิ้วเลย ผัดแป้ง” (สร. รำไพอาภา: 9)

ในโอกาสนั้น สมเด็จพระเจ้าได้ทอดพระเนตรสถานที่สำคัญต่างๆ รวมทั้งที่ทำการองค์การสหประชาชาติ Mrs. Kurt Waldheim ภริยาเลขาธิการสหประชาชาติถวายพระกระยาหารกลางวันที่บ้านพัก และยังได้เสด็จฯ ทอดพระเนตรละครและภาพยนตร์ (ราชอาณาจักร 2531: 169) ซึ่งน่าจะได้ทรงรำลึกถึงทั้งเวลาที่ทรงเคยโดยเสด็จฯ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ประทับยานเหาะเหนือนครนิวยอร์กนี้เมื่อ พ.ศ. 2474 และเมื่อเสด็จฯ กับหม่อมเจ้าสุภัสสวัตดีฯ หลังสงครามโลกครั้งที่สอง

จากนั้น สมเด็จพระเจ้าได้เสด็จฯ เข้าไปทางฝั่งตะวันตกของสหรัฐอเมริกา ประทับอยู่ระยะหนึ่งที่บ้านหม่อมเจ้ายุธิษฐิธร สวัสดิวัฒน์ (ท่านชายม้า) พระอนุชาผู้ทรงเป็นกงสุลใหญ่ประจำนครลอสแอนเจลิส (Los Angeles) อยู่ ทั้งหม่อมราชวงศ์ภัทรทริศ (เทวกุล) สวัสดิวัฒน์ (คุณหญิงนิค) คู่สมรส ก็เป็นน้องสาวของหม่อมราชวงศ์พันธุ์ทิพย์ บริพัตร อดีตนางพระกำนัล ในการนี้ นายอานันท์ ปันยารชุน และภริยา คือ หม่อมราชวงศ์สดศรี (ราชสกุลเดิม จักรพันธุ์) ปันยารชุน ได้เดินทางไปร่วมอยู่ในขบวนเสด็จฯ ส่วนพระองค์ (หม่อมราชวงศ์สดศรีนั้นเป็นธิดาในหม่อมเจ้าศัสดาวิสุ ผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงพระราชอุปการะมาตั้งแต่เยาว์กับหม่อมเจ้าทิตยาทรงกลด (ราชสกุลเดิมรพีพัฒน์)) ในการเสด็จฯ ครั้งนี้ มีหม่อมหลวงประอร นายสมจินต์ นายพจน์ และนางวิไลโดยเสด็จฯ แสดงให้เห็นได้ชัดว่าการเสด็จฯ ครั้งนี้เป็นในช่วงที่ทรงมีทีมกอล์ฟวังสุโขทัยเป็นที่มั่นเหมาะแล้ว ในช่วงที่ประทับอยู่ในมลรัฐแคลิฟอร์เนีย ที่ไม่ได้เสด็จฯ มานานแล้ว คือตั้งแต่ พ.ศ. 2467 บรรดานักเรียนไทยในมลรัฐนั้นได้พากันมาเข้าเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้า ทรงพอพระทัยที่มีหนุ่มสาวมาทักและได้ทรงฉายภาพหมู่ด้วย เสด็จยังวนอุทยานโยเซมิตี (Yosemite) อีกทั้งสวนสนุก เป็นต้น (พระฉายาลักษณ์ ใน **เทิดพระเกียรติ 2527** และใน **ยุธิษฐิธร 2528**) เห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้าโปรดที่จะทรงมีพระประสพการณ์ในสิ่งใหม่ๆ เฉกเช่นเดียวกับพระราชสวามี

การเสด็จฯ ยังสหรัฐอเมริกา เห็นจะเป็นครั้งสุดท้ายที่เสด็จฯ ยังต่างประเทศ หกเดือนหลังจากที่เสด็จฯ กลับมาในประเทศไทย ได้เกิดเหตุการณ์วันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ที่นิสิตนักศึกษาและประชาชนรวมตัวกัน เรียกร้องรัฐธรรมนูญจากรัฐบาลของจอมพลถนอม กิตติขจร เหตุการณ์บานปลายเป็นการจลาจล วังสุโขทัยตั้งอยู่ ใกล้กับสวนรื่นฤดี ที่ทำการของกองบัญชาการทหารฝ่ายรัฐบาล ทหารซึ่งได้นำกระสอบทรายมาถักเป็นบังเกอร์ (bunker) กำบังเตี้ยๆ ตำรวจรักษาการที่วังซึ่งมีไม่มากต่างก็เป็นกังวล หม่อมราชวงศ์พทุทธิสาณ ชุมพล เล่าว่า ทั้งๆ ที่พำนักอยู่ในวังและตำรวจรู้จักดี วันหนึ่งตำรวจไม่ยอมให้ขับรถกลับเข้าไปในวัง ต้องเดินไปขอให้หม่อมราชวงศ์บัณฑิตย์ ผู้ช่วยราชเลขาฯ ในขณะที่บอกอนุญาตออกมา จึงขับรถเข้าไปได้ หลังจากนั้น “พวกเราก็ไป ฝ่าฯ สมเด็จพระที่นั่งบวรดำเนิน ที่นั่นมี walky talky วิทูลสื่อสารฟังกันอยู่ด้วยความตื่นเต้น กลัวอายโน่นอาย นี่...จะเจอลูกหลงไหม ผมกลัวนิดหน่อย เพราะอยู่ริมกำแพง อาจเจอลูกหลงได้...สมเด็จพระที่นั่งบวรดำเนิน...ไม่ได้ทรงสะทกสะท้านอะไร ไม่รู้ว่าเป็นเพราะท่านเก็บอาการเก่งหรือเปล่า คือท่านมี public face อยู่นะ แต่นี้ไม่ใช่ public แต่อยู่ใน family ไม่ได้มีคนแปลกหน้าอยู่ในที่นั่น และท่านประทับข้างบนด้วย หมายความว่า มันเป็นเรื่องที่ค่อนข้างพิเศษ เพราะแม้แต่ผู้ชายยังขึ้นไปอยู่ข้างบนกับท่าน”²⁰³...สมเด็จพระที่นั่งบวรดำเนิน...ท่านไม่รับสั่ง ท่านตั้งพระทัยไม่รับสั่งเรื่องแบบนี้ บางทีคุณคิดว่าท่านไม่รู้เรื่อง มันไม่ใช่ แต่ว่าท่านไม่เก็บมาวิตกกังวลมากกว่า” (สร. พทุทธิสาณ: 16) ทรงผ่านเหตุการณ์นำวิตกใกล้พระองค์มาากแล้วและ บัดนั้น พระชนมพรรษาใกล้ 70 พรรษาแล้ว

หม่อมราชวงศ์พทุทธิสาณ เล่าไว้ด้วยว่า ในช่วงเวลาใกล้ๆ กับเหตุการณ์นั้น ตนเป็นอาจารย์มหาวิทยาลัยแล้ว ได้แอบไปเมียงๆ มองๆ สันปกหนังสือส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเก็บไว้ที่ห้องทรงพระสำราญด้านหลังพระตำหนัก วันหนึ่งจึง “ทูลถามสมเด็จพระที่นั่งบวรดำเนินว่า จะทรงทำอะไรกับหนังสือเหล่านี้ ท่านรับสั่งว่าจะทรงยกให้กับแผ่นดิน ยกให้ชาติ” (สร. พทุทธิสาณ: 15-16) เห็นได้ว่าในพระราชหฤทัยมีพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ กับชาติอยู่โดยตลอด²⁰⁴

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ยังคงทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจเสด็จฯ แปรพระราชฐานประทับแรมทรงกอล์ฟพร้อมๆ กับทรงเยี่ยมราษฎร ตามเขื่อนต่างๆ ต่อเนื่องมา ใน พ.ศ. 2517 และ 2518 ที่เขื่อนจุฬาภรณ์ ใน พ.ศ. 2519 ที่เขื่อนสิริกิติ์ จังหวัดอุตรดิตถ์ (พระฉายาลักษณ์ทรงฉลองพระองค์เบลเซอร์ “กอล์ฟพระราชูปถัมภ์” ใน

²⁰³ ผู้เขียนมาทราบในภายหลังว่า การที่ข้าราชการไปประจำอยู่ใกล้พระองค์นี้เป็นไปตามประเพณี “การล้อมวัง” ถวายการอารักขา เมื่อเกิดเหตุการณ์ผิดปกติ

²⁰⁴ ผู้เขียนมาทราบในภายหลังว่า สมเด็จพระที่นั่งบวรดำเนินไปที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ซึ่งทรงพระปรีชาด้านอักษรศาสตร์ และทรงงานเพื่อชาติเช่นเดียวกับพระองค์ หนังสือส่วนพระองค์มีเก็บรักษาไว้อีก 2 แห่ง คือที่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และที่สำนักบรรณสารสนเทศ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

ราชอาณาจักร 2528: 207) พระราชทานสิ่งของแก่นักเรียนโรงเรียนอนุบาลเขื่อนสิริกิติ์ และสิ่งของแก่คนชรา และราษฎรอื่นๆ และเสด็จเยี่ยมราษฎรและนักเรียนอำเภอสามเงา และเขื่อนภูมิพล จังหวัดตาก เป็นต้น (ราชอาณาจักร 2531: 168)²⁰⁵

นอกจากนั้น หากไม่ได้เสด็จฯ ยังสนามกอล์ฟนอกวัง สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถจะทรงกอล์ฟแทบทุกวันในช่วงเย็นๆ ที่วังสกุโขทัยที่ประทับ ซึ่งมีสนามเพียง 3 หลุม คือเท่าที่บรรจุไว้ในบริเวณวังได้ โดยทหารเรือจากบางนาทำถวาย และต่อมาทหารอากาศได้ปรับปรุงถวายอีกครั้ง (ราชอาณาจักร 2531: 173; พระฉายาลักษณ์ทรงกอล์ฟที่วังสกุโขทัย ราชอาณาจักร 2528: 216)

การทรงกอล์ฟจึงเป็นพระราชกรณียกิจที่ทรงประกอบเป็นประจำจนเป็นพระนิสัยในช่วงหลังของพระชนมชีพ โดยเป็นไปเพื่อบำรุงพระพลานามัยให้แข็งแรงเป็นหลัก ทรงพระสำราญกับการทรงกอล์ฟมาก แต่ในเมื่อได้เสด็จฯ ออกนอกวังไปทรงตามสนามต่างๆ อยู่ไม่น้อย จึงได้มีนักกอล์ฟเข้าเฝ้าฯ และบางคนได้รับพระราชทานความสนิทสนม โปรดให้มาเฝ้าฯ ที่วังและร่วมใน “ก๊วน” ของพระองค์เป็นประจำ ทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ได้ตามเสด็จฯ ไปในการทรงกอล์ฟทั้งในต่างจังหวัดและบางครั้งในต่างประเทศ มิได้ทรงตั้งพระราชหฤทัยให้เป็นอื่นใด แต่พระเมตตาตามหาภรรยานาคที่ทรงแพ้ได้บันดาลใจให้นักกอล์ฟประสงค์ที่จะทูลเกล้าฯ ถวายบางสิ่ง และเห็นว่าสิ่งที่ดีที่สุด คือ การโดยเสด็จพระราชกุศลที่ได้ทรงตั้งพระราชหฤทัยบำเพ็ญเป็นการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชสวามี ทั้งนี้ บรรดานักกอล์ฟรำลึกได้ว่าพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นทรงกอล์ฟมาตั้งแต่ พ.ศ. 2467 หนึ่งปีก่อนที่จะเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ และได้เสด็จฯ ไปทรงโดยสมำเสมอที่ราชกรีฑาสโมสร และทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานถ้วยรางวัลการแข่งขันกอล์ฟ Thailand Open Championship ที่ราชกรีฑาสโมสร โดยด้วยนั้นมีพระบรมนามาภิไธยย่อ “ป.ป.ร.” ประดิษฐานเป็นสง่าอยู่จนทุกวันนี้ นับได้ว่าทรงเป็นบิดาของกีฬาอล์ฟในประเทศไทย (การ แข่งขันฯ 2514: ไม่ปรากฏเลขหน้า ภาพด้วยรางวัล)

ครั้นใน พ.ศ. 2521 นักกอล์ฟสตรีตามสโมสรกอล์ฟต่างๆ จำนวนหนึ่งได้ตั้งสมาคมกอล์ฟสตรีสมัครเล่นแห่งประเทศไทยขึ้น สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถได้ทรงรับไว้ในพระบรมราชินูปถัมภ์ และพระราชทานถ้วย สมาคมนี้นี้มีหม่อมกอบแก้ว อากาศ ณ อยุธยา เป็นนายกก่อตั้ง (<https://www.facebook.com/thailandladiesgolfassociation/>)

²⁰⁵ สำหรับเหตุการณ์วันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ไม่มีผู้ใดเล่าเช่นใดเลยเกี่ยวกับสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ แต่ขอมสลดพระราชหฤทัยมีคนไทยขัดแย้งกันเองจนเสียเลือดเนื้อ

นอกจากนี้ สมาคมกอล์ฟผู้อาวุโสแห่งประเทศไทยก็อยู่ในพระบรมราชินูปถัมภ์ของสมเด็จพระเจ้า เช่นกัน (จดหมาย
เหตุฯ 2549: 57)

แมกไม้และสายลมที่ “ชมดง”

ใน พ.ศ. 2518 สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จฯ ไปทรงเยี่ยมวิทยาลัยเกษตรกรรมแม่โจ้ จังหวัด เชียงใหม่ ของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ตามคำกราบบังคมทูลเชิญของนักศึกษาวิทยาลัยแห่งนั้น ซึ่งทราบถึง พระราชกรณียกิจด้านเกษตรกรรมที่เคยทรงประกอบที่จังหวัดจันทบุรี

“ขณะที่เสด็จพระราชดำเนินลงบันไดบ้านของอธิการบดี สมเด็จพระนางเจ้าฯ รับสั่งว่า “ฉันเป็นอะไรไปไม่ทราบ ขาไม่ทำงาน ใจจะไปแต่ขาไม่ไป” พอเสด็จลงมาถึงข้างล่าง มีพระอาการถึงกับจะทรงหกล้ม”

เป็นคำรับสั่งเล่าของหม่อมเจ้าการวิกและคำบอกเล่าหม่อมหลวงประอรซึ่งโดยเสด็จฯ อยู่ (ใน ราช เลขาธิการ 2531: 182 และ การวิก 2545: 131)

ส่วนหม่อมราชวงศ์มาลานุวัตร จักรพันธ์ (คุณชายใหญ่) ซึ่งปฏิบัติหน้าที่ราชองครักษ์อยู่ในเวลานั้น เล่า ว่า ทรงพระดำเนินตามทางเดินประมาณ 500 เมตร ทรงมีพระอาการก้าวพระบาทไม่ออก คุณชายใหญ่จึงได้เรียน ให้นายแพทย์หม่อมราชวงศ์พัชรีสาน ชุมพล หัวหน้าแพทย์ประจำพระองค์ทราบ เสด็จฯ เข้ารักษาพระอาการที่ โรงพยาบาลสวนดอกก่อน แล้วกลับกรุงเทพฯ ในวันรุ่งขึ้น ประทับที่โรงพยาบาลสมิติเวช คุณชายใหญ่ได้ไป นอนเฝ้าอยู่ที่ห้องตรงข้ามห้องที่ประทับด้วย (พช. มาลานุวัตร; พระฉายาลักษณ์กับ นพ.ม.ร.ว.พัชรีสาน และ ม.จ.พวงรัตนประไพ ชุมพล ที่จังหวัดตากและเชียงใหม่ใน พช.พัชรีสาน 2559: 48 และ 54)²⁰⁶ คุณมยุรีก็เล่าคล้ายๆ กัน (สร. มยุรี: 6)

²⁰⁶ หม่อมราชวงศ์มาลานุวัตร จักรพันธ์ เป็นบุตรหม่อมเจ้าวรวิตร จักรพันธ์ เจ้าพี่องค์โตของหม่อมเจ้าการวิก คุณชายใหญ่ไม่ได้อยู่ใน วังสุโขทัย แต่ได้เฝ้าฯ สมเด็จพระนางเจ้าฯ อยู่บ้างเมื่อไปเฝ้าฯ ท่านอาหวนที่นั่นและที่สวนบ้านแก้ว ครั้นเมื่อเสด็จฯ กลับมาประทับที่วังสุโขทัย คุณชายได้รับคำสั่งจากสมุหราชองครักษ์ให้ไปช่วยหาข้อมูลว่าวันไหนจะเสด็จฯ ที่ใด ได้อย่างไร จะได้ถวายความอารักขาได้ถูกต้อง คุณชายจึงเข้าไปที่วังในตอนเช้าเพื่อหาข้อมูล จนสมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงคุ้นเคย ต่อมาคุณชายได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ไปเป็น ราชองครักษ์เวรพิเศษและให้ไปถวายงานสมเด็จพระนางเจ้าฯ ให้สมเด็จพระเกียรติด้วย คุณชายจึงได้ไปที่วังสุโขทัยทุกวันเช้าจรดเย็นเป็นส่วนใหญ่ แต่ไม่ได้พำนักอยู่ที่นั่น (พช. มาลานุวัตร)

คุณวิไล สนิทวงศ์ อธิบายว่าหม่อมราชวงศ์พัชรีสยาม ไปด้วยเพราะสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 ทรงชวนหม่อมเจ้าหญิงพวงรัตน์ประไพ ท่านแม่ของคุณหม่อมให้โดยเสด็จฯ ด้วย ซึ่งคุณหม่อมก็เป็นผู้เชี่ยวชาญโรคหัวใจ วันนั้นเป็นเวลาบ่ายสามโมง อากาศร้อนมาก แดดแรง แต่เธอคอยอยู่ข้างนอกบ้านพักหม่อมเจ้าวงศ์มหิลา ชยางกูร จึงไม่ทราบรายละเอียด ทราบแต่ว่าทรงเป็นลม และเมื่อเสด็จฯ กลับมากรุงเทพฯ ก็ดูเหมือนว่าไม่ได้ทรงเป็นอะไรอีก นอกจากต้องเสวยยาเป็นประจำ²⁰⁷ (สร. วิไล: 16)

หม่อมหลวงประอรให้ข้อมูลแวดล้อมเกี่ยวกับพระโรคว่า

“สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี (โลหิตสูง) สูงมาก แล้วก็ท่านมีนิวในไต...(พระญาติสนิท) ของท่านก็ (ประจวบ) เกี่ยวกับเลือดหมดเลย พระมารดา น้ำท่าน (คือ) ท่านหญิงฉวี (ม.จ.ฉวีวิไล) ก็เลือด...ท่านหญิงผ่องก็เลือด...” (สร. ประอร: 16) แพทย์หญิงหม่อมราชวงศ์พวงแก้ว (ชุมพล) สุนทรเวช ก็บอกว่าทราบว่าประจวบ ความดันพระโลหิตสูง (พช. พวงแก้ว)

เป็นเค้าให้พอทราบว่า กำลังเริ่มทรงพระประชวรตลอดพระโลหิตในพระสมอง อุดตันหรือตีบเล็กน้อย เป็นเหตุให้ต้องพระราชประสงค์จะเสด็จไปยังต่างจังหวัดห่างไกลน้อยลง และได้เสด็จไปทรงพักผ่อนพระวรกายและทรงกอล์ฟที่หัวหินแทน โดยประทับที่บ้านพระญาติ เช่น ที่บ้านหม่อมราชวงศ์สาธิตวรวงศ์ (เทวกุล) ลำซาบั้ง ที่บ้านหม่อมราชวงศ์เทพยพงศ์ เทวกุล บ้าง (สร. วิไล: 16 และ พช. พวงแก้ว) ทั้งสองเป็นหลานอาของหม่อมเจ้าพวงรัตน์ประไพ

หม่อมราชวงศ์เทพยพงศ์ หรือคุณตั้ง นั้น เป็นทนายความที่ได้ถวายงานดูแลผลประโยชน์ของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ทั้งภรรยา คือคุณประเทือง ก็เป็นนักบัญชี (สร. วิไล: 16-17)

ครั้งหนึ่งเมื่อเสด็จยัง “บ้านเชิงเขา” ของคุณตั้งที่หัวหิน รับสั่งว่าต้องพระราชประสงค์จะทรงสร้างที่ประทับที่หัวหิน และโดยที่ไม่สร้งน้ำทะเลแล้ว จึงต้องพระราชประสงค์ที่จะประทับในแถบเขาหินเหล็กไฟนั้น ซึ่งในสมัยนั้นยังมีสภาพเป็นป่าอยู่มาก คุณตั้งจึงพาเสด็จทรงพระดำเนินไปทอดพระเนตรพื้นที่ใกล้ๆ บ้าน ซึ่งเป็นหุบเขาลงมา คุณวิไลเล่าว่า

“ท่านเสด็จไปถึงตรงนี้ บอก ตาตั้ง ฉันทาตรงนี้ คือเรื่องฮวงจุ้ยเรื่องอะไร ท่านเก่ง” (สร. วิไล: 17)

คุณพจน์ (คุณหนอน) สามิคุณวิไลก็ไปเจอตรงที่มีหินก้อนใหญ่ๆ อยู่ 3-4 ก้อน และคิดใจอยากได้ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี รับสั่งว่า **“เออ..ดี เอาจริงๆ นะ จะได้มาปลูกอยู่เป็นเพื่อนกัน...คุณหนอนก็ช่วยคุณตั้งดูแลสร้างพระ**

²⁰⁷ คุณวิไล เข้าใจว่าขณะนั้นแพทย์ประจำพระองค์ คือ แพทย์หญิงศรีจิตรา บุญนาค แต่แท้จริงคงเป็นก่อนหน้านั้น

ตำหนัก (เป็นตึก)...เป็นเจดีย์ใหญ่ ทั้งข้างหน้าข้างหลังตามแบบบ้านหัวหิน สมบูรณ์หมด...เราก็สร้างบ้านเสร็จก่อน ท่านก็ไปดูหลายหนนะ” (สร. วิไล: 17)

ทรงตั้งชื่อพระตำหนักว่า “ชมดง”... “ท่านตั้งของท่าน เก่งไหมอะ...ทันทีนั้น ทันทีที่เดินไปดูเลย ใครก็ไม่รู้ถามว่า สร้างพระตำหนักตรงนี้แล้วจะพระราชทานชื่อว่าอะไร...คนอื่นก็ชมทะเล..ชมคลื่น..ชมวิว...ของท่านก็ “ชมดง” สิ มันป่า...ก็ออกมาเลย “ชมดง” (สร. วิไล: 17)

สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒน วรขัตติยราชนารี ทรงเคยมี “สวนไกลกังวล” “สวนบ้านแก้ว” “ใกล้สมุทร” (ที่พัทยา) และบัดนั้น ทรงมี “ชมดง” ได้แมกไม้รับสายลม ที่เชิงเขาหินเหล็กไฟ หัวหิน มองไปข้างล่างเป็นสนามกอล์ฟหลวงหัวหิน ที่ซึ่งเสด็จฯ ทรงกอล์ฟมาช้านาน มองไกลออกไปเห็นอ่าวหัวหินโค้งนียบน้อยสวยงาม จรดเขาตะเกียบด้านหนึ่ง และสวนไกลกังวลอีกด้านหนึ่ง ให้พอที่จะทรงระลึกถึงความหลังในยามทรง “สูงวัย” ท่ามกลางธรรมชาติที่สวยงามเช่นเดียวกับที่ก่อนๆ

“เมื่อได้พระฤกษ์ขึ้นพระตำหนัก รับสั่งว่า “เอ๊ะ แล้วฉันจะไปอยู่ที่ไหนนี้ ก็ยังเข้าไม่ได้” ก็จะเลี้ยงพระด้วยไข่ไหม ท่านก็ต้องไปก่อน ถ้าจะออกเช้าวิ่งไปท่านก็เหนื่อย คุณหมอนเขาก็กราบทูลว่าจะทรงเลือก “บ้านหมอนหมอน” ของเรา หรือ “บ้านเชิงเขา” ของคุณตั้ง ท่านรับสั่งว่า “ฉันจะไปอยู่บ้านตาหมอน” เราต้องอพยพไปอยู่เรือนไทยที่ปลูกให้คนใช้อยู่ ถวายห้องนอนใหญ่เป็นห้องบรรทม อีกห้องหนึ่งก็ท่านหญิงพ้องกับคุณประอรประทับอยู่ 2-3 คืน...ที่เรือนรับรองก็ ท่านหญิงพวง ท่านชายคัส (หม่อมเจ้าคัสตาวัส จักรพันธ์) ท่านหญิงแก้ว (หม่อมเจ้าอัปภัศราภา เทวกุล ราชสกุลเดิม ดิศกุล) ทรงพระสำราญมากเลยที่หัวหินนะ อยากรจะเสด็จเมื่อไหร่ก็ได้ พอบ่าย 3 โมงก็กอล์ฟ” (สร. วิไล: 17)

งานขึ้นพระตำหนักชมดงจัดขึ้นใน พ.ศ. 2519 เสด็จฯ ไปประทับอยู่เป็นระยะๆ ในเวลาประมาณ 2 ปีต่อมา แต่ว่าทรงคิดอยู่ที่ว่าข้าราชการที่ต้องตามเสด็จฯ บางคนมีลูกเรียนหนังสืออยู่ที่กรุงเทพฯ เป็นลูกผู้หญิงด้วย “ท่านอุตสาหะเป็นห่วงเขา อยู่นานหน่อย เขาก็...แต่พวกข้าราชการที่ไปก็สนุก...บ่ายก็ตีกอล์ฟ ก็ตีกันไป เอะปะกันไป ก็สนุก หัวเราะเฮฮากันไป” (สร. วิไล: 18-19)

คุณหมอนก็มีวิธีทูล ชวนคุย “วันหนึ่งท่านก็ถาม ว่าไง จวนถึงวันแต่งงานแล้วนะ...จะเลี้ยงอะไร เลี้ยงที่ไหน” คุณหมอนก็ทูลว่า “จะเลี้ยงไปรอบฟางที่หัวหินพระเจ้าข้า” ท่านก็รับสั่งว่า “อ้าว ฉันฉันก็อดดี ถ้าไปหัวหิน” (ดิฉัน) ก็บอก “ก็ต้องเสด็จหัวหินเพคะ” แล้วท่านก็ไป...ทุกคนเลยได้ไปหัวหิน...คือบางที่ท่านเกรงใจคนอื่นมัง

ที่ดินสร้างพระตำหนักและบ้านหนอนนอนนั้น หม่อมราชวงศ์เทพยวงศ์ออกไปซื้อในนามบริษัทเพื่อให้ไม่ทราบว่าเป็นคนของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ แล้วจึงมาแบ่งกันภายหลัง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ก็พระราชทานที่มากกว่าที่จำเป็น แต่ก็ยังไม่ได้แบ่งแยกโฉนด ก่อนเสด็จสวรรคตสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รับสั่งต่อหน้าหม่อมเจ้ายุธิษฐีย์ สวัสดิวัตน์ (ท่านชายม้า) พระอนุชาพระชนนีเดียวกันที่ยังคงพระชนม์อยู่ในขณะนั้น และหม่อมเจ้าการวิกว่า พระตำหนักชมดงนั้น พระราชทาน “ตาทาน” (หม่อมเจ้าการวิก) เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ สวรรคตแล้ว ท่านทานรับสั่งกับคุณหนอนว่า “คุณหนอน ผมไม่มีปัญหาจริงๆ ที่จะดูแล...ผมจะขาย ก็ขายไม่ลง...ประเดี๋ยวใครที่ไหนก็ไม่รู้ขึ้นมาหยิบห้องพระบรรทม ผมก็ทนไม่ได้ เพราะฉะนั้นคุณหนอนเอาไปได้ไหม...รับฟรีไปเลย” คุณหนอนก็บอก “เอ๊ะ เดี่ยวใครรู้เขาจะว่าอย่างไร” ท่านทานก็รับสั่งยืนยัน คุณพจน์และคุณวิไล “จึงได้รับมาและตั้งใจดูแลให้ดีที่สุดตลอดเวลา เปิดใช้บ้าน แต่เก็บห้องบรรทมไว้ สำหรับเป็นที่ระลึก...เราไม่มีปัญหาที่จะไปเปิดเป็นพิพิธภัณฑ์หรืออะไรอย่างนี้” (สร. วิไล: 18)

ปัจจุบันนี้ เทศบาลเมืองหัวหิน ได้สร้างพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว บนยอดเขาหินเหล็กไฟ ประดิษฐานพระบรมรูปหล่อในพระอิริยาบถทรงยืนผืนพระพักตร์ผ่านสนามกอล์ฟเบื้องล่างไปทางสวนไกลกังวล และได้ปรับบริเวณให้มีทางเดินไปยังจุดชมวิวดูได้ (พทท 2545: 3 พร้อมภาพ)

ในช่วงเวลาที่ประทับอยู่ในกรุงเทพฯ หลัง พ.ศ. 2511 นั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ โปรดที่จะเสด็จฯ ไปทอดพระเนตรภาพยนตร์ที่โรงภาพยนตร์หรือในบางครั้งก็บริษัทเอกชนประกันภัย จำกัด ถนนสีลม ทั้งนี้เนื่องจากนายรองสนิท โชติกเสถียร ซึ่งเป็นทั้งเจ้าของร่วมและกรรมการฯ ได้เชิญเสด็จฯ โดยได้ภาพยนตร์มาจากบริษัทนำเข้าภาพยนตร์ซึ่งเช่าสถานที่บางส่วนอยู่ (สร. สมสาท: 22) ก็จะไปโปรดเกล้าฯ ให้ชวน “ก๊วนกอล์ฟ” โดยเสด็จฯ (สร. วิไล: 19) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงเป็นผู้ถือกรรมกรรมประกันชีวิตคนแรกของบริษัทนี้ และเคยเสด็จฯ ไปทรงเป็นประธานในพิธีเปิดสำนักงานใหญ่ของบริษัททั้งที่ศูนย์การค้าวังบูรพาแต่ก่อนและที่ถนนสีลม นอกจากนายรองสนิทแล้ว ผู้ที่ร่วมกันตั้งบริษัทนี้ขึ้นใน พ.ศ. 2489 ได้แก่ หลวงดำรงดุริตเรข คุรุเทียน (เชียร) เหลียวรักรวงศ์ อดีตครูโรงเรียนเยวกุมาร และหม่อมเจ้ากมลีสาน ชุมพล เป็นต้น (พช. บุญพิรุ)

พระราชกรณียกิจอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งทรงประกอบเป็นกิจวัตร โดยเฉพาะในช่วงที่ทรงกอล์ฟนอกวังน้อยลงแล้วนี้ ก็คือการทรงไฟทองในวังกับพระประยูรญาติและผู้ใกล้ชิดบางคน อันที่จริงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงไฟทองมานานแล้ว รวมทั้งเมื่อประทับอยู่ที่ประเทศอังกฤษหลังจากที่พระราชสวามีได้เสด็จสวรรคตแล้ว ที่พระตำหนักวังสุโขทัยนั้น มักจะทรงในช่วงหลังพระกระยาหารค่ำในห้องทรงพระสำราญด้านหลังพระตำหนัก ไฟทองนี้ “อ้างกันว่าเพื่อฝึกสมอง... หมอบอกให้เล่น พวกคนแก่ทั้งหลายยืนยัน... ท่านก็ทรง ก็มีท่านหญิงแก้ว ท่านชายคัส

ท่านหญิงพวง แล้วก็มีหม่อมปลั่งเข้าไปช่วยทำไฟ...(พอ) คนขาด...เราก็เข้าไปเล่นด้วย...ก็เปลี่ยยนๆ กันไป” (สร. วิไล: 19) เดิมมีคุณรองสนิท โชติกเสถียรด้วยอีกคนหนึ่ง ไฟตอนนี้ 5-6 คนก็เล่นได้ (สร. สมสวาท และ สมลักษณะ: 17)

“ท่านชายคัสท่านก็จะนั่งเหนื่อมือท่าน (สมเด็จพระ) บางทีก็แก้งแหย...หม่อมไต้ ไต้...คือท่านทิ้งไปตัวหนึ่ง ไต้ อะไรอย่างนี้...อ้าว เดี่ยวถวายตัวนี่ คือเป็นเรื่องหยอกเย้า...เป็นเรื่องสนุกนะ ท่านก็หัวเราะว่า เอ๊ะ ท่านคัสนี่ พิกล...บรรทมดีกนะอะ...ถึง 2 ยามก็ทูลลา” (สร. วิไล: 19)

คุณชายใหญ่เล่าว่า คุณชายก็จะนั่งอยู่เบื้องหลังองค์สมเด็จพระ บางทีก็จะรับสั่งถามว่า “ดีไหม ดีไหม” (พช. มาลาหวัตร)

ในช่วงนี้เช่นเดียวกัน โปรดเกล้าฯ ให้ไปรื้อเครื่องดนตรีเก่าๆ ออกมาจากคลัง แล้วมาเล่นกัน แต่เข้าใจว่าไม่ได้ทรง ท่านหวานทรงฆ้องแกมมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ และทรงระนาดด้วย (ผู้เขียนทราบเอง)

นางวิไลเล่าว่ามีอยู่ครั้งหนึ่งที่พวกนักดนตรีกราบบังคมทูลเชิญเสด็จฯ ไปในงานแสดงดนตรีไทย “ครูอะไรไม่ทราบที่เขาทำเป็นครั้งแรกเลย”²⁰⁹ เต็มโรงแน่นเลย พวกนักดนตรีนะ หลายสิบเลย แล้วครูที่ตีฉิ่งก็ไปยืนข้างหน้าไม่จั่นไม่หันหрок...ตีฉิ่งให้เด็กที่เล่นเห็น...เป็นครั้งแรกที่เขาทำถวาย (เล่น) เพลงพระราชนิพนธ์ 3 เพลงของพระเจ้าอยู่หัว (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว-ผู้เขียน)...ท่านไม่ sentimental คือก็ตีพระทัยที่ทำถวาย...แต่รู้สึกว่าคุณอื่นจะนำตาปริ้มๆ หรือตาสดนะ...(สมเด็จพระ)พระทัยแข็งออก...” (สร. วิไล: 19-20)

ที่วังสุโขทัยนี้ สมเด็จพระฯ ยังคงทรงพระตำราญกับการทรงดูแลต้นไม้ดอกไม้ หลังพระตำหนักใหญ่วังสุโขทัย โกล้ำๆ หอน้ำประปา สมเด็จพระฯ ทรงมีเรือนเพาะชำส่วนพระองค์ ซึ่งทรงปลูกต้นไม้เล็กๆ เช่น แคลดัสและดอกไม้พันธุ์เมืองนอกบางชนิด “ปลูกใส่กระถาง...วางเป็นชั้นๆ ไว้ แล้วก็ออกดอกด้วย...พระหัตถ์ท่านคงเย็นเพราะต้นไม้งาม สวย สวย” (สร. ประอร: 9) เมื่อผู้เขียนกลับมาจากอังกฤษเพื่อมาเยี่ยมบ้าน ท่านแม่ทรงแนะนำให้นำเมล็ดพันธุ์ดอกไม้ เช่น พิทูเนีย (petunia) แซลเวีย (salvia) ซึ่งจัดหาได้ง่ายและน่าจะถูกพระทัยด้วย มาเป็นของฝากทูลเกล้าฯ ถวาย การจัดหาสิ่งของให้เหมาะกับคนๆ หนึ่งนั้น ท่านแม่เห็นจะทรงรับมาจากสมเด็จพระฯ ซึ่งทรง “เชี่ยวชาญ” ในด้านนี้

²⁰⁹ เข้าใจว่าเป็น ดร.อุทิศ นาคสวัสดิ์ แต่อาจจะไม่ใช่

นอกจากนั้น สมเด็จพระโปรดที่จะเสด็จฯ ไปทรงจับจ่ายซื้อของเมื่อทรงมีโอกาสดังนั้นก็ไม่น้อยนัก “แม่แต่ตลาดนัดสนามหลวงท่านยังอยากเสด็จฯ (แต่) ดำรวจขอร้อง...ในกรุงเทพฯ นี่เสด็จ...ไคมารู...เช่นทริลก็เสด็จบ้าง” คุณมยุรีเล่า (สร. มยุรี: 5-6)

คุณหมึกแดงเล่าว่าเคยตามเสด็จฯ ไปห้างไคมารูที่ราชประสงค์ “ทรงซื้อชามาก...ท่านชอบจับนะ...ซื้อของต้องจับต้องคลำหมดเลย...เรายังเด็กอยู่เลย “แม่ เมื่อไหร่จะพระขี้เสริจะ...” ทรงเลือก ไม่ได้ซื้ออะไรแพงนะ ซื้ออะไรก็ๆ กิกๆ ชอบอะไรเล็กๆ น้อยๆ...ช่างซื้อของ” (สร. ศิริเฉลิม: 14) คุณประอร มารดาคุณหมึกแดง ยกตัวอย่างว่า เช่น “ถุงเล็กๆ...ที่เปิดออกมาเป็นถุงใหญ่ได้ เราไม่เคยคิดซื้อ เราก็ดินดูๆ ไปอย่างนั้น เอ๊ะ...ท่านซื้อกลับมา...เราตามไปซื้อดีกว่า เราก็กลับไปซื้อ...ท่านชอบอะไรก็ๆ จิกๆ ซื้อมาไว้แจกคนโน้นคนนี้...บางทีก็เก็บซะจนลืมไปเลย...ส่วนสินนั้น ท่านโปรดทุกสิ่งเลย สีอะไรก็ได้...ขอให้สวยก็แล้วกัน แต่ว่าท่าน collect (สะสม) อย่างหนึ่ง อ้ายไฟแช็กแบบต่างๆ โปรด collect มาก เป็นคู่เลย” (สร. ประอร: 13-14) สมเด็จพระโปรดทรงสะสมแต่สิ่งของทั้งๆ งามๆ หากแต่โปรดที่จะให้เป็นสิ่งที่ใช้ประโยชน์ได้ด้วย ดังมีอีก เช่น คลับแถบวัดตัวอันเล็กๆ รูปต่างๆ ต่างๆ ซึ่งจัดแสดงอยู่ในนิทรรศการถาวรสมเด็จพระปิพิพิธภัณฑพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมราชวงศ์ปรียามา (เดนท์) สวัสดิวัตน์ เป็นผู้บริจาค

ในช่วงนี้ หม่อมเจ้าการวิกได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ไปทรงงานเป็นที่ปรึกษาสำนักงานจัดการทรัพย์สินส่วนพระองค์ที่วังสระปทุม โดยทรงเห็นว่าท่านหวานจะต้องทำงานถวาย “สมเด็จพระเจ้า” ต่อไปอย่าให้ขาด และสมเด็จพระ ก็ทรงสนับสนุน ต่อมาท่านหญิงพ้องกับท่านหวานได้ทรงขายบ้าน “โตเต็ม” ที่สุขุมวิท เอาเงินส่วนหนึ่งไปซื้อที่ดินไว้ปลูกบ้านหลังเล็กๆ ที่หมู่บ้านสัมมากร ถนนรามคำแหง และสมเด็จพระ ก็ได้พระราชทานเงินก้อนหนึ่งแก่หม่อมหลวงประอร เธอก็ได้นำมาซื้อบ้านชั้นเดียวที่นั่นด้วย ทั้งนี้ เพราะสมเด็จพระ รับสั่งอยู่เสมอว่า หากสวรรคตแล้ว วังสุโขทัยก็ต้องคืนเป็นของแผ่นดิน เดี่ยวจะไม่มีที่อยู่กัน (การวิก 2545: 171)

สมเด็จพระ ทรงเป็นพระกังวลเรื่องที่ว่าชีวิตของข้าราชการระดับต่างๆ จะเป็นอย่างไรต่อไป ดังที่นางสาววัง ข้าหลวงห้องพระบรรทม เล่าว่า สมเด็จพระ รับสั่งว่า “ถ้าฉันเป็นอะไร ชีวิตคนจะเปลี่ยนแปลงไปเยอะ” (สร. วัง: 9) ซึ่งในกรณีของนางสาววัง และนายทองดี การุณ มหาดเล็กตั้งเครื่อง เป็นต้น ก็ได้รับการบรรจุเข้าไปอยู่ในสังกัดของสำนักพระราชวังตั้งแต่ช่วงนั้นแล้ว และในเรื่องที่อยู่อาศัยนั้น ก็ปรากฏหลังเสด็จสวรรคตแล้วว่า ได้มีการสร้างแฟลตหรืออาคารที่พักที่บริเวณหลังวัง มีห้องชุดเล็กๆ ไว้ให้ข้าราชการของ

สมเด็จพระเจ้า 40 ครอบครัวยังได้พักอาศัย (สร. วัง: 19) พระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเช่นนี้
อำนวยความสะดวกเกี่ยวกับอนาคตของข้าราชการของพระองค์ไปได้มาก

นอกจากนั้น สมเด็จพระเจ้า ยังไม่ทรงละเลยที่จะเสด็จฯ ไปเยี่ยมไข้ผู้ที่ทรงสนิทด้วยถึงโรงพยาบาล ดังที่
หม่อมราชวงศ์พวงแก้ว ธิดาหม่อมเจ้าอุปถัมภ์และหม่อมเจ้าพวงรัตนประไพ ชุมพล เล่าว่า “ตอนพ่อป่วย
สมเด็จพระเจ้า ท่านเสด็จฯ ที่โรงพยาบาลบ่อยๆ ตอนที่พ่อใกล้จะสิ้นลม ทรงกอดอกกับแม่ร้องไห้ด้วยกัน” (พช. พวง
แก้ว) ทรงเป็น “หัวอกเดียวกัน” กับ “พี่พวง” ในยามน่าเศร้าสลดเสียใจนั้น นั่นเป็นเหตุการณ์ในเดือนกันยายน
พ.ศ. 2517

ครั้นเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2519 สมเด็จพระเจ้า ทรงทราบข่าวว่าบิดาเกี่ยวกับพระอาการประชวรของหม่อมเจ้า
ยุธิษฐิธร สวัสดิวัตน์ (ท่านชายม้า) พระอนุชาร่วมพระชนนีองค์เดียวที่ยังทรงชนม์อยู่

หม่อมราชวงศ์ภัทรตรีทศ (ราชสกุลเดิมเทวกุล) สวัสดิวัตน์ ซึ่งเป็นคู่ชีวิตของท่านชายม้า เขียนไว้ว่า
ท่านชาย “ประชวรด้วยโรคหทัย ต้องเข้ารับรักษาอยู่ที่โรงพยาบาล ขณะที่เป็นเอกอัครราชทูตอยู่ที่มาเลเซีย สมเด็จพระเจ้า
ทรงตกพระทัยและเป็นห่วงมาก รับสั่งมาว่า

“ถ้าเป็นพี่สาวธรรมดาเหมือนคนอื่นก็จะบินไปอยู่กับน้องม้าทันที” แต่ที่ทรงจนพระทัยที่ทรงเป็น
สมเด็จพระเจ้า จะเสด็จไหนทีก็เรื่องมาก ลำบาก รับสั่งกับคุณพี่พันธุทิพย์ของดิฉันและในลายพระหัตถ์ (ลงวันที่ 8
มิถุนายน พ.ศ. 2519-ผู้เขียน) ต่อไปว่า “อยากให้ออก และกลับมาอยู่ด้วยกัน” สำหรับท่าน (ชายม้า) เองนั้น ไม่
อยากไปประจำประเทศใดที่ไกลโดยไม่สามารถเฝ้าสมเด็จพระเจ้า ได้ง่ายและบ่อยๆ” (ยุธิษฐิธร 2528 ไม่ปรากฏเลข
หน้าเลย มีพระฉายาลักษณ์)

เมื่อหม่อมเจ้ายุธิษฐิธรยังเยาว์อยู่นั้น (อ่อนชันษาว่าสมเด็จพระเจ้า ถึง 13 ปี) ได้อยู่ในพระราชอุปการะของ
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และสมเด็จพระเจ้า และได้รับพระราชทานทุนให้ไปศึกษาต่อที่สหรัฐอเมริกาจนทรง
สำเร็จการศึกษาในระดับปริญญาตรีหลังสงครามโลกครั้งที่สอง โดยในระหว่างสงคราม ทรงเป็นทหารเสรีไทยสาย
อเมริกาและทรงปลอมพระองค์เข้ามาปฏิบัติงานใต้ดินที่จังหวัดชัยภูมิ (ยุธิษฐิธร 2528) เมื่อทรงสำเร็จการศึกษา
แล้ว ทรงรับราชการที่กระทรวงพาณิชย์ก่อนที่จะทรงย้ายมาที่กระทรวงการต่างประเทศ ทรงเกษียณอายุราชการ
ที่ประเทศมาเลเซียใน พ.ศ. 2521 คุณจก ฌ ระนอง เขียนไว้ว่าเกี่ยวกับพระอุปนิสัยของท่านไว้ว่า “ท่านม้า
น่ารักมาก โกรธไม่เป็น ด่าไม่เป็น พูดคำหยาบก็ไม่เป็น” และ ดร.เจริญ เจริญรัชตภาคย์ เขียนไว้ว่า “ท่านทรงเป็น
ผู้ที่มีความซื่อสัตย์สุจริต จิตใจดี...เสียสละเพื่อส่วนรวม มีใจเป็นนักกีฬา และชอบปฏิบัติงานของส่วนรวมอย่าง

เจียบๆ โดยที่ท่านมิได้ทรงมีการถือองค์แต่อย่างใดต่อเพื่อนฝูง” (ยุธิษฐียร 2528) พระอุปนิสัยช่างคล้ายคลึงกับพระราชจริยวัตรของสมเด็จพระเจ้าเสือ²¹⁰

เข้าใจว่ามาบัดนั้น สมเด็จพระเจ้าเสือ ได้ทรงทำพระราชพิธีกรรมไว้แล้ว ซึ่งพระญาติใกล้ชิด โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่สืบสายพระชนนี ต่างก็ได้รับส่วนแบ่ง แต่พระราชทรัพย์ส่วนหนึ่ง พระองค์ได้ถวายเป็นพระราชกุศลแก่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งหม่อมราชวงศ์เทพยพงศ์ เทวกุล และคุณพจน์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา เป็นผู้จัดการพระราชมรดก²¹¹

²¹⁰ ในจดหมายลงวันที่ 13 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2494 ของ ม.จ.ยุธิษฐียร ทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ขณะที่ยังทรงเป็นผู้ช่วยข้าหลวงพณิชยศาสตร์ ทรงเริ่มว่า “**ทูลสมเด็จพระเจ้าเสือทรงทราบ**” ส่วนในลายพระราชหัตถ์ ลงวันที่ 8 มิถุนายน พ.ศ. 2519 ที่พระราชทานไปนั้น สมเด็จพระเจ้าเสือ ทรงว่า “**สิ่งมีค่า**” และ “**รักและคิดถึงจริงๆ**”

²¹¹ ต่อคำถามถึงเหตุที่ทรงตั้งคุณพจน์นั้น คุณวิไล ภรรยา ตอบว่า “**ท่านคงจะไว้ใจนะอะ คือ...เวลาทำอะไรต่ออะไรนี้...ก็ทรงใช้อยู่หลายเรื่อง...เช่น ตอนสวนบ้านแก้ว ไม่มีคนที่จะไป (เก็บของ) คุณพจน์ก็บอกไม่เป็นไร ข้าพระพุทธเจ้าจะทำถวายเอง อย่างทรงห่วงเลย...ก็ไปนั่งทำอยู่หลายวัน...ท่านใช้ทำอะไรก็ทำให้**” (สร. วิไล: 13)

ธำรงเกียรติพระปรมินทร์ปกประชา

ถึงช่วงนี้ นับเป็นเวลา 35 ปีแล้วที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 ได้ทรงดำรงพระองค์เป็นกุลสตรีหม้าย ตลอดระยะเวลาดังกล่าว พระองค์ได้ทรงดำเนินพระราชจริยวัตรเรียบง่าย ไม่ถือพระองค์ และที่สำคัญ ทรงพระราชทานะอดทนเพื่อธำรงไว้ซึ่งพระเกียรติยศแห่งองค์พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปกฯ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และศักดิ์ศรีของสยามประเทศ

พระราชกรณียกิจในการเสด็จฯ ไปทรงบรรจุกีบห่อเวชภัณฑ์ที่ลอนดอนนั้น อาจดูน้อยนิด แต่แท้จริงยิ่งใหญ่ ด้วยทรงพร้อมที่จะทรงเสี่ยงภัยไม่ใช่ด้วยพระราชหฤทัยเอื้ออาทรต่อเพื่อนมนุษย์เท่านั้น หากยังเป็นการช่วยแสดงให้เห็นเป็นประจักษ์ถึงความร่วมมือของคนไทยในการต่อสู้กับอำนาจอธรรม ยังผลให้สยามประเทศสามารถดำรงความเป็นไทไว้ได้

พระราชอัธยาศัยถ่อมพระองค์ในการนั้น พระปรีชาญาณในการทรงหลีกเลี่ยงการนำพระองค์เข้าเกี่ยวข้องกับความเป็น “การเมือง” และความหนักแน่นในพระราชหฤทัยที่จะรักษาไว้ซึ่งพระเกียรติยศแห่งพระราชสวามีเหนืออื่นใด ได้ยังผลให้เกิดการสยบยอม ยอมรับที่จะสรรเสริญพระบารมีทั้งแห่งพระราชสวามีและของพระองค์เองในที่สุด

ครั้นเสด็จฯ กลับมาสู่ “บ้านเกิดเมืองนอน” ก็ยังทรงมีวิธีการไม่ให้ต้องทรงข้องเกี่ยวกับ “กิจการของบ้านเมือง” โดยการทรงปลีกพระองค์ไปประทับอยู่ในชนบทห่างไกล “ทำมาหาเลี้ยงชีพ” อยู่ท่ามกลางชาวบ้าน จันทบุรีธรรมดาสาวมัญ แต่พระเมตตาการุณเป็นสายธารน้ำพระทัยจนบังเกิดความภักดีจงรักในใจของเขาเหล่าประชาชน ผู้ได้รับทักษะในการดำเนินชีวิตอย่าง “พอเพียง” บนฐานของภูมิปัญญาที่เขามีมาแต่เดิม

ทั้งนี้ มิใช่ว่า ได้ทรงสละซึ่งพระราชกิจหน้าที่ในพระราชสถานะเจ้านายฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ ยังทรงถือเป็นสำคัญยิ่งที่จะต้องเสด็จฯ กลับมายังกรุงเทพฯ เพื่อทรงร่วมในพระราชพิธีสำคัญๆ ตลอดจนทรงแบ่งเบาพระราชภาระในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ

ในทางส่วนพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงมีวิธีการหล่อหลอมอุปนิสัยผู้เยาว์ทั้งที่เป็นพระญาติและลูกหลานชาวบ้าน โดยการทรงดำเนินพระราชจริยวัตรเป็นแบบอย่างยิ่งกว่าการพำสอนสั่ง ทรง

ปลูกฝังนิสัยอดทนต่ออุปสรรคนานา ทรงส่งเสริมการเรียนรู้ในสิ่งใหม่ แต่ให้ธำรงไว้ซึ่งคุณธรรมดั้งเดิม คือ ความกตัญญูรู้คุณ การไม่เบียดเบียน และความเอื้ออาทรต่อเพื่อนมนุษย์ มี “ตึกประชาธิปไตย” ตึกผ่าตัดที่ทันสมัย ตรงตามความต้องการของเหล่าประชาผู้ยากไร้เป็นพยาน นำร่องให้ทางราชการได้สานต่อเป็น “โรงพยาบาล พระปกเกล้า” ศูนย์กลางการแพทย์การพยาบาลในภาคตะวันออก ยังผลเนื่องเป็นการประดิษฐานพระนามาภิไธย องค์ผู้ได้ทรงสละสิ้นซึ่งพระราชอำนาจใดๆ ด้วยทรงหวังจะให้อำนาจการปกครองถึงมือราษฎรโดยทั่วไป ทั้งให้ปรากฏเป็นอนุสรณ์ว่าได้ทรงพยายามทุกวิถีทางที่จะทรงปกป้องคุ้มครองอาณาประชาราษฎร์ให้ได้รับความ ยุติธรรม ความกินดีอยู่ดี เสมอกัน

เมื่อถึงคราวที่พระองค์เองมีความจำเป็นต้องจากจันทบุรีเสด็จฯ กลับสู่พระนคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ได้ทรงเสริม เป้าหมายความกินดีอยู่ดีนั้นด้วยพระราชอุทิศ “สวนบ้านแก้ว” แก่การศึกษา เพื่อใช้เป็นสถานที่สร้างสถาบัน ฝึกหัดครู ผู้ที่จะได้ไปประสพวิชา สร้างคนไว้เพื่อพัฒนาท้องถิ่นสืบไป

เมื่อทรงเข้าสู่ปัจฉิมวัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ได้ทรงใช้กีฬาเป็นยาวิเศษ ทนบำรุงพระวรกายพระกำลังวังชา ประสาน พระราชกรณียกิจส่วนพระองค์นั้นเข้ากับการทรงเยี่ยมราษฎรในพื้นที่ต่างๆ ของประเทศ ซึ่งได้อำนวยให้ทรง พระเกษมสำราญกับกีฬาโปรด ทั้งยังได้นำมนำให้บรรดานักกอล์ฟผู้ไม่เคยได้มีโอกาสเข้าเฝ้าฯ มาก่อนได้สัมผัส ซึ่งน้ำพระราชหฤทัยอ่อนโยนและพระราชเจตจำนงมุ่งมั่นที่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลด้านการแพทย์การ พยาบาล และการศึกษา เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระราชสวามีผู้ทรงจงรักภักดีมิเสื่อมคลาย และเขาเหล่านั้นจึง ได้เกิดความรู้สึกที่ร่วมโดยเสด็จพระราชกุศลใน “ทุนประชาธิปไตย” ซึ่งทรงตั้งขึ้นเพื่อการดังกล่าว

ทั้งหมดนี้ บังเกิดมิได้ มิใช่โดยที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ต้องพระราชประสงค์จะทรงเชิดชู พระองค์เองก็หาไม่ หากแต่ความไม่ทรงติดยึด ไม่มีอัตตา นั้นเองได้อำนวยให้การทั้งหลายเป็นไปของมันเอง ตามครรลอง เพราะกุลสตรีศรีสยามพระองค์นี้ได้ทรงดำเนินพระราชกรณียกิจสอดคล้องกับท่วงทำนองที่เป็น จริงในแต่ละกาลสถาน

หม่อมราชวงศ์รำไพอาภา (คุณเอ๋ย) แสดงความประทับใจในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ ว่า **“ท่านเป็นผู้หญิงที่ไม่มีอาฆาต พยาบาท ปฏิบัติพระองค์อยู่ในธรรมะ ซึ่งท่านก็ไม่ได้ธรรมะธรรมดา ที่เรียกว่าไปวิปัสสนากรรมฐานจำเรียน แต่ ท่านสวดมนต์ทุกคืนนะ ยาว แล้วก็กตัญญูที่สุดกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ...เป็นคนกตัญญูโดยสายเลือด เลี้ยงพ่อเลี้ยงแม่นี่ท่านเลี้ยง”** (สร. รำไพอาภา: 9) ในขณะที่พระกำลังวังชากำลังถดถอยลงตามธรรมชาตินั้น สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ผู้ทรงมีความไม่ประมาทเป็นที่ตั้ง ได้ทรงมีพระราชดำริว่า เพื่อให้พระราชกุศล

ที่ทรงบำเพ็ญมาในนาม “ขุนประชาธิปไตย” มีความเป็นปึกแผ่นมั่นคงสืบไป จึงได้พระราชทานทรัพย์สินและเงินทูลจำนวนทั้งสิ้น 2,715,041.68 บาท เป็นทุนประเดิมในการจดทะเบียน “มูลนิธิประชาธิปไตย” เมื่อวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2518 ซึ่งทางราชการได้รับจดทะเบียน เมื่อวันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ. 2518

พึงสังเกตว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ไม่ได้โปรดให้พระนามของพระองค์เองปรากฏในชื่อของมูลนิธิฯ ทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลทั้งหมดน้อมเกล้าฯน้อมกระหม่อมถวายแด่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชสวามีผู้ทรงเป็นต้นตอของพระราชทรัพย์ ทรงกำหนดให้มูลนิธิประชาธิปไตยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อสนับสนุนกิจการของโรงพยาบาลพระปกเกล้า วิทยาลัยพยาบาลของโรงพยาบาลพระปกเกล้า และวิทยาลัยครูที่จันทบุรี โดยทรงเป็นองค์ประธานกรรมการของมูลนิธิฯ ด้วยพระองค์เองตลอดพระชนมชีพ มีพระญาติและผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการดำเนินการการแข่งขันกอล์ฟประชาธิปไตยเป็นกรรมการ ทั้งนี้ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ สวรรคตแล้ว มูลนิธิฯ ได้รับพระราชทานพระราชมรดกมาอีกจำนวนหนึ่ง (กิจกรรมฯ 2556: 5-6) และคณะกรรมการของมูลนิธิฯ ได้มีมติเป็นเอกฉันท์ให้ผนวกพระนามไว้ในชื่อของมูลนิธิฯ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติในการที่ได้ทรงก่อตั้งและทรงเป็นองค์ประธานกรรมการตลอดมา มูลนิธิประชาธิปไตย จึงเปลี่ยนชื่อเป็น “มูลนิธิประชาธิปไตย-รำไพพรรณี” ตามการจดทะเบียน ณ วันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2528 โดยได้ปรับวัตถุประสงค์ให้กว้างขึ้นแต่โดยหลักยังอยู่ที่การสนับสนุนกิจการของสถาบันทั้งสาม (กิจกรรมฯ 2556: 5-6)

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงมีพระราชกรณียกิจที่สำคัญอีก 2 ประการในการเฉลิมพระเกียรติพระราชสวามี กล่าวคือ เกี่ยวเนื่องด้วยพระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และพิพิธภัณฑสถานพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบรมราชานุสาวรีย์นั้น รัฐสภาได้มีดำริ ตั้งแต่ พ.ศ. 2513 แล้วว่าจะสร้าง แต่ก็ติดขัดเรื่อยมา ส่วนหนึ่งเนื่องจากความผันผวนทางการเมือง และการเปลี่ยนแปลงรัฐบาล ตลอดจนประธานสภา แต่ในที่สุดได้มีข้อสรุปให้สร้างเป็นอนุสาวรีย์ของชาติ ณ บริเวณหน้าอาคารรัฐสภาซึ่งเพิ่งสร้างขึ้นในเวลานั้นในพื้นที่พระราชวังดุสิตทางทิศเหนือของพระที่นั่งอนันตสมาคม ด้านถนนอุทองใน สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ซึ่งขณะนั้นพระพลานามัยได้ทรุดลงมากแล้ว ได้มีพระราชอุทิศสาหะเสด็จฯ ตามคำกราบบังคมทูลเชิญเสด็จฯ ของพลอากาศเอกहरิน หงสกุล ประธานรัฐสภาในขณะนั้น ไปทอดพระเนตรการขึ้นหุ่นพระบรมราชานุสาวรีย์ ณ โรงปั้นหล่อในบริเวณอาคารรัฐสภา เมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม พ.ศ. 2521 (हरิน 2551: 9-23 และพระฉายาลักษณ์ใน **ราชเลขาธิการ 2528: 217** ทรงพินิจพิเคราะห์พระพักตร์พระบรมรูปพระราชสวามีเป็นพิเศษ)

นอกจากนั้น เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ประธานรัฐสภามีดำริให้จัดรวบรวมเอกสารเกี่ยวกับการพระราชทานรัฐธรรมนูญมาจัดนิทรรศการให้ประชาชนได้ชมเป็นการเพิ่มพูนพระบารมีที่ห้องโถงใต้พระบรมราชานุสาวรีย์ด้วย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงนำสิ่งของเครื่องใช้ส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจำนวนมากมาพระราชทาน (हरिन 2551: 26) เสมือนเป็นการทรงบอกเป็นนัยว่า พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชกรณียกิจอื่นๆ อีกมากนอกเหนือจากการพระราชทานรัฐธรรมนูญ สำนักงานเลขาธิการรัฐสภาจึงได้เก็บรักษาไว้เป็นสมบัติของชาติและจัดแสดงให้ประชาชนได้เข้าชม ณ ที่นั้น โดยใช้ชื่อได้อย่างเต็มภาคภูมิว่า **“พิพิธภัณฑ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว”** จนกระทั่งเมื่อสถาบันพระปกเกล้าได้แยกจากสำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎรออกมาเป็นอิสระ มีพระราชบัญญัติ พ.ศ. 2541 ของตนเอง จึงได้รับช่วงงานพิพิธภัณฑ์ฯ ดังกล่าวมาตามความในมาตรา 29 ของพระราชบัญญัติ และได้เปิดจัดแสดง ณ อาคารอนุรักษ์ (อาคารกรมโยธาธิการเดิม) ถนนหลานหลวง เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ ตั้งแต่วันที่ 7 ธันวาคม พ.ศ. 2545 โดยจัดแสดงนิทรรศการพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจทั้งของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ

งบประมาณในการก่อสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์นั้นได้มาจากงบประมาณแผ่นดิน 10 ล้านบาท นอกจากนี้มาจากการที่สำนักงานเลขาธิการรัฐสภาได้เรียกรับเงินจากประชาชนทั่วไป ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ผู้มีบทบาทสำคัญในการนั้น มาทรงร่วมด้วย ท้ายที่สุดมีเงินเหลืออยู่ถึง 1,777,700 บาท ประธานรัฐสภาจึงเห็นสมควรนำไปเป็นเงินต้นในการจัดตั้งมูลนิธิฯ ขึ้นเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองสืบไป สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี พระราชทานชื่อมูลนิธิว่า **“มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว”** และสำนักงานเลขาธิการรัฐสภาได้นำความกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงขัดข้อง (हरिन 2551: 18 และ 29)²¹²มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ฯ มีวัตถุประสงค์สนับสนุนการอบรม การศึกษา การแพทย์ การพยาบาล และการเฉลิมพระเกียรติ จึงเกิดมีมูลนิธิในพระนามพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ถึง 2 มูลนิธิ

²¹² ในกรณีของ “มูลนิธิประชาธิปไตย” นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงถือว่าเป็นการใช้พระนามส่วนพระองค์ จึงพระราชทานชื่อมูลนิธินั้นด้วยพระองค์เอง แต่ในกรณีนี้ก็ตามที่ใช้พระบรมนามาภิไธย ทรงถือว่าพระองค์ไม่ทรงมีสิทธิ์ที่จะพระราชทานพระอนุญาต ต้องขอพระบรมราชานุญาต

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินทรงเททองหล่อพระบรมราชานุสาวรีย์ เมื่อวันที่ 7 เมษายน พ.ศ. 2522 และทรงประกอบพระราชพิธีเปิดเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2523 (รัฐสภา 2524: 414 และ 422) นำเสียดายที่ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ไม่ได้เสด็จฯ ทรงร่วมในพิธีทั้งสอง ด้วยพระพลานามัยไม่อำนวย อย่างไรก็ตาม โดยที่ทั้งพระบรมราชานุสาวรีย์และมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ฯ เกิดมีขึ้นได้ก็ด้วยคำริ และการดำเนินงานของรัฐสภาและแรงศรัทธาของประชาชน อีกทั้งพระมหากรุณาธิคุณของทั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ จึงถือได้ว่าทั้งสองอย่างมีที่มาจาก “ราชประชาสมาสัย” คือ พระราชวงศ์และประชาชนได้พึ่งพาอาศัยกันกระทำการ

ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตและถวายพระเพลิงแล้ว สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้พระราชทานเงินส่วนหนึ่งที่ประชาชนบริจาคแก่มูลนิธิฯ คณะกรรมการมูลนิธิฯ จึงได้มีมติเป็นเอกฉันท์ อนุมัติพระนามของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ มาประกอบไว้ในชื่อ เป็น “มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ”

ส่วนพิพิธภัณฑสถานพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้จัดแสดงเครื่องราชภัณฑ์และสิ่งของส่วนพระองค์ที่ได้รับพระราชทานจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว นับได้ว่าเป็นพระราชกุศลอีกประการหนึ่งที่ได้ทรงประกอบ

พระราชกรณียกิจที่กล่าวมาแล้วนั้นทรงพระราชอุทิศถวายพระราชสวามี พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อธำรงพระเกียรติสืบไป²¹³

²¹³ สำหรับพระบรมราชานุสรณ์อื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นที่มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช สถาบันพระปกเกล้า อาคาร ถนน สะพาน หรือแม้แต่พระบรมราชานุสาวรีย์ (ที่ไม่ใช่ของชาติ) ซึ่งปรากฏมีอยู่ในปัจจุบันนั้น ไม่ได้เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ดี ไม่ใช่ว่าโดยตรง จึงไม่ได้นำมาเล่าถึงในที่นี้

แสงรำไพลับหล้าเมื่อสายัณห์

ในวันเฉลิมพระชนมพรรษาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 6 รอบ หรือ 72 พรรษา เมื่อวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2519

“ขณะทรงทำพิธีบำเพ็ญพระราชกุศล...เมื่อมีผู้ถวายเทียนให้ทรงจุด กลับประทับนั่งเฉย จนต้องกราบ บังคมทูลเตือน จึงได้ทรงพระดำเนิน “เตาะเตาะ” ไปทรงจุดเทียน ต่อจากนั้น ก็ทรงนั่งเฉยราวกับไม่รู้สึกระองค์อีก จนกระทั่งสมเด็จพระมหาวีรวงศ์สังเกตเห็น และกราบบังคมทูลแนะนำให้เสด็จขึ้นไปประทับพักผ่อน” หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์เล่า (ราชอาณาจักร 2531: 182)

หม่อมหลวงประอรให้ข้อมูลเสริมว่า ทรงบ่นปวดพระเศียร จึงได้นำยาพาราเซตามอล (paracetamol) แก้วปวดไปถวายให้เสวยหนึ่งเม็ด หลังจากนั้นทรงง่วงแล้วปวดพระเศียรอีก เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงให้ทูลเชิญไปประทับสักครู่ พอเสร็จพิธี สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา (กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ในภายหลัง) เสด็จเข้าไปทรงทูลเชิญเสด็จไปเสวยพระกระยาหาร ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ก็ยังเสด็จฯ ไปเสวย แต่สักครู่ ทรงเริ่มมีพระอาการง (สร. ประอร: 16)

แพทย์หญิง หม่อมราชวงศ์พวงแก้ว สุนทรเวช ให้ข้อมูลทั่วไปว่า ความดันโลหิตสูง ทำให้ง่วงได้อยู่ (พช. พวงแก้ว)

งานวันเฉลิมฯ ปีนั้นจึงไม่ค่อยรื่นเริงเท่าใดนัก แต่ในช่วงนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ก็ได้ทรงรับเสด็จฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้ เมื่อเสด็จฯ มาที่วังสุโขทัย เพื่อถวายน้ำพระมหาสังข์และทรงเจิมพระนลาฏถวายเป็นสิริมงคล พระพักตร์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ยังงามเช่นเคย เข้มพระสรวลทรงแสดงความปลื้มพระราชหฤทัย และทรงวางพระอิริยาบถได้อย่างเหมาะสม กล่าวคือ ประทับที่ริมพระเก้าอี้โซฟาองค์เดียวกับพระเจ้าอยู่หัว ทรงย่อพระองค์ลงคล้ายทรงหมอบกราบ ผินพระวรกายไปและก้มพระพักตร์ลงพอดีที่จะทรงเจิมได้ถนัด เป็นความมั่งคั่งเหมาะสมแก่พระราชสถานะ ทั้งเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จฯ (เข้าใจจากฉลองพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ว่าเป็นอีกวันหนึ่ง) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ก็ได้ทรงพินิจพานยานลิพาซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงใช้อัญเชิญแจกันดอกไม้มาถวาย ด้วยความสนพระราชหฤทัย และเมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารเสด็จฯ มา พระอิริยาบถก็สบายๆ เช่นเดียวกัน (พระบรมฉายาลักษณ์และพระฉายาลักษณ์ใน ราชอาณาจักร 2531: 212-214)

อันที่จริง สมเด็จพระทรงกะว่าจะเสด็จฯ ประพาสประเทศอินโดนีเซีย²¹⁴ หลังงานวันเฉลิมฯ ส่วนหนึ่งเพื่อทรงเยี่ยมหม่อมราชวงศ์ปรียาภา (คุณแดง) ซึ่งตามสามีชาวอังกฤษไปพำนักอยู่ที่นั่น คุณแดงเล่าว่ามีการเตรียมการไว้เกือบจะเสร็จสรรพแล้วก็พอดีประจวบ ท่านหญิงผ่องซึ่งทรงเป็นราชเลขาฯ ได้ทรงส่งโทรเลขไปบอกว่าเสด็จฯ ไม่ได้แล้ว (สร. ปรียาภา: 15) คุณแดงจึงเป็นฝ่ายบินมาเฝ้าฯ ...

“เข้าไปกราบไปกอดท่าน ท่านก็จำได้ แต่ท่านก็มองเฉยๆ ยิ้มๆ ตอนนั้นท่านยังยิ้มอยู่ แต่ว่ามันเหมือนกับว่าสื่อกันได้” (สร. ปรียาภา: 15)

เมื่อเสด็จฯ ไปอินโดนีเซียไม่ได้ จึงมีผู้ทูลให้เสด็จไปหัวหิน และก็ยังเสด็จฯ ได้ (สร. ประอร: 16) หากตั้งแต่นั้นมาบุคคลที่เฝ้าฯ อยู่ทุกวันเช่นคุณประอรและนางสาววัง ข้าหลวงห้องพระบรรทม ก็เริ่มสังเกตเห็นความเปลี่ยนแปลง หม่อมหลวงประอรเล่าว่า ทรงเริ่มแต่งพระพักตร์ได้ไม่เสมอกัน คือมีรอยด่าง ซึ่งตามปกติ แม้จะทรงใช้เวลาทาครีมและแต่งพระพักตร์ แต่ก็จะออกมางาม ต่อมา สิ่งที่แปลกมากสำหรับสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ คือ **“ทรงเปลี่ยนเวลาใหม่หมดเลย...บรรทมตื่นเร็วขึ้น เสด็จเร็วขึ้น...พอถึงเครื่องกลางวัน ทำโหมงครึ่ง (เสด็จ) ลงมาแล้วจะเสวย เครื่องยังไม่เสร็จเลย ต้องล่อคุยอะไรต่ออะไรไปตามเรื่อง...คือไม่เคยเห็นนะ...พรรณนี้ท่านไม่มีเป็นเลย...ท่านเป็นคนตรงเวลาเป๊ะเลย...ก็นึกแปลกใจแล้ว พอเสวยก็ไม่ได้เสวยทำอะไร...เสร็จแล้วก็ขึ้นบรรทม พัก พอบ่ายสองครึ่ง (เสด็จ) ลงมาแล้ว”** (สร. ประอร: 17) กล่าวคือ จะเสวยพระสุธารสชาวยามบ่ายแต่แดดยังร้อน พอดิซุ่มองุ่นที่ซึ่งมักจะประทับมีเสาบัง จึงจัดที่ประทับได้ **“อ้ายเราก็นั่งตากแดดกันไปลิ...เร่งเครื่อง (เสวย) ทุกเวลาเลย... (ดิฉัน) บอกหมดแล้ว เขาก็บอกว่าค่อยๆ ปล่อยตามใจไป”** (สร. ประอร: 17)

หลังจากนั้น กลไกการสั่งงานพระอัยยาก็เริ่มเสื่อมลงทีละน้อย แต่ยังทรงจำผู้ใกล้ชิดได้ จำคุณประอรได้ **“หลานเหลนมาก็จำได้ แต่ว่าก็ซึ่มๆ ไม่รับสั่งด้วยทำอะไร...แล้วข้าก็ไม่เสวย นั่งมอง จ้องไป ดูคนโน้นไป อะไรอย่างนี้”** (สร. ประอร: 17)

นางสาววัง ข้าหลวงห้องพระบรรทม ลงความเห็นว่

²¹⁴ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ เคยโดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ประพาสเกาะชวาและเกาะบาหลี (ซึ่งปัจจุบันเป็นส่วนของประเทศอินโดนีเซีย) เมื่อ พ.ศ. 2472 แต่ประทับอยู่ที่บาหลีเป็นระยะเวลาสั้น คุณประอรบอกว่าจะเสด็จบาหลี (สร. ประอร: 16) ซึ่งอาจเป็นเพราะต้องพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรอีกครั้ง คุณแดงบอกว่าเธอพำนักอยู่ที่เมืองโบกอร์ (Bogor) บนเกาะชวา และทรงกะจะเสด็จฯ ไปที่บ้านคุณแดงด้วย (สร. ปรียาภา: 15) จึงเข้าใจว่าจะเสด็จประพาสทั้งสองเกาะ

“ท่านก็ไม่ใช่หลงหรือ แต่ว่าท่านไม่รับสั่ง...จำได้...บางทีมีคนแปลกหน้า ท่านไม่ให้เข้าหาท่าน...ท่านพยักหน้าให้ไปอยู่กับท่าน...แต่ว่าบางครั้งท่านก็รับสั่งนะ (เช่น ทูลถามว่าอยากเสวยอะไรพะคะ...หม่อมฉันมีของให้เสวย เสวยไหม...ไม่เอา ท่านก็รับสั่ง...” (สร. วัจ 1: 8) ทรงสื่อความแก่ผู้ใกล้ชิดได้ เพียงแต่ไม่ต้องพระราชประสงค์จะรับสั่งอะไรมา

ในปลายปี 2521 พ่อ (หม่อมเจ้ากมลีสถาน) ถึงชีพิตักษัยตอนดึกที่เรือนในวังสุโขทัย เช้าวันรุ่งขึ้นผู้เขียนไปกับแม่ (หม่อมเจ้าหญิงสิดาธรรมา) ²¹⁵ ขึ้นไปทูลสมเด็จพระบรมชนกนาถของเรา แม่ทูลว่า “ท่านเล็กตายแล้ว” ก็ทรงพยักพระพักตร์เหมือนว่าทรงเข้าพระทัย แต่ไม่รับสั่งอะไร ช่วงนั้นผู้เขียนแต่งงานแล้วและไม่ได้อยู่ในวัง ทั้งมีงานมีการทำ จึงไม่ได้เข้าเฝ้าฯ บ่อยเช่นที่เคย แต่สมเด็จพระบรมชนกนาถก็ไม่ได้ทรงตกพระทัยว่าผู้เขียนเป็นใคร มาจากไหน จึงไปเฝ้าฯ ถึงบนห้องพระบรมมหาราชวังที่เป็นชาย

สมเด็จพระบรมชนกนาถยังทรงกอล์ฟในบริเวณวังแทบทุกวันในช่วงนั้นและเวลาที่ทรงเร่งเวลาเสวยพระสุธารสชาข้างล่างให้เร็วขึ้นนั้น เป็นเพราะเมื่อเสวยแล้วจะได้ทรงกอล์ฟ คุณประอรเล่าให้ผู้เขียนฟังว่าทรงคว่ำไม้กอล์ฟทรงพระดำเนินนำไปเลย...สู่สนามกอล์ฟหน้าพระตำหนัก

และยังปรากฏพระฉายาลักษณ์ประทับพระเก้าอี้ที่พระระเบียงหน้ากับนักกอล์ฟพร้อมด้วยรางวัล แต่พระพักตร์เฉย ไม่แย้มพระสรวลเช่นเคย (ใน **เทิดพระเกียรติ: 29**)

ต่อมาไม่นานก็ต้องทรงงดกีฬากอล์ฟ แต่ก็ยังทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจที่ทรงคุ้นชินที่จะประกอบ เช่น ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายภัตตาหารแก่พระภิกษุสงฆ์ และทรงประกอบพิธีสมรสพระราชทานแก่นุตรหลานข้าราชการ อีกทั้งยังทรงปลูกต้นไม้เล็กๆ อยู่เสมอ (**ราชอาณาจักร 2531: 181**)

ใน พ.ศ. 2524 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะกรรมการแพทย์เพื่อถวายการรักษา ประกอบด้วยนายแพทย์วิจิตร วิรานุกต์เป็นประธาน นายแพทย์หม่อมราชวงศ์พัชรินทร ชุมพล นายแพทย์ธีรวัส สุวรรณเวลา นายแพทย์อรรถดิถี เวชชาชีวะ และนายแพทย์คณัย สนิทวงศ์ ณ อยุธยาเป็นกรรมการ โดยคณะกรรมการแพทย์ได้มอบหมายให้นายแพทย์หม่อมราชวงศ์พัชรินทร เป็นนายแพทย์ในการถวายการรักษา หลังจากนั้นอีก 2 ปี คือใน พ.ศ. 2526 ได้เสด็จฯ ไปทรงรักษาพระอาการประชวรที่โรงพยาบาลสมิติเวชระยะหนึ่ง (**ราชอาณาจักร 2531: 183**)

²¹⁵ ผู้เขียนเรียกท่านพ่อท่านแม่ว่า “พ่อ แม่” มาโดยตลอด

ใน พ.ศ. 2526 ท่านหญิงเสียดาฯ ผู้เขียน ภรรยา และลูกสาวคนโตอายุ 5 ขวบกว่า ได้พาลูกสาวคนที่สอง อายุประมาณ 6 เดือน ขึ้นไปเฝ้าฯ สมเด็จพระ บรมนันทราชินีฯ บนห้องพระบรมมหาราชวัง ท่านแม่ทรงอุ้มลูกสาวคนที่สองขึ้นถวาย ทอดพระเนตร ก็ทรงก้มพระพักตร์ลงจุมพิตเด็ก ดูเหมือนว่ายังโปรดเด็กอยู่เช่นเดิม และไม่ได้ทรงมีพระอาการ ใดๆ ที่แสดงว่าทรงสงสัยว่าภรรยาของผู้เขียนเป็นใคร แม้ไม่ทรงคุ้นเคย คงจะทรงเข้าพระทัยว่าเป็นแม่ของเด็ก นั้นเอง

เมื่อทรงพระดำเนิน ได้ไม่ถนัดและเพื่อให้เสด็จลงมาประทับข้างล่างและในสวนได้สะดวกขึ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ติดตั้งลิฟท์ขึ้นที่ใกล้บันไดเวียนหลังพระตำหนัก ซึ่งมหาดเล็กและข้าหลวงใช้เดินขึ้นลง

หม่อมหลวงประอรเล่าถึงเหตุการณ์ที่น่าระทึกใจว่า

“ที่แปลกที่สุดเลย ความจำของท่านเกี่ยวกับพระเจ้าอยู่หัวของท่านนี่แม่นมาก...พระเจ้าอยู่หัวองค์นี้ฮะ ท่านเสด็จมาเยี่ยมวันหนึ่งกับสมเด็จพระนางเจ้าฯ” และรับสั่งกันเอง แต่ปรากฏว่าเมื่อรับสั่งกันถึงพระที่นั่งวิมานเมฆ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ก็รับสั่งขึ้นมาว่า **“วิมานเมฆ”** แล้วก็ไม่มีรับสั่งอะไรอีก ผู้สูงอายุมักจะจำเรื่องราวเก่าๆ ได้มากกว่าเรื่องราวใหม่ๆ²¹⁶ ครั้นจะเสด็จกลับ...

“พระเจ้าอยู่หัวทรงพระดำเนินแล้ว ธรรมดาท่านจะลงไปส่งข้างล่างเสมอ ท่านเดินตามเลยฮะ ลูกขึ้นเดินตามเลย ทั้งๆ ที่ เซ เซ เซ เราก็งงกันใหญ่เลย...พอมาถึงตรงทางลง พระเจ้าอยู่หัวท่านลงไปแล้วนี่ ท่านอุตสาหักไขว้ไวนะ เเคราะห์ดีท่านขยับ โผตามลงไปแล้ว ก้าวไม่เป็น (พระเจ้าอยู่หัว) ท่านยันไว้ สามหนแน่ะ ท่านเลยบอกให้ไปลงลิฟท์ ก็เลยลงลิฟท์ลงมา แล้วก็มายืนส่งเสด็จ นี่คือ ความจำพรรณนี้มีมันอยู่เล็กๆ มากๆ เลย แต่ว่ากับคนอื่นก็อย่างนั้นนะ เฉยๆ...พระเจ้าอยู่หัวนี่ลึกลับมาก ท่านรักของท่านนี่...” (สร. ประอร: 17)

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงเคร่งครัด ทั้งยังทรงเคยชินกับการเทิดพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระสัจจะคุณานว่าจะต้องทรงปฏิบัติอย่างไรให้ถูกต้องตามธรรมเนียม แม้ในขณะที่อาจทรงเลือนๆ และทรงพระดำเนินหรือทรงยืนได้ไม่มั่นคงแล้ว

²¹⁶ คล้ายกับว่าสมเด็จพระ บรมนันทราชินีฯ ทรงรำลึกได้ว่าทรงรู้จักสถานที่นั้นแน่ๆ ด้วยเมื่อทรงพระเยาว์ พระองค์ประทับอยู่ในพระราชอุปการะของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ 5 ที่พระตำหนักสวนสี่ฤดู ใกล้พระที่นั่งวิมานเมฆ ในพระราชวังดุสิต ทั้งนี้ ในขณะที่สองพระองค์รับสั่งกันถึง “วิมานเมฆ” นั้น พระที่นั่งดังกล่าวยังไม่ได้เปิดเป็นพิพิธภัณฑ์ให้ได้เข้าชม

สำหรับกับสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถนั้น คุณประอรเล่าว่า ครั้งหนึ่ง เมื่อตามเสด็จฯ สมเด็จพระนางเจ้าฯ ไปเฝ้าฯ ที่หัวหิน (สร. ประอร: 18)

“น้ารักฮ่ะ สองพระองค์นี่ เห็นต่างกราบ”

หม่อมราชวงศ์ยมนา (สวัสดิวัดน์) กุญชร พระภคินีของกษัตริย์ ก็เล่าว่าเคยโดยเสด็จฯ เมื่อเสด็จฯ ไปประทับที่พระตำหนักน้อย วังไกลกังวล หัวหิน เข้าวันหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงพระดำเนินจากพระตำหนักเปี่ยมสุขมาทรงเยี่ยมสมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงปฏิบัติถูกต้องเดียวกันทั้งสองฝ่าย แล้วประทับรับสั่งด้วยกันที่พื้นห้อง (พช. ยมนา)

ที่วังสุโขทัย ในเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าฯ ทรงพระดำเนินได้ไม่ถนัดแล้ว จึงเชิญเสด็จฯ ประทับพระเก้าอี้เลื่อนลงลิฟท์ มาทุกชั้นเพื่อทรงรับอากาศบริสุทธิ์ด้วยการถวายเงินไปรอบสนามใหญ่ เหมือนกับแต่ก่อนเมื่อทรงพระดำเนินเร็วรอบๆ เป็นประจำ ผู้ที่ถวายเงินก็คือหม่อมราชวงศ์มาลานุวัตร จักรพันธุ์หรือคุณชายใหญ่ มีพยาบาลเดินเคียง (พระฉายาลักษณ์ใน ราชอาณาจักร 2528: 222) คุณชายใหญ่ตั้งข้อสังเกตว่า “ยังทรงรู้พระองค์ เพียงแต่รับสั่งไม่ได้ด้วยพระอาการอัมพฤกษ์” พร้อมกับเสริมว่า

“ท่านเป็นเจ้านายที่พระทัยดีมาก ไม่เคยกริ้วใคร ไม่เคยกริ้วผมเลย แต่ท่านไม่โปรดคนชอบทะเลาะวิวาท เมื่อไม่พอพระทัยพระพักตร์จะเฉยๆ เจียบๆ จึงทราบได้” (พช. มาลานุวัตร)

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ผู้เสด็จฯ ไปทรงเยี่ยมมิได้ขาด ได้ทรงจัดหาดอกไม้ นานาชนิดไปประดับทั้งบนพระตำหนักและรอบถนนตามเส้นทางเสด็จฯ รถเข็น เพื่อที่จะได้ทรงพระสำราญยิ่งขึ้น (ราชอาณาจักร 2531: 183 และพระฉายาลักษณ์สองพระองค์นี้ใน ราชอาณาจักร 2528: 221)

“ราวต้นเดือนมีนาคม พ.ศ. 2526 วันหนึ่ง จู่ๆ ท่านหญิงผ่องก็ทรงฟุบลงกะทันหันด้วยพระประชวรพระโรคเกี่ยวกับพระโลหิตและพระหทัย...ทั้งๆ ที่ก่อนหน้านี้ยังทรงเป็นปกติ...ประชวรอยู่ราว 1 เดือน พระอาการก็ทรุดหนัก จนสิ้นชีพิตักษัย เมื่อวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2526 พระชันษาได้ 70 ปี ผมไปกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ แต่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ก็ทรงนิ่งเฉย ซึ่งเป็นเรื่องดี จะได้ไม่ทรงพระกังวลพระราชหฤทัย” หม่อมเจ้าการวิกทรงไว้เช่นนี้ (การวิก 2545: 172)

พระประยูรญาติใกล้ชิดต่างก็กราบถวายบังคมลากันไปสู่สุขคติที่ละองค์ ทีละองค์ ปีเว้นปีกระมัง ถึงเวลานั้น หม่อมเจ้ายุธิษฐิธร พระอนุชาร่วมพระชนนีองค์เดียวที่ยังคงชนม์อยู่ ได้ทรงเกษียณอายุราชการกลับจาก

ประเทศมาเลเซียมาประทับในกรุงเทพฯ แล้ว จึงทรงเป็นราชเลขานุการส่วนพระองค์สืบต่อจากท่านหญิงผ่องฯ โดยมีหม่อมเจ้าการวิกทรงเป็นรองราชเลขฯ (เกิดพระเกียรติฯ 2527: 94 และ สร. พุทธศักราช: 18-19) เนื่องจากหม่อมเจ้ายุธิษฐิธรไม่ได้ประทับอยู่ในวังสุโขทัย

ระยะนี้ มีนางพยาบาลผลัดเวรกันมาเฝ้าพระอาการประชวรอยู่ตลอด 24 ชั่วโมง แต่การถวายงานใกล้ชิดก็ยังเป็นหน้าที่ของคุณประอรและข้าหลวงห้องพระบรรทม โดยต้องมีการป้อนพระกระยาหารถวายแล้ว (สร. ประอร: 17 และ สร. วัง 1: 8)

นอกจากนั้น พระญาติสนิท คือ หม่อมเจ้ารัสสาทิศ และบรรดาพระภคิยะสายพระองค์เจ้าอาภาพรณี พระชนนีได้ผลัดเวรกันมานอนเฝ้าอยู่ที่พระตำหนัก เพื่อกรณีที่ต้องมีการตัดสินใจปัจจุบันทันด่วน (สร. ปรียาภา: 16 และ พช. เดือนเด่น)

หม่อมราชวงศ์ปรียาภา หรือคุณแดงเล่าว่า ราวเดือนมีนาคม-เมษายน พ.ศ. 2527 คุณแฟรงค์ เดนท์ สามีชาวอังกฤษ ซึ่งไปทำงานอยู่ที่อินโดนีเซีย อยู่ในช่วงหยุดงานเพื่อจะได้กลับไปเยี่ยมบ้านที่อังกฤษ ระหว่างอยู่ที่นั่นกำลังจะมากกรุงเทพฯ คืนหนึ่งเธอ “ก็ฝันๆ ฝันถึงท่านนี่แหละ ก็ลุกขึ้นมานั่งร้องไห้...จนกระทั่งสามยาม “เป็นอะไร” บอกไม่รู้ คิดถึงสมเด็จจางเลย ว่าฉัน เขาก็บอก โอ๊ย อีกไม่กี่วันเราก็จะกลับกรุงเทพฯ แล้ว...ช่วงนั้นนะ ท่านเป็นหนัก...ท่านไม่ค่อยรู้สึกองค์แล้ว...รู้สึกจ่อ...กลับมาเลยนะ ก็เข้าไปเฝ้าฯ ตอนนั้นลูกคนที่ 2 ยังเล็กอยู่ เข้าไปแล้วท่านก็เลย พยาบาลก็บอกว่า ท่านโปรดให้อ่านหนังสือการ์ตูนอะไรนิทานอะไร ลูกเขาก็พอ(มี) ...เขาก็ไปนั่งบนแท่น (พระเก้าอี้ประทับ)...เอาหนังสือไปวางที่ตักท่าน ก็อ่านถวายท่าน ท่านก็มอง...เหมือนกับว่า สนใจอะไรยังงี้ แล้วก็ทูลถามว่า “จำแดงได้ไหมจ๊ะ” ท่านก็มอง จ้อง...เสร็จแล้วก็ผลัดเวรกันจะเข้าไปถวายงาน...” (สร. ปรียาภา: 16)

คุณแดงยังไม่ทันได้ไปเข้าเฝ้าถวาย...

วันที่ 22 พฤษภาคม พ.ศ. 2527 เวลา 15.40 นาที สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 ประชวรสวรรคตด้วยพระหทัยวายโดยพระอาการสงบ (ราชเลขาธิกร 2531: 184 อ้างประกาศสำนักพระราชวัง) พระชนมพรรษา 79 พรรษา 5 เดือน 2 วัน

หม่อมเจ้ายุธิษฐิธร ประทานสัมภาษณ์ว่า

“ในตอนเช้า ทรงพระเกษมสำราญปกติ สายหน่อยทรงมีพระอาการปวดพระนาภีเล็กน้อย แพทย์ตรวจ และลงความเห็นว่าคุณน้ำดีอีกเสบ ถวายพระโอสถให้เสวยแล้ว ก็เห็นว่าพระอาการดีขึ้น จากนั้นทรงเข้าที่บรรทม เมื่อตื่นบรรทมในตอนบ่ายก็มีพระอาการเกิดขึ้นกะทันหัน จนกระทั่งแพทย์จากโรงพยาบาลวชิระซึ่งถูกตามมาถึง ในเวลา 5 นาทีก็ไม่ทัน เสด็จสวรรคตแล้ว ตอนที่ทรงตื่นบรรทม พยาบาลก็เข้าถวายน้ำส้ม น้ำซूप เสวยได้นิด หน่อย ก็ทรงอาเจียน แล้วทรงพับไปในทันที” (เทิดพระเกียรติฯ 2527: 94) พระอาการคล้ายกับท่านชายน้อย อรชุนชิษณุ

ท่านชายมารับสั่งต่อไปว่า

“ทรงเป็นเหมือนร่มโพธิ์ร่มไทร ให้ความร่วมมือแก่ข้าราชการตั้งแต่ชั้นพ่อถึงลูกหลาน เมื่อเสด็จ จากไปอย่างไม่มีวันกลับ ก็เป็นความเศร้าสลดอย่างแสนสาหัสให้กับทุกคนในวังสุโขทัย” (เทิดพระเกียรติฯ 2527 – ตัวสะกดตามต้นฉบับ)

หม่อมราชวงศ์ภัทรตรีทศ สวัสดิวัตน์ ในหม่อมเจ้ายุธิษเฐียร เขียนไว้ในหนังสือที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพท่านชายม้าผู้ถึงชีพิตักษัยตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 เมื่อวันที่ 24 กันยายน พ.ศ. 2528 เกี่ยวกับท่านชายม้าว่า

“ตามธรรมดา ท่านเป็นผู้ที่เก็บความรู้สึกเสมอ และไม่รักชอบใครง่าย แต่สำหรับความรู้สึกของท่านที่มีต่อองค์สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 นั้น สูงสุดลึกล้ำสุดจะพรรณนา ทั้งรักทั้งเทิดทูนกตัญญูบูชา ทรงเป็นประดุจพระประจําใจท่าน อยู่ในจิตสำนึกท่าน...สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นหลักชัยและกำลังใจให้แก่ท่านตลอดชีวิต ทั้งสององค์ทรงห่วงซึ่งกันและกันอยู่เนืองนิจ” (ยุธิษเฐียร 2528: ไม่ปรากฏเลขหน้าเลย)

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชวังจัดการพระบรมศพถวายพระเกียรติยศตามพระราชประเพณี ประดิษฐานพระบรมศพ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง (ราชเลขานุการ 2531: 185)

เช้าวันรุ่งขึ้น ที่ 23 พฤษภาคม ผู้เขียนขึ้นไปยังห้องพระบรรทม (ท่าน)แม่รับสั่งให้ถวายน้ำสรงพระบรมศพที่พระบาท จึงเป็นความรู้ใหม่สำหรับผู้เขียน เพราะเมื่อยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ เราถวายน้ำสรงช่วงสงครามที่พระหัตถ์ ผู้เขียนเหลือบมองพระบรมศพนิดหน่อย พระพักตร์สงบ ลงกราบและถวายน้ำสรงที่พระบาท

แล้วถอยออกมา “สมเด็จพระป้า” ผู้ทรงพระเมตตาแก่เรามาตั้งแต่เกิดใหม่ๆ ด้วยการพระราชทานชื่อ และเรียกดั้งแต่เสด็จฯ กลับมาเมื่อเราอายุไม่ถึง 2 ขวบ เสด็จจากไปแล้ว

แม้ในวาระที่จะเสด็จจากไป ก็โดยท่วงทำนองค่อยเป็นค่อยไปตามกาล ตามธรรมชาติ คุณดั่งพระราชจริยวัตรตลอดพระชนมชีพ ให้ผู้คนได้มีโอกาสเตรียมตัวเตรียมใจ

เวลา 13.00 น สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จพระราชดำเนินมาถวายน้ำสรงพระบรมศพ จากนั้นอัญเชิญพระบรมศพขึ้นรถพยาบาลของแพทย์หลวง (พระฉายาลักษณ์สมเด็จพระเทพรัตนฯ กำลังรับสั่งกับ ม.จ.การวิก หน้าพระตำหนักใน สมุดภาพฯ 2528: 14) เคลื่อนไปยังพระบรมมหาราชวัง

บรรดาข้าราชการบริพาร วังสุโขทัยนั่งเรียงรายกันที่ขอบสนามตามทางอัญเชิญพระบรมศพออกจากวังหมอบกราบถวายบังคมด้วยความโศกเศร้าอาดูร สมเด็จพระองค์ร่วมพิธีร่วมไทรผู้ทรงเป็นพระกังวลห่วงใยถึงอนาคตของพวกเขา เสด็จจากไปแล้ว นายทองดี การุณ มหาดเล็กเล่าว่าตนเองนั้น “พอท่านสิ้นก็ร้องไห้ มันหมดที่พึ่ง เคยไม่ต้องซื้อข้าวทาน ก็ต้องซื้อเอง อยู่กับท่านพระราชทานให้หมด” (สร. ทองดี: 14)

ณ ศาลาริมกำแพง เบื้องข้างทางเสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง เจ้านาย ข้าราชการบริพาร รอรับเสด็จฯ อยู่หนึ่งในจำนวนนั้น มีหลวงศักดิ์นายเวร (แจ่ม เงินทอง)²¹⁷ มหาดเล็กวัย 94 ปี ผู้ซื่อสัตย์จงรักภักดียิ่งในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ

หม่อมเจ้าสีดาตำรวจ ทรงคำไว้ว่าลัยคุณหลวงไว้ตอนหนึ่งว่า “...จนเมื่อสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เสด็จกลับมาประทับในประเทศไทย คุณหลวงนายก็ได้มาประจำอยู่ที่วังสุโขทัยดูแลกิจการต่างๆ ของสมเด็จพระนางเจ้าฯ จนกระทั่งสวรรคตลง ซึ่งยังความเศร้าสลดใจอย่างยิ่งแก่คุณหลวงนายอีกครั้งหนึ่ง คุณหลวงนายซึ่งชรามากแล้วในเวลานั้น อายุถึง 94 ปี จึงได้พักผ่อนอยู่กับบ้าน หลังจากที่ถวายพระเพลิงสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เรียบร้อยแล้ว” (ใน ธรรมานุสรณ์ฯ 2530: ผ. – ตัวสะกดตามต้นฉบับ) “คุณหลวงนาย” กราบถวายบังคมลาถึงแก่อนิจกรรมใน พ.ศ. 2530 ความจงรักภักดีของ “ข้า” ต่อ “เจ้านาย” เช่นนี้ เห็นที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน ได้ยาก จึงขอนำมากล่าวถึงไว้ ณ ที่นี้ ให้ได้ทราบถึงบุคคลสำคัญผู้หนึ่งในวังสุโขทัย ผู้ถ่อมตัวยิ่ง จึงไม่เป็นที่รู้จักกันนอกวงนัก

²¹⁷ นางสาววังเล่าว่า วันหนึ่งสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ รับสั่งกับเธอว่า “เฮ้อ เรายังไปแลกให้สักสองพัน ไปแลกที่แจ่ม จันท์...ใครซื้อแจ่ม ก็หลวงศักดิ์นายเวรนั่นไง โอ๊ยตาย จันท์นี่รู้...เป็นใหญ่เลยละ คุณหมอดเลย วังสุโขทัย คุณหมอด ใครทำอะไรต้องมาเบิกกับท่าน” (สร. วัง 2: 17) หลวงศักดิ์นายเวรผู้นี้จึงเป็นแหล่งข้อมูลให้เด็กรุ่นหลังมากฯ คือ นายบุญพิร์ พันธวัชร ได้ทราบว่า รูปหล่อสำริดเด็กโคมมือ ที่สะพานน้ำพุน้อยฯ หลังพระตำหนักวังสุโขทัยนั้นเป็นรูปเด็กที่เคยมีชีวิตอยู่จริง ชื่อ “ไอ้ป้า” เอนกอนันต์ เด็กจากมหาชัยที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เคยทรงเลี้ยงมา (พช. บุญพิร์)

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ที่พระที่นั่งบรมพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง ระหว่างการซ่อมพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน ทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ เสด็จฯ ไปทอดพระเนตรการจัดแต่งสถานที่ในการสงฆ์พระบรมศพ ณ พระที่นั่งพิมานรัตยา ซึ่งเชื่อมอยู่กับพระที่นั่งสุทไธสวรรยปราสาททางเขตฝ่ายใน แล้วประทับทรงรอพระบรมศพอยู่ที่นั่น

ครั้นเจ้าพนักงานเชิญพระบรมศพขึ้นบรรทมบนพระแท่นแล้ว ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทองน้อย ทรงกราบราบ แล้วเสด็จฯ กลับ (ศิลปากร 2529: 48) พระอิริยาบถสะท้อนให้เห็นว่าประกาศสำนักพระราชวังเรื่องสมเด็จพระสวรรคตที่ว่า “ทรงเสด็จสวรรคตพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง และทรงอาลัยระลึกถึงพระคุณูปการที่ทรงมีพระจริยาวัตรตั้งอยู่ในสัจธรรมและขันติธรรมอย่างมั่นคง เป็นที่เคารพสักการะอย่างยิ่งของพระองค์...” นั้นเป็นความจริงไม่ผิดเพี้ยน

เวลา 15.30 น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และทูลกระหม่อมสามพระองค์ ทรงสงฆ์พระสุคนธ์ที่พระอุระพระบรมศพในพระราชสถานะพระมหากษัตริย์ แล้วถวายสงฆ์พระสุคนธ์ที่พระบาทเป็นการส่วนพระองค์ แล้วทรงกราบราบที่หน้าพระแท่น (ศิลปากร 2529: 52-53)

จากนั้นเป็นการอัญเชิญพระบรมศพประทับในพระโกศตามพระราชประเพณีทุกประการแล้วอัญเชิญขึ้นประดิษฐาน ณ พระแท่นแว่นฟ้าทอง ประกอบพระลงทองใหญ่ ภายใต้อเศวตฉัตร 7 ชั้น ตามพระราชอิสริยยศ ณ มุขตะวันตกพระที่นั่งสุทไธสวรรยปราสาทเพื่อการพระราชพิธีสงฆ์ โปรดเกล้าฯ ให้มีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมประจำทั้งกลางวันและกลางคืน รับพระราชทานเงินเข้าวันละ 8 รูป เพลวันละ 8 รูป กำหนด 100 วัน นับตั้งแต่วันนั้น ที่ 23 พฤษภาคม เป็นต้นไป

ผู้เขียนไปร่วมในพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมในวันแรกๆ คราวนี้ท่านแม่รับสั่งว่า “ถวายบังคม 3 จบนะ” หมายความว่าให้ถวายบังคมแบบโบราณ อย่างที่นิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยกระทำที่ลานพระรูปทรงม้าของสมเด็จพระปิยมหาราชทุกปีนั่นแหละ นับเป็นครั้งแรกที่ผู้เขียนได้ถวายบังคมเช่นนั้น เพราะไม่เคยเป็นนิสิตจุฬาฯ จำได้ว่าการประดิษฐานพระบรมศพนั้นงดงาม สง่างามยิ่ง มีทั้งพระสาทิศลักษณ์จำลอง และพระฉายาลักษณ์ขนาดใหญ่ประดิษฐานผลัดเปลี่ยนกันไปตามวาระโดยตลอด ยิ่งทำให้คิดถึงท่าน

ในโอกาสสวรรคตรอบ 7 วัน 50 วัน และ 100 วัน โปรดเกล้าฯ ให้บำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานถวายพระบรมศพตามโบราณราชประเพณี โดยเมื่อครั้ง 50 วัน มีพิธีกึ่งเต็กตามประเพณีจีนถวายด้วย ผู้จัดคือนาย

อุเทน เตชะไพบูลย์ซึ่งเคยเป็นประธานการแข่งขันกอล์ฟสมทบทุนประชาธิปไตยครั้งที่ 2 นั้นเอง พิธีนี้เป็นทำนอง การเชิญวิญญาณของผู้ตาย “ข้ามสะพาน” สู่อบรมสวรรค์ (ราชเลขาธิการ 2531: 185 และ 194-195)

อนึ่ง ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งแต่แรกให้ไว้ทุกข์ในราชสำนัก 100 วัน และรัฐบาลได้ให้ส่วน ราชการไว้ทุกข์ 15 วัน และได้เชิญชวนตามที่โปรดเกล้าฯ ให้ประชาชนเข้าไปถวายบังคมพระบรมศพได้ตั้งแต่วันที่ 24 พฤษภาคม โดยจะแต่งกายไว้ทุกข์หรือไม่ก็ได้ ซึ่งเป็นพระราชดำริมิให้ประชาชนเดือดร้อน ปรากฏว่ามี ประชาชนไปกันเป็นจำนวนมากไม่ขาดสายจนต้องขยายเวลาการอนุญาติจากเวลาราชการไปจนถึง 21.00 น.

ทั้งยังปรากฏว่าชาวบ้านที่ขึ้นไปถวายบังคมบนพระที่นั่งดุสิตฯ ได้สวดมนต์รับไว้ตามได้พรหม เป็นต้น เพราะประสงค์จะ “ร่วมทำบุญ” แต่ไม่ทราบว่าจะมอบเงินแก่ผู้ใด เจ้าหน้าที่รวมทั้งพระญาติและข้าราชการ ต้องช่วยกันคั้นหาน้ำมาพับเพื่อทูลเกล้าฯ ถวาย ต่อมาจึงได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดพานวางไว้หน้าประดิษฐานพระ บรมโกศเพื่อการนี้ และปิดประกาศจำนวนเงินที่ได้รับมาในแต่ละวันไว้ที่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท (ศิลปากร 2529: 65-66 และผู้เขียนทราบเอง; ภาพใน สมุดภาพพระราชพิธีฯ: 24-25) แสดงว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ยังทรง เป็นที่รู้จักของประชาชนทั่วไปแม้ว่าจะไม่ได้เสด็จฯ ออกนอกวังมาหลายปีแล้ว ทั้งชาวบ้านยังมีจิตศรัทธาจะ บริจาคเงินโดยเสด็จพระราชกุศลตนเองโดยไม่มีกรเรียไร

นับตั้งแต่สัปดาห์หลังวันพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศล 7 วันแล้ว ได้โปรดเกล้าฯ ให้ราชสกุลมหา สาขา หน่วยงาน และคณะบุคคลต่างๆ ร่วมเป็นเจ้าภาพในทุกวันอังคารของสัปดาห์ ซึ่งตรงกับวันเสด็จสวรรคต ปรากฏว่ามีเจ้าภาพถึง 43 สัปดาห์ ซึ่งนอกเหนือจากราชสกุลต่างๆ แล้ว ที่น่าสนใจมี สกุลทองเจือ นางพระกำนัล ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ข้าราชการในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ โรงเรียนราชินี วังสุโขทัย บุตรพระสุโขทัยธรรมราชา คณะสงฆ์วัด ราชวิเวศ คณะสงฆ์วัดราชผาติการาม สภาภาษาชาวไทย วชิรพยาบาล บริษัทเอกชนประกันภัย จำกัด รัฐสภา วิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต เป็นต้น

ต้องไม่ลืมว่า การพระบรมศพเจ้านายชั้นสูงขนาดนี้ไม่ได้มีมาตั้งแต่ครั้งพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ใน พ.ศ. 2498-2499 ซึ่งถึงบัดนั้นก็เป็นเวลาร่วม 30 ปีแล้ว ดังนั้น บรรดาผู้มีประสบการณ์จริงเกี่ยวกับการพระราชพิธีดังกล่าวโดยเฉพาะอย่างยิ่งการพระราชพิธีถวายพระ เพลิงพระบรมศพแทบจะไม่มีแล้ว จึงต้องใช้เวลาสืบเสาะหาข้อมูล จัดการ จัดหา ซ่อมแซมพาหนะอุปกรณ์ ตลอดจนฝึกรวมทักษะของผู้ปฏิบัติงานฝ่ายต่างๆ รวมทั้งการจัดสร้างพระเมรุมาศขึ้นเป็นการเฉพาะอย่างสม พระเกียรติตามโบราณราชประเพณีที่ท้องสนามหลวง พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระ

นางเจ้ารำไพพรรณีฯ จึงมีขึ้นในเวลาเกือบหนึ่งปีนับแต่วันที่เสด็จสวรรคต คือระหว่างวันที่ 8-13 เมษายน พ.ศ. 2528 (ศิลปากร 2529: 425-436)

หมายกำหนดการฯ ประกอบด้วย งานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุมาศในวันที่ 8 เชิญพระบรมศพถวายพระเพลิงในวันที่ 9 เก็บพระบรมอัฐิในวันที่ 10 งานพระราชกุศลพระบรมอัฐิในวันที่ 11 เชิญพระเชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐาน ณ พระวิมาน พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทในวันที่ 12 และบรรจุพระราชสรีรางคาร (ถ้ากระดูก) ที่พระอุโบสถวัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามในวันที่ 13

พระเมรุมาศนั้นได้รับการออกแบบโดยใช้พระเมรุมาศสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถเป็นแบบอย่าง แต่เพื่อให้ประหยัดตามพระราชดำริแต่ยังคงสมพระเกียรติยศ จึงได้ปรับจากการมียอดปรangk 3 องค์ ติดต่อกันมาเป็นทรงปราสาททงมูขมุดทรงมณฑปประกอบพระพรหมพักตร์ การตกแต่งรายละเอียดออกแบบโดย **“คำนึ่งถึงพระราชบุคลิกในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ซึ่งทรงมีลักษณะสง่างาม นิ่มนวลจับตาจับใจของผู้มีโอกาสดูชมพระบารมี”** (ศิลปากร 2529: 268)

จากนี้ไป ขอใช้ความทรงจำส่วนตัวเป็นหลัก เพราะไม่ค่อยมีบันทึกคำบอกเล่าของผู้อื่น ภาพที่ปรากฏต่อตา คือพระเมรุมาศที่มีความเรียบง่ายแต่สง่างามสูงส่ง แต่ไม่ข่มขวัญ สีส้มพูนกับทองส่องแสงส่องอำไพเรืองรองอยู่ใจกลางท้องสนามหลวงเมืองเก่ารัตนโกสินทร์ แวดล้อมไปด้วยอาคารประกอบ มีพระที่นั่งทรงธรรมที่ประทับเป็นสำคัญ สีส้มพูนนั้นเป็นสีวันพระราชสมภพของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ และเมื่อประกอบกับสีทอง ได้ช่วยฉายแสงเรื่องราวแห่งองค์กุลสตรีศรีสยามได้เป็นอย่างดี

ในวันที่ 9 วันอัญเชิญพระบรมศพเข้ากระบวนแห่จากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทไปยังมณฑลพิธีท้องสนามหลวงนั้น ผู้เขียนไปร่วมงานพระราชพิธีตั้งแต่พระที่นั่งดุสิตฯ ขณะที่เจ้าพนักงานอัญเชิญพระโกศพระบรมศพลงมาเข้ากระบวนนั้น ผู้เขียนยืนอยู่ข้างๆ หม่อมเจ้าสุภัทวัถเลง (ท่านหญิงตุ้) กับหม่อมเจ้ารัตยากรวิสุทธิ ผู้ถวายค่านับอย่างทหาร อย่างสง่า แม้อั่งคังจะไม่สูงใหญ่นัก ท่านป้าตุ้ผินพระพักตร์มาที่ผม ทรงพยักเพยิดไปทางท่านรัตยากรพร้อมกับรับสั่งว่า **“โก้โหม”** เป็นอะไรแบบส่วนตัวกับหลาน

ผู้เขียนไปเดินตามพระบรมศพในกระบวนในฐานะที่มี “แม่” ประสูติเป็นหม่อมเจ้าในราชสกุลสวัสดิวัตน์ จำได้ว่าเดินตามพระโกศพระบรมศพซึ่งเชิญอยู่บนพระยานมาศสามลำคาน (คนหาม) ออกจากวัง อ้อมไปทางหลังวังแล้วหยุดพักตรงถนนระหว่างวังกับวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) เพื่อเชิญพระโกศขึ้นประดิษฐานบนพระมหาพิชัยราชรถ ซึ่งเป็นราชรถโบราณที่สูงใหญ่มาก ผู้เขียนจึงไม่เห็นชั้นตอนนี้ แต่จำได้ว่า

ระหว่างที่ขึ้นพักในกระบวนอยู่นั้น มีลูกเสื่อตัวเล็กๆ นำนํ้าและซองเล็กๆ มาวิ่งแจกพวกเรา พร้อมกับบอกตามประสาเด็กว่าคืออะไร ซึ่งทำให้เราได้หัวเราะกัน ปรากฏว่าเป็นนมผงอัดเม็ดจากโครงการส่วนพระองค์สวนจิตรลดา เป็นพระมหากรุณาธิคุณยิ่งนักในยามที่ห่อเริ่มตกในชุดเครื่องแบบเต็มยศ แม้ไม่มีเหรียญตราจะติดมากนัก

จากนั้นกระบวนก็เคลื่อนไป พระมหาพิชัยราชรถนั้นมียาห์รถแต่งกายแบบโบราณสีแดง นั้บสีบๆ คนลากไป พระโกศต้องมีเจ้าพนักงานประคอง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารเสด็จฯ แทนพระองค์ทรงพระดำเนินตาม การเดินในกระบวนในพระราชพิธีเช่นนี้ ต้องเป็นแบบที่เรียกว่าจังหวะช้า หรือ slow march คือยกเท้าค้างไว้กลางอากาศแล้วก้าวจริงๆ ต่อไป ซึ่งสมเด็จพระบรมฯ ย่อมทรงชำนาญเนื่องจากทรงเป็นนายทหาร แต่สำหรับผู้ที่ไม่เคยฝึก มีโอกาสฯ และสมัยนั้นไม่มีการซ้อมเข้ากระบวนด้วย ตอนแรกผู้เขียนก็ไม่ชิน แต่เมื่อเดินๆ ไป ได้ยินเสียงการบรรเลงเพลงพญาโศกก็เคลิ้มๆ ได้อารมณ์ได้จังหวะ เดินกลางแดดไปได้เรื่อยๆ

ระหว่างทางมีประชาชนอยู่ข้างทางซ้นกันหลายแถว ต่างชะเง้อมองและเมื่อพระมหาพิชัยราชรถอัญเชิญพระบรมศพเคลื่อนถึงตรงหน้า ต่างก็สงบสติอารมณ์ถวายความเคารพ ไหว้ กราบหรือยื่นน้ิงๆ ก็ตามแต่ ซึ่งถึงดงาม แต่สำหรับผู้ที่เดินอยู่ในกระบวนก็อาจมีความรู้สึกเหมือนว่ากำลังเป็น “ตัวประกอบ” แสดงละครให้เขาชม (ภาพใน สมุดภาพพระราชพิธีฯ 2529: 55)

เมื่อเลี้ยวซ้ายเข้ามณฑลพิธี ณ ท้องสนามหลวง ซึ่งการเลี้ยวนี้ไม่่ง่ายเลย ด้วยราชรถคันใหญ่และล้อหมุนไม่ได้ แต่ก็ทำได้เรียบร้อยดี ถึงมณฑลพิธี เชิญพระโกศสู่พระยานมาศสามลำคานอีกครั้งเพื่อเวียนพระเมรุมาศสามรอบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินตามพระบรมศพ

ถึงตรงนี้ จำได้ว่าตื่นตาตื่นใจกับการอัญเชิญพระโกศขึ้นบนพระจิตกาธาน (เชิงตะกอน) บนพระเมรุมาศด้วยเกรินบันไดนาค ซึ่งเป็นประดิษฐกรรมภูมิปัญญาไทย คล้ายกับว่าเป็นบันไดเลื่อนที่ใช้คนหมุนเฟือง เจ้าพนักงานคุกเข้าประคองไปบนแท่น พระโกศค่อยๆ เคลื่อนขึ้นไปอย่างช้าๆ สงบเสงี่ยมสง่างามสู่ “เขาพระสุเมรุ” จำลอง นำประทับใจยิ่ง

เมื่อประดิษฐานแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นถวายราชสักการะพระบรมศพ เป็นอันเสร็จพิธีช่วงเช้า ราวเที่ยงวัน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และผู้ติดตามเข้าไปรับพระราชทานอาหารกลางวันและพักผ่อนอยู่ที่อาคารที่สร้างขึ้นใหม่ข้างๆ พระที่นั่งบรมพิมานเพื่อเป็นที่พำนักของผู้ติดตามพระราชอาคันตุกะซึ่งเข้ามาเป็นครั้งคราว การเชิญเสด็จเจ้านายพระชันษาไม่น้อยบางองค์ด้วยรถตู้ของสำนักพระราชวังนั้น ไม่ง่าย ผู้ที่ยังมีกำลังวังชาก็เดินกันไป

ช่วงบ่าย เวลา 16.30 น. เป็นช่วงถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถเสด็จฯ ทรงประกอบพิธีสงฆ์ มีพระธรรมเทศนา แล้วเสด็จฯ ขึ้นพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพ ช่วงนี้ผู้เขียนนั่งแควส่องหน้าอยู่ที่ทิมห่างไกล จึงไม่เห็นอะไร แต่กว่าจะถึงขั้นตอนดังกล่าวก็เวลา 17.57 น. เข้าไปแล้ว

แสงรำไพกำลังลับหล้าเมื่อสายัณห์

เวลา 18.00 น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนดอกไม้ไฟแล้วทรงวางใต้ท่อนไม้จันทร์ พระโกศพระบรมศพ ชาวพนักงานประโคม กองทหารเกียรติถวายความเคารพ แตรวงบรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมีจบแล้ว “กองทหารเกียรติขยงปืนเล็กยาวถวายพระเกียรติ 9 ชุด 10 วินาทีต่อชุดโดยหันอาวุธปืนยิงออกไปทางนอกราชวัติพร้อมกับทหารปืนใหญ่กองเกียรติขยงปืนใหญ่ 21 นัด... วงดุริยางค์ทหารกองเกียรติยศพระบรมศพบรรเลงเพลงพญาโศก” (ศิลปากร 2549: 558) ความรู้สึกในขณะนั้นคือความอลังการที่ผสมธรรมเนียมไทยกับธรรมเนียมฝรั่งได้อย่างมหัศจรรย์ แต่ว่าทุกคนสะดุ้งเมื่อได้ยินเสียงปืนเล็กยาวนัดแรกๆ ดัง “เป็ยะ” สนั่นบริเวณ

“พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงประกอบสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี เสด็จฯ จากพระเก้าอี้ประทับ (บนพระเมรุมาศ-ผู้เขียน) ทรงจุดธูปเทียนดอกไม้จันทร์ถวายพระเพลิงพระบรมศพ พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถแล้ว ทั้งสามพระองค์ทรงคุกพระชานุ (เข้า-ผู้เขียน) ลง ทรงกราบราบพร้อมกัน” (ศิลปากร 2549: 559; พระบรมฉายาลักษณ์ใน สมุดภาพพระราชพิธีฯ 2528: 66) พระราชปฏิบัติเช่นนี้ในช่วงนี้เป็นการส่วนพระองค์ ทรงถวายสักการะพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ด้วยการทรงแสดงความเคารพอย่างสูง

ทั้งหมดนี้ บางท่านเอ่ยปากว่า “เป็นการทดแทนสำหรับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไปด้วย” พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ กลับในเวลา 19.03 น. เมื่อหมดผู้ขึ้นถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว เป็นประจักษ์พยานว่ามีผู้ร่วมอยู่ในมณฑลพิธีขึ้นพระเมรุมาศเป็นจำนวนมาก จึงใช้เวลาร่วมหนึ่งชั่วโมง

สำหรับประชาชนทั่วไปนั้น ได้เข้าร่วมวางรูปเทียนดอกไม้จันทน์ที่พานตามสถานที่ซึ่งจัดไว้รอบนอก มณฑลพิธี ตั้งแต่เวลา 13.00 น. (ภาพใน สมุดภาพพระราชพิธีฯ 2529: 64)

เวลา 22.05 น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯฯ เสด็จฯ ในการถวายพระเพลิงจริง ทรงจุดไฟรูปเทียน ดอกไม้จันทน์แล้วทรงวางลงในช่องท่อนไม้จันทน์ที่พระจิตกาธาน “*ทรงกราบราบ*” อีกคำรบหนึ่ง การถวายพระ เพลิงนี้เป็นไฟจากท่อนไม้จริงๆ จึงต้องมีการเลี้ยงพระเพลิง และมีควันออกมา ประทับอยู่จนเวลา 1.30 ของ วันรุ่งขึ้นจึงเสด็จฯ กลับ (ศิลปากร 2529: 566-568; ภาพใน สมุดภาพพระราชพิธีฯ 2528: 73)

วันที่ 10 เมษายน เสด็จฯ แต่เวลา 08.13 น. ในการเก็บพระบรมอัฐิ แล้วตั้งกระบวนพระราชอิสริยยศเชิญ พระโกศพระบรมอัฐิประดิษฐานในบุษบกพระที่นั่งราชนทรยานและพระราชสรีรางคารประดิษฐานในพระวอ สีวิกากาญจน์ (วอมีหลังคาคลุม) เข้าสู่พระบรมมหาราชวัง สมเด็จพระบรมฯ ทรงพระดำเนินตามแทนพระองค์ฯ พระราชสรีรางคารแยกเข้าวัดพระศรีรัตนศาสดารามไปพักไว้ที่พระศรีรัตนเจดีย์ เชิญพระโกศบรมอัฐิ ประดิษฐานที่บุษบกแว่นฟ้าทองบนพระที่นั่งดุสิตฯ ทรงจุดรูปเทียนถวายราชสักการะแล้วเสด็จฯ กลับ

วันที่ 11 เมษายน เป็นงานพระราชกุศลพระบรมอัฐิ ณ พระที่นั่งดุสิตฯ ในเวลา 16.30 น.

วันที่ 12 เมษายน วันเชิญพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานพระวิมานพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ซึ่งมีการ สวดมนต์เลี้ยงพระ เริ่มในเวลา 10.30 น. แล้วเชิญพระโกศพระบรมอัฐิ เหนือพระที่นั่งราชนทรยาน เสด็จพระ ราชดำเนินตามในกระบวนไปยังพระที่นั่งจักรีฯ ช่วงนี้ผู้เขียนเดินไปคอยอยู่ที่หน้าพระที่นั่งจักรี และเมื่อเชิญ พระโกศขึ้นพระที่นั่งแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ไปคอยอยู่ที่ห้องบนพระที่นั่งซึ่งประดิษฐานพระบรมสาทิสลักษณ์ อดีตพระมหากษัตริย์ในพระราชวงศ์จักรีและพระสาทิสลักษณ์อดีตสมเด็จพระอัครมเหสี นับเป็นครั้งแรกใน ชีวิตที่ได้ชม และกราบถวายบังคม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงถวายสักการะพระบรมอัฐิสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ซึ่ง ประดิษฐานแล้วเสร็จ ณ พระวิมานตะวันออกที่ชั้นบนสุดของพระที่นั่งจักรีฯ เมื่อเวลา 13.48 น. แล้ว ทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรดาเจ้านายและสมาชิกราชสกุลที่ไปคอยอยู่ที่ชั้นถัดลงมา ให้ขึ้นไปถวายบังคมสักการะ พระบรมอัฐิ²¹⁸ ซึ่งผู้เขียนเป็นผู้หนึ่งที่ได้ขึ้นไป ด้วยความแปลกใจและปลื้มใจระคนกัน เพราะท่านแม่ซึ่งไม่ได้ เสด็จด้วยเพราะพระพลานามัยไม่แข็งแรง รับสั่งไว้ว่าจะไม่ได้ขึ้นไป เมื่อกลับบ้านมาทูลว่าได้โปรดเกล้าฯ ให้ขึ้น

²¹⁸ จดหมายเหตุ (ศิลปากร 2529: 624) บันทึกไว้ว่า “โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมราชวงศ์ซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินเข้าถวายสักการะ พระบรมอัฐิ”

ไปก็แปลกพระทัย ครั้งนั้น จึงนับว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีพระมหากรุณาธิคุณเป็นที่ยิ่ง ทรงอนุโลม
ปรับพระราชประเพณีด้วยมีเจ้านายในราชสกุลสวัสดิวัตน์ พระญาติใกล้ชิดของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับคอยอยู่บนพระที่นั่ง
หลายพระองค์ การที่พระราชประเพณีมิว่ามิให้ผู้ใดที่ไม่ใช่เจ้านายชั้นสมเด็จพระบรมวงศ์เสด็จขึ้นไปประทับที่พระ
วิมานนั้น เป็นที่เข้าใจได้ในเมื่อนั้นเปรียบเสมือนสวรรค์

วันที่ 13 เมษายน เป็นวันบรรจุพระราชสรีรางคาร ณ พระอุโบสถวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ที่ฐาน
พุทธบัลลังก์พระพุทธอังคีรสปฏิมากร พระประธาน ซึ่งมีพระบรมราชสรีรางคารในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัวบรรจุอยู่ที่ฐานด้านหน้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ทรงบรรจุถ้ำศิลาที่ช่องบรรจุด้านข้างฐาน
พุทธบัลลังก์ด้านทิศตะวันตก (เบื้องขวามือหันหน้าเข้าพระประธาน) ถ้ำศิลานั้นเป็นหีบสี่เหลี่ยมทำด้วยหินอ่อน
สีเทา ภายในทาสีแดง จารึกข้อความเป็น 4 บรรทัด ว่า

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี

พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7

พระราชสมภพวันอังคารที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2447

สวรรคตวันอังคารที่ 22 พฤษภาคม พ.ศ. 2527

พิธีบรรจุพระราชสรีรางคารเป็นพิธีสุดท้ายของพระราชพิธี หากแต่ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้
พระราชทานพระบรมราชานุญาตตามที่หม่อมเจ้าหญิงรัสสชาติศ กฤดากร พระชนินษฐาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
พระราชทานเชิญเส้นพระเกศาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ราชสกุลสวัสดิวัตน์ได้เก็บรักษาไว้ ไปบรรจุ ณ ฐานพุทธบัลลังก์
พระสัมพุทธวิมลโนภาสีในพระอุโบสถวัดราชาธิวาสวิหารเป็นการภายใน จึงเกิดมีพิธีนี้ขึ้นในวันที่ 17 เมษายน
พ.ศ. 2528 โดยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จฯ เป็นส่วนพระองค์เป็นองค์ประธาน
ในการบรรจุ ทั้งสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ก็ได้เสด็จฯ ด้วย ในเช้าวันนั้น เวลา 9.00 น. ทรง
บรรจุพระถ้ำศิลา (หินสบู่) บรรจุเส้นพระเกศาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ผนังฐานพุทธบัลลังก์ ที่ซึ่งเป็นที่บรรจุพระราช
สรีรางคารของสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าอยู่แล้ว ทั้งนี้เป็นในห้องด้านใน
ของพระอุโบสถ (ศิลปากร 2529: 637-652) อนึ่ง วัดราชาธิวาสวิหารถือเป็นวัดประจำราชสกุลสวัสดิวัตน์

ในวาระต่างๆ ของงานพระบรมศพของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เจ้านายในราชสกุลสวัสดิวัตน์
ของสมเด็จพระบรมราชสวดีวัตน์วิศิษฎ์ได้เสด็จไปร่วมอยู่เป็นนิจ จึงเป็นโอกาสให้เจ้าพี่เจ้าน้องราชสกุลใหญ่จาก

หลายพระมารดา ได้ทรงพบกันและทรงสนิทสนมกันมากขึ้น ดังที่หม่อมราชวงศ์ภักดีทราตรีทศได้บันทึกไว้ในหนังสืองานศพหม่อมเจ้ายุธิษฐียร สวัสดิวัตน์ (ยุธิษฐียร 2528: ไม่ปรากฏเลขหน้าเลย)

แต่สำหรับเราคนไทยไม่ว่าใคร สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 ได้พระราชทาน “พระราชมรดก” อันล้ำค่า เป็นพระราชจริยวัตรไว้ให้เราได้เรียนรู้เกี่ยวกับวิธีการวางตนในสถานการณ์ต่างๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยยังคงสามารถรักษาเกียรติแห่งตนไว้ได้ แสงรำไพจึงไม่ได้ลับหายไปเลย หากแต่มีโอกาสดลายเป็นแสงอรุณรุ่งแห่งปัญญา ทนุบำรุงชีวิตของเราเหล่าประชาชนที่สนใจจะเก็บมาเป็นบทเรียน

สถิติเป็นนรินทร์ในใจราษฎร

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 ทรงเป็นกุลสตรีทั้งโดยชาติกำเนิด และจากการอบรมเลี้ยงดูก็จริง แต่ก็เชื่อว่าคนธรรมดาอย่างเราๆ ท่านๆ จะมีอุปนิสัยเช่นพระองค์ไม่ได้ พระโหมงามติดตา ย่อมไม่อาจประทับตรึงอยู่ในใจผู้คนได้ หากพระสรวลที่ทรงยิ้มไม่ได้แสดงความจริงพระทัยอยู่ภายในและหากไม่ทรงมีพระจริยวัตรวาจาที่นุ่มนวลไพเราะ อย่างที่ไว้ซึ่งการเสแสร้ง เหล่านี้ต่างหากที่เป็นคุณสมบัติของกุลสตรีที่มีความสง่างามในตัว

กุลสตรีสยามไม่จำเป็นต้องเรียบร้อยเป็นผ้าพับไว้เสมอไป ยิ่งในโลกสมัยใหม่ ความพร้อมที่จะเรียนรู้ ที่จะลองทำในสิ่งไม่เคย พิจารณาข้อดีข้อเสีย แล้วนำมาคิดแปลงประยุกต์ใช้ให้เหมาะแก่กาลและเทศะยิ่งจำเป็น เหล่านี้เป็นพระราชจริยวัตรของสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒนวรราชสวามิภักดิ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี จึงทรงเป็นกุลสตรีศรีสยามสง่างามไม่แต่ในสยามหรือไทย แต่ในโลกสากลด้วย

ความเข้มแข็งเด็ดเดี่ยวซึ่งทรงมีเป็นทุนเดิม และการทรงได้รับการอบรมมาให้ถือเกียรติแห่งพระราชวงศ์ เป็นสำคัญตลอดมา ได้อำนวยให้ทรงมีความแน่วแน่ไม่เกรงกลัวต่อภัยอันตรายในหลายช่วงแห่งพระชนมชีพ โดยแทบจะไม่ต้องทรงคิดว่าจะต้องทรงปฏิบัติเช่นใด ทั้งในประเทศและในต่างประเทศ

ความอดทนที่ต้องทรงมีมาแต่เมื่อทรงพระเยาว์ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒนวรราชสวามิภักดิ์ ทรงถือเป็นหลักชัยในการฝ่าอุปสรรคนานาในพระชนมชีพ พระราชมานะอดทนในยามที่พระราชสวามีและพระองค์เป็นที่ระแวงสงสัยในทางการเมือง ได้ส่งผลในท้ายที่สุดเป็นการสยบยอมต่อความไม่ทรงเป็นพิษเป็นภัย ไม่ทรงมักใหญ่ใฝ่สูง จึงได้ถวายพระเกียรติยศคืนตามเดิม ทรงอโหสิกรรมด้วยทรงเห็นตามที่เคยรับสั่งทำนองว่า เป็นธรรมดาที่ผู้รู้สึกไม่มั่นคงในอำนาจย่อมมีความระแวงและหาทางบั่นทอนกำลังของผู้ที่เห็นว่าจะสามารถแย่งอำนาจไปจากตน

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงถือความกตัญญูเป็นสำคัญ จึงทรงพระราชอุทิศพระกุศลกรรมที่ทรงประกอบถวายพระราชสวามี ทรงแสดงกตเวทิต่อพระชนกชนนีผู้ล่วงลับโดยการทรงอุปถัมภ์ค้ำจุนพระญาติผู้พี่ผู้น้อง ผู้เยาว์ ให้พ้นจากทุกข์และให้ได้รับการศึกษา มิใช่เพื่อที่จะได้มารับใช้พระองค์ หากเพื่อทำประโยชน์แก่ประเทศชาติและประชาชน

ทรงส่งเสริมให้พระภคิยะ (หลานอา) ในพระราชอุปการะให้ได้เรียนรู้จากการสังเกต และโดยให้ได้รับประสบการณ์ในสิ่งที่ไม่เคย จะได้ดูแลตนเองได้และพร้อมที่จะเผชิญกับชีวิตนอกวังในอนาคต เมื่อเธอบาดเจ็บจากอุบัติเหตุ ทรงทำแผลพระราชทานด้วยพระองค์เองอย่างทรงชำนาญ และหาได้ทรงปรักปรำหรือกริ้ว กลับทรงชี้ให้เห็นถึงผลของเหตุ ให้ได้ใช้วิจารณญาณของตนเองพิจารณา ทรงเป็น “ทั้งแม่และครู” ผู้ประเสริฐ ในความรู้สึกรักของพระภคิยะผู้นั้น

ทรงอุปถัมภ์ข้าราชการผู้ถวายงานด้วยการทรงดูแลให้มีที่พักอาศัย อาหาร ทยุกยาการรักษาพยาบาล นอกเหนือจากค่าจ้าง เด็ดๆ บุตรมีสถานเลี้ยงเด็ก ทรงแนะนำให้เด็กๆ เหล่านั้นพูดจาถูกต้องไพเราะ วางตัวดี ทรงเป็นห่วงเป็นใยถึงอนาคตของเขาเหล่านั้นเมื่อพระองค์หาไม่แล้ว จึงได้พระราชทานทุนให้ได้ศึกษาเล่าเรียน จะได้มีวิชาไว้ประกอบสัมมาอาชีพะ พึ่งตนเองได้

ทรงมุ่งความพอเพียงมีกินมีใช้ใน “สวนบ้านแก้ว” ฟาร์มส่วนพระองค์ที่จันทบุรี ไม่ได้ทรงเบียดเบียนราษฎร สิ่งใดที่ปลูกหรือเลี้ยงได้ผลดี คนงานจะได้มีความรู้มีทักษะติดตัวไปประกอบเป็นอาชีพส่วนตัวต่อไป ทรงพัฒนาต่อยอดหัตถกรรมพื้นบ้านการทอเสื่ออกกให้เป็นผลิตภัณฑ์แปลกใหม่ คุณภาพดี ทรงเรียนรู้ด้วยการทรงลงหัตถ์ทอเสื่อ ออกแบบผลิตภัณฑ์ ทั้งยังทรงทำการตลาดโดยการทรงใช้เอง และทรงพาชาวบ้านผู้ผลิตไปสาธิตในงานออกร้านการกุศล ข้าหลวง มหาเด็ก คนงานชาวจีนที่ทุกผู้ทุกนามจึงจงรักและภักดี สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของ “สมเด็จพระเจ้า” ของเขาผู้ทรงเปี่ยมไปด้วยพระเมตตาอารี

พระเมตตาซึ่งทรงมีแก่นามัยราษฎรโดยทั่วไป ทรงสร้าง “ตึกประชาธิปก” ตึกผ่าตัดที่ทันสมัย พระราชทานแก่โรงพยาบาลประจำจังหวัดซึ่งทรงทราบด้วยพระองค์เองว่ามีเครื่องมืออุปกรณ์น้อยมาก ไม่มีทางเพียงพอแก่การบริการแก่ชาวบ้าน นับเป็นการกรุยทางให้รัฐบาลลงเงินมาปรับปรุงขยายงานโรงพยาบาลนั้น และตั้งชื่อว่า “โรงพยาบาลพระปกเกล้า” อีกทั้ง “วิทยาลัยพยาบาลพระปกเกล้า”

ในพระปัจฉิมวัย ได้ทรงขาย “สวนบ้านแก้ว” ในราคาข่อมเยาเพื่อใช้เป็นสถานที่ก่อสร้างสถานศึกษาชั้นสูง ฝึกหัดครู ให้ไปยกระดับความรู้ความคิดของเยาวชนประชาสืบไป ก็พากอล์ฟที่โปรดทรงเพื่อออกกำลังบำรุงพระวรกายได้อำนวยให้มีผู้เฝ้าแหม่มากกว่าเดิม จนศรัทธาเกิดมีในใจของพวกเขาให้ประสงค์จะโดยเสด็จพระราชกุศลใน “ทุนประชาธิปก” ที่ทรงตั้งขึ้นเพื่อสนับสนุนกิจการของสถาบันทั้งสามที่จันทบุรี

ต่อมา ด้วยทรงตั้งอยู่ในความไม่ประมาท จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทุนนั้นมีความวัฒนาถาวรยิ่งขึ้น โดยการจดทะเบียนเป็น “มูลนิธิประชาธิปก” พระราชทานทุนเป็นประเดิม และในปีปลายแห่งพระชนมชีพได้พระราชทานเครื่องราชภัณฑ์และสิ่งของส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวแก่ชาติบ้านเมือง เป็นที่มาของ

พิพิธภัณฑ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศในปัจจุบัน ทั้งหมดนี้ไม่มีเลขที่โปรด
ให้ใช้พระนามของพระองค์เองเป็นชื่อแต่อย่างใด ไม่มีวันที่จะทรงหลงพระองค์เอง

ความไม่หลงพระองค์ ความจริงพระทัย พระราชมานะอดทน การทรงปรับพระองค์อย่างทรงเท่านั้น
ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยและของโลก เป็นประจักษ์พยานแห่งความทรงเป็น “กุสตริศรีสยาม สง่างาม
ทุกกาลสถาน” พระกุศลกรรมนำร่องให้เกิดการพัฒนาหลายๆ ด้าน

เมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว ในการพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลและถวายพระเพลิงพระบรมศพ
ประชาชนเรือนแสนได้พากันไปถวายบังคมและถวายเงินคนละเล็กคนละน้อย ซึ่งรวมกันเป็นกอบเป็นกำ โดย
เสด็จพระราชกุศล ซึ่งต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานไปตามหน่วยงานต่างๆ ที่สมเด็จฯ เคย
ทรงสนับสนุน เช่นนี้ แม้ “แสงรำไพจะได้ลับหล้าเมื่อสายัณห์” พระเกียรติคุณจักยัง “สถิตเป็นนิรันดร์ในใจ
ราษฎร์”

ขอความสุขสวัสดิ์วิวัฒนมงคลจงมีแด่ท่านผู้ถือพระองค์เป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิต ภายใต้อ้อม
พระบารมีปกประชา

กว่าจะมาเป็นหนังสือเล่มนี้

ตามธรรมดาหนังสือจะมีคำนำ แต่เล่มนี้ไม่มี เพราะไม่เหมาะที่จะมี ด้วยเหตุที่ “โหมโรง” ด้วยการเหยียดหญิงไทยคนหนึ่งโดยยังไม่บอกว่าเธอเป็นใคร เพื่อดึงความสนใจมาที่ตัวคนหรืออุปนิสัยของเธอ ว่าเธอเป็นคนอย่างไร มากกว่าอย่างอื่น ซึ่งอันที่จริงเธอบังเอิญมาเป็น การมีคำนำจะเป็นการขัดจังหวะ

จึงขอทดแทนด้วยการบอกเล่าไว้ที่ท้ายเล่มว่า หนังสือเล่มนี้มีความเป็นมาอย่างไร ใครต่อใครได้ทำอะไรมาแล้วบ้าง ก่อนที่ปลายปากกาของผู้เขียนจะได้จรดลงบนกระดาษ เพราะประวัติศาสตร์นั้นเชื่อว่าไม่ใช่เรื่องสำคัญ จากนั้นจึงรำพึงรำพันว่าการเขียนนั้นสนุกและลำบากอย่างไร เป็น “หลังฉาก” ให้พอทราบ และเป็นกิตติกรรมประกาศไปในตัว ทั้งเพื่อให้เห็นว่าบทบาทของผู้เขียนนั้นเป็นแต่เพียงการถักทอ หรือถ้าจะพูดให้โก้ “สังเคราะห์” สิ่งที่มีอยู่แล้วเข้าด้วยกัน

ย้อนกลับไปเมื่อ พ.ศ. 2527 สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้มีพระราชดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้สำนักราชเลขาธิการรวบรวมพระฉายาลักษณ์ พระราชกรณียกิจ และพระราชประวัติของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ เลือกสรรเรียบเรียง และจัดพิมพ์ขึ้นสำหรับพระราชทานเป็นที่ระลึกในงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพฯ ปรากฏมีหนังสือประมวลพระฉายาลักษณ์ฯ ตีพิมพ์ออกมาก่อน คือใน พ.ศ. 2528 ที่มีงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ และหนังสือพระราชประวัติฯ ตีพิมพ์ออกมา 3 ปีให้หลัง คือ ใน พ.ศ. 2531 เป็นหลักเป็นฐานให้ได้ใช้อ้างอิงกันต่อไป นับว่ามีอนิสงส์ไม่น้อยต่อการเขียนหนังสือเล่มปัจจุบันนี้ หากแต่หนังสือพระราชประวัติฯ นั้นใช้ข้อมูลเอกสารเป็นส่วนใหญ่ แม้ว่าจะมีข้อมูลจากการสัมภาษณ์ปรากฏอยู่บ้างทั้งที่เป็นการคัดคำพูด และที่เป็นการอ้างถึงไว้ในเชิงอรรถ แต่ก็ต้องนับว่าไม่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับพระราชกรณียกิจ ณ สวนบ้านแก้วที่ประทับในชนบทจังหวัดจันทบุรี จึงยังมีช่องว่างให้ผู้อื่นได้พยายามเติมเต็มด้วยคำบอกเล่า หรือแม้แต่จากแหล่งข้อมูลเอกสาร

ในบรรดาหน่วยงานสื่อมวลชน และบุคคลที่ได้ใช้หนังสือเล่มนั้น และหนังสือประมวลพระฉายาลักษณ์ฯ ให้เป็นประโยชน์สืบเนื่องเป็นการเฉลิมพระเกียรติฯ มีพิพิธภัณฑสถานพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหน่วยงานหนึ่งที่ได้ใช้เป็นฐานข้อมูลในการจัดนิทรรศการชั่วคราว/เคลื่อนที่ และกิจกรรมปาฐกถา สัมมนา อภิปราย แต่ก็ยังไม่ทันได้จัดนิทรรศการถาวรสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ขึ้นเป็นการเฉพาะขึ้นในช่วงนั้น

ครั้นใกล้จะถึงวาระครบรอบ 100 ปี พระราชสมภพ ของสมเด็จพระเจ้า ใน พ.ศ. 2547 คณะกรรมการพิพิธภัณฑฯ จึงเห็นควรที่พิพิธภัณฑฯ จะได้มีโครงการเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้า เป็นการเฉพะขึ้น และเห็นว่าวิธีการที่ดีที่สุดทั้งในการกระตุ้นให้มีการศึกษาและเผยแพร่พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ก็คือการสร้างเครือข่ายหน่วยงานและบุคคลที่มีประวัติการได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระองค์ เพราะลำพังพิพิธภัณฑฯ เองนั้น ซึ่งต้องนับว่าเพิ่งเกิดใหม่ มีกำลังไม่เพียงพอ เป็นที่มาของการแต่งตั้ง “คณะกรรมการประสานงานกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติเนื่องในวาระครบ 100 ปีฯ” ซึ่งอันที่จริงเป็นการตั้งกันขึ้นมาเอง เชิญชวนผู้แทนหน่วยงานและบุคคลมาร่วม โดยได้รับความกรุณาจาก พลอากาศตรี (ยศขณะนั้น) กำธน สินธวานนท์ รับเป็นประธาน และพระกรุณาจาก พลเรือตรี (พระยศขณะนั้น) หม่อมเจ้าปุสธมา สวัสดิวัตน์ พระอนุชาองค์หนึ่งในสมเด็จพระเจ้า ทรงรับเป็นองค์ที่ปรึกษา โดยมีพิพิธภัณฑฯ เป็นฝ่ายเลขานุการประสานงาน และผู้เขียนเองต้องรับหน้าที่เป็นรองประธาน โดยปริยายเพราะเป็นประธานคณะกรรมการวิชาการ/จัดนิทรรศการของพิพิธภัณฑฯ อยู่ในขณะนั้น

ปรากฏว่าได้รับความร่วมมือร่วมใจจากหน่วยงานและบุคคลต่างๆ อย่างดี คือ ต่างก็รับไปจัดกิจกรรมตามความถนัด ตามสถานที่และสื่อต่างๆ ตั้งแต่เดือนมกราคม พ.ศ. 2547 จนถึงวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2548 ดังมีประมวลไว้ในหนังสือ *จดหมายเหตุกิจกรรม 100 ปี พระราชสมภพฯ* ซึ่งพิพิธภัณฑฯ จัดทำขึ้นโดยคำริของอาจารย์เดโช สวานานนท์ ประธานคณะกรรมการพิพิธภัณฑฯ เมื่อ พ.ศ. 2549 มีนางสาวสุมาลี พันธุ์ธรา นักจดหมายเหตุของพิพิธภัณฑฯ เป็นผู้ลงแรงตั้งแต่ต้นและในการช่วยรวบรวมข้อมูล แม้ว่าชื่อของเธอจะไม่ได้ปรากฏในหนังสือเล่มนั้น

ในส่วนของคณะกรรมการประสานงานเองนั้น ได้จัดพิธีบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทาน อุทิศถวายฯ ที่โถงทางเข้าอาคารรัฐสภาเมื่อวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2547 มีผู้ร่วมงานล้นหลาม รวมตลอดถึงพระญาติในราชสกุลสวัสดิวัตน์สายต่างๆ และได้จัดทำแผ่น วิ ๙ ดี สารคดีเรื่อง “ประชาธิปไตย-รำไพพรรณีราชสกุล” พร้อมทั้งคำบรรยายตีพิมพ์เป็นหนังสือประกอบ แจกจ่ายไปตามสถานศึกษาต่างๆ ทั่วประเทศ

การทำเครือข่ายในครั้งนั้นได้อานิสงส์ต่อการประกอบภารกิจของพิพิธภัณฑฯ สืบมา เพราะได้รู้จักผู้มีความรู้ อีกทั้งได้มาซึ่งสิ่งของที่เกี่ยวข้องกับทั้งสองพระองค์ ผู้เขียนจึงหวังว่าพิพิธภัณฑฯ จะใส่ใจทำให้เป็นระบบขึ้นต่อไป โดยถือคติการสามัคคีเป็นแนวทาง ผู้มีความรู้ ความใฝ่รู้ และความศรัทธาในพระราชกรณียกิจ จะได้ช่วยกันมีส่วนร่วมในการอำนวยให้คนรุ่นหลังได้ทราบและสืบสานการเฉลิมพระเกียรติ

ในส่วนของพิพิธภัณฑฯ เองนั้น ได้จัดแสดงนิทรรศการชั่วคราวเรื่อง “ราชธานี 5 แผ่นดิน” เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้า ขึ้นระหว่างวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2547-11 มีนาคม พ.ศ. 2548 โดยมีกิจกรรมประกอบเป็นการปาฐกถา

และอภิปรายรวม 5 นัดด้วยกัน ซึ่งเป็นโอกาสให้ได้ฟังคำบอกเล่าจากพระญาติและข้าราชการบริพารระดับต่างๆ ทั้ง พิพิธภัณฑฯ เองก็ได้ทำความรู้จักกับบุคคลอื่นๆ ที่เคยได้เข้าเฝ้าฯ สมเด็จพระ

ในระยะเวลาใกล้กันนั้น คณะอนุกรรมการวิชาการพิพิธภัณฑฯ ซึ่งผู้เขียนเป็นกรรมการที่ปรึกษาอยู่ใน ขณะนั้น ได้จัดทำ “โครงการประวัติศาสตร์บอกเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีใน รัชกาลที่ 7” ขึ้น และได้มอบหมายให้นางสาวสมรภักย์ ชัยสิงกานนท์ นักวิจัยประจำศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร รับ ไปดำเนินการ โดยมีผู้ช่วย 2 คน นางสาวธิดา สุนทรโรตถ และนางสาวสุมาลี พันธุ์ยุธรา เป็นผู้ช่วย จะได้ ประสานงานและได้เรียนรู้วิธีการไปในตัว เป็นส่วนของการพัฒนาบุคลากรของพิพิธภัณฑฯ เองด้วย หากแต่ว่า โครงการดังกล่าว กว่าจะได้เริ่มก็ล่าและแม้จะใช้เวลาดำเนินการเพียง 8-9 เดือน ก็เป็นในเดือนกันยายน พ.ศ. 2548 แล้ว จึงได้รับรายงานมา ซึ่งเป็นช่วงปลายๆ ของการจัดกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติของ “เครือข่าย” แล้ว

ในการนำเสนอข้อเสนอโครงการฯ ผู้ดำเนินการได้เดิมข้อความลงไปในเรื่องโครงการว่า “ฉากชีวิตที่ แปรเปลี่ยน...ราชานรี 5 แผ่นดิน” มุ่งหวังให้เป็นแนวเรื่องที่จะนำเสนอ แต่ตัวรายงานที่ได้รับมานั้นเป็น คำถอด แถบบันทึกเสียงคำถาม และคำให้สัมภาษณ์ โดยมีบทสนทนาสั้นๆ บอกกล่าวว่าได้สัมภาษณ์บุคคล 4 ประเภทด้วยกัน รวม 21 ราย ประกอบด้วย หนึ่ง บุคคล “ที่มีความเกี่ยวพันเป็นพระญาติ” 7 ราย และ “ทายาทของเจ้านายที่ ใกล้ชิด” อีก 1 ราย สอง บุคคล “ที่มีความเกี่ยวพันเป็นข้าราชการบริพาร” 3 ราย สาม บุคคล “ที่มีความเกี่ยวพันเป็น ลูกของข้าราชการบริพาร” 7 ราย และสี่ บุคคล “ที่เคยเข้าเฝ้าใกล้ชิด” 3 ราย และตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

“ข้อมูลการสัมภาษณ์บุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่ไม่สามารถย้อนสาวกลับไปได้ถึงสภาพชีวิตในวัยเด็กและวัย แรกเริ่มของสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้” จึงได้แต่ “ภาพของชีวิตใน 3 แผ่นดินหลังเท่านั้น (คือ สมัย รัชกาลที่ 7, 8 และ 9 –ผู้เขียน) และข้อมูลขณะที่ประทับที่อังกฤษก็มีข้อจำกัดด้วยมีผู้บอกเล่าเพียง 2 ท่าน ซึ่ง ขณะนั้นยังเด็กมาก อีกทั้งเป็นช่วงที่ไม่มีข้อมูลเอกสารให้ค้นคว้าเพิ่มเติมได้” เสมือนจะบอกว่าการจะนำมาเขียน เป็นเรื่อง “ราชานรี 5 แผ่นดิน” นั้น ถึงจะทำได้ก็ไม่สมบูรณ์ ส่วน “ฉากชีวิตที่แปรเปลี่ยน” นั้น ก็ไม่ได้ขยาย ความไว้

รวมความว่า รายงานนั้นเป็นการนำเสนอข้อมูลดิบ (คำให้สัมภาษณ์) แต่ก็ใช้ว่าจะไม่มีคุณค่า กลับเป็น แหล่งข้อมูลบอกเล่าที่มีคุณค่ายิ่ง ด้วยคำให้สัมภาษณ์เหล่านั้น ช่วยมากในการแสดงให้เห็นว่าผู้ให้สัมภาษณ์มี ข้อมูลและความรับรู้ (perceptions) เช่นใดเกี่ยวกับสมเด็จพระ และอำนวยให้ได้ทราบพระราชกรณียกิจส่วน พระองค์มากขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ นอกจากนั้น ยังมีข้อมูลบริบททางประวัติศาสตร์ สังคมที่ฉายภาพชีวิตความเป็น อยู่อยู่ในสังคมไทยและเทศในแต่ละยุคสมัยปรากฏอยู่ด้วย

หากแต่ว่า โดยที่คำให้สัมภาษณ์เหล่านั้นย่อมเป็นไปตามจริตของผู้ให้สัมภาษณ์แต่ละราย แตกต่างกันไป ไม่ง่ายแก่การเรียบเรียง และที่สำคัญมีบางท่อนบางตอนที่ไม่ได้เกี่ยวกับองค์สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ โดยตรง แต่เป็นที่เกี่ยวกับบุคคลต่างๆ รอบตัวผู้ให้สัมภาษณ์เอง ซึ่งบางส่วนอาจก่อให้เกิดความไม่พอใจหรือความเสียหายแก่บุคคลนั้นๆ **รายงานของคุณสมรักษ์ ชัยสิงหนานท์ และคณะ จึงไม่อยู่ในสภาพที่เหมาะสมแก่การเผยแพร่แม้แต่ในศูนย์ข้อมูลพระปกเกล้าศึกษาของพิพิธภัณฑฯ เองไม่ว่าในกาลใด โดยไม่มีการขออนุญาตและการพิจารณาอนุญาตเป็นกรณีพิเศษอย่างถี่ถ้วนรอบคอบ** เหตุคั้งนี้ รายงานของคุณสมรักษ์ และคณะจึงแต่เพียงได้รับการเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑฯ

อย่างไรก็ตาม ใน พ.ศ. 2550 เมื่อพิพิธภัณฑฯ ได้ตัดสินใจจะจัดทำนิทรรศการถาวรสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ขึ้นที่ชั้นล่างของอาคารอนุรักษ์ทั้งพื้นที่ พร้อมๆ กันไปกับการปรับปรุงอาคารสำนักงานกรมโยธาธิการเดิมที่ด้านหลังอาคารอนุรักษ์ฯ ให้เป็นอาคารรำไพพรรณี เพื่อเป็นสำนักงานและห้องประชุมของพิพิธภัณฑฯ และใช้ในการจัดแสดงนิทรรศการถาวรของหน่วยงานอื่นๆ ในเรื่องสืบเนื่องจากสมัยรัชกาลที่ 7 ทางด้านการเมืองการปกครอง คณะอนุกรรมการวิชาการของพิพิธภัณฑฯ ซึ่งในช่วงนั้นผู้เขียนเป็นกรรมการที่ปรึกษาอยู่ ได้ตั้งคณะทำงานส่วนหนึ่งจากคณะอนุกรรมการนั้นเองขึ้นเพื่อจัดทำ “บทวิชาการ” เพื่อที่บริษัทฯ ที่จะจ้างมาจัดทำนิทรรศการได้ใช้เป็นฐาน คณะทำงานนั้นมีผู้เขียนเป็นหัวหน้า ผู้ร่วมในคณะทำงานมีนางสาววิมลย์ พงศ์พนิดานนท์ นักประวัติศาสตร์จากหอจดหมายเหตุศิริราชพยาบาล นางสาวศิริน โรจนสโรช บรรณารักษ์ สำนักบรรณสารสนเทศ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ผู้ปลูกปล้ำห้องพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ เป็นห้องเอกสารพิเศษในสำนักฯ นั้นมาตั้งแต่ต้น ดร.คินาร์ บุญธรรม อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย นางสาวเยาวเรศ จุนวิระนงศ์ ภัณฑารักษ์ของพิพิธภัณฑฯ และนายบุญพีร์ พันธุ์วร บุตรข้าราชการบริพารและเป็นผู้มีโอกาสได้ทำงานด้านพระฉายาลักษณ์มานาน เป็นคณะทำงาน

คณะทำงานได้นำข้อมูลจากรายงานของคุณสมรักษ์และคณะมาใช้เป็นบางส่วน และได้นำเสนอ “บทวิชาการ” แก่คณะกรรมการกำกับซึ่งประกอบด้วยอนุกรรมการวิชาการอื่นๆ บางท่านและผู้ทรงคุณวุฒิภายนอกแล้วได้จัดการระบุมภาพที่อาจใช้ประกอบส่งมอบให้บริษัทที่พิพิธภัณฑฯ ว่าจ้างมาจัดทำนิทรรศการได้ปรับใช้เป็น “บทนิทรรศการ” ต่อไป ในขณะที่เดียวกัน คณะทำงานบางส่วนได้ร่วมกับพิพิธภัณฑฯ ในการเป็น “คณะผู้จัดทำ” หนังสือประกอบนิทรรศการในชื่อว่า **รัตนราชนารีคูบารมีพระปกเกล้า The Jewel on King Prajadhipok's Crown** ย่อบทนิทรรศการเป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ มีภาพประกอบโดยมีนางสาววิมลย์

พงศ์พินิตานนท์ เป็นบรรณาธิการ จัดพิมพ์ขึ้นพร้อมแจกและจำหน่ายเมื่อวันเปิดนิทรรศการและอาคารรำไพพรรณี สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดเมื่อวันที่ 9 มกราคม พ.ศ. 2551

นิทรรศการถาวรสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ที่กล่าวถึงนี้ได้รับการจัดแสดงเรื่อยมา จนเมื่อ พ.ศ. 2558 สถาบันพระปกเกล้าและพิพิธภัณฑฯ ได้เห็นสมควรทำการปรับปรุงพร้อมๆ กับการซ่อมแซมอาคารอนุรักษ์และอาคารรำไพพรรณี (มาคราวนี้ ผู้เขียนไม่ได้อยู่ในคณะกรรมการแล้ว) การปรับปรุงนิทรรศการนั้น ส่วนหนึ่งก็เพื่อที่จะได้เกิดมีพื้นที่ไว้สำหรับจัดนิทรรศการชั่วคราวและกิจกรรมประกอบขึ้นที่ชั้นล่างของอาคารอนุรักษ์ เช่นที่เคยมีมาแต่ก่อน ดังนั้น นิทรรศการถาวรสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ที่มีพิธีเปิดจัดแสดงเมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2559 จึงไม่ใช่ นิทรรศการถาวรที่คณะทำงานที่มีผู้เขียนเป็นหัวหน้าเป็นผู้จัดทำ “บทวิชาการ” สำหรับให้บริษัทไปจัดทำ “บทนิทรรศการ”

แต่ก่อนที่จะได้มีคำริที่จะจัดทำนิทรรศการใหม่ให้ใช้พื้นที่จัดแสดงน้อยลงกว่าเดิมนี้ ผู้เขียนซึ่งเสียดายข้อมูลซึ่งคุณสมรัักษ์และคณะได้รวบรวมสัมภาษณ์ไว้มาโดยตลอดนับ 10 ปี ดังนั้น ใน พ.ศ. 2557 ขณะที่ผู้เขียนยังเป็นกรรมการในคณะกรรมการของพิพิธภัณฑฯอยู่ ผู้เขียนได้ขออนุญาตนำงานของคุณสมรัักษ์และคณะมาประมวลและสังเคราะห์ให้เป็นองค์ในรูปหนังสือพระราชประวัติสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ที่เน้นข้อมูลจากคำบอกเล่า ซึ่งคณะกรรมการฯ ก็ได้ให้ความเห็นชอบในหลักการ และต่อมาสถาบันพระปกเกล้าฯ และพิพิธภัณฑฯ ได้ตกลงให้ผู้เขียนดำเนินการ โดยออกค่าใช้จ่ายที่จำเป็นในการดำเนินการให้ มีเป้าหมายให้ได้จัดพิมพ์เป็นหนังสือเผยแพร่พระเกียรติคุณต่อไป

ข้อเสนอของผู้เขียน ซึ่งได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของสัญญาข้อตกลงในการจัดทำโครงการ “สังเคราะห์ประวัติศาสตร์บอกเล่าสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7” ก็คือ การนำ “บทวิชาการ” ซึ่งคณะทำงานที่ผู้เขียนเป็นหัวหน้านั้นได้เรียบเรียงไว้มาเป็น “ต้นเรื่อง” ในการเรียบเรียงเป็นต้นฉบับหนังสือเล่มปัจจุบันนี้ โดยผู้เขียนได้พ้นจากความเป็นกรรมการและอนุกรรมการของพิพิธภัณฑฯ

บทนิทรรศการนั้นมี “แนวเรื่อง” ซึ่งปรากฏอย่างกระชับเป็นคำนำของหนังสือ **รัตนราชนารี คู่บารมี พระปกเกล้าฯ** ที่ใช้ประกอบนิทรรศการดังนี้

“สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี...เป็นขัตติยราชนารี มีพระราชจริยวัตรอ่อนหวานงดงาม แต่น้ำพระทัยเข้มแข็งเด็ดเดี่ยวมาแต่ทรงพระเยาว์ เมื่อทรงอภิเษกสมรสแล้ว ทรงสนพระทัยใฝ่เรียนรู้อย่างต่อเนื่อง...(ทรง) สติคู่พระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกอบพระราชกรณียกิจเพื่อความผาสุกของ

ราษฎร ทรงร่วมทุกข์ร่วมสุขด้วยน้ำพระราชหฤทัยมั่นคง เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ...สมเด็จพระเจ้า ...มีพระชนมพรรษาเพียง 37 พรรษา ทรงดำรงพระชนมชีพอย่างเรียบง่ายทั้งเมื่อประทับ ณ ประเทศอังกฤษ และเมื่อเสด็จฯ กลับเมืองไทย ทรงอุทิศพระองค์บำเพ็ญประโยชน์แก่ประชาชน เหนือสิ่งอื่นใดทรงรักษาพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นลำดับเบื้องต้น

พระอุปนิสัยที่ได้รับการบ่มเพาะมาแต่ทรงพระเยาว์ ประสบการณ์การเรียนรู้ในแต่ละยุคสมัย ก่อเกิดพระสติปัญญาและพระปรีชาสามารถให้ทรงครองพระองค์ได้อย่างเหมาะสมตลอด 80 ปีแห่งพระชนมชีพ พระจริยวัตรและคุณธรรมประจำพระราชหฤทัยเป็นแบบอย่างที่ดีให้เราได้น้อมนำไปใช้ในการดำเนินชีวิต”

ในการเรียบเรียงหนังสือเล่มปัจจุบันนี้ ผู้เขียนได้ดำเนินเรื่องตามแนวเรื่องนั้นเป็นหลัก แต่ได้ปรับจุดเน้นจากการทรงเป็น “ซัดคิยราชนารี” มาเป็นการทรงเป็น “กุลสตรีศรีสยาม” เพื่อดึงความสนใจมาอยู่ที่ความเป็นคน และความเป็นสุภาพสตรีของพระองค์มากกว่าเดิม กล่าวคือ ให้อ่านความสนใจไปที่พระอุปนิสัย “ความมีตัวตน” ของพระองค์ ก่อนที่จะพิจารณาว่าพระอุปนิสัยนั้นเห็นได้จากพระจริยวัตรในการทรงแสดงบทบาทเช่นใดบ้าง ในแต่ละช่วงของพระชนมชีพ นอกจากนั้น ยังได้ชูแนวเรื่อง “ชีวิตที่ผันแปร” ของพระองค์ไว้ด้วยการใช้ *“กุลสตรีศรีสยาม สว่างามทุกกาลสถาน”* เป็นชื่อหนังสือ เพื่อให้ผู้อ่านจะได้ติดตามว่า ด้วยพระอุปนิสัยเช่นนั้น สมเด็จพระเจ้า ได้ทรงปรับพระองค์เช่นใดท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์และสถานที่ในแต่ละช่วงเวลาของพระชนมชีพ จึงทรงสามารถธำรงพระเกียรติยศไว้ได้อย่างสง่างามโดยตลอด ทั้งนี้ โดยไม่ละเลยที่จะบ่งบอกว่าทรงมุ่งรักษาพระเกียรติยศของพระราชสวามีไว้เป็นสำคัญเหนือสิ่งอื่นใด แต่ไม่ได้นำข้อเท็จจริงนั้นมาประกอบไว้ในชื่อหนังสือ เพราะจะยังผลเป็นการเบี่ยงเบนความสนใจไปจากพระอุปนิสัยของสมเด็จพระเจ้า

การเน้นเช่นนี้ ทำได้มากกว่าใน “บทวิชาการ” หรือ ในหนังสือ *รัตนราชนารี กุบารมีพระปกเกล้าฯ* ประกอบนิทรรศการที่กล่าวถึง ก็เพราะมีข้อมูลจากคำบอกเล่ามากมายให้ได้คัดสรรมาเรียงร้อยให้ผู้อ่านเห็นเอง โดยไม่มีการชี้นำล่วงหน้า แต่แน่นอนผู้เขียนย่อมต้องและได้สรุปความเป็นระยะๆ มิฉะนั้นผู้อ่านอาจประมวลได้ไม่ง่ายหรือไม่ครบถ้วน และแน่นอนว่าการสรุปนั้นเป็นไปในทิศทางของการเฉลิมพระเกียรติ แต่ไม่ใช่เพื่อ “ขอพระเกียรติ” เกินไปกว่าที่มีคำบอกเล่าเป็นฐาน “ความจริง” ในแง่ความรู้สึก (perceptions) ของผู้ให้สัมภาษณ์หรือบอกเล่า

นอกเหนือจากคำบอกเล่าที่ปรากฏในรายงานของคุณสมรักษ์และคณะแล้ว ผู้เขียนยังได้ใช้คำบอกเล่าจากแหล่งข้อมูลเชิง “ประวัติศาสตร์บอกเล่า” ที่หน่วยงานอื่นๆ ได้ทำไว้ทั้งก่อนและหลังคุณสมรักษ์และคณะ ที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

1. **พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจากข้อมูลประวัติศาสตร์บอกเล่า** ซึ่งมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราชได้ให้ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวิทย์ ไพบยวัฒน์ และคณะเป็นผู้จัดทำขึ้น และตีพิมพ์ตั้งแต่ พ.ศ. 2538 แล้ว แม้ว่าจะเป็นการสัมภาษณ์ความทรงจำเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก็มีส่วนที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทั้งผู้ที่ให้สัมภาษณ์นั้น 6 ใน 8 ท่าน ก็เป็นบุคคลที่เคยได้อยู่ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่ในช่วงใดช่วงหนึ่งของพระชนมชีพก็หลายช่วง

2. รายงานการวิจัยของ สัมมา ธรนิษฐ์ อาจารย์ประจำของวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี จังหวัดจันทบุรี ซึ่งได้ทำเสร็จใน พ.ศ. 2543 ชื่อว่า “สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี กับพระราชกรณียกิจในการส่งเสริมคุณภาพชีวิตของพสกนิกรชาวจันทบุรี” ซึ่งมีการนำคำบอกเล่าของบุคคลต่างๆ ที่เคยถวายงานอยู่หรือได้รับพระมหากรุณาธิคุณเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่ “สวนบ้านแก้ว” ในจังหวัดนั้น มาใช้ ทั้งในลักษณะของการหยิบยกคำให้สัมภาษณ์มาแสดงและโดยการอ้างอิงถึง นับว่าเป็นข้อมูลในส่วนที่ยังไม่ค่อยมี ทั้งในหนังสือพระราชประวัติฯ ที่สำนักพระราชวังจัดทำ และในเล่มของมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช อีกทั้งยังมีผู้ที่เคยเป็นชาวบ้านคนงานที่นั่นให้สัมภาษณ์ไว้ด้วย แม้จะไม่ได้ตีพิมพ์คำให้สัมภาษณ์ฉบับเต็มไว้ก็ตาม แต่โดยที่เป็นรายงานการวิจัย การนำเสนอจึงมีความเป็นระบบ และมีอันสืบต่อการเรียบเรียงพระราชประวัติในช่วงนี้ ซึ่งนานร่วม 20 ปี

3. หนังสือ **สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระราชประวัติ ข้อมูลประวัติศาสตร์บอกเล่า** ซึ่งมหาวิทยาลัยดังกล่าวได้ตีพิมพ์ขึ้นเนื่องในวาระครบ 100 ปี พระราชสมภพฯ ใน พ.ศ. 2547 เป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรม “เครือข่าย” ที่ได้กล่าวถึงแล้วนั้น หนังสือเล่มนี้ กว่าครึ่งเป็นคำถอดแบบบันทึกเสียงบุคคลต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าราชการบ้านคนเมืองจันท และแพทย์พยาบาล โรงพยาบาลพระปกเกล้า จังหวัดจันทบุรี พร้อมประวัติผู้ให้สัมภาษณ์สั้นๆ จึงเป็นแหล่งข้อมูลดีบอบ่างดี และเสริมหรือต่อยอดงานของ สัมมา ธรนิษฐ์

4. หนังสือ **72 ปีโรงพยาบาลพระปกเกล้า** ซึ่งตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2555 ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นการนำคำให้สัมภาษณ์ของบุคคล 6 คน ที่เคยถวายงานอยู่ที่ “สวนบ้านแก้ว” และบันทึกความทรงจำของอดีตแพทย์ประจำโรงพยาบาลมาเรียบเรียงให้อ่านเข้าใจได้ง่ายขึ้น ทั้งยังมีข้อมูลต่างๆ ที่น่าเชื่อถือได้เกี่ยวกับพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับโรงพยาบาลและวิทยาลัยพยาบาลนั้น ซึ่งแหล่งข้อมูลอื่นๆ อาจให้ไว้ไม่ชัดเจน ด้วย

5. หนังสือ **อนุสรณ์หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธุ์ เนื่องในพิธีพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร วันจันทร์ที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2545** ซึ่งเขียนขึ้นจากคำประทานสัมภาษณ์/บอกเล่าของหม่อมเจ้าการวิกเอง ทั้งแก่ “นรุตม์” (ซึ่งได้ตีพิมพ์เป็นหนังสือ **ใต้ร่มฉัตร**

ตั้งแต่ พ.ศ. 2539 แล้ว) และแก่ รองศาสตราจารย์ ดร.ศิริพรรณ นกสวน สวัสดิ์ แห่งภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แม้ว่าจะเป็นการเล่าประวัติชีวิตขององค์ท่านการวิกเองก็ตาม แต่ก็มีบางตอนที่ทรงเล่าถึงพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้า ในช่วงที่ประทับอยู่ที่ประเทศอังกฤษที่คุณสมรัักษ์และคณะบอกว่า เป็นข้อมูลที่ยังขาด และความรู้สึกของท่านที่มีต่อสมเด็จพระเจ้า ไว้อย่างมีคุณค่า

รายงานของคุณสมรัักษ์ และคณะ และหนังสืออีก 5 เล่ม ดังกล่าวนั้นจึงเป็นแหล่งข้อมูล “ประวัติศาสตร์บอกเล่า” ที่ผู้เขียนนำมาประมวลและสังเคราะห์เข้าด้วยกันเป็นหนังสือเล่มนี้ โดยมีหนังสือพระราชประวัติฯ ของสำนักราชเลขาธิการเป็นแหล่งข้อมูลเอกสารหลัก ให้ได้ใช้ตรวจสอบกับข้อมูลประวัติศาสตร์บอกเล่า ในการเรียบเรียงผู้เขียนได้ใส่ใจถ่วงถ่วงถึงความน่าเชื่อถือของข้อมูลให้มากที่สุดแล้ว

สำหรับช่วงแห่งพระชนมชีพของสมเด็จพระเจ้า เมื่อทรงพระเยาว์และแรกรุ่น และช่วงอื่นๆ ที่คุณสมรัักษ์และคณะเห็นว่ายังขาดนั้น ผู้เขียนได้ดำเนินการสัมภาษณ์บุคคลเพิ่มเติมอีกกว่า 10 ราย มีแพทย์หญิงหม่อมราชวงศ์พวงแก้ว (ชุมพล) สุนทรเวช ธิดาของหม่อมเจ้าพวงรัตนประไพ (เทวกุล) ชุมพล ผู้ทรงใกล้ชิดสมเด็จพระเจ้า เมื่อทรงพระเยาว์และตลอดมา เป็นต้น อีกทั้ง “พระญาติ” และข้าราชการบริวารอื่นๆ บางคน ซึ่งต่างก็สูงอายุแล้วทั้งสิ้นอีกจำนวนหนึ่ง จึงอาจเป็นโอกาสสุดท้ายที่จะได้รับข้อมูลบอกเล่าของผู้ที่น่าจะรู้

เอกสารประเภทอื่นที่สมควรจะกล่าวถึงไว้ด้วย เพราะได้ช่วยไม่น้อยในการเป็นแหล่งข้อมูลในส่วนที่ยังขาด มีหนังสืออนุสรณ์บุคคลต่างๆ ขอยกมากล่าวถึงในที่นี้เพียง 3 เล่ม คือ หนังสืออนุสรณ์ในงานศพของหม่อมเจ้าสุภาพเพราพรรณ (วุฒิชัย) สวัสดิวัฒน์ ซึ่งตีพิมพ์บันทึกประจำวันของท่านเมื่อเสด็จไปประทับอยู่กับสมเด็จพระเจ้าที่อังกฤษหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 หนังสืออนุสรณ์งานศพของหม่อมเจ้ายุธิษเฐียร สวัสดิวัฒน์ ที่มีข้อมูลเกี่ยวกับช่วงหลังๆ ของพระชนมชีพ และหนังสือ *1 ศตวรรษศุภสวัสดิ์* อนุสรณ์หม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัฒน์ ซึ่งมีข้อมูลเกี่ยวกับงานของท่านในฐานะหนึ่งในคณะเสรีไทยสายอังกฤษ และมีบางส่วนที่ทรงไว้เกี่ยวเนื่องแก่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทั้งสามเล่มนี้มีส่วนทำให้ผู้เขียนสามารถเติมส่วนที่คุณสมรัักษ์และคณะเห็นว่ายังพร่องอยู่ให้เต็มขึ้น แม้จะไม่อาจเรียกได้ว่าสมบูรณ์ทีเดียว แต่ก็น่าจะสมบูรณ์เท่าที่จะพึงทำได้ในกาลวาระที่ผู้เขียนอยู่ในเหตุการณ์จริงหาชีวิตไม่แล้ว

ผู้เขียนขอบอกกล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า ความตั้งใจในการทำงานนี้ ตั้งอยู่บนความจงรักภักดี ตำนานในพระมหากษัตริย์คุณ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ได้ทรงมีแก่หม่อมเจ้ากมลีสยาม และหม่อมเจ้าสีดาคำรวง (สวัสดิวัฒน์) ชุมพล ผู้ได้ทรงพระราชอุปการะมาตั้งแต่ยังเยาว์ ตลอดจนพระเมตตาคุณานุคุณที่สมเด็จพระเจ้า ทรงมีแก่ผู้เขียนเองเป็นสำคัญ ผู้เขียนได้อาสาทำงานนี้ก็เพราะเห็นว่าตนอยู่ใน

ฐานะที่จะพอทราบว่ามีผู้ให้สัมภาษณ์เป็นใคร อย่างไร ได้เข้าเฝ้าฯ หรือถวายงานสมเด็จฯ อยู่ในช่วงใดบ้าง จึงน่าจะสามารถจัดระบบข้อมูลให้เป็นที่น่าเชื่อถือได้ตามสมควร ทั้งนี้ เพราะหากผู้ที่มาทำงานนี้เป็นผู้ที่ไม่มีความรู้เพียงพอในพระราชประวัติ และไม่เคยได้รู้จักกับผู้ที่แวดล้อมสมเด็จฯ อยู่ ย่อมจะประสบความยากลำบากยิ่งในการเรียบเรียงข้อมูลบอกเล่าที่นำมาใช้นี้ ผู้เขียนจึงถือว่าเป็นงานซึ่งตนต้องทำถวายในช่วงเวลาแห่งชีวิตที่ยังพอจะมีสติปัญญาทำถวายได้

สิ่งที่ยุ่งยากที่สุดในการเขียนเห็นจะเป็นการคัดสรรคำให้สัมภาษณ์เป็นท่อนๆ ออกมาร้อยเรียงกันให้สัมพันธ์กัน บางทีบุคคลหนึ่งอาจเล่าเรื่องหนึ่งไว้ที่หนึ่ง และเล่าอีกเรื่องหนึ่งต่อ แล้วจึงกลับมาเล่าเรื่องเดิมเสริมอีกที ดังนี้เป็นตัวอย่งของการที่จะต้องตาไว สมองไว ซึ่งผู้เขียนไม่ได้อยู่ในสภาพนั้นๆ แล้ว ทั้งสองอย่าง ทำไปทำมาต้นฉบับจึงออกมายาวเกินกว่าที่คาด แต่ก็พิจารณาว่าจำเป็นเพื่อแสดงให้เห็นอย่างไม่มีข้อสงสัยเลยว่า ได้ใช้ข้อมูลบอกเล่าเป็นสำคัญจริงๆ ไม่ได้ทึกทักเอาเอง นอกจากนั้น ผู้เขียนยังได้ปรับชื่อบทและชื่อหัวข้อในบทให้สอดคล้องกับลักษณะข้อมูลที่มีมากขึ้นกว่าเมื่อจัดทำ “บทวิชาการ”

สุดท้ายนี้ ในเมื่องานนี้เป็นงาน “ต่อยอด” งานของผู้อื่นทั้งหมดที่กล่าวมา ผู้เขียนจึงรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณบรรดาผู้ที่ได้กรุณาบอกเล่าทุกราย ทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่และหาชีวิตไม่แล้ว ตลอดจนผู้ดำเนินการสัมภาษณ์หรือเรียบเรียงคำให้สัมภาษณ์ อีกทั้งขอขอบคุณพิพิธภัณฑ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสถาบันพระปกเกล้า ที่ได้ให้ความสนับสนุนค่าใช้จ่ายที่จำเป็นในการดำเนินการ

ในทางส่วนตัว ขอระลึกเป็นพิเศษถึง หม่อมราชวงศ์สายสิงห์ (สวัสดิวัฒน์) ศิริบุตร ผู้ล่วงลับ ด้วยเมื่อผู้เขียนเขียนบทความเกี่ยวกับสมเด็จฯ เป็นครั้งแรก และได้ปรารภกับ “พี่หนึ่ง” ว่า รู้สึกกระดาก เธอตอบมาว่า “ไม่เห็นจะต้องกระดากเลย ในเมื่อป้าของเรามีดี” นับเป็นแรงบันดาลใจให้ได้ทำต่อเนื่องมา ขอขอบคุณและระลึกถึงคณะทำงานเรียบเรียง “บทวิชาการ” อันเป็นฐานของงานนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คุณวิมลย์ พงศพนิตานนท์ ผู้ซึ่งทั้งหา ทั้งกลั่น ทั้งกรอง ทั้งเรียบเรียงข้อมูลให้กระชับสละสลวยมีสาระความเป็นหนังสือ **รัตนราชนารี** **คู่บารมีพระปกเกล้าฯ** ประกอบนิทรรศการถาวรสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ และคุณเยาวเรศ จุนวีระนงศ์ ผู้ได้ร่วมอยู่ในเวลานั้น และได้มีแก่จิตแก่ใจตามมาช่วยทั้งในการไปสัมภาษณ์บุคคลต่างๆ เพิ่มเติมและในการพิมพ์ตีต้นฉบับ

คุณฉัตรบงกช ศรีวัฒนสาร นักวิชาการพิพิธภัณฑ์ฯ ในฐานะส่วนตัว ได้ช่วยค้นหารายละเอียดอีกปาดะ เช่น ชื่อนามสกุลของผู้มีราชทินนาม ด้วยเทคโนโลยีที่ผู้เขียนไม่ชำนาญ คุณพรทิพย์ บัวรับพร เลขฯ ของผู้เขียนแต่ก่อนเนิ่นนาน ได้ช่วยพิมพ์ตีต้นฉบับบางตอนเพื่อให้ทันเวลา จึงขอขอบคุณไว้ด้วย

ในการตรวจตราต้นฉบับของฉบับสมบูรณ้นำเสนอต่อพิพิธภัณฑฯ คุณบุญสม ชีรวณิชกุล ผู้เป็นศิษย์
ของผู้เขียนมานั้นนาน ได้ใส่ใจเข้าไปแก้ไขปรับปรุง จึงขอขอบคุณอย่างยิ่ง

ข้อบกพร่องที่ยังคงปรากฏอยู่ ผู้เขียนย่อมต้องรับผิดชอบแต่ผู้เดียวตามธรรมเนียม แต่ผู้เขียนไม่ได้มีส่วน
ในเรื่องการทำสำเนาภาพประกอบ ยกเว้นในการช่วยระบุแหล่งภาพบางภาพที่ผ่านตาไว้ในเนื้อความ

ผู้เขียนหวังว่าหนังสือเล่มนี้จะมีประโยชน์ในการเป็นเรื่องราวของพระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ
ที่อธิบายขยายความนิทรรศการถาวรสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ซึ่งได้เปิดใหม่ใน พ.ศ. ๒๕๕๙ ซึ่งมีความเป็นสังเขปกว่านิทรรศการ
เดิมได้ด้วย

คุณความดีหรืออานิสงส์ที่อาจมีจากหนังสือเล่มนี้ ผู้เขียนขออุทิศกุศลเกล้าๆ ถวายเป็นพระราชกุศลใน
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ด้วย
ความจงรักและภักดียิ่ง

หม่อมราชวงศ์พฤษทิสาณ ชุมพล

บรรณานุกรม

- Barnett, Gill. 1911. Letter of Mrs. Gill Barnett, Administrator, Knowle Park Nursing Home, 5 June 1991 to Mr. M.J. Bristow โดยความเอื้อเฟื้อของ Mr. Bristow ต่อผู้เขียน (Mr. Bristow เป็นผู้ประพันธ์เพลง “King Prajadhipok March” ซึ่งเขาส่ง score มาทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ให้ส่งไปรักษาไว้ที่สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร) Mr. Bristow ได้ติดตามหาข้อมูลต่างๆ เกี่ยวกับพระตำหนักที่ประทับในประเทศอังกฤษมาด้วย พลัสครัทธาในพระองค์. คู่มือเพลงใน สุวิทย์ 2538 : 187-196.
- Batson, Benjamin A. 1984. The End of the Absolute Monarchy in Siam. Oxford: Oxford University Press.
- Bussarde, Pierre A., (editor). 2004. King Rama VII of Siam’s Official Visit to Czechoslovakia in 1934. (อังกฤษและไทย). กรุงเทพฯ : สถาบันพระปกเกล้าโดยความร่วมมือจากกระทรวงการต่างประเทศสาธารณรัฐเชกและสถาบันความสัมพันธ์ระหว่างประเทศแห่งกรุงปราก.
- Daily Mail. 1939. As Son is Born to Princess: Ex-King is Sued by His Country, Daily Mail, July 1939. (ไม่ทราบวันที่)
- Dhani Nivat, His Highness Prince. 2492. The Coronation of His Majesty Prajadhipok King of Siam. เดิมพระราชทานในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พ.ศ. 2468 สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ โปรดเกล้าฯ ให้ตีพิมพ์ซ้ำใน พ.ศ. 2492. ที่อ้างถึงในที่นี้เป็นฉบับตีพิมพ์ใน คณะวัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามพิมพ์ในการพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ 9 เมษายน พ.ศ. 2528.
- Exell, F.K. 1966. Siamese Tapestry. London : Robert Hale Limited.
- Goldthorpe, Joan. 1939. Royal Squire is Returning. **Sunday Despatch**, February 1939. (ไม่ทราบวันที่)
- Jisnuson Svasti. 2550. **The Melody of Life** กรุงเทพฯ : บริษัทอัมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด. (ชื่อหนังสือเป็นภาษาอังกฤษแต่เนื้อหาเป็นภาษาไทย)

Pimsai Svasti and Ping Amranand. 2011. **Siamese Memoirs : The Life and Times of Pimsai**

Svasti. Bangkok : Amulet Production. ซึ่งเป็นการนำบันทึกอัตชีวประวัติของ ม.ร.ว.ป๋มสาย อัมระนันท์ ซึ่งตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2520 ในชื่อว่า **My Family, My Friends and I** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ ยูไนเต็ดโปรดักชั่น) เป็นหนังสืองานศพของเธอ มาตีพิมพ์ใหม่พร้อมบทแทรกโดย ปิงคสวัสดิ์ (Ping) อัมระนันท์ บุตรชายคนที่สามของเธอเป็นการระลึกถึงชีวิตของเธอเพิ่มเติม

Rose, L. M.A. and Clarke, Sheila. 1991. จดหมายของ Mrs. L.M.A. Rose, Senior Assistant Archivist, North Devon Record Office ลงวันที่ 21 February 1991 ถึง Mr. M.J. Bristow และจดหมายของ Sheila Clarke ลงวันที่ 17 April 1991 ถึง Mr. M.J. Bristow. (ผู้เขียนขอขอบคุณ Mr. Bristow สำหรับสำเนาซึ่งส่งมาให้หลายปีแล้ว)

Warren, William. 2001. **Celebrating 100 Years the Royal Bangkok Sports Club.** Bangkok : RBSC/Mark Standon Publishing.
www.dusit zoo.org. เข้าถึงเมื่อวันที่ 31 มีนาคม 2559

1 ทศวรรษ สุภสวัสดิ์ 23 สิงหาคม 2553 : กรุงเทพฯ : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน). 2553.

กมล มโนชญากร, รองอำมาตย์ตรี. 2558. จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือ พระพุทธศักราช 2469. กรุงเทพฯ : สำนักนายกรัฐมนตรีร่วมกับสถาบันพระปกเกล้า, (พิมพ์ตามสำเนา ต้นฉบับ พุทธศักราช 2474).

กรรณิการ์ ต้นประเสริฐ. 2546. จดหมายเหตุวังไกลกังวล สมัยรัชกาลที่ 7. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

กัลยาณีวัฒนา, สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้า. 2533. จุฬาลงกรณ์ราชสันตติวงศ์ พระนามพระราชโอรส ธิดา และพระราชนัดดา ในงานเสด็จพระราชทานเพลิงศพ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวรานนท์ธวัช วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 8 ธันวาคม 2533. มปท.

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย. 2543. ย้อนหลังบางแง่มุมในพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว. นนทบุรี : การไฟฟ้าฝ่ายผลิตฯ.

กิจกรรมมูลนิธิประชาธิปไตย-รำไพพรรณีระหว่าง พ.ศ. 2551-2555. 2556. กรุงเทพฯ : มูลนิธิประชาธิปไตย-
รำไพพรรณี.

จดหมายเหตุฯ 2549. จดหมายเหตุกิจกรรม 100 ปี พระราชสมภพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรม
ราชินี ในรัชกาลที่ 7. กรุงเทพฯ: สถาบันพระปกเกล้า.

จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. 2536. **เจ้าชีวิต สยามก่อนยุคประชาธิปไตย**. พิมพ์ครั้งที่ 4.
กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์เวิร์กบุ๊กส์ จำกัด.

นัตรบงกช ศรีวัฒนสาร. 2550. รายงานการวิจัยเรื่อง ตามรอยรัชกาลที่ 7 เสด็จเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือและ
มณฑลพายัพ พุทธศักราช 2469. เสนอสถาบันพระปกเกล้า. (เอกสารอัดสำเนา)

นัตรบงกช ศรีวัฒนสาร. 2558 ก. การทรงรับราชสมบัติและพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การทรงรับราชสมบัติและพระราชพิธีบรมราชาภิเษก>

_____. 2558 ข. การเสด็จเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือและมณฑลพายัพในสมัยรัชกาลที่ 7 พ.ศ. 2469.

http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การเสด็จเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือและมณฑลพายัพในสมัยรัชกาลที่_๗_พ.ศ._๒๔๖๙

_____. 2558 ค. รายงานการวิจัยการเสด็จประพาสอินโดจีนของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
พ.ศ. 2473. เสนอต่อ สถาบันพระปกเกล้า. (เอกสารยังไม่ได้ตีพิมพ์).

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และธำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์. 2547. **ปฏิวัติ 2475**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์.

ณัฐกฤตย์ วงศ์เจริญ. 2549. รอยจารึกสามรัชสมัย ศาลาไทย ณ บาดฮอมบอร์ก. ในรายงานกิจการ
ประจำปี 2548 มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระ
พระนางเจ้ารำไพพรรณี. กรุงเทพฯ : มูลนิธิฯ. หน้า 2-17.

ดวงจิตร จิตรพงศ์, หม่อมเจ้าหญิง. 2526. **พระประวัติเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา
นริศรานุวัดติวงศ์**ฯ. พิมพ์ครั้งที่สอง, กรุงเทพฯ : ชวนพิมพ์

คำรัสคำรงค์ เทวกุล, หม่อมเจ้า. 2504. **จดหมายเหตุระยะทางพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ
ประพาสลึงคโปร์ ชวา และบาห์ลี** พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยา
ไพชยนต์เทพ (ทองเจือ ทองเจือ) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส 22 เมษายน 2504.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม.

คินาร์ บุญธรรม. 2550. **การสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในบวทวิชาการ
พระราชประวัติสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7** เสนอต่อพิพิธภัณฑ
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สำหรับการทำบทนิทรรศการสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ
ซึ่งจัดแสดงครั้งแรกเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. 2551 ณ พิพิธภัณฑดังกล่าว (เอกสารไม่ได้ตีพิมพ์)

แถลงการณ์ฯ. 2536. **แถลงการณ์เรื่องพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสละราชสมบัติ.** กรุงเทพฯ : สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร

ทง ประสานพานิช. (บรรณาธิการ). 2555. **72 ปี โรงพยาบาลพระปกเกล้า.** โรงพยาบาลพระปกเกล้า.
กรุงเทพฯ: บริษัท จามจุรี โปรดักส์.

เกิดพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7. 2527.

ชงทอง จันทรางศุ. 2553. **กฎหมายเทียรบาลในระบบกฎหมายไทย.** กรุงเทพฯ : สถาบันพระปกเกล้า.

ธานีนิวัต, พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. 2492. **พระราชประวัติ ใน จดหมายเหตุบรมราชาภิเษก พระบาท
สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช 2468.** ฉบับที่สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ
โปรดเกล้าให้พิมพ์เป็นที่ระลึกในการเชิญพระบรมอัฐิ เสด็จคืนสู่พระนคร พุทธศักราช 2492.

ธีระ นุชเปี่ยม. 2559 ก. **ตัวตนใหม่ของสยามในโลกา : การต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 7.** กรุงเทพ
มหานคร : มูลนิธิประชาธิปไตย-รำไพพรรณี.

_____. 2559 ข. **ฝรั่งมองไทยสมัยรัชกาลที่ 7 : ตะวันออกที่ศิวิไลซ์?** กรุงเทพมหานคร :
มูลนิธิประชาธิปไตย-รำไพพรรณี.

“นายสุจินดา” (นามแฝงของชาติ เอี่ยมกระสินธุ์). 2519. **พระปกเกล้าฯ กษัตริย์นักประชาธิปไตย.** กรุงเทพฯ
โรงพิมพ์มิตรสยาม. (ต่อมาพิมพ์ใหม่ใน พ.ศ. 2544 ในนาม ชาติ เอี่ยมกระสินธุ์)

“นายหนววย” (นามแฝงของ ศิลปชัย ชาญเฉลิม). 2530. **เจ้าฟ้าประชาธิปก ราชันผู้นิราศ**. กรุงเทพฯ : มปท.

นิทานของลุงเรื่องแหวนวิเศษ, 2530. **นิทานของลุงเรื่องแหวนวิเศษ. ภาพยนตร์สีพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และภาพยนตร์พุทธประวัติบูรพประทีป**. กรุงเทพฯ : มุลินีหนังไทย หอภาพยนตร์แห่งชาติ กรมศิลปากร.

นิธิ วดีวุฒิพงศ์. 2552. **กอบแก้วกอบปรการุณย์**. (หนังสืออนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันโทหญิง หม่อมกอบแก้ว อาภากร ณ อยุธยา ราชสกุล อาภากร อำนวยการผลิต) กรุงเทพฯ : เจวัน แอดเวอร์ไทซิ่ง โซลูชัน.

แนนน้อย ศักดิ์ศรี, หม่อมราชวงศ์. 2542. **สถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว**. เอกสารประกอบการเสวนาเรื่อง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวกับศิลปกรรม จัดโดยสำนัก บรรณสารสนเทศ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช วันที่ 8 พฤศจิกายน 2542.

บรรเจิด อินทุจันทร์ยง. (บรรณาธิการ). 2536. **ประมวลพระบรมราโชวาท และพระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ : บริษัทวัชรินทร์การพิมพ์ จำกัด.

_____. 2537 ก. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปกพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 เล่ม 1**. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ สำนักเลขาธิการ นายกรัฐมนตรี.

_____. 2537 ข. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปกพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 เล่ม 2**. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยฯ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.

บัณฑิต จุลาสัย. 2530. **ไฮเทลหัวหินแห่งสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมึกเงิน.

ประชาธิปก. พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหา พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2492. **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน พระธิดา สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ในคราวเสด็จประพาสเกาะชวา เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2472 (พระธิดา สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงพิมพ์แจกเพื่อสนองพระมหากรุณาธิคุณในงานอัญเชิญพระบรมอัฐิกลับคืนสู่กรุงเทพ**

มหานคร เมื่อปีฉลู พ.ศ. 2492). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ.

ประชาธิปไตย. สมเด็จพระเจ้าฟ้า. 2467. พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ในสมเด็จพระเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ลงวันที่ 6 มกราคม พ.ศ. 2467 ไปพระราชทานหม่อมเจ้ากมลีสถาณ ชุมพล ที่อังกฤษ โดยทางไปรษณีย์อากาศ (เอกสารส่วนบุคคล)

ปริดา วัชรานุกร. 2517. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาหลวงราชกิจฯ อย่างไร ในอนุสรณ์ในการพระราชทานเพลิงศพหลวงราชกิจวรรเดช (โฉม เคนคำ) ณ ฌาปนสถานวัด อัมพาราม ต.หัวหิน อ.หัวหิน จ. ประจวบคีรีขันธ์ วันเสาร์ที่ 11 พฤษภาคม 2517.

ปริญันทนา รังสิต, หม่อมราชวงศ์. (บรรณาธิการ). 2548. “ไปเมืองนอกครั้งแรก ร.ศ. 118”. กรุงเทพฯ : บริษัท โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984) จำกัด. (พระประวัติสมเด็จพระราชาชนาถนเรนทร โดยหม่อมราชวงศ์ปริญ นันทนา รังสิต)

ปิยนาด บุนนาค. 2549. จันทบุรีในความสัมพันธ์สยาม-ฝรั่งเศส วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ ฉบับที่ 28 พ.ศ. 2549, หน้า 27-59.

เปรมมา สัตยชาติพงศ์. 2559. การศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 7 : ขยายโอกาส มุ่งคุณภาพพร้อมคุณธรรม. กรุงเทพฯ : มูลนิธิประชาธิปไตยพระราชมุนี

พรสวรรค์ วัฒนางกูร. 2558. การเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว_ค.ศ._๑๙๓๓_-_๓๔

พระผู้เพิ่งจากไป. 2527. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

พระมิ่งขวัญรำไพพรรณี. 2543. กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏรำไพพรรณี 2543.

พระราชบัณฑิตทรงเล่า. 2545. พระราชบัณฑิตทรงเล่าในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7. กรุงเทพฯ : สถาบันพระปกเกล้า. (พระราชทานสัมภาษณ์คณะกรรมการสมาคม สมาคมนักข่าวแห่งประเทศไทย.

พฤทธิสาธน์ ชุมพล, หม่อมราชวงศ์. 2543. หัวหินและไกลกั้งวอล สมัยรัชกาลที่ 7 ใน รายงานกิจการของมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ประจำปี 2542. กรุงเทพฯ : มูลนิธิฯ. หน้า 2-27.

พฤทธิสาธน์ ชุมพล, หม่อมราชวงศ์. 2544. ‘บ้านไกลบ้าน : ประชาธิปไตยในอังกฤษ ใน รายงานกิจการประจำปี 2543 ของมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี. กรุงเทพฯ : มูลนิธิฯ.

พฤทธิสาธน์ ชุมพล, หม่อมราชวงศ์. 2555. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ ยุโรป พ.ศ. 2476-2477 : เพื่ออะไร ใน รายงานกิจการประจำปี 2554 มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี. กรุงเทพฯ : มูลนิธิฯ.

พฤทธิสาธน์ ชุมพล, หม่อมราชวงศ์. 2556. พระราชวังดุสิตกับพระปกเกล้าศึกษา. ใน รายงานกิจการประจำปี 2555 มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี. มปท. หน้า 1-29.

_____. 2558 ก. Kw9 วังสุโขทัย

http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=วังสุโขทัย_“บ้าน”_ส่วนพระองค์

_____. 2558 ข. Kw64 การกีฬา

<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การกีฬาเพื่อพระพลานามัยและไม่ตรี>

_____. 2558 ค. Kw46 อภิรัฐมนตรีสภา

<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=หมวดหมู่:พระปกเกล้าศึกษา>

_____. 2558 ง. KW45 พระราชปณิธาน

<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=พระราชปณิธาน>

_____. 2558 ฉ. KW15 การเสด็จประพาสหัวเมืองและทะเลอ่าวไทย

<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การเสด็จประพาสหัวเมืองและทะเลอ่าวไทย>

_____. 2558 ช. KW36 การศาสนา

<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การศาสนา>

- _____ . 2558 ซ. KW16 เสด็จเทียบมณฑลภูเก็ต
http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การเสด็จเทียบมณฑลภูเก็ต_พ.ศ._๒๔๗๑
- _____ . 2558 ฉ. KW 24 ศาลาเฉลิมกรุง: พระราชกรณียกิจด้านการภาพยนตร์
http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=ศาลาเฉลิมกรุง:_พระราชกรณียกิจด้านการภาพยนตร์
- _____ . 2558 ญ. Kw 32 การสื่อสารมวลชน: เสรีภาพของหนังสือพิมพ์
http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การสื่อสารมวลชน:_เสรีภาพของหนังสือพิมพ์
- _____ . 2558 ฎ. Kw22 การทรงสร้างวังไกลกังวลกับการพัฒนาหัวหิน
<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การทรงสร้างวังไกลกังวลกับการพัฒนาหัวหิน>
- _____ . 2558 ฏ. KW 52 ผู้ระบบกษัตริย์ในระบอบรัฐธรรมนูญ (ร่างรัฐธรรมนูญของ เรมอนด์ บี, สตีเวนส์ และพระยาศรีวิสารวาจา)
<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=ผู้ระบบกษัตริย์ในระบอบรัฐธรรมนูญ>
- _____ . 2558 ฐ. KW 23 ฉลองกรุง 150 ปี
http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การเฉลิมพระนคร_๑๕๐_ปี
- _____ . 2558 ท. KW 53 การเปลี่ยนแปลงการปกครอง 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475
http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การเปลี่ยนแปลงการปกครอง_๒๔_มิถุนายน_พ.ศ._๒๔๗๕
- _____ . 2558 ฒ. KW 54 รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2475 (10 ธันวาคม พ.ศ. 2475)
http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม_พ.ศ._๒๔๗๕
- _____ . 2558 ณ. KW 55 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวท่ามกลางความขัดแย้งหลายมิติ
<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวท่ามกลางความขัดแย้งหลายมิติ>
- _____ . 2558 ด. KW 58 การทรงเจรจากับรัฐบาลถึงเงื่อนไขหากจะให้ทรงอยู่ในราชสมบัติต่อไป
<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การทรงเจรจากับรัฐบาลถึงเงื่อนไขหากจะให้ทรงอยู่ในราชสมบัติต่อไป>
- _____ . 2558 ต. Kw 59 การสละราชสมบัติและบทวิเคราะห์
http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การสละราชสมบัติ_๒_มีนาคม_๒๔๗๗_และบทวิเคราะห์

พฤทธิสาณ ชุมพล, หม่อมราชวงศ์, ศิริิน โรจนสโรช และ ฉัตรบงกช ศรีวัฒนสาร 2558. Kw 38 การดนตรี...

http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การดนตรี_เพลงพระราชนิพนธ์_และนาฏศิลป์

พลอยแกมเพชร, กองบรรณาธิการ. 2559. 66 ปี ราชากิเชกสมรส. นิตยสารพลอยแกมเพชร ปีที่ 25 ฉบับที่ 582/30 เมษายน พ.ศ. 2559. หน้า 47-64.

พวงรัตน์ประไพ ชุมพล, หม่อมเจ้า. 2542. **ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงพวงรัตน์ประไพ ชุมพล ท.จ.ว. ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 25 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2542.** กรุงเทพฯ : พิ. รุ่งโรจน์การพิมพ์.

พอพันธ์ อุทยานนท์. 2558. **เศรษฐกิจไทยในสมัยรัชกาลที่ 7 : รักษาเสถียรภาพ ปูพื้นฐานการพัฒนา.** กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

พันธุ์ทิพย์ บริพัตร, หม่อมราชวงศ์. 2512. **เรื่องที่ข้าพเจ้าสนใจ** รวบรวมพิมพ์แจกเป็นมิตรพลี เนื่องในวันอายุครบ 5 รอบ วันที่ 5 มีนาคม พ.ศ. 2512.

พานทอง ทองเจือ. 2520. **ที่ระลึกในการสถาปนากิจศพนายพานทอง ทองเจือ ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ 7 พฤศจิกายน พ.ศ. 2520.** มปท.

พิชิตปรีชากร, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง. 2548. **ประชุมพระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร (พระองค์เจ้าคัคณางค์คุณ).** พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมราชวงศ์รสถิน คัคณางค์ วันพุธที่ 27 เมษายน 2548 มปท. (ส่วนแรกเป็นพระประวัติ พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาบรมมหาราชูปถัมภ์ และพระประวัติเพิ่มเติม เขียนโดยหลวงศรีนาวาพล มหาเดลีกรับใช้ใกล้ชิดรุ่นหลังสุด)

พูนพิศมัย ดิสกุล, หม่อมเจ้า. 2546. **สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น ประวัติศาสตร์เปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475.** ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน. พิมพ์ครั้งที่ 5 กรกฎาคม 2546.

โพยมศรี สุขุม, หม่อมราชวงศ์. 2532. **ชีวประวัติหม่อมเจ้าวิศิษฎ์สวัสดิรักษ์ สวัสดิวัตน์** เขียนโดย ม.ร.ว. โพยมศรี สุขุม เป็นไบแทรก ใน สุจริต ถาวรสุข **พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมองค์แรก และประมุขตุลาการพระองค์ที่หนึ่ง** (นายประสงค์ และ ม.ร.ว. โพยมศรี สุขุม จัดพิมพ์เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงาน

พระราชทานเพลิงศพ พล.อ.จ. ม.จ.วิศิษฎ์สวัสดิรักษ์ สวัสดิวัตน์ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2532). กรุงเทพฯ : หจก. การพิมพ์พระนคร.

_____. ม.ป.ป. หม่อมราชวงศ์ไพยมศรี สุขุม หนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมราชวงศ์ไพยมศรี สุขุม เมื่อวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2545. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภาพิสูทธิ สายจำปา. 2558. การศึกษาเอกสารชั้นต้นภาษาต่างประเทศสมัยรัชกาลที่ 7 ศึกษากรณีการเสด็จ
ประพาสต่างประเทศ เรื่อง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสสหรัฐอเมริกา
แคนาดา และญี่ปุ่น. เสนอพิพิธภัณฑสถานพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาบันพระปกเกล้า
(เอกสารยังไม่ได้ตีพิมพ์).

มณี สิริวรสาร, คุณหญิง. ม.ป.ป. ชีวิตเหมือนฝัน. กรุงเทพฯ : บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ (1984) จำกัด

มหามกุฏราชสันตติวงศ์ พระนามพระราชโอรสธิดา พระราชันดา. 2547. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้า
กัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่หนึ่ง. กรุงเทพฯ :
อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี. 2547. สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7 เนื่องในวันพระราชสมภพ
ครบรอบ 100 ปี วันที่ 20 ธันวาคม พุทธศักราช 2547). กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง
จำกัด (มหาชน).

มารยาตกัญญา ดิศกุล, หม่อมเจ้าฯ. 2533. พระประวัติใน เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้า
วรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส
กรุงเทพมหานคร 26 ธันวาคม พุทธศักราช 2533. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

บุษยเสีธร สวัสดิวัตน์, หม่อมเจ้า. 2528. ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าบุษยเสีธร สวัสดิวัตน์
ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 30 กันยายน 2528, มปท.

รัฐสภา 2524. พระราชประวัติและพระราชกรณียกิจ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก
พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ (1977) จำกัด.

ราชกิจจานุเบกษาพิเศษ ณ วันที่ 25 กุมภาพันธ์ ถึง วันที่ 3 มีนาคม พ.ศ. 2468 พระราชพิธีบรมราชาภิเษก
เฉลิมพระราชมณเฑียร ตีพิมพ์ซ้ำในคณะวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม พิมพ์โดย เสด็จพระราช
กุศลในการพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ วันที่ 9
เมษายน พ.ศ. 2528 กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย.

ราชอาณาจักร, สำนัก. 2528 ประมวลพระฉายาลักษณ์และภาพพระราชกรณียกิจ สมเด็จพระนางเจ้า
รำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์พระราชทาน
ในงานพระบรมศพ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7 ณ พระเมรุมาศ
ท้องสนามหลวง วันอังคารที่ 9 เมษายน พุทธศักราช 2528. กรุงเทพฯ ; บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ
(1984) จำกัด.

ราชอาณาจักร, สำนัก. 2531. พระราชประวัติสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระบรมศพฯ ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง
วันที่ 9 เมษายน พุทธศักราช 2528.

รำไพพรรณี, หม่อมเจ้าหญิง. 2467. ลายพระหัตถ์ส่วนพระองค์ของหม่อมเจ้าหญิงรำไพพรรณี วันที่ 13
มีนาคม พ.ศ. 2467 ไปประทานหม่อมเจ้ากมลีสถาณ ชุมพล ที่อังกฤษโดยทางไปรษณีย์อากาศใน
ซองเดียวกันกับประชาธิปไตย 2467 (เอกสารส่วนบุคคล)

วรชาติ มีชุม. 2546. ปกิณกคดีเรื่อง นามสกุลพระราชทานในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
และบุคคลในราชสกุลสวัสดิวัตน์. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้านรยราช สวัสดิวัตน์
ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2546). พิมพ์ครั้งที่ 2 ธันวาคม 2546. กรุงเทพฯ :
หจก.วี.ที.ซี. คอมมิวนิเคชั่น.

วรนุช สุนทรวิณิต (บรรณาธิการ). 2556. 120 ปี ผ่านฟ้า ประชาธิปก. นนทบุรี : สำนักบรรณสารสนเทศ
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา.

วัลย์วิภา จรุงโรจน์, หม่อมหลวง. 2548. แนวพระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว : การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : สถาบันพระปกเกล้า.

วิถัลย์ พงศ์พนิดานนท์. (บรรณาธิการ). 2550. รัตนราชนารีคู่มารมีพระปกเกล้า. กรุงเทพฯ :
พิพิธภัณฑสถานพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

_____ . 2558 ก. Kw 40. การแพทย์

<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การแพทย์>

_____ . 2558 ข. Kw 41. การพยาบาล

<http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=การพยาบาล>

วินิตา ดิถียนต์ และ ชัชพล ไชยพร. 2555. **ดวงแก้วแห่งพระมงกุฎเกล้าฯ**. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ กระทบหม่อมให้พิมพ์พระราชทานในพระราชพิธีพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี ณ พระเมรุท้องสนามหลวง วันจันทร์ที่ 9 เมษายน พุทธศักราช 2559. กรุงเทพฯ : สำนักพระราชเลขานุการ.

วิบูลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล, หม่อมเจ้า. 2536. **จดหมายเหตุรายวัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสประเทศอินโดจีน พ.ศ. 2473** ได้รับพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณวรินทร์ นัทรกุล ณ อุทยาน เมรุวัดประยูรวงศาวาสวรวิหาร วันที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2536. กรุงเทพมหานคร. มปป. (เป็นการตีพิมพ์ฉบับ พ.ศ. 2473 ตามต้นฉบับเดิม ซึ่งพิมพ์พระราชทานในวันเฉลิมพระชนมพรรษา พ.ศ. 2473 ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.)

วิศิษฐ์สวัสดิวัฑฒ์ สวัสดิวัฒน์, พล.อ.จ. หม่อมเจ้า. 2532. **อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พลอากาศจัตรา หม่อมเจ้าวิศิษฐ์สวัสดิวัฑฒ์ สวัสดิวัฒน์ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันอาทิตย์ที่ 8 มกราคม 2532 เวลา 17.00 น.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.

ศักดิ์นายเวร, หลวง. 2530. **ธรรมานุสรณ์ คำอธิบายฐานสวดมนต์และยอดพระคาถาแต่เสวกโท หลวงศักดิ์นายเวร (แจ่ม เงินยอง) และนางศักดิ์นายเวร (เชย เงินยอง) ในงานพระราชทานเพลิงศพและฌาปนกิจศพ ณ ฌาปนสถานกองทัพอากาศ วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร เขตบางเขน กรุงเทพมหานคร วันอาทิตย์ที่ 19 กรกฎาคม พ.ศ. 2530.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก.

ศิริน โจรนสโรช. 2555. **พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชนิเวศน์สี่รัชกาลและสองสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ เอกสารของสำนักบรรณสารสนเทศ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช ตุลาคม 2555.** (อัคราณา)

_____. 2556. พระที่นั่งอัมพรสถานที่ประทับต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว. ใน
วราษ สุนทรวินิต บรรณาธิการ. 120 ปีผ่านฟ้า ประชาธิปก. นนทบุรี : สำนักบรรณสารสนเทศ
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา.

ศิริรัตนบุษบง, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. 2524. พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
บริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต. กรุงเทพฯ : บริษัทจันฉนวนิชย์ จำกัด.

ศิลปากร, กรม. 2525. พระราชพิธีฉลองพระนครครบ 150 ปี. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์.

ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. 2529. จดหมายเหตุงานพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพ
พรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7. (2 เล่มจบ) กรุงเทพฯ : สหประชาพานิชย์.

ศิลปากร, กรม. 2543. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเลียบมณฑลภูเก็จ พุทธศักราช 2471.
กรุงเทพฯ : สถาบันพระปกเกล้า.

สนธิ เตชานันท์ 2545. แผนพัฒนาการเมืองไปสู่การปกครองระบอบ “ประชาธิปไตย” ตามแนวพระราช
ดำริของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2469-2475) พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี :
สถาบันพระปกเกล้า.

สมภพ ภิรมย์, ศาสตราจารย์ น.อ. (ร.น.). 2528. พระเมรุมาศ พระเมรุ และเมรุสมัยกรุงรัตนโกสินทร์.
กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์.

สมรักษ์ ชัยสิงห์กานนท์ และคณะ. 2548. “ประวัติศาสตร์บอกเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระ
บรมราชินีในรัชกาลที่ 7: จากชีวิตที่ผันแปร...ราชันรี 5 แผ่นดิน”. (งานวิจัยเสนอต่อสถาบัน
พระปกเกล้า กันยายน 2548).

สภาผู้แทนราษฎร, สำนักงานเลขาธิการ, 2536. พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงสละราชสมบัติ, กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง (เป็นการนำแสดงการณ้
ทรงสละราชสมบัติ ที่รัฐบาลจัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2478 มาตีพิมพ์ใหม่โดยเรียงลำดับข้อมูลตาม
เหตุการณ์).

สมุดภาพพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7.

2528. กรุงเทพฯ : คณะทำงานเฉพาะกิจการบันทึกภาพเหตุการณ์งานพระบรมศพฯ. อมรินทร์
การพิมพ์.

สรศักดิ์ แฟงสภา. 2539. **ราตรีประดับดาวที่หัวหิน**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สารคดี.

สัมมา รัตนชัย. 2543. “สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีกับพระราชกรณียกิจในการส่งเสริมคุณภาพชีวิตของ
พสกนิกรชาวจันทบุรี”. (งานวิจัยเสนอต่อสถาบันราชภัฏรำไพพรรณี พ.ศ. 2543).

สาธารณสุข, กระทรวง. [www.mop.go.th/hot/90 years/50.pdf](http://www.mop.go.th/hot/90%20years/50.pdf). กระทรวงสาธารณสุขยุควังสุโขทัย
(เข้าถึงเมื่อ 9 พฤษภาคม 2559)

สิทธิโชค สวัสดิวัตน์, พระหม่อมหลวง สิทธิเดช และพิชญา สวัสดิวัตน์, หม่อมหลวง. 2558. พระราชกุศล
ทรงบำเพ็ญ ณ วัดราชาธิวาสวิหาร. ใน มุฉนิตพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี. **ปกิณกะธรรมสำหรับเด็กเนื่องในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ : หน้า 135-161.

สีดาตำรวจ ชุมพล, หม่อมเจ้าหญิง. 2533. **อัตชีวประวัติ**. ใน **ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมเจ้าหญิงสีดาตำรวจ ชุมพล วันที่ 7 พฤศจิกายน พ.ศ. 2533 ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส**.
กรุงเทพฯ : บริษัทโรงพิมพ์กรุงเทพ (1984) จำกัด.

สุจิต บุญบงการ. 2557. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กับการพระราชทานรัฐธรรมนูญ เอกสาร
ประกอบการปาฐกถาเสาสหลักของแผ่นดินชุด 120 ปี พระบรมราชสมภพพระบาทสมเด็จพระ
ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 18 เมษายน 2557 ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สุภาพเพราพรรณ สวัสดิวัตน์, หม่อมเจ้า. 2530. หนังสือแจกงานพระราชทานเพลิงศพ ม.จ. สุภาพ
เพราพรรณ สวัสดิวัตน์ วันอาทิตย์ที่ 27 กันยายน พ.ศ. 2530 ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส. มปท.

สุวิทย์ ไททวัฒน์. (บรรณาธิการ). 2538. **พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจาก
ข้อมูลประวัติศาสตร์บอกเล่า**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาชิราช.

เสมอ สวัสดิวัตน์, หม่อม. 2530. **อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเสมอ สวัสดิวัตน์ ณ อรุณา**.
กรุงเทพฯ : Studio10.

หจช. 2532. จดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.7 ต.
การเสด็จประพาสสหรัฐอเมริกา และแคนาดา พ.ศ. 2473-2474.

หะริน หงสกุล, พลอากาศเอก. 2551. พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
ใน รายงานกิจการประจำปี 2550 มุลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี. กรุงเทพฯ : มปท, หน้า 9-23.

อิมทิพย์ (ปัตตะโชติ) ชูฮาร์โต. 2558. รายงานฉบับสมบูรณ์ของโครงการวิจัยเรื่องพระบาทสมเด็จพระ
ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเยือนสิงคโปร์ ชวา และบาหลี พ.ศ. 2472. เสนอต่อสถาบัน
พระปกเกล้า (เอกสารยังไม่ตีพิมพ์)

อุทุมพร (อุทุมพร สุนทรเวช). 2540. สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี
พันปีหลวง. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : นำอักษรการพิมพ์.

ภาคผนวก

รายพระนามและนามผู้ให้สัมภาษณ์

จากหนังสือเรื่อง “พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจากข้อมูลประวัติศาสตร์บอกเล่า”

สุวิทย์ ไพบยวัฒน์ บรรณาธิการ. มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช พ.ศ. 2538 (มสธ. หรือ สว.)

ลำดับที่	ชื่อผู้ให้สัมภาษณ์	ความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้า
1	หม่อมเจ้าการวิก จักรพันธ์	อยู่ในพระราชอุปการะตั้งแต่วัย 9 ปี และถวายงานจนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เสด็จขึ้นครองราชย์
2	หม่อมเจ้าชิดชนก กฤดากร	พระญาติข้าราชการบริพารพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ แต่ครั้งทรงพระผนวชและเฝ้าฯ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
3	ม.ร.ว.บุตรี วีระไวทยะ	บุตรี ม.จ.ชิดชนก กฤดากร
4	ม.ร.ว.พฤษวิมล ชุมพล	บุตร ม.จ.กมลวิมล และ ม.จ.สีดาตำรวจ (สวัสดิวัดน์) ชุมพล ผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงชุบเลี้ยงมาแต่ยังเยาว์
5	หม่อมกอบแก้ว อากาศ ณ อยุธยา	อดีตนางพระกำนัลในรัชกาล และหาทุนสมทบทุน “ประชาธิปไตย”
6	ท่านผู้หญิงพูนสุข พนมยงค์	ภริยานายปรีดี พนมยงค์
7	คุณหญิงมณี สิริวิมล	หม่อมมณี ภาณุพันธุ์ ณ อยุธยา เดิม ในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรัสศึกดีสุประภาต พระราชบุตรบุญธรรมของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ
8	นายมนตรี ตราโมท	ครุฑมนตรี คิษย์หลวงประดิษฐ์ไพเราะ (ศร ศิลปบรรเลง) ผู้ถวายงานในรัชกาล

จากงานวิจัยเรื่อง “สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีกับพระราชกรณียกิจในการส่งเสริมคุณภาพชีวิตของ
 พสกนิกรชาวจันทบุรี” โดยนายสัมมา ธรนิษฐ์ เสนอต่อสถาบันราชภัฏรำไพพรรณี พ.ศ. 2543 (สม.)

ลำดับที่	ชื่อผู้ให้สัมภาษณ์	ความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระฯ
1	นายจรูญ พลับอ่อน	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
2	นายจิตจำนง ผลพฤษยา	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
3	นายเจียง ร่วมโพธิ์รี	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
4	นายประจวบ พิมพา	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
5	นายแหล่ล้อม รอบรู้	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
6	นายช่อม อรรถเจศิย์	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
7	นางหุ้ม ร่วมโพธิ์รี	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
8	นายเชื้อชาย ทิพย์สมบัติบุญ	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
9	นายคาย บุญศิริ	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
10	นายตระกูล นักเสียง	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
11	ม.ร.ว.ถนัดศรี สวัสดิวัตน์	บุตร ม.จ. เฉลิมศรี สวัสดิวัตน์ ถวายการรับใช้ทั้งที่ วังสุโขทัย และ “สวนบ้านแก้ว”
12	นายทวี อิ่มสุขศรี	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
13	นายทองอินทร์ มาณะสิทธิ์	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
14	นางบาง	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
15	นายบุญมี นักเสียง	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
16	นายบุญรัตน์ ชินบุตร	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันท “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี

17	นายบุญเหลือ แพทย์ไชยวงษ์	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
18	นายบุญส่ง จันทสุวรรณค์	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
19	นายประจวบ จรูญโรจน์	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
20	หม่อมเจ้าประดิษฐา จักรพันธุ์	ข้าราชการบริพารที่วังศุโขทัย และ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
21	น.ส.เปรมปริดี อรรถยจินดา	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
22	นางเปิ่น กลิ่นสุคนธ์	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
23	นางโปร่ง คำรอด	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
24	นายฟ่อง นักเสียง	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
25	นางมะลิ ทิพจินดา	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
26	นางยุพดี มกรรัช	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
27	นางยุริย์ พันธุ์น้อย	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
28	นางระพี เงินจินดาสุข	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
29	นางละเมียด พลับอ่อน	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
30	นางวิพรรณ วัฒนชีพ	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
31	นายวิบูลย์ มังกร	เจ้าของร้านวิบูลย์สุข จันทบุรี
32	นางวรรณฤดี ทิพจินดา	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
33	น.ส.วัง บุญศิริ	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
34	นางวไล กิจพงษ์	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
35	นายสงบ ทิพจินดา	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
36	นายศักดิ์ ทิพจินดา	ข้าราชการบริพารคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี

37	นายสมบุญ พรหมวิจิตร	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
38	น.ท.เสนีย์ รักษาศิลป์	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
39	นางสงกรานต์ นักเสียง	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
40	นางแสง พิมพา	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
41	นายเสงี่ยม ทิพจินดา	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
42	นางสมจิต เกษศิริ	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
43	จสต.สอน เตโช	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
44	นายหวล ชยางคานนท์	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
45	จสต.หงษ์ เลิศัญญา	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
46	นางอรุณ พรหมวิจิตร	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
47	นายอินเคีย มีมาก	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
48	นายเอิญ วิเศษสิทธิ์	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
49	นางอำไพ วิเศษสิทธิ์	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี
50	นางอุทัย ปัญญากุล	ข้าราชการบำนาญคนเมืองจันทน์ “สวนบ้านแก้ว” จันทบุรี

จากหนังสือเรื่อง “สมเด็จพระฯ ทรงเกื้อก่อกอบมหาวินิจฉัยราชภัฏรำไพพรรณี”

มหาวิทยาลัยราชภัฏรำไพพรรณี พ.ศ. 2547 (มรพ.)

ลำดับที่	ชื่อผู้ให้สัมภาษณ์	ความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระฯ	เดือน-ปี ที่ให้สัมภาษณ์
1	ม.ร.ว.สายสิงห์ ศิริบุตร	พระภคิยะ (บุตรหม่อมเจ้าศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์ พระเชษฐาและหม่อมเสมอ)	ตุลาคม 2547
2	ม.ร.ว.บัณฑิตย์ จักรพันธุ์	บุตร ม.จ.ประดิษฐา จักรพันธุ์และหม่อมปัทมา(ปลั่ง) จักรพันธุ์ ณอยุธยา	ตุลาคม 2547
3	นายบุญมี นักเสียง	ถวายนงานเสื้อและเกษตร	กันยายน 2547
4	ร.ต.ต.หงษ์ เลิศัญญา	ตำรวจรักษาการสวนบ้านแก้ว ช่วยงานการเกษตร	กันยายน 2547
5	นางประพันธ์ มังกร	เจ้าของร้านวิบูลย์สุข ในตัวเมือง จันทบุรี จำหน่ายผลิตภัณฑ์เสื้อจากสวนบ้านแก้ว	ตุลาคม 2547
6	นางจรัส มีบุญ	หัวหน้าคนงานทอเสื้อ	กันยายน 2547
7	นางสุนันท์ เรียบร้อย	หัวหน้าคนงานทอเสื้อ	กันยายน 2547
8	นายบุญมี นักเสียง	ซ่อมกกและซ็อกก	ตุลาคม 2547
9	นางกาญจนา อรุณโชติ (ป้าเนื่อง)	ซ่อมกกและซ็อกก	ตุลาคม 2547
10	นางเปิ่น กลิ่นสุคนธ์	เย็บเสื้อ	ตุลาคม 2547
11	นางมาลัย วลีกะพันธ์	ทอเสื้อและเย็บเสื้อ	กันยายน 2547

12	นาวาโท เสนีย์ รักษาศิลป์	เจ้าหน้าที่ถวายอารักขาและมหาดเล็ก เรือนนอก	กันยายน 2547
13	นางแสง พิมพา	ข้าหลวงห้องบรรทม	กันยายน 2547
14	นางอนงค์ สพโชค	ลูกสาวนางแสง พิมพา เกิดและโตที่ สวนบ้านแก้ว ต่อมาเป็นนางพยาบาล	กันยายน 2547
15	นายคายน บุญศิริ	มหาดเล็กเรือนใน น้องชายนางสาววัง บุญศิริ ข้าหลวงห้องพระบรรทม	—
16	นางสอาด เจริญเมือง	ข้าหลวงที่พระตำหนักใหญ่	กันยายน 2547
17	นายสงบ ทิพจินดา	คนงานแผนกไฟฟ้า	กันยายน 2547
18	นางแสง มาฆะสิทธิ์	คนงานห้องเครื่อง (พระกระยาหาร)	กันยายน 2547
19	นางเอมอร มาฆะสิทธิ์	ข้าหลวงที่ห้องบัตรเลอ (พักพระ กระยาหาร) พระตำหนักใหญ่	กันยายน 2547
20	นายทองอินทร์ มาฆะสิทธิ์	หัวหน้าซ่อมเครื่องไฟฟ้า รถยนต์	กันยายน 2547
21	นางเฉลียว แสงสุริยา	คนงานห้องเครื่อง (เลี้ยงข้าราชการ บริวาร)	กันยายน 2547
22	นายเสงี่ยม ทิพจินดา	คนงานแผนกไฟฟ้า	กันยายน 2547
23	นายแพทย์ปัญญา สอนคม	แพทย์ประจำ พ.ศ. 2502-2518 (อธิบดีกรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ พ.ศ. 2535-2537)	กันยายน-ตุลาคม 2547
24	นายแพทย์ชัยสิทธิ์ ธารากุล	แพทย์ประจำ พ.ศ. 2497-2508 และ ผอ. รพ.พระปกเกล้า พ.ศ. 2521-2528	กันยายน 2547

25	นายแพทย์สนอง โกศาการ	แพทย์ประจำ พ.ศ.2499-2502 รอง ผู้อำนวยการ รพ.พระปกเกล้า พ.ศ. 2520-2531 และผู้อำนวยการ เมื่อ พ.ศ. 2532-2534	
26	นางสมจิตต์ เกษศิริ	คนจันทบุรี จำเรื่องโรงพยาบาลได้ ตั้งแต่ พ.ศ. 2490 เกษียณอายุราชการ ในตำแหน่งวิทยากรย์ 8 วิทยาลัย พยาบาลพระปกเกล้า	กันยายน 2547
27	นางจิตจำนง ผลพุกษา (วิริยะ โกศล)	เกษียณอายุราชการในตำแหน่ง พยาบาลวิชาชีพพระดัด 8 ด้านการสอน วิทยาลัยพยาบาลพระปกเกล้า	กันยายน 2547
28	นางสาวจอมขวัญ สุวรรณวงศ์	เกษียณอายุราชการในตำแหน่ง พยาบาลวิชาชีพ 8 โรงพยาบาล พระปกเกล้า	กันยายน 2547
29	นางเฉลา สวัสดิไชย (ชูชื่นกลิ่น)	รับราชการเป็นพยาบาลที่โรงพยาบาล พระปกเกล้า เมื่อ พ.ศ. 2494 สมรสกับ นพ.ทองย้อย สวัสดิไชย เกษียณใน ตำแหน่งพยาบาลสาธารณสุขตรี หมวดสุขศาลา เทศบาลเมือง จันทบุรี (นายแพทย์ทองย้อย รับราชการที่ โรงพยาบาลประจำจังหวัดจันทบุรี เมื่อราวปี 2493)	ตุลาคม 2547

จากงานวิจัยเรื่อง “ประวัติศาสตร์บอกเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 7: จากชีวิตที่ผันแปร...ราชธานี 5 แผ่นดิน โดยนางสาวสมรภัษ ชัยสิงห์กานานนท์และคณะ เสนอต่อสถาบันพระปกเกล้า กันยายน 2548 (สร.)

ลำดับที่	ชื่อผู้ให้สัมภาษณ์	ความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระ	เดือน-ปี ที่ให้สัมภาษณ์
1	ม.ร.ว.ถนัดศรี สวัสดิวัตน์	บุตร ม.จ.เฉลิมศรี สวัสดิวัตน์ (พระเชษฐาต่างมารดาสมเด็จพระ)	กันยายน 2548
2	ม.ร.ว.ปรียาภา (สวัสดิวัตน์) เคนท์	บุตริ ม.จ.โสภณภราไชย (พระเชษฐาพระชนนีเดียวกับสมเด็จพระ)	มิถุนายน 2548
3	ม.ร.ว.พฤษธิสาดน ชุมพล	บุตร ม.จ.หญิงสีดาคำรวง (พระขนิษฐาต่างมารดาสมเด็จพระ)	สิงหาคม 2528
4	ม.ร.ว.รำไพอภา (สวัสดิวัตน์) เกษมศรี	บุตริ ม.จ.นันทิยาวัด สวัสดิวัตน์	สิงหาคม 2548
5	ม.ร.ว.สายสิงห์ ศิริบุตร	บุตริ ม.จ.ศุภสวัสดิ์วงศ์สนิท สวัสดิวัตน์	มิถุนายน 2548
6	ม.ล.ธิดาเพ็ญ กฤดากร	บุตริ ม.จ.พรรณเพ็ญแข กฤดากร และ ม.ร.ว.บรรภาศักดิ์	ตุลาคม 2548
7	ม.ล.ประอร (มาลากุล) จักรพันธุ์	นางสนองพระโอษฐ์หลัง พ.ศ. 2492	เมษายน 2548
8	ม.ล.ศิริเฉลิม สวัสดิวัตน์	บุตร ม.ร.ว.ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ และ ม.ล.ประอร (มาลากุล) จักรพันธุ์	ตุลาคม 2548
9	นางจิตติ รังการ	พระสหายของม.จ.มารศรีสุขุมพันธ์ บริพัตร	พฤษภาคม 2548

10	แพทย์หญิงชฎี ถาวรเวช	บุตรีหลวงและนางศักดิ์นายเวร (มหาดเล็กและข้าหลวงเดิม)	พฤษภาคม 2548
11	นายทองดี การุณ	มหาดเล็กตั้งเครื่อง (พระกระยาหาร)	มีนาคม 2548
12	นายพงษ์คำ โชติกเสถียร	อดีตนักเรียน รร. เขาวงกต (น้องชาย นายรองสนิท)	พฤษภาคม 2548
13	นางพุ่มทอง เทวกุล	บุตรีพระยาไพชยนต์เทพและท้าว อนงค์รักษา	มิถุนายน 2548
14	นางมยุรี กฤดากร ณ อยุธยา	นางสนองพระโอษฐ์ (หลัง พ.ศ. 2500)	มีนาคม 2548
15	ศาสตราจารย์ ระพี สาคริก	อดีตนักเรียน รร. เขาวงกต (บุตรพระ มหาเทพกษัตริสมุห)	เมษายน 2548
16	นางสาววัง บุญศิริ	ข้าหลวงห้องบรรทมที่สวนบ้านแก้ว	เมษายน 2548
17	นางวิไล สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กลุ่มตึกอล์ฟ (ภรรยาคุณพจน์ สนิท- วงศ์ ณ อยุธยา)	พฤษภาคม 2548
18	นางสมสวาท พรหมศิริ	บุตรีนายรองสนิท โชติกเสถียร (มหาดเล็กข้าหลวงเดิม)	สิงหาคม 2548
19	นางสมลักษณ์ ซาเวจ	บุตรีนายรองสนิท โชติกเสถียร (มหาดเล็กข้าหลวงเดิม)	สิงหาคม 2548
20	นายเอิบเปรม วัชรางกูร	บุตรนายปรีดา วัชรางกูร (พนักงาน ชาวที่/ฉายาพยนตร์)	มีนาคม 2548
21	นายอุดม จารุตามระ	อดีตนักเรียน รร. เขาวงกต (บุตรพระ ราชเสวก)	มีนาคม 2548

จากหนังสือเรื่อง “72 ปี โรงพยาบาลพระปกเกล้า” *โรงพยาบาลพระปกเกล้า พ.ศ. 2555 (ทน.)*

ลำดับที่	ชื่อผู้ให้สัมภาษณ์	ความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้า	เดือน-ปี ที่ให้สัมภาษณ์
1	นายแพทย์ชัยสิทธิ์ ชารากุล	แพทย์ประจำ รพ.พระปกเกล้าตั้งแต่ พ.ศ. 2497-2509 และผู้อำนวยการ รพ. ระหว่าง พ.ศ. 2518-2528	มกราคม 2555
2	หม่อมราชวงศ์ถนัดศรี สวัสดิวัตน์	พระภคินี (หลานชายลูกของพี่) ของ สมเด็จพระบรมมหาราชเจ้าเฉลิมศรี สวัสดิวัตน์ ถวายงานยุคนกบึก “สวนบ้านแก้ว”	มกราคม 2555
3	นางอนงค์ สพโชค	บุตรนางแสง พิมพา ข้าหลวงห้องพระบรรทม คนเมืองจันทน์ผู้หนึ่งกับนายประจวบ พิมพา มหาดเล็ก และคนขับรถถวายสมเด็จพระนาง้องค์เกิด และโตที่สวนบ้านแก้ว จึงได้เป็นพยาบาลตามที่สมเด็จพระนาง้องค์ทรงแนะนำให้เรียน ปัจจุบัน เป็นวิสัญญีพยาบาลประจำห้องผ่าตัด รพ.พระปกเกล้า จนเกษียณอายุ เมื่อ พ.ศ. 2558	กุมภาพันธ์ 2555
4	นางสาวปรุง โกมารทัต	นางพยาบาล รพ.พระปกเกล้า	—
5	นางสาวเปรมปรีดี อรรถมยจินดา	นางพยาบาล รพ.พระปกเกล้า	—
6	นางจิตจำนง ผลพุกษา	นางพยาบาล รพ.พระปกเกล้า	—
7	นางสาววิพรรณ วัฒนชีพ	นางพยาบาล รพ.พระปกเกล้า	—

8	นางสาวสมจิตต์ เกษศิริ	นางพยาบาล รพ.พระปกเกล้า	—
9	นางสาวจอมขวัญ สุวรรณวงศ์	นางพยาบาล รพ.พระปกเกล้า	—

สำหรับงานวิจัยเรื่อง “สังเคราะห์ประวัติศาสตร์บอกเล่า: สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี
ในรัชกาลที่ 7” โดย *ม.ร.ว.พฤษิสาณ ชุมพล เสนอต่อสถาบันพระปกเกล้า พ.ศ. 2559 (พช.)*

ลำดับที่	ชื่อผู้ให้สัมภาษณ์	ความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้า	เดือน-ปี ที่ให้สัมภาษณ์
1	หม่อมเจ้าภีศเดช รัชนี	อดีตสมาชิกสภามัคคีสมาคม และเสรีไทยสายอังกฤษ	ตุลาคม 2558
2	หม่อมราชวงศ์เดือนเด่น (สวัสดิวัตน์) กิตติยากร	ธิดาของหม่อมเจ้าอรชุนชิษณุ สวัสดิวัตน์ (พระอนุชา พระชนนีเดียวกันกับสมเด็จพระเจ้า)	กรกฎาคม 2558
3	หม่อมราชวงศ์ชิษณุสรร สวัสดิวัตน์	บุตรของหม่อมเจ้าอรชุนชิษณุ สวัสดิวัตน์ (พระอนุชา พระชนนีเดียวกันกับสมเด็จพระเจ้า)	กรกฎาคม 2558
4	หม่อมราชวงศ์ศันยนา (สวัสดิวัตน์) กุญชร	ธิดาคคนที่ ๒ ของ หม่อมเจ้า สวัสดิประดิษฐ์ สวัสดิวัตน์ (พระอนุชาต่างพระมารดาใน สมเด็จพระเจ้า)	กรกฎาคม 2558
5	หม่อมราชวงศ์พวงแก้ว (ชุมพล) สุนทรเวช	ธิดา ม.จ. อุปลีสาน ชุมพล (อดีตผู้ดูแลทรัพย์สินส่วน พระองค์ในพระบาทสมเด็จพระ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและ	กรกฎาคม 2558

		สมเด็จพระเจ้า) และ ม.จ. พวงรัตน์- ประไพ (เทวกุล) ชุมพล (ผู้อยู่ ในพระราชอุปการะของ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบ มาตั้งแต่ยังเยาว์พร้อมกับ สมเด็จพระเจ้า)	
6	หม่อมราชวงศ์มาลानุวัต จักรพันธุ์	บุตรของ หม่อมเจ้า วราธิวัตร จักรพันธุ์ และเป็นหลานอา ของหม่อมเจ้าการวิก จักร พันธุ์ และหม่อมเจ้าประดิษฐา จักรพันธุ์ ผู้ประทับอยู่กับ สมเด็จพระเจ้า ม.ร.ว.มาลानุวัต ถวายงานในช่วงหลังของ พระชนมชีพ	—
7	หม่อมราชวงศ์สุทิสวัสดิ์ วิสุทธี	บุตรคนที่ ๒ ของหม่อมเจ้า รัตยากร วิสุทธี และหม่อมเจ้า สุตถ์กวีเลง (สวัสดิ์ดิวัฒน์) วิสุทธี	กรกฎาคม 2558
8	หม่อมราชวงศ์โสรัช วิสุทธี	บุตรคนที่ ๓ ของหม่อมเจ้า รัตยากร วิสุทธี และหม่อมเจ้า สุตถ์กวีเลง (สวัสดิ์ดิวัฒน์) วิสุทธี	กรกฎาคม 2558
9	หม่อมราชวงศ์พาณีนาค (เพนนี Penny) สวัสดิ์ดิวัฒน์	ธิดาคนที่สองของหม่อมเจ้า กอกษัตริย์ กับ หม่อมเนลลี่ (Nellie) สวัสดิ์ดิวัฒน์	มิถุนายน 2559

10	นายบุญพีร์ พันธุ์วร	บุตรคนท้ายๆ ของนายพีช (พีชนัน) พันธุ์วร มหาเด็กล้ำก้ำ เก้าของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ พระบิดาของสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี นายบุญพีร์เกิดที่วังสุโขทัย และพำนักอยู่ที่นั่นจนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์สวรรคต	สิงหาคม 2558
11	นายเบญจจะ สุนทรนันท์	กรมวังประจำสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๓-๒๕๒๖	สิงหาคม 2558
12	นางปรางทิพย์ (ทองเจือ) ทวีพานิชย์	ธิดานายพานทอง ทองเจือ ผู้ซึ่งเมื่อยังเยาว์ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงอุปการะเลี้ยงดูใกล้ชิดพระองค์	กรกฎาคม 2558
13	นางอุทัย ปัญญากุล	พนักงานห้องเครื่อง (พระกระยาหาร) วังสุโขทัยและสวนบ้านแก้ว	มกราคม 2559
14	นายวิระวัฒน์ พิทักษ์สรยุทธ	หลานชายนางสาวประดิษฐ์ นาวิกบุตร (ข้าหลวงห้องพระบรรทม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์)	พฤษภาคม 2559
15	นายปฐมฤกษ์ เกตุทัต	หลานทวดพระยาเวียงใน-นฤบาล (เจ๊ก เกตุทัต)	เมษายน 2559